263332

časopis za kritiko znanosti

51,52/1982

UDK 3

Univerza v Ljubljani Knjižnica Ljubljana

ČASOPIS ZA KRITIKO ZNANOSTI
ŠTEVILKA 51–52
1981
IX. letnik

IZDAJATA:
Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Maribor in Ljubljana
Revijo sofinansirata Kulturna skupnost Slovenije in Raziskovalna skupnost Slovenije.
IZDAJATELJSKI SVET:
dr. Andrej Kirn, Tomaž Krašovec, Zdravko Kravanja, Franci Pivec (predsednik), Rudi Podgornik, Marjan Pungartnik, Ivo Soče.
UREDNIŠTVO:
Igor Bavčar, Pavel Gantar, Peter Gruden, Srečo Kirn, Bogomir Kovač, Bojan Korsika, Lev Kreft, Erna Kraševec, Luka Marković, Mitja Maruško, Tomaž Mastnak, Rudi Podgornik, Diana Sivec, Leo Šešerko (odgovorni in glavni urednik), Nada Špolar – Kirn Peter Wleser, Siniša Zarić, Pavle Zgaga in Janko Zlodre.
NASLOV UREDNIŠTVA: Trg osvoboditve 1/II, YU – 61000 Ljubljana.
NAROČNINA:
Cena enojne številke 40 din, cena dvojne številke 80 din.
Celotna naročnina je 200 din.
Številka žiro računa: 50100–678–47303, za Časopis, UK ZSMS, Predsedstvo, Trg osvoboditve 1/II.
Po sklepu Republiškega sekretariata za prosveto in kulturo št. 421–1/74 z dne 14. 3. 1974 je revija oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov.
Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

TISK:
Zoran Simič
Stara Ježica 9
61000 Ljubljana

OPREMA:
Ranko Novak
Studio Znak
Moše Pijadeja 31
61000 Ljubljana

ČASOPIS ZA KRITIKO ZNANOSTI
Ljubljana
št. 51 – 52/1982

KAZALO

INDEX

Page

Karl Marx: Kapital I.
Četrti razdelek: Produkcija relativne presežne vrednosti.
Deseto poglavje: Pojem relativne presežne vrednosti. 7
Enajsto poglavje: Kooperacija. 14

France Prosnik:
Albansko govoreči otroci v slovenski šoli. 24

Nuri Bashota:
Uvodna razmatranja o strukturnoj orientaciji i ubrzanom razvoju nerazvijenih. 28

Agim Paca:
Uloga sredstava fonda federacije za kreditiranje bržeg privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i avtonomnih pokrajina u izgradnji privredne i industrijske srtukture SAP Kosovo. 43

Srečo Kirn:
Razvoj nerazvoja: primer Kosova. 53

Bogomir Kovač:
Nekateri politekonomski vidiki razvoja družbenoekonomskih odnosov in mednacionalni odnosi na Kosovu. 95

Lev Kreft:
Kosovo — Republika. 116

Siniša Zarić:
Marginalije uz studiju Milentije Popovića: "O ekonomskih odnosima izmedju socialističkih država". 129

Milentije Popović:
O ekonomskih odnosih med socialističnimi državami. 133

Dimitrije Tucović:
Srbija i Arbanija. 178

Hairedin Hoxha:
Proces nacionalne afirmacije albanske nacionalnosti u Jugoslaviji: izbrana poglavja. 235

ZEITSCHRIFT FÜR DIE KRITIK DER WISSENSCHAFT
LJUBLJANA
no. 51–52/1982

Inhaltsverzeichnis:

Karl Marx: Kapital I (neue slovenixche Übersetzung)
Viertes Kapitel: Die Produktion des relativen Mehrwerts
Zehntes Kapitel: Der Begriff des relativen Mehrwerts 7
Elftes Kapitel: Kooperation 14
France Prosnik: Albanisch sprechende Kinder in der slovenischen Schule 24
Nuri Bashota: Einleitungsverhandlungen über die Strukturorientierung und über die schnellere Entwicklung der Unterentwickelten 28
Agim Paca: Die Rolle der finanziellen Mittel des Föderationsfonds für das Kreditieren einer schnelleren wirtschaftlichen Entwicklung der nicht genügend entwickelten Republiken und Gebiete im Ausbau der wirtschaftlichen und industriellen Struktur des SAP Kosovo 43
Srečo Kirn: Die Entwicklung der Unterentwicklung: der Fall Kosovo 53
Bogomir Kovač: Einige polit–ökonomische Aspekte der Entwicklung der gesellschafts–ökonomischen und internationalen Beziehungen in Kosovo 95
Lev Kreft: Kosovo — eine Republik 116
Sinisa Zarić: Marginalien am Rande der Studie des Milentije Popović: "Über die ökonomischen Beziehungen zwischen den sozialistischen Staaten" 129
Milentije Popović: Über die ökonomischen Beziehungen zwischen den sozialistischen Staaten 133
Dimitrije Tucović: Serbien und Albanien 178
Hairedin Hoxha: Der Prozeß der nationalen Affirmation der albanischen Nationalität in Jugoslavien: ausgewählte Kapitel 235

Karl MARX

Kapital I

ČETRTI RAZDELEK

PRODUKCIJA RELATIVNE PRESEŽNE VREDNOSTI

Deseto poglavje

POJEM RELATIVNE PRESEŽNE VREDNOSTI

ZEITSCHRIFT FÜR DIE KRITIK DER WISSENSCHAFT
LJUBLJANA
no. 51 – 52/1982

Inhaltsverzeichnis:

Karl Marx: Kapital I (neue slovenixche Übersetzung)
Viertes Kapitel: Die Produktion des relativen Mehrwerts 7
Zehntes Kapitel: Der Begriff des relativen Mehrwerts 14
Elftes Kapitel: Kooperation 24
France Prosnik: Albanisch sprechende Kinder in der slovenischen Schule 28
Nuri Bashora: Einleitungsverhandlungen über die Strukturorientierung und über die schnellere Entwicklung der Unterentwickelten 43
Agon Pacz: Die Rolle der finanziellen Mittel des Föderationsfonds für das Kreditieren einer schnelleren wirtschaftlichen Entwicklung der nicht genügend entwickelten Republiken und Gebiete im Ausbau der wirtschaftlichen und industriellen Struktur des SAP Kosovo 53
Sreco Kirn: Die Entwicklung der Unterentwicklung: der Fall Kosovo 95
Bogomir Kovač: Einige polit.-ökonomische Aspekte der Entwicklung der gesellschafts-ökonomischen und internationalen Beziehungen in Kosovo 116
Lev Kreft: Kosovo — eine Republik 129
Susan Zarić: Marginalien am Rande der Studie des Milentije Popović: "Über die ökonomischen Beziehungen zwischen den sozialistischen Staaten" 133
Milentije Popović: Über die ökonomischen Beziehungen zwischen den sozialistischen Staaten 178
Dimitrije Tucović: Serbien und Albanien 235
Hairedin Hoxha: Der Prozeß der nationalen Affirmation der albanischen Nationalität in Jugoslavien: ausgewählte Kapitel

Karl MARX

Kapital I

ČETRTI RAZDELEK

PRODUKCIJA RELATIVNE PRESEŽNE VREDNOSTI

Deseto poglavje

POJEM RELATIVNE PRESEŽNE VREDNOSTI

Del delavnika, ki producira samo ekvivalent za od kapitala plačano vrednost delovne sile, nam je doslej veljal za **konstantno velikost,** kar v danih produkcijskih pogojih, na obstoječi ekonomski razvojni stopnji družbe v resnici je. Delavec je lahko delal 2, 3, 4, 6 itd. ur čez ta zanj **nujni delovni čas.** Od **velikosti tega podaljšanja** sta bili odvisni **stopnja presežne vrednosti** in **velikost delovnega dneva.** Če je bil nujni delovni čas konstanten, je bil temu nasproti celokupni delavnik variabilen. Vzemimo sedaj **delavnik,** katerega **velikost** in katerega **delitev** v nujno in presežno delo sta dani. Črta a c. a – – – – – – – – – – b – – c, naj npr. predstavlja 12 urni delavnik, kos a b 10 ur nujnega dela, kos b c pa 2 uri presežnega dela. Kako je zdaj mogoče povečati produkcijo presežne vrednosti, torej podaljšati presežno delo **brez** vsakega nadaljnjega podaljšanja ali **neodvisno** od vsakega nadaljnjega podaljšanja a c?

Kljub danim mejam delavnika a c se zdi b c podaljšljiv, če ne z raztegovanjem preko njegove končne točke c, ki je hkrati tudi končna točka delavnika a c, pa s premikanjem njegove začetne točke b v nasprotni smeri proti točki a. Vzemimo, da je b'– b na a – – – – – – – – – – – – b' – b – – c enak polovici b c ali enak eni delovni uri. Če zdaj pri 12 urnem delavniku a c premaknemo točko b na b', se b c raztegne na b' c, presežno delo naraste za polovico, od 2 na 3 ure, čeprav šteje delavnik slej ko prej le 12 ur. Ta raztegnitev presežnega dela od b c na b' c, od 2 na 3 ure, pa je očitno nemogoča brez istočasnega skrčenja nujnega dela od a b na a b', od 10 na 9 ur. **Podaljšanju presežnega dela** bi ustrezalo **skrajšanje nujnega dela,** ali del delovnega časa, ki ga delavec doslej porabi dejansko zase, se preobrazi v delovni čas za kapitalista. Kar bi se spremenilo, ne bi bila **dolgost delavnika,** marveč njegova **delitev** na nujno in presežno delo.

Po drugi strani je **velikost presežnega dela** očitno sama dana z dano **velikostjo delavnika** in **dano vrednostjo** delovne sile. Vrednost delovne sile, to je delovni čas, potreben za njeno produkcijo, določa delovni čas, nujnega za reprodukcijo njene vrednosti. Če je ena delovna ura upodobljena s kvantumom zlata pol šilinga ali 6 penijev, in če znaša dnevna vrednost delovne sile 5 šilingov, tedaj mora delavec delati dnevno 10 ur, da nadomesti dnevno vrednost svoje delovne sile, ki mu jo plača kapital, ali da producira ekvivalent za vrednost svojih nujnih dnevnih življenjskih sredstev. Z vrednostjo teh življenjskih potrebščin je dana vrednost nje-

gove delovne sile,[1] z vrednostjo njegove delovne sile je dana **velikost njegovega nujnega delovnega časa. Velikost presežnega dela** pa dobimo **z odštetjem nujnega delovnega časa od celotnega delavnika.** Če odštejemo 10 ur od 12, ostaneta 2 in ni mogoče uvideti, kako je mogoče v danih pogojih podaljšati presežno delo za več kot 2 uri. Seveda lahko plača kapitalist delavcu namesto 5 šilingov le 4 šilinge in 6 penijev ali pa še manj. Za reprodukcijo te vrednosti 4 šilingov in 6 penijev bi zadostovalo 9 delovnih ur, od dvanajsturnega delavnika bi odpadle zato na presežno delo 3 ure namesto 2 uri in presežna vrednost sama bi narasla od 1 šilinga na 1 šiling 6 penijev. Ta rezultat pa bi bil dosežen le s **potiskanjem delavčeve mezde pod vrednost njegove delovne sile.** S 4 šilingi in 6 peniji, ki jih producira v 9 urah, razpolaga z 1/10 manj življenjskih potrebščin kakor prej, in tako pride le do okrnjene reprodukcije njegove delovne sile. V tem primeru bi se presežno delo podaljšalo le s prekoračenjem njegovih normalnih mej, njegova domena bi se raztegnila le z uzurpatorskim oškodovanjem nujnega delovnega časa. Kljub pomembni vlogi, ki jo ima ta metoda pri dejanskem gibanju delovne mezde, je tu izključena s predpostavko, da se **blaga,** torej tudi delovna moč, kupujejo in prodajajo za njihovo polno **vrednost.** Brž ko to predpostavimo, se **delovni čas, nujen** za produkcijo delovne sile ali za reprodukcijo njene vrednosti, ne more skrajšati, ker pade mezda delavca **pod** vrednost njegove delovne sile, temveč le, če se **zniža ta vrednost sama.** Ob dani dolgosti delavnika mora podaljšanje presežnega dela izvirati iz skrajšanja nujnega delovnega časa, ne obratno, skrajšanje nujnega delovnega časa iz podaljšanja presežnega dela. V našem primeru mora vrednost delovne sile dejansko pasti za $^1/_{10}$, da bi se s tem nujni delovni čas skrajšal za $^1/_{10}$, od 10 na 9 ur, in se **zato** presežno delo podaljšalo od 2 na 3 ure.

Takšen padec vrednosti delovne sile za $^1/_{10}$ pa s svoje strani pogojuje, da se **ista masa življenjskih potrebščin,** ki so jo prej producirali v 10, producira zdaj v 9 urah. To pa je nemogoče brez **zvišanja produktivne sile dela.** Čevljar lahko napravi z danimi sredstvi npr. par škorjev v 12 urnem delavniku. Če naj v istem času napravi 2 para škornjev, se mora produktivna sila njegovega dela podvojiti, ne more pa se podvojiti brez **spremembe** njegovih delovnih sredstev ali njegove delovne metode ali obojega hkrati. Zgoditi se mora torej **revolucija v produkcijskih pogojih** njegovega dela, to se pravi v njegovem **produkcijskem načinu** in torej v delovnem procesu samem. **Z zvišanjem produktivne sile dela** razumemo tu nasploh **spremembo v delovnem procesu,** zaradi katere se skrajša družbeno potrebni delovni čas za produkcijo kakšnega blaga, ko torej manjši kvantum dela dobi **moč,** da

---

[1] (Original citata: »Weda« str. 819 /332, Note 1 V. Abschnitt/) Vrednost povprečne dnevne mezde je določena s tem, kar delavec potrebuje ». . . so as to live, labour, and generate«. (**William Petty,** »Political Anatomy of Ireland«, 1672, p. 64.) »The Price of Labour is always constituted of the Price of necessaries«. Delavec ne prejme ustreznega plačila, »whenever . . . the labouring man's wages will not, suitably to his low rank and station, as a labouring man, support such a family as is often the lot of many of them to have.« (**J. Vanderlint,** l.c.p.15.)

»Le simple ouvrier, qui n'a que ses bras et son industrie, n'a rien qu'autant qu'il parvient à vendre à d'autres sa peine . . . En tout genre de travail il doit arriver et il arrive en effet, que le salaire de l'ouvrier se borne à ce qui lui et nécessaire pour lui procurer la subsistance.« (Turgot, »Réflexions etc.«, /in/ »Oeuvres«, ed Daire, t.I.p.10.)

»The price of the necessaries of life is, in fact, the cost of producing labour.« (Malthus, »Inquiry into etc. Rent«, Lond. 1815, p. 48, Note.)

producira večji kvantum uporabne vrednosti.[2] Medtem ko smo torej pri produkciji presežne vrednosti v doslej opazovani formi vzeli **produkcijski način** kot **danega,** pa za produkcijo presežne vrednosti s **preobrazbo** nujnega dela v presežno vrednost nikakor ne zadostuje, da se kapital polasti delovnega procesa v njegovi **historično izročeni ali pričujoči obliki** in samo **podaljša** njegovo trajanje. Preobrniti mora tehnične in družbene pogoje delovnega procesa, torej sam **produkcijski način,** da bi povišal **produktivno silo dela,** s povišanjem produktivne sile dela znižal **vrednost delovne sile** in tako **skrajšal** tisti del delavnika, ki je potreben za reprodukcijo te vrednosti.

Presežno vrednost, producirano s **podaljšanjem** delavnika, **imenujem absolutno presežno vrednost;** presežno vrednost pa, ki izvira iz **skrajšanja** nujnega delovnega časa in ustrezne spremembe v **razmerju velikosti** obeh sestavnih delov delavnika **– relativno presežno vrednost.**

Da bi znižalo **vrednost delovne sile,** mora **stopnjevanje produktivne sile dela** zajeti industrijske panoge, katerih produkti določajo vrednost delovne sile, ki torej spadajo ali v področje navadnih življenjskih potrebščin ali pa jih lahko nadomestijo. Vrednost nekega blaga pa ni določena le s kvantumom dela, ki mu da njegovo končno formo, temveč prav tako z maso dela, vsebovano v **produkcijskih sredstvih.** Vrednost škornja npr. ni določena le z delom čevljarja, temveč tudi z vrednostjo usnja, smole, drete itd. Stopnjevanje produktivne sile dela in ustrezna **pocenitev blag** v tistih industrijah, ki dobavljajo snovne elemente **konstantnega** kapitala, delovna sredstva in delovni material za izdelavo nujnih življenjskih potrebščin, torej tudi znižujeta vrednost delovne sile. V industrijskih panogah pa, ki ne dobavljajo ne nujnih življenjskih potrebščin niti produkcijskih sredstev za njihovo izdelavo, zvišana produktivna sila pušča vrednost delovne sile nedotaknjeno.

Pocenjeno blago zniža seveda vrednost delovne sile le **pro tanto,** to je samo v razmerju, v katerem postaja del reprodukcije delovne sile. Srajce npr. so nujna življenjska potrebščina, vendar samo ena izmed mnogih. Njihova pocenitev zmanjša le delavčev izdatek za srajce. Skupna vsota nujnih življenjskih potrebščin pa sestoji le iz različnih blag, samih produktov posebnih industrij, in vrednost slehernega takšnega blaga tvori vselej alikvotni del vrednosti delovne sile. Ta vrednost se zmanjšuje z delovnim časom, potrebnim za njeno reprodukcijo, katerega skupno skrajšanje je enako **vsoti** njegovih skrajšanj v vseh onih posebnih panogah produkcije. Tu obravnavamo ta obči rezultat tako, kakor da bi bil v vsakem posameznem primeru **neposredni rezultat** in **neposredni smoter.** Če posamezni kapitalist s stopnjevanjem produktivne sile dela poceni npr. srajce, nikakor nima nujno pred očmi smotra, da bi znižal vrednost delovne sile in torej **nujni delovni čas** pro tanto, toda samo kolikor končno prispeva k temu rezultatu, prispeva k zvišanju **obče stopnje presežne vrednosti.**[3] Obče in nujne tendence kapitala je razlikovati od njihovih **prikaznih form.**

---

[2] (Original /it. fr./ str. 820 /sssg. Note 2/)

»Quando si perfezionano le arti, che non è altro che la scoperta di nuove vie, onde si possa compiere una manufattura, con meno gente o /che è lo stesso/ in minor tempo di prima.« (**Galiani,** l.c.p.158, 159.)

»L'economie sur les frais de production ne peut être autre chose que l'économie sur la quantité de travail employé pour produire.« (**Sismondi,** »Études etc.«, t.I, p.22.)

[3] »Če tovarnar podvoji svoje proizvode s tem, da izboljša stroje . . . pridobi končno samo toliko, kolikor postane s tem sposoben, da delavca ceneje oblači . . . in odpade tako manjši del skupnega donosa na delavca.« (**Ramsay:** »An Essay on the Distribution etc.«, stran 168.)

Sedaj ne bomo obravnavali vrste in načina, kako se **imanentni zakoni kapitalistične produkcije prikazujejo** v zunanjem gibanju kapitalov, kako se uveljavljajo kot **prisilni zakoni konkurence** in zato kot **gonilni motivi** prihajajo v zavest individualnemu kapitalistu, toliko pa je jasno že vnaprej: znanstvena analiza konkurence je možna le, ko je zapopadena notranja narava kapitala, prav tako kakor je navidezno gibanje nebesnih teles razumljivo le tistemu, ki pozna njihovo dejansko, toda čutno ne zaznavno gibanje. Vendar pa je treba za razumevanje produkcije relativne presežne vrednosti in samo na podlagi že dobljenih rezultatov pripomniti naslednje.

Če se ena delovna ura upodablja v kvantumu zlata 6 penijev ali $^1/_2$ šilinga, se v 12 urnem delavniku producira vrednost 6 šilingov. Denimo, da bi se z dano produktivno silo dela izgotovilo v teh 12 delovnih urah 12 kosov blaga. Vrednost produkcijskih sredstev, surovin itd., porabljenih za vsak kos, naj bo 6 penijev. V teh okoliščinah stane posamezno blago 1 šiling, namreč 6 penijev za vrednost produkcijskih sredstev, 6 penijev pa za vrednost, na novo dodano z njegovo predelavo. Nekemu kapitalistu naj se posreči, da podvoji produktivno silo dela in da torej producira v 12 urnem delavniku 24 namesto 12 kosov te vrste blaga. Ob nespremenjeni vrednosti produkcijskih sredstev pade vrednost posameznega blaga zdaj na 9 penijev, namreč 6 penijev za vrednost produkcijskih sredstev, 3 peniji pa za vrednost, ki jo je na novo dodalo zadnje delo. Kljub podvojeni produktivni sili ustvarja delavnik slej ko prej le za 6 šilingov nove vrednosti, ki pa je zdaj porazdeljena na dvakrat toliko produktov. Na vsak posamezni produkt torej odpade le še $^1/_{24}$ namesto $^1/_{12}$ te celokupne vrednosti, 3 peniji namesto 6 penijev ali, kar je isto, produkcijskim sredstvom se ob njihovi preobrazbi v produkt, računajoč vsak kos, dodaja sedaj le še polovica namesto kot prej cela delovna ura. **Individualna vrednost** tega blaga je zdaj **pod** njegovo **družbeno vrednostjo,** torej stane manj delovnega časa kakor velika kopica istih artiklov, produciranih v družbeno povprečnih pogojih. V povprečju stane kos 1 šiling ali upodablja 2 uri družbenega dela; s spremenjenim načinom produkcije pa stane le 9 penijev ali vsebuje le 1 $^1/_2$ delovne ure. Dejanska vrednost kakega blaga pa ni njegova **individualna,** temveč njegova **družbena** vrednost, to je, ne merimo je z delovnim časom, ki producenta dejansko stane v posameznem primeru, temveč z družbeno za njegovo produkcijo potrebnim delovnim časom. Če torej kapitalist, ki uporablja novo metodo, proda svoje blago po njegovi družbeni vrednosti 1 šilinga, ga proda za 3 penije **nad** njegovo individualno vrednostjo in realizira tako ekstra presežno vrednost 3 penijev. Po drugi strani se 12 urni delavnik sedaj zanj upodablja v 24 kosih blaga namesto v prejšnjih 12. Da bi torej prodal produkt **enega** delavnika, potrebuje **dvojni** promet ali pa dvakrat večji trg. V sicer nespremenjenih okoliščinah si njegova blaga osvojijo večji tržni prostor le s kontrakcijo njihovih cen. Zato jih bo prodajal **nad** njihovo individualno, toda **pod njihovo družbeno vrednostjo,** recimo po 10 penijev kos. Tako se pri vsakem kosu še vedno okoristi z ekstra presežno vrednostjo 1 penija. Do tega stopnjevanja presežne vrednosti zanj pride ne glede na to, ali njegovo blago pripada področju nujnih življenjskih potrebščin in zato postaja določujoč del obče vrednosti delovne sile. Ne glede na to zadnjo okoliščino torej za vsakega posameznega kapitalista eksistira motiv, da z zvišano produktivno silo dela poceni blago.

Vendar pa tudi v tem primeru stopnjevana produkcija presežne vrednosti izvira iz skrajšanja nujnega delovnega časa in ustreznega podaljšanja presežnega

dela.[3a] Nujni delovni čas naj znaša 10 ur ali dnevna vrednost delovne sile 5 šilingov, presežno delo 2 uri, dnevno producirana presežna vrednost torej 1 šiling. Naš kapitalist pa zdaj producira 24 kosov, ki jih prodaja po 10 penijev za kos ali skupaj za 20 šilingov. Ker je vrednost produkcijskih sredstev enaka 12 šilingom, 14 2/5 kosa blaga nadomesti le založeni konstantni kapital. Dvanajsturni delavnik se upodablja v preostalih 9 3/5 kosa. Ker je cena delovne sile enaka 5 šilingom, se v produktu 6 kosov upodablja nujni delovni čas in v 3 3/5 kosa presežno delo. Razmerje med nujnim in presežnim delom, ki je znašalo v družbeno povprečnih pogojih 5 : 1, znaša sedaj le še 5 : 3. Isti rezultat dobimo takole: **vrednost produktov** 12 urnega delavnika je 20 šilingov. Od tega odpade 12 šilingov na vrednost produkcijskih sredstev, ki se le znova pojavi. Ostane torej 8 šilingov kot denarni izraz za vrednost, v kateri se upodablja delavnik. Ta denarni izraz je višji kakor denarni izraz družbeno povprečnega dela iste vrste, pri katerem se 12 ur izraža samo v 6 šilingih. Delo **izjemne** produktivne sile učinkuje kot **potencirano** delo oziroma ustvarja v enakih časovnih obdobjih višje vrednosti kot družbeno povprečno delo iste vrste. Toda naš kapitalist plačuje slej ko prej le 5 šilingov za dnevno vrednost delovne sile. Zaradi tega potrebuje delavec sedaj namesto prejšnjih 10 ur le 7 1/2 ure za reprodukcijo te vrednosti. Njegovo presežno delo zato naraste za 2 1/2 ure, presežna vrednost, ki jo producira, pa od 1 na 3 šilinge. Zaradi tega si kapitalist, ki uporablja izboljšani način produkcije, prisvaja večji del delavnika za presežno delo kakor drugi kapitalisti v istem poslu. V malem počne to, kar kapital počne pri produkciji relativne presežne vrednosti v velikem. Po drugi strani pa ta ekstra presežna vrednost izgine, kakor hitro se ta novi način produkcije posploši in s tem izgine tudi **diferenca** med **individualno vrednostjo** ceneje produciranih blag in njihovo **družbeno vrednostjo.** Isti zakon določanja vrednosti z delovnim časom, ki ga kapitalist z novo metodo občuti na ta način, da mora prodajati svoje blago **pod** njegovo družbeno vrednostjo, žene njegove tekmece kot **prisilni zakon** konkurence k uvajanju novega načina produkcije.[4] **Občo stopnjo presežne vrednosti** torej končno zadeva celotni proces le, če je višanje produktivne sile dela zajelo panoge produkcije in je torej pocenilo blaga, ki postanejo del nujnih življenjskih potrebščin in torej tvorijo elemente **vrednosti delovne sile.**

Vrednost blaga je **v obratnem sorazmerju s produktivno silo dela.** Prav tako, ker je določena z vrednostjo blag, **vrednost delovne sile.** Temu nasproti pa je **relativna presežna vrednost v premem sorazmerju** s produktivno silo dela. Narašča z naraščujočo in pada s padajočo produktivno silo. Družbeni povprečni 12-urni delavnik, vrednost denarja predpostavljamo kot nespremenjeno, producira vselej isti vrednostni produkt 6 šilingov, kakorkoli že se ta vsota vrednosti razdeli na ek-

---

[3a] [Orig. Werke str. 820, /str. 337 Note 3a/]
»A man's profit does not depend upon his command of the produce of other men's labour, but upon his command of labour itself. If he can sell his goods at a higher price, while his workman's wages remain unaltered, he is clearly benefited ... A smaller proportion of what he produces is sufficient to put that labour into motion, and a larger proportion consequently remains for himself.« (/J. Cazenove,/ »Outlines of Polit. Econ.«, London 1832, p. 49, 50.)

[4] [Original str. 820, s. 338, Note 4] – »If my neighbour by doing much with little labour, can sell cheap, I must contrive to sell as cheap as he. So that every art, trade, or engine, doing work with labour of fewer hands, and consequently cheaper, begets in others a kind of necessity and emulation, either of using the same art, trade, or engine, or of inventing something like it, that every man may be upon the square, that no man may be able to undersell his neighbour.« (»The Advantages of the East-India Trade to England«, Lond. 1720, p. 67.)

vivalent za vrednost delovne sile in presežno vrednost. Če pa zaradi stopnjevane produktivne sile pade vrednost dnevnih življenjskih potrebščin in s tem dnevna vrednost delovne sile od 5 šilingov na 3 šilinge, tedaj naraste presežna vrednost od 1 šilinga na 3 šilinge. Za reprodukcijo delovne sile je bilo potrebnih 10 delovnih ur, zdaj pa le še 6. Štiri delovne ure so se sprostile in jih lahko priključimo domeni presežnega dela. Zato je imanentni gon in stalna tendenca kapitala, da zvišuje produktivno silo dela, **da bi pocenil blago in s pocenitvijo blaga delavca samega.**[5]

Absolutna vrednost blaga je kapitalistu, ki ga producira, pravzaprav brezpomembna. Zanima ga le presežna vrednost, ki tiči v blagu in ki jo je mogoče realizirati pri prodaji. Realizacija presežne vrednosti sama od sebe vključuje tudi nadomestitev založene vrednosti. Ker torej relativna presežna vrednost raste v premem sorazmerju z razvojem produktivne sile dela, medtem ko vrednost blag pada v obratnem sorazmerju s tem razvojem, ker torej isti identični proces pocenjuje blaga in zvišuje v njih vsebovano presežno vrednost, se razreši uganka, zakaj kapitalist, ki mu je le do produkcije menjalne vrednosti, stalno skuša zniževati menjalno vrednost blaga, protislovje, s katerim je eden izmed utemeljiteljev politične ekonomije, **Quesnay,** mučil svoje nasprotnike in na katerega so mu ostali dolžni odgovor.

»Priznavate«, pravi **Quesnay,** »da, čim več stroškov ali potratnih del je mogoče v fabrikaciji industrijskih produktov brez škode prišteditи, tem bolj koristen je ta prihranek, ker zmanjšuje ceno izdelkov. Kljub temu pa verjamete, da je produkcija bogastva, ki izvira iz dela industrijcev, v pomnožitvi menjalne vrednosti njihovih izdelkov«.[6]

Ekonomija dela z razvijanjem produktivne sile dela[7] torej v kapitalistični produkciji nikakor ne meri na skrajšanje delavnika. Meri le na skrajšanje delovnega časa, nujnega za produkcijo **določenega kvantuma blaga.** Da delavec ob stopnje-

---

[5] »In whatever proportion the expenses of a labourer are diminished, in the same proportion will his wages be diminished, if the restraints upon industry are at the same time taken off.« (»Considerations concerning taking off the Bounty on Cora exported etc.«, Lond. 1753, p. 7. – »The interest of trade requires, that corn and all provisions should be as cheap as possible; for whatever makes them dear, must make labour dear also... in all countries where industry is not estrained, the price of provisions must affect the Price of Labour. This will always be diminished when the necessaries of life grow cheaper.« (1. c. p. 3.) – »Wages are **decreased** in the same proportion as the **powers of production increase.** Machinery, it is true, cheapens the necessaries of life, **but it** also **cheapens the labourer too.**« (»A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Cooperation«, London 1834, p. 27.)

[6] »Ils conviennet que plus on peut, sans préjudice, épargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette épargne est profitable par la diminution du prix de ces ouvrages. Cependant ils croient que la production de richesse qui resulte des travaux des artisans consiste dans l'augmentation de la valeur vénale de leurs ouvrages.« (**Quesnay**: »Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans«, stran 188, 189.)

[7] »Ces speculateurs si économes du travail des ouvriers qu'il faudrait qu'ils payassent.« (**J. N. Bidaut,** »Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce«, Paris 1828, p. 13.)

»The employer will be always on the stretch to economise time and labour.« (**Dugald Steward,** »Works«, ed. by **Sir W. Hamilton,** v. VIII, Edinburgh 1855, »Lectures on Polit. Econ.«, p. 318.)

»Their« (the capitalists) »interest is that the productive powers of the labourrers they employ should be the greatest possible. On promoting that power their attention is fixed and almost exclusively fixed.« (**R. Jones,** l. c., Lecture III.)

vani produktivni sili svojega dela v eni uri producira npr. desetkrat več blaga kakor prej, da torej za vsak kos blaga potrebuje desetkrat manj delovnega časa, to nikakor ni ovira, da ga ne bi pustili delati slej ko prej 12 ur in producirati v teh 12 urah 1200 kosov blaga namesto prejšnjih 120. Da, njegov delavnik se lahko hkrati podaljša, tako da v 14 urah producira 1400 kosov itd. Tako lahko pri ekonomih takšnega kova, kot so MacCulloch, Ure, Senior in tutti quanti, na eni strani beremo, da mora biti delavec kapitalu hvaležen za razvoj produktivnih sil, ker ta skrajšuje nujni **delovni čas,** in na naslednji strani, da mora to svojo hvaležnost dokazati s tem, da dela namesto 10 poslej 15 ur. Razvoj produktivne sile dela znotraj kapitalistične produkcije meri na **skrajšanje tistega dela delavnika,** v katerem **mora** delavec **delati za samega sebe,** da bi prav s tem **podaljšali drugi del delavnika,** v katerem **lahko dela za kapitalista zastonj.** Koliko je ta rezultat dosegljiv tudi brez pocenitve blaga, se bo pokazalo iz **posebnih metod produkcije relativne presežne vrednosti,** ki si jih bomo zdaj ogledali.

Prevel Darko Štrajn

Enajsto poglavje

KOOPERACIJA

Kakor smo videli, se začne kapitalistična produkcija dejansko šele tam, kjer **isti** individualni kapital istočasno zaposluje večje število delavcev, torej delovni proces razširi svoj obseg in dobavlja produkt na **večji kvantitativni** stopnji. Delovanje večjega števila delavcev ob istem času, v istem prostoru (ali, če hočete, na istem delovnem polju) zaradi produkcije iste vrste blaga, pod poveljstvom istega kapitalista je historično in pojmovno **izhodišče kapitalistične produkcije**. Glede samega **produkcijskega načina** se npr. **manufaktura** v svojih začetkih ne razlikuje od cehovske rokodelske industrije nič drugače kot po tem, da isti kapital istočasno zaposluje večje število delavcev. Delavnica cehovskega mojstra je samo razširjena.

Razlika je torej najpoprej samo **kvantitativna.** Videli smo, da je **masa presežne vrednosti,** ki jo producira dani kapital, enaka presežni vrednosti, ki jo daje posamezen delavec, multiplicirana s številom istočasno zaposlenih delavcev. To število samo po sebi prav nič ne spreminja **stopnje presežne vrednosti** ali pa stopnje eksploatacije delovne sile, in glede na produkcijo **blagovne vrednosti** sploh se zdi vsako kvalitativno predrugačenje delovnega procesa brezpomembno. To sledi iz narave vrednosti. Če se 12-urni delavnik upredmeti v 6 šilingih, se 1200 takšnih delovnih dni upredmeti v 6 šilingih x 1200. V enem primeru se je pripojilo produktom 12 x 1200, v drugem pa 12 delovnih ur. Pri produkciji **vrednosti** mnogi štejejo vselej kot **mnogi posamezniki.** Za produkcijo vrednosti zato tudi ni nobene razlike, ali producira 1200 delavcev **posamično** ali pa **združeno** pod poveljstvom **istega** kapitala.

Medtem pa se v določenih mejah vendarle dogaja modifikacija. Delo upredmeteno v **vrednosti,** je delo družbeno povprečne kvalitete, torej izraz povprečne delovne sile. Povprečna velikost pa **eksistira** vselej le kot povprečje mnogih različnih individualnih velikosti iste vrste. V sleherni industrijski panogi se individualni delavec, Peter ali Pavel, bolj ali manj razlikuje od povprečnega delavca. Ti individualni odkloni, ki se matematično imenujejo »napake«, se kompenzirajo in izginejo, brž ko vzamemo večje število delavcev skupaj. Znameniti sofist in sikofant **Edmunt Burke** na podlagi svojih praktičnih izkušenj kot zakupnik celo trdi, da že »pri tako majhnem pelotonu«, kakor je 5 kmečkih hlapcev, izgine vsaka individualna razlika dela, da torej poljubnih 5 angleških kmečkih hlapcev v moški starosti opravi skupaj v istem času prav toliko dela kot katerikoli drugih 5 angleških kmečkih hlapcev.[8] Kakorkoli že je to, jasno je, da je **celokupni delav-**

[8] »Unquestionably, there is a great deal of difference between the value of one man's labour and that of another, from strength, dexterity and honest application. But I am quite sure, from my best observation, that any given five men will, in their total, afford a proportion of labour equal to any other five within the periods of life I have stated; that is, that among such five men there will be one possessing all the qualifications of a good workman, one bad, and the other three middling, and approximating to the first and the last. So that in so small a platoon as that of even five, you will find the full complement of all that five men can earn.« **(E. Burke,** l. c. p. 15, 16.) Prim. **Quételet** o povprečnem posamezniku.

nik večjega števila istočasno zaposlenih delavev, deljen s številom delavcev, sam po sebi en **dan družbeno povprečnega dela.** Recimo, da traja delavnik posameznika 12 ur. V tem primeru je delavnik 12 istočasno zaposlenih delavcev celokupni delavnik 144 ur. In čeprav se delo vsakega izmed ducata bolj ali manj razlikuje od družbeno povprečnega dela in zato vsak posameznik potrebuje nekaj več ali manj časa za isto opravilo, ima delavnik vsakega posameznika kot ena dvanajstina celokupnega delavnika 144 ur družbeno povprečno kvaliteto. Za kapitalista, ki zaposluje ducat delavcev, pa eksistira delavnik kot celokupni delavnik te dvanajstorice. Delavnik vsakega posameznika eksistira kot alikvotni del celokupnega delavnika, docela neodvisno od tega, ali dela teh dvanajst delavcev z roko v roki ali pa je vsa zveza njihovih del samo v tem, da delajo **za** istega kapitalista. Če pa sta nasprotno od teh 12 delavcev po 2 zaposlena pri majhnih mojstrih, je naključno, ali vsak posamezni mojster producira isto maso vrednosti in tako realizira občo stopnjo presežne vrednosti. Prišlo bi do individualnih odklonov. Če bi kak delavec porabil za produkcijo nekega blaga znatno več časa, kakor je družbeno potrebno, če bi se njegov individualni nujni delovni čas znatno razlikoval od družbeno nujnega ali povprečnega delovnega časa, bi njegovo delo ne veljalo kot povprečno delo, njegova delovna sila ne kot povprečna delovna sila. Takšne delovne sile ne bi sploh bilo mogoče prodati ali pa le pod njeno povprečno vrednostjo. Določen minimum delovne spretnosti je torej predpostavljen, in pozneje bomo videli, da kapitalistična produkcija najde sredstva za merjenje tega minimuma. Kljub temu pa se minimum razlikuje od povprečja, čeprav je po drugi strani treba plačati povprečno vrednost delovne sile. Od teh 6 majhnih mojstrov bi zaradi tega eden iztržil več, drugi pa manj kot občo stopnjo presežne vrednosti. Za družbo bi se te neenakosti kompenzirale, ne pa za posameznega mojstra. Zato se **zakon uvrednotenja** nasploh za posameznega producenta popolnoma realizira šele tedaj, ko producira kot kapitalist, ko uporablja istočasno mnogo delavcev, ko torej že od začetka spravi v gibanje **družbeno povprečno delo.**[9]

Tudi pri **nespremenjenem** načinu dela povzroča istočasno uporabljanje večjega števila delavcev revolucijo v **predmetnih pogojih delovnega procesa.** Stavbe, v katerih dela veliko ljudi, skladišča za surovine itd., posode, instrumenti, aparati itd., ki rabijo mnogim istočasno ali pa izmenoma, skratka, **del produkcijskih sredstev** se sedaj **potroši v delovnem procesu skupno.** Po eni strani se prav nič ne zviša **menjalna vrednost** blag, torej tudi ne produkcijskih sredstev, zaradi povečanega izkoriščanja njihove **uporabne vrednosti.** Po drugi strani pa narašča mera skupno rabljenih produkcijskih sredstev. Soba, v kateri dela 20 tkalcev s svojimi 20 statvami, mora biti prostornejša kakor pa soba neodvisnega tkalca z 2 pomočnikoma. Vendar pa stane produkcija delavnice za 20 oseb manj dela kot produkcija 10 delavnic, za po dve osebi, in zato sploh vrednost masovno koncetriranih in skupnih produkcijskih sredstev ne narašča sorazmerno z njihovim obsegom in z njihovim koristnim učinkom. Skupno izkoriščana produkcijska sredstva oddajajo manjši del vrednosti posameznemu produktu, deloma zaradi tega, ker se celokupna vrednost, ki jo oddajajo, porazdeli hkrati na večjo maso produktov, deloma pa zato, ker v primerjavi s posamičnimi produkcijskimi sredstvi **vstopajo** v produkcijski proces, sicer z absolutno večjo, toda, glede na področje učinkovanja, z

[9] Gospod profesor **Roscher** si domišlja, da je odkril, da opravi 1 šivilja, ki jo gospa profesorjeva zaposluje 2 dni, več dela, kakor pa ga opravita 2 šivilji, ki ju zaposluje gospa profesorjeva v istem času. (102). Naj vendar gospod profesor ne opazuje kapitalističnega produkcijskega procesa v otroški sobi in pod pogoji, v katerih manjka glavna oseba, kapitalist.

relativno manjšo vrednostjo. S tem pada sestavni del vrednosti konstantnega kapitala, torej proporcionalno z njegovo velikostjo tudi celokupna vrednost blaga. Učinek je isti, kakor če bi bila produkcijska sredstva za blago proizvedena ceneje. Ta **ekonomija pri uporabljanju produkcijskih sredstev** izvira samo iz njihovega **skupnega konzuma v delovnem procesu mnogih.** Produkcijska sredstva pa ohranijo svoj značaj **pogojev družbenega dela** oziroma **družbenih pogojev dela** za razliko od razdrobljenih in relativno potratnih produkcijskih sredstev posamičnih samostojnih delavcev ali malih mojstrov, celo če ti mnogi delajo skupaj le prostorsko, ne da bi delali drug z drugim. Del **delovnih sredstev** pridobi ta **družbeni značaj** prej, preden ga pridobi **delovni proces sam.**

Sploh je treba gledati na **ekonomijo produkcijskih sredstev** z dvojnega vidika. Prvič, kolikor **poceni blaga** in s tem zniža vrednost delovne sile. Drugič, kolikor spremeni **razmerje presežne vrednosti do založenega celokupnega kapitala,** to se pravi, do **vsote vrednosti** njegovega konstantnega in variabilnega sestavnega dela. O slednji točki bomo razpravljali šele v prvem razdelku tretje knjige tega dela, kamor zaradi zveze odlagamo tudi marsikaj, kar bi sodilo že sem. Tok analize zapoveduje to raztrganje predmeta, ki obenem ustreza duhu kapitalistične produkcije. Ker namreč tukaj delovni pogoji delavcu stopajo samostojno nasproti, se tudi njihova ekonomija prikazuje kot posebna operacija, ki ga ne zadeva in je zato ločena od metod, ki zvišujejo njegovo osebno produktivnost.

Forma dela mnogih, ki v **istem** produkcijskem procesu ali v različnih, toda **povezanih** produkcijskih procesih delajo načrtno drug poleg drugega in drug z drugim, se imenuje **kooperacija.**[10]

Kakor je napadalna moč konjeniškega eskadrona ali odporna moč pehotnega polka bistveno različna od vsote napadalne in odporne moči, ki jo posamično razvije vsak konjenik in pešec, tako je **vsota mehaničnih moči** posamičnih delavcev različna od družbene potence moči, ki se razvije, kadar sodeluje mnogo rok istočasno v **isti nedeljeni operaciji,** na primer, kadar gre za dvig tovora, vrtenje zaganjača ali premaganje odpora.[11] Učinka kombiniranega dela bi posamično delo sploh ne moglo ustvariti, ali samo v veliko daljših razdobjih ali samo v pritlikavem merilu. Tu ne gre samo za zvišanje individualne produktivne sile s kooperacijo, temveč za ustvarjanje produktivne sile, ki mora biti sama po sebi **masovna moč.**[11a]

Ne glede na novo potenco moči, izvirajočo iz zlitja mnogih moči v **eno** skupno moč, pri večini produktivnih del že goli **družbeni kontakt ustvarja** tekmovanje in svojevrstno podžiganje življenjske energije (animal spirits), ki povečujeta individualno zmogljivost posameznikov, tako da ducat oseb skupaj v skupnem delavniku 144 ur daje mnogo večji skupni produkt kakor 12 posamičnih delavcev, od

---

[10] »Concours de forces.« (**Destutt de Tracy:** »Traité de la Volonté etc.«, str. 78.)

[11] »There are numerous operations of so simple a kind as not to admit a division into parts, which cannot be performed without the cooperation of many pairs of hands. For instance the lifting of a large tree on a wain... every thing in short, which cannot be done unless a great many pairs of hands help each other in the same undivided employment, and at the same time.« (**E. G. Wakefield,** »A View of the Art of Colonization«, London 1849, p. 168.)

[11a] »As one man cannot, and 10 men must strain, to lift a tun of weight, yet one hundred men can do it only be the strenght of a finger of each of them.« (John Bellers, »Proposals for raising a colledge of industry«, London 1696, p. 21.)

katerih dela vsak 12 ur, ali kakor en sam delavec, ki dela zapored 12 dni.[12] To izvira od tod, da je človek po naravi, če ne, kot misli Aristoteles,[13] politična pa vsekakor družbena žival.

Čeprav mnogi opravljajo ista ali **enakovrstna** opravila, hkrati skupno lahko individualno delo vsakega kot del celokupnega dela vendarle predstavlja **različne faze delovnega procesa samega,** skozi katere se predmet dela zaradi kooperacije hitreje giblje. Npr. kadar zidarji sklenejo verigo, da bi spravili opeko od vznožja zidarskega odra na njegov vrh, vsak od njih počne isto, toda kljub temu so posamezna opravila kontinuirani deli enega skupnega opravila, posebne faze, skozi katere mora v delovnem procesu vsaka opeka, in tako jo npr. 24 rok celokupnega delavca dviga hitreje kot dve roki vsakega posameznega delavca, ki bi se vzpenjal in sestopal z odra.[14] **predmet dela preide isti prostor v krajšem času.** Po drugi strani se dogaja kombinacija dela tudi tedaj, če se npr. gradnje lotijo **istočasno** z različnih strani, pa čeprav kooperirajoči počno **isto** ali **enakovrstno.** Kombinirani delavnik 144 ur, ki se loti predmeta dela v prostoru z **mnogih strani,** ker ima kombinirani delavec ali **celokupni delavec** spredaj in zadaj oči in roke in je do neke stopnje vsepričujoč izgotovi celokupni produkt hitreje kot 12 dvanajsturni delavnik bolj ali manj osamljenih delavcev, ki se morajo lotiti svojega dela enostransko. **V istem času zorijo različni prostorski deli produkta.**

Da mnogi, ki se med seboj dopolnjujejo, počno **isto** ali **enakovrstno,** smo poudarili zato, ker ima **ta najbolj preprosta forma** skupnega dela veliko vlogo tudi pri najbolj izoblikovani podobi **kooperacije.** Če je delovni proces **kompliciran,** dovoljuje že sama masa tistih, ki sodelujejo, da se **različne operacije** razdelijo med različne roke, da se zato opravljajo **istočasno** in se s tem skrajša delovni čas, potreben za izgotovitev celokupnega produkta.[15]

---

[12] »There is also« (...) »an advantage in the proportion of servants, which will not easily be understood but by practical men; for it is natural to say, as 1 is to 4, so are 3:12: but this will not hold good in practice; for in harvest-time and many other operations which require that kind of despatch, by the throwing many hands together, the work is better, and more expeditiously done; f. i., in harvest, 2 drivers, 2 loaders, 2 pitchers, 2 rakers, and the rest at the rick, or in the barn, will despatch double the work, that the same number of hands would do if divided into different gangs, on different farms.« (J. Arbuthnot), »An Enquiry into the Connection between the present price of provisions and the size of farms.« By a Farmer, London 1773, p. 7, 8.)

[13] Aristotelova definicija je pravzaprav ta, da je človek po naravi državljan. Za klasični stari vek je prav tako karakteristična, kakor je za Yankeeje Franklinova definicija, da je človek po naravi izdelovalec instrumentov.

[14] »On doit encore remarquer que cette division partielle du travail peut se faire quand même les ouvriers sont occupes d'une même besogne. Des maçons par exemple, occupes de faire passer de mains en mains des briques a un échafaudage supérieur, font tous la même besogne, et pourtant il existe parmi eux une espèce de division de travail, qui consiste en ce que chacun d'eux fait passer la brique par un espace donné, et que tous ensemble la font parvenir beaucoup plus promptement à l'endroit marqué qu'ils ne feraient si chacun d'eux portait sa brique separément jusqu'a l'échafaudage supérieur.« (**F. Skarbek,** »Theorie des richesses sociales«, 2ème éd., Paris 1839, t. I, p. 97.98.)

[15] »Est-il question d'exécuter un travail complique, plusieurs choses doivent être faites simultanément. L'un en fait une pendant que l'autre en fait une autre, et tous contribuent à l'efet qu'un seul homme n'aurait pu produire. L'un rame pendant que l'autre tient la gouvernail, et qu'un troisième jette le filet ou harponnoe le poisson, et la pêche a un succès impossible sans ce concours.« (**Dettutt de Tracy,** l. c. p. 78.)

V mnogih panogah produkcije so **kritični momenti,** torej s samo naravo delovnega procesa določena časovna obdobja, v katerih morajo biti doseženi določeni rezultati dela. Če je treba npr. ostriči čredo ovac ali požeti in spraviti nekaj juter žita, tedaj sta kvantiteta in kvaliteta produkta odvisni od tega, da se operacija začne ob določenem času in konča ob določenem času. **Doba, ki jo sme zahtevati delovni proces,** je tu predpisana, tako kot npr. pri lovu na slanike. Posameznik lahko izloči iz **enega** dneva le **en delavnik,** recimo 12 ur, kooperacija 100 delavcev npr. razširi **12-urni dan v delavnik 1200 ur.** Kratkost delovnega roka se kompenzira z velikostjo mase dela, ki je v odločilnem trenutku vržena na produkcijsko polje. **Pravočasni** učinek je tu odvisen od **istočasne** uporabe mnogih kombiniranih delavnikov, obseg efekta koristnosti od **števila delavcev,** ki pa ostaja vedno manjše od števila delavcev, ki bi posamično v istem času delali isto.[16] Zaradi manjkanja te kooperacije propada letno na zahodu Združenih držav sila veliko žita in v tistih delih vzhodne Indije, kjer je angleško gospostvo uničilo stare skupnosti, sila veliko bombaža.[17]

Na eni strani kooperacija dovoljuje, da se raztegne **prostorska sfera dela,** ki jo zato za določene delovne procese zahteva že prostorska povezanost predmeta dela, npr. pri izsuševanju zemlje, gradnji nasipov, namakanju, gradnji kanalov, cest, železnic itd. Na drugi strani omogoča v sorazmerju s stopnjami produkcije **prostorsko zoženje območja produkcije.** To krčenje prostorske sfere dela ob istočasnem razširjanju njene sfere učinkovanja, s čimer se prihrani mnogo nepotrebnih stroškov (faux-frais), izvira iz konglomeracije delavcev, iz združevanja različnih delovnih procesov in koncentracije produkcijskih sredstev.[18]

V primerjavi z enako veliko vsoto posamičnih individualnih delavnikov producira kombinirani delavnik večje mase uporabne vrednosti in zmanjšuje tako delovni čas, ki je potreben za produkcijo določenega efekta koristnosti. Ali v danem primeru dobi to **stopnjevano produktivno silo,** ker zvišuje mehanično energijsko potenco dela, ali ker razširja prostor njenega učinkovanja, ali zožuje prostorsko polje produkcije v sorazmerju s stopnjami produkcije, ali v kritičnem momentu sprosti mnogo dela v kratkem času, ali zbudi tekmovanje posameznikov in napne njihove življenjske energije, ali **enakovrstnim** opravilom mnogih daje pečat kontinuitete in mnogostranosti, ali opravlja **istočasno različne** operacije, ali

---

[16] »The doing of it« (...) »at the **critical juncture,** is of so much the greater conseQuence.« (J. Arbuthnot.) »An Inquiry into the Connection between the present price etc.«, p. 7.) »In der Agrikultur gibt es keinen wichtigeren Faktor als den Faktor der Zeit.« (**Liebig,** »Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft«, 1856, p. 23.)

[17] »The next evil is one which one would scarcely expect to find in a country which exports more labour than any other in the world, with the exception perhaps of China and England – the impossibility of procuring a sufficient number of hands to clean the cotton. The consequence of this is that large quantities of the crop are left unpicked, while another portion is gathered from the ground, when it has fallen, and is of course discoloured and partially rotted, so that **for want of labour at the proper season** the cultivator is actually forced to submit to the loss of a large part of that crop for which England is so anxiosly looking.« (»Bengal Hurkaru Bi-Monthly Overland Summary of News«, 22nd July 1861.)

[18] »In the progres of culture all, and perhaps more than all the capital and labour which once loosely occupied 500 acres are now concentrated for the more complete tillage of 100.« Čeprav »relatively to the amount of capital and labour employed, space is concentrated it is an enlarged sphere of production, as compared to the sphere of production formerly occupied or worked upon by one single, independent agent of production.« (R. Jones,« An Essay on the Distribution of Wealth«, »On Rent«, London 1831, p. 191.)

ekonomizira produkcijska sredstva s skupnostno rabo, ali daje individualnemu delu značaj družbeno povprečnega dela, na vsak način je **specifična produktivna sila** kombiniranega delavnika **družbena produktivna sila dela** ali **produktivna sila družbenega dela.** Ta izvira iz kooperacije same. V načrtnem sodelovanju z drugimi se delavec znebi svojih individualnih preprek in razvije zmožnosti svoje vrste.[19]

Če delavci sploh na morejo neposredno sodelovali, ne da bi bili skupaj, če je torej njihova konglomeracija na določenem prostoru pogoj za njihovo kooperacijo, **mezdni delavci** ne morejo **kooperirati,** ne da bi jih **isti kapital, isti kapitalist** uporabljal istočasno, torej istočasno kupil njihove delovne sile. **Celokupna vrednost teh delovnih sil** ali vsota mezd teh delavcev za dan, teden itd., mora biti torej **združena** v kapitalistovem žepu, preden se delovne sile same združijo v produkcijskem procesu. Plačevanje 300 delavcev naenkrat, pa četudi le za en dan, zahteva večji izdatek kapitala kakor tedensko plačevanje manjšega števila delavcev skozi vse leto. Število delavcev, ki kooperirajo, ali stopnja kooperacije je torej najpoprej odvisno od velikosti kapitala, ki ga lahko kapitalist izda pri nakupu delovne sile, to je od **obsega, v katerem razpolaga vsak kapitalist z življenjskimi potrebščinami mnogih delavcev.**

In kakor z **variabilnim**, tako je tudi s **konstantnim** kapitalom. Izdelek za surovine npr. je 30-krat večji za kapitalista, ki zaposluje 300 delavcev, kakor za vsakega od 30 kapitalistov, od katerih zaposluje vsak po 10 delavcev. Obseg vrednosti in snovna masa skupno uporabljenih delovnih sredstev sicer ne naraščata v isti meri kot število zaposlenih delavcev, toda naraščata opazno. **Koncentracija večjih mas produkcijskih sredstev v rokah posameznih kapitalistov** je torej materialni pogoj za kooperacijo mezdnih delavcev, in obseg kooperacije ali stopnja produkcije je odvisna od obsega te koncentracije.

Prvotno se je določena **minimalna velikost** individualnega **kapitala** zdela nujna, da bi število istočasno izkoriščanih delavcev, torej množina producirane presežne vrednosti, zadostovala, da bi samega uporabnika dela rešila ročnega dela, da bi iz malega mojstra naredila kapitalista in tako **formalno** vzpostavila kapitalsko razmerje. Zdaj se prikazuje kot **materialni pogoj** za preobrazbo mnogih razdrobljenih in drug od drugega neodvisnih individualnih delovnih procesov v en kombiniran družbeni delovni proces.

Prav tako se je poveljstvo kapitala nad delom prvotno prikazovalo, kot **formalna** posledica tega, da delavec namesto **zase,** dela **za** kapitalista in zato **pod** kapitalistom. S kooperacijo mnogih **mezdnih delavcev** se poveljstvo kapitala razvije v zahtevo za izpeljavo delovnega procesa samega, v dejanski pogoj za produkcijo. Kapitalistov ukaz na področju produkcije postane zdaj tako nepogrešljiv kot ukaz generala na bojnem polju.

Vsako neposredno družbeno ali skupnostno delo v večjem merilu potrebuje bolj ali manj neko direkcijo, ki posreduje harmonijo individualnih dejavnosti in izpolnjuje **obče funkcije**, ki izvirajo iz gibanja celokupnega produktivnega telesa za razliko od gibanja njegovih samostojnih organov. Posamezni violinist si dirigira sam, orkestru pa je potreben dirigent. Ta funkcija vodstva, nadzorstva in po-

[19] »La forza di ciascuno uomo è minima, ma la riunione delle minime forze forma una forza totale maggiore anche della somma delle forze medesime fino a che le forze per essere riunite possono diminuere il tempo ed accrescere lo spazio della loro azione.« (**G. R. Carli** Note zu **P. Verri**, l.c., t. XV, p. 196.)

sredovanja postane **funkcija kapitala**, brž ko postane njemu podrejeno delo kooperativno. Kot specifična funkcija kapitala dobi funkcija vodstva specifične značilnosti.

Najpoprej je gonilni motiv in določujoči smoter kapitalističnega procesa produkcije kar največje **samouvrednotenje kapitala**,[20] to je kar največja produkcija presežne vrednosti, torej kar največje izkoriščanje delovne sile po kapitalistu. Z maso istočasno zaposlenih delavcev narašča njihov odpor in s tem nujno pritisk kapitala za obvladovanje tega odpora. Kapitalistovo vodstvo ni samo iz narave družbenega delovnega procesa izvirajoča in njemu pripadajoča posebna funkcija, obenem je **funkcija izkoriščanja družbenega delovnega procesa** in zato pogojena z neizogibnim antagonizmom med izkoriščevalcem in surovino njegovega izkoriščanja. Z obsegom produkcijskih sredstev, ki stoje mezdnemu delavcu nasproti kot tuja lastnina, raste prav tako tudi nujnost kontrole nad njihovo smotrno uporabo.[21] Kooperacija mezdnih delavcev je nadalje goli učinek kapitala, ki jih istočasno uporablja. Povezanost njihovih funkcij in njihova enotnost kot celokupno produktivno telo sta **izven** njih, v kapitalu, ki jih združuje in povezuje. Povezanost njihovih del jim zato stopa nasproti idejno kot **načrt**, praktično kot **avtoriteta** kapitalista, kot oblast tuje volje, ki podreja njihovo dejavnost svojemu smotru.

Če je zato kapitalistično vodstvo po svoji **vsebini** razklano zaradi razklanosti produkcijskega procesa samega, ki ga je treba voditi in ki je po eni strani družbeni delovni proces za izdelovanje produktov, po drugi strani pa proces uvrednotenja kapitala, pa je po svoji formi **despotsko**. Z razvojem kooperacije v večjem merilu razvija ta despotizem svoje posebne forme. Kakor se je kapitalist najpoprej rešil ročnega dela, brž ko je dosegel njegov kapital ono minimalno velikost, s katero se šele začne prava kapitalistična produkcija, tako zdaj svojo funkcijo neposrednega in neprestanega nadzorstva nad posameznimi delavci in skupinami delavcev spet odstopa posebni sorti mezdnih delavcev. Kakor potrebuje armada vojaške, tako potrebuje masa delavcev, sodelujočih pod poveljstvom istega kapitala, industrijske oficirje (upravitelje, managers) in podoficirje (nadzornike, foremen overlookers, contre-maîtres), ki v imenu kapitala poveljujejo med delovnim procesom. Delo nadzorovanja se strdi v njihovo izključno funkcijo. Pri primerjanju produkcijskega načina neodvisnih kmetov ali samostojnih rokodelcev z gospodarstvom na plantažah, ki temelji na suženjstvu, šteje politični ekonom **to nadzor-**

---

[20] »**Profits** . . . is the sole end of trade.« (**J Vanderlint**, l.c.p. 11.)

[21] List angleških filistrov »Spectator« z dne 26. maja 1866 poroča, da je bil v »wirework Company of Manchester« (družba za proizdovnjo žice v Manchestru) potem, ko so uvedli neko vrsto družabništva med kapitalistom in delavci, ». . . the first result was a sudden decrease in waste, the men not seeing why they should waste their own property any more than any other master's, and waste is perhaps, next to bad debts, the greatest source of manufacturing loss.« (»Spectator«, vom 26. Maj 1866.) Isti list odkriva kot temeljne pomanjkljivosti »Rochdale cooperative experiments« (zadružnih poizkusov v Rochdalu): »They showed that associations of workmen could manage chops, mills, and almost all forms of industry with succes, and they immensely improved the condition of the men, **but then they did not leave a clear place for masters.**« (»Le-ti so dokazali, da lahko delavske zadruge uspešno vodijo trgovine, mline in skoraj vse oblike industrije in le-te izredno izboljšajo položaj teh ljudi samih, toda! toda! nato kapitalistom niso pustili nobenega vidnega mesta.« Quelle horreur! (Kakšna groza!)

stveno delo med »faux frais de production« (nerentabilne stroške produkcije).[21a] Nasprotno pa pri obravnavanju kapitalističnega produkcijskega načina identificira funkcijo vodstva, kolikor izvira iz narave skupnostnega delovnega procesa, z isto funkcijo, kolikor je pogojena s kapitalističnim, torej antagonističnim karakterjem tega procesa.[22] Kapitalist ni kapitalist, ker je industrijski vodja, temveč postane industrijski poveljnik zato, ker je kapitalist. Vrhovno poveljstvo v industriji postane atribut kapitala, kakor sta bila v fevdalni dobi vrhovno poveljstvo v vojni in sodstvu atributa zemljiške lastnine.[22a]

Delavec je lastnik svoje delovne sile tako dolgo, dokler se kot njen prodajalec pogaja s kapitalistom, proda pa lahko le to, kar poseduje, svojo individualno, posamično delovno silo. To razmerje se nikakor ne spremeni s tem, da kupuje kapitalist 100 delovnih sil namesto ene ali da sklepa pogodbe s 100 medseboj neodvisnimi delavci namesto z enim samim. Teh 100 delavcev lahko uporabi, **ne** da bi jih pustil kooperirati. Kapitalist torej plača vrednost 100 samostojnih delovnih sil, ne plača pa kombinirane delovne sile stotine. Kot neodvisne osebe so delavci **posamezniki**, ki stopajo v razmerje z istim kapitalom, ne pa drug z drugim. Njihova kooperacija se začne šele v delovnem procesu, toda v delovnem procesu so že prenehali pripadati sami sebi. Z vstopom vanj so pripojeni kapitalu. Kot kooperirajoči, kot členi dejavnega organizma, so sami le poseben način eksistence kapitala. Produktivna sila, ki jo razvija delavec kot **družbeni delavec**, je torej **produktivna sila kapitala**. **Družbena produktivna sila** dela se razvija brezplačno, kakor hitro so delavci postavljeni v določene okoliščine, in kapital jih postavlja v takšne okoliščine. Ker **družbena produktivna sila dela** kapitalista nič ne stane, ker je po drugi strani ne razvije delavec, **preden** njegovo delo samo ne pripada kapitalu, se prikazuje kot produktivna sila, ki jo poseduje kapital **po naravi**, kot svojo **imanentno** produktivno silo.

Kolosalno se učinek enostavne kooperacije kaže v velikanskih delih starih Azijcev, Egipčanov, Etruščanov itd.

»Dogajalo se je, da so imele v preteklih dobah te azijske države presežke življenjskih sredstev, ki so jih lahko izdajale za veličastna in koristna dela, potem ko so poravnale svoje civilne in vojaške izdatke. Njihovo poveljstvo nad pestmi in rokami skoraj vsega prebivalstva, ki se ni ukvarjalo s poljedelstvom, in izključno razpolaganje monarha in duhovništva z navedenimi presežki sta jim nudila sredstva za to, da so postavljale tiste mogočne spomenike, s katerimi so napolnili deželo ... Pri prestavljanju kolosalnih kipov in enormnih gmot, katerih transport

[21a] Potem ko je profesor **Cairnes** prikazal »superintendence of labour« (nadzorstvo nad delom) kot enega poglavitnih karakterjev suženjske produkcije v južnih državah Severne Amerike, nadaljuje: »The peasant proprietor« (...) »appropriating the whole produce of his soil,[1*] needs no other stimulus to exertion. **Superintendence** is here completely dispensed with.« (**Cairnes**, l.c.p. 48, 49.)

[22] **Sir James Steuart**, ki ga nasploh odlikuje odprto oko za karakteristično-družbene razlike med različnimi načini produkcije, pripominja: »Whe do large undertakings in the manufacturing way ruin private industry, but by coming nearer to the simplicity of slaves?« (»Princ. of Pol. Econ.«, London 1767, v I, p. 167, 168.)

[22a] **Auguste Comte** in njegova šola bi lahko na isti način dokazovala večno nujnost fevdalnih gospodov, kakor sta to storila za kapitalistične gospodarje.

[1*] Pri Carnesu: toil.

vzbuja občudovanje, so potratno uporabljali skoraj le človeško delo. Za to sta zadostovala **število delavcev in koncentracija njihovih naporov.** Tako vidimo, kako iz globin oceana mogočne koralne čeri rastejo v otoke in tvorijo trdno zemljo, čeprav je vsak posamezen odlagalec (depositary) majčken, šibek in nepomemben. Nepoljedelski delavci v takšni azijski monarhiji so razen s svojimi individualnimi napori le malo prispevali k delu, toda njihovo število je njihova moč, in oblast upravljanja s temi masami je priklicala v življenje ta orjaška dela. Koncentracija dohodkov, od katerih so delavci živeli, v eni ali malo rokah je bila tisto, kar je omogočilo takšna podjetja .«[23]

V moderni družbi je prešla ta oblast azijskih in egipčanskih kraljev ali etruščanskih teokratov itd. na kapitalista, ne glede na to, ali nastopa kot posamični kapitalist ali pa – kakor pri delniških družbah – kot kombinirani kapitalist.

Kooperacija v delovnem procesu, kakršna je prevladovala v začetkih kulture človeštva pri lovskih ljudstvih[23a] ali pa, denimo, pri agrikulturi indijskih skupnosti, temelji po eni strani na **skupni lastnini produkcijskih pogojev**, po drugi strani pa na tem, da se posamični individuum prav tako še ni odtrgal od popkovine **plemena** ali **skupnosti**, kakor čebelji individuum od čebeljega panja. Oboje jo razlikuje od kapitalistične kooperacije. Sporadična uporaba kooperacije v velikem merilu v antičnem svetu, v srednjem veku in v modernih kolonijah temelji na **neposrednih** razmerjih gospostva in hlapčevstva, večinoma na suženjstvu. Kapitalistična forma pa nasprotno od vsega začetka predpostavlja svobodnega mezdnega delavca, ki prodaja svojo delovno silo kapitalu. Historično pa se razvije v **nasprotju** s kmečkim gospodarstvom in z neodvisnim rokodelstvom, pa naj ima le-to cehovsko formo ali ne.[24] Njima nasproti se kapitalistična kooperacija ne prikazuje **kot posebna historična forma kooperacije**, marveč kooperacija sama kot **kapitalističnemu produkcijskemu procesu lastna in specifično ga razlikujoča historična forma.**

Kakor se **družbena produktivna sila dela**, razvita s kooperacijo, prikazuje kot **produktivna sila kapitala**, tako se **kooperacija** sama prikazuje kot **specifična forma kapitalističnega produkcijskega procesa** v nasprotju s produkcijskim procesom posamičnih neodvisnih delavcev ali tudi malih mojstrov. To je **prva sprememba**, ki ga doživi dejanski delovni proces s svojo **subsumpcijo pod kapital**. Ta sprememba se dogaja samoniklo. Njena predpostavka, istočasna zaposlitev večjega števila mezdnih delavcev v istem delovnem procesu, je izhodišče kapitalistične produkcije. To izhodišče sovpada z obstojem kapitala samega. Če se torej kapitalistični produkcijski način prikazuje po eni strani kot **historična nujnost** za preobrazbo delovnega procesa v družbeni proces, tako se po drugi strani ta družbena forma delovnega procesa prikazuje kot metoda, ki jo kapital uporablja, da bi ga s stopnjevanjem njegove produktivne sile izkoriščal z večjim profitom.

---

[23] **R. Jones**: »Textbook of Lectures etc.«, str. 77, 78. Stare asirske, egipčanske itd. zbirke v Londonu in v drugih evropskih glavnih mestih nam nazorno pričajo o teh kooperativnih delovnih procesih.

[23a] **Linguet** ima morda v svoji »Théorie des Lois civiles« kar prav, ko imenuje lov prvo obliko kooperacije, **lov na ljudi** (vojno) pa prvo obliko lova.

[24] Malo kmečko gospodarstvo in neodvisno rokodelstvo, ki oba deloma sestavljata bazo fevdalnega produkcijskega načina, deloma pa se po njunem razkroju pojavljata **poleg** kapitalističnega podjetja, sestavljata hkrati tudi ekonomsko osnovo klasičnih skupnosti v njihovih najboljših časih, potem ko je prvotna orientalska skupna lastnina razpadla in preden se je suženjstvo resno polastilo produkcije.

V svoji doslej obravnavani **enostavni podobi** sovpada kooperacija **s produkcijo na večji stopnji**, ni pa nikakršna **trdna,** karakteristična forma neke **posebne** razvojne **epohe** kapitalističnega produkcijskega načina. Kvečjemu se približno tako prikazuje v še rokodelskih začetkih manufakture[25] in pa pri tisti vrsti velike agrikulture, ki ustreza manufakturnemu obdobju in ki se razlikuje od kmečkega gospodarstva v bistvu le po masi istočasno uporabljenih delavcev in po obsegu koncentriranih produkcijskih sredstev. Enostavna kooperacija je še vedno prevladujoča forma v takšnih panogah produkcije, kjer kapital operira v velikem merilu, ne da bi delitev dela ali mašinerija imeli pomembno vlogo.

Kooperacija ostaja **osnovna oblika** kapitalističnega produkcijskega načina, čeprav se **njena enostavna podoba** sama prikazuje kot **posebna forma** poleg njenih razvitejših form.

Prevedel Darko Štrajn

[25] »Whether the united skill, industry and emulation of many together on the same work be not the way to advance it? And whether it had been otherwise possible for England, to have carried on her Woollen Manufacture to so great a perfection?« (**Berkeley**, »The Querist«, Lond. 1750, p. 56, § 521.)

France Prosnik

ALBANSKO GOVOREČI OTROCI V SLOVENSKI ŠOLI

V letu 1979 se je med obravnavanci Vzgojne posvetovalnice v Mariboru pojavilo relativno veliko število otrok iz primarno albanskega jezikovnega področja. Obravnava je stekla vselej na predlog šole, otroci pa so bili napoteni v vseh primerih zaradi šolske neučinkovitosti, pri nekaterih pa še dodatno zaradi vedenjske težavnosti. Starši otrok so bili za obravnavo izrazito slabo motivirani, delno tudi zaradi tega je bila v večini primerov postavljena neugodna prognoza možnosti uspešne pomoči. Po takratnih razpoložljivih podatkih mariborske osnovne šole ni obiskovalo več kot 30 učencev, od tega pa jih je kar sedem obiskovalo šolo s prilagojenim učnim programom (po starem Posebno šolo). Ob teoretični predpostavki, da je število lažje duševno prizadetih v določeni populaciji okoli 3 %, bi moralo teh sedem otrok imeti ozadje najmanj 200 učencev v osnovni šoli.

V kolikor bi šolska neučinkovitost izhajala iz problemov dvojezičnosti, bi se morale težave pojaviti tudi pri drugih otrocih, katere materin jezik ni slovenščina. Pregled na dveh osnovnih šolah, na katerih je po izkušnjah socialnih delavcev večja koncentracija ter otrok, je dal naslednjo sliko:

	alb.	srbohrv.	skupaj
od 1. do 4. razreda	12	11	23
od 5. do 8. razreda	1	13	14
Tekoče govori slov.	5	20	25
delno obvlada slov.	5	4	9
slabo ali nič	3	–	3
odličen uspeh	–	2	2
prav dober	3	6	9
dober	2	4	6
zadosten	2	6	8
nezadosten	5	3	8
neocenjeni	3	3	6
globalno neuspešni	7	10	17
pri posam. predmetih	5	8	13
brez problemov	1	7	8
ovira ga jezik	7	2	9
delno	3	7	10
jezik ni ovira	3	15	18

Otroci albanske narodnosti so skoncentrirani na nižji stopnji, njihov šolski uspeh pa je kljub temu znatno nižji. Pri še neocenjenih razredničarke predvidevajo, da bodo neuspešni, medtem ko je pri drugi skupini prognoza ugodna.

Na posvetovalnici smo obravnavali 18 otrok albanske narodnosti. Kot že rečeno, so bili napoteni zaradi šolske neučinkovitosti, kar 16 od njih že v 1. razredu. Pri tem pa je njihova povprečna starost v začetku šolskega leta znašala 8,5 let (prvošolci!), ali drugače povedano: od 16. prvošolcev jih je kar deset starejših od 7 let in 9 mesecev, kot je lahko najvišja starost pri pravočasnem vključevanju v šolo. Kar pet prvošolcev je starejših od 9 let. Učenec, ki obiskuje tretji razred, je star 13 let. Edini učenec iz četrtega razreda je napredoval na to stopnjo z negativno oceno.

S standardnim merskim inštrumentom (WISC) smo skušali ugotoviti, kakšen je njihov nivo intelektualnega funkcioniranja. Na lestvici, kjer pomeni rezultat pod 70 točkami, če je dobljen v ustreznih pogojih, indikacijo za slabšo duševno razvitost, 100 točk pa povprečno učinkovitost, je bil pri dveh otrocih dosežen rezultat pod 60 točk, pri sedmih med 60 in 70 točk, pri sedmih otrocih pa nad 70 točk, vendar manj kot 100. Pri dveh otrocih je bilo sodelovanje tako šibko, da preizkušnje ni bilo mogoče izvesti.

Njihov osnovni problem je šolska neučinkovitost, gledano pač z vidika šole. 16 jih je bodisi nezadostnih, ali pa se to šele predvideva, pri enem je predvideno, da bo pozitiven, eden pa ima dober uspeh (in prav slednji ima zelo nizek rezultat na preizkušnji inteligentnosti).

Čeprav se šolska neučinkovitost in rezultati preizkušnje inteligentnosti v dokajšnji meri skladajo (šolska učinkovitost je sicer še nižja kot bi smeli pričakovati na osnovi testnih preizkušenj, ker so starejši od sošolcev, testne norme pa izhajajo iz kronološke starosti), pa moramo kljub temu podvomiti v vrednost testnih rezultatov. Spremljajoči kvalitativni pokazatelji nakazujejo dokajšnjo disharmoničnost glede na dosežke na posameznih podtestih, v prvi vrsti pa je bila stopnja motiviranosti za preizkušnjo več kot dvomljiva, v dveh primerih pa sploh pod nivojem možnosti izvedbe preizkusa. Praktična iznajdljivost teh otrok izven šolskega in ambulantnega prostora je bistveno drugačna: zmožni so skrbeti za mlajše sorojence, marsikateri izmed njih ima svoje vire dohodka, ne vedno družbeno pozitivno ovrednotene, samostojno se gibajo po širokem mestnem področju. Na šolsko delo imajo ali odklonilne ali pa svojstvene poglede. Zgolj z jezikovnimi težavami ali celo s primarnim duševnim primanjkljajem ni mogoče pojasnjevati njihov šolski neuspeh.

Večina avtorjev, ki proučuje vzroke učinkovitosti v osnovni šoli, najdeva visoko loleracijo predvsem s socialno-ekonomskih in kulturnim položajem staršev v študijo zajetih otrok. Izobrazbena raven staršev teh otrok je v primerjavi s starši njihovih sošolcev izjemno nizka: 7 mater je nepismenih, dve imata štiri razrede osnovne šole, po ena pa pet in osem razredov osnovne šole. Štiri matere o tem niso želele dati odgovora, prav tako ne štirje očetje. Nepismena sta dva očeta, eden ima samo en razred, eden pet razredov, trije šest razredov, štirje osem razredov. Kvalifikacij nima nihče. Do obravnave na Vzgojni posvetovalnici so kazali bolj ali manj pokrit odpor.

Temu skladna je bila tudi uspešnost obravnave. Menimo, da je individualna ambulantna obravnava v pretežni meri že vnaprej obsojena na neuspeh. Potrebno je poiskati drugačen, globalnejši pristop k temu, še prej pa uvideti tudi določene specifičnosti priseljencev albanske narodnosti. Osnovna težava je v nizkem kulturnem in socialnoekonomskem statusu družin, ki ob priselitvi rešujejo v prvi vrsti in predvsem osnovna in eksistenčna vprašanja. V Mariboru

in drugih večjih in manjših mestih so vsa leta brez kakršnihkoli posebnih težav obiskovali šole otroci slaščičarjev, filigranov ipd., tudi albanske narodnosti. Jezikovnih težav ne moremo zreducirati zgolj na neobladanje slovenščine, kar bi bilo lahko rešljivo z dopolnilnim poukom slov. jezika. Upravičena je domneva, da obravnavani otroci tudi svoj primarni jezik obvladajo zgolj na vsakodnevno konverzacijskem nivoju, brez ozaveščenih jezikovnih struktur in shem.

Že v letu 79 je posvetovalnica dala pobudo, da bi skupaj z občinsko izobraževalno skupnostjo, skupnostjo otroškega varstva, Pedagoško akademijo in osnovno šolo, kjer je največ vpisanih otrok, razreševali šolske in druge težave. Dogovorjeno je bilo, da bodo predšolski otroci prioritetno vključeni v vzgojno varstvene ustanove, po potrebi tudi brezplačno. V šoli pa bi bil možen začetek z jezikovno enotno skupino podaljšanega bivanja in učiteljem, ki ovlada albanski jezik.

Pri tem ne gre samo za šolsko neuspešnost. Obstaja nevarnost, da se do otrok albanske narodnosti formira negativen stereotip, v kolikor v delčkih to že ne obstoja.

UDK: 338.2(497.115)

Dr. Nuri Beshota

UVODNA RAZMATRANJA O STRUKTURNOJ ORJENTACIJI I UBRZANOM RAZVOJU NERAZVIJENIH

Sam proces razvoja proizvodnih snaga u uslovima kapitalističkih produkcionih odnosa uslovio je veoma neravnomeran privredni razvoj zemlje i regiona u današnjem svetu. Zakon neravnomernog ekonomskog i političkog razvoja koji vlada posebno u periodu razvijenog monopolističkog kapitalizma (imperijalizma) uslovio je jedan veoma diferenciran stepen razvoja tj. u kombinovanju faktora proizvodnje i razmeštaj proizvodnih snaga kako na nivou svetske privrede, isto tako i unutar pojedinih nacionalnih ekonomija. Teritorijalna podela rada koja je nametnuta proizvodjačima sirovina i drugih proizvoda na bazi tzv. komparativnim prednostima i jeftine radne snage uslovljava pogoršanje njihove privredne strukture i njihov položaj u primernoj raspodeli kroz neekvivalentne razmene na domaće i inostrano tržište.

Za nerazvijene zemlje i nerazvijena područja od posebnog značaja jeste pronalaženje osnovne orijentacije razvoja privrede i pojedinih industrijskih grana, uključujući i problem radom intenzivne i kapitalom intenzivne tehnike. Medjutim, proces menjanja postojećeg nepovoljnog položaja pojedinih zemalja i područja unutar nacionalnih teritorija ne ostvaruje se automatski i stihijski, nego preduzimanjem adekvatnih mera u pravcu pozitivne izmene privredne strukture i diverzifikacijom nacionalnih privreda ili pojedinih nerazvijenih regiona, a samim time i povećanjem produktivnosti rada i njihovog položaja u razmeni.

Medjutim, kada se radi o naporima nerazvijenih zemalja za jednu adekvatniju strukturnu orijentaciju kako bih izmenile sopstveni položaj u nametnutoj medjunarodnoj podeli rada, treba imati u vidu činjenicu da postojeća proizvodna, tehnološka i financijska zavisnost kao i transfer nauke i tehnologije i prezaduženost ovih zemalja otežava ostvarivanje najoptimalnije orijentacije u daljoj industrijalizaciji tih nacionalnih ekonomija. U uslovima nametnute medjunarodne podele rada, nerazvijene zemlje imaju jednu takvu privrednu strukturu gde uglavnom dominiraju proizvodi primarnog sektora koji se izvoze u industrijsko razvijenim zemljama pod vrlo nepovoljnim monopolskim cenama. No, razvijene zemlje drže monopol u ultramodernoj industriji, kao što je automatika, elektronika i atomika, što još više otežava strukturnu orjentaciju nerazvijenih zemalja prema ovim ključnim granama industrije koje treba da omogućuju prevazilaženje kolonijalnog i neokolonijalnog položaja koje one imaju.

Na petoj konferenciji UNKTADA iznet je podatak da dugovi nerazvijenih zemalja u 1978. godini iznosili su preko 300 milijardi dolara, čime se osetno umanjuju razvojne mogućnosti bez pritiska multinacionalnih korporacija i drugih financijskih krugova iz najrazvijenih kapitalističkih zemalja. Time se stvaraju nove mogućnosti i oblici zavisnosti (ekonomske i političke) nerazvijenih od svetskih monopola, umanjujući mogućnosti za izmenu postojeće proizvodne i izvozne strukture nacionalne privrede u tim zemljama, čime se

produbljuju razlike izmedju razvijenih i nerazvijenih zemalja i regiona u današnjem svetu.

Ova neravnomernost koja je sve prisutnija u svetu izaziva permanentne sukobe kako na medjunarodnom planu isto tako i unutar pojedinih nacionalnih ekonomija. Industrijsko razvijene zemlje, pa i pojedini razvijeni regioni unutar pojedinih zemalja nastoje da kroz nametnute podele rada kao i raznim protekcionističkim merama sačuvaju i učvrste svoj dominantan položaj, dok nerazvijene zemlje i regioni da izmene sopstveni položaj u postojećoj fazi podele rada, tj. da izvrše pozitivne izmene u privrednoj strukturi i proizvodnim snagama svoje ekonomije. Zato u okviru svake zemlje čine napori i preduzimaju se mere kako bi kroz strukturnu orijentaciju maksimiziraju efikasnost svojih proizvodnih snaga i time ubrzavaju svoj društveno-ekonomski razvoj.

Medjutim iz navedene problematike naravnomernog razvoja ne bih smeli izvući zaključak da naravnomeran privredni razvoj i nepovoljan razmeštaj faktora proizvodnje u prostoru karakteristika samo kapitalističkih produkcionih odnosa bilo na medjunarodnom ili nacionalnom planu. Naprotiv, problemom neravnomernog razvoja i privredne strukture suočene su i socijalističke zemlje, delimično zbog naslednje privredne strukture i nivoa razvijenosti proizvodnih snaga u pojedinim socijalističkim zemljama, ali i zbog nepovoljnih i neadekvatnih primenjenih metoda u otklanjanju ove protivrečnosti u razvoju.

U toku svog socijalističkog razvoja, pod uticajem industrijalizacije, kao glavnog faktora ekonomskih i socijalnih promena socijalističke zemlje ostvarile su značajan napredak u svom društveno-ekonomskom razvoju. Politika ubrzane industrijalizacije i razvoj socijalističkih društvenih odnosa omogućili su jedan veoma dinamičan razvoj proizvodnih snaga i korenite promene u privrednoj i socijalnoj strukturi socijalističkih zemalja. Medjutim, kako medju socijalističkim zemljama, isto tako i unutar pojedinih nacionalnih ekonomija evidentne su razlike, kako u stepenu razvijenosti, isto tako i strukturi privrede i prostornom rasporedu proizvodnih snaga u prostoru.

Razlike medju regionima, kao deo celine tj. nacionalnih ekonomija su dosta velike. Postoje regioni u kojima proces industrijalizacije je u inicijalnoj fazi, gde dan danas poljoprivredno stanovništvo čini pretežni deo društvene strukture i gde preovladjuju tradicionalni oblici privredjivanja u odnosu na ostala razvijena područja koja deluju kao metropola. Interesantno je – navesti da regionalnu neravnomernost susrećemo i u multinacionalnim zajednicama, gde granice regiona podudaraju sa nacionalnim područjima. U ovim zajednicama ravnomeri razvoj i poboljšanje privredne strukture putem svesnog rasporedjivanja proizvodnih snaga u prostoru je i uslov nacionalne ravnopravnosti naroda i narodnosti koji žive u toj socijalističkoj zajednici. Time u jednom regionalni razvoj, koji po svojoj prirodi je strukturalni problem u socijalističkim produkcionim odnosima dobija poseban značaj i važnost.

Prvo socijalistička zemlja tj. Sovjetski Savez pod rukovodstvom Lenjina svoj privredni razvoj je počela sa Prvim petogodišnjim planom GOELRO, koji se zasnivao na principu regionalnog razvoja. Medjutim, kasniji planski razvoj Sovjetskog Saveza odvijao se na principu sektorskog razvoja. Jedan takav prilaz je imao i svoje neželjene posledice, danas ima dosta potencirane regionalne razlike u svoje razvoju, jer pojedine republike svoju šansu su imale jedino kroz

razvoj pojedinih grana, što nije pružilo mogućnosti za jedan svestraniji i harmoničniji regionalni razvoj.

Jednostrano i dogmatsko prihvatanje sovjetskog modela industrijalizacije i u drugim socijalističkim zemljama, bez sagledavanja svojih specifičnih uslova i mogućnosti, imale su svoje implikacije na privrednoj strukturi i u razmeštaj proizvodnih snaga unutar nacionalnih teritorija socijalističkih zemalja. Jedno takvo doktrirano prihvatanje modela prioriteta teške industrije sa naglašenom autarhijom tržišta soc. zemalja nametnula je jednu nepovoljnu privrednu strukturu, naročito na bazi podele rada medju zemljama SEV-a prema tzv. komporativnim prednostima i tome slično.

Prihvatanje sovjetskog modela kao jedinog poznatog u vreme obnove i izgradnje zemlje, kao i ekonomska blokada prema našoj zemlji od strane drugih socijalističkih zemalja u vreme famozne informbirovske kampanje, imao je reperkusije u regionalnom tj. ravnomernom razvoju naše zemlje kao i u struktur i privrede kod nas. No i pored nastojanja i želja za jedan harmoničniji razvoj svih naših republika i autonomnih pokrajina, predvidjanja nisu se ostvarila, tako da razlike u nivou ekonomskog razvoja postoje, a u odnosu na SAP Kosovo čak su se i povećale. Činjenica je da ekonomska situacija zemlje i prevashodni interesi u razvoju cjeline determinisali su u početku stav, primenu metode i sredstva u rešavanju nesklada u privrednom razvoju pojedinih republika i autonomnih pokrajina.

Otuda za razumevanje nerealizovane politike o smanjivanju razlika u razvoju medju republikama i autonomnim pokrajinama treba uvažavati posebne razloge što su u prošlosti delovali na nesklad izmedju proklamovanih ciljeva i utvrdjene politike sa primenjenim praktičkim aparatom od strane političkih izvršnih organa. Istina, ovo su opravdajvajuće okolnosti za period izgradnje kada je dejstvo spoljnih činilaca bilo značajno. Medjutim, za kasnije, kada nastaje nesklada bez vidljivog razloga, sem odsustva autentične politike i nesposobnosti naše tekuće ekonomske politike da dugoročno prati postavljene strateške ciljeve ovaj momenat treba cjeniti sa drugih polaznih stanovišta.

Naše razmatranje ravnomernog razvoja tj. ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih republika i pokrajina u tome okrúglom stolu organizovan pri Političkoj školi SKJ „Josip Broz Tito", strukturisano je na način:

- Generalni pristup (teoretski, političko-programski i ustavni).
- Naslednji stepen razvijenosti pojedinih regiona zemlje.
- Posebnosti u tretmanu teritorijalnog ekonomskog razvoja.
- Uloga samoupravne komponente.
- Primenjeni metodi i sredstva u intenziviranju razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo.
- Nastale pozitivne promene u teritorijalnom razvoju.
- Problem akumulativnosti i strukturnih transformacija.
- Pitanje zaposlenosti.
- Najnovija sistemska rješenja.
- Perspektiva za eleminisanje ove naslednje protivrečnosti u našem društvu.

POSEBNOSTI U TRETMANU TERITORIJALNO–EKONOMSKOG RAZVOJA U NAŠOJ SOCIJALISTIČKOJ ZAJEDNICI

Ubrzani razvoj nedovoljno razvijenih područja unutar teritorije jedne zemlje ispoljava se danas kao dosta akutan problem, kako u drugim zemljama tako i u Jugoslaviji. Harmonični razvoj ekonomsko-prostornih celina, u skladu sa potencijalnim mogućnostima koje one poseduju predstavlja savremeni problem, ne samo zemalja u razvoju nego i privredno razvijenih zemalja sveta. Kao ilustracija može da nam služe napori Italije, Francuske i drugih razvijenih zemalja sveta koje nastoje da putem direktne intervencije države obezbede skladniji razvoj u uslovima gde tržište ima dominantan uticaj u formiranju granske i prostorne disproporcije u privredi zemlje. U stvari to su pokušaji kapitalističke države da putem direktne intervencije u alokaciji faktora proizvodnje obezbedi jedan harmoničniji razvoj zemlje.

Ovu činjenicu danas potvrdjuju, pored mnoštva informacija u pogledima savremene teorije i politike u domenu ekonomije prostora, isto tako i praktične akcije ekonomske politike velikoga broja država u razvijenim zemljama. No, problematika ravnomernijeg tj. regionalnog razvoja u našoj zemlji tretira se ujednom i kao oblik medjunacionalnih ekonomskih odnosa, što daje posebnu važnost ovoj problematici. Za razumevanje stanja i posebnosti problematike ravnomernijeg razvoja u našoj samoupravnoj socijalističkoj zajednici potrebno je, pored društveno-ekonomskih karakteristika sistema, posebno uvažavati istorijsku prošlost koja bitno predodredjuje stav i shvatanje ove problematike u nas. Razlog ovome je podela prostora na principu etničke pripadnosti stanovništva na republike i autonomne pokrajine još odluka AVNOJA, tj. rezultat su naše socijalističke revolucije i NOB-a. Zato treba shvatiti činjenicu da regionalnom problematikom u nas dominira medjurepublička i pokrajinska komponenta, gde ravnomerniji razvoj ovih društveno-političkih zajednica je uslov nacionalne ravnopravnosti naroda i narodnosti u našoj višenacionalnoj socijalističkoj zajednici.

Posmatrano sa aspekta nivoa razvijenosti, ukupna teritorija Jugoslavije je polarizovana na dva dela: na privredno razvijena i na nedovoljno razvijena područja. Ona područja koja su ranije stupila na pozornicu savremenog proizvodnog razvitka, stvorile su niz prednosti na startu, koje im osiguravaju brži razvoj. Zato privredno razvijeni deo karakteriše viši stepen industrije i druge nepoljoprivredne delatnosti, kao i izgradjena privredna i socijalna infrastruktura. Medjutim, nedovoljno razvijena područja, kako zbog niskog starta tako i usled neostvarenog predvidjenog tempa u posleratnom razvoju, su karakteristična po sadržajima ekstenzivnog razvoja poljoprivrede (gde dominira individualni sektor sa pretežno naturalnom proizvodnjom), donekle razvijenosti drugih primarnih delatnosti (ekstraktivnom industrijom sa šumarstvom), slabe razradjenosti infrastrukture i sa velikim problemima oko zaposlenosti. Na nedovoljno razvijenim područjima Jugoslavije živi preko 8 milijona ili 35 % ukupnog stanovništva Jugoslavije, koji kao proizvodjači ili potrošači uslovljavaju razvoj cele zemlje. Ova područja nisu nekakva degradirana ili pasivna područja bez neke perspektive, nego naprotiv po svome prirodnom, ljudskom i privrednom potencijalu predstavljaju bitan uslov za brži razvoj cele zemlje, tj. i samih razvijenih područja.

Kao što je poznato, pored Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Makedonije, u red nedovoljno razvijenih područja ulazi i SAP Kosovo, koja i unutar nedovoljno razvijenih predstavlja najnerazvijenije područje zemlje, po svim indikatorima razvoja. Konkretno, društveni proizvod per kapita (po stanovniku) u 1980. bio je sledeći: SFRJ = 100,0, Slovenija 205,8, Hrvatska 126,4, Vojvodina 114,9, Srbija – bez SAP 99,6, Crna gora 74,0, Makedonija 66,2, Bosna i Hercegovina 65,1, dok Kosovo 26,8 % proseka zemlje.[1]

Ostvareni tempo i nivo razvijenosti nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova, iako značajan nije bio dovoljan da obezbedi smanjenje razlika u stepenu razvijenosti prema proseku zemlje. Interesantno je navesti činjenicu, da za ceo posleratni period, stopa rasta društvenog proizvoda nedovoljno razvijenig republika i SAP Kosova bila je ispod stope rasta cele jugoslovenske privrede, gde privreda Kosova osetnije bila ispod proseka zemlje i proseka nedovoljno razvijenih. Ovakav spori tempo razvoja privrede Kosova kao i nedovoljno razvijenih republika u dosadašnjem razvoju nije stvorio uslove za smanjenje razlika u razvoju, nego naprotiv došlo je do daljeg relativnog zaostajanja nedovoljno razvijenih područja, a Kosova posebno. To se vidi činjenicom da je društveni proizvod SAP Kosova u 1947. godini iznosio 49,3 % proseka zemlje, u 1976. godini opao je na 32,2 %, dok u 1980. godini na svega 26,8 % sa tendencijom daljeg pogoršanja ove relativne zaostalosti privrede SAP Kosova.

Znači da je protekli razvoj ostavljao u naslednje narednom periodu dalju polarizaciju izmedju razvijenih i nedovoljno razvijenih područja zemlje, čije razrešenje nije od vitalnog značaja samo za nedovoljno razvijena područja, nego za optimalizaciju razvoja cele zemlje. Ujednom ako konstatujemo da jaz izmedju razvijenih i nedovoljno razvijenih područja zemlje nije smanjen, nego da je čak i povećan u odnosu na pojedina područja zemlje, onda se postavlja ozbiljno pitanje, da li sme da i dalji razvoj zemlje ide u tome pravcu, ili je krajnje vreme da naše samoupravno društvo svojom budućom ekonomskom politikom i sistemskim rešenjima, uporedo udruživanja rada i sredstava, omogući harmoničniji privredni razvoj u pravcu rešavanja ove nasledne i produbljene protivrečnosti našeg društva.

Zato ravnomerniji privredni razvoj svih krajeva naše zemlje i ubrzaniji razvoj nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova ispoljava se danas kao dosta akutan problem. Ova aktualnost u našoj socijalističkoj zajednici je razumljiva s obzirom da jedan od osnovnih principa našeg federativnog uredjenja je i ravnomerniji razvoj svih krajeva naše zemlje, ali čiji princip ne može se ostvariti bez intervencije šire jugoslovenske zajednice, koja odgovarajućim svesnim akcijama mora da obezbedi odgovarajući tempo razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova u narednom periodu razvoja kako bih obezbedila u doglednom vremenu neophodan stepen rasta društvenog proizvoda kako bih otpočeo proces sužavanja razlika u razvoju.

Razrešavanje ove nasledjene i još dosta prisutne protivrečnosti dobija još više u svemu značaju i aktualnosti kada se ima u vidu naša višenacionalna zajednica, u kojoj ne može biti stvarne ravnopravnosti bez ekonomske. Drugim rečima, ova ravnopravnost bila bi samo formalna za neka područja, ukoliko se ne bi vodilo računa o tome da su neki delovi zemlje zbog nasledjene

1 SGJ – 1981, strana 408–431

nerazvijenosti i nepovoljne privredne strukture zamstali u svome ekonomskom razvoju. Zbog toga smanjivanje razlika u materijalnoj osnovi pojedinih područja preduslov je za ostvarivanje svih vidova ravnopravnosti. Zapravo taj neravnomerni razvoj i razlike u ekonomskoj razvijenosti pojedinih republika i autonomnih pokrajina utiču kao odrednica na razvitak u odnosima medju jugoslovenskim narodima i narodnostima.

Ovde treba istači činjenicu da na bazi tih ekonomskih i drugih razlika u razvoju niču mnoge protivrečnosti koje se u odredjenim uslovima manifestuju u obliku nacionalizma, odnosno u slabljenju zajedništva naroda i narodnosti Jugoslavije, pa čak i u usporavanju razvitka socijalizma u našoj zemlji. Zato buduća politika razvoja zemlje treba što pre i odlučnije nego do sada da elemeniše materijalne izvore ove nepravilnosti, i to ne samo radi obezbedjenja realne osnove ravnopravnosti naroda i narodnosti, nego i radi nesmetanog daljeg razvoja socijalističkih produkcionih odnosa u našoj samoupravnoj socijalističkoj zajednici.

Zato bez jače i konkretnije materijalne intervencije šire jugoslovenske zajednice i solidarnosti naše radničke klase kao i konkretnijih mera naše ekonomske politike neće moći ostvariti planirani obim i tempo rasta nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova.

Govoreći o materijalnom i društvenom razvoju na osnovama samoupravljanja u svome referatu u X kongresu SKJ, drug Tito je rekao: „Takva razvojna politika odgovara i našim zajedničkim nastojanjima i interesima svih da se ubrzda razvoj ekonomskih manje razvijenih republika a naročito pokrajine Kosovo. Njihov brži razvoj je bitan uslov stvarne ravnopravnosti naroda i narodnosti u našoj socijalističkoj zajednici. Sve dok bitnije ne smanjimo razlike u stepenu privredne razvijenosti pojedinih republika i pokrajina, taj problem moramo smatrati izuzetno važnim, te i dalje preko fondova i budžeta Federacije, ili na drugi pogodan način obezbedjivati sredstva za njihov ubrzaniji razvoj i finansiranje neophodnih društvenih službi u tim područjima".[2])

Bez sumnje, napore koje sada čini šira zajednica daje osnovu i obavezu za intenzivniju i čvršću homogenizaciju unutrašnjih odnosa u jugoslovenskoj privredi, kako u smislu razvijanja svih oblika integracije, tako i u pogledu bržeg otklanjanja teritorijalnih neravnomernosti u razvoju, jer je to uslov za jedinstveno tržište i jedinstveni privredni sistem postanu sredstvo i to u punom opsegu za zbližavanje a ne za razdvajanje i udaljavanje privrede pojedinih užih regiona i područja naše zemlje.

PRIMENJENI METODI I SREDSTVA U INTENZIVIRANJU RAZVOJA NEDOVOLJNO RAZVIJENIH REPUBLIKA I SAP KOSOVA

Uklanjenje nasledjene ekonomske neravnomernosti definisano je kao osnovni cilj ekonomske politike u našoj zemlji još u početku socijalističke izgradnje i potencirano je u svim zvaničnim dokumentima u kojima su utvrdjene smernice i zadaci privrednog i opštedruštvenog razvoja zemlje sve do novog Ustava SFR Jugoslavije i ZUR-a. Ovaj princip naročito je istaknut u Programu SKJ, petogodišnjim planovima privrednog razvoja zemlje, u

2 Josip Broz Tito: „Borba za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji i uloga SKJ", referat na X kongresu SKJ, list „Kominist", br. 897/1974. god.

rezolucijama IX, X i XI Kongresa SKJ, Savezne Skupštine, Saveznog odbora SSRN Jugoslavije, kao i u samoupravnim sporazumima o društvenim dogovorima oko usaglašavanja i donošenja tekućeg srednjeročnog plana razvoja SFR Jugoslavije za period 1981. – 85. i koncepcije dugoročnog razvoja zemlje do 1985. i 2000. godine.

Na bazi svesne organizovanosti našeg samoupravnog socijalističkog društva u postavljanju i primeni metoda u otklanjanju naslednje ekonomske neravnomernosti kao jedne od postojeće protivrečnosti našeg društva stvoren je sopstveni model, ili bolje rečeno jugoslovenski model za ravnomerniji razvoj svih republika i autonomnih pokrajina. Za razliku od poznatih metoda i modela koji se primenjuju u svetu (u uslovima tržišne privrede), naš autohtoni metod ne zasniva se na selenju kapitala na bazi profitne stope (kao u kapitalizmu) ili pak državnom intervencijom, bilo kao u državnom kapitalizmu ili administrativnom periodu socijalizma, nego naprotiv, on se bazira na humanizmu samoupravnih socijalističkih odnosa, gde solidarnost medju republikama i autonomnim pokrajinama daje posebno obeležje ovome jugoslovenskom modelu.

Ova koncepcija koja se primenjuje u našoj teoriji i praksi implicira nove i mnogo šire mogučnosti koje pruža samoupravni socijalizam kao viša faza socijalističkog društva kod nas. Posebnost ovog metoda vidi se u jedinstvenom tretiranju dinamičnih elemenata razvoja koji sačinjavaju stopu rasta društvenog proizvoda, stopu rasta produktivnosti rada i stopu rasta zaposlenosti u materijalnoj proizvodnji. Koegzistentna primena ovog principa vodi logičnom jedinstvu koje predstavlja svestrani ubrzani razvoj nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina, tj. brži razvoj od prosjeka zemlje kako bih se smanjile nasledjene i stvorene razlike u razvoju, jer ubrzani razvoj nedovoljno razvijenih republika i pokrajina, u stvari predstavlja uslov ravnopravnosti naroda i narodnosti koje žive na tim područjima zemlje. Ujedno, treba istači i drugu kvalitativnu stranu ovog modela koji se ne uzima kao stalna, zauvek data šema, nego, naprotiv, ona se stalno usavršava i dopunjuje na bazi samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora samih nosioca razvoja.

Ovaj usvojeni princip bržeg razvoja nedovoljno razvijenih područja, a u tom sklopu posebno SAP Kosova, kao najnerazvijenijeg područja zemlje, proizilazi iz marksističkog stava Saveza komunista Jugoslavije i Jugoslavije kao samoupravne socijalističke zemlje, čija je osnovna sadržina nacionalna i politička ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti. Medjutim, kao što se ističe u platformi našeg društveno-ekonomskog razvoja, ova ravnopravnost bi bila bitno ugrožena ako ne bih počivala i na ekonomskoj ravnopravnosti, tj. ako se nasledjene neravnomernosti koje se mogu povečati delovanjem tržišnog mehanizma (Zakonom vrednosti) ne bi svesnom, planskom intervencijom šire društvene zajednice putem samoupravnog sporazumevanja i drugim oblicima dogovora ublažile i otklonile postepeno.

Otklanjanje ekonomske nejednakosti izmedju republika i autonomnih pokrajina Jugoslavije u sadašnjoj fazi našeg razvoja predstavlja i bitan uslov za efikasno funkcionisanje samoupravljanja, decentralizaciju sredstava, socijalističku raspodelu prema radu, jačanja zajedništva, kao i za brži razvoj proizvodnih snaga naše samoupravne socijalističke zajednice. Drugim rečima, samoupravni socijalistički karakter društvenih odnosa i ekonomska komponenta nacionalne ravnopravnosti u našoj zemlji sasvim prirodno nameču potrebu savladjivanja razlika u nivou razvijenosti izmedju razvijenih i

nedovoljno razvijenih područja zemlje, posebno SAP Kosova, koja zaostaje ne samo u odnosu na razvijena, nego i na nedovoljno razvijena područja. U rezoluciji IX Kongresa SKJ o socijalističkom razvoju Jugoslavije na osnovama samoupravljanja kaže se: „Deveti kongres odlučno stoji na stanovništvu da je smanjivanje razlika u razvijenosti kroz ubrzani razvoj nerazvijenih, interes svih naroda Jugoslavije i osnovna komponenta stvarne ravnopravnosti naroda i narodnosti. Stoga je trajni zadatak društvene zajednice da stvara materijale i društvene uslove, i na organizovan način obezbedjuje dodatna sredstva kako bi se privredno – nedovoljno razvijene republike i pokrajine razvijale brže od prosečnog razvoja cele zemlje. Pri tome posebnu pažnju treba posvetiti bržem razvoju SAP Kosova. U skladu sa takvom politikom Fond za kreditiranje privredno nerazvijenih republika i pokrajina, kao vid kompenzacije i element solidarnosti u medjunacionalnim odnosima, je jedan od činilaca optimalnog ekonomskog i društvenog razvoja Jugoslavenske zajednice, treba i dalje da ostane i da ima trajne i stabilne izvore sredstava. On mora sve više da postane poslovna institucija sposobna da organizira i druga sredstva iz zemlje i inostranstva, povezuje radne organizacije i banke razvijenih i nerazvijenih područja i oslanja se na razvijenu orientaciju celokupne privrede."[3]

Primenjeni metodi u razvoju nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo proisticali su iz ciljeva razvoja ukupne privrede, tako da u različitim fazama razvoja ti metodi bili su različiti. Drugim rečima, kompenzacija uslova razvoja nije determinisala autentične metode u razvoju, nego koncepcija privrednog uspona predodredjivala je najčešće i primenjene metode u razvoju manje razvijenih područja naše zemlje. To se najbolje može videti iz kratkog pregleda o primenjenim metodama po fazama današnjeg razvoja cele zemlje pa i nedovoljno razvijenih područja.

U prvom petogodišnjem planu (1947–1951.) brži razvoj nedovoljno razvijenih područja pomaknut je putem bezpovratnog finansiranja, ali i bez posebnog tretmana nerazvijenih područja. Usvojeni model Borisa Kidriča nije se ostvario što se tiče ubrzanijeg, nedovoljno razvijenih područja zemlje, tako da predvidjene prelomne 1964. godine umesto smanjivanja razlika u razvoju, došlo je do još veće polarizacije u nivou razvijenosti razvijenih i nedovoljno razvijenih područja. Tako naprimer, prema ovim predvidjenjima nacionalni dohodak rastao bih različito u završnosti od momentalnog stepena nerazvijenosti po sledećoj godišnjoj stopi:

Kosovo (kao najnerazvijeno područje) po godišnjoj stopi od 14,4 %, Makedonija 13,2 %, Crna gora 12,2 %, Bosna i Hercegovina 11,2 %, Srbija (bez autonomnih pokrajina) 10,2 %, Jugoslavija (prosjek) 10 %, Hrvatska 9 %, Vojvodina 9,4 % i Slovenija 6,4 %. Jedan ovakav tempo stope rasta nacionalnog dohotka bio je predvidjen imajući u obzir stanje u 1947. godini koji je izgledao:

Kosovo 380 din. po stanovniku, Srbije (bez autonomnih pokrajina) 710, Jugoslavija (prosjek) 730, Makedonija 450, Crna Gora 520, Bosna i Hercegovina 610, Hrvatska 780, Vojvodina 800, dok Slovenija 1280 dinara po stanovniku (po cenama iz 1960. godine). Medjutim nakon 17 godina socijalističkog razvoja tj. 1964. godine raspon izmedju razvijenih i nedovoljno razvijenih područja nije

3 Izvodi iz Rezolucije IX kongresa SKJ o socijalističkom razvoju Jugoslavije na samoupravnim osnovama.
Priština, 1972. godine.

se smanjio, već naprotiv još više se povećavao. Znači preduzete mere u pravcu smanjivanja regionalne disproporcije nisu dale željni rezultat dok bespovratno finansiranje više su koristila razvijena nego nedovoljno razvijena područja.

Prelaskom na sistem kreditiranja 1953. godine vrši se finansiranje gradnje, odabranih ključnih objekata, uz korišćenje bez-kamatnih kredita plasirane investicione kredite, po povlašćenoj stopi. Naravno, da je ovo bilo praćeno i ustupanjem anuiteta nerazvijenim područjima. Medjutim u periodu sve do 1957. godine, kada ceo program razvoja u privredi Jugoslavije bio je orientisan na razvoj bazične industrije i energetike, razvoj nedovoljno razvijenih područja mogao se uklopiti u opštu politiku razvoja jedino kroz eksploatacije prirodnih resursa tj. u ekstraktivnoj industriji. Jedna ovakva orientacija u politici razvoja nedovoljno razvijenih područja kroz ulaganja na razvoj rudarstva, crne i obojene metalurgije i energetike imala je za posledicu stvaranje jedne nepovoljne strukture ovih područja kao i neostvarivanje predvidjene stope rasta. Tako da je porast društvenog proizvoda na 100 dinara privrednih investicija za period 1952 – 55. godine izgledao sledeće: Jugoslavija 54,5, Bosna i Hercegovina, 30,3, Crna Gora 14,3, Makedonija 42,9, Kosovo 11,3. Što znači da efektivnost investicija je niža od jugoslovenskog prosjeka čime je bila smanjena i akumulativna sposobnost ovih područja u odnosu na razvijena.

U težnji da se pomogne ubrzani razvoj nedovoljno razvijenim područjima, došlo je do formiranja Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina i time je stvoren oblik stabilnog prikupljanja namenskih sredstava u svrhe materijalnog podsticaja razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja. Osnovni i najsigurniji izvor investicionih sredstava u dosadašnjem razvoju nedovoljno razvijenih republika i Kosova bio je, a biće i dalje Fond za kreditiranje nedovoljno razvijenih, koji je u dosadašnjem periodu funkcionisanja imao sledeću visinu sredstava kao i strukturu raspodele:

u mil. dinara

	1966/70.	1971/75.	1976/80.
Ukupno	8,962	24,578	53,066
Bosna i Hercegovina	2,740	7,969	16,256
Crna Gora	1,169	2,812	5,737
Makedonija	2,336	5,625	11,475
Kosovo	2,678	8,172	19,598

Kao što vidi iz tabelarnog pregleda, veće učešće u raspodelu sredstava Fonda imala su ona područja koja su imala i niži nivo razvijenosti u odnosu na prosjek zemlje. Konkretno Kosovo kao najnerazvijeno područje u toku 1971/75. dobilo preko 8,2 milijardi dinara ili 30,00 % sredstava Fonda kao kredit pod veoma povoljnim uslovima, čime je bila obezbedila preko 52 % svojih investicionih sredstava, Bosna i Hercegovina 30,7 %, Makedonija 26,2 % i Crna Gora 13,1 %. I u toku sledečih dva srednoročnih plana razvoja 1971–1980. godine, došlo je do povečanja učešća u raspodjeli Fonda onih područja koja su imala jedan spori tempo razvoja u proteklom periodu. Ujednom imajući u vidu veću relativnu zaostalost SAP Kosova, dodelana su posebna sredstva za ubrzani razvoj ove Pokrajine, i to za period 1971–75. u visini od 0,09 %, dok u toku 1976–80. godine u visini 0,20 % sredstava Fonda.

Ujednom nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo imale su potpunu autonomnost u korišćenju i orijentaciji sredstava Fonda, u skladu sa strategijom i planom razvoja koje su same i donele.

Ujednom na bazi društvenih dogovora na nivou zemlje bile su predvidjene i potsticajne mere u cilju bržeg rasta privrede u nedovoljno razvijenim republikama i Kosova, kao što su: obezbedjivanje dodatnih kamata od strane Federacije na sredstva radnih organizacija i banaka iz razvijenih područja koja bih se ulagala u privredno nedovoljno razvijena područja, olakšice na plačanje kamata na fondove u privredi, na investiciona sredstva za investicije koje ulažu društveno-političke zvjednice iz nerazvijenih područja, olakšice za dobijanje garancija za deo inostranih sredstava i tome slično. Ovome treba dodati posebno mere za finansiranje društvenih delatnosti od strane Federacije u privredno nedovoljno razvijenim područjima, što je od posebnog značaja, kako za obezbedjivanje normalnog funkcionisanja ovih delatnosti, posebno prosvetu i zdravstvo, isto tako i za rasterećenje privrede i preteranih obaveza i zaduženosti.

Medjutim i pored navedenih preduzetih mera za potsticaj ubrzanog razvoja ostvareni tempo privrednog razvoja ovih područja nije bio dovoljan da obezbedi smanjenje razlika u odnosu na prosjek zemlje, a još manje u odnosu na razvijene republike. Zato zbog nedovoljno akumulativne i reproduktivne sposobnosti i prezaduženosti privrede nerazvijenih republika i SAP Kosova, Fond Federacije i u ovome srednjeročnom planu, uporedo sa ostalim merama ekonomske politike i sistemskim rešenjima koja će se preduzeti u narednom periodu razvoja, predstavljače bilten faktor razvoja. No za ovaj srednjeročni plan razvoja zemlje, Fond donosi i pojedine novine, kako po izvoru, veličinu, isto i po načinu raspodele i angažovanosti, jer poenta je data na samoupravno udruživanje rada i sredstava izmedju OUR razvijenih i nedovoljno razvijenih. Radi jasnoće uloge i značaja Fonda dajemo jednu šemu o formiranju i raspodeli u ovome zadnjem tj. tekućem planu razvoja:

FORMIRANJE I RASPODELA SREDSTAVA FONDA FEDERACIJE ZA PERIOD 1981. DO 1985. GOD.

u mil. dinara

Nedovoljno razvijena područja	Cene 1980.	tekuće cene	Učešće u raspodeli
SR Bosna i Hercegovina	40,157	63,571	27,9 %
SR Crna Gora	14,249	22,558	9,9 %
SR Makedonija	28,210	44,660	19,6 %
SAP Kosovo	61,314	97,066	42,6 %
Ukupno sred. fonda	143,930	227,855	100,0

Ova značajna masa sredstava Fonda za tekući planski period formiraju se tako da 1,83 % društvenog proizvoda Jugoslavije preliva se u Fond na bazi dogovora na nivou zemlje. Njihovo prestruktuiranje izgleda sledeće:

a) Sredstva koja se kao posebna sredstva Federacije izdvajaju SAP Kosovo 0,33 % dr. proizvoda 0,33

b) Sredstva koja podležu kriterijumima za raspodelu (1,50 % društvenog proizvoda) 1,50

Ukupno učešće sred. Fonda u DP 1,83 %.

U tome:

SR Bosna i Hercegovina	34,0
SR Crna Gora	12,0
SR Makedonija	24,0
SAP Kosovo	30,0
Ukupno	100,0

c) Ukupno učešće SAP Kosova u sredstvima Fonda Federacije, tj. uključujući i deo od 0,33 % društvenog proizvoda iznosi 42,6 %, odnosno pregled učešća SR i SAP Kosova je sledeći:

SR Bosna i Hercegovina	27,9 %
SR Crna Gora	9,9 %
SR Makedonija	19,6 %
SAP Kosovo	42,6 %
Ukupno	100,0

Pored sredstva F. Federacije za kreditiranje i udruživanje rada i sredstava za privredu nedovoljno razvijenih područja, njima se ujednom dodjeljuju i dopunska sredstva za normalan rad i razvoj društvenih službi koja se formiraju izdavanjem 0,85 % od društvenog proizvoda ukupne privrede zemlje a koja imaju sledeću strukturu raspodele:

a) Prethodno za SAP Kosovo 0,135 % društvenog proiz.
b) Prethodno za Crnu Goru 0,03 % društvenog proizvoda
c) Drugi deo se izdvaja po ČR i SAP Kosovo:

SR Bosna i Hercegovina	40,15 %
SR Crna Gora	18,30 %
SR Makedonija	10,30 %
SAP Kosovo	30,25 %

Iz iznetog pregleda o sredstvima Fonda Federacije za kreditiranje privrede nedovoljno razvijenih područja i budetskih sredstava koje se daju za normalno funkcionisanje društvenih službi vidi se veličina i značaj jugoslovenskog modela za ubrzani razvoj nedovoljno razvijenih područja, koji se zasniva na solidarnost cele naše radničke klase i humanizmu samoupravnih socijalističkih odnosa. Ujednom da bih potsticali razvoj privrede nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova, kao novina u tome srednjeročnom planu razvoja je i obavezno udruživanje 50 % sredstava Fonda sa OUR iz razvijenih republika i SAP Vojvodine.

Govoreći o merama koje treba preduzeti za ubrzani razvoj nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova, drug Tito je rekao:

„Radi ostvarivanja što povoljnijih rezuxtata, potrebno je dalje razraditi efikačne metode za ubrzavanje razvoja ovih područja. Fond za kreditiranje razvoja nedovoljno razvijenih republika i krajeva moramo zadržati i osigurati mu nove stalne izvore sredstava, umjesto kamata na poslovne fondove u privredi, koje će se ukinuti. Moramo zadržati i sistem obezbedjivanja dopunskih sredstava za finansiranje društvenih službi na ovim područjima . . . Takodje moramo učiniti nešto više za normalno ekonomsko prelivanje sredstava iz razvijenih republika u nedovoljno razvijene, čega do sada gotovo nije ni bilo."[4]

Bez sumnje za ubrzani razvoj nedovoljno razvijenih republika i Kosova posebnu ulogu odigrao je Fond, koji kao oblik direktne kompenzacije i pomoći ovim područjima i danas predstavlja najvažniji dopunski izvor (a za neke čak i osnovni izvor) investicija kao i meru investicije šire jugoslovenske zajednice. Medjutim, kvda je reč o funkcionisanju Fonda, može se reči da se nije u potpunoj meri angažovao na realiz.ciji zadataka koji na njega padaju u pogledu razrade stimulativnih mera u okviru sopstvenog mehanizma koji bih potsticao brži rvzvoj nedovoljno razvijenih područja, a posebno SAP Kosova, kao i u pogledu razradjivanja organizacionog mehanizma za tehničku pomoć nerazvijenim područjima.

Sumirajući rezultate dosadašnjeg privrednog razvoja nedovoejno razvijenih republika i SAP Kosova, moguće je konstatovati da i pored svih nastojanja, prostorne disproporcije nisu uklonjene, a u odnosu na SAP Kosovu osetno su i povećane. Umjesto da se smanjuju tokom socijalističke izgradnje, razlike su se povećale, posebno u domenu materijalne baze nedovoljno razvijenih. To se da videti iz društvenog proizvoda po stanovniku, koji u 1980. godini izgledao sledeće:

cene 1972. god. (u mil. dinara)

	Društv. proiz. po stanovniku	Relativni odnosi SFRJ = 100
SFRJ[1]	17,057,00	100
Bosna i Hercegovina	11,109,60	65,1
Crna Gora	12,618,50	74,0
Hrvatska	21.559,80	126,4
Slovenija	35.099,50	205,8
Srbija bez SAP Kosovo	16.987,70	99,6
Kosovo	4.579,70	26,8
Vojvodina	19.607,10	114,9

Društveni proizvod po stanovniku u svim nedovoljno razvijenim područjima je ispod prosjeka zemlje. Medjutim, najdrastičnije smanjenje je kod Kosova, gde društveni proizvod po glavi stanovnika pao čak na skoro jednu četvrtinu prosjeka zemlje. Uporedjenjem i preko drugih indikatora, informacija pokazuje se približno ista situacija, sa izuzetkom promena u fiksnim fondovima, što je posledica ulaganja u kapitalno intenzivne grane, kao elektro-energija, infrastruktura, rudarstvo i slično.

4 Josip Broz Tito: Referati sa kongresa KPJ i SKJ Sarajevo, 1977., str. 412–413.

Dosadašnji razvoj privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova, pored relativne zaostalosti u odnosu na prosek zemlje i razvijenih republika i SAP Vojvodine, ostavljao je u nasledje budućem razvoju niz poteškoća koji će itekako uticati na budući ubrzani razvoj i na postepeno rešavanje problema. Zapošljavanje ili bolje rečeno nezaposlenosti kao veoma akutnom socijalnom i političkom problemu današnjice i sutrašnjice. Nepovoljna privredna struktura, slaba akumulativna i reproduktivna sposobnost same privrede nedovoljno razvijenih, prezaduženost zbog niskog starta i zakasnelog razvoja privrede, veliko zakašnjenje u izgradnji infrastrukture, nedovoljna tehnička pomoć u izboru tehnologije i uključivanje u podelu rada, nedovoljno i neracionalno korišćenje kapaciteta, nedovoljno korišćenje uslova za povećanje poljoprivredne proizvodnje, visok prirodni priraštaj, kao i problemi na selu koji proizilaze iz ovih situacija, zajedno sa nepovoljnim sistemskim rešenjima i merama ekonomske politike, su suštinski problemi koji otežavaju ubrzani razvoj privrede nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova i odlažu početak procesa smanjivanja razlika u razvoju u odnosu na prosek zemlje i ostalih područja.

Obzirom na ozbiljnost navedenih problema i uslova ubrzanijeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova, posebno treba ovde potencirati četiri goruća problema, i to: problem nezaposlenosti, nepovoljnu privrednu strukturu, nedovoljnu akumulativnu i reproduktivnu sposobnost, kao i ekonomsku politiku sa sistemskim rešenjima u odnosu prema nedovoljno razvijenim područjima.

Dosadašnji stepen razvoja privrede nedovoljno razvijenih područja, posebno Bosne i Hercegovine i Kosova, sa aspekta sektorsko-granskih kriterijuma u većini predstavlja potencijalni faktor daljeg ubrzanog razvoja, naročito zbog nepovoljne strukture u odnosu na svestraniji tj. kompleksniji razvoj industriji. Medjutim, preradjivačka industrija, koja je u savremenim uslovima od vitalnog značaja za ubrzani razvoj jednog nedovoljno razvijenog područja, s obzirom na propulzivni karakter i relativno visoku akumulativnu sposobnost, nije dovoljno zastupljena u nedovoljno razvijenim područjima. Pored jednostranog razvoja u pravcu proizvodnje pretežno sirovina i električne energije, mislima i na visok kapitalni koeficijent koji je u stalnom porastu, što ne odgovara istovremeno i politici veće zaposlenosti. U uslovima oskudevanja u investicionim sredstvima, kada postoji veliki pritisak za otvaranje novih radnih mesta smatram da dalja orientacija u ova ulaganja bez prelivanja dodatnih sredstava potrošača, nebi smelo ići. Investiranje u tom pravcu jeste jednostavnije, ali ne i najrentabilnije. Visok organski sastav faktora proizvodnje (kapitala) zahteva istovremeno i velika investiciona sredstava za otvaranje novih radnih mesta u energetici, rudarstvo, crnoj i obojenoj metalurgiji kao i u izgradnji infrastrukture potrebne za ove delatnosti.

Postojeći privredni uslovi i velika bogastva u prirodnim resursima, kojima raspolažu nedovoljno razvijena područja važan su faktor koji treba imati u vidu pri donošenju i utvrdjivanju politike razvoja. To su komparativne prednosti koje treba da imaju primat u izboru prioriteta. Medjutim, ova evidentna prednost daje povoljne ekonomske efekte samo ako se stvaraju kompleksi, tj. ako se u strategiji razvoja ide u pravcu zaokruživanja od primarne do finalne proizvodnje. Jer kao što smo naveli, jednostrani razvoj industrije je strukturalni nedostatak nedovoljno raz. područja pa je zbog toga neophodno ići ka što većoj diferzifikaciji privrednih aktivnosti i na zaokruženje proizvodnje od sirovinske

ka finalnoj proizvodnji, tj. do gotovih proizvoda. Orijentacija privrednog razvoja na bazi sopstvenih sirovina i prirodnih uslova kojima raspolaže u izobilju SAP Kosovo, i druga nedovoljno razvijena područja u pravcu veće finalizacije je pravilan i ispravan put budućeg razvoja privrede. Jedna ovakva orijentacija, pored ostalih prednosti, u velikoj meri eliminiše i dejstvo svih onih neželjenih posledica, sa kojima se susreće preradjivačka industrija zemlje pri uvozu neophodnih sirovina za tekstilnu, baznu i drugu industriju koja se zasniva na uvezenim sirovinama.

Kada govorimo o neophodnosti intervencije šire zajednice merama i instrumentima buduće ekonomske politike na ubrzaniji razvoj nedovoljno razvijenih republika i Kosova, (na donošenju sistemskih mera i mera ekonomske politike), može se primetiti da je i pored bitnih rešenja kojima je pokrenut ubrzani razvoj nedovoljno razvijenih područja još uvek nisu iscrpljene sve mogućnosti, kao što su odgovarajuća sredstva za finansiranje društvenih delatnosti, budžetska potrošnja, diferenciranje mera u okviru pojedinih sistemskih rešenja i mera ekonomske politike kroz pojedine zakonske i podzakonske akte kojima bi se del potsticao ubrzaniji razvoj nedovoljno razvijenih područja zemlje i osigurao harmoničniji razvoj celokupne naše privrede.

Sumirajući mere dosadašnje politike ubrzanijeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Kosova, možemo konstatovati da je učinjen veliki napredak u promeni strukture privrede i stanovništva, u povećanju životnog standarda radnih ljudi, itd., i stvorena je baza za jedan brži razvoj ovih nedovoljno razvijenih krajeva zemlje. Drugim rečima u odnosu na naslednjeni nivo privrednog razvoja nedovoljno razvijenih republika i Kosova, kao i razvijena područja zemlje ostvarile su jedan takav put razvoja za kakav razvoj drugim zemljama trebao je mnogo duži period razvoja. Medjutim ne samo zbog razlike u startu nego i kao posledica ekonomske politike i nepovoljnih sistemskih rešenja naše razvojne politike došlo je do povećanja razlika izmedju nedovoljno razvijenih i razvijenih krajeva zemlje. Industrijalizacija (tj. preradjivačka industrija), polarizovaia se u razvijena područja, dok nedovoljno razvijene republike i Kosovo ostali su pretežno kao proizvodjači sirovina, poljoprivrednih proizvoda i energetike, što u zajedničko tržište pod različitim organskim sastavom sredstava (kapitala) i različitim sistemom cena ostavlja i dalje mogućnost za prelivanje nacionalnog dohotka iz nedovoljno razvijenih u nerazvijene krajeve zemlje.

Zato je moguće konstatovati da i pored svih nastojanja prostorne disproporcije nisu uklonjene, jer razni oblici kompenzacije nedovoljno razvijenih područja i po masi i po strukturi bila su nedovoljna. Medjutim, ono što zaslužuje kritički osvrt, jeste politika razvoja u celini, nedostatak koncepcije za razvoj nedovoljno razvijenih područja, u izvesnom smislu ad hok formiranje obuhvata nerazvijena područja bez dugoročne razvojne politike pa su samim tim i ostvareni rezultati i efekti razvoja nedovoljno razvijenih republika i Kosova znatno slabiji od mogućih. Zato treba naglasiti da upravo od pristupa toj problematici i razrešenje u praksi njenih ključnih pitanja, zavisi sudbina ubrzanog razvoja ovih područja sa značajnijim reprekusijama na opšti društveni razvoj cele jugoslovenske zajednice. Nedostatak jasno utvrdjenog i na samoupravnoj osnovi dogovorenog programa razvoja i podcenjivanje celokupnog instrumentarijuma plana u uslovima samoupravljanja na bazi

tržišnih odnosa potencira granske i regionalne disproporcije, dupliranje kapaciteta, podstiče pojedinačne, grupne pa i nacionalne egizme? pa i partikularizam. Za razvoj nedovoljno razvijenih područja je potreban dugoročni program razvoja, pre svega samih nosioca razvoja. Jedna ovakva buduća politika ubrzanijeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Kosova da se svestrano podrži pored kompenzacije i drugim vidovima direktne materijalne intervencije, isto tako i odgovarajućim sistemskim rešenjima naročito politikom cena, kreditnom politikom i spoljotrgovinskim i deviznim režimom, uvoznom carinom kao i drugim sistemskim rešenjima, koja najvećim delom u ranijem razdoblju nisu odgovarala ubrzanom razvoju nedovoljno razvijenih područja zemlje.

UDK: 338.2(497.115)

Mr AGIM PACA

ULOGA SREDSTAVA FONDA FEDERACIJE ZA KREDITIRANJE BRŽEG PRIVREDNOG RAZVOJA PRIVREDNO NEDOVOLJNO RAZVIJENIH REPUBLIKA I AUTONOMNIH POKRAJINA U IZGRADNJI PRIVREDNE I INDUSTRIJSKE STRUKTURE SAP KOSOVO

Neravnomernost u razvitku pojedinih područja u okviru odredjene državne zajednice prisutna je u svim zemljama bez obzira na kojem nivou privredne razvijenosti se nalaze. Činjenica je, da su sve zemlje danas svesne ovog problema i da nastoje da ublaže razlike na nivou razvijenosti, odnosno, da ubrzano razvijaju – privredno, kulturno i td. – područja koja se ubrajaju u nedovoljno razvijena. Pri tome se služe različitim metodama i uspevaju manje ili više.

Zavisno od specifičnosti zemlje kao i nivoa razvijenosti, traži se, u društveno-ekonomskom uredjenju mogućnost izgradnje adekvatnih podsticajnih metoda, mera i instrumenata ekonomske politike kako bi se smanjilo i otklonilo zaostajanje pojedinih regiona za opštim razvitkom zemlje[1].

U našoj zemlji regionalnom niveliranju privrednog i društvenog razvoja pristupilo se usvajanjem prvih mera ekonomske politike[2]. Sistem, metodi, obim i kvalitet podsticajnih mera u oblasti niveliranja regionalnog razvoja u našoj zemlji ne odlikuje se homogenošću. Evoluirala je paralelno sa opštim materijalnim i društvenim razvitkom zemlje.

Sve do 1965. godine ne bi se moglo tvrditi da je utvrdjen i razradjen konzistentan i stabilan sistem podsticanja nedovoljno razvijenih republika SAP Kosovo. Tek konstituisanjem Fonda federacije za kreditiranje bržeg privrednog razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo (u daljem tekstvu: Fond), uspostavljena je i razvijena adekvatnija funkcionalna osnova u vidu fleksibilnog mehanizma koji sačinjava celovit sistem mera za stvaranje uslova bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, kao ekonomski najmanje razvijenog regiona Jugoslavije.

Shodno usvojenoj koncepciji Fond dobija funkciju posebne ustavne i zakonske finansijske institucije za podsticanje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih područja.

Ostvarivanje bržeg razvoja SAP Kosovo kao i ostalih nedovoljno razvijenih područja naše zemlje, uglavnom se zasniva na investicije[3], kao jedne od

---

1 Opširnije o nedovoljno razvijenim regionima razvijenih zapadnih zemalja videti: Uvalić dr. Radivoj, „Nerazvijena područja u zapadnim zemljama", SANU, Beograd, 1972. god.; Marija Ambrožič – Počkar, „Problemi ekonomskog podizanja područja Južne Italije", Beograd, 1959. god. i drugi.

2 Opširnije o nerazvijenim regionima i merama podsticanja njihovog bržeg razvoja kod su pisali:
- Dr. M. Vuković: „Metode bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina", Ek. institut–Sarajevo, 1973.
- Dr. Kosta Mihajlović i Dr. Eva Berković: „Razvoj i životni standard regiona Jugoslavije", Bgd. 1971. god. kao i drugi autori.

3 Prema prof. dr. Vojnić Dragomir–u „. . . .razvoj proizvodnih kapaciteta i proizvodnje stoji u funkcionalnoj medjuzavisnosti sa investicijama, . . . privredni razvoj jeste funkcija akumulacije kapitala, odnosno funkcija investicija". U „Investicije i društvena reprodukcija", „Informator", Zagreb, 1977. godine, str. 2.

osnovnih komponenti ekonomske i razvojne politike. U ekonomskoj politici i konkretnoj praksi naše zemlje podsticanje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo dobrim delom se zasniva na obezbedjivanju i usmeravanju dodatnih finansijskih sredstava posredstvom Fonda. Za nedovoljno razvijenu pokrajinu Kosovo, koju pored ostalog karakterizira gotovo simbolična stopa samofinansiranja investicija (sa svega 8 – 10 %), transferisana sredstva posredstvom Fonda predstavljaju gro investicionog potencijala. Otuda je razumljiv značaj obima a posebno strukture i ekonomske efektivnosti investicija u okviru privrede Pokrajine Kosovo.

Kao prvu karakteristiku investicione aktivnosti u SAP Kosovo treba istaći visoku stopu ulaganja kako u privrednim, tako i u vanprivrednim delatnostima. Ukupno investicije u proteklih 12. godina (od 1966 – 1976. godine) iznosile su 25.249. miliona dinara. Povećavale su se po prosečnoj godišnjoj stopi rasta od 8,4 %. U okviru ovog porasta sporije su rasle privredne investicije – prosečno godišnje za 7,6 %, dok je porast neprivrednih investicija bio brži – 10,5 %. Istovremeno stopa rasta društvenog proizvoda iznosila je 6,0 %.

Društveni proizvod i investicije u osnovna sredstva SAP Kosovo

– u milionima dinara
– tekuće cene

Tabela br. 1.

Godina	Društveni proizvod	Investicije u osnov. sred.	Udeo investicija u društv. proizvodu
1	2	3	3:2
1966	1.998	850	42,54
1967	2.181	879	40,30
1968	2.108	1.214	57,59
1969	2.433	1.430	58,77
1970	2.907	1.167	40,14
1971	3.649	1.753	48,64
1972	4.505	1.859	41,26
1973	5.868	2.061	35,12
1974	8.477	3.502	41,31
1975	10.491	4.999	47,17
1976	11.826	5.585	47,22

Izvor: SGJ – 1974 i 1978 god., i SZS – poseban bilten „Investicije", br. 843, 912 i 1087.

Prema datom tabelarnom pregledu vidi se da su investicije u odnosu na društveni proizvod bile visoke. Njihov veći odnos prema društvenom proizvodu

proizilazi usled značajnog učešća dopunskih sredstava koja su preko Fonda usmeravana u SAP Kosovo. Kakvog je značaja finansijski potencijal Fonda za ubrzanje razvitka Autonomne Pokrajine Kosovo i nedovoljno razvijenih republika reljefno ilustruju sledeći podaci:

Učešće sredstava Fonda u vrednosti investicija za osnovna sredstva

– Učešće u % u ukupnim vrednostima osn. sred.

Tabela br. 2.

	Ostvareno			Očekivano učešće u periodu 1976 – 1980.
	1966 – 1970	1971 – 1975	1976	
a) U ukupnom utrošku invest.: Jugoslavija	5,0	6,41	5,4	6,9
Nedovoljno razvijene republ. i.				
SAP Kosovo	18,0	23,21	20,7	21,4
– B. i Herceg.	14,7	14,60	13,4	12,5
– Crna Gora	20,2	26,83	30,3	25,0
– Makedonija	12,5	22,25	21,5	18,8
– Kosovo	38,0	55,23	44,0	56,3
b) U utrošku privrednih investicija: Jugoslavija	6,9	9,35	8,0	9,6
Nedov. razv. repub. i SAP Kosovo	24,2	32,47	30,2	28,5
– B. i Herceg.	20,5	22,4	20,8	17,8
– Crna Gora	25,5	33,53	40,5	30,9
– Makedonija	17,6	30,10	29,1	23,4
– Kosovo	45,6	70,78	61,5	61,4

Izvor:
SDK Jugoslavije, „Investicije", posebni statistički bilten br. 109, 118, 122, 126, 131, 134, 137, 139, 142 i 145; SDK Jugoslavije „Statistički bilten" br. 12/1976. godine. Očekivano učešće sredstava Fonda u planskom periodu od 1976 – 1980. god. predstavlja ocenu Fonda, utvrdjenu na bazi elemenata dodatnih materijala Saveznog zavoda za društveno planiranje „Osnovni elementi razvoja po republikama i autonomnim pokrajinama za period od 1976 – 1980. godine", D–159/75. Prema Bejtulahu dr. Zeki „Osnove sistema ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih područja", „Socijalizam", br. 11/1977. g.

Prema datom pregledu sredstva Fonda čine kvantitativno najobimniji izvor sredstava koja se koriste za finansiranje razvoja SAP Kosovo. Otuda proizilazi njihov značaj za ostvarivanje privrednog razvoja ovog područja. Ona su najneposrednije uticala na transformaciju privredne strukture i teritorijalni raspored pojedinih delatnosti i grana u privredi.

Medjutim, nivo privredne razvijenosti SAP Kosovo rezultat je ne samo visoke stope investicija nego i njihove strukture koju pokazuje sledeća tabela.

Podaci iz tabele br. 3. pokazuju da je 55 % do 80 % ukupnih investicija u fiksne fondove privrede SAP Kosovo u posmatranom razdoblju usmereno u delatnost industrije i rudarstva.

Ulaganja u industriju i rudarstvo u strukturi privrednih investicija u ovom regionu bila su relativno više zastupljena nego u ostalim razvijenim i nedovoljno razvijenim područjima naše zemlje. Jednostranost investicija koja karakteriše ulaganja u nedovoljno razvijena područja, potpuno se izrazila i duže trajala u SAP Kosovo. Veliki udeo industrije u investicionim ulaganjima ograničio je udeo ostalih privrednih delatnosti u strukturi privrednih investicija Kosova.

Forsiranje investicija u oblasti industrije i rudarstva najviše je uticalo na relativno zaostajanje razvoja poljoprivrede, koja u ukupnim privrednim investicijama participira od 6,5 % najviše do 20 %. Ispoljene tendencije dovele su do disproporcije u razvoju industrije i poljoprivrede, koja je ostvarila znatno sporiju dinamiku razvoja. Relativno zanemarivanje investicija u oblast poljoprivrede imalo je višestruke negativne efekte. Pre svega u još nedovoljno razvijenoj Pokrajini Kosovo udeo poljoprivrede bio je veoma velik u strukturi privrede. Ona je angažovala preko 50 % celokupnog stanovništva. Potreba forsiranja razvoja ove privredne delatnosti bila je od posebne važnosti, i to kako u društvenom tako i u privatnom sektoru koji relativno stagnira a raspolaže sa 88,1 % obradivih površina, stočnog fonda sa 87,5 % i drugo. Potreba intenzivnijeg razvoja poljoprivrede proizilazi iz činjenice da je u poslednjih desetak godina razvoj industrije i rudarstva bio paralelan i jednako intenzivan, pa je poljoprivreda, sada ta privredna oblast koja koči opšti razvoj Pokrajine.

Posledice otežanog razvoja poljoprivrede (pretežno individualnog sektora) najreljefnije se ogleda u niskom stepenu privredne aktivnosti seoskog poljoprivrednog stanovništva, gde naturalna potrošnja dominira, kao i niskoj tehničkoj i proizvodnoj sposobnosti koja uslovljava malo viškova proizvoda visoke vrednosti koji se nude tržištu[4]. Dakle, postojanost relativno velike

4 Ominume technigue d'amengement–Pariz i Zavod za urbanizam i projektovanje–Priština: „Regionalni prostorni plan SAP Kosovo", Priština, 1971. godine.

Obim i struktura investicija u osnovna sredstva u SAP Kosovo

Tabela br. 3.

cene iz 1972. godine
u milionima dinara

Godine	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
Ukupno:	1.889,0	2.320,0	2.444,0	1.935,6	2.437,3	1.982,2	2.491,4	3.160,1	3.591,1
Privredne delatnosti	1.414,5	1.826,2	1.952,5	1.335,2	1.740,9	1.355,4	1.634,4	2.283,3	2.537,7
– Industrija	1.094,8	1.444,8	1.392,2	837,8	1.260,9	898,0	1.060,8	1.255,5	1.524,4
Poljoprivreda i šum.	128,7	119,7	138,3	130,0	170,8	126,7	280,0	436,9	407,8
– Gradjevinarstvo	14,5	16,4	22,6	22,0	22,8	22,2	74,8	118,5	135,0
– Saobraćaj	118,0	184,7	304,2	253,3	162,1	186,1	63,0	360,7	339,2
Trgovina i ugostit.	49,9	57,2	91,4	77,6	72,7	90,8	99,6	80,0	107,5
– Zanatstvo	8,6	3,4	3,8	14,5	51,6	31,6	56,2	31,7	23,8
					Struktura u procentima				
Privredne delatnosti	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
– Industrija	77,40	79,11	71,30	62,75	72,43	66,25	64,90	54,99	60,07
Poljoprivreda i šumar.	9,10	6,56	7,09	9,74	9,82	9,35	17,13	19,14	16,07
– Gradjevinarstvo	1,02	0,90	1,16	1,64	1,31	1,64	4,58	5,19	5,32
– Saobraćaj	8,34	10,11	15,58	18,97	9,31	13,73	3,86	15,80	13,37
Trgovina i ugostitelj.	3,54	3,14	4,68	5,81	4,17	6,70	6,09	3,50	4,24
– Zanatstvo	0,60	0,18	0,19	1,09	2,96	2,23	3,44	1,39	0,99

Izvor: „SGK" 78, str. 250. obrada autora.

„naturalne ekonomije", normalno, u sadašnjem stepenu ukupne privredne razvijenosti ometa efikasniju integraciju industrije i ukupne privrede Pokrajine u šire privredne i tržišne tokove, kočeći njen dalji razvitak. Još više, stanje slabe privredne aktivnosti znatnog dela stanovništva deluje na slabljenje veza izmedju lokalne tržišne proizvodnje i potrošnje, ograničavajući širenje regionalnog tržišta, kao i intenzivno korišćenje poljoprivrednih, rudnih i ljudskih potencijala neophodnih svakoj aktivnoj privredi koja je u fazi razvoja.

Posle poljoprivrede po obimu investicija dolazi oblast saobraćaja. Razvoj ove delatnosti je važan preduslov za integraciju ovog područja u jugoslovenske i šire tokove kretanja ljudi, roba i usluga. Otuda i njena relativno veća participacija u ukupnim privrednim investicijama.

Investicije u ostale privredne delatnosti su relativno male i svode se svega na 10 %. Gradjevinarstvo, a naročito trgovina, ugostiteljstvo i savremeno uslužno zanatstvo su delatnosti čija je stopa razvoja manje-više saobrazna nivou privrednog razvoja. Njihova ekspanzija je usko povezana sa porastom i obimom realnog dohotka, odnosno brzine kojom će se vršiti strukturalna pomeranja u privredi i stanovništvu posmatranog regiona. U narednim višim fazama razvoja očekuje se brži razvitak ovih delatnosti.

Sve ovo što je rečeno o strukturi investicija u SAP Kosovo, potvrdjuje navedenu tezu da je metoda industrijalizacije bila dominantna metoda koncepcije razvojne politike SAP Kosovo. Shodno tome, kada je reč o strukturi investicija u privredi ovog regiona, onda je pre svega reč o strukturi investicija u oblasti industrije jer je u okviru ovog nedovoljno razvijenog područja industrija postala odlučujući faktor razvoja.

Karakteristična crta strukture industrije, tj. strukture investicija u industriji Kosova je izrazito naglašena dominacija energetike i bazno-sirovinskih industrijskih grana. To je uslovilo visoku koncentraciju investicija u grane energetike, uglja, obojenih metala i hemijske industrije, uz istovremeno relativno zapostavljanje razvoja grana za proizvodnju finalnih i potrošnih dobara. Po važnosti koja je data ovim granama u okviru investicija industrije, SAP Kosovo je zauzelo istaknuto mesto u posmatranom periodu.

S obzirom na fazu društveno-ekonomskog razvoja, dominantno mesto u industrijskim investicijama imaju bazne grane. To podesno ilustruju podaci koji su dati u tabeli br. 4 i 5., koje pokazuju da je oko 54 % ukupnih investicija industrije i rudarstva u posmatranom razdoblju bilo investirano u kompleks energetike, obojenih metala i hemije. Medjutim, u strukturi ulaganja u industriji SAP Kosova u razdoblju od 1971–1975. godine došlo je do „... značajnog odstupanja u odnosu na pravce ulaganja iz prethodnog petogodišnjeg perioda, a pre svega u energetsko-sirovinskim granama. Naime, smanjena su ulaganja u energetici sa 51,1 % na 20,4 %, u obojenoj metalurgiji sa 22,7 % na 14 % i td. S druge strane osetno su povećana ulaganja u proizvodnji opreme, trajnih potrošnih dobara, zatim u hemiji, gradjevinskoj industriji, a posebno u preradjivačkoj industriji (od 7,7 % u periodu od 1966–1970. godine na 28,2 % u periodu od 1971–1975. godine). Ovakva struktura investicionih ulaganja omogućila je da se u ovom periodu ostvare i povoljniji efekti u pogledu efikasnosti investicionih ulaganja u odnosu na prethodni period.[5]

---

5 Publikacija Fonda, „Neke karakteristike privrednog razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo u periodu od 1971–1975. godine, sa posebnim osvrtom na investicionu problematiku", Fond, Beograd, februar 1977. godine str. 88.

Tabela br. 4.

Ostvarene investicije u SAP Kosovo po nameni

– u milionima novih dinara
– cene iz 1972. g.

Godina	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Ukupno	849,5	878,5	1213,5	1430,5	1166,6	1753,0	1858,9	2060,9	3502,0	4948,8	5584,9
Industrija i rudarstvo	733,2	618,0	863,8	923,8	628,1	1092,7	1020,5	1104,9	1639,0	2561,1	2740,3
– Elektroenergija	1232	189,3	351,7	306,9	168,1	224,9	136,2	47,3	238,8	236,3	267,9
– Ugalj i koks	236,1	117,6	258,9	190,6	47,7	365,5	171,5	108,5	95,6	187,6	232,9
– Nafta	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Crna metalurgija	–	–	–	–	–	38,9	92,1	105,4	–	–	0,5
– Obojena metalurgija	229,1	145,0	124,4	87,2	130,9	87,0	180,2	105,9	124,2	242,7	423,0
– Nemetali	7,0	6,9	4,5	5,5	24,6	67,7	86,1	81,3	50,6	122,7	78,2
– Metalna industrija	18,8	4,7	21,3	5,1	10,1	27,2	53,5	62,5	177,3	212,3	257,5
– Brodogradnja	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Elektroindustrija	13,6	41,4	3,2	2,4	0,6	15,0	29,7	37,7	111,2	71,9	63,6
– Hemijska industrija	65,0	79,5	34,5	224,2	82,3	39,0	30,0	101,1	321,8	267,5	69,0
– Gradjevinski materijal	1,7	3,3	10,3	15,1	37,1	46,2	57,1	74,5	113,5	463,0	418,9
– Drvna industrija	1,4	0,2	6,9	4,0	7,5	16,5	18,6	33,3	44,4	61,1	20,8
– Industrija papira	–	0,1	0,3	0,4	1,3	30,9	24,3	19,9	8,2	–	58,8
– Tekstilna industrija	8,3	13,9	33,8	26,0	10,9	63,9	71,6	184,7	162,6	250,0	115,6
– Industrija kože i obuće	1,1	1,6	1,6	3,0	11,2	5,9	10,7	5,8	1,2	3,3	11,8
– Industrija gume	3,9	0,6	0,3	0,6	4,5	3,5	4,3	28,8	56,4	191,3	111,6
Prehranbena industrija	21,5	12,0	8,9	48,2	88,4	56,8,6	13,8	41,8	113,6	309,9	
– Grafička industrija	1,0	1,3	1,9	3,3	1,8	2,7	9,9	50,8	72,5	109,4	286,9
– Industrija duvana	1,4	0,6	1,3	1,4	1,2	1,1	15,2	42,4	9,9	5,6	11,7
Filmska industrija		–	–		–	0,1	0,0	0,6	2,3	0,3	–
Raznovrsna industrija		0,0	0,0		0,0	0,1	0,0	0,7	6,7	22,5	2,1

Izvor: SGJ – 1968 do 1978. god. str. 500.

Ostvarene investicije po nameni u SAP Kosovo

Tabela br. 5. – struktura u procentu

Godina	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Industrija i rudarstvo:	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100.00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
– Elektroenergija	16,80	30,63	40,72	33,22	26,76	20,58	13,35	4,28	14,57	9,23	9,77
– Ugalj i koks	32,20	19,03	29,97	20,63	7,60	33,45	16,80	9,82	5,83	7,31	8,50
– Nafta	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
– Crna metalurgija	–	–	–	–	–	3,56	9,02	9,54	–	–	0,02
– Obojena metalurgija	31,25	23,47	14,40	9,44	20,84	7,96	17,66	9,57	7,58	9,48	15,44
– Nemetali	0,95	1,12	0,52	0,60	3,92	6,20	8,44	7,36	3,09	4,79	2,85
– Metalna industrija	2,57	0,76	2,47	0,55	1,61	2,49	5,24	5,66	10,82	8,29	9,40
– Brodogradnja	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
– Elektroindustrija	1,86	6,70	0,37	0,26	0,09	1,37	2,91	3,41	6,79	2,80	2,32
– Hemijska industrija	8,87	12,86	3,99	24,27	13,10	3,57	3,02	9,15	19,63	10,45	2,52
– Gradjevinski materijal	0,23	0,53	1,19	1,63	5,91	4,23	5,60	6,74	6,93	18,08	15,29
– Drvna industrija	0,19	0,03	0,80	0,43	1,19	1,51	1,82	3,01	2,71	2,39	0,76
– Industrija papira	–	0,01	0,03	0,04	0,20	2,83	2,38	1,80	0,50	–	2,15
– Tekstilna industrija	1,13	2,25	3,91	2,81	1,74	5,85	7,03	16,72	9,92	9,76	4,22
– Ind. kože i obuće	0,15	0,26	0,19	0,33	1,77	0,54	1,05	0,53	0,07	0,13	0,43
– Industrija gume	0,53	0,10	0,04	0,06	0,72	0,32	0,42	2,61	3,44	7,27	4,07
– Prehranbena industr.	2,93	1,94	1,03	5,22	14,07	5,19	2,80	1,25	2,55	4,44	11,31
– Grafička industrija	0,15	0,21	0,22	0,36	0,29	0,25	0,97	4,60	4,42	4,27	10,47
– Industrija duvana	0,19	0,10	0,21	0,15	0,19	0,10	1,49	3,84	0,60	0,22	0,42
– Filmska industrija	–	–	–	–	–	0,00	–	0,5	0,14	0,01	–
– Raznovrsna industrija	–	0,00	–	0,00	0,00	0,00	0,00	0,06	0,41	0,88	0,06

Izvor: SGJ 1968 do 1978. god. str. 500.

Iako je privreda Kosova u periodu od 1971–1976. godine ostvarila pozitivne rezultate u odnosu na prethodni petogodišnji period, postignuti rezultati su i dalje nepovoljniji u odnosu na ostala područja i prosek zemlje. Do ovoga je došlo uglavnom zbog toga što u industriji nije ostvaran planirani razvoj, zatim zbog prolongiranja izgradnje hidrosistema Ibar – Lepenac, tj. prolongiranja izgradnje i slabog korišćenja kapaciteta u preradjivačkim granama industrije; kao i zbog podbačaja u realizaciji planiranih programa razvoja u energetici i obojenoj metalurgiji, zbor čega su izostali očekivani efekti na ukupan industrijski i privredni razvitak Kosova.

Priroda je investicija u ove grane da dugo traje period njihove izgradnje, da je potrebno relativno dugo vreme za njihovo uhodavanje i sazrevanje, savremeno su opremljene i angažuju relativno malo radne snage, a ako ne uspevaju da se razvijaju u proizvodne komplekse (od proizvodnje sirovina do finalnih proizvoda) imaju manje dejstava u smislu pozitivnih eksternih efekata na intenziviranje razvoja ostalih privrednih delatnosti. Ako se ovim elementima dodaju još i efekti nedostatka iskustava, savremenih poslovnih navika, nestabilnosti izvora finansijskih sredstava zbog njihovog stalnog prekoračenja, uticaja inflacije i gubitaka u privredi[6] od kojih nije bio imun veći deo privrede Kosova, onda nije teško pretpostaviti efekte ovakve jednostrane strukture investicione aktivnosti na ostvarivanju utvrdjene politike ubrzanog razvoja ovog područja.

Kod analize strukture investicija industrije, slično kao i kod analize njihovog obima, uočava se činjenica da investicije iz Fonda svojom veličinom i strukturom u ogromnoj meri uslovljavaju i globalnu i gransku strukturu investicija u SAP Kosovo. Ne samo da je obim investicionih ulaganja iz sredstava Fonda u posmatranom periodu opredelio relativan značaj i mesto pojedinih oblasti u strukturi investicija, nego je takodje opredelio i značaj pojedinih gran u strukturi investicija industrije ovog područja.

Investicije iz sredstava Fonda, u najvećem stepenu se usmeravaju na industriju, tako da ova ulaganja u ovu privrednu oblast dominiraju čitavom strukturom investicija. Učešće industrije u investicijama iz sredstava Fonda u periodu od 1966–1970. godine iznosi 79,8 %, dok za period od 1971–1975. godine relativno opada, ali je i dalje izrazito dominirajuće i iznosi 66,1 %. U okviru industrije iz sredstava Fonda investicije su većim delom usmerene u kompleks energetike (ugalj i elektroenergija), obojene metalurgije i bazne hemije, koje u periodu od 1965–1970. godine participiraju sa 77,5 % dok tokom perioda od 1971 do 1975. godine, udeo ovih grana relativno opada, ali je i dalje značajno i iznosi 43,7 %. Dakle veći deo sredstava Fonda usmereno je u grane sa velikim inicijalnim ulaganjima, sa visokim kapitalnim koeficijentom i sa veoma dugim aktivizacionim periodom.

Orijentacija na razvoj ovih grana uticala je na sužavanje investicija na manji broj privrednih objekata i bila je pogodna pretežno sa gledišta aktiviranja rudnih potencijala, ali nepovoljna sa gledišta zapošljavanja i povećavanja akumulativne sposobnosti privrede ovog područja.[7]

---

6 „. . . u industriji Kosova ostvareni poslovni gubici u 1975. god. za nekoliko puta premašuju izdvojena sredstva u poslovni fond OOR-a", „Putevi ublažavanja razlika", „Ekonomska politika", Beograd, br. 1270/1976. god.

7 Niska akumulativna sposobnost energetike i ekstenzivne industrije koja sačinjava pretežni deo industrije nedovoljno razvijenih područja proizilazi iz položaja ovih grana u primarnoj raspodeli, koja je nepovoljna jer su cene njihovih proizvoda depresirane. Opširnije u „Privredna struktura i akumulativna sposobnost nedovoljno razvijenih područja", Mr. N. Ackovski, „Finansije" 9 – 10/1973. god.

REZYME

Dati pregled strukture investicija – ukupnih i iz sredstava Fonda pruža osnovu za zaključak. Da bi se proces ubrzanog razvoja Kosova uspešno odvijao mora se investirati ne jednostrano, već po odredjenom skladu i strukturi. Pored industrije nužno je ulagati i u poljoprivredu. Isto tako, treba posvetiti odredjenu pažnju i gradjevinarstvu, saobraćaju, trgovini i zanatstvu, kao i raznim neprivrednim delatnostima, jer od njihovog razvoja zavisi puni uspeh industrijalizacije. Pored toga, u okviru same industrije mogu se forsirati ove ili one grane u zavisnosti već od postojećih uslova i opštih privrednih potreba. Jer razne strukture investicionih ulaganja u smislu jačeg forsiranja finalnih ili baznih sirovinskih grana ne izazivaju jednake efekte na privredni razvoj. Neke industrijske grane jače pokreću razvojne procese, a neke slabije. U tom smislu za Kosovo je od posebne važnosti forsiranje razvoja onih privrednih delatnosti i industrijskih grana koje omogućavaju rešavanje prioritetnih ciljeva razvoja ove Pokrajine. A to su akumulativno intenzivne i radno intenzivne industrijske grane i delatnosti.

LITERATURA

1. Dr Radivoje Uvalić: „Nerazvijena područja u zapadnim zemljama", SANU, Beograd, 1972. god.
2. Marija Ambrožić–Počkar: „Problemi ekonomskog podizanja područja Južne Italije", Beograd, 1959. god.
3. Dr Mihailo Vuković: „Metode bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina", Ekonomski institut – Sarajevo, 1973. godine.
4. Dr Kosta Mihajlović i Dr Eva Berković: „Razvoj i životni standard regiona Jugoslavije", Beograd, 1971. godine.
5. Dr Dragomir Vojnić: „Investicije i društvena reprodukcija", „Informator", Zagreb, 1977. godine.
6. Dr Bejtulahu Zeki: „Osnove sistema ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih područja", „Socijalizam", br. 11/1977 godine.
7. Omniume technique d'amengement – Pariz, i Zavod za urbanizam i projektovanje – Priština: „Regionalni prostorni plan SAP Kosovo", Priština, 1971. godina.
8. Publikacija Fonda Federacije za podsticanje . . ." Neke karakteristike privrednog razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo u periodu od 1971–1975. godine, sa posebnim osvrtom na investicionu problematiku", Fond, Beograd, februar 1977. godine.
9. „Putevi ublažavanja razlika", „Ekonomska politika", Beograd, br. 1270/1976. godina.
10. Mr Nikola Ackovski: „Privredna struktura i akumulativna sposobnost nedovoljno razvijenih područja", „Finansije" br. 9–10/1973.
11. Baletić Zvonimir i Božo Marendić: „Strukturni problemi razvoja privrede SAP Kosovo", Simpozijum o razvoju nedovoljno razvijenih područja, Priština, septembar 1977. godine.

UDK: 338.2(497.115)

Srečo Kirn

RAZVOJ – NERAZVOJA: PRIMER KOSOVA

V Jugoslaviji se večkrat pojavlja krilatica, za katero se zdi, da je izrazito dialektična in nedogmatska. Povezana je z vprašanjem o vzrokih krize, v kateri se nahajajo procesi produkcije in reprodukcije družbenega kapitala. Nastala je kot negacija socrealstične parole, da so vse negativnosti, ki se pojavljajo v delovanju predvsem ekonomskega sistema realnega socializma zgolj in predvsem posledica funkcioniranja nekega zunanjega, tujega in sovražnega kapitalističnega sveta, sicer pa je sistem v osnovi čist, jasen in neprotisloven.

Zgoraj omenjena krilatica gre korak dalje in trdi, da del vzrokov za ekonomsko krizo leži v takoimenovanem zunanjem svetu (največkrat se omenja splošna svetovana recesija, svetovna inflacija, brezposelnost, energetska kriza itd.), drugi del pa je rezultat izvorno domačih vzrokov, vzrokov, ki izhajajo iz protislovnega procesa razvoja naše družbe kot take (pri tem se navajajo notranja gospodarska recesija, notranji generatorji inflacije itd.). Čeprav je s takšno krilatico dan poudarek takoimenovanim notranjim vzrokom pred nekakšnimi zgolj importiranimi vzroki, pa se vendarle še vedno vztraja na nekem bistvenem razlikovanju eksternih in notranjih vzrokov nastopajoče in delujoče gospodarske krize. Ti vzroki so na podlagi tega teorema združljivi in poenoteni samo v fazi svojega učinkovanja in manifestiranja. Na ta način se sicer socializem ne tretira več kot nek že vnaprej določen neprotisloven družbeni raj, toda še vedno se ga tretira kot nekaj, kar ima v osnovi drugačne zakonitosti družbenega razvoja kot pa svetovna družbena totaliteta, kot nekaj, kar je v osnovi neodvisno od delovanja zakonov, ki utemeljujejo razvoj svetovne kapitalistične totalitete. Razmerje med svetovno ekonomijo, če se tu omejimo samo na njo in na nje posamično delo, je s tem postavljeno nedialektično, torej ekonomsko vulgarno.

Ne samo, da se je vprašanje razumevanja razmerja med svetovno ekonomijo in njenimi posamičnimi deli znotraj kritike politične ekonomije, od samega začetka postavljalo kot preizkusni kamen njene notranje revolucionarne vsebine, ki jo je v času nastopajoče krize po prvi svetovni vojni najbolj doumel Lukacs ko je to razmerje sploh postavil kot temeljno ločnico marksizma od ostalih meščanskih družbenih teorij, temveč so praktične reperkusije tega na prvi pogled skoz in skoz „teoretičnega" vprašanja v zgodovini delavskega gibanja, posebej pa v fazi graditve socializma, imele usoden zgodovinski pomen.

Ob tem vprašanju se je najprej pri Marxu in Engelsu odločalo ali koncept svetovne revolucije in mednarodnega delavskega gibanja, ali pa se takšnemu konceptu in takšni organiziranosti odpovedati. Kasneje se je ob tem vprašanju vodila in tragično končala diskusija o graditvi socializma v eni deželi, kakor se ob tem vprašanju v sodobnem mednarodnem delavskem gibanju vodijo strastne razprave ali je socializem določen v nekakšni regionalni teritorialni skupnosti dežel realnega socializma, kar je samo razširjena teza graditve in priznavanja socializma v eni deželi, ali pa se ga tretira in pojmuje kot svetovni proces, kot

vtkanega v procese akumulacije, torej razširjene reprodukcije kapitalističnega načina proizvodnje v svetovnih razsežjih.

Teza o deljenih zunanjih in notranjih vzrokih ekonomske krize kaže na nerazumevanje dialektične povezanosti svetovne totalitete in njenih posameznih delov in izpričuje moč in realnost tiste linije teorije in prakse mednarodnega delavskega gibanja, ki jo je najbolje predstavljala in jo še predstavlja birokracija prve dežele socializma. Toda ni slučajnost, da se takšna teza pri nas ni nikoli razvila v celovit teoretski koncept. Ta neslučajnost korenini v dejanskosti sami, ki je hote ali nehote vbijala dialektiko v glavo, pa četudi je ta prodirala v formi skrajno ekonomističnih opredelitev istih vzrokov, zunaj in znotraj gospodarska recesija, zunaj in znotraj inflacija, zunaj in znotraj brezposelnost, zunaj in znotraj energetska kriza itd.

Če hočemo torej razumeti protislovne procese produkcije in reprodukcije družbenega kapitala v Jugoslaviji, moramo te procese razumeti najprej v razmerju do svetovne kapitalistične totelitete. To pa seveda predpostavlja, da so ti procesi tudi v svoji osnovi določeni z zakonitostmi, ki vladajo v svetovni družbeni toteliteti. Naša zgodovina je skratka svetovna zgodovina, oziroma drugače, razredni boj v naši družbi je na specifičen način izražen razredni boj v svetovnih razmerjih. Toda iz tega izhaja tudi nekaj drugega. Kolikor totaliteta obvladuje svoje posamične dele, jih obvladuje na specifičen način, način, ki se formira v razmerju sil znotraj posamičnih delov kot rezultat poprejšnjega zopet na specifičen način posredovanega zgodovinskega razvoja. In ne samo to, tendenca, ki nastopa kot rezultantna delovanja toda vsakokrat določujoča rezultantna, delovanja posamičnih med seboj neenakih delov, torej notranjih odnosov sil, specifične zgodovine, skratka tendenca, ki koncentrira stopnjo razrednih bojev v celoti, je prav ta svetovna totaliteta, so prav ti v svetovnih razmerah dominantni zakoni družbenega gibanja.

Skozi ta razmerja tudi naši razredni boji dajejo svoj prispevek v določanju te svetovne tendence. Toda hkrati, ko prispevajo, so tudi sami, njihovo notranje razmerje deležno temeljnega prispevka te svetovne tendence. S tem postajajo del svetovne zgodovine, kot je svetovna zgodovina s tem naša zgodovina, pa naj si to želimo ali ne, razumemo ali ne. Toda to razumeti na ta način pomeni stati na stališču kritike politične ekonomije, pomeni zgodovino razumeti v njeni najrevolucionarnejši točki. To pa je točka razrednega boja proletariata. Videti svetovno zgodovino kot našo zgodovino, pomeni v aktualnih razrednih bojih proces samozavedanja tega boja, proces, preko katerega šele postaja razumljiva dosežena stopnja in možna dosežena stopnja razrednega boja proletariata s stališča njegovih končnih ciljev. Ti pa vsekakor niso vsebovani in omejeni na neko srečno geografsko in družbeno lokaliteto, temveč na zlom obstoječe in svetovno določujoče tendence kapitalističnega produkcijskega načina. Komunizem ali barbarstvo ni dilema, ki stoji pred tem ali onim izbranim ljudstvom ali to ali ono izbrano politično elito, temveč pred svetom v celoti.

Položaj Jugoslavije je znotraj svetovne totalitete specifičen vsaj v dveh ključnih potezah. Najprej seveda po tem, da je jugoslovanska družba družba prehodnega obdobja, torej socialistična samoupravna družba. In drugič po tem, da je Jugoslavija v položaju relativne razvitosti oziroma bolje relativne nerazvitosti znotraj svetovne kapitalistične totalitete.

Ko govorimo o jugoslovanski družbi kot družbi prehodnega obdobja, tega ne razumemo kot napredujočega procesa osvobajanja oziroma bolje ukinjanja

temeljnih protislovij, ki obvladujejo svetovno kapitalistično totaliteto, kajti vprašanje takšnega procesa je vprašanje celotne svetovne zgodovine, torej dejanskosti in probojnosti socializma kot svetovnega procesa.

Nasprotno, tu proces prehodnosti razumemo bolj v smislu prehajanja na nove, višje stopnje protislovnega družbenega razvoja. V čem je ta proces proces poglabljajoče oziroma vzdigujoče se protislovnosti?

Gledano s stališča kritike politične ekonomije je dominanten produkcijski odnos, ki obvladuje svetovno ekonomijo, odnos delo – kapital, odnos, ki tiči, kot bi rekel Engels v celični obliki blagovne produkcije, v vrednosti sami.[1] Je razmerje samoreprodukcije kapitala v vedno širšem obsegu. Je razmerje izsesavanja živega konkretnega dela z enim samim ciljem, naraščajoče produkcije presežne vrednosti, profita, kapitala. Je torej razmerje, ki reproducira zakon vrednosti vedno in povsod v njegovem lastnem nasprotju.[2] Odnosi enakosti vedno nastopajo kot odnosi temeljne neenakosti, torej kot kapitalistični razredni odnosi. V razmerjih, kjer se zdi, da poteka cela vrsta posamičnih enakih pravičnih menjav med tistimi, ki ponujajo svojo delovno zmožnost, svoj delovni potencial, svojo „svobodo, enakost in bratstvo" in tistimi, ki v svojih rokah drže, upravljajo in kontrolirajo produkcijski proces v celoti, torej tisti, ki jemljejo v zakup vsakokratno „svobodo, enakost, bratstvo", dejansko poteka nevidni proces samoreprodukcije kapitala v vedno večjem obsegu, samoreprodukcije razmerij eksploatacije in nesvobode v vedno večjem obsegu.

Ta proces stalnega razširjenega vzpostavljanja in ohranjanja odnosa delo–kapital poteka tudi v prehodni družbi. Prehodna družba stisnjena v svojo lokalnost, potisnjena v svetovno sekundarnost nima moči njegove odprave. Pa vendar ta proces znotraj nje poteka v bistveno drugačnih pogojih. Gledano s historičnega vidika določa razmerje delo–kapital kot temeljno razredno razmerje kot razmerje eksploatacije v svetovni kapitalistični toteliteti še vedno buržoazija kot personifikacija kapitala. Znotraj tega zgodovinskega milieja je to razmerje temeljno gibalo celotnega družbenega razvoja. Procesi ukinitve tega razmerja nastopajo tu predvsem kot ciklični spontani procesi samodestrukcije kapitalističnega produkcijskega procesa v svetovnih razsežjih. To so procesi, ki nastopajo kot simptomi zgodovinske nevzdržnosti tega produkcijskega načina, toda hkrati tudi kot procesi, v katerih se kapitalistični produkcijski proces zgodovinsko sploh lahko znova in znova ohranja.

V prehodni družbi se ti procesi postavljajo na drugačen način. Tu razmerja delo–kapital, torej temeljna razredna razmerja ne določa več buržoazija kot personifikacija kapitala, temveč je to razmerje dejstvujoče znotraj delavskega razreda, znotraj rečeno malce vulgarno „polja dela". Diktatura proletariata ni zgodovinski milieu, kjer se reproducira zgolj razmerje delo–kapital, razmerje eksploatacije, temveč deluje tudi zavestna tendenca njegove ukinitve. Tu ne nastopa samo proces spontane ciklične samodestrukcije kapitalističnega načina produkcije, temveč tudi zavestna in organizirana dejavnost za njegovo zgodovinsko odpravo. To pa je točka, kjer ni gibalna sila družbenega razvoja stalno vzpostavljajoče in ohranjajoče se protislovno razmerje med kapitalom in delom, temveč razmerje med to protislovnostjo in družbenimi procesi in subjekti, ki znotraj nje silijo v njeno ukinitev. Skratka, rečeno drugače, enostavneje, gibalni zakon prehodne družbe socialističnega samoupravljanja je delujoče razmerje med protislovnimi zakoni blagovne produkcije na eni in

protislovnim uvajanjem socialističnih samoupravnih odnosov na drugi strani. To seveda pomeni, da zakoni blagovne produkcije ne delujejo sami zase, temveč da sami v sebi nosijo razvoj socialističnih samoupravnih odnosov, kot to tudi pomeni, da ti odnosi ne nastopajo sami iz sebe in sami za sebe, temveč da znotraj njih delujejo taisti zakoni razvite blagovne produkcije. Toda, v kolikor je ta gibalni zakon vezan zgolj na svetovno lokalnost, na svetovno nedominantnost, tedaj ta zakon predstavlja samo višjo stopnjo protislovnega razvoja svetovne kapitalistične totalitete, tedaj je *protislovnost* razvoja socialističnih samoupravnih odnosov pač svetovno zgodovinska nujnost. Socialistični samoupravni odnosi v svetovni zgodovinski igri predstavljajo vlogo ukinitve njenega kapitalističnega karakterja, toda hkrati je to še vedno stranska vloga. V teh relacijah to pomeni, da vsak korak v širjenju socialističnih samoupravnih odnosov objektivno še vedno pomeni hkrati tudi nov korak v širitvi in samoreprodukciji odnosa delo–kapital. Vsakokrat, ko se zastavi zgodovinska odprava tega razmerja v njegovi lokalnosti in perifernosti, se zastavi tudi možnost njegove nadaljnje razširitve in ohranitve.

Spopad obeh antagonističnih vendar ene znotraj druge delujoče tendence se v vsej jasnosti formira skozi položaj delavskega razreda v prehodni družbi socialističnega samoupravljanja.

Kolikor zakoni razvite blagovne produkcije delavski razred vzpostavljajo na način atomiziranih delavcev, na način svobodno kupljive delovne sile, skozi proces izsesavanja živega dela, torej skozi proces eksploatacije, samoreprodukcije kapitala v vedno večjem obsegu, v toliko uvajanje socialističnih samoupravnih odnosov pomeni vpotegovanje vedno večjega števila reduciranih delavcev v pozicijo, v kateri se izgublja njihova atomiziranost v sistemu posamičnih aktov „pravične" menjave in njihova reduciranost v sicer kompleksnem in podružbljenem procesu razvite blagovne produkcije in vzpostavlja potenca, možnost njihove razredne organiziranosti in zgodovinske zavesti o nujnosti upravljanja, organiziranja in kontroliranja, družbenih procesov, ki ukinjajo prevladujoči značaj obstoječega produkcijskega procesa.

Povedano z drugega zornega kota, v vsakem mezdnem razmerju v prehodni družbi socialističnega samoupravljanja tiči samoupravljalsko razmerje kot njegov družbeni zgodovinski antipod, kot v vsakem socialističnem samoupravnem odnosu korenini mezdno razmerje kot embrionalno razmerje socialističnih samoupravnih odnosov.

Zaradi tega razredni boj v socialistični samoupravni družbi ne poteka v smeri nekakšne takojšnje ukinitve blagovne produkcije, četudi je ta iluzija močno prisotna, temveč v krepitvi ene ali druge tendence, odvisno pač za katerega razrednega akterja v tem boju gre. Kakorkoli se mogoče sliši paradoksalno, toda nujni pogoj krepitve tendence socialističnega samoupravljanja je na sedanji stopnji razvoja tudi nujnost ohranjanja razvite blagovne produkcije. Zaradi tega tudi govorimo o prehodu na višjo stopnjo protislovnega razvoja svetovne kapitalistične totalitete, višjo stopnjo v tem smislu, da se protislovnost koncentrira in določa znotraj delavskega razreda samega in ne izven njega. Razumevanje tega procesa je odločilno za razumevanje socializma sploh, je pa tudi ločnica, ki nas loči od tiste zgodovinske struje v mednarodnem delavskem gibanju, ki ji najbolj značilno pravimo stalinizem.[3]

Posebej postane razredni boj med tema dvema tendencama med njunimi razrednimi akterji viden v pogojih splošne krize. Ko govorimo o splošni krizi, seveda mislimo na krizo svetovnega kapitalizma kot tudi na način, kako se ta kriza manifestira v vsakem njegovem posamičnem delu, torej tudi v prehodni družbi socialističnega samoupravljanja. Znotraj nje kriza kot povsod drugod radikalno posega v razmerje razrednih sil. Spontano rezultira v krepitev in zahtevo po močnejšem uveljavljanju zakonov razvite blagovne produkcije, kar seveda ne izključuje tudi etatističnih posegov. To je potrebno poudariti zaradi tega, ker se je v jugoslovanski družboslovni teoriji, posebej v njenem teoretičnem knjigovodstvu udomačila vulgarna teza, ki je rezultat frakcijskih bojev med birokracijo in tehnokracijo, da etatistična politika, torej nekaj, kar izvorno predstavlja dominantno funkcijo države v upravljanju in organizaciji produkcijskega procesa, predstavlja nekaj, kar je izven in neodvisno od zakonov razvite blagovne produkcije in da na drugi strani že sama zahteva po uveljavljanju „objektivnih ekonomskih zakonitosti", torej zakonitosti razvite blagovne produkcije predpostavlja konec etatističnih ukrepov. Tu se gre zgolj za dva načina, zgodovinsko opredeljena načina samoregulacije razvite blagovne produkcije.[4] Toda za nas je od tega pomembneje to, da splošna kriza potencira delavca v njegovem mezdnem položaju in šele za tem na kakšen specifičen način samoregulacije razvite blagovne produkcije se to dogaja. Porast brezposelnosti je ena najradikalnejših menifestacij, v kateri zmaguje mezdni položaj nad položajem združenega samoupravljalca. Dokazuje nevzdržnost tistih teoretskih iluzij pri nas, ki hočejo ohraniti samo dobre plati „objektivnih ekonomskih zakonitosti" in odpraviti slabe, ki želijo zakone razvite blagovne produkcije, brez nujnih konsekvenc teh zakonitosti.

Toda splošna kriza rezultira tudi na drugih točkah. Na primer v stalnem paradoksalnem zniževanju vrednosti delovne sile, kjer sicer stroški za reprodukcijo delovne sile vedno hitreje rastejo, alikvotni variabilni deli celotnega dohodka pa realno stalno padajo; v padajoči akumulativni sposobnosti nacionalne produkcije; v zniževanju socialne zaščite delavskega razreda; procesih avtarkije in dezintegracije produkcije; v vračanju na preizkušene metode etatistične regulacije produkcijskih razmerij in skozi nastope tehnokratske manipulacije. Skozi vse to blok socialističnih samoupravnih sil slabi. Na celotni fronti njegove organiziranosti nastopa etatistična, birokratska tendenca. Ta posega v razredni boj predvsem na vseh tistih točkah, kjer se določajo splošni pogoji produkcije (kontrola monetarnega sistema, kontrola cen, ekonomski odnosi s tujino, kontrola notranje blagovne menjave, materialna razmerja med t.i. materialno sfero in družbeno nadstavbo, skozi represivne aparate, skozi kontrolo izobraževalnega in znanstvenega sektorja itd.).

Na drugi strani ga v njegovi temeljni zastavitvi, torej v celičnih produkcijskih enotah in njihovih ekonomskih povezavah ter združenjih napada tehnokracija. Ta poskuša dobiti pozicije v neposredni kontroli med produkcijskim procesom. Parola spoštovanja „objektivnih ekonomskih zakonitosti" brez boja za socialistično samoupravljanje[5] je v bistvu njena parola, kajti sama je neposredneje povezana z utripom zakonov blagovne produkcije kot pa relativno oddaljena birokracija. Njen boj je predvsem boj s samoupravno strukturo znotraj organizacij združenega dela, kjer poskuša dobiti kontrolo nad neposrednim vlaganjem, združevanjem in delitvijo družbenega kapitala, skratka nad procesi akumulacije posamičnih delov družbenega kapitala

in to v tisti meri, kolikor le-ta ni določen s splošnimi pogoji produkcije, ki jih kontrolira birokracija.

Moč splošne krize, ki se izraža na specifičen način v jugoslovanski družbi, izhaja predvsem iz njenega položaja kot relativno nerazvite družbe, družbe svetovne ekonomske pol-periferije. Ta položaj ravno zaradi tega v temelju pogojuje prej omenjena razredna razmerja v prehodni družbi socialističnega samoupravljanja. Pogojuje dolgoročne perspektive razpleta na osi protislovnega razmerja med zakoni razvite blagovne produkcije na eni in uveljavljanjem socialističnih samoupravnih odnosov na drugi strani. V veliki meri zavira, če ne marsikje celo blokira tendenco uveljavljanja socialističnih samoupravnih odnosov. Stara stalinistična teza, da so šanse revolucije toliko večje, kolikor globlja je kriza kapitalizma, ki seveda izhaja iz absolutizacije in nerazumevanja cikličnih kriz samodestrukcije kapitalističnega načina produkcije tudi kot potenc njegovega preživetja, zaradi tega doživlja v našem konkretnem primeru popoln fijasko, tudi tedaj, ko se uporablja kot demagoška parola.

Če govorimo o zakonih razvite blagovne produkcije kot o tendenci, ki naj bi v družbi prehodnega obdobja, kot je naša, predstavljala nekaj, čemur bi Engels rekel *princip ekonomskega* in o uvajanju socialističnih samoupravnih odnosih kot o tendenci, ki naj bi na podlagi in znotraj tega ekonomskega principa predstavljal *princip zgodovinskega,* torej prehod k novemu, ki že v Engelsovih razmišljanjih, ne samo, da ni vedno in povsod nujno, da je v skladu s principom ekonomskega, temveč mora na določenih točkah biti v sovražnem razmerju s principom ekonomskega, če hoče biti prehod k nečemu novemu, tedaj položaj nerazvitosti vedno znova in znova v prvi plan postavlja princip ekonomskega, princip preživetja, princip ogroženosti, torej princip, ki ga obvladujejo in samoreproducirajo zakoni razvite blagovne produkcije. V tem smislu se princip zgodovinskega, princip nastajanja novega pojavlja kot nekaj povsem zunanjega, eksotičnega, kot organiziranost, ki je sama sebi namen in izdvojena iz osnovnih procesov, ki določajo značaj celotne družbene reprodukcije.

Ko govorimo o vprašanju razvitosti in nerazvitosti, tedaj v bistvu govorimo o načinu akumulacije kapitala v svetovnih razsežjih. Govorimo o matrici razširjene reprodukcije določenega družbenega razmerja, kapitalističnega družbenega razmerja. Akumulacija kapitala se vrši samo skozi strukturo razviti-nerazviti. Samoreprodukcija kapitalističnega družbenega razmerja torej poteka samo skozi razmerja razviti-nerazviti. Drugega mehanizma stalnega in naraščajočega kopičenja proletariata na eni in dominacije buržoazije na drugi strani v *svetovnih razsežjih* ni. Če je proces eksploatacije proces izsesavanja živega, konkretnega dela, izsesavanje potenc svobodno kupljive delovne sile sine qua non vsakršne akumulacije kapitala, tedaj je drugi temeljni proces kapitalistične akumulacije, proces nastajanja in ohranjanja razmerja med razvitostjo in nerazvitostjo. Akumulacija kapitala, torej reprodukcija kapitalističnih družbenih razmerij v vedno večjem obsegu predstavlja v svoji osnovi proces ohranjanja in razširjanja eksploatacije in proces ohranjanja strukture razviti–nerazviti.

Ko stojita hkrati obe razmerji; razmerje eksploatacije živega dela in razmerje razviti–nerazviti, na začetku procesa akumulacije kapitala kot dva čarodeja, ki z nevidno magijo producirata razširjajočo pošast svetovnega

kapitalizma, se v procesu, predvsem pa v njegovem rezultatu izkaže, da zgolj reproducirata sama sebe v vedno večjem obsegu. Magija se spremeni v „normalni" tok samoreprodukcije kapitala. Četudi sta to dve različni razmerji, dva različna procesa, se vendarle v temelju določujeta.[6] Eden brez drugega ne moreta. Kakor matrica razviti–nerazviti predstavlja učinkovit zgodovinsko specifičen mehanizem pripenjanja vedno novih in novih področij v sfero delovanja svetovnega trga, kot tudi mehanizem notranje dinamike pretoka, koncentracije in rasti različnih kapitalov v svetovnih razsežnjih, tako proces eksploatacije to specifično, kapitalistično svetovno širitev sploh omogoča. On sam je ta specifika. Če je proces eksploatacije živega dela, temeljna kemija razširjene samoreprodukcije kapitala, tedaj je struktura razviti–nerazviti mehanizem usmerjanja rasti te celotne kemije.

Četudi Jugoslavija ni v položaju klasične nerazvitosti, v položaju svetovne periferije, v položaju nekakšne banana-republike, pa odnos razvitost–nerazvitost v svoji osnovni zastavitvi deluje tudi skozi nas. Kljub temu da se je na podlagi našega tobožnjega hitrega materialnega razvoja ustvarila prava teoretska in politična tradicija gojenja iluzij o preboju med razvite dežele svetovnega kapitalizma, pa je obdobje velike svetovne krize, ki se je začela koncem šestdesetih let, s kratko prekinitvijo v letih 71–73, dokončno razgalilo neusmiljenost osnovnih zakonitosti, ki določajo gibanje svetovne akumulacije kapitala. Jugoslovanski „gospodarski čudež", ki se je manifestiral v visokih odstotkih letne gospodarske rasti, v deagrarizaciji itd., se je na koncu razblinil v začarani krog ničelne rasti, galopirajoče inflacije, velikanske zadolženosti v deželah, oz. bolje kapitalih svetovnega kapitalističnega centra, v skoraj popolni, vsekakor pa odločujoči tehnološki odvisnosti in močnih procesih dezintegracije na notranjem trgu kot specifičnem načinu, kako svetovni trg, torej svetovni kapitalistični center obvladuje svoje periferne elemente.[7] Splošna kriza je samo neposredneje in jasneje pokazala delovanje temeljnih zakonitosti reprodukcije kapitala v vedno večjem obsegu v svetovnih okvirjih. Prejšnji procesi prelivanja presežne vrednosti, skozi določeno strukturo in velikost blagovne menjave, s podrejenostjo „notranjega" trga, svetovnemu, predvsem njegovega monentarnega dela, z določujočo tehnološko odvisnostjo,[8] so kot dolgotrajni porodni krči najavljali dejanskost in radikalnost zakonitosti svetovne akumulacije kapitala kot so se pojavile s svetovno krizo. Nevidni robovi notranje zgradbe svetovnega kapitalizma so se s splošno krizo samo izostrili. V splošni svetovni tendenci slabljenja akumulativne sposobnosti kapitalov v celoti, se razlike v njihovi moči poglabljajo hitreje kot pa znotraj splošne svetovne tendence krepitve akumulativne sposobnosti različnih kapitalov vzetih v celoti.

Splošna kriza samoreprodukcije kapitala v svetovnih razsežjih je sicer res dejavna forma, kot smo že omenili, ki omogoča, da se osnovna gibala kapitalističnega načina produkcije sploh ohranjajo, torej tista, ki so vzrok vsakršni novi krizi, toda obenem je tudi proces, ki vedno znova in znova kaže na zgodovinsko nevzdržnost kapitalističnega načina produkcije. Ta nevzdržnost se kaže v katastrofalnih razsežjih splošne krize. Ta seveda deluje nekje z manjšo, nekje z večjo intenziteto. Logika, ki leži v strukturi razviti–nerazviti, deluje tudi tako, da se kaotičnost splošne krize povečuje, čimbolj se oddaljujemo od svetovnega centra in čimdalj na svetovni periferiji smo. Če v svetovnem kapitalističnem centru splošna kriza kaže svoje zobe skozi kontrakcijo produkcije, inflacijo, nezaposlenost, pritisk na politično in sindikalno

organiziranost delavskega razreda, se v periferiji splošna kriza kaže v razsulu produkcijskega procesa, v finančnih zlomih, v lakoti in epidemijah, v sistemu lokalnih vojn, genocidov, rasističnega divjaštva, likvidacije politične in sindikalne organiziranosti najširših ljudskih množic. Zato seveda ne moremo govoriti o tem, da so raznorazne personifikacije svetovnega kapitala tipa R. Reagan, Iron lady, Menahem Begin itd., zlobni, brezobzirni in nemoralni ljudje, ki ne razumejo zgodovinskih teženj tretjega sveta, temveč so ljudje, ki so na zgodovinski višini svojega početja, na višini, ki jo določa obstoječi način, tendenca v svetovni samoreprodukciji kapitala kot družbenega razmerja neusmiljene eksploatacije svobodno kupljive delovne sile.

V tem pogledu Jugoslavija vsekakor spada v tiste dele svetovnega kapitalizma, kjer splošna kriza deluje kumulativno, torej v nekem, če govorimo abstraktno, svetovnem povprečju plus delež, skozi katerega se lajšajo vsakokratne krize metamorfoze kapitala v svetovnem kapitalističnem centru.

To z drugimi besedami ne pomeni samo neko kompleksnejše in težavnejše reševanje problemov vezanih na golo fizično reprodukcijo družbenega kapitala, temveč in za nas pomembneje, pomeni proces, v katerem protislovja samoupravne socialistične družbe prehodnega obdobja postajajo zapletenejša, njih reševanje, pa čedalje težje.

V obdobju splošne krize se zakonitost svetovne akumulacije kapitala, ki reproducira strukturo razviti–nerazviti znotraj vsakega svojega dela, znotraj vsakega mikrokozmosa radikalizira, poglablja, pa naj bo to na sedanji stopnji razvoja družba prehodnega obdobja ali pa klasična kapitalistična dežela.

To tudi pomeni, da udarci svetovne krize v nerazvitih delih mikrokozmosa padajo z deseterno močjo, nerešljivost družbenih protislovij in občutek brezizhodnosti pa imajo tu moč realnega. Procesi brezizhodne in surove eksploatacije delovne sile kot najbolj „normalni" vidik razredne dominacije imajo v takih obdobjih in v takih področjih najprimernejše pogoje, dočim imajo procesi zgodovinskega ukinjanja kapitalističnega načina produkcije, torej razredni boj proletariata, v našem primeru govorimo o boju za razvoj socialističnih samoupravnih odnosov, pred seboj skoraj nepremagljivega velikana. Tu se spontana, imanentna odvisnost procesov ekploatacije živega dela in reproduciranja matrice razviti–nerazviti, kaže v vsej svoji ostrini in zgodovinski moči.

Ko govorimo o Jugoslaviji, tedaj moramo v tem kontekstu govoriti predvsem o specifičnem položaju, ki ga ima SAP Kosovo. V nadaljevanju naše razprave bomo ta položaj poskušali opredeliti znotraj zgoraj navedenih premis.

Vprašanje razmerja med razvitostjo in nerazvitostjo ni neko zgolj tehnično oziroma ekonomistično vprašanje, četudi na prvi pogled daje takšen vtis. Ne gre za to, da je na tem ali onem področlu koncentrirana, akumulirana in organizirana takšna in takšna produkcija, ki je na drugem področju, v drugem zgodovinskem okolju ni. Ne gre torej za nekakšno „nevtralno" koncentracijo produkcijskih sredstev oziroma za odsotnost te koncentracije, temveč gre predvsem za to, da je razmerje raz vitost–nerazvitost razumljeno kot družbeno razmerje, ki se zgolj formalno kaže v takšni ali drugačni koncentraciji in strukturi produkcijskih sredstev.

V odnosu do problema nerazvitosti je premik od njegovega zgolj tehničnega, ekonomističnega, „nevtralnega" razumevanja do razumevanja njegove notranje družbene, oziroma zgodovinske določenosti, določenosti s

specifičnim karakterjem kapitalističnega produkcijskega procesa, ki mu ta problematika imanentno pripada, premik od vulgarno ekonomske pozicije na revolucionarno marksistično pozicijo.

Družboslovna teoretska tradicija v Jugoslaviji se v odnosu do te problematike razen redkih izjem giblje na terenu, ki je skoz in skoz teren vulgarne ekonomije.[9] Njeno razumevanje te problematike ne seže daleč čez zgubljene teze iz arzenala stalinizma, da je razmerje razviti–nerazviti zgolj podedovano razmerje, ki nima ničesar za opraviti z nadaljnjim razvojem socialistične družbe. Popularne so tudi teze, češ da je to razmerje itak večno, saj ga v sebi nosi „naravni" zakon razvoja proizvajalnih sil.[10] Za katero večnost in za katere naravne zakone gre, seveda ni težko ugotoviti. Če k temu dodamo še globokoumne razprave o dobrih in slabih stranih ukrepov tekoče ekonomske politike in pa jeremijade, da je to eden najtežjih problemov našega družbenega razvoja, smo počasi na dnu zakladnice naše ekonomske misli.

Ko govorimo o tem, da je razmerje razviti–nerazviti družbeno razmerje, tedaj hočemo poudariti njegovo že prej omenjeno določenost in notranjo povezanost z značajem produkcijskega procesa v celoti. To ni neko samo za sebe in iz samega sebe nastajajoče razmerje. Je razmerje, ki je definirano s totaliteto produkcijskih razmerij, konkretno s totaliteto produkcijskih razmerij prehodne družbe socialističnega samoupravljanja, v kateri je zapopadeno. Koren te totalitete pa je na vsak način njeno temeljno protislovje, protislovje med delovanjem zakonov razvite blagovne produkcije na eni in razvojem socialističnih samoupravnih odnosov na drugi strani. Eksistenca in razvoj tega temeljnega protislovja določa tudi specifičen protisloven regionalni in panožni razvoj produkcije v celoti. Vsled tega razmerje razviti–nerazviti ne more biti zgolj podedovano razmerje, temveč se znova in znova reproducira, ter se zaradi tega kaže kot navidez večno razmerje, naravno razmerje, kot na drugi strani producira apologijo lastne z vsakim novim dnem bolj aktualne ukinitve.

V kolikor v temeljnem protislovju našega družbenega razvoja potenciramo prav delovanje zakonov razvite blagovne produkcije kot tistih zakonov, katerih eksistenca je objektivno nujna in s tem nujna tudi v svoji protislovnosti, antagonizmih in anarhističnosti, tedaj ravno stalno reproducirajoče, v vedno širšem obsegu reproducirajoče razmerje razvitost–nerazvitost, kaže na objektivno moč, dejanskost in nujnost obstoja zakonov razvite blagovne produkcije. Trditev je skratka naslednja. Med eksistenco zakonov razvite blagovne produkcije in matrico razviti–nerazviti obstaja v prehodni družbi socialističnega samoupravljanja notranja, imanentna zgodovinska povezanost. Če je razvita blagovna produkcija v smislu delovanja zakona vrednost v vsej njegovi protislovnosti, oziroma akumulacije družbenega kapitala nujna, tedaj je nujen tudi specifičen način notranje dinamike te akumulacije, specifičen način koncentracije in centralizacije družbenega kapitala, torej tudi razmerje razviti–nerazviti. Še več, razmerje razviti–nerazviti je prav gotovo razmerje, ki na najbolj radikalen način kaže in dokazuje vso protislovno konsekvenco delovanja zakonov razvite blagovne produkcije v prehodni družbi socialističnega samoupravljanja. Dokazuje pa tudi dolgoročno zgodovinsko nevzdržnost teh zakonov. Ta nevzdržnost se na sedanji stopnji protislovnega razvoja družbenih razmerij kaže predvsem v spopadu s specifičnim načinom regulacije in samoregulacije razvite blagovne produkcije z etatističnim načinom samoregulacije razvite blagovne produkcije.

Ta spopad je posebej aktualen v razvoju razmerja razviti–nerazviti. Toda, da bi globlje spoznali razvoj tega razmerja, si poglejmo najprej produkcijsko strukturo najbolj razvitega nerazvoja v naši družbi, produkcijsko strukturo Kosova.

Orientacija ekonomskega na podlagi tega pa tudi celotnega družbenega razvoja Kosova se bistveno ne razlikuje od razvoja povojne Jugoslavije v celoti in v osnovnih smereh. Recepti, s katerimi se je šlo na dolgi pohod v „razvitost" celotne Jugoslavije v razmerju do ostalega že razvitega sveta, so se „uspešno" uveljavili tudi v razvoju SAP Kosova. V tem smislu se celotni kosovski povojni orientaciji ne more, vsaj kar se tiče strateških usmeritev, očitati ničesar. Razburjenost, ki nastaja od časa do časa, zaradi gradnje raznoraznih Potemkinovih vasi je plitkega dosega in bolj izraz nerazumevanja dejstva, da so te gradnje sine qua non „uspešno" razvijajočega se nerazvoja. Paradoksalno toda v sedanji krizi dokazano je tudi to, da so na določeni točki, na točki splošne krize, v kateri se protislovje razviti–nerazviti zaostruje v svoj ekstrem, takšne investicije edino, kar se izplača.

Toda recepti, ki so bili na razpolago za razvoj Kosova, preizkušeni na celotni Jugoslaviji so bili v svoji jasnosti in lahko rečemo preprostosti, tudi globoko protislovni. Poglejmo si jih pobliže.

Najprej tisti osnovni. INDUSTRIALIZACIJA.

Gledano izolirano brez primerjav s celotnim razvojem Jugoslavije so uspehi v industrializaciji Kosova nedvomni. Industrija je v dobrih 25. letih postala temelj celotne ekonomije in osnovni nosilec njenega razvoja. Njen proizvod dosega 40 % celotne vrednosti družbenega proizvoda, za razliko od zgodnjih petdesetih let, ko je dajala za polovico manj družbenega proizvoda kot pa kosovsko kmetijstvo (glej tabelo št. 1 in št. 2). Pomen industrije se zarisuje še jasneje, če si ogledamo rast in razdelitev osnovnih sredstev, ki so kar z dvema tretjinama svoje vrednosti vključene v industrijsko proizvodnjo, ob tem da planska usmeritev takšno razdelitev še potencira (glej tabelo št. 3). Industrija je prav tako razvita v svoji strukturiranosti in ni vezana zgolj na takoimenovane težke panoge, temveč se razvijajo tudi druge panoge. (glej tabelo št. 4) Ni razvita samo produkcija surovin, temveč tudi produkcija proizvodnih sredstev in produkcija potrošnih dobrin (glej tabelo št. 5).

In ne samo to. Silovit razvoj fizičnega obsega industrije, ki se je samo v letih 1967–1976 povečal za celih 138 %, so spremljale tudi kvalitativne spremembe. Zavedajoč se nujnosti dvigovanja produktivnosti dela, kar naj bi rezultiralo tudi v večjo konkurenčnost kosovske ekonomije na jugoslovanskem in seveda svetovnem trgu, je bila sprejeta usmeritev k stalnemu zviševanju organske strukture kapitala kot v pogojih razvite blagovne produkcije osnovnega pogoja za vsakršen dvig produktivnosti in s tem za vsakršen dvig konkurenčnosti ekonomije. Tako so na primer samo v desetletju 1966–1975 osnovna sredstva na zaposlenega, kljub izrazito visoki stopnji zaposlovanja narasla za celih 150 %. Tehnična opremljenost kosovske industrije je na primer daleč boljša kot pa je tehnična opremljenost paradne ekonomije v Jugoslaviji t.j. slovenske ekonomije. (glej tabelo št. 6) Drug temeljni proces, ki kaže na razvoj neke ekonomije kot je to prehod iz delovno intenzivne v kapitalno intenzivno produkcijsko strukturo, je bil v primeru kosovske ekonomije jasno izražen.

Takim spremembam se je seveda pridružila tudi zahteva po izboljšanju kadrovske strukture zaposlenih. Sledila je prava eksplozija izobraževanja, ki ji v Evropi verjetno ni primere. Samo v letih 1966–1975 se je na primer število učencev v osnovnih šolah SAP Kosovo povečalo za 44 %, število dijakov na srednjih šolah za 34 % in število študentov na višjih, visokih šolah in fakultetah za celih 500 %. Število slušateljev v izobraževalnih oblikah delavskih univerz pa za 217 %. (glej tabelo št. 7 in 8)

Vzporedno z vzdigovanjem kadrovske strukture zaposlenih (glej tabelo št. 9) se je širilo tudi zaposlovenje nasploh, povzročeno s procesi deagrarizacije, ki je rezultirala iz ekspanzije industrije. Tako se je samo v letih 1964–1976 število zaposlenih povečalo za 54 %, če pogledamo daljši časovni interval od leta 1953 do leta 1976 pa je število zaposlenih poraslo od 38000 zaposlenih na 144.000 zaposlenih, kar relativno pomeni povečanje za celih 380 % (glej tabelo št. 10 in 11)

1–1. DINAMIKA I STRUKTURA DRUŠTVENOG [11] PROIZVODA (cene 1972) – (nastavak)

GODIŠNJA STOPA RASTA	1967–1976	1974–1976	1975–1976	1967–1973
Privreda ukupno	6,0	6,3	5,3	5,0
Društveni sektor	6,8	7,4	5,8	5,4
Sektor individualne svojine	3,9	3,3	3,7	3,9
Industrija	7,4	8,8	8,3	5,6
Poljoprivreda	2,8	5,9	3,1	1,1
Šumarstvo	1,2	4,6	2,9	0,1
Gradjevinarstvo	9,3	7,7	4,4	9,0
Saobraćaj	7,5	2,8	4,7	7,9
Trgovina i ugostiteljstvo	6,2	2,0	3,8	7,2
Zanatstvo (proizvodni deo)	5,4	3,2	–0,5	5,5
Komunalna delatnost (proizv. deo)	6,2	8,4	11,1	4,5

STRUKTURA PRIVREDE U %	1966	1973	1974	1975	1976
Privreda ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Društveni sektor	69,3	71,5	73,4	74,5	74,8
Sektor individualne svojine	30,7	28,5	26,6	25,5	25,2
Industrija	32,7	34,1	35,6	36,2	37,2
Poljoprivreda	33,5	25,6	24,7	25,0	24,5
Šumarstvo	0,8	0,5	0,5	0,5	0,5
Gradjevinarstvo	10,6	13,8	14,0	14,5	14,4
Saobraćaj	4,6	5,6	5,7	5,3	5,3
Trgovina i ugostiteljstvo	14,3	16,6	15,9	14,8	14,7
Zanatstvo (proizvodni deo)	3,1	3,2	3,1	3,1	2,9
Komunalna delatnost (proizv. deo)	0,2	0,3	0,3	0,2	0,3

11 Vse tabele so povzete po knjigi „Razvoj Kosova 1966–1977" zavod za statistiko Priština 1978

9–1. OSNOVNI INDEKSI RAZVOJA INDUSTRIJE

	Fizički obim proizvodnje	Zaposleno osoblje	Produktivnost rada	Potrošnja elektroenergije
Indeksi ukupnog porasta				
1976/1966	238	173	138	351
1976/1973	131	122	107	135
1976/1974	116	114	102	128
1976/1975	105	105	100	111
1976/1966	226	164	138	316
Srednje stope rasta				
1967/1976	9,1	5,6	3,3	13,4
1974/1976	9,5	7,2	2,3	10,6
1975/1976	7,8	6,8	1,0	13,2
1967/1975	9,5	5,7	3,7	13,6
Lančani indeksi				
1966	114	106	108	124
1973	101	106	96	97
1974	113	108	105	105
1975	110	108	102	115
1976	105	105	100	111

2–1. OSNOVNA SREDSTVA DRUŠTVENE PRIVREDE PO DELATNOSTIMA CENE 1982.

u mil. dinara	1966	1973	1974	1975
UKUPNO	6843,8	13509,1	14501,7	15700,1
Industrija	4353,5	9212,1	9944,5	10805,4
Poljoprivreda	709,0	1332,6	1389,3	1495,0
Šumarstvo	14,4	39,7	50,4	56,0
Gradjevinarstvo	224,1	544,8	610,6	646,0
Saobraćaj	255,1	638,4	700,7	748,7
Trgovina i ugostiteljstvo	1216,6	1649,9	1707,1	1835,2
Zanatstvo	51,1	91,6	99,1	113,8

Indeksi ukupnog porasta	1975/1966	1975/1973	1975/1974	1973/1966	1974/1966
UKUPNO	229,4	116,2	108,2	197,3	211,8
Industrija	248,2	117,3	108,6	211,6	228,4
Poljoprivreda	210,8	112,1	107,6	187,9	195,9
Šumarstvo	388,8	141,0	111,1	275,6	350,0
Gradjevinarstvo	264,6	118,5	105,8	223,1	250,1
Trgovina i ugostiteljstvo	293,4	117,2	106,8	250,2	274,7
Saobraćaj	150,8	111,2	107,5	135,6	140,3
Zanatstvo	222,7	124,2	114,8	179,2	193,9

INDEKSI INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE PO GRANAMA
1975=100

	1966	1973	1974	1976
UKUPNO	44	80	91	105
Sredstva rada	...	80	91	105
Reprodukcioni materijal	...	63	92	107
Potrošna roba	...	81	90	105
Elektroenergija	38	82	81	107
Ugalj	42	69	84	110
Crna metalurgija	–	11	39	115
Obojena metalurgija	59	92	98	98
Nemetali	45	81	96	87
Metalna industrija	16	60	93	111
Elektroindustrija	–	82	93	86
Hemijska industrija	42	87	100	121
Gradjevinski materijal	60	76	79	127
Drvna industrija	95	86	114	112
Industrija papira	31	61	98	93
Tekstilna industrija	61	99	102	109
Industrija kože i obuće	91	95	87	103
Industrija gume	16	60	80	93
Prehrambena industrija	64	82	101	101
Grafička industrija	31	97	110	99
Industrija duvana	133	82	109	116

9–4. PROIZVODNJA SREDSTAVA RADA

	1966	1973	1974	1975	1976
Rotacione mašine (Mw)	–	35	7	95	26
Akumulatori (tona)	–	8641	9847	10619	11253
PROIZVODNJA REPRODUKCIONOG MATERIJALA					
Ugalj (hilj. tona)	2845	4538	5066	5939	6598
Elektrolitski cink (tona)	–	24583	24764	28808	29199
Rafinirano olovo (tona)	74794	65420	72031	89138	73574
Sumporna kiselina (h. tona)	131	148	122	128	89
Poliamidi filamenti (tona)	–	2064	2849	2420	3243
Kompleksna djubriva (tona)	–	78385	60410	53230	60938
Cigla (mil. komada)	27	59	70	68	104
Cement (hilj. tona)	101	179	170	165	201
Rezana gradja ukupno (m^3)	20940	19005	26705	22946	24913
Papir, karton i lepenka (tona	5917	9328	14028	21166	15097
PROIZVODNJA POTROŠNE ROBE					
Šećer (tona)	21086	9099	23356	18317	16397
Jestivo ulje tona	5823	6603	7165	6192	5549
Konzerve povrća (tona)	1622	3873	3407	4875	2821
Cigarete (mil. kom.)	1330	866	846	788	722
Pamučne tkanine hilj. m^2	10168	6141	6328	6283	8032
Vunene tkanine hilj. m^2	547	888	962	1024	1201
Trikotaža (tona)	636	600	618	582	544
Konfekcija odeće hilj. m^2	369	898	610	598	673
Kožna obuća hilj. pari	886	1081	1010	1063	1070
Kućni nameštaj garnitur	3800	2252	3876	5129	5700

INDUSTRIJA

	SFRJ	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	ukupno	Uža teritorija	Kosovo	Vojvodina
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	INDUSTRIJSKA PROIZVODNJA I PRODUKTIVNOSTI RADA									
Prosečne godišnje stope rasta Proizvodnje										
1947 – 1952	13,0	16,5	24,4	13,0	16,5	11,5	11,5	13,0	11,5	8,3
1953 – 1964	12,7	14,0	21,5	11,8	15,3	11,1	13,8	14,8	9,7	12,6
1965 – 1976	7,3	6,2	6,9	6,6	10,4	7,1	7,3	7,4	10,2	6,8
Produktivnosti rada										
1953 – 1964	4,9	6,0	5,2	4,8	4,1	4,6	5,2	5,7	2,7	4,6
1965 – 1976	4,0	2,4	2,1	3,3	4,9	4,3	4,3	4,4	4,1	4,6
	STRUKTURA ORUDJA ZA RAD U INDUSTRIJI U %									
1967 godina										
Ručno opsluživanje	44,3	38,2	34,8	44,9	25,6	50,3	47,1	53,5	19,4	42,5
Poluautomati	18,5	11,8	26,3	16,8	27,6	21,0	19,8	21,7	10,1	19,2
Automati	37,2	50,0	38,9	38,3	46,8	28,7	33,1	24,8	70,5	38,3
1972. godina										
Ručno opsluživanje	34,0	31,4	36,4	37,5	22,8	41,7	31,6	33,1	20,2	33,9
Poluautomati	29,1	24,5	29,6	29,0	43,3	35,0	25,7	25,8	9,6	34,9
Automati	36,9	44,1	31,0	33,5	33,9	23,2	48,7	41,1	70,2	31,2

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	INDUSTRIJSKI RADNICI I OSNOVNA SREDSTVA									
Broj radnika u industriji na 1000 stanovnika										
1952	33,6	30,5	11,9	39,9	15,6	79,6	26,2	27,3	15,5	28,6
1976	86,4	70,7	52,9	93,8	70,6	177,6	76,7	84,5	35,2	85,7
Osnovna sredstva po zaposlenom (cena 1972) u hilj.										
1952	81,0	65,0	88,8	79,6	67,4	89,8	85,3	89,5	71,8	78,2
1975	176,6	187,2	276,0	178,6	161,8	181,2	166,7	164,9	211,9	157,9
Snaga pogonskih mašina i motora po zaposlenom u KW										
1952	1,6	1,2	0,6	1,6	0,9	2,2	1,6		–	
1975	3,6	4,1	5,1	3,4	4,1	4,0	3,2	3,1	4,8	2,9
Potrošnja elektroenergije po zaposlenom (u industriji)										
1952	2,8	2,9	0,6	3,4	2,0	4,3	1,9		–	
1975	10,4	10,6	28,6	9,5	17,3	12,9	7,8	6,5	18,8	8,3

19–2. UČENICI OSNOVNIH ŠKOLA PREMA NASTAVNOM JEZIKU

– kraj školske godine–

	Ukupno	Nastavni jezik: Albanski	Srpskohrvatski	Turski
1965/66	198986	129133	69460	1393
1966/67	204702	133907	67742	3053
1973/74	268132	204280	62046	1806
1974/75	278252	215886	60650	1716
1975/76	285696	225590	58523	1583
			Indeksi	
1975/76 / 1965/66	144	176	84	114
1975/76 / 1966/67	140	168	86	52
1975/76 / 1973/74	106	110	94	8 8
1975/76 / 1974/75	103	104	96	92

19–3. UČENICI SREDNJIH ŠKOLA PREMA NASTAVNOM JEZIKU

– kraj školske godine -

	Ukupno	Nastavni jezik: Albanski	Srpskohrvatski	Turski
1965/66	25488	9922	15253	313
1966/67	26707	11696	14568	443
1973/74	52352	35196	16619	537
1974/75	55225	38015	16684	526
1975/76	59564	41539	17477	548
			Indeksi	
1975/76 / 1965/66	234	419	115	175
1975/76 / 1966/67	223	355	120	124
1975/76 / 1973/74	114	118	105	102
1975/76 / 1974/75	108	109	105	104

19–9. VIŠE SKOLE, UMETNIČKE AKADEMIJE I FAKULTETI

	1966/67	1973/74	1974/75	1975/76	1976/77
UKUPNO					
Škole	9	12	16	17	18
Studenti svega	70,30	25775	28990	35759	37172
% ženskih	19,6	23,7	23,4	24,7	23,9
Redovni svega	4042	16857	19177	22677	24786
% ženskih	18,7	23,5	23,7	23,6	23,1
Nastavnici	263	609	736	752	826
Saradnici u nastavi	99	325	365	461	396
Prosečan broj redovnih studenata					
jednog nastavnika	15	27	26	30	30
jednog saradnika	82	51	52	49	62
VIŠE ŠKOLE					
Škole	6	6	8	8	9
Studenti svega	3738	6837	6677	10295	9568
% ženskih	19,1	26,3	25,6	29,1	28,1
Redovni svega	1773	2885	2953	3423	4333
% ženskih	16,0	21,3	20,0	21,1	22,3
Nastavnici	126	217	222	178	231
Prosečan broj redovnih studenata					
jednog nastavnika	14	31	13	19	18
jednog saradnika	63	570	246	87	270
UMETNIČKE AKADEMIJE					
Škole	–	1	1	1	1
Studenti svega	–	52	106	172	236
% ženskih	–	15,3	15,1	23,2	24,1
Redovni svega	–	52	106	172	236
% ženskih	–	15,3	15,1	23,2	24,1
Nastavnici	–	24	20	35	24
Saradnici u nastavi	–	11	2	–	11
Prosečan broj redovnih studenata					
jednog nastavnika	–	2	5	4	9
jednog saradnika	–	4	53	–	21
FAKULTETI					
Škole	3	6	8	8	8
Studenti svega	3292	18886	28207	23292	27368
% ženskih	20,1	22,8	17,9	22,9	22,4
Redovni svega	2269	13920	16118	19082	20217
% ženskih	20,7	24,0	24,4	24,1	23,3
Nastavnici	137	392	494	539	571
Saradnici u nastavu	71	313	351	422	369
Prosečan broj redovnih studenata					
jednog nastavnika	16	35	32	33	33
jednog saradnika	31	44	45	45	55

7–3. ZAPOSLENI RADNICI U DRUŠTVENOM SEKTORU PREMA STEPENU STRUČNOG OBRAZOVANJA

– stanje 30. septembra –

	Zaposleni radnici			Struktura u %		
	1966	1974	1976	1966	1974	1976
UKUPNO	91673	128538	142935	100,0	100,0	100,0
Visoko stručno obrezovanje	3204	5722	6864	3,5	4,4	4,8
Više stručno obrazovanje	3010	7992	9061	3,3	6,2	6,3
Srednje stručno obrazovanje	12414	25248	29752	13,6	19,7	20,8
Niže stručno obrazovanje	11029	8214	8289	12,0	6,4	5,8
Visokokvalifikovani radnik	5431	10463	12690	5,9	8,1	8,9
Kvalifikovani radnik	18265	24680	28846	19,9	19,2	20,2
Polukvalifikovani radnik	13009	18110	17801	14,2	14,1	12,5
Nekvalifikovani radnik	25311	28109	29632	27,6	21,9	20,7
PRIVREDA	70005	94092	103312	76,4	73,2	72,3
Visoko stručno obrazovanje	1031	1626	1946	1,1	1,3	1,4
Više stručno obrazovanje	950	2282	2517	1,0	1,8	1,8
Srednje stručno obrazovanje	3999	9442	11356	4,4	7,3	8,0
Niže stručno obrazovanje	5827	5277	5034	6,4	4,1	3,5
Visokokvalifikovani radnik	5106	9783	11903	5,6	7,6	8,3
Kvalifikovani radnik	17703	23744	27757	19,3	18,5	19,4
Polukvalifikovani radnik	12699	17489	16881	13,8	13,6	11,8
Nekvalifikovani radnik	22690	24449	25918	24,8	19,0	18,1
VANPRIVREDA	21668	34446	39623	23,6	26,8	27,7
Visoko stručno obrazovanje	2173	4096	4918	2,4	3,2	3,4
Više stručno obrazovanje	2060	5710	6544	2,3	4,4	4,6
Srednje stručno obrazovanje	8415	15806	18396	9,2	12,3	12,9
Niže stručno obrazovanje	5202	2937	3255	5,6	2,3	2,3
Visokokvalifikovani radnik	325	680	787	0,3	0,5	0,5
Kvalifikovani radnik	562	936	1089	0,6	0,7	0,8
Polukvalifikovani radnik	310	621	920	0,3	0,5	0,6
Nekvalifikovani radnik	2621	3660	3714	2,9	2,9	2,6

7–1. STANOVNIŠTVO I ZAPOSLENO OSOBLJE

	1966	1973	1974	1975	1976
Ukupno stanovništvo	1101000	1328000	1366000	1404700	1446000
Radno sposobno stanovništvo[1]	575396	678755	701197	720899	747811
Zaposleno osoblje[2]					
Ukupno	90210	120168	128425	137766	143868
U društvenom sektoru	88203	114503	124302	134100	140791
Broj zaposlenih na 1000 stanovn.	81,9	90,5	94,0	98,1	99,5

Indeksi	1975 1966	1976 1966	1976 1973	1976 1974	1976 1975
Ukupno stanovništvo	127,6	131,3	108,9	105,9	102,9
Radno sposobno stanovništvo[1]	125,3	130,0	110,2	106,7	103,7
Zaposleno osoblje[2]					
Ukupno	152,7	159,5	119,7	112,0	104,4
U društvenom sektoru	152,0	159,6	123,0	113,3	105,0

Srednje stope rasta	1967–1975	1967–1976	1974–1976	1975–1976
Ukupno stanovništvo	2,7	2,8	2,9	2,9
Radno sposobno stanovništvo[1]	2,6	2,7	3,3	3,3
Zaposleno osoblje[2]				
Ukupno	4,8	4,8	6,2	5,9
U društvenom sektoru	4,8	4,8	7,4	6,5

1 Sva muška lica stara 15 do 64 i sva ženska lica stara 15 do 59 godina.

2 Nije obuhvaćeno zaposleno osoblje organa unutrašnjih poslova i Državnog sekretarijata za narodnu obranu (izuzev zaposlenih u vojno industrijskim i vojno građevinskim radnim organizacijama koje rade za civilne potrebe). Prosek je računat na osnovu dva stanja: 31. marta i 30. septembra odgovarajućih godina.

7–2. ZAPOSLENI RADNICI PO VRSTAMA DELATNOSTI

Godišnji prosek

	Zaposleni radnici u hilj.[1]		Struktura u % stopa rasta		Godišnja stopa rasta
	1972	1976	1972	1976	1973–1976
UKUPNO	116	141	100,0	100,0	6,9
Primarne delatnosti[2]	8	9	6,9	6,4	3,9
Sekundarne delatnosti[3]	55	68	47,4	49,6	7,4
Tercijalne delatnosti[4]	53	64	45,7	44,0	6,6
PRIVREDA	85	102	73,3	72,1	6,3
Industrija i rudarstvo	42	51	36,2	36,2	6,6
Poljoprivreda i ribarstvo	7	8	6,0	5,4	4,4
Šumarstvo	2	2	1,7	1,1	0,0
Gradjevinarstvo	11	12	9,5	8,5	3,0
Saobračaj i veze	5	7	4,3	4,8	11,9
Trgovina i ugostiteljstvo	10	14	8,7	10,2	11,9
Zanatstvo	5	5	4,3	3,5	0,0
Stambena i komunalna delatnost	3	3	2,6	2,4	0,0
VANPRIVREDA	31	39	26,7	27,9	8,1
kulturna i socijalna delatnost	24	30	20,7	21,7	7,8
Društvene i državne službe	7	9	6,0	6,2	8,9

1 Nije obuhvaćeno zaposleno osoblje organa unutrašnjih poslova i Državnog sekretarijata za narodnu obranu (izuzev zaposlenih u vojno industrijskim i vojno-gradjevinskim radnim organizacijama koje rade za civilne potrebe. Prosek je računat na osnovu dva stanja: 31. marta i 30. septembra odgovarajućih godina.
Grupe delatnosti obuhvataju:

2 Primarne: poljoprivredu i šumarstvo i održavanje javnog zelenila.

3 Sekundarne: industriju i rudarstvo (osim filmske industrije i geoloških istraživanja), gradjevinarstvo (izuzev projektovanja, premeravanja i kartiranja zemljišta i ispitavanja zemljišta i gradjevinskog materijala), preduzeća i zajednice za puteve, proizvodno zanatstvo, gradjevinsko zanatstvo, vodovod i kanalizaciju, toplane i održavanje saobraćajnica u naseljima,

4 Tercijalne: filmsku industriju, geološka istraživanja, projektovanje, premeravanje i kartiranje zemljišta, ispitivanje zemljišta i gradjevinskog materijala, saobraćaj (osim preduzeća i zajednica za puteve), trgovinu i ugostiteljstvo, metalopreradjivačko zanatstvo, proizvodnju električnih aparata, pribora i gumenih proizvoda, zanatske, lične i druge usluge, javna kupatila, javne službe čistoće i ostale komunalne organizacije, stambenu delatnost i celokupnu delatnost van privrede.

Toda ob tem na prvi pogled dejansko impozantnem procesu vseobsegajočega družbenega razvoja na Kosovu je v ozadju deloval še en proces. Mehanizmom preprostih receptov so se zaoperstavili mehanizmi, ki spontano nastajajo znotraj zakonov razvite blagovne produkcije. Preprosto povedano, skupno z vseobsegajočim razvojem se je nebrzdano razvijal tudi nerazvoj, oziroma širil se je prepad med razvitimi regijami Jugoslavije na eni in nerazvitimi na drugi, posebej SAP Kosova. Tam, kjer so bili doseženi največji uspehi v razvoju, kjer je bilo skoncentriranih največ in najboljša produkcijska sredstva, tam se je razkorak najbolj povečal, tam se je matrica razviti–nerazviti najbolj vsidrala. Takšno razmerje seveda kaže na to, da nikjer nimamo opravka samo z razvojem, oziroma samo z nerazvojem, temveč je to razmerje, sta oba procesa, je matrica kot taka prisotna povsod. Vprašanje, ki se tu postavlja s stališča nacionalne, oziroma regionalne ekonomije kot elementa svetovne kapitalistične totalitete, je zgolj ta, kateri pol, katera tendenca bo prevladala, ali tendenca razvitosti, ali tendenca nerazvitosti. Kakor v razvitih ekonomijah moderni koncentrati razvite blagovne produkcije s seboj vlečejo navidez nepotrebno ropotarnico razdrobljenih, slabih, neakumulativnih panog in regij, tako se v nerazvitih ekonomijah pojavljajo umetni mehurji najmodernejših pogonov razvite blagovne produkcije in to samo za to, da bi se z njimi dokazalo zgodovinsko dejanskost nerazvitosti znotraj taiste entite. Takšna entiteta, kjer je pravladal pol nerazvitosti, je Kosovo.

Toda poglejmo si matematiko nerazvite ekonomije z druge strani. V celotnem obdobju, ko raste celotna produkcija Kosova, ko doživlja svojo enkratno preobrazbo, ko dosega visoke stopnje rasti, ko se radikalno spreminja notranja struktura družbenega kapitala sledeč osnovnim zakonitostim razvite blagovne produkcije, pa na drugi strani delež te spremenjene in razvijajoče ekonomije Kosova znotraj Jugoslavije stalno pada. Kosovski delež je bil znotraj Jugoslavije najvišji takrat, ko je bila kosovska ekonomija na najnižji točki lastnega razvoja. Tako na primer v letu 1947 kosovski delež dosega celih 52 % celotnega jugoslovanskega dohodka na prebivalca, da bi leta 1975 padel na 33 % in se v letu 1979 spustil pod magično mejo 30-tih %, torej na borih 28 % celotnega jugoslovanskega dohodka na prebivalca.

Kje so vzroki za takšno protislovno rast in razmerje kosovske ekonomije do jugoslovanske? Vzroki najsplošneje rečeno koreninijo v sami eksistenci razvite blagovne produkcije v prehodni družbi socialističnega samoupravljanja, oziroma točneje so produkt protislovnega razvoja prehodne družbe kot take. Koreninijo v protislovnem karakterju te produkcije, v načinu, v zakonitostih njene lastne reprodukcije, se pravi njenega razvoja, oziroma razvoja nerazvoja, njenega stalnega nastajanja in njene stalne samodestrukcije, njenega principa enakosti, ki se v principu vedno razvija v neenakost.

Toda ti procesi ne nastopajo v svoji čisti vsebini, temveč se vedno kažejo na površini, v ekonomski formi produkcije same, torej v dinamiki akumulacije, v načinu centralizacije in koncentracije kapitala, v zgodovinski formi samoregulacije tržnih razmerij in načinov obvladovanja procesov akumulacije kapitala itd.

Poglejmo si te procese, ki rezultirajo v razvoju nerazvoja na Kosovu bolj podrobno.

Že prej smo omenili, da je eden ključnih elementov za dinamičnejšo akumulacijo prav gotovo industrializacija. Toda ne sama zase, temveč vedno v

razmerju do kmetijstva. Ko govorimo o razvoju Kosova oziroma njegove industrije, ugotavljamo, da je ta v razmerju do kmetijstva bolj ali manj navidezen. Pozitiven premik v tem razmerju je manj rezultat visoke rasti industrije in bolj rezultat stagnacije in nazadovanja kmetijstva. Ta proces je lepo viden, če podrobneje analiziramo podatke na tabeli št. 1, ki kaže na dinamiko in strukturo družbene proizvodnje SAP Kosovo v desetletju 1966–1977. Razvidno je, da bolj kot je rasel delež industrije približno za 5 %, je padel delež kmetijstva za 9 %. Toda to so samo kvantitativni vidiki tega razmerja. Še bolj indikativni so kvalitativni vidiki tega razmerja. Gre, seveda, za vidike razvitosti in razvoja kmetijstva. Temeljne značilnosti kosovskega kmetijstva so razdrobljenost in nizka produktivnost. Tako na primer družbeni sektor v celotni obdelovalni površini sodeluje z borimi 11,9 % in v živinskem fondu z 2,5 %, kljub temu pa daje taisti družbeni sektor približno polovico celotnega tržnega presežka v nekaterih letih pa je ta tržni presežek dosegal celo številko 80-tih %. To seveda kaže na to, da kosovsko kmetijstvo še vedno spada v t. i. samesebe zadovoljujoče ekonomije. Ob tem je potrebno poudariti tudi to, da je v rokah družbenega sektorja zemlja najslabše kakovosti. Nič boljše ni s produktivnostjo, kajti hektarski donosi so daleč pod jugoslovanskim povprečjem; tako na primer pri pšenici dosegajo 75 % jugoslovanskega povprečja, pri koruzi borih 25 %, pri sladkorni repi 40 % in pri sončnicah 50 % jugoslovanskega povprečja. Tako stanje je še bolj dramatično, če vemo, da je tehnična opremljenost kosovskega kmetijstva na zadovoljivi ravni, količina mineralnih gnojil pa je na hektar celo večja od jugoslovanske. Toda vprašanje kmetijstva ni skrito zgolj v racionalnejši in modernejši angažiranosti produkcijskih sredstev, temveč bolj korenini v problematiki stopnje razvoja družbenih odnosov. Brez pretiravanja lahko rečemo, da ima patriarhalna organiziranost življenja na kosovski vasi moč odločilnega elementa. Revolucionaren proces, spontan ali zavestno voden, razdvajanja stoletne „nmravne" povezanosti delovne sile z zemljo tu še ni odnesel zgodovinske zmage. Razmere se celo slabšajo. Samo en dramatičen podatek. Število tooperantov kot revolucioarne oblike postopnega, nenasilnega odmiranja privatno-lastninskih razmerij na vasi je od sredine šestdesetih let padlo iz 60444 na 9232[1 2]. Da ne bo pomote. Ob tem padcu se ni na noben način razvila kakšna druga oblika odmiranja privatno-lastninskih razmerij, pa tudi ne nobena druga oblika združevanja produkcijskih sredstev oziroma obdelovalnih površin, kot jih poznamo v ostalih delih Jugoslavije.

Nič boljše ni, če si ga podrobneje ogledamo, tudi z razvojem kosovske industrije. To je produkcija, za katero je značilna nizka ali nikakršna akumulativnost, nizka efektnost, padajoča konkurenčnost in rastoče izgube. Je produkcija majhnega obsega, saj je, če vzamemo za primer obseg vključene delovne sile, v njej zaposleno po podatkih iz leta 1976 pičlih 51.000 ljudi, kar ob približno istem številu prebivalstva v odnosu do Slovenije pomeni zaostajanje za 600 %. Produkcija, ki vskrkava tako malo živega dela, ki ima tako majhen fizičen obseg, ob tem da je nanjo vezan razvoj velikega družbenega prostora, seveda ne more biti odločujoči motor tega razvoja, oziroma je to motor s prešibko močjo. Toda ob tej šibkosti ima kosovska industrija tudi celo vrsto drugih pomanjkljivosti. Prva od teh je vsekakor reprodukcijska sposobnost kosovske industrije, oziroma celotne ekonomije. Ta kraljevski kriterij moči in dejanskosti razvite blagovne produkcije kaže na Kosovem naslednjo sliko:

– stopnja splošne akumulativne sposobnosti celotne kosovske ekonomije dosega po podatkih iz leta 1976 *5 %*, kar je za več kot 100 % manj kot je na primer akumulativna sposobnost slovenske ekonomije;

– interne stopnje akumulativnosti kosovskega gospodarstva so še nižje in dosegajo manj kot 1 %, kar je za več kot za 700 % manj od interne akumulativne sposobnosti slovenske ekonomije. V odnosu do jugoslovanskega povprečja pa je ta stopnja za 75 % manjša.

Pričakovali bi, da je to rezultat slabe tehnične opremljenosti kosovske industrije oziroma celotne njene ekonomije. Toda temu ni tako. Celo nasprotno. Organska struktura kapitala je na Kosovem, kar se tiče Jugoslavije, najvišja. Če vzamemo za primer razmerje med slovensko in kosovsko ekonomijo, potem vidimo naslednje:

– da je vrednost obratnih sredstev na zaposlenega v letu 1976 po cenah iz leta 1972 znašala v Sloveniji 181.200 starih din, na Kosovu pa je znašala 211.900 starih din,
– da je moč pogonskih strojev v kilovatih znašala na zaposlenega v SR Sloveniji v letu 1975 4,0 kw, v SAP Kosovu pa 4,8 kw,
– da je poraba električne energije na zaposlenega v industriji v SR Sloveniji znašala 12,9, na SAP Kosovu pa 18,8,
– da je odpadlo v letu 1972 za gospodarstvo SR Slovenije na:
ročna dela 41,7 %
polavtomatska dela 35 %
in avtomatska dela 23,3 % produkcije
in v SAP Kosovu na:
ročna dela 20,2 %
polavtomatska dela 9,6 %
in avtomatska dela 70,2 % celotne produkcije.

Ti podatki dokazujejo, da zvišanje organske strukture kapitala samo za sebe ne pomeni nikakršnega avtomatičnega razvoja. Nasprotno pomeni lahko in to dokazuje ravno primer Kosova, celo razvoj nerazvoja.[13]. Poglejmo si na primer podatke o izkoriščenosti kapacitet kosovskega gospodarstva, posebej njegove industrije. Ob visoki tehnologiji, bi po logiki razvite blagovne produkcije pričakovali tudi višjo stopnjo izsesavanja živega dela, višjo stopnjo produkcije relativne presežene vrednosti, torej rečeno v bolj domačem jeziku, višjo stopnjo produktivnosti dela. Toda temu ni tako. Nivo produktivnosti je v temeljnih industrijs kih panogah kosovske ekonomije, ki imajo tudi najvišjo organsko strukturo kapitala, nižji od jugoslovanskega povprečja v naslednjih stopnjah:

– v elektroproizvodnji za 27 %
– v proizvodnji rudnin, barvnih kovin za 22 %
– v proizvodnji barvnih kovin za 26 %
– v predelavi barvnih kovin za 50 %.

Izkoriščenost kapacitet je pod jugoslovanskim povprečjem in dosega 70,6 % njegovega deleža v letu 1976. Prav tako je z efektivnostjo kosovske ekonomije, ki v letu 1976 rezultira v odnosu dohodka na povprečno

uporabljena sredstva, gledano v primerjavi z jugoslovanskim povprečjem, na borih 60 % tega povprečja. Isto se dogaja z efektivnostjo osnovnih sredstev, ki v kapitalnem koeficientu dajejo 138,1 točke jugoslovanskega povprečja.

Zakonitosti razvite blagovne produkcije so gledano tudi skozi primer Kosova oziroma položaja Kosova v Jugoslaviji in Jugoslavije v svetu v določeni prioriteti in v protislovju. Da bi temeljne zakonitosti obvladovale produkcijo, da bi se torej zagotavljal specifični zgodovinski karakter razvite blagovne produkcije, se določene zakonitosti razvijajo v posebnih okoliščinah, na primer okoliščinah nerazvitosti, v svoje lastno nasprotje in stopajo v protislovna razmerja s temeljnimi zakonitostmi. Toda to je prav način lastne zgodovinske reprodukcije in eksistence kapitala, oziroma razvite blagovne produkcije; *protislovен* način lastne reprodukcije in eksistence.

Toda zgodba se ne Kosovem ne zaključuje z vprašanjem produktivnosti, izkoriščenosti in efektivnosti njegove produkcije. Na koncu vse to gledano ekonomistično rezultira v proces nastajanja in kopičenja izgub. Tako na primer so izgube v letu 1978 v kosovski ekonomiji znašale skoraj 40 %, merjene na realizirani dohodek in so bile od jugoslovanskega povprečja višje za celih 665 %. Od vseh izgub jih je bilo največ v prometu (železnice) in v industriji. V industriji je največji delež odpadel na tiste panoge, ki imajo najvišjo organsko strukturo kapitala in ki predstavljajo osnovo celotne industrije. Podatki nam kažejo naslednje:

- v produkciji barvnih kovin so bile izgube za 390 % večje od dohodka,
- v produkciji električnih strojev in aparatov za 1400 % večje od dohodka,
- in v kemični industriji za 1300 % večje od dohodka.

Ti podatki dovolj dobro kažejo na katastrofalnost obsega izgub. Toda ob tem se dogaja še nekaj bolj pomembnega. Gre se za vprašanje pokrivanja izgub. Če vemo, da je bilo kosovsko gospodarstvo sposobno pokriti izgube zgolj v višini 3,7 %, ostalo pa so pokrili iz sanacijskih kreditov vezanih ali na fond za pomoč nerazvitim ali pa preko pokrajinskega na zvezni proračun, tedaj je jasno, da je ta ekonomija prišla v položaj popolne odvisnosti. Če je na neki točki razvoja, ta odvisnost bila zapopadena samo znotraj okvirov razširjene reprodukcije, se je sedaj premaknila v okvire vsakršne reprodukcije, v eksistenčne okvire kosovske ekonomije. Reproduktivna sposobnost družbenih kapitalov strukturiranih v kosovski ekonomski entiteti je v svoji majhnosti v bistvu enaka ničli. Formalni izraz nerazvitosti pa je prav odvisnost in popolne nerazvitosti popolna odvisnost. „Normalna" pot do odvisnosti v okvirih razširjene reprodukcije do eksistenčne odvisnosti pelje skozi nastop splošne krize. In gledano drugače. Razvoj nerazvoja ima svoje najbolj plodne pogoje v procesu nastopanja splošne krize.

Na to nas navajajo vsi možni podatki. Kosovska ekonomija tja od leta 1978, ko splošna kriza udari po ključnih točkah samoupravnega socialističnega združenega dela, drsi v vse večjo kaotičnost in neučinkovitost. Če je v prejšnjem obdobju zadržala dinamično rast, zadnji podatki kažejo celo na nazadovanje. Ekonomski mehanizem se je zaustavil in niti sunki velikanskih denarnih sredstev ga ne premaknejo naprej. Paradoksalno toda resnično je to, da je vsaka nova investicija v kosovsko ekonomijo osnova za nadaljnjo še večjo izgubo, za nadaljnjo

še večjo odvisnost, za nadaljnjo še večjo nerazvitost. Tisto, kar se zdi kot nekaj izjemnega, ti tako imenovani zaostreni pogoji gospodarjenja, so samo normalni način reprodukcije protislovnih zakonitosti razvite blagovne produkcije. Razvoj nerazvoja v tem smislu v ničemer ne izstopa. V njem ni nič izjemnega. Izjemna so tista obdobja, v katerih *se zdi*, da je reprodukcija nerazvitosti nekaj izjemnega. Če ta zaverovanost postane sestavni del dominantnega zrenja razmerij med ljudmi in razmerij med ljudmi in stvarmi v prehodni družbi socialističnega samoupravljanja, tedaj je to znak, da se ponovno analizira stanje v razmerju razrednih sil v prehodni družbi. Institucionalni izraz te zaverovanosti, ki ni noben projekt zgolj političnega romantizma, temveč element birokratsko-etatističnega reguliranja družbenoekonomskih razmerij, je funkcioniranje fonda za hitrejši razvoj nerazvitih.

Institucija fonda za hitrejši razvoj nerazvitih je nastala v sredini šestdesetih let, ko se je na neki točki družbenega razvoja ugotovilo, da se vse bolj širijo razlike med razvitimi in nerazvitimi regijami v Jugoslaviji in da to pelje v procese širše ekonomske pa tudi družbene dezintegracije. Sploh je bilo to obdobje, ko se je upravljanje in kontroliranje produkcijskega procesa skozi daljše obdobje začelo osvobajati spon, tedaj že klasičnih etatističnih mehanizmov s centralno plansko komisijo kot svojo središčno točko. Ta prehod v svobodnejšo obliko upravljanja in kontroliranja produkcijskega procesa – v samoupravno-tržno obliko ni bil neposreden. Zaradi odnosov sil v razrednih bojih prehodne družbe socialističnega samoupravljanja (veliki finale obračuna s silami rankovičevstva se še ni začel), pa tudi zaradi določenih objektivnih okoliščin (začetek procesa preboja na mednarodno tržišče, začetek procesov ekonomskega sodelovanja z deželami realnega socializma itd.), je ta prehod šel skozi obdobje, ki so ga v celoti najbolj ponazarjale ravno institucije fondov. Fondi sami so zagotavljali dvoje. Prvič, bili so temelj integrativnih in usmerjevalnih procesov družbene reprodukcije v celotni Jugoslaviji in drugič, bili so osnova še vedno dominantni etatistični regulaciji družbenoekonomskih razmerij. Zakoni razvite blagovne produkcije niso funkcionirali skozi svoj najodprtejši mehanizem – skozi tržni mehanizem, temveč skozi pervertirani sistem državne regulacije kot specifičen sistem samoregulacije razvite blagovne produkcije.

Procesi vse večjega odpiranja v mednarodni prostor, procesi vedno večje rasti produkcije v celoti in seveda procesi v razrednih spopadih, ki so reflektirali nevzdržnost etatistične regulacije in samoregulacije razvite blagovne produkcije, so pripeljali do zloma tega sistema. Vmes se je koncem šestdesetih let začela še velika z nekaj presledki še sedaj trajajoča splošna svetovna kriza. Zlom te specifične zgodovinske regulacije produkcijskega procesa, se je v Jugoslaviji formalno končal s sprejetjem Ustave 1974 in Zakona o združenem delu 1976. Toda zlom, kolikor je končan sistemsko, oziroma bolje formalno pravno, dejansko še ni dokončen. Obstajata vsaj dve trdovratni oporišči. Ena je vsekakor specifičen položaj in funkcija emisije in narodne banke povezane s kontrolo kreditno monetarnega sistema,[14] druga je še vedno obstoječi fond za pomoč nerazvitim.

Fond za pomoč nerazvitim je že v samem začetku zakonsko formirana finančna institucija, ki preko kreditne politike usmerja določena sredstva v nerazvite regije. Njegova specifika je, da je po načinu zbiranja sredstev klasično etatistična institucija, po načinu funkcioniranja pa že institucija, ki vendarle

presega proračunsko delitev sredstev, torej presega delitev nepovratnih sredstev, kar kaže na prehoden značaj od etatističnega k tržnemu. Toda kot fond je to institucija, ki lahko res samo izraža prehod državne regulacije k tržni regulaciji, kot je to lahko bil celotni sistem ekonomske politike, ki je slonel na fondih, samo tak prehod. Da bi se uveljavil princip samoupravljanja, torej zgodovinska tendenca, ki v sebi nosi možnost ukinitve vseh oblik regulacije in samoregulacije razvite blagovne produkcije, torej tudi same sebe, je bilo potrebno preseči politiko fondov. Na njihovo mesto naj bi z ustavo leta 1974 in z zakonom o združenem delu stopile temeljne organizacije združenega dela, njihove nadaljnje višje asociacije, predvsem pa mehanizmi svobodne menjave dela in dohodkovnega povezovanja.

Uveljavljanje socialističnih samoupravnih odnosov skozi realizacijo ustave in zakona o združenem delu pomeni vpotegovanje protislovnega razmerja razviti – nerazviti na višji, zgodovinsko višji nivo. Dokler obstaja objektivno nujna koeksistenca med socialističnim samoupravljanjem in delovanjem zakonov razvite blagovne produkcije, do takrat ni možna ukinitev razvoja nerazvitosti. se lahko kvečjemu umešča znotraj procesov, ki krepijo celotno tendenco samoupravljanja. To so procesi dohodkovnega povezovanja. Nastopajo kot antipod fondovski logiki družbene reprodukcije, torej kot antipod etatistični logiki družbene reprodukcije. Spopad med procesi dohodkovnega povezovanja in fondovske regulacije produkcijskega procesa je na sedanji stopnji razvoja družbenih razmerij razredni spopad. Razredni spopad, katerega akterji so na eni strani delavsko razredna strukture združenega dela in na drugi strani birokracija.

Delovanje fonda za nerazvite je reproduciralo tipično razredno polarizacijo. Kosovo, kjer so na eni strani stale brezpravne množice, vključno s tankim slojem tehnokracije in na drugi strani vsemogočna birokracija, ki z nastopom krize ni imela v rokah le sredstev za razširjeno reprodukcijo, temveč sredstva za eksistenco kosovske ekonomije sploh, je tipičen primer takšne razredne polarizacije. Tendenca zakonov razvite blagovne produkcije, ki je v pogojih nerazvitosti ohranila svoj etatistični značaj samoregulacije, je bila na Kosovem zgodovinsko dominantna pozicija. V kolikor je birokracija dejansko bila v položaju, ko je odločala o vsem, se je položaj delavskega razreda oziroma vseh delovnih množic slabšal v vseh ozirih, pa naj si je šlo za njegov politični ali ožje mišljeno socialni položaj. Najbolj radikalno se je ta proces manifestiral v naraščajoči brezposelnosti, ki po uradnih podatkih v zadnjih letih obsega že več kot 50 % celote vseh zaposlenih. Če to primerjamo s Slovenijo, je to tako kot če bi v SR Sloveniji bilo nezaposlenih več kot 400.000 ljudi. Toda to so zgolj uradni podatki, ki najprej iz povsem razrednih interesov birokracije zajemajo zgolj aktivno brezposelnost, ne pa vseh ostalih oblik brezposelnosti in drugič, zajemajo samo uradno prijavljene brezposelne, kot da ne bi obstajal dominanten črni trg delovne sile, torej sfera zaposlovanja, znotraj katere ni širše družbene kontrole in v katerem poteka akt „pravične" menjave med delom in kapitalom po vseh postopkih klasičnega vstopa v razviti blagovni produkcijski proces.

Položaj brezposelnosti je vsekakor položaj, kjer je delavec eksistenčno najbolj ogrožen in kjer je njegova družbena pozicija v celoti pokrita s tisto pozicijo, ki ji pravimo mezdno razmerje. V položaju katerekoli brezposelnosti, vključujoč tu predvsem kmečke množice in mladino, je posameznik na Kosovu izvržen in odrinjen iz procesov organiziranja, upravljanja in kontroliranja produkcije, izvržen iz procesov, v katerih bi lahko uveljavljal lastne interese in

jih usklajeval z drugimi skozi mehanizme in institucije socialističnega samoupravljanja. Je torej v položaju, ko marsikje tudi kasarniški komunizem pomeni nekaj boljšega, kot pa njegov dejanski položaj. Je v položaju, ko nima ničesar, kar bi lahko izgubil, razen svoje bede in deprivilegiranosti.

Toda politična kriza na Kosovem ni izbruhnila predvsem zaradi takšnega položaja ljudskih množic, četudi je to bil eden izmed pogojev nastopa te krize. Nasprotno, kriza se je začela na drugi strani kosovske razredne polarizacije; pri birokraciji. Birokracija namreč ni bila več sposobna obvladovati produkcijskega procesa, torej ni bila več sposobna vladati. Njen položaj je bil v bistvu dvojen. Po eni strani je bil njen dominanten položaj definiran z načinom, specifičnim načinom reševanja vprašanja nerazvitosti v Jugoslaviji, torej z delovanjem fonda za hitrejši razvoj nerazvitih področij, po drugi strani pa je morala svoj obstoj določati, pa čeprav v iluzorični obliki kot bojevnika za neodvisnost in samostojnost pokrajinskega razvoja. Dokler se je zdelo, da je fond edini pravoverni način pospeševanja razvoja nerazvitih, do takrat je bil izhod iz te dvojnosti enostaven. Čim več participacije in čim ugodnejšo strukturo sredstev je dosegla, tem trdnejši je bil njen družbeni položaj in za temboljšega bojevnika za neodvisnost in samostojnost pokrajinskega razvoja je veljala. Toda prišla je splošna kriza in naenkrat so se do takrat srečne in na videz večne relacije začele kazati v povsem drugi luči. Kosovska ekonomija je dobivala čedalje hujše udarce in med njimi najhujše s strani tistih investicij, ki so nastajale s sredstvi fonda za hitrejši razvoj nerazvitih.

Pokazalo se je, da je kontrola cen surovin in energije vzpostavljena že v letu 1954 in ki je tiščala rast cen surovin in energije za približno 30 % pod rastjo ostalih, hodila z roko v roki s fondom za hitrejši razvoj nerazvitih, ki je na Kosovem favoriziral prav razvoj energetskih in surovinskih potencialov. Tisto, kar se je zdelo, da je mehanizem za boj proti nerazvitosti, je bil dejansko mehanizem za razvoj nerazvitosti.

Zaradi tega je v združenem delu Kosova, pa tudi marsikje v političnih strukturah, še pred izbruhom krize začela prevladovati težnja po drugačnem reševanju problemov kosovske ekonomije. Čedalje bolj se je uveljavljala zahteva po dolgoročnem skupnem vlaganju z organizacijami združenega dela iz ostalih delov Jugoslavije. Pojavila so se prva dohodkovna povezovanja. Sredstva za razširjeno reprodukcijo so v teh primerih obšla birokratsko kontrolo. V procesu upravljanja, organiziranja in kontroliranja produkcijskega procesa je bila v teh primerih birokracija izgnana iz odločilnih položajev. Če se je na njenem mestu sedaj znašel bolj ali manj tanek sloj tehnokracije, zaenkrat še ni tako pomembno. Ti procesi so bili v veliki meri rezultat sprememb v odnosih razrednih sil v Jugoslaviji sploh. Pritisk na drugačen način pomoči nerazvitim je prišel s strani najbolj naprednih in razvitih proizvodnih panog, s strani najbolj ekspanzivnih in živahnih delov družbenega kapitala. Proces razvoja nerazvitosti, kateremu je botrovala dejavnost fonda za hitrejši razvoj nerazvitih, je čedalje bolj ogrožal integrativne procese jugoslovanske ekonomije, ki so omogočali in ki omogočajo ekspanzijo konkurenčno sposobnejših delov družbenega kapitala in favorizirala procese avtarkije.

Boj proti fondu za hitrejši razvoj nerazvitih je pomenil zaradi tega tudi radikalen poseg v razredne odnose sil na Kosovem. Birokracija, ki je bila ogrožena, je sedaj takoj odgovorila z vso močjo. Po eni strani se je začel boj za ohranitev fonda, kar se je končalo zaenkrat s kompromisom, ki 50 % sredstev

fonda še vedno pušča, da se deli na star način, dočim je 50 % sredstev v fondu sedaj namenjenih za ekonomsko stimulacijo organizacij združenega dela, ki vlagajo v kosovsko ekonomijo, po drugi strani pa je morala hkrati s tem začeti boj za utrjevanje njenega položaja kot edinega bojevnika za neodvisen in samostojen razvoj pokrajine. Tu pa je sledil krah. Ni se računalo na tako katastrofalna razsežja delovanja splošne krize in ni se računalo na močan predor teženj proti fondovski odvisnosti ter s tem razredni dominaciji birokracije. Kosovska birokracija je zaradi tega v boju za svoj družbeni položaj stavila na konja, ki je v zgodovini že dalj časa znan in ki ima v Jugoslaviji posebej atraktivno zgodovino. Stavila je, če že ne na nacionalizem, pa vsaj na nacionalni romantizem večinskega naroda a Kosovu – Albancev. Izkoristila je zgodovino, ki ni bila ravno naklonjena albanskemu življu, hoteč s tem preusmeriti razredni antagonizem, ki se je radikaliziral z nastopajočo krizo, v njej, na vsaj tako se je zdelo, nenevarne nacionalne spopade. Ta preusmeritev ji je sicer uspela, toda obenem je proces preusmeritve ušel izpod kontrole, kar je prineslo že znane dogodke. Politična kriza, ki se je izzvila iz nezmožnosti specifičnega etatističnega načina regulacije in samoregulacije razvite blagovne produkcije in ki je pod vprašaj postavila aktualno razredno polarizacijo sil na Kosovem, je dobila za marsikoga zaželjen tok nacionalističnih spopadov, kar je rezultiralo, koncentrirano rečeno v tako imenovano politično stabilizacijo razmer na Kosovem. Toda ta stabilizacija je vprašljiva tako po svoji formi kot po svoji vsebini. V kolikor je res, da je kriza direktna posledica položaja, v katerem birokracija ni več sposobna vladati, ljudske množice s tankim slojem tehnokracije pa tega še niso zmožne, je bilo tudi reševanje politične krize takšno, ki v ničemer ni v bistvu posegalo v spreminjanje dejanskega polož aja ljudskih množic.

V situaciji zasičeni s problematiko mednacionalnih odnosov, se seveda način dosedanjega političnega stabiliziranja situacije na Kosovu, zdi povsem logičen. Oblike ostrega in doslednega obračunavanja z nacionalizmom izgledajo kot najprimernejše. Toda tako je le na prvi pogled. Če vzamemo v obzir najprej sila niansirano situacijo, v kateri se prepletajo procesi zapoznelega toda zgodovinsko nujnega nacionalnega prebujanja albanskega naroda, ki zaradi dediščine nacionalnih odnosov s Srbi in Črnogorci, čestokrat zapada v romantizme, s procesi nastopajočega sovražnega albanskega nacionalizma in drugič s katastrofalno situacijo v družbenoekonomskem položaju ljudskih množic, tedaj je takšna politična aktivnost trasirana na sila kratek rok. Sabilizacija političnih razmer z uporabo sile in politično akcijo, ki je usmerjena zgolj in predvsem v boj proti albanskemu nacionalizmu in ki ne upošteva zgoraj omenjene problematike nacionalnega prebujanja in seveda boja za krepitev socialnega in odločujočega samoupravnega položaja delavskih množic, je obsojena na zgodovinski poraz. Rezultira lahko le v novi nacionalizem in v novo etatistično samodrštvo.

O razvoju socialističnega samoupravljanja, o vpotegovanju čedalje širših množic delavcev, kmetov, mladine v upravljanje, kontroliranje in organiziranje produkcijskega procesa v celoti, o tem zaenkrat ni ne duha ne sluha. Aktualne parole političnega boja letijo samo v smeri boja proti nacionalizmu in zahtev po boljšem in intenzivnejšem delu. Vprašanje, kdo odloča o pogojih in rezultatih produkcijskega procesa na Kosovem, še ni aktualno. Razredna struktura na Kosovem kot kaže ostaja nespremenjena, z njo vred pa je tudi vprašanje reševanja nerazvitosti skozi njegovo postavitev v procese razvoja socialističnega samoupravljanja, postavljeno v megleno bodočnost.

OPOMBE:

1. Pojem vrednosti je najsplošnejši in zato najzaobsežnejši izraz ekonomskih pogojev blagovne produkcije. Pojem vrednosti vsebuje zato ne le kal denarja, temveč tudi vseh dalje razvitih oblik blagovne produkcije in blagovne menjave. V tem, da je vrednost izraz v privatnih produktih vsebovanega družbenega dela, že tiči možnost diference med družbenim delom in privatnim delom, vsebovanem v istem produktu. Če torej privatni producent še naprej producira na stari način, medtem ko družbeni način produkcije napreduje, bo to diferenco boleče občutiti. Isto se dogodi, brž ko producira celokupnost privatnih izdelovalcev določene zvrsti blaga takšen kvantum tega blaga, ki presega družbeno potrebo. V tem, da se lahko vrednost blaga izrazi le v drugem blagu in realizira le v menjavi zanj, tiči možnost, da do menjave sploh ne pride ali da menjava vsaj ne realizira prave vrednosti. Končno, če stopi na trg specifično blago, delovna sila, se njegova vrednost določa, kot vrednost vsakega drugega blaga, z delovnim časom, ki je družbeno potreben za njegovo produkcijo. V vrednostni formi produktov tiči zato že v kali vsa kapitalistična oblika produkcije, nasprotje med kapitalisti in mezdnimi delavci, industrijska rezervna armada, krize. Skušati odpraviti kapitalistično obliko produkcije s spostavitvijo *„resnične vrednosti"* pomeni zato isto kot skušati odpraviti katolicizem s spostavitvijo *„resničnega"* papeža ali spostaviti družbo, v kateri bodo producenti končno obvladovali svoj produkt, s konsekventnim izvajanjem neke ekonomske kategorije, ki je najzaobsežnejši izraz producentovega hlapčevanja njegovemu lastnemu produktu.

Ko je blago producirajoča družba razvila blagu kot takšnemu inherentno vrednostno formo dalje v denarno formo, že privrejo na dan različne v vrednosti še prikrite kali. Prvi in najbolj bistven učinek je posplošenje blagovne forme. Tudi tistim predmetom, ki so se dotlej producirali za neposredno lastno uporabo, vsili denar blagovno formo, potegne jih v menjavo. S tem prodreta blagovna forma in denar tudi v notranje gospodarjenje občestev, neposredno udružbljenih za produkcijo, trgata vez za vezjo skupnosti in razkrojita občestvo v kopico privatnih producentov. Denar postavi najprej, kot je videti v Indiji, na mesto skupnega obdelovanja zemlje posamično kulturo; nato skupno lastnino ornice, ki se kaže še v občasno ponovljeni porazdelitvi, razkroji z dokončno razdelitvijo (npr. na kmečkih dvorih ob Moseli, začenja pa se to tudi v ruski sredini); končno sili k razdelitvi še ostale skupne posesti gozdov in pašnikov. Katerikoli drugi, v razvoju produkcije utemeljeni vzroki tu tudi že sodelujejo, denar ostane vselej najmogočnejše sredstvo njihovega učinkovanja na občestva. In z isto nujnostjo bi moral denar, vsem *„zakonom in upravnim normam"* navkljub, razkrojiti tudi Duehringovo *gospodarsko komuno*, če bi do nje kdajkoli prišlo. . . . . .

„Zamenjava dela za delo po načelu enake cenitve", kolikor ima kak smisel, torej zamenljivost produktov enakega družbenega dela med seboj, torej zakon vrednosti, je temeljni zakon ravno blagovne produkcije, torej tudi njene najvišje oblike, kapitalistične produkcije. V današnji družbi se uveljavlja na isti način, po katerem se edino lahko uveljavljajo ekonomski zakoni v družbi privatnih producentov: kot naravni zakon, ki tiči v rečeh in razmerjih, ki je neodvisen od volje ali početja producentov, ki deluje slepo. V tem ko povzdiguje g. Duehring ta zakon za temeljni zakon svoje gospodarske komune in zahteva, naj ga le-ta izvaja z vso zavestjo, dela temeljni zakon obstoječe družbe za temeljni zakon

svoje fantazijske družbe. Hoče obstoječo družbo, toda brez njenih neskladij. Pri tem se giblje na čisto enakih tleh kot Proudhon. Kot ta hoče tudi on odstrani neskladja, ki so nastala iz razvoja blagovne produkcije v kapitalistično produkcijo, tako da nasproti njim uveljavlja temeljni zakon blagovne produkcije, katerega udejstvovanje je ravno proizvedlo ta neskladja. Kot Proudhon roče dejanske konsekvence zakona vrednosti odpraviti s fantastičnimi.

Ar F. Engels
Anti–Duehring
CZ. 1979
s str. 347 in 349

2. Vrnimo se sedaj k našemu primeru. To je stara zgodba: Abraham je rodil Izaka. Izak je rodil Jakoba itd. Prvotni kapital 10.000 f. št. da presežno vrednost 2000 f. št., ki se kapitalizira. Novi kapital 2000 f. št. da presežno vrednost 400 f. št., ko se ta spet kapitalizira, torej spremeni v drugi dodatni kapital, da novo presežno vrednost 80 f. št. itd.

Tu ne upoštevamo tistega dela presežne vrednosti, ki ga je kapitalist potrošil. Prav tako nas za sedaj še ne zanima, ali se dodatni kapitali priključijo k prvotnemu kapitalu ali pa se ločijo od njega in se samostojno uporabljajo; ali jih izkorišča isti kapitalist, ki jih je akumuliral, ali pa jih izroči drugim. Samo ne smemo pozabiti, da se poleg na novo nastalih kapitalov prvotni kapital še dalje reproducira in producira dalje presežno vrednost ter da velja to za vsak akumulirani kapital glede na dodatni, od njega ustvarjeni kapital.

Prvotni kapital je nastal z založitvijo 10.000 f. št. Od kod jih ima njihov posestnik? Od lastnega dela in od dela svojih prednikov, nam soglasno odgovarjajo predstavniki politične ekonomije. Zdi se, da je ta njihova predpostavka zares edina v soglasju z zakoni blagovne produkcije.

Čisto drugače je z dodatnim kapitalom 2000 f. št. Proces njegovega nastanka poznamo čisto natančno. Dodatni kapital je kapitalizirana presežna vrednost. Že od prvega početka ne vsebuje niti enega samega atoma vrednosti, ki ne bi izviral iz neplačanega tujega dela. Produkcijska sredstva, katerim se pripaja dodatna delovna sila, kakor tudi življenjske potrebščine, s katerimi se ta sila ohranja, niso nič drugega kakor integralne sestavine presežnega produkta, tribuna, ki ga delavskemu razredu vsako leto iztrga kapitalistični razred.

Sismondijeva analiza akumulacije ima to veliko napako, da se je preveč zadovoljila s frazo „sprememba dohodka v kapital“, ne da bi segla globlje v raziskavanje materialnih pogojev te operacije.

„Prvotno delo, ki mu njegov kapital dolguje svoj nastanek“. (Sismondi: „Nouveaux Principes etc:“ Paris 1819, l. zv., str. 109)

Če kapitalistični razred z delom tega tributa kupuje od delavskega razreda dodatno delovno silo, četudi po polni ceni, tako da se ekvivalent zamenja za ekvivalent – je to vendarle še vedno stari postopek osvajalca, ki kupuje od premagancev blago z denarjem, ki ga je od njih naropal.

Če dodatni kapital zaposli svojega lastnega producenta, mora le-ta prvič še dalje večati vrednost prvotnega kapitala, vrh tega pa mora nazaj kupovati donos svojega prejšnjega dela z večjo količino dela, kot ga je bilo treba za ta donos. Če gledamo na stvar kot na transakcijo med kapitalističnim razredom in delavskim razredom, tedaj se nič ne spremeni, če se zaposlijo z neplačanim delom doslej

zaposlenih delavcev dodatni delavci. Kapitalist spremeni morda tudi dodatni kapital v stroj, ki vrže producenta tega dodatnega kapitala na cesto in ga nadomesti z nekaj otroki. V vseh primerih je ustvaril delavski razred s svojim letošnjim presežnim delom kapital, ki bo drugo leto zaposlil dodatno delo. To je tisto, čemur se pravi: s kapitalom delati kapital.

Akumulacija prvega dodatnega kapitala 2000 f. št. je predpostavljala vsoto vrednosti 10.000 f. št., ki jo je bil kapitalist založil in ki mu pripada zaradi njegovega „prvotnega dela". Nasprotno pa drugi dodatni kapital 400 f. št. ne predstavlja nič drugega kakor predhodno akumulacijo prvega dodatnega kapitala, namreč tistih 2000 f. št., katerih kapitalizirana presežna vrednost je drugi dodatni kapital. Lastnina minulega eplačanega dela se pojavlja zdaj kot edini pogoj za sedanje prilaščanje živega neplačanega dela v vedno večjem obsegu. Kolikor več je kapitalist akumuliral, toliko več lahko akumulira.

Kolikor je bila presežna vrednost, iz katere obstoji dodatni kapital št. 1, rezultat nakupa delovne sile z delom originalnega kapitala, nakupa, ki je ustrezal zakonom blagovne menjave in ki ne predpostavlja s pravnega vidika nič drugega kakor to, da delavec svobodno razpolaga s svojimi lastnimi sposobnostmi, posestnik denarja ali blaga pa z vrednostmi, ki mu pripadajo; kolikor je dodatni kapital št. II itd. zgolj rezultat dodatnega kapitala št. I, torej posledica onega prvega razmerja; kolikor vsaka posamezna transakcija neprenehoma ustreza zakonu blagovne menjave, t.j., da kapitalist vedno kupuje delovno silo, delavec pa jo vedno prodaja, in, vzemimo, celo po njeni resnični vrednosti, se *zakon prilaščanja, ki temelji na blagovni produkciji in blagovni cirkulaciji,* ali *zakon privatne lastnine* očitno sprevrže *po lastni, notranji, nezogibni dialektiki v svoje direktno nasprotje.* Menjava ekvivalentov, ki se je pojavila kot prvotna operacija, se je tako izmaličila, da je *menjava samo navidezna,* kajti prvič, tisti del kapitala, ki se zamenja za delovno silo, je le del *produkta tujega dela, prilaščenega brez ekvivalenta,* in drugič ga mora njegov producent, delavec, ne samo nadomestiti, ampak nadomestiti z *novim* presežkom. *Menjalni odnos med kapitalistom in delavcem postane torej samo videz, ki pripada cirkulacijskemu procesu gola oblika,* ki je vsebini sami tuja in jo le mistificira. Stalno kupovanje in prodajanje delovne sile je oblika. Vsebina pa je, da kapitalist del že materializiranega tujega dela, ki si ga neprenehoma prilašča brez ekvivalenta, vedno iznova menjava za večjo količino živega tujega dela. Prvotno se nam je lastninska pravica zdela pravica, ki temelji na lastnem delu. Vsaj predpostavljati je bilo treba to, ker se srečujejo samo enakopravni posestniki blaga, tuje blago pa se lahko prilasti samo s prodajo lastnega blaga, in to je mogoče proizvesti samo z delom. Zdaj pa se lastnina pojavlja na kapitalistični strani kot *pravica do prilaščanja tujega neplačanega dela* ali njegovega produkta, na delavčevi strani pa kot nemožnost, prilastiti si svoj lastni produkt. *Ločitev lastnine do dela* postane nujno konsekvenca zakonu, ki je navidezno izhajal iz njune *indentitete.*

K. Marx
Kapital I.
CZ. 1961
str. 656

3. Kažu, da je, nakon što je u našoj zemlji uspostavljena dominacija društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, a sistem najamnog rada i eksploatacije likvidiran, postojanje robne proizvodnje izgubilo smisao, da bi zbog toga trebalo odstraniti robnu proizvodnju.

I to je netočno. Danas postoje kod nas dva glavna oblika socijalističke proizvodnje: državna–općenarodna i kolhozna, koja se ne može nazvati općenarodnom. U državnim poduzećima sredstva za proizvodnju i rezultat proizvodnje su svenarodno vlasništvo. A u kolhoznim preduzećima, iako sredstva za proizvodnju (zemlja, mašine) pripadaju državi, i rezultat proizvodnje je vlasništvo pojedinih kolhoza, jer je rad u kolhozima kao i sjeme, njihov vlastiti, a zemljom koja je predana kolhozima na vječno korištenje, kolhozi faktički razpolažu kao svojim vlasništvom bez obzira na to što je ne mogu prodati, kupiti, dati pod zakup ili založiti. Ova okolnost vodi tome da država može razpolagati samo proizvodima državnih poduzeća, dok kolhoznim proizvodima, kao svojim vlasništvom, razpolažu samo kolhozi. No kolhozi neće da otuđuju svoje produkte drukčije nego u obliku robe, za koju žele u razmjeni dobiti potrebnu robu koja njima treba.

Drugih ekonomskih veza s gradom, osim robnih, osim razmene kupoprodajom, danas kolhozi na prihvačaju. Stoga su robna proizvodnja i robni promet danas kod nas isto takva nužnost kakva su bili, recimo prije trideset godina, kad je Lenjin objavio neophodnost svestranog razvoja robnog prometa.

Dabome, kad se umesto dva osnovna proizvođačak sektora, državnog i kolhoznog, bude pojavio jedan sveobuhvatan proizvodžački sektor s pravom razpolaganja svom potrošačkom proizvodnjom zemlje, robni promet sa svojom „novčanom privredom" iščeznut će kao nepotreban element narodne privrede. Ali dok toga još nema, dok ostaju dva osnovna proizvodžačka sektora, robna proizvodnja i robni promet moraju ostati na snazi kao nužan i veoma koristan element u sistemu naše narodne privrede. Kako će doći do stvaranja jednog ujedinjenog sektora, da li tako što će državni sektor naprosto progutati kolhozni sektor, što je malo vjerovatno (jer bi to bilo shvačeno kao „eksproprijacija kolhoza") ili tako što će se organizirati jedan općenarodni privredni organ (s predstavništvom državne industrije i kolhoza), najpre s pravom evidencije sve proizvodnje za potrošnju u zemlji, a tokom vremena i razpodjele proizvodnje putem, recimo razmjene proizvoda – to je posebno pitanje koje zahteva posebno razmatranje.

Dakle, naša robna proizvodnja nije obična proizvodnja posebne vrste, robna proizvodnja bez kapitalista, koja ima posla uglavnom s robama ujedinjenih socijalističkih prozvodžača (država, kolhozi, kooperacija), čija je sfera djelovanja na predmete lične potrošnje, proizvodnja koja se očigledno, nikako ne može razviti u kapitalističku proizvodnju i kojoj je sudežno da zajedno sa svojom „novčanom privredom" poslužuje razvoj i učvršćenje socijalističke proizvodnje.

Stoga absolutno nemaju pravo drugovi koji izjavljaju da će kod nas, ukoliko socijalističko društvo ne likvidira robne oblike proizvodnje, morati biti uspostavljene sve ekonomske kategorije svojstvene kapitalizmu: radna snaga kao roba, višak vrednosti, kapital, profil na kapital, prosječna stopa itd. Ti drugovi brkaju proizvodnju s kapitalističkom proizvodnjom i misle da, čim postoji robna proizvodnja, mora postojati i kapitalistička proizvodnja. Oni ne shvačaju da se naša robna proizvodnja korjenito razlikuje od robne proizvodnje u kapitalizmu.

Štoviše, ja mislim da je potrebno odbaciti i neke druge pojmove uzete iz Marxova KAPITALA, gdje se Marx bavio analizom kapitalizma, i umjetno nalijepnjene na naše socijalističke odnose. Imam u vidu, medžu ostalim, pojmove kao što su „potreban rad" i „višak" rada, „potreban" proizvod i „višak" proizvoda, „potrebno" vreme i „višak" vremena. Marx je analizirao kapitalizam zato da bi razjasnio izvor eksploatacije radničke klase, višak vrijednosti, i dao radničkoj klasi, lišenoj sredstava za proizvodnju, duhovno oružje za rušenje kapitalizma. Razumljivo je, da se Marx pri tome koristi pojmovima (kategorijama) koji potpuno odgovaraju kapitalističkim odnosima. Ali više je nego čudno služiti se tim pojmovima kad radnička klasa ne samo što nije lišena vlasti i sredstava za proizvodnju, nego naprotiv drži u svojim rukama vlast i posjeduje sredstva za prizvodnju.

Prilično absurdno zvuče sada, u našem uredženju, riječi o radnoj snazi kao i o „najmu" radnika: kao da radnička klasa koja posjeduje sredstva za proizvodnju sama sebe unajmljuje i sama sebi prodaje radnu snagu. Isto je tako čudno govoriti sada o „potrebnom" radu i „višku" rada: kao da rad radnika u našim uvjetima dan društvu za proširenje proizvodnje, razvoj obrazovanja, zaštitu zdravlja, organizaciju obrane itd. nije isto tako potreban radničkoj klasi koja je danas na vlasti, kao i rad utrošen za pokriče ličnih potreba radnika i njegove porodice.

Treba istaći da Marx u svom radu KRITIKA GOTSKOG PROGRAMA, gdje on više ne istražuje kapitalizam nego, izmedžu ostalog prvu fazu komunističkog društva, smatra rad koji se daje društvu za proširenje proizvodnje, za obrazovanje, zaštitu zdravlja, administrativne troškove, stvaranje rezervi itd. isto tako porebnim kao i rad utrošen za pokriče potrošnih potreba radničke klase.

Mislim da naši ekonomisti moraju učiniti kraj tome nesuglasju starih pojmova novom stanju stvari u našoj socijalističkoj zemlji, zamjenivši stare pojmove novima, koji odgovaraju novoj situaciji.

Mi smo to nesuglasje mogli trpeti do neko doba, ali sad je došlo doba kad moramo, najzad likvidirati to nesuglasje.

(JOSIF STALJIN, PITANJA LENINIZMA, str. 711–713 CDD ZAGREB, 1981)

4. Gospodarski plan ne more stopiti na mesto vrednostne forme, ker ne spreminja „celične" forme ekonomskih oz. družbenih razmerij. Toda to je v socialističnem gibanju predmet najbolj protislovnih nazorov, ker v pojmovanju planiranja udarijo na dan otroške bolezni socialističnega gibanja. W. F. Haug je za celo zgodovinsko tradicijo divinziranja planiranja formuliral nazor, ki se ni uveljavil le v mišljenju:

„Družba privatnih blagovnih producentov mora vendar skupno, le v brezmejno konpleksnejših dimenzijah, rešiti isti problem kot Robinzon. Če preveč od vsega časa, ki ga ima na razpolago porabi za izdelovanje čevljev, ima malo časa za krojaštvo, mizarstvo in poljedelstvo in tako dalje in tako naprej. Problem, ki ga mora razrešiti Robinzon, obstoji tudi celokupno družbeno v blago producirajoči družbi. Le da nima nobene glave, nobene zavesti, ki si postavlja rešitev tega problema in vodi potem k planskemu gospodarjenju v celoti. Tako se razreši ta problem vedno šele za nazaj. S stališča praktično presegajočega, v naprej planirajočega uma je to, kakor da bi gradili hišo brez

statičnega izračuna in bi gradili ravno tako dolgo, dokler se nekoč ne zruši, in bi potem izhajali iz tega, da je očitno pravilno zgrajena. Noben zidar ne bi prišel na tako absurdno idejo, toda prav tako absurdno funkcionira ta družba, in sicer v glavnem kljub dodanašnjim presegajočim modifikacijam"

Toda, kakor se zdi, da daje Haug meščanski družbi nadzgodovinski argument proti njeni eksistenci, ni v tem argumentu zaseženo nič drugega kot teoretično formuliranje enega minljivega obdobja v zgodovini socialistične družbe, ki praktično sovpada najbolj izrecno s časom od leta 1928 do 1953, v katerem je neki Robinzon postal glava in zavest, ki naj vodi k planskemu gospodarjenju neke celotne družbe. Ko sta Marx in Engels povsod kritizirala predstavo Robinzona v klasični politični ekonomiji, kajti z njo je lahko utemeljeno le neko nedružbeno pojmovanje zakona vrednosti, kar je protislovje „na sebi", si nista mogla predstavljati, da bi ta bornirana predstava, ki egoizem meščanskega individua v njegovi osamosvojenosti vzdiguje v nebo, lahko postala ideal za socialistično in komunistično spremembo stare družbe.

In v tem kontekstu se jasneje zarisujejo značilnosti Titovega pojmovanja planiranja in njegovega kratkega stavka, da sta plansko gospodarjenje in njegov uspeh nerazdvoljivo povezana z novo družbeno ureditvijo. To pomeni, da je planiranje samo pri tem razumljivo kot prehoden zgodovinski fenomen, ki ga ni mogoče odvojiti od družbe, v kateri je to planiranje opravljeno.

Nasprotno pojmovanje planiranja kot tistega bistva, ki na mah spreminja vso vsebino družbenih razmerij, uvaja nazaj staro razsvetljensko pojmovanje uma kot vsa praktična družbena razmerja zaobsegajočo občost, ki sama ni podvržena nobeni zgodovinski spremembi, je pa tu povzdignjena v kriterij vseh stvarnih družbenih sprememb. Vsak naslednji korak od tako osamosvojene „glave in zavesti" družbe, ne izraža potem nič drugega kot obračanje te „glave in zavesti" družbe nazaj k družbi, ki prejema „gotove recepte" tega uma. Tako je prek mehanizam planiranja tudi socialistična družba postavljena na zgodovinski temelj planiranja, ki pa stvarno ne izreka nič drugega, kot „razsubjektenje" njenih pripadnikov, njihovo degradiranje in zavestnih akterjev družbenih procesov v izvrševalce zapovedi „glave in zavesti" vse družbe.

Kakor lahko je pri Robinzonu videti zavestno delitev dela in substitucijo zakona vrednosti oz. določenosti vrednosti vsakega Robinzonovega izdelka s časom, ki mu je potreben za njegovo proizvodnjo, pa je čisto nemogoče „posplošiti" to odkritje na družbo, kajti pri Robinzonu odkriti zakon vrednosti je nezgodovinsko razumljeni zakon vrednosti. Dejansko pa je zakon vrednosti zgodovinski fenomen in njegovo razumevanje ni stvar „zdravega razuma", niti ne tega ali onega „primera", temveč predpostavlja rezultat vse zgodovinske znanosti. Planiranja zato tudi ni mogoče razumeti in prakticirati kot določanja družbenih razmerij v vakuumu zgodovinskih okoliščin, tako da ostajajo v socializmu blagovno-denarni odnosi tista izrecna družbena vez med ljudmi, medtem ko je njim nasprotno planiranje utemeljeno na nedružbena razumevanja „planirajočega uma". To sprevrnjenje razmerij, da se blagovno-denarna razmerja prikazujejo kot družbena vez ljudi, planiranje pa kot naravna, nedružbena vez, ti jo diktira od družbe neodvisni um, zakriva dejstvo, da so bile vse bistvene predpostavke za planiranje zgodovinsko proizvedene z gibanjem blaga, najbolj izrazito z neznansko pospešeno delitvijo dela, ki so jo povzročili razviti odnosi.

V tem pogledu je planiranje tudi samo zgodovinski proizvod delitve dela in se ga še vseskozi držijo znamenja stare družbe, predvsem možnost in celo nujnostg da samo postane temeljna forma delitve dela.

Časopis za kritiko znanosti št. 39 – 40 teamska številta o teoriji Josipa Broza–Tita
Leo Šešerko:
Pojmovanje planiranja v gospodarstvu

5. V dosedanjih razpravah o planiranju smo se strinjali, da je planiranje v pogojih socialističnega samoupravljanja nekaj občutno višjega kakor plan dela in razvoja. Plan je namreč predvsem instrument nenehnega reproduciranja socialističnih družbenoekonomskih odnosov, reproduciranja samoupravljanja na čedalje višji ravni socialističnega razvoja na temelju družbenolastninskih odnosov; plan je instrument reguliranja dohodkovnih odnosov, to je ustvarjanja in delitve sredstev za razvoj, za skupno porabo in za osebne dohodke po delu. Plan je prav tako instrument ustvarjanja nujno potrebnih pogojev za ustvarjalno in materialno ter razvoj delovnega človeka, zm čedalje boljši ekonomskosocialni in kulturni položaj delavca in njegove družine. Prav ti aspekti so izhodiščne točke samoupravnega planiranja. Zaradi tega bi nas reduciranje planiranja na plan dela in razvoja zelo oddaljilo od njegove prave in polne vsebine v naši samoupravni socialistični družbi. Planiranja v pogojih socialističnega samoupravljanja se je treba lotiti precej širše od programa ekonomskega razvoja, od razvojnih ciljev ekonomske politike. Sicer bi grozila velika nevarnost, da bi postale želje in voluntaristično določeni razvojni in investicijski cilji vodilni motiv planiranja, kar bi pod firmo plana spet podrejalo delavca sistemu birokratskega odločanja o določenih politično in tehnokratsko formuliranih „višjih ciljih". V tem drugem pristopu planiranja se ne izhaja iz družbenoekonomske vsebine planiranja, to je od delovnega človeka in njegove pravice dela z družbenimi sredstvi kot skrajnega cilja planiranja in temelja formuliranja razvoja politike ter določanja razvojnih smeri, temveč se izhaja od samih teh sredstev planiranja, to je iz težnje, da se doseže maksimalna centralizacija delavčevega minulega dela ne glede na njegove dejanske življenjske in delovne potrebe in interese.

(EDVARD KARDELJ, O SISTEMU SAMOUPRAVNEGA PLANIRANJA,
Brionske diskusije, str. 21
Državna založba Slovenije, 1977)

6. Toda zavest o različnosti obeh procesov je bistvena. Preprosta izenačitev obeh procesov vodi v vulgarizacijo, ki jo je „teoretsko najbolj dodelal" A. Emanuelle v svoji znameniti tezi o „proletarskih" in „buržoaznih narodih".

Struktura razviti – nerazviti sama za sebe ne predstavlja odnos eksploatacije, ona ni zgodovinsko definirana kot razmerje delo – kapital. To razmerje, ta struktura je samo specifičen način razširjanja odnosa eksploatacije. Eksploatacija ene nacije s strani druge nacije je samo navidezna. Pretakanje presežne vrednosti z enega področja v drugo, z ene panoge v drugo, še ne pomeni specifičnega načina produkcije presežne vrednosti. Res pa je, da je prelivanje presežne vrednosti imanentno kapitalističnemu načinu produkcije,

toda kot smo že rekli, ona ne koncentrira v sebi sam temelj tega zgodovinskega načina produkcije.

Pristati na tezo, ki izenačuje proces produkcije presežne vrednosti, proces produkcije kapitala, proces produkcije kapitala kot družbenega razmerja, s procesom, oziroma načinom njegovega širjenja, njegove svetovne eksistence, pomeni pristati na tisti točki razumevanja družbenih odnosov, kjer se razredni boj, razredna razmerja mistificirajo z nacionalnim bojem, z bojem nacionalnih ekonomij. Znotraj takšne mistifikacije nacije na primer, svetovnega kapitalističnega centra, znotraj sebe niso več razredno strukturirane, znotraj njih ne poteka več specifičen proces produkcije presežne vrednosti, one same so v celoti personifikacija kapitala, kot je na primer tretji svet izvzet notranje razredne razdeljenosti, kajti on predstavlja z vsemi svojimi nacionalnimi elitami oligarhijami, buržoazijami, zgodovinski blok proletariata. Kapitalistični produkcijski proces v svetovnih razsežjih znotraj te mistifikacije zato predstavlja zgolj nekaj, kar je vezano na abstraktne mednarodne relacije svetovne blagovne menjave, ki poteka pod „neenakimi" pogoji.

Približno na isti liniji razmišljanja je formulirana tudi znana parola iz kosovskih nemirov „Kosovo je izkoriščano". Osnova te nacionalistične teze je očitna. Da bi vladajoča birokracija na Kosovu ostala v zgodovinski igri, je morala skonstruirati parolo, ki je namesto razrednega boja in razredne eksploatacije, afirmirala nekakšen „nacionalni boj" in „nacionalno eksploatacijo". Ne napada se protislovni značaj produkcije same in njene reakcionarne razredne akterje, temveč se napada mehanizem, ki je sicer imanenten temu protislovnemu značaju produkcije, toda mehanizem, ki zgolj onemogoča „osvoboditev" te iste birokracije izpod vladavine druge močnejše birokracije in tehnokracije, ki personificira močnejši in agilnejši kapital.

V končni instanci je sicer tudi to lahko „revolucionarno" početje, kajti kapitalistični način produkcije je totaliteta, v katerem je način prelivanja presežne vrednosti ključ, ki odpre vrata v sveti prostor produkcije presežne vrednosti same. Toda zgodovina vedno znova kaže, da razredni interes vedno nadvlada nacionalni interes, da interes obstoja svetovne kapitalistične totalitete, prevlada nad njenim protislovnim značajem, ki se kaže v razmerju razviti – nerazviti. Na neki točki je vendarle potrebno narediti preobrat in povezati razbitje razmerja razvoj – nerazvoj z razrednim bojem. Toda takrat niso na delu več interesi buržoazije, interesi kapitala, temveč interesi proletariata.

7. Sicer pa proces dezintegracije notranjih trgov svetovne kapitalistične periferije ni nič novega. Prisoten je že na samem začetku nastajanja svetovnega kapitalizma. Značilen primer je bila pomembna trgovina s srebrom in živim srebrom v Španskem imperiju v 16. stoletju. Živo srebro, ki je bilo pomembna surovina v tehnologiji pridobivanja srebra so kopali v rudnikih v Peruju, srebrni rudniki pa so bili v Mehiki. Da ne bi prišlo do ekonomske in politične osamosvojitve španskih-ameriških kolonij predvsem s tem, da bi se obe produkciji združili na notranjem trgu, je bil sprejet zakon, ki je to neposredno trgovino popolnoma onemogočal. Živo srebro je najprej prišlo direktno v roke kapitalu v Španiji in šele potem jo je ta vnašal v mehiške rudnike srebra. Nekaj podobnega se dogaja tudi sedaj, če tudi skozi drugačne oblike neposrednega formalnega urejanja npr. razpolaganja z uvoženo tehnologijo iz razvitega kapitalističnega centra.

8. V sodobni zgodovini je tehnologija že dolgo odločilen razvojni dejavnik, lastniki visokoproduktivne in racionalne tehnologije pa so se v razmerju do vseh tistih, ki tehnologijo potrebujejo (in jo morajo kupovati), dokopali do privilegiranega položaja (ki ga, kot vidimo vsak dan, izdatno izrabljajo). Na tej podlagi se danes oblikujejo med državami novi odnosi, v katere so vpletene čedalje bolj zapletene in raznovrstne oblike eksploatacije. Lastniki sodobne tehnologije pa ne razpolagajo samo z močnim kapitalom, ampak so tudi zelo dobro organizirani, kadrovsko kompletirani z vsemi profili strokovnjakov za vse vrste poslov in imajo zelo razvit in sodoben (računalniško zasnovan) sistem zbiranja informacij.

Jugoslavija je v zadnjem desetletju zmanjševala svoj (že tako zelo skromen) delež v svetovni menjavi blaga in storitev. Sedaj ugotavljamo, da je ponoven prodor v svet eksistenčno vprašanje naše ekonomije. Toda „prodirali" bomo na trge, ki jih danes obvladujejo lastniki vrhunske tehnologije z opisanimi prednostmi. In kakšne so naše možnosti v tem prostoru. S katerimi vrstami blaga, ali drugače povedano, s kakšno tehnologijo izdelave blaga smo sposobni zagotoviti trajnejšo navzočnost na teh trgih in postati vsaj kolikor toliko konkurenčni oziroma iztržiti tako ceno, ki bo zagotavljala reprodukcijo te naše proizvodnje. Izbor in usmeritev tehnologije (strategija) bi torej morala biti resno povezana z izvoznimi plani in tudi s celotnim spremljajočim režimom zunanje-trgovinske menjave.

Če hočemo biti povsem stvarni, moramo najbrž ugotoviti, da so naše izhodiščne pozicije v zvezi s tem relativno šibke. Seveda ni mogoče trditi, da je vsa industrijska oprema, ki smo jo denimo, v zadnjih desetih letih kar vsevprek zelo veliko nakupili (in se zanjo tako zadolžili, da je prišla država na rob zunanje likvidnosti), za v koš. Gotovo pa je stihijski uvoz ob odsotnosti organiziranega usmerjanja in trdnejših kriterijev ter spričo nizkega nivoja pogajalske sposobnosti naših podjetij povzročil, da sta povprečna raven sodobnosti instaliranih zmogljivosti in učinkovitost te tehnologije nesorazmerno nižja od cene, ki je bila plačana.

Res je sicer, da je Jugoslaviji ravno z uporabo (uvozom) na nekaterih področjih sploh izključno tujega znanja uspelo v sorazmerno kratkem obdobju prekoračiti mejo gospodarske nerazvitosti in vstopiti v tako imenovano srednjo industrijsko razvitost. Toda takšna ja kvaliteta te „srednje razvitosti". Razpolagamo z velikim številom tehnologij najrazličnejšega izvora. Mnoge od njih so bile zlasti v preteklih obdobjih kupljene pod pogoji, ki nas v surovinskem energetskem in razvojnem pogledu postavljajo v dokaj močno odvisnost od njihovih lastnikov. Detipizacija instaliranih strojev in opreme ima pri tem lahko še svoje druge, izraziti negativne in nevarne posledice.

Če namreč govorimo o današnjih možnostih jugoslovanskega gospodarstva za enakopravno in učinkovito vključevanje v mednarodno menjavo, je bistveno vprašanje, koliko je to gospodarstvo, ki razpolaga s takšno ali drugačno pretežno uvoženo tehnologijo, organizirano in sposobno, da to tehnologijo ne samo usvoji, ampak postopoma tudi naprej razvija. Žal na to vprašanje nimamo zanesljivega in natančnega odgovora, ker tega nihče ni sistematično spremljal za območje vse države – čeprav bi bil tak posnetek stanja pravzaprav eden prvih pogojev za resno obravnavo naše bodoče strategije na tem področju

Gotovo je najbrž to, da smo se te nujnosti spomnili dokaj pozno. Namesto da bi po prvi fazi, ko je bilo golo kupovanje industrijske lastnine pač neogibno, sledila faza postopnega načrtnega razvoja lastnih tehnologij z angažiranjem in pospeševanjem lastnih tehnologij z angažiranjem in pospeševanjem lastnih razvojnoraziskovalnih kapacitet, se je začel v jugoslovanskem gospodarstvu proces cikličnega uvoza tehnologij, s katerim je bilo v veliki meri objektivno zapostavljeno in blokirano lastno razvojno-raziskovalno delo tudi v večjih organizacijah združenega dela, s čimer se je povečevala njihova odvisnost od tujih partnerjev, ki so si, ravno prek sodelovanja z našimi podjetji, začeli ustvarjati na našem trgu monopolne položaje. Nekatera jugoslovanska podjetja so se celo začela obnašati kot nekakšni „družinski lani" tujih firm, s katerimi so se povezala in katerih interese so predvsem zastopala, ter se podrejati njihovi poslovni filozofiji. Te firme so na ta način tudi svoj medsebojni konkurenčni boj začele prenašati v jugoslovanski prostor. Koliko sta poslovna filozofija in obnašanje tujega kapitala tuja našemu samoupravnemu socialističnemu sistemu, so bili pojavi take transmisije nam tujih družbenoekonomskih odnosov na nekaterih proizvodnih sektorjih tudi ena od pomembnih ovir za svobodno združevanje dela in sredstev med našimi organizacijami združenega dela. In ne samo to. Procesi cikličnega uvoza tehnologije, ki jih niso spremljali potrebni ukrepi za razvoj lastne tehnologije, so hkrati zavrli proces svobodne menjave dela med znanostjo in delom, to je med znanstveno in razvojno-raziskovalno ter produkcijsko sfero, saj slednja v takih razmerah in tako vsiljenem ozračju niti ni čutila potrebe po večjem angažiranju domačih znanstvenih in razvojno-raziskovalnih kapacitet. Le zakaj, če pa preprost izračun pokaže, da je nakup tuje (preizkušene) licence cenejši od (tveganega) vlaganja v domače znanje! Iz teh razlogov v industriji naposled tudi ni bilo čutiti objektivne motivacije za tesnejše povezovanje med organizacijami združenega dela zaradi združevanja raziskovalnih naporov. Da o odsotnosti ustreznih sistemskih ukrepov, ki bi morali spodbujati ta prizadevanja, ne govorimo.

Reči je sicer treba, da se je z uveljavitvijo nekaterih zakonov, ki urejajo tako imenovane višje oblike gospodarskega sodelovanja s tujino (po sprejemu zakona o združenem delu) – to so zakon o dolgoročni proizvodnji kooperaciji, zakon o skupnih naložbah tujih oseb v naših domačih OZD ter zakon o izumih in tehničnih izboljšavah – začel položaj v tem pogledu izboljševati. Čeprav je tudi ta zakonodaja še nedorečena in nepopolna, saj predpostavlja zlasti izredno visoko (in verjetno nepotrebno) stopnjo diskrecijskega odločanja upravnih organov in pretirano zapletene postopke, so npr. pogodbe o dolgoročni proizvodni kooperaciji s tujimi firmami po letu 1978 kvalitetnejše in je ta kooperacija v marsikakšni delovni organizaciji prinesla pozitivne učinke. To velja vsaj za republiko Slovenijo, kjer je lani neka anketa, ki so jo izvedli na zbornici, pokazala, da večina OZD meni, da se je njihov ekonomski položaj zaradi sklenjene pogodbe izboljšal, da se je pri mnogih dodatno povečal izvoz in da kooperacijske pogodbe v večini primerov niso zahtevale povečanega uvoza surovin in reprodukcijskih materialov.

Situacija, ki je vladala dolgo obdobje pred tem, pa je v nekaterih pogledih naravnost srhljiva. Po podatkih, ki so jih zbrali v merilu federacije, je kar 98 % sklenjenih licenčnih pogodb vsebovalo po eno ali več restriktivnih klavzul, med katerimi so najzanimivejše: prepoved izvoza proizvodov, narejenih po uvoženi tehnologiji; obvezno kupovanje reprodukcijskih materialov, surovin in

komponent od lastnika tehnologije oziroma od firme, ki jo on določi; prepoved uporabe uvožene tehnologije po izteku pogodbe in celo prepoved nadaljnjega razvijanja te tehnologije. (Znan je bil celo primer, verjetno ne edini, da je neko jugoslovansko podjetje pristalo na klavzulo, po kateri je smelo prodajati po licenci izdelane produkte samo na določenih območjih naše države!)

V zvezi s tem bi se kazalo zamisliti tudi nad opozorilom, da so tako vzpostavljeni neenakopravni odnosi eden od pomembnih virov nestabilnosti jugoslovanskega gospodarstva, saj imajo lastniki tehnologije, kadar pride do resnejših motenj v tokovih svetovnega gospodarstva, vedno možnost prevaliti težave na naše organizacije združenega dela.

Tudi s pogodbami o dolgoročni proizvodni kooperaciji, poslovno tehničnem sodelovanju in skupnih vlaganjih so se v preteklosti vzpostavljali podobni odnosi – kadar so zahtevale delitev dela, v kateri je vitalne ali bazne komponente, surovine in reprodukcijski material proizvajal tudi partner, tehnološko manj pomembne komponente pa naša organizacija združenega dela. To pomeni, da imajo lahko za nas tudi tiste kooperacije s tujimi firmami, s katerimi dobivamo zgolj komercialno – montažersko oziroma konfekcijsko tehnologijo, enake daljnosežne negativne gospodarske učinke kot licenčne pogodbe za tehnologijo, ki vsebujejo restriktivne (diskriminacijske) klavzule. Zakon o dolgoročni proizvodni kooperaciji iz leta 1978 sicer ne dovoljuje več sklepanja takih pogodb, ker pa so bile mnoge v času pred izdajo tega zakona sklenjene za 10 ali več let, se bo njihov učinek še dlje časa poznal.

Končna posledica vseh teh procesov je skratka ta, da je danes stopnja naše tehnološke odvisnosti od tujine bistveno večja, kot bi bilo to neogibno potrebno zaradi objektivnih zgodovinskih okoliščin in dane stopnje razvitosti naših proizvajalnih sil.

Igor Ravnikar: Trnova pot do jugoslovanske strategije tehnološkega razvoja. Teorija in praksa, 1982 št. 3

9. Posebej zanimivo si je pogledati tematsko število o vprašanju razvoja in nerazvoja, ki jo je pripravilo uredništvo revije „Gledišta". V njej je izbrana glavnina teoretske mizerije, ki se ukvarja s temi vprašanji pri nas. Edino kar je pri vsej stvari zanimivo, je bes in nepopustljivost ideoloških varuhov raznih regionalnih in republiških interesov, ki se znotraj tega vprašanja spopadajo med sabo. Če vzamemo za kriterij položaja marksizma pri nas teoretične rezultate, ki so nastali na področju proučevanja vprašanja razviti–nerazviti, potem lahko mirno trdimo, da je ta v globoki defenzivi. Seveda obstaja nekaj častnih izjem, ki pa so res samo izjeme.

10. Čini se, da je u pitanju izvesna zakonitost. Razlike u razvoju privrednih delatnosti uopšte in industrijskih grana posebno nastaju samo u privredi koja se dinamički razvija zbog prirode tehničkog progresa koji ne zahtevata jednakom snagom i u isto vreme sve privredne delatnosti industrijske grane. Razlike u razvitku pojedinih grana mogu se poneti (ali ne moraju) i na teritorije u koliko

u održanim regionima dominiraju delatnosti zahvačene tehničkim progresom, a u drugim prevladavaju grane, koje je tehnički progres mimoišao. *Ova granska neravnomernost u razvoju zbog svoje veze sa tehničkim napredkom ne zavidi od tipa društvenoekonomskog sistema i ima u izvesnom smislu objektivan karakter.* (podčrtal S. K.)

Tehnološka revolucija podsticala je ubrzani ekonomski razvoj uopšte. Medjutim, dali će ubrzani razvoj obuhvatiti sve regione ili neke više druge manje, to više ne zavisi od tehnološkog napredka nego od veličine i načina razpodele ukupne akumulacije. *Nije u prirodi dialektike razvoja da imamo jednak razvoj svakog regiona u svakoj fazi rasta.* (podčrtal S. K.)

Medjutim, ono što nije normalno sa stanovišta racionalnog kretanja privrede jeste pojava, da isti regioni tokom čitavog socialističkog razvoja zaostaju i, obratno, da druga, uvek ista područja, tokom čitavog posleratnog obdobja brži ritam razvoja. (Ksente Bogojev: Aktuelna pitanja regionalnog razvoja; tematska številka Gledišt o razlikah v razvitosi jugoslavenskih regij, str. 71)

V kolikor je tu vulgarnost teorije skoraj „klasična", pa mora biti za nas še posebej zanimiva, saj posega tudi v protislovni karakter samega Marksovega učenja. V mislih imamo famozno peto poglavje I. knjige Kapitala, kjer se govori o delu v obče. V tistem trenutku, ko se tematizira delo na sploh, delo kot tako, civilizacijski značaj dela, antropološki značaj dela, tedaj se zapušča teren historičnega materializma. Kot da obstoja neki nadzgodovinski proces dela, neodvisen od družbenih razmer, te so nekaj povsem zunanjega in ki se zgolj oblači v različne načine produkcije. Na eni strani večna vsebina, na drugi strani neka minljiva zgodovinska preobleka. Historično materialistično pravilno stališče je, da se preprosto ne da govoriti o večni substanci t.i. procea presnove med družbo in naravo, temveč samo o zgodovinskih načinih produkcije. Vsakokratna celota družbenih razmerij je prav specifičen produkcijski način sam. Ko nastopi zgodovinska sprememba je to prelom totalitete, je to predrugačenje celotnega značaja t.i. procesa presnove med družbo in naravo. Toda oskubljenega razmerja med družbo in naravo ni. Značaj sam je substanca tega razmerja. Kategorija dela nasploh je zato čista miselna špekulacija.

Mimo grede. Diskusije, ki jih objavlja Tine Hribar v tem smislu v Novi reviji so na vsak način, kar se tiče odkrivanja teh protislovij zadetek v črno. Toda njegova špekulacija se začenja ob za sedaj nedokazanih trditvah, da je razmerje med vrednostjo in menjalno vrednostjo tisto razmerje, ki Marksu predstavlja problem odnosa med delom nasploh in njegovimi zgodovinskimi formami. Tu se analiza Tineta Hribarja iz povsem političnih razlogov giblje na spolzkem terenu. Obremenjenost z lastno intelektualno zgodovino, ki anticipira sovraštvo do marksizma in obremenjenost z lastno „tragično" politično vsodo, porivata „teoretika" Hribarja v umazano polje političnega fanatizma in maščevalnosti. To pa se ponavadi konča z impotenco kreativnosti.

12.

10–16 KOOPERACIJA U RATARSTVU

	1966	1973	1974	1975	1976
Broj kooperanata	60944	9202	12757	11111	9232
Obim obavljenih radova:					
Obično oranje i zaoravanje strmišta u hektarima	14025	2858	3003	3241	2943
Duboko oranje i rigolovanje u ha	13484	1802	1250	1369	1610
Setva u ha	11033	1333	1578	2381	2420
Žetva u ha	17885	7707	7187	7549	6085
Vršidba u vagonima	6715	1513	1556	2269	1752
Snabdevenost kooperanata reprodukcionim materialom					
Seme pšenice u vagonima	392	271	196	254	202
Seme kukuruza u vagonima	13	9	19	36	30
Voćne sadnice u hilj. komada	24	64	90	96	254
Mineralno djubrivo u vagonima	3857	3480	5443	6609	6349
Sredstva za zaštitu bilja u (tonama)	96	308	285	398	213

13 Na to zelo lepo pokaže Geoffrey Kay v svoji knjigi „Razvoj in nerazvoj: marksistična analiza“. Ko razdeljuje razvoj svetovnega imperijalizma govori o dveh fazah. Najprej o fazi, v kateri je nosilec kolonijalizacije in strukture kolonijalne ekonomije trgovski kapital, četudi med tem izgubi svojo oblast v svetovno kapitalističnem centru in kasneje o fazi, ki sledi prvi in za katero je značilno, da tudi svetovno periferijo obvladuje industrijski kapital. Ta izrine sicer ne v celoti in popolnoma, toda odločujoče trgovski kapital. S tem se spreminja ekonomska struktura nerazvitih dežel. Tradicionalni vzorec takšne strukture, v kateri prevladuje nerazvito kmetijstvo in šibka industrija izginja. Nov vzorec je razvita industrija in veliki agrarni kompleksi. Toda po mnenju G. Kay-a ta razvoj industrije ne pomeni prehoda v razvitost, temveč poglabljanje nerazvitosti. Razvita ekonomska struktura postaja nujni pogoj za razvoj nerazvoja. Klasičen vzorec, ki so ga negovali tudi marksisti, razvoja z razvojem industrije, z zviševanjem organske strukture kapitala, v novih pogojih, v novi svetovni strukturi kapitalistične produkcije, prihaja v nerazvitih deželah v svoje lastno nasprotje. Protislovnost kapitalistične akumulacije postane tu zgodovinsko očitna. Odpraviti razmerje razviti-nerazviti zato pomeni, če stvar gledamo s stališča proletariata, nujno odpravo kapitalistične akumulacije kot take in to v svetovnem razsežju.

14. Ugotovitve, ki jih lahko potegnemo iz delovanja narodne banke so predvsem te, *da je njeno delovanje predvsem v funkciji čimvečjega kreditiranja iz primarne emisije.* Delovanje kreditno monetarne politike je usmerjeno predvsem v to, da realizira čimvečji obseg primarne emisije in obenem iz poskusov, da se učinki te emisije čimbolj nevtralizirajo. Narodna banka se lahko celo poslužuje zamrznitve sredstev delovnih organizacij, ki so ta sredstva pridobila prek prodaje blaga in storitev, da bi ustvarila večji „prostor" za svojo emisijo. Če ob tem vemo, da lahko tudi blokira sredstva na žiro računih bank, potem je slika *monopolne* pozicije centralne banke popolna.

Prav ogromen obseg primarne emisije – ki jo birokracija uporablja mimo blagovno denarnih procesov – pa je po nekaterih znakih sodeč, zgodovinski zaton birokracije kot dominantne frakcije. Specifičen produkcijski odnos, ki ga vodi birokracija že ne more več v globalu razvijati družbenih produkcijskih sil. Takšna ekonomska organizacija družbe ne omogoča več razvoja teh sil, ampak že povzroča – preteklo srednjeročno obdobje lahko označimo kot kronično krizo – zastoje, ki jih v tridesetletnem razvoju ni bilo.

Bojan Korsika: Vpliv kreditno-monetarne politike na produkcijski in reprodukcijski proces v slovenski produkciji, (tipkopis str. 71–72)

UDK: 323.1 (497.115): 338.2

Bogomir Kovač

NEKATERI POLITEKONOMSKI VIDIKI RAZVOJA DRUŽBENO EKONOMSKIH ODNOSOV IN MEDNACIONALNI ODNOSI NA KOSOVU

Bogovi na začetku smrtnikom niso odkrili vsega. Toda sčasoma bomo skozi iskanje našli tisto najboljše. (Ksenofan)

UVOD

Zgodovina socialističnih revolucij 20. stol. je zgodovina izgradnje nacionalnih suverenosti, razrednega boja za nacionalno osvoboditev in enakopravne mednacionalne odnose, zoperstavljanje vsem oblikam ekonomskega izkoriščanja, politične in kulturne hegemonije v mednacionalnih odnosih, skozi katere se je v svojem zgodovinskem nastajanju, razvoju in preoblikovanju potrjeval kapitalistični produkcijski način in na njem zasnovana družbena skupnost – nacija. Veliki „civilizacijski pohod" kapitala je razširil pogoje svoje reproducije na svetovni ravni, s kolonialnim in imperialističnim prodorom je ustvaril svetovni trg in na njem zasnovano akumulacijo kapitala, ki je nekdaj razdvojene nacionalne individualnosti potegnila v skupni vrtinec kapitalske „svetovne skupnosti". Razredni boj se je tako v svetovnih razsežnostih objektivno nujno povezoval z nacionalnim – razredni boj proti imperialističnem hegemonizmu in kolonialnem izkoriščanju se razkriva v boju za nacionalno osvoboditev, za nacionalno enakopravnost v ekonomskem, političnem in sociokulturnem pomenu, ki v zgodovinskem loku demokratizacije in humanizacije človeštva krči pot socializmu kot svetovnem procesu.

Pisana paleta pojavnih oblik porajajočih socialističnih odnosov v svojem družbenem bistvu nosi vsa „materina znamenja" protislovij stare kapitalistične družbe, iz katere izhaja: podedovane in za nameček še nerazvite materialno tehnične osnove dela; staro tehnološko in družbeno organizacijo dela; nepreseženo kapitalsko delitev dela, ki z razvojem etatizma in birokratskega tehnokratizma ohranja družbene oblike odtujenosti; protislovnost vzpostavljanja družbene lastnine s preseganjem blagovnega značaja delovne sile in delitvijo družbenega produkta sorazmerno vloženemu delu; različna razredna družbena struktura, stara in nova porazdelitev politične in ekonomske moči, ki vpliva na delitev presežnega dela znotraj družbene skupnosti; različna regionalna razvitost in z njo povezana razvojna neenakost posameznih nacij v večnacionanih družbenih skupnostih; velika vloga države kot nosilca ekonomske in politične moči, kot sredstvo (in cilj!) zgodovinske emancipacije nacije; razgrajevanje starih idejnih vrednot, „načina življenja in mišljenja ljudi," ki se potrjuje v protislovju liberalistično buržoazne in birokratsko etatistične zavesti revolucionarnega gibanja ipd.

Številna protislovja, poti in stranpoti sodobnih socialističnih procesov dokazujejo, da socializem ne nastaja na brezbrežnosti svoje „predzgodovine", in svoje nove „dejanske zgodovine" prihodnosti (komunizma), temveč da se poraja znotraj kapitala samega, skozi njegovo transformacijo, ki se na eni strani izraža v evolutivnem samopreseganju in na drugi v notranjem revolucionarnem preboju.[1]

Sodobna zgodovina je objektivno presegla stara teoretična stališča, da je zgolj 19 stoletja značilno za oblikovanje in prebujanje narodov, saj je druga polovica dvajsetega stoletja potrdila staro Nitschejevo misel o „novi pomladi narodov". Pri tem ne mislimo samo na afirmacijo nacionalnega in razrednega v mednarodnih merilih antiimperialističnega in antikolonialnega boja temveč hkrati tudi na afirmacijo nacij v okviru že ustaljenih in konstituiranih evropskih narodov (npr. Valežani in Irci v Veliki Britaniji, Flamci in Valonci v Belgiji, Bretonci in Korzičani v Franciji, Baski in Katalonci v Španiji ipd.,) kot tudi v večnacionalnih socialističnih skupnostih (napr. v Sovjetski zvezi, Kitajski, Češkoslovaški, Jugoslaviji, ipd.).

Zgodovinska aktualizacija dialektike nacionalnega in razrednega je še posebno pomembna v jugoslovanski družbi, ki je po svoji notranji zgradbi večnacionalna v dvojnem pomenu: 86,7 % prebivalstva pripada šestim jugoslovanskim narodom, 11,4 % pa sestavljajo številne nacionalne manjšine (Italijani, Madžari, Turki, Romuni, Albanci, Bolgari . . .). (po popisu 1971.). Kljub enotnemu geografskemu prostoru so imeli ti narodi in narodnosti zelo različne, marsikdaj nasprotne zgodovinske korenine, ki so se še posebno v novejši zgodovini kapitalizma razkrivali v razpetosti med tremi prevladujočimi državnimi formacijami (Otomansko cesarstvo, Avstroogrska monarhija, beneška republika), ki so jih obkrožale in podrejale z različnimi ekonomskimi, političnimi, kulturnimi, religijskimi in drugimi vplivi. Čeprav je jugoslovanska socialistična revolucija s federativno družbeno ekonomsko ureditvijo vsaj v osnovi odprla pot razreševanju stoletja nakopičenih nacionalnih hotenj, pa s tem še ni hkrati odpravila vseh njihovih protislovij, ki so izhajala iz različne ekonomske, politične in sociokulturne dediščine narodov in narodnosti na geografskem prostoru Jugoslavije.

„Nacionalno vprašanje" (kot produkcija življenja nacije znotraj razredne strukture in razrednega boja) je mogoče razreševati samo z revolucionarno transformacijo celotne družbene reprodukcije. Pojmovanje (več) nacionalnega v okviru celotne družbene reprodukcije predpostavlja celoto materialno tehničnih razmerij, strukturo produkcijskih odnosov in celotno konstelacijo razrednih sil in razrednega boja, ki omogočajo razreševanje nacionalnega v okvirih zgodovinske logike prevladujočega produkcijskega načina. To pa nadalje pomeni, da se v naši zgodovinski izkušnji nacionalno potrjuje skozi protislovnosti reprodukcije samoupravnih družbenih in produkcijskih odnosov, relativno združenega dela, zakonitosti terciarne blagovne produkcije, delitve po rezultatih dela, delegatskega političnega sistema ipd.[2], kjer je samoupravni položaj neposrednega producenta v razpolaganju in delitvi presežnega dela osnovna samoupravnega položaja nacije, kjer je ekonomska demokracija hkrati osnova politične in (med)nacionalne demokratičnosti in enakopravnosti.

Nacionalno prebujanje, od afirmacije etičnega do poudarjanja nacionalizma in šovinizma (klasičnega buržoaznega separatističnega nacionalizma, birokratsko centralističnega državnega unitarizma, kvazi levičarskega nacionalnega nihilizma . . .) je tako odvisno od protislovnosti družbene reprodukcije samoupravnih družbenih odnosov, ki jih najlažje identificiramo na področju gospodarskih razmerij in družbeno ekonomskega institucionaliziranja velikega družbenega sistema. Celotna povojna zgodovina Jugoslavije dokazuje, da so se mednacionalna nasprotja povečevala ob neuspešnosti gospodarskega sistema in neučinkovitosti določenih institucionalnih rešitev. Ob tem se je ohranjala tudi

neka zgodovinska zabloda, da na nacionalna nasprotja vedno odgovarjamo z institucionalnimi reformami in manj z odpravljanjem gospodarskih protislovij, kot da bi se življenje družbe zrcalilo v političnem (pravnem) in ne ekonomskem (in to je hkrati eden izmed razlogov nasprotovanja med normativnim in realnim, med teološkim in dejanskim, o čemer pa bomo govorili kasneje).

Deficitarnost uspešnega gospodarskega razvoja in položaja delavskega razreda v produkciji in razdelitvi presežnega dela ne moremo preseči s preprosto institucionalizacijo družbeno političnih skupnosti na regionalni nacionalni osnovi in splošno samoupravno normativizacijo družbenega življenja,

a) ker se s tem v bistvu samo ohranjajo odtujena središča ekonomske in politične moči (birokratski centralizem, tehnokratski liberalizem, nacionalistične družbene moči ipd.);
b) ker iz njihove ekonomske avtarktičnosti, politične in nacionalne konkurence izhajajo nova protislovja, napetosti in spopadi, ki venomer ponavljajo kvadraturo kroga zamenjave vzrokov in posledic v družbeno ekonomskih in (med)nacionalnih odnosih.

Omenjena zgodovinska dilema je še posebno vidna v razreševanju nacionalnega vprašanja Albancev v Jugoslaviji, kjer se v začetku osemdesetih let za vso bratalnostjo nacionalnega šovinizma in iredentizma (in odgovorov nanj) dejansko skriva subtilnejša notranja zgodovina jugoslovanskih mednacionalnih odnosov, vsa težavnost porajajoče socialistične družbe, njenega gospodarskega razvoja, vsa protislovja petintridesetletnega povojnega reševanja nacionalnega vprašanja ipd. Z določenega vidika predstavlja Kosovo eno izmed osrednjih dilem povojne Jugoslavije: na eni strani razkriva številne napore jugoslovanske družbene skupnosti k zmanjševanju ekonomskih, političnih, sociokulturnih nesorazmernosti, preseganju ekonomske zaostalosti in doseganju nacionalne harmonije, po drugi strani pa ti napori vodenijo na čereh vedno večje relativne ekonomske zaostalosti (razvoja nerazvitosti, G. Frank), političnih nasprotovanj, kulturne različnosti, ki neposredno vodijo v nacionalni šovinizem in v skrajni potenci v velikoalbanski iredentizem.

Nekateri zgodovinski vidiki nacionalne afirmacije Albancev v Jugoslaviji

Albanska nacija predstavlja po številu in kulturni avtohtonosti največjo in najmočnejšo neslovansko manjšino v Jugoslaviji, ki po nekaterih svojih posebnostih izstopa celo v evropskem merilu:

a) po popisu 1971 živi v Jugoslaviji 1.309.523 Albancev (od tega 73,7 % na območju SAP Kosovo), pri čemer predstavljajo hkrati tudi 40 % celotne albanske nacije (vključno z Albanijo), kar je svojevrstna posebnost svetovnega političnega zemljevida;
b) z izredno hitrim demografskim razširjenjem (stopnja natalitete je s 35 % v samem vrhu svetovne lestvice) bo albanska nacionalnost postala konec osemdesetih let številčno tretja nacija jugoslovanske skupnosti.

Brez nevarnosti sestopa v diamatski dogmatizem lahko trdimo, da bodo celotne kvantitativne razsežnosti in demografske specifičnosti zahtevale tudi nove kvalitativne načine razreševanja albanske nacionalnosti. Jugoslovanska

socialistična revolucija bo namreč svojo moč in zgodovinsko vitalnost najuspešnejše izrazila v učinkovitem gospodarskem razvoju in najširši demokratičnosti družbe, ki se še posebno jasno razkriva v ustvarjanju celotne (med)nacionalne enakopravnosti.

Teoretsko razmišljanje o „sovražniku in kontrarevolucionarnem gibanju v socialistični avtonomni pokrajini Kosovo",[3] kot ga pogosto označuje vsakodnevna tiskana beseda, dejansko ne more mimo nekaterih zgodovinskih dejstev, ki odkrivajo občutljivo tisočletno zgodovino mednacionalnih odnosov (posebno med Srbi in Albanci) na Balkanu. Pri tem nas ne zanima še vedno nerazrešeno sporno zgodovinsko in arheološko vprašanje prvotne naselitve, prvih osvajalcev in zavojevalcev tega jugozahodnega predela Balkana v 6. oz. 7. stol. n. š., temveč razvoj in prodor turške islamizacije, ki je dokončno etično, religijsko in politično razdelil dotedaj v relativnem sožitju živečo srbsko in albansko „nacionalnost".

V nasprotju s trdovratnim srbskim odporom, so Albanci hitro sprejeli kulturno in religijsko dediščino Korana, s čimer so dobili posebne politične in vojaške privilegije velikega turškega cesarstva.[4] Trdovratna in mnogokrat protislovna zgodovina srbske patriarhije v Peči, bitka na Kosovem polju 1389, številni upori, ipd., so potrjevali srbsko samobitnost, njihovo neuklonljivo nacionalno identiteto ne samo nasproti turškim zavojevalcem temveč tudi nasproti poturčeni albanski fevdalni aristokraciji. Razkrajanje turškega imperija na prelomu 20. stol., dramatičen preobrat političnih in vojaških sil na Balkanu v korist Srbov (Balkanske vojne), kapitulacija imperija in Porti vsiljen mirovni sporazum evropskih kapitalističnih sil, so omogočili Srbiji nadzor in priključitev Kosova, čeprav so velike zahodne sile zagovarjale veliko neodvisno albansko državo.

Osmanska fevdalna organizacija in islamizacija večine prebivalcev Kosova se je vseskozi trdovratno oklepala preživelih fevdalnih družbenih odnosov, naturalne produkcije fevdalnega produkcijskega načina, ki je ohranjal dvojno produkcijo in prisvajanje presežnega dela muslimanskih kmetov: nasproti domačim fevdalcem in različnim vojaškim in ekonomskim potrebam Porte. Zaprtost in notranja zadostnost naturalne produkcije je hkrati ustrezala vedno večji etični in nacionalni ogroženosti Albancev pred naraščajočo vojaško in politično močjo pravoslavnih severnih sosedov in prav v tem specifičnem povezovanju nacionalnega (etičnega) ter razrednega v okviru določenega produkcijskega načina lahko vidimo enega izmed pomembnih vzrokov celotne kasnejše zgodovinske zaostalosti Albancev na Kosovu. Če k temu prištejemo še organski odpor prvobitne islamske kulture nasproti kapitalizmu, ki je dopuščala zgolj razvoj trgovine v dopustnih mejah koranske etike (Koran prepoveduje posojilni kapital na osnovi obresti),[5] potem je edini znanilec novih produkcijskih odnosov mednarodna trgovina, ki je potekala med severovzhodno in jugovzhodno Evropo in zahodno Azijo.

Prodor kapitalističnega produkcijskega načina najde plodnejša tla v Srbiji, kjer se je relativno avtonomno razvijala enostavna blagovna produkcija ob aktivnosti domačega trgovskega kapitala v večjih mestnih središčih mednarodnih trgovskih in prometnih vozlišč.

Prva svetovna vojna, zlom vladajočih tujih sil na Balkanu, nova državna tvorba Srbov, Hrvatov in Slovencev potrdi vodilno vlogo srbske buržoazije, ohranja in povečuje začeto (in tudi že podedovano) ekonomsko, politično,

kulturno in nacionalno diferenciacijo, ki jo je v tradicionalno ekonomsko strukturo vnašal prodirajoči kapitalistični produkcijski način (predvsem v obliki tujega kapitala). Kolo zgodovine se je tokrat obrnilo v korist velikosrbskih interesov, ki so se najneposredneje razkrili prav v odnosu do Albancev na Kosovu. Agrarna reforma in agrarna politika Beograda je skupaj s policijskim terorjem vzpodbujala priseljevanje črnogorskih in srbskih kmetov in na drugi strani prisilno razlastitev in „proletarizacijo" muslimanske raje ter njeno prisilno izseljevanje v Turčijo, Albanijo in drugam. Ekonomski zapostavljenosti je ustrezala tudi politična in naciolna neenakopravnost Albancev brez pravice uradne uporabe jezika, pravice šolanja v materinem jeziku, razvoja nacionalne kulture ipd., kar je razumljivo vzpodbujalo nacionalno sovraštvo in šovinizem v obliki odpora agrarni reformi (kot obliki srbske kolonializacije), odpora proti izseljevanju, vojaški obveznosti, Kačanskega nacionalističnega gibanja itd.

Na razpotjih protislovnega razvoja stare Jugoslavije so se izgubljale tudi napredne družbene sile, vključno s KPJ, ki je sprva pokazala popolno nerazumevanje nacionalnega vprašanja kot notranjega pogoja proletarske revolucije v večnacionalni jugoslovanski družbeni skupnosti. Nekatera stara spoznanja Svetozarja Markoviča in Dimitrije Tucovića (posebno v delu Srbija in Albanija, kjer kritično analizira korene buržoaznega nacionalizma), so ob razbitju delavske razredne organizacije 1920–21 (partije in sindikatov) in notranjem frakcionaštvu, le počasi afirmirale nacionalno v okviru partijske razredne strategije. Šele četrta partijska konferenca decembra 1934 v Ljubljani, prihod Tita in pomembno teoretsko delo Edvarda Kardelja, Razvoj slovenskega narodnostnega vprašanja, pomeni pravi prevrat v razumevanju nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji, ki končuje na peti partijski konferenci v Zagrebu z apelom, da naj se komunisti bojujejo tudi za svobodo in enakopravnost Albancev nasproti kolonializatorskim metodam velikosrbske buržoazije.

Druga svetovna vojna je s separatistično politiko sil osi prinesla italijansko ustanovitev velike Albanije, ki je obsegala večino ozemlja Kosova, zahodne Makedonije, del Črne gore in Sandžaka. Zgodovina se je zopet svojevrstno poigrala z albansko srbskimi nacionalnimi odnosi: albanska kvislinška vojska sistematično vrača udarce, ki so jih trpeli pod srbskim nacionalizmom med obema vojnama, medtem ko je večina Albancev skupaj z ostalimi narodi Jugoslavije sodelovala v oboroženem boju proti okupatorju (konec leta 1944 sodeluje v NOB več kot 50000 Albancev). Zgodovinska dialektika nacionalnega in razrednega je konec 1944 ponovno dokazala, da je t. i. „albansko vprašanje" v okvirih razredne in osvobodilne revolucije albanskega naroda tesno povezano z njihovimi nacionalnimi inspiracijami, s potrjevanjem proletarskega internacionalizma, pravice naroda do samoodločbe, kar je objektivno nujno vnašalo nesorazmerje na občutljivi porajajoči politični šahovnici balkanskega polotoka, ki prvotno (vključno s sklepi Avnoja) ni dovolj upošteval porazdelitev politične moči balkanskega nacionalnega pluralizma.[7] Zgodovinski optimizem zmagovite narodnoosvobodilne in socialistične revolucije v Jugoslaviji je tako v novem zgodovinskem obdobju podedoval popolnoma opustošeno gospodarstvo s svojimi regionalnimi razvojnimi nesorazmernostmi kot tudi samo delno rešitev albanskega nacionalnega vprašanja, ki naj bi v novi institucionalni razrešitvi avtonomne pokrajine v okviru socialistične skupnosti narodov in narodnosti Jugoslavije dokončno presegla stara nacionalna protislovja. Dolga in težavna povojna zgodovina preseganja ekonomske zaostalosti in nacionalističnih raz-

hajanj vključno z nedokončanim epilogom na Kosovu v začetku osemdesetih let, so samo potrditev realnih dometov prvotnega „jurišnega komunizma".

Prva povojna leta so na gospodarskih ruševinah predvojne Jugoslavije objektivno nujno minila v centralizaciji ekonomske in politične moči države, ki je z nacionalizacijo, agrarno reformo in razvojno strategijo industrializacije (elektrifikacija, hitrejši razvoj industrije kot kmetijstva, težke industrije od predelovalne ipd.) pripravljala materialno osnovo novih socialističnih produkcijskih odnosov. Jugoslovanska socialistična revolucija je s tem v mnogočem delila zgodovinsko usodo socialističnih revolucij XX. stol., njihov usoden razkorak med podedovanim in nepreseženim kapitalističnim produkcijskim načinom in revolucionarno vizijo socialističnega osvobajanja v družbeni asociaciji neposrednih producentov, ki se je praktično razreševala v dominantnosti politične revolucije nad ekonomsko, v svojevrstni „politični ekonomiji" politike.

Ker kapitalistični produkcijski način niti zdaleč ni opravil svojega zgodovinskega poslanstva ustvarjanja materialnih pogojev revolucije, se je osvobodilni značaj ekonomije umikal političnemu usmerjanju in nadomestitvi zaostalega gospodarskega razvoja, pri čemer pa so se bolj menjale idejne strukture, simboli in vrednosti kot pa dejanska (posebno materialno tehnična) produkcijska razmerja. Bili so to časi, ko se je stopnja socializacije merila z uspešnostjo ukinjanja privatne lastnine, z negacijo tržne organizacije produkcije, s stopnjo elektrifikacije, kilometri izgrajenih prog in cest, z uspešnostjo naturalnega „zbiranja in razdeljevanja žita" (Lenin).[8]

Znotraj protislovja družbene stukture zgodnjega socializma stoji tako na eni strani zgodovinska kontinuiteta, modifikacija kapitalističnega načina produkcije, ki ji na drugi strani političnega prevrata ustreza etatistični monopol družbene moči, ki v preobleki birokratskega unitarizma obnavlja družbena razmerja lastninskega monopola in mezdnega dela. V takšni zgodovinski logiki družbenega razvoja se obnavlja ne samo svojevrstna razredna struktura družbe temveč tudi birokratsko posredovanje in usmerjanje mednacionalnih odnosov, urejanje ekonomskega in političnega sodelovanja med narodi na osnovi hegemonije politične moči, ki mnogokrat paradoksalno obnavlja hierarhičnost posebnih nacionalnih interesov skupaj s tradicionalnimi aspiracijami posameznih nacij v mednacionalnih odnosih (še posebno manjšinskih).

Prevladujoča stalinistična koncepcija nacije, ki je razumevanje nacionalnega vprašanja pogosto postavljala na drugi tir „taktičnega" vodenja diktature proletariata in redukcije na „kmečko vprašanje", je subtilnost Leninovega razumevanja pravice naroda do samoodločbe nadomestila s „preprosto pravico avtonomije", „federativnega odnosa z drugimi narodi" ali pa dopušča pravico popolnega odcepa in vračanja k starim družbeno ekonomskim oblikam (redu), kar pa je seveda v nasprotju z razrednimi interesi proletariata v socialistični revoluciji.[9] Federativna ureditev države je bila v mnogočem kopija sovjetske družbene ureditve in ustavne opredelitve iz leta 1936 (skupaj s celotno zgodovino njenega konstituiranja), ki je v osnovi priznavala pravico do politične enakopravnosti vseh narodov in narodnosti, ob negiranju kakršnekoli politične dominacije, ki bi ogrožala v revoluciji potrjeno in ohranjeno „bratstvo in enotnost" jugoslovanskih narodov. Toda za to formalno pravno scenografijo se je skrivala realna hierarhija politične moči, ki se je še posebno razgalila ob razreševanju albanskega nacionalnega vprašanja: namesto (enakopravne) teritorialne avtonomije dobiva albanska narodnost status delne avtonomije v okviru

republike Srbije. Ker teritorialna avtonomija v bistvu pomeni politični okvir enakopravnosti albanske narodnosti, njene etnične in ekonomske samobitnosti ter povezanosti s širšo federalno družbeno skupnostjo, je šele tridesetletna zgodovina (od ekonomskega priznanja posebnega položaja nerazvitega področja do ustavne opredelitve 1974 kot izvirne družbenopolitične skupnosti, ki se v večini regulativnih in zakonodajnih funkcij izenačuje z republiko) skušala odpraviti začetni primanjkljaj in ublažiti njegove ekonomske, politične in nacionalne posledice.[10]

Gospodarska strategija razvoja je vsa leta po vojni temeljila na „politični ekonomiji težkega socializma", vendar politični in ideološki preobrat 1948, uveljavljanje samoupravnih produkcijskih odnosov v začetku petdesetih let, afirmacija blagovne produkcije, ipd., ne spreminja njene osnovne fizionomije: prednost razvoja industrije pred kmetijstvom in znotraj tega hitrejši razvoj težke industrije, na podeželju agrarni reformi in poizkusom prisilne kolektivizacije sledi zemljiški maksimum in nova politika zadružništva, škarje cen „prvotne socialistične akumulacije" na škodo producentov primarnih industrijskih produktov in kmetijstva, so omogočala regionalno diferenciran razvoj, državno redistribucijo akumulacije in uravnavanja celotne družbene reprodukcije. Prvi petletni plan (1947–1951) je sorazmerno tedanji marksistično leninistični teoriji gospodarskega razvoja (sistema) in politični strategiji KPJ v razreševanju nacionalnega vprašanja zaobsegal natančne prostorsko in časovno opredeljene parametre razvoja in strukturiranja, ki so opredeljevali tudi nujnost zamnjševanja nesorazmernosti med razvitimi in nerazvitimi republikami v Jugoslaviji. V nasprotju s Kidričevim planskim modelom razvoja Jugoslavije v obdobju 1947 – 1964, ki je med nerazvita področja vključeval Bosno in Hercegovino, Makedonijo, Črno goro in Kosovo, je prvi petletni plan omenjal samo prve tri, medtem ko je Kosovo obravnaval kot notranjerepubliški in drugorazreden problem Srbije. Politika intenzivne industrializacije je v razmerah omejene akumulacije družbenega kapitala pospeševala predvsem obstoječe industrijske zmožnosti, ki so jih omogočile že izgrajene infrastrukturne povezave, podedovana industrijska produkcija ustrezna kvalificiranost kadrov, zato je že na samem začetku investicijska politika (ob neupoštevanju vseh možnosti regionalne lokacije in panožnega prestrukturiranja) povečevala ekonomska, regionalna, panožna, nacionalna . . . nesorazmerja.

V obdobju 1947–1956 je povprečna stopnja rasti narodnega dohodka v Jugoslaviji 4,3, Sloveniji 5,5 in na Kosovu 2,6, od skupno 930 milijard dinarjev družbenih bruto investicij v tem obdobju sodeluje Kosovo samo z 1,99 %, kar je daleč pod realnim deležem njihovih produktivnih sil v strukturi Jugoslovanskega gospodarstva.

Kljub enostranski sektorski usmerjenosti povojne ekonomske politike (upoštevanje regionalnih dimenzij se pojavi šele v začetku šestdesetih let), centralizirani akumulaciji (Fond za rekonstrukcijo, državni proračun, Fond za osnovno kapitalno izgradnjo, Splošni investicijski fond . . .) in njeni specifični alokaciji (rekonstrukcija obstoječih kapacitet), je bilo Kosovo izrazito zapostavljeno, ker preprosto ni imelo pravno političnega in ekonomskega položaja posebne družbeno politične skupnosti. Nasprotno, brezplačno investiranje (kot osnovna oblika proračunskega investiranja) se je koncentriralo predvsem v ožji Srbiji, tako da je Kosovo zamudilo usodno desetletje obnavljanja svoje gospodarske strukture kot predpostavke hitrejšega gospodarskega razvoja, ki bi

lahko pokrajino približal ekonomskemu pragu razvitosti.[12] Prvo desetletje povojne Jugoslavije je tako minilo v pomanjkanju dolgoročnejše strategije gospodarskega razvoja, centraliziranem sistemu razširjene reprodukcije, v diferenciaciji materialne osnove družbenega razvoja, ki je daleč največjo nesorazmernost dosegel prav na Kosovu.[13] Ekonomskih nesorazmerij niso spremenile niti „zagotovljene investicije" v obdobju 1957 – 1961, čeprav je v tem obdobju Kosovo prvič omenjeno kot posebna gospodarsko nerazvita družbeno politična skupnost, niti oblikovanje zveznega Fonda za razvoj nerazvitih, ker so se v tem času pričeli zaostrovati pogoji investiranja (od nevračljivega investiranja prehajamo na kreditno financiranje z diferencirano obrestno mero, omejitvami 30 % lastne soudeležbe delovne organizacije v investicijski naložbi ipd.).[14] Tako se je deset oz. petnjastletni relativni zaostalosti začetne osnove kosovskega gospodarskega razvoja, skorajda že nedosegljivo poglobljenim nesorazmerjem med razvitimi in nerazvitimi področji [5] (in z njimi povezano nacionalno diferenciacijo) pridružila še sistemska zakonodaja in ekonomska politika, ki je z novimi pogoji gospodarjenja delovala v nasprotju z željenimi cilji:

a) ker je s kreditnimi razmerji bila ogrožena že tako nizka akumulativna sposobnost kosovskega gospodarstva,
b) ker je napr. 30 % obvezujoče samofinanciranje dejansko administrativno onemogočalo, da bi kosovske delovne organizacije izkoristile razpoložljive kreditne možnosti.

Gospodarska nerazvitost in protislovnost ekonomskih mehanizmov njenega preseganja je bila na Kosovem v tem obdobju povezana s političnim zapostavljanjem (nefunkcioniranjem predstavniškega političnega sistema) kot tudi s številnimi političnimi pritiski, spornimi policijskimi metodami Rankovića in njegove soldatske, ki so dejansko vsa povojna leta obnavljali nekatere stare metode zgodovinsko preživelega velikosrbskega duha. Nobeno naključje ne predstavlja, če padec Rankovića 1966 sovpada skupaj z začeto ekonomsko reformo z radikalnejšim zaokretom, ki je Kosovu prvič prinesel dolgoročnejšo in polnejšo afirmacijo v ekonomskem, političnem, kulturnem in nacionalnem razvoju.

Osnovni ekonomski instrument postane federalni Fond za kreditiranje gospodarsko nerazvitih republik in SAP Kosovo, ki za razliko od dosedanjih mer ekonomske politike pomeni dolgoročnejši in stabilnejši vir finančnih sredstev v trojnem pomenu:

a) fond izraža na eni strani skupen interes naše družbene skupnosti za hitrejši gospodarski razvoj in zmanjševanje ekonomskih nesorazmernosti
b) predstavlja na drugi strani kompenzacijo delovanja gospodarskega sistema (zakonitosti blagovne produkcije, ne diferenciranih ukrepov ekonomske politike . . .)
c) izraža principe socialistične solidarnosti med razvitimi in nerazvitimi področji Jugoslavije.[16]

Fond je tudi v sedemdesetih letih skupaj z dopolnilnimi proračunskimi sredstvi za financiranje družbenih organizacij ostal osrednji vir financiranja kosovskega gospodarstva, pri čemer je:

a) 1971. leta prešel na izključno kreditne odnose;

b) od 1976 pa se v stalni vir sredstev vračunava tudi 20 % neposrednega združevanja dela in sredstev organizacij združenega dela pri skupnih naložbah (1981 se ta delež povzpne na 50 %).

Sorazmerno z ekonomsko emancipacijo kosovskega gospodarstva se razvija tudi njegova politična emancipacija, povečevanje zahtev za polnejše upoštevanje nacionalnih pravic, za večjo avtonomijo v okviru samostojne družbeno politične skupnosti, ki bi imela pravico do samoodločbe, morebitne odcepitve in podobno. Nezadovoljstvo doseže vrhunec v demonstracijah 28. in 29. 11. 1968, kot svojevrstni balkanski odsev „evropske revolucionarne pomladi", v zahtevi „Kosovo – republika", kar neposredno vpliva na oblikovanje novih ustavnih amandmajev med republikami in avtonomno pokrajino (glej Ustavni zakon socialistične avtonomne pokrajine Kosovo, Priština, 1969).

Samokritičnost Brionskega plenuma, ustavni amandmaji, nova ustava 1974. leta in konsistentnejši sistem ekonomskega vzpodbujanja zmanjševanja nerazvitosti, so bili osrednji nosilci preseganja nekaterih preteklih zablod, ekonomskega, političnega, nacionalnega zapostavljanja albanske nacionalnosti v jugoslovanski družbeni skupnosti. Na pragu jasnejše zgodovinske perspektive sedemdesetih let, začetka skupnih naporov ustvarjanja večje ekonomske enakopravnosti kot notranje osnove razreševanja celotne nacionalne enakopravnosti Albancev, januarja 1975 znova izbruhnejo demonstracije (predvsem med študenti), ki se tokrat razlikujejo od prejšnjih (1968) po izraziti proalbanski vsebini (zahteva ustanovitve Velike Albanije, vzklikanje Enverju Hoxhi ipd.). To je bilo prvo resnejše znamenje,

a) da družbena institucionalna reforma v začetku sedemdesetih let ni zaživela v pričakovanem sijaju (napačno zastavljena ekonomska radikalnost reformiranja in preinstitucionalizacije gospodarskega sistema, delegatski politični sistem je še vedno obnavljal odtujenost politične strukture);
b) da ima opraviti z latentnim nezadovoljstvom albanskega prebivalstva, ki je izviralo iz celotne zgodovine njegove nacionalne emancipacije in samobitnosti ter ni preprosto obvladljivo z enkratnim zamahom revolucionarne zgodovine;
c) da je nezadovoljstvo in zgodovinsko pogojena nižja stopnja vrednostne identifikacije s temeljnimi usmeritvami samoupravnega socializma (visoka stopnja brezposelnosti, nizka kulturna raven. . . .) omogočila učinkovitejše delovanje ideologije nacionalizma, indoktriniranje albanskega iredentizma (z vsemi oblikami strategije „specialne vojne", povezanosti s kontrarevolucionarnimi silami ipd.).

Ekonomski sistem samoupravnega socializma v Jugoslaviji in ekonomski nacionalizem

Kratko zgodovinsko obelodanjenje predvojne in povojne zgodovine Kosova potrjuje spoznanje, da so se na tem mestu prelamljale številne ekonomske, politične, sociokulturne in nacionalne protislovnosti, ki so vse do danes ohranjale aktualnost t. i. „albanskega vprašanja". Zgodovinska emancipacija naroda se izraža v največji meri z ekonomsko samostojnostjo in gospodarsko razvitostjo, zato lahko med osnovne vzroke nacionalizma na Kosovu uvrstimo:

a) delovanje ekonomskega sistema in njegove praktične operacionalizacije,
b) ekonomsko politiko in njene družbeno ekonomske posledice,
c) načine financiranja in drugi sistemski ukrepi zmanjševanja družbene regionalne nerazvitosti,
d) demografska gibanja,
e) subjektivne faktorje gospodarskega razvoja ipd.

Raletivna vrednost vsakega od teh elementov je teoretično in kvantitativno lahko določljiva, zato je pomembnejše razumevanje njihove notranje strukturne odvisnosti in povezanosti in prav tu se izkaže, da v mnogočem leži osrednji vzrok sedanje gospodarske krize in njene nacionalne razsežnosti.[17]

Socialistični razvoj povojne Jugoslavije je pričel na temeljih izredno nizke materialno tehnične in družbeno kulturne ravni, pri čemer je v kratkem tridesetletnem obdobju ustvaril izredno hiter gospodarski razvoj, ki si je utiral pot skozi globoke strukturne spremembe (industrializacijo, deagrarizacijo, urbanizacijo . . .), disproporcionalen razvoj posameznih elementov (in njihovih širših sistemskih povezav) celotne družbene reprodukcije kot npr. med razpoložljivimi produktivnimi silami in željeno normativno stopnjo družbenega razvoja; med produkcijskimi sredstvi in njihovim izkoriščanjem; med razvojem primarnih, sekundarnih in terciarnih dejavnosti med „težko" in „lahko" industrijo; med kmetijskimi možnostmi in dejanskimi zmožnostmi; med planskim usmerjanjem družbene reprodukcije in blagovno tržnimi odnosi; med lastno in tujo akumulacijo; med izvozom in uvozom; med razpoložljivim kontingentom delovne sile in stopnjo zaposlenosti; med kupnimi in blagovnimi fondi; med produkcijo in vsemi oblikami potrošnje ipd. To pa nadalje pomeni, da so naši trenutni gospodarski problemi dejansko dolgoročnega značaja in po svoji vsebini mnogoznačni, odvisni od množtva medsebojno pogojenih elementov celotne družbene reprodukcije. Spoznavno teoretično odkrivanje teh protislovij še ne pomeni njihovega praktično političnega preseganja, pri čemer se moramo izogniti dvem čerem:

a) zablodi znanstvenega funkcionalizma ekonomske znanosti, od katere danes mnogi pričakujejo gotove „recepte" preseganja kriznosti, čeprav je bila v preteklosti mnogokrat zapostavljena z vsemi možnimi posledicami (mnogi razvojni problemi so dejansko zunaj moči in konec koncev tudi lastne sposobnosti ekonomske znanosti);
b) zablodi političnega voluntarizma birokracije (na Balkanu je bila kljub svoji številčnosti zgodovinsko vedno podpovprečno učinkovita), da enostransko sprejme določeno znanstveno koncepcijo, ki je najbližja njenim ideološko doktrinarnim predstavam (npr. teorija samoupravnega socialističnega produkcijskega načina, dohodkovna dolgoročna cena . . .) ali pa preprosteje zavrne vsa znanstvena spoznanja kot praktično neuporabna.[18]

A) DELOVANJE EKONOMSKEGA SISTEMA IN NJEGOVA PRAKTIČNA OPERACIONALIZACIJA

Z ekonomskim sistemom razumemo zaokroženo strukturirano celoto ekonomskih kategorij (kot abstrakcij družbenih odnosov), ki s svojo povezanostjo in medsebojno odvisnostjo določajo najširši družbeni okvir funkcioniranja

gospodarstva. Gospodarski sistem je kot veliki sistem dejansko operacionalizacija ekonomskega sistema preko celote funkcionalnih mehanizmov (sistem cen, primarne, sekundarne in terciarne delitve, monetarno kreditnega sistema, fiskalnega sistema, sistema razširjene reprodukcije, sistema planiranja . . .), ki omogočajo realizacijo izhodiščnih družbenoekonomskih osnov (kot npr. družbena lastnina, samoupravni produkcijski odnosi, združeno delo, delitev po delu, svobodna menjava dela in sredstev ipd.).[19]

Ali dolgoročno padanje gospodarske rasti, poglobljena strukturna (panožna) nesorazmerja, deficit trgovinske in plačilne bilance, omejevanje jugoslovanskega skupnega trga in zaprtost republiških (pokrajinskih, občinskih) trgov, večanje regionalnih nesorazmerij in z njimi povezana nacionalna nasprotja, problemi zaposlovanja, pomanjkljiva oskrba z najnujnejšimi življenjskimi potrebščinami . . . dokazujejo nedomišljenost nekaterih elementov ekonomskega sistema ali pa gre preprosto za ekonomsko neučinkovito in družbeno neustrezno operacionalizacijo družbeno ekonomskega sistema v praksi (kot gospodarskega sistema)?

Razkorak med sistemskimi opredelitvami (ekonomski sistem) in realnimi tokovi družbene reprodukcije je ustvaril svoboden prostor nemotenega delovanja intervencijskih razmer ekonomske politike, centraliziranega reševanja na osnovi voluntarizma in ne dolgoročnejših strateških opredelitev ter upoštevanja objektivnih ekonomskih zakonitosti (od zakonitosti nepresežene blagovne produkcije do zakonitosti naraščajoče produktivnosti in ekonomičnosti dela, strukturnega ravnovesja med posameznimi deli družbene reprodukcije ipd.). Teoretično napačno in politično naivno bi bilo vzroke tega razkoraka iskati samo v odstopanju gospodarskega sistema in njegovi disfunkcionalnosti glede na pravno normativno (teleološko) opredelitev, če nam vsa dosedanja zgodovina (prakse in teorije) dokazuje, da se nasprotje med pravno normativnim (teoretičnim, ideološkim) in praktičnim vedno razrešuje v korist slednjega. Iluzija sedemdesetih let (ki pa ni bila nova), da lahko sistemska institucionalizacija in normativizacija gospodarskih razmerij (samoupravne interesne skupnosti, samoupravni sporazumi, družbeni dogovori . . .) mimo osnovnih kriterijev ukrepov in meril (zakona vrednosti, dolgoročnejše planske strategije razvoja . . .) uravnava procese družbene reprodukcije, končuje v svojem lastnem nasprotju: ob navidezni načrtnosti in podružbljenosti pada v vedno večjo anarhičnost in birokratizacijo družbenega življenja.

Institucionalne spremembe 1971 (ustavni amandmaji in kasnejša Ustava) so bili v večji meri rezultat zgodovinskega obračuna z etatizmom, boja Zveze komunistov proti administrativni centralizaciji politične in ekonomske moči (ki se na kraju izraža v različnosti in protislovnosti nacionalnih interesov) kot pa protislovij gospodarskega sistema po polovično zastavljeni reformi 1965. leta. V ustavnih amandmajih 1971. leta sta poudarjeni dve osnovni ekonomski načeli novega federalizma:

a) načelo suverenosti republik in pokrajin, da samostojno zadovoljijo svoje ekonomske interese,
b) načelo enotnega jugoslovanskega trga.

Obe načeli sta komplementarni, če federacijo razumemo kot entiteto znotraj republik, federalnih enot, ki s svojo medsebojno povezanostjo, relativno samostojnostjo dejansko opredeljujejo federacijo kot celoto (sistem) in ne

nasprotno, da postaja federacija sinonim za neko nadrepubliško institucijo, utelešenje centralizma in unitarizma z vsemi njunimi zgodovinskimi posledicami. Izogibanje centralizirani zanki in grozeči etatizaciji, poudarjanje razvoja samoupravljanja (kot produkcijskih in politično demokratskih odnosov) omogoča na eni strani povečanje ekonomske in politične suverenosti republik in po drugi strani povečuje vlogo nove institucionalne enote – TOZD. TOZD kot osnovna institucionalna enota, gradbeni zidak ekonomskega in tudi političnega sistema, pravic in dolžnosti samoupravljalcev, naj bi v osnovi reševala dve potrebi družbenega razvoja:

a) materialno tehnično mobilnost in fleksibilnost, ki jo zahteva sodobna znanstveno tehnična revolucija v iskanju novih organizacijskih oblik, reprodukcijskih povezav v širše tehnološke enote (glej lastnosti velikih sistemov, ekonomije velikega obsega ipd.)
b) družbeno politično in ekonomsko demokratičnost, ki naj omogoči neposrednim producentom, da obvladujejo pogoje svojega dela (družbena lastnina) in njegove končne rezultate (presežno delo oz. dohodek).

Tedanjim institucionalnim spremembam je botrovalo tudi prepričanje določene ekonomske doktrine samoupravnega socialističnega produkcijskega načina, da dohodek v celoti pripada delavcem TOZD, ki samostojno in družbeno odgovorno odločajo o njegovi namenski delitvi na potrošnjo in akumulacijo, ne da bi pri tem dovolj poudarila družbeni značaj tega dohodka, ki izhaja:

a) iz družbenega značaja produkcijskih sredstev (družbena lastnina produkcijskih sredstev predpostavlja njihovo svobodno in odgovorno uporabo, obnavljanje v razširjenem obsegu, prepoveduje pa vsakršno prisvajanje na njeni osnovi);
b) iz ekonomsko logičnega razumevanja dohodka kot vrednosti (kot družbenega odnosa par excellence), ki hkrati poudarja Marxovo misel, da je absurdno domisliti (in praktično osmisliti) asociacijo neposrednih producentov na osnovi menjalne vrednosti (Rohentwurf);
c) iz specifičnosti funkcioniranja tržnega mehanizma, ki v primarni delitvi razdeljuje po produktivnosti dela (in ne po vloženem delu), sorazmerno naravnim, tehnološkim in ekonomskim monopolom, različnim rezultatnim ukrepom ekonomske politike ipd.

Osnovni motiv gospodarjenja v terciarni blagovni produkciji je dohodek TOZD, ki se hkrati dopolnjuje z motivi osnovne družbeno politične organizacije (občine), znotraj katere ustvarjajo delavci TOZD svoje politične pravice in zadovoljujejo svoje družbene potrebe (skupna potrošnja, šolstvo, zdravstvo, socialno varstvo, stanovanje . . .). Oba motiva sta kljub zakonski opredelitvi celotnega jugoslovanskega trga in navkljub ekonomski logiki združenega dela kot integracijske celote delovala izratito avtarktično, razdruževalno:

a) ker delovna organizacija (TOZD) najneposredneje dosega povečanje dohodka in skozenj tudi fond OD, če investira akumulacijo v lastno delovno organizacijo (modernizacija produkcije, povečanje produktivnosti, zmanjšanje ozkih grl . . .);

b) ker z investiranjem znotraj lastne družbeno politične organizacije hkrati neposredno razrešujejo druge dimenzije svojega družbenega življenja (od zaposlenosti do družbenega standarda);
c) ker je doseganje dohodka na osnovi združevanja sredstev z drugimi delovnimi organizacijami (TOZD) ali pa z delovno organizacijo (TOZD) druge družbeno politične skupnosti strukturno manj pomembno (manjši delež v skupno pridobljenem dohodku), povezano je z večjim poslovnim tveganjem (pogumom), posrednejšimi družbenimi ekonomijami (prihranki) ipd.

Avtarktična zaprtost, regionalizacija gospodarskega sistema, zapiranje v republike in občinske meje, partikularizem različnih republiških in pokrajinskih (nacionalnih) interesov, ekonomski protekcionizem . . . potemtakem niso zgolj rezultat političnega voluntarizma v usmerjanju družbeno ekonomskega razvoja in njegove sistemske institucionalizacije, političnih spodrsljajev regionalnih političnih struktur in njihovega paradržavnega samoupravljanja, temveč vzroki zastojev razširjene reprodukcije dejansko leže v ekonomski logiki ekonomskega sistema in nekaterih zamaknjenostih njegove praktične realizacije.

Ustavna pravica republik in avtonomnih pokrajin, da z družbenim planom, ekonomsko politiko in drugimi gospodarskimi mehanizmi potrjujejo svojo ekonomsko samostojnost kot osnovo politične in nacionalne osamosvojenosti in neodvisnosti, se je dejansko spremenila v pravico upravljanja z neposrednimi producenti v TOZD. Družbeno politične skupnosti že od samega začetka svoje nove družbene vloge v veliki meri upravljajo z razširjeno reprodukcijo, ki se ob naraščanju gospodarskih protislovij zaostri v neprikrito administrativno intervencijo (z ekonomskega vidika je bilo v šestdesetih letih več ekonomske demokracije in samoupravljanja kot v sedemdesetih):

bolj odločajo družbeno politične skupnosti in s tem neposredno pre oblikujejo razmerja primarne delitve dohodka v korist določenih panog, grupacij, delovnih organizacij, regij ipd.
b) Namesto prve nastavitve deviznega trga šestdesetih let, ostaja le torzo plačilno bilančnega in devizno bilančnega položaja republik in pokrajin, ki se iz preproste knjigovodsko računovodske operacije sprevračajo v popolno republikizacijo, odvisnost delovne organizacije od SISEOT-ov ipd.
c) Republike vodijo svojo fiskalno politiko (kar je ob federalni monetarni in carinski politiki svojevrstna svetovna posebnost), samostojno politiko velikih sistemov (npr. železniški promet, energetika, PTT, agrokompleks ipd.)

Ekonomski regionalizem, vpet v ekonomski model napačno razumljenega federalizma (na glavo postavljen sinergijski učinek, da je vsota delov več kot celota), lahko najneposredneje ponazorimo s spodnjo razpredelnico medrepubliške blagovne menjave:

Delež nakupa blaga in storitev na lastnem področju v skupni nabavi republik in pokrajin (v %).[20]

	1970	1972	1974	1976
SR Crna Gora	48,7	53,2	55,5	62,7
SR Bosna in Hercegovina	63,2	65,2	68,9	67,3
SR Hrvatska	62,8	63,7	64,4	68,6
SR Makedonija	66,5	66,6	68,3	63,4
SR Slovenija	57,8	59,2	63,3	64,5
Srbija – Bez pokrajina	60,0	60,7	62,5	65,2
SAP Vojvodina	50,0	53,6	56,2	62,6
SAP Kosovo	56,6	62,2	55,8	62,6
SFRJ	59,6	61,3	63,4	65,7

Če se dve tretjini produkcije menjuje znotraj lastnih republik in pokrajin, če samo 2,23 % TOZD oz. DO (1979) deluje zunaj republiških in pokrajinskih meja, če samo 1,2 % akumulacije preliva med TOZD (DO) republik, potem kljub naporom vzpostavljanja institucionalnega sistema združenega dela in ideologiji samoupravljanja (obvladovanje razširjene reprodukcije) ne moremo govoriti drugače kot o relativno združenem delu, deagregiranosti jugoslovanskega gospodarstva (medsektorski in regionalni), razpadanju enotnosti jugoslovanskega skupnega trga, ki neposredno ogroža kohezivnost in integrativnost jugoslovanske večnacionalne družbene skupnosti.

Kakšne so posledice avtarktičnosti ekonomskega sistema federalizma z vidika regionalnega gospodarskega razvoja, razmerja med razvitimi in nerazvitimi regijami (še posebno pokrajine Kosovo)?

Prvi sklep je teoretično in praktično nesporen: avtarktičnost, partikularizem in regionalizem zapira vrata razvoja ekonomsko nerazvitim območjem, jih prisiljuje k naslonitvi na lastne gospodarske sposobnosti, na centralizirano in ekonomsko premalo učinkovito akumulacijo (različne pojavne oblike fonda federacije, proračun). Razvite republike in njene delovne organizacije vlagajo izredno skromna sredstva (10 % tuje akumulacije, ki je uporabljena za financiranje Kosova) in predstavljajo manj kot desetino kreditov Fonda za financiranje hitrejšega razvoja nerazvitih republik in SAP Kosovo. Neznatna mobilnost akumulacije, slaba organizacijska povezanost med republikami in SAP Kosovo dokazuje, da je bila planska zahteva 1975 o 20 % neposrednem združevanju iluzija, ki je dejansko pokrajini odvzela dosegljivo centralizirano akumulacijo Fonda in tako še poslabšala ekonomski položaj pokrajine.

Drugi sklep prvega samo dopolnjuje: medsektorska in interregionalna analiza dokazuje, da je za nerazvite pomembnejši trg razvitih, kot pa je za razvite regije trg nerazvitih, kar z drugimi besedami pomeni, da zapiranje in avtarktičnost regionalnih gospodarstev v večji meri prizadene nerazvite regije kot pa razvite. Če k temu prištejemo še strukturo blagovne menjave, kjer npr. Kosovo sodeluje predvsem s surovinami in produkti nižje predelave in upoštevamo hkrati dolgoletne „škarje cen" med surovinami in končnimi produkti, med nadziranimi in svobodno oblikovanimi cenami ipd., v bistvu samo potrjujemo znani sklep o „zaostajanju razvoja" Kosova kot posledice splošne ravni materialne in družbene zaostalosti, nedorečenosti institucionalnega in funkcionalnega gospodarskega sistema.

B) RACIONALNOST EKONOMSKE POLITIKE IN NJENE DRUŽBENO-EKONOMSKE POSLEDICE

Razmerje med ekonomskim sistemom, gospodarskim sistemom in ekonomsko politiko je v jugoslovanski praksi še vedno nedomišljeno, ker pogosto funkcionalno uravnavanje gospodarskega mehanizma k željenim družbenim ciljem zamenjujemo z organizacijsko strukturo in mehanizmi gospodarskega sistema, t.i. sistemske ukrepe pa preprosto obravnavamo kot bistveno determinanto ekonomskega sistema. Obe zablodi, prva izenačuje način upravljanja gospodarskega sistema s sistemom samim, druga pa pravnonormativno prevede na zgodovinsko realnost produkcijskih odnosov, imata skupen imenovalec v zanemarjanju zgodovinskega subjekta, delavskega razreda (neposrednih producentov) in v zapostavljanju objektivnih ekonomskih zakonitosti družbene reprodukcije, znotraj katerih se oblikujejo vsaj dolgoročno) tako ekonomska politika, gospodarski sistem kot na koncu tudi ekonomski (družbeni) sistem.

Če ima ekonomski sistem logično in zgodovinsko zastavljene družbeno ekonomske osnove (blagovna produkcija, samoupravni produkcijski odnosi, družbena lastnina, delitev po rezultatih dela . . .), potem je potrebna takšna njegova praktična artikulacija (gospodarski sistem), da se bo preko delovanja (funkcioniranja) upravljalskih akcij ekonomske politike normalno reproduciral gospodarski sistem in skozenj tudi splošna izhodišča ekonomskega sistema. Zato pa je potrebna celovita, kompleksna in medsebojno usklajena ekonomska politika, deluje na temelju dolgoročne strategije gospodarskega razvoja in splošnih družbenih preferenc ekonomskega sistema.

Ekonomska politika nosi s seboj zgodovinski atribut države in ekonomsko logiko blagovne produkcije (posebno monopolnega in „zrelega" državno korporacijskega kapitalizma), za to je v samoupravni socialistični družbi izgubila svojo zgodovinsko kontinuiteto in to toliko bolj, kolikor bolj smo v našem revolucionarnem družbenem spreminjanju zanikali etatizem in verovali v preseganje blagovne produkcije. Čeprav bi se s spremembo ekonomskega sistema in nove ekonomske oblike federacije morala spremeniti tudi vsebina, funkcije in cilji ekonomske politike (kot ekonomske politike združenega dela), se je dejansko ohranila stara vsebina v novi preobleki:

a) na eni strani se ohranja notranja strukturna neusklajenost posameznih delov celotnega sistema ekonomske politike (poudarjenost kreditno monetarne, devizne, zunanjetrgovinske politike in izrazitejša zapostavljenost fiskalne, cenovne, dohodkovne . . .),
b) ohranja se revnost instrumentarija ekonomske politike, ki je sorazmerna z razvojno stopnjo blagovne produkcije in uporabe sodobnih spoznanj ekonomske znanosti;
c) med subjekti ekonomske politike ni dorečena razmejitev, kjer se pravice federacije v veliki meri institucionalno decentralizirajo na republiški ravni, tako da v mnogočem ogrožajo enotnost jugoslovanskega skupnega trga in skupne dolgoročne strategije razvoja (federacija po pravilu ukrepa vedno ex post, kot gasilec požarov, z intervencijskimi ukrepi ipd.);
d) nekonsistentnost in necelovitost izgradnje gospodarskega sistema, nekoordinirano makroekroekonomsko upravljanje, (pogosto označeno z ne-

gativnim predznakom etatizma), voluntarizem samoupravnih sporazumov in družbenih dogovorov mimo kriterijev in meril objektivnih ekonomskih zakonitosti, zapostavljenje planiranja in dolgoročne strategije gospodarskega razvoja, neartikulirano regionalna dimenzija ipd.

Pod vplivom doktrine samoupravnega socialističnega produkcijskega načina, ki je poudarjal samogibanje in neprotislovno perpetuiranje socialističnih samoupravnih produkcijskih odnosov, smo vedno kolebali med dvema skrajnostima: med Scilo spontanosti razvoja samoupravnih socialističnih produkcijskih odnosov, idealistične podobe asociacije neposrednih producentov znotraj zgodovinsko transformirane blagovne produkcije, in Karibdo intervencionalizma, absolutne prevlade kratkoročne ekonomske politike, ki pogosto ukrepa (posebno v kriznih trenutkih) v nasprotju z ekonomsko logiko gospodarskega sistema (blagovnega gospodarstva) in normativnimi opredelitvami ekonomskega sistema. Zamrznitev cen in njihova sprostitev tržni stihiji, podiranje in nasilno vzpostavljanje ravnovesja med kupnimi in blagovnimi fondi, zamujanje upravljalskih akcij makroekonomske politike, ipd., dejansko samo dokazujejo neravnovesno stanje gospodarskega sistema, razbijanje njegove notranje zgodovinske logike, zgodovinskega razvoja, ki venomer potiska gospodarski sistem med obema poloma delovanja ekonomske politike. Na vedimo primer. Če predpostavimo, da je delovna organizacija (TOZD) kot blagovni producent racionalni ekonomski subjekt, je majhna verjetnost, da bo npr. veljavnost t.i. „malega deviznega zakona" (administrativna redistribucija deviz) vzpodbujala izvoz kot prioriteto srednjeročnega plana (in tudi dolgoročnejše strategije gospodarskega razvoja) ter enega ciljev ekonomske politike. TOZD se ne bo podrejal racionalnim ekonomskim zakonitostim produktivnosti in ekonomičnosti dela, če mu npr. monopolni položaj na trgu dopušča prisvajanje monopolnega dohodka, socializacijo rizika, izplačevanje visokih osebnih dohodkov ne glede na rezultate poslovanja in kriterije delitve po rezultatih dela.

Naša ekonomska politika je relativno pozno sprejela regionalni pristop, vendar je v pomanjkanju poznavanja regionalne ekonomske teorije, uporabe znanstvenih meril in različnosti zgodovinskih družbenih interesov, nujno končala na polovici poti: kako ugotoviti ekonomske interese republik in pokrajin in kako jih medsebojno uglasiti v celoto jugoslovanske razvojne politike; ali pri investiranju upoštevati socialne (nacionalne) kriterije ali ekonomska merila; ali ekonomski interes določene regije izraža dejansko tudi ekonomsko racionalnost celotnega gospodarskega sistema ipd. Na vsa ta vprašanja ekonomska znanost ne more odgovoriti (in če odgovarja so njeni odgovori pogosto nasprotujoči)[21], nanje ne more učinkovito odgovarjati tudi institucionalni mehanizem medrepubliškega dogovarjanja in sporazumevanja, zato so odgovori mnogokrat prepuščeni političnemu voluntarizmu in obstoječi strukturi politične moči.

Centralizirani Fond za razvoj nerazvitih predstavlja sicer učinkovito sredstvo centralizacije akumulacije in njene razvojne uporabe, toda hkrati je neučinkovitost kot širši kvalitativen instrument anticiklične dolgoročne politike in kompleksnejši vzpodbujevalec zmanjšanja regionalnih nesorazmerij. Enotnost kreditno monetarne politike se ob regionalni različnosti dejansko sprevrača v svoje nasprotje, namesto da bi s selektivnim pristopom v eskontni politiki, ugodnejšimi pogoji najemanja bančnih kreditov itd. omogočila večjo

količino denarja in monetizacije, ki jo potrebuje nerazvito regionalno gospodarstvo. Zaradi regionalne različnosti delov ekonomske politike, njeni ukrepi čestokrat kumulirajo razkorak med razvitimi in nerazvitimi, kar je v nasprotju z drugim delom ekonomske politike, ki si prizadeva k njegovemu preseganju (Fond, sistem razvojnih stimulacij ipd.). Nedvomno je zunanjetrgovinsko, carinsko in devizno ekonomsko politiko najtežje regionalno segmentirati, saj njihove opredelitve določajo enotnost jugoslovanskega trga in celovitost gospodarskega sistema, čeprav podrobnejša analiza odkriva, da je takšna ekonomska politika stimulativnejša za producente razvitejših regij (povečuje njihovo dohodnost, akumulativnost, ipd.). Zato moramo kot kompenzacijo v nerazvitih regijah razviti večplastne mehanizme izenačevanja relativnih razlik, ki temelje na specifični neprilagodljivosti same ekonomske politike.

Velika napaka naše regionalne ekonomske politike izhaja iz njene teoretične dediščine – neokejnzianizma, ki osrednjo pozornost namenja uravnavanju agregatnega povpraševanja (v jugoslovanskih razmerah so to različni mehanizmi restrikcij in stabilizacijskih ukrepov namesto da bi se ekonomska politika ukvarjala predvsem s ponudbo in pospeševanjem kvalitete gospodarske rasti. Za nerazvito produkcijsko strukturo Kosova je namreč uravnavanje efektivnega povpraševanja mnogo manj pomembno kot pa uravnavanje ponudbe, produkcije in njenih notranjih področij stimuliranja nove tehnologije in tehnike, organizacije dela, povečevanje produktivnosti dela, novih modelov potrošnje ipd., ki bi bili sestavni del čvrstejšega regionalnega planiranja in politike hitrejše gospodarske rasti. Oboje pa je bistven pogoj hitrejšega razvoja nerazvitih regij in še posebno SAP Kosovo.

C) DOLGOROČNA STRATEGIJA EKONOMSKEGA RAZVOJA

Težavnost ekonomskega položaja Jugoslavije in še posebno Kosova ne izvira samo iz nedorečenosti gospodarskega sistema, pomanjkljivosti ekonomske politike, temveč v veliki meri temelji na pomanjkanju celovite koncepcije in strategije dolgoročnega družbenega in ekonomskega razvoja Jugoslavije, ki bi omogočil skladnejše in zgodovinsko racionalnejše upravljanje s celotno družbeno reprodukcijo in preseganje regionalnih nesorazmerij. Samo enoten program razvoja Jugoslavije kot celote lahko ponudi možnosti optimalnega razvoja posameznih njegovih sestavnih delov in ne, kot nam zgovorno potrjuje zgodovina, da se lahko nekdo dolgoročneje hitreje razvija na račun drugega. Že nadvse preprost vpogled v medsektorsko analizo nam odkriva, da je interes razvitih regij hitrejši razvoj nerazvitih, ker se s tem povečuje njihovo agregatno povpraševanje in njegovi multiplikativni vplivi na produkcijsko strukturo razvitih in nasprotno. Ekonomski interes nerazvitih je razvoj razvitih regij, saj je le v razvitem gospodarskem sistemu kot celoti mogoče doseči hitrejši lasten gospodarski razvoj.

Dolgoročnejši koncept gospodarskega razvoja bi omogočil vsaki republiki in pokrajini, vsaki ekonomski regiji, boljše izkoriščanje obstoječih produkcijskih in naravnih sredstev, optimalnejšo delitev dela med regijami, boljše izkoriščanje komparativnih ekonomskih prednosti, večje upoštevanje ekonomije obsega, notranjih in zunanjih prihrankov ipd. Pomanjkanje dolgoročne koncepcije in strategije družbenega razvoja je povezano z naraščajočo avtarktičnostjo

jugoslovanskega gospodarstva, z enostransko zastavljenimi pravicami in obveznostmi republik in pokrajin na področju energetike, zunanje trgovine, deviznega poslovanja, fiskalne politike in drugih področij, kjer vsaka družbeno politična skupnost skuša najprej zadovoljiti svoje lastne razvojne potrebe. Konec sedemdesetih let je vendarle prevladalo spoznanje dolgoročnejše gospodarske usmeritve, ki naj bi na osnovi komparativnih prednosti vseh ekonomskih regij omogočila hitrejši in skladnejši gospodarski razvoj, optimalnejše in prodornejše vključevanje v mednarodno delitev dela ipd. Nova strategija razvoja bi naj temeljila na posebno dogovorjenih prioritetah: produkciji energije, surovin. hrane, strojni industriji in turizmu. Že leta 1981 se je takšna razvojna strategija pod pritiskom težav zunanje likvidnosti priklonila strategiji izvoza, vzpodbujanja tistih panog, (posredno ekonomskih regij), ki omogočajo najučinkovitejši prodor na svetovni trg. Zunanjetrgovinska strategija gospodarskega razvoja pa pomeni v naših razmerah hkrati veliko nevarnost, ker sodobna ekonomska zgodovina dokazuje, da je naraščajoča regionalna nepovezanost in razdvojenost povezana z vedno večjo odvisnostjo na svetovnem trgu.

Udejanjenje dolgoročne koncepcije razvoja je povezano s težavnostmi financiranja razširjene reprodukcije, načinom zbiranja in distribucije akumulacije ipd. V jugoslovanski ekonomski teoriji še danes nekateri poudarjajo, da je centraliziran investicijski fond (podobno kot federacijski Fond za financiranje nerazvitih in SAP Kosovo) edina možnost uspešne centralizacije akumulacije za izgradnjo velikih infrastrukturnih objektov, hrbtenične panožne strukture, učinkovite razvojne in anticiklične makroekonomske politike (Fond kot instrument dolgoročnejšega gospodarskega ravnovesja). Zgodovinska dejstva na področju investicijske potrošnje so poznana: več kot 40 % družbenega produkta namenimo investicijam, kapitalni koeficienti so izredno visoki (sorazmerni z ekonomsko razvitostjo regije), največje investicije so po nenapisanem pravilu tudi največje napake (npr. DINA, Obrovac, Na ftovod, elektrarne na mazut . . .), investicijski kriteriji so rezultat predvsem političnega voluntarizma in regionalizma in ne meril objektivnih ekonomskih zakonitosti in dolgoročne razvojne strategije gospodarstva.

Spontanost gospodarskega razvoja je najbolj vidna v ekonomsko nerazvitih regijah, posebno na Kosovu, kjer so investicijske možnosti preprosto uporabili za povečanje obstoječe gospodarske strukture (premogovniki in rudniki barvnih kovin), izgradnjo energetskih objektov in nekaj tekstilne industrije. Enostranska gospodarska struktura je v veliki meri rezultat enostranskega načina financiranja, ker finančna pomoč dejansko ni zajela širših ukrepov ekonomske politike: izbora optimalne tehnologije, organizacijske in kadrovske pomoči, do drugih konkretnih ukrepov (npr. carinske, fiskalne, cenovne, ipd.). Ob tem se je zopet ohranjalo nekaj preživelih teoretičnih in praktičnih zablod, kot naprimer: da je industrija vedno najpomembnejši faktor gospodarskega razvoja (zapostavljanje kmetijstva); da je izgradnja velikih industrijskih kompleksov (kombinatov) temelj gospodarske rasti in ekonomske racionalnosti narodnega gospodarstva (zanemarjanje fleksibilnejših srednjih in malih delovnih organizacij); da je neposredno investiranje finančnih sredstev zadostno za nemoten gospodarski razvoj (namesto transfera tehnologije, organizacije dela) ipd.

Namesto zaključka

Zaostajanje gospodarskega razvoja SAP Kosovo je rezultat številnih zgodovinskih, ekonomskih, političnih, sociokulturnih, nacionalnih vplivov, pri čemer je največkrat težko ugotoviti, kaj je vzrok in kaj njegova zgodovinska posledica. Dosedanji gospodarski in družbeni razvoj republik in avtonomnih pokrajin dokazuje, da se povečujejo razvojne razlike v korist gospodarsko razvitih ekonomskih regij. Tako se je naprimer družbeni produkt celotnega gospodarstva v razvitih republikah v obdobju 1952 – 1980 povečal za 6,6-krat, medtem ko so nerazvite republike (in avtonomna pokrajina Kosovo) v povprečju povečale družbeni produkt samo za 5,7-krat. Dosedanja povojna razvojna politika je kljub načelni opredelitvi o zmanjšanju regionalnih nesorazmerij pripeljala do nasprotnih rezultatov: centralizacija akumulacije in njeno prelivanje (s pomočjo Fonda) je bila očitno vsebinsko preskromna in na Kosovem hkrati tudi prepozna, da bi kompenzirala nasprotna gibanja, ki so rezultat splošnih pogojev gospodarjenja relativno enotnega jugoslovanskega trga, nedomišljene ekonomske politike, neizgrajenosti gospodarskega sistema ipd.

Gospodarska protislovja so neposredno povezana z družbenimi (tudi nacionalnimi), ki se razkrivajo v naraščajoči birokratizaciji in etatizaciji družbenega življenja, v povečanju vloge paradržavnih organov, kjer „neformalne skupine" vse bolj fetišizirajo regijsko (republiško, pokrajinsko, občinsko . .) področje kot element svoje lastne državnosti. Če z „nacionalno ekonomijo" razumemo, da republike in pokrajine suvereno odločajo o svojem presežnem delu (E. Kardelj), o lastnem in skupnem razvoju gospodarstva, potem je ekonomska enakopravnost in suverenost pogoj nacionalne suverenosti in enakopravnosti znotraj jugoslovanske družbene skupnosti. Če je nasprotno „nacionalna ekonomija" povezana z avtarktičnostjo, zaprtostjo, kriterijem absolutne prednosti notranjega razvoja, enostranskim poudarjanjem nacionalnih interesov, potem v bistvu negira enotnost jugoslovanskega trga, njegove gospodarske strukture, enotnost ekonomskega in političnega sistema in jugoslovanske družbe (d ržave) kot celote.

Kosovo nosi s seboj vrsto problemov, ki so razpoznavni med splošnimi zakonitostmi „razvoja nerazvitosti" v jugoslovanski družbi, vendar pa ob tem razkriva vrsto zgodovinskih posebnosti, objektivnih in subjektivnih vzrokov ekonomske zaostalosti in svojega nacionalnega naboja. Zaostajanje gospodarske rasti, neustrezna struktura gospodarstva, neizkoriščene kapacitete, nizka akumulativnost industrije, visoka stopnja brezposelnosti sodijo med nekatere objektivne določevalce sedanjega družbenega razvoja na Kosovu, ki se dopolnjujejo s subjektivnimi slabostmi kot posebnim delom te objektivne stvarnosti. S tem ne zanikamo pomena subjektivnih vzrokov niti dejstva, da osrednja rešitev „kosovskega vprašanja" tako v ekonomskem, političnem in nacionalnem pogledu temelji na lastnih naporih in močeh razrednega boja ter nacionalne emancipacije. Realna analiza in opredelitev problema je predpostavka učinkovitejšega razreševanja, zato je kritika povojne revolucionarne zgodovine notranji pogoj opredeljevanja geneze, vsebine in različnosti metod ter sredstev razreše vanja „kosovskega problema" v okviru širše jugoslovanske družbene skupnosti.

OPOMBE

1 Teoretično razumevanje prehodnega obdobja je mogoče obelodaniti, če ekonomsko strukturo (kot artikulacijo produkcijskih načinov) pojasnjujemo s pomočjo notranjega določevalca dominantnega produkcijskega načina, pri čemer njegova reprodukcija ustvarja hkrati pogoje razvoja novih oblik socialističnega produkcijskega načina. Od pogojev razvoja do razvoja samega (Marx v Rohentwurfu jasno razlikuje pogoje nastanka od reprodukcije kapitala), ki je že negacija negacije predhodnih oblik, obstaja niz konkretnozgodovinskih sistemov, ki predstavljajo zgodovinske pojavne oblike specifičnega produkcijskega načina, ki se artikulira v zgodovini prehodnega obdobja.

2 Podrobnejšo opredelitev kategorij glej v delu B. Kovač, Socializem in blagovna produkcija, Novi vidiki, Ljubljana, 1982

3 Glej 20. sednica CKSKJ, Aktivnost neprijateljskih i kontrarevolucionarnih snaga u SAP Kosovu.

4 Od 49 velikih vezirjev, ki so predstavljali vojaško aristokracijo tedanjega turškega cesarstva v leti 1453 – 1623 je bilo 11 Albancev, ki so se še posebno izkazali v velikih osvajalnih pohodih po Evropi (P. Coles, The Ottoman Impact on Europe, Thames & Dudson, London, 1968, str. 178–81)

5 Čeprav ne bi mogli pristati na S. Aminovo tezo, da je prvotni islam v Magrebu združljiv s t.i. trgovskim produkcijskim načinom. Več o nekaterih problemih islamske ekonomije v K neterym problemum islamske ekonomicke teorije a politiky, Vaclava Jurečka, Politicka ekonomie, Československa akademie ved, Praha, 8. 1982, str. 875–889

6 Spoznanje nujnosti albanske nacionalne enakopravnosti še ne pomeni, da je partijska politika dosegla večje praktične rezultate med albanskim prebivalstvom, saj je bilo malo albanskih partijskih kadrov, nerazvit in številčno šibak delavski razred (izjema je akcija komunistov na demonstracijah ob 550 letnici boja na Kosovem polju leta 1940 in 1941.

7 Nasprotja med KPJ in tiranskimi albanskimi komunisti (KPA) narašča sorazmerno z nujnostjo razreševanja albanskega nacionalnega vprašanja ob koncu II. svetovnje vojne in se zaostri (z uporom Imer Berisa) že pred 1948. letom, ki ga običajno omenjamo kot pomembno prelomnico v albansko jugoslovanskih odnosih.

8 „Socialistični produkcijski način" doživlja ne samo empirično temveč tudi teoretično odisejado, ki ga vodi sorazmerno ideološkim ciljem in sredstvom razrednega boja, družbeno razrednemu položaju raziskovalcev skozi pritrjevanje realnega obstoja socialističnega produkcijskega načina (različni koncepti „realnega socializma", Koracev samoupravni socialistični produkcijski način, ipd.), razvijanje posebnega „etatističnega produkcijskega načina" (Lefebvre), „nekapitalističnega načina produkcije" (Mandel) ipd. V vseh primerih gre navadno poleg epistemoloških spodrsljajev, za nerazumevanje notranje dialektične odvisnosti produktivnih sil in produkcijskih odnosov, kjer na eni strani enostransko poudarjanje produkcijskih odnosov običajno vodi v konceptualizacijo socialističnega produkcijskega načina, njihovo zanemarjanje pa v nasprotje koncepta „nekapitalističnega gospodarskega razvoja".

9 J. V. Stalin, Marksizam i nacionalno – kolonialno pitanje (Zbornik izbranih del, člankov in govorov), Kultura, Beograd, 1947, str. 10–14
O stalinistični koncepciji nacije glej delo Zvonka Lerotića, Nacija (Teorijsko istraživanje društvenog temelja izgradnje nacija), Kulturni radnik, Zagreb, 1977

10 Na tem mestu bi bila morda zanimiva analiza delovanja predstavniškega političnega sistema, posebno v primerjavi z drug o avtonomno pokrajino v Srbiji, ki je le postopno (z Ustavo 1963. leta je ustanovaljena pokrajinska skupščina) pogojevala večjo politično prisotnost Albancev v družbeno političnem in ekonomskem upravljanju. Naše pozornost bomo nasprotno omejili samo na ekonomske razsežnosti, ki bodo z drugačnega zornega kota osvetljevale podobno logiko zgodovinskega razvoja.

11 Aktualni problemi proizvodne strukture SAP Kosovo, EI Beograd, 1971, str. 10–12

12 Milija Kovačević, Kritičko preispitivanje privrednog i društvenog razvoja SAP Kosovo, Socijalizam3, 1979, str. 34–36

13 Pri tem ne mislimo samo na nerazvitost materialne gospodarske strukture temveč tudi na kvaliteto delovne sile, visoko stopnjo nepismenosti, neznanja ipd., ki je v bistvu po devetih letih po vojni v mnogočem še vedno ohranjal enak „način življenja" kot leta 1947 ali celo pred vojno.

14 Glej Radivoj Uvalić, Regionalne nejednakosti u kapitalističkim i socialističkim zemljama, Naša stvarnost, 11–12, 1961

15 Pogosto se v tem pomenu uporablja pojem „nacionalna ekonomija", ki se tako izenačuje z razvitostjo posameznih ekonomskih regij oziroma z družbeno politično organizacijo republik in pokrajin. Pojem „nacionalna ekonomija" bi bil smiseln, če bi bila regionalna (republiška) nacionalna struktura relativno homogena (kot npr. v

Sloveniji), nesmiselna pa postaja v drugih republikah z različno nacionalno strukturo (npr. v Bosni in Hercegovini, Hrvatski, Srbiji, Makedoniji . . .). B. Horvat ironično razvije pomisel, da je pojem „nacionalne ekonomije" dejansko zgolj teoretska abstrakcija stvarne dominacije večinske nacije kot nacionalne diskriminacije (B. Horvat, Nacionalizam i nacija, IEN Beograd, Separat 122, 1971).

16 M. Vuković, Sistemski okviri podsticaja bržeg razvoja nerazvijenih područja, Svjetlost, Zagreb, 1978

17 Kriza celotne družbene reprodukcije se ne razkriva samo v materialno tehničnih razsežnostih (negativna ali ničelna stopnja gospodarske rasti, visoka brezposelnost, strukturna in regionalna nesorazmerja, visoka inflacija in zunanja zadolženost ipd.) temveč tudi v družbeno produkcijskih in razrednih odnosih, v nezmožnosti družbeno učinkovitega in ekonomsko racionalnega načina preseganja negativnih ekonomskih rezultatov, v naraščanju socialne diferenciacije, razrednih nasprotij in družbene patologije . . .

18 Glej kritično analizo sposobne ekonomske znanosti v članku S. Letice, Šta da se radi, Argumenti, 3, 1981

19 Podrobneje o tej razmejitvi teoretizira F. Černe. Splošna teorija ekonomskega sistema družbe, Časopis UL, Ljubljana 1981

20 Miladin Korać, Teze o teritorijalizaciji robnog prometa i samoupravnom planiranju, Socijalizam, 4, 1979, str. 47

21 V začetku sedemdesetih let so vsi republikizirani ekonomski instituti dokazovali, da je vsaka republika znotraj menjalnih razmerij jugoslovanskega skupnega in enotnega trga izkoriščana, kar je logičen in vsebinski nesmisel. Ekonomski institut v službi federacije je nadalje dokazoval nujnost vrnitve centraliziranega investicijskega fonda, dogovorjenega na samoupravnih osnovah. Podobna usoda se ponavlja konec sedemdesetih let, ko številni jugoslovanski ekonomski instituti raziskujejo kriterije nerazvitosti v Jugoslaviji in privedejo do popolnoma nekonvertibilnih kriterijev in njim ustreznim neenotnim končnim sklepom.

22 Obširneje o tem delu, Privredni sistem i nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo. Ekononski institut Univerziteta Kiril i Metodij, Skopje, 1979

UDK: 323.17(497.115) : 321.74(497.115)

Lev Kreft

KOSOVO – REPUBLIKA

Centralna parola, s katero smo se in se še vedno srečujemo ob prodoru nacionalizma na Kosovu, je ob mnogih ogorčenih izrazih občutka podrejenosti in tudi socialne krivičnosti predvsem zahteva in parola „Kosovo – republika". Ta parola predstavlja znotraj sklopa demonstriranih zahtev po boljšem nacionalnem in socialnem položaju (položaj študentov, nezaposlenost, izkoriščanje s strani drugih – npr. v zvezi s Trepčo in podobno) tudi osnovni politični program, ki ni le program nekaterih že dalj časa obstoječih nacionalističnih in iredentističnih krogov in organiziranih sovražnih skupin, ampak je vsaj v obdobju demonstracij bilo tudi geslo, s katerim se je uspelo to organizirano sovražno gibanje postaviti v center dogajanja kot iniciator in organizator širših množic. V sedanjem obdobju, ko poteka s precejšnjimi težavami in tudi ob raznorodnih tokovih idejnopolitičnega ocenjevanja, povezan tudi z zaskrbljenostjo vseh naših delovnih ljudi in občanov, proces konsolidacije na Kosovu, predstavlja ta parola še vedno prisoten motiv ilegalnega grupiranja nasprotnikov tega procesa – s težnjo, vzpostaviti dolgoročnejše ugodne pogoje za razmah ilegalne sovražne dejavnosti na Kosovu in med pripadniki albanske narodnosti v Jugoslaviji sploh. Prisotna tendenca internacionalizacije še dodatno dokazuje, da gre za parolo, ki je globlje pripravljena in dalj časa prisotna, za premišljeno geslo, katerega cilj je politična mobilizacija množic. Ta zahteva po republiki je očitno uspela in delno še vedno uspeva združiti na isti platformi neposredne sovražnike SFRJ in socialno nezadovoljstvo, nacionalni občutek podrejenosti in izkoriščenosti, pa tudi oblastniško voditeljske apetite določenih delov kosovske birokracije in tehnokracije v političnem in gospodarskem vrhu ter v kulturno prosvetnih aparatih.

Zoper parolo smo slišali že celo vrsto argumentov, od tistih, ki jo zavračajo, ker pač neposredno pomeni razpad SFRJ, do tistih, ki navajajo ustavne in teoretske razloge zoper albansko republiko v SFRJ in vidijo načelno nemožnost obstoja dveh državnih tvorb istega naroda oz. nemožnost državotvornosti pri narodnostih, in končno tudi do tistih zakonskih, ki odmerjajo širjenju te parole zaporno kazen. Nekje vmes med te teoretske in praktične razloge pa so se tudi v sferi javnih občil vrinjali argumenti, ki imajo že o prej svoje korenine v kavarniškem nacionalizmu vseh barv; od tistega o južnoslovanski državi, ki ne more trpeti organiziranja tujerodcov, če noče potoniti v njih vse večjem številu, ampak mora celo voditi demografsko politiko njih iztrebljanja, do onega o raznih zgodovinskih krivdah narodnosti, s katerimi se je nakopala take grehe, ki onemogočajo, da bi jo pustili do republiške državnosti – za kazen. Staro resnico nacionalizma, da so republike lahko le enonacionalne, pokrajine pa večnacionalne, in da je torej večnacionalna republika Kosovo nonsens, smo prav tako imeli priložnost slišati in brati. Skoraj smo se spet vrnili v prvotno stanje, v katerem si želi vsaka državna tvorba izpovedati vsaj določeno nacionalnost, če že ne more izpovedati tudi določene religije, ki k tej nacionalnosti spada, najsi bo to religija klasičnega ali sodobnega, „desakraliziranega" kova (kot je to npr.

verovanje v posebno zgodovinsko poslanstvo enega od narodov pred drugimi, verovanje, po katerem ta narod kaj kmalu postane neke vrste „nočni čuvaj" jugoslovanstva). Vsekakor pa smo ob vsej tej poplavi neugodnih zvokov slišali največ tistih tolmačenj, ki izenačujejo to parolo kar z zahtevo po odcepitvi Kosova oz. po njegovi priključitvi Albaniji, vključno s še nekaterimi deli jugoslovanskega ozemlja, ki sodijo k nacionalistični farsi „Velike Albanije". Zato tudi sodni procesi z vso ostrino razsojajo krivdo zlasti na strani organizirane, v trojkah delujoče iredente, ki bila najneposredneje povezana z veliko-albansko politiko „marksistično leninstičnega" albanskega vodstva, medtem ko politični oblastniki na Kosovu takorekoč častno zapuščajo prizorišče, z nekakšno večkratno posredovano odgovornostjo – zaradi „nebudnosti", ali pa kar brez obrazložitve, z lastnim tihim umikom. Zdi se, kot da v praksi sprejemamo tisto tolmačenje demonstracij in siceršnjega dogajanja na Kosovu, ki vidi predvsem zmanipulirane skupine delovnih ljudi in občanov ter v ozadju organizirane sovražne skupine, ki so vlekle niti dogodkov, torej nekakšno zaroto. Vsi ostali, ne le na Kosovu, pa smo bili pač le pasivni opazovalci dogajanj, ki smo bolj ali manj napačno ocenjevali proces zaostrovanja na Kosovu in bili potem bolj ali manj presenečeni, ko je ta proces izbruhnil v dogodivščinah in presenečenju. Ob vsej nujnosti presojanja krivde pa je dejstvo, da samo v personalni kadrovski politiki, ki vedno obravnava ljudi kot stvari, ne moremo iskati rešitev za notranje probleme Kosova, kot tudi v tujini ne moremo iskati razlogov za tako množično privlačnost parole „Kosovo – republika", in za tako dolgo trajajočo brezbrižnost do tega gesla.

Ta parola ni neposredno iredentistična in protijugoslovanska, saj skuša mobilizirati vse pripadnike albanske narodnosti v okviru SFRJ *v boju za lastno republiko znotraj SFRJ*, pri čemer je temeljno obeležje take republike gotovo tisto, kar obeležuje mnoge podobne, že iz zgodovine in naše lastne že presežene (a očitno ne dovolj presežene) prakse enonacionalne državne tvorbe, v kateri vsi ostali zgodovinsko prisotni narodi igrajo vlogo manjšin v obliki klasične kulturne avtonomije. Elementi takih projektov so tudi v obstoječi pokrajini že bili prisotni; zlasti so bili prisotni kot kulturno nacionalna avtonomija s šolstvom, ločenim po nacionalni pripadnosti, pri čemer je postala skorajda pravica vsakega naroda ali narodnosti, da jezika in kulture drugih na pozna. Ta le navidez samo kulturno prosvetna segregacija narodov je pri nas znana npr. iz zahtev Etbina Kristana na brnski konferenci avstrijske socialdemokracije, ki jim je zoperval celo tak teoretik avtonomije kot je to bil tedaj Bauer. Podobne separatistične ideje so imeli židovski bundovci v Rusiji; tako z njimi kot tudi z Bauerjem in Kristanom je polemiziral Lenin v celi vrsti svojih tekstov, in tudi v naši socialdemokraciji je kasneje prevladal drugi pristop. Kakorkoli že, na osnovi teh elementov so se gradili na Kosovu večji apetiti po albanski republiki, in se združili v parolo „Kosovo – republika". Kar je tej paroli že od začetka dajalo kontrarevolucionaren prizvok, je torej vsekakor bilo izrazito klasično buržoazno postavljanje odnosa država – nacija, torej zahteva po svoji nacionalni albanski državni tvorbi, brez upoštevanja izvirnih pravic drugih narodnosti na Kosovu do te iste državne tvorbe – načelo „svoji k svojim" ki nikakor ni dišalo le albanskim nacionalistom, ampak ga iz naše prakse poznamo še od kod, zlasti pa iz raznih idej tvorbe novega enotnega naroda kot nosilca bosanskohercegovske državnosti. Treba pa je pripomniti, da iredentistični podton parole nikakor ni jasen sam po sebi. Kdo bi se v takih konstelacijah

komu priključil? Kosovo Albaniji ali obratno? Ali bi bila centrala v Tirani ali v Prištini? V tem trenutku pa je sicer ta parola gotovo tudi v interesu velikoalbanske politike albanskega vodstva (v nekaterih pisarijah se vse preveč enači politika albanskega vodstva kar z Albanijo nasploh, in to ne le z njenim narodom, ampak tudi kar z Albanci nasploh – to nikakor ni v skladu s temelji naše zunanje politike, ki upravičeno ostro nasprotuje vsakemu vmešavanju v svoje lastne zadeve, toda obenem priznava vsakemu ljudstvu pravico, da si suvereno izbira svojo, pa četudi „kampučijsko" ali kako drugo pot in usodo, in ki tudi ne krivi naroda zaradi nam bolj ali manj nevšečne politike določene izvršne oblasti; posebej neokusni so v tej seriji razni spomini in natolcevanja jugoslovanskih emigrantov–informbirojevcev, ki so v svoji albanski emigrantski karieri končno zašli tudi v albanske zapore). Toda parole obenem izraža predvsem težnjo, da se Albanci v SFRJ organizirajo kot *državotvorna narodnostna skupnost*, na ozemlju, ki ga tudi v okviru SFRJ nekateri krogi označujejo kot albamsko etnično ozemlje na teritoriju SFRJ. Politična platforma „Kosovo republika" je zrasla na naših tleh, in ni uvožena, pa če je še toliko tudi od zunaj podpihovana. Kako? In zakaj je reakcionarna?

Reakcionarnost (torej usmerjenost v razbitje pridobitev delavskega razreda in vseh delovnih ljudi, narodov in narodnosti) določene politične platforme izhaja in more izhajati samo iz konkretnozgodovinskih razmerij razrednega boja, ne pa kar iz obče ustanovnopravne filozofije, ali celo iz dokazovanja, da je pravica narodov do samoodločbe enkratna pravica, da je torej nekoč bila, da pa je ni več. Tako dokazovanje zgreši svoj cilj v toliko, kolikor se tudi samo (blago rečeno) giblje na meji reakcionarnega, saj odreka vsem narodom njihovo temeljno pravico zato, da bi dokazalo neupravičenost določene parole. In to prav v času, ko je pravica narodov do samoodločbe vključno s pravico do odcepitve še vedno ena od osnovnih strateških točk razredne politike socializma kot svetovnega procesa v sodobnem svetu, in ko ni nič bolj reakcionarnega kot sklicevanje na zgodovinske pravice zoper nove zahteve nastajajočih ali že formiranih nacij in razredov. Ko gre za pravico narodov do samoodločbe, gre torej za *revolucionarno zahtevo*, in nikakršne zgodovinskopravne razlage ne morejo narodom te pravice braniti, in jim jemati pravice do boja za odcepitev in ustvarjanje lastne suverene državnosti tam, kjer so, četudi le „narodnosti" (nekateri so celo ponovno začeli previdno govoriti po starem, o narodnostnih „manjšinah"), v deprivilegiranem položaju. Prav v zadnjem obdobju, ko so se razmerja na svetovnem trgu in tudi siceršnja mednarodna razmerja spet zaostrila, je poudarjanje te revolucionarne zahteve osnova za kakršnokoli mednarodno povezovanje delavskega razreda in njegovih političnih organizacij. Zato odgovora na vprašanje o reakcionarnosti parole ne moremo najti v pravni in podobni logiki, saj je ta logika sama šele drugorazredna, izvedena – predpostavlja namreč, da je obstoječi sistem razmerij najboljši možni, predpostavlja „contrat social" kot že in enkrat za vselej izvršeno dejstvo. Prav iz te logike izhaja tudi konsternirano vprašanje: kako more biti Albanija privlačna nekomu, ki je zrasel v Jugoslaviji? V njegovi konsternaciji se skriva prepričanje, da živimo v najboljšem možnem izmed vseh svetov, in to je tista resnica, ki jo je treba vbiti v glavo vsem domačim nezadovoljnežem in vsem nezaupljivim tujcem. Smo pač dežela, ki je najdlje prišla v socializem, ki takorekoč po prvem polčasu vodi s kakih 3:0. To je logika „centra socializma", logika „najnaprednejše" dežele in partije sveta, to je logika, ki potem opravičuje vse

nesocialistične ukrepe represije prav s tem, da brani – kaj drugega kot socializem. To je torej prav – ista „marksistično leninstična" logika.

Neposredna nevarnost za enotnost SFRJ ne izhaja iz možnosti odcepitve Kosova (ali celo „velikega Kosova" z deli Makedonije in Črne gore) od SFRJ, ali ustanovitve republike Kosovo v SFRJ, ampak mnogo pred tem iz karakterja družbenih razmerij na Kosovu in razmerij Kosova kot pokrajine v SFRJ.

Ta razmerja, ki so vsekakor večstransko, in ne le za Kosovo, težavna in pereča, so se v zadnjem obdobju, ko je v vsem jugoslovanskem prostoru, čeprav na različne načine in z različnimi časovnimi nastopi prisoten razvojni proces družbene krize, dejansko zaostrila zlasti za manj razvita področja in posebej za Kosovo. Ta pokrajina namreč tudi v prejšnjih, prosperitetnih in konjukturnih obdobjih, ni dosegala rezultatov, ki so bili predvideni, in ni napredovala v tempu ostalih republik in pokrajin Vojvodine. Na splošnem razvoju SFRJ ni bila udeležena v ustreznem razmerju z lastno rastjo, še zlasti ne v smislu postopnega izenačevanja ekonomske in ostale razvitosti v SFRJ, pa tudi ne v smislu enakomernega razvoja. Pri tem nihče ne more zanikati, da je na Kosovu prišlo v vseh pogledih *do velikanskega absolutnega razvojnega skoka,* toda večanje razkoraka med razvitimi in nerazvitimi v Jugoslaviji kaže na še večje razvojne skoke drugod. Prav na Kosovu je skozi vse povojno obdobje odpovedoval tisti mehanizem politike družbenega in ekonomskega razvoja, ki je imel svojo osnovno gonilno silo v etatističnih mehanizmih in svojo osnovo (namesto v samoupravnih družbenih razmerjih in njihovem razvoju) v tehnobirokratskih razmerjih skupno s poskusi oblikovanja „civilne družbe" v smislu posvečene in vodilne elite nad ljudskimi množicami, ki naj se organizirajo kot amorfna masa brezrezervne podpore dani politiki. Prav pri politiki do manj razvitih področij in do pokrajine Kosovo so namreč po začetnem obdobju, v katerem so bili nujni detonator razvoja, vseskozi etatistična razmerja ostala pri življenju kot cokla tega razvoja. Tudi prvi pohod liberalizma ob koncu šestdesetih let je prej skušal zmanjšati „breme" razvitih, in obenem zvezni etatizem v odnosu do Kosova in drugih manj razvitih preleviti v neposredno etatistično roko nad razvojem Kosova s strani republiških oblastnih struktur razvitih delov SFRJ, kakor pa samoupravno preobraziti pomoč manj razvitim. Tudi sedanje slabe izkušnje v združevanju dela in sredstev kažejo, da so zahteve po preobrazbi fonda še v precejšnji meri krik čiste duše, ki ne prinaša pravih nadomestil za njegovo družbeno funkcijo, kakršno je nekdaj nesporno opravil.

Skušajmo na kratko označiti nekatere karakteristike v procesu nastajanja sedanje situacije na Kosovu kot tistem delu SFRJ, v katerem noben model razvoja ni uspel doseči trajnih uspehov v razmerju do napredovanja drugih manj razvitih delov SFRJ, kaj šele v razmerju do razvoja razvitih;

1. podedovana in „tradicionalna" narodna nestrpnost, ki ima na Kosovu svoje izvore, tako kot na celotnem Balkanu, v vodenem procesu gnitja turškega imperija, ko so skozi daljše zgodovinsko obdobje velike sile Evrope v procesu imperializacije, in male sile Balkana v procesu rojevanja narodno budniške in maloimperialistične meščansko monarhične državnotvornosti pruskega vzorca (vključno s svinjsko trgovino in žganjem teritorialno nacionalnega okusa in imena) rahljale prst vsaka za svojo dominantno vlogo v izkoriščanju naravnih resursov (h katerim je posebej prišteti „homo balcanicusa" kot temelj za nastanek

želene sledniške, ubogljive, čredne discipline vajene industrijske armade cenene delovne sile, ki je po potrebi kaj hitro, z malo več žganja, sposobna prevzeti vlogo „kanonenfutra" za ideale nacije), ta veliki in mali buržoazni pohlep, garniran z vsakokratnim repertoarjem plemensko fevdalnega pobalinstva in splektarjenja vladajočih družbenih sil, se po I. in tudi II. svetovni vojni kot ponovljeni tragični izkušnji tudi za razviti Balkan – zlasti tragični za delavski razred in vse ljudske delovne sloje – nikakor ni polegel, ampak se je v določenem smislu celo ohranjal in stopnjeval. To ne velja le za širše balkanske razsežnosti, ampak tudi za balkanski nacionalizem na tleh SFRJ posebej, kjer si povojnega razvoja nikakor ni mogoče preprosto predstavljati kot proces poleganja nacionalizma in nato njegovega nenadnega, presenetljivega ponovnega rojstva v zadnjih letih ali celo kar lani spomladi. Tudi ta nacionalizem je bil ves čas bolj ali manj izrazito, z več ali manj javnega manifestiranja, včasih pa tudi zgolj „latentno", prisoten. Vsekakor pa je predstavljal še v šestdesetih letih *antagonistično vzporednico etatistični in v precejšnji meri unitaristični, velikosrbski ali celo južnoslovanski politiki na Kosovu.* Ohranjanje tradicije te politike v povojni socialistični Jugoslaviji je skozi daljše obdobje ustvarilo ugodna tla ne le za razcvet vsakršnega nacionalizma na Kosovu, ampak tudi za krepitev posredniške, „prusko" vlogo igrajoče birokracije, ki je s trdo roko dušila zlasti možni nacionalni preporod Albancev na Kosovu, saj bi ta preporod ne ogrozil drugih narodov in narodnosti, ampak ravno oblast birokracije, ki je prisegala tedaj na etatistično unitaristični koncept.

Ko je bil s padcem Aleksandra Rankovića zadan udarec vsej realsocialistični viziji razvoja SFRJ, je prišlo do preobrata tudi na Kosovu. Ta preobrat, ki ni nastopil kar čez noč, pa je bil z vso previdnostjo izvršen tako, da se je spremenil „nacionalni" aspekt birokratske oblasti, da pa se je čim manj spremenil ali celo utrdil ljudstvu, delavskemu razredu in vsem narodom in narodnostim odtujeni karakter te oblasti. To je osnovni izvor vseh kosovskih nacionalizmov, ki je prenesel tudi možnosti za preboj albanskega nacionalizma na površje družbenega dogajanja, in prav malo je bilo storjenega celo v Zvezi komunistov na Kosovu, kar bi prodor tega in drugih nacionalizmov preprečevalo. Tako je preporod Albanske nacionalnosti na Kosovem v 70-tih letih potekal pod izrazitim pritiskom in predznakom nacionalističnih tendenc, ki so ustvarile tudi pogoje za „posebne odnose" z „naravnim zaveznikom" dobrobiti albanskega življa v Jugoslaviji – Albanijo.

2. Stoletna zaostalost specifično balkanskega tipa s karakteristikami patriarhalnega „kmečkega ljudstva" se je ob pogojih raznih veliko- in malo imperialističnih pohlepov pridno ohranjala vse do obdobja NOB in socialistične revolucije. V času po letu 1945 pa prav tako ni prišlo do sicer načrtovanih in pričakovanih sprememb (delno zaradi še vedno prisotnih in že omenjenih apetitov, delno pa tudi zaradi splošne težavnosti socialistične razvojne politike na skrajno zaostalih, od buržoazije prej zgolj zatiranih, ne pa osvobojenih tleh, na katerih prijema, ki so lahko vzpodbujali razvoj polrazvitih ne povsem agrarno zaostalih predelov SFRJ, niso mogli uspeti), ampak se je ob zelo ozki delavski plasti ohranjala ta ista zaostalost, le da je namesto dejanske spremembe svojega družbenoekonomskega položaja patriarhalna skupnost doživela predvsem razkroj tradicionalnih razmerij, propad stare vasi brez nastajanja ali vsaj perspektive nastajanja novega socialističnega procesa agrarne reforme in razmerij v njej; dvomljiv dvig življenjskega standarda, ki je ustvaril ne le razgledniško turistične kontraste med palačami in kočami, ampak tudi

precejšnje dejansko socialno razlikovanje; končno pa še izredna krepitev problemov brezposelnosti. Na vse to je kot omledna dišava navezovalo nekakšno razsvetljenstvo, ki je bilo toliko bolj bornirano, kolikor bolj je bilo nacionalistično, in ob vsem narodno budniškem navdušenju tako kot v ekonomskem tudi v kulturno prosvetnem razvoju pretežno *brezplodno* (na kar med drugim kaže tudi značilna usmeritev v „družboslovne vede", ki ni bila družbeno neproduktivna toliko, kolikor je bila prazno doktrinarna v ideološkem in slepa ulica v ekonomskem smislu, v reševanju pritiska delovne sile iz razpadajoče vasi) in polovičarsko (kar ne označuje nizka dejanska stopnja v delu kulturnih in zlasti prosvetnih ustanov, ampak tudi v razsvetljenstvo verjetno tudi zavestno vgrajena težnja, ustvariti nekakšno razredno amorfno „kosovsko ljudstvo" in njemu pripadajočo javnost „intelektualnih" delavcev, vse skupaj pripravno za politično manipulacijo s strani krojilcev razvojne usode).

K takemu razvoju sodi tudi navidezna preobrazba vasi, ki je prinesla zlasti križe in težave te vedno boleče razvojne poti, malo ali skoraj nič pa njenih prednosti, in v zadnjem času je razvoj celo potekal v smeri slabljenja procesov kooperacije in zadružništva in s tem v smeri bankrota kmetijske politike na Kosovu. Na drugi strani pa tudi industrializacija ni mogla zajeti širokih ljudskih množic po svoji bistveni plati (kljub relativno pomembnim dosežkom v gradnji objektov in v razvoju težke industrije, energetike in rudarstva, pa tudi kljub sicer manj uspešni investicijski usmeritvi na formiranje visoko tehnološko razvite osnove v ostalih sektorjih industrije) – namreč z množičnim zaposlovanjem „viška prebivalstva" (ki ni nastal niti zaradi plodnosti kot narodnostne karakteristike niti zavoljo „neproduktivnega" izobraževanja, ampak zaradi sočasnega ekonomskega razkroja vasi z ohranjanjem značilnosti patriarhalne zaostalosti in ne-razvojne industrijske produkcije), in s tem z ustvarjanjem modernega delavskega razreda na osnovi sočasne krepitve njegovega samoupravnega družbenega položaja. Z drugimi besedami, kolikor se je delavski razred, sicer koncentriran v nekaterih gigantskih kombinatih primarnega sektorja, dejansko formiral, se ni formiral kot dominantna sila razvoja, ampak v precejšnji meri še vedno bolj kot objekt tega razvoja; kolikor pa je razvoj puščal veliko večino prebivalstva tako ali drugače brezposelno, s tem ni nastajala „rezervna delavska armada", ampak višek vaškega prebivalstva brez ekonomske funkcije v družbenoekonomski reprodukciji, višek mladine v vseh procesih izobraževanja s šibko perspektivno zaposlitev, višek nezaposlenih brez velikih možnosti za delo, in višek prebivalstva, ki je odhajal s trebuhom za kruhom preko pokrajinskih meja. Tako je industrijski sektor vse do danes ostal razmeroma ozek in omejen, zlasti po številu delavcev, in s tem krepil zaostalost, čeprav je cilj investicijske politike (usmerjanje v visoko tehnološko in kapitalsko intenzivno produkcijo) bil premagovanje zaostajanja, ki ni bilo povezano le s prejšnjim zgodovinskim razvojem, ampak tudi z razvojem nerazvoja v pogojih formiranja primarnega sektorja v prvem povojnem obodbju. To je bila politika nekakšnega „skoka", sicer ne tigrovega, toda gotovo v precejšnji meri papirnatega – zlasti tehnokracija, torej poslovodne in znanstveno tehnične strukture v produkciji, si je želela večjo ekonomsko moč, a brez nadležno močnega delavskega razreda, želela si je razvoj z ohranjanjem vseh privilegijev, ki izhajajo iz ohranjanja patriarhalnih odnosov ob visoko razviti tehnologiji. Ti patriarhalni odnosi naj bi se posebej ohranjali v razmerju med „produkcijskimi

vodstvi" in „delovnimi množicami". Ti procesi so vsekakor krepili družbeno vlogo tehnokracije in njeno taktično zvezo z birokratskimi oblastnimi težnjami v družbenopolitični nadstavbi, in omogočali tudi v sedemdesetih letih obvladovanje maloštevilnega in kljub vsemu šibkega delavskega razreda (oslabljenega zlasti s pomočjo fraziranja o samoupravljanju, ki je preprečevalo realizacijo novih družbenih odnosov, in s pomočjo fraziranja o bratstvu in enotnosti, ki je prekrivalo dejanska nacionalna trenja in nezadovoljstva) in omogočili tej družbeni koaliciji graditev Potemkinovih vasi v kulturi in prosveti, delno pa tudi v telesni kulturi. Dvorane, domovi, stadioni, biblioteke, vsi ti spomeniki so rasli iz dneva v dan in tako postali reprezentativni objekti moči nosilcev odločanja in investijskih sredstvih. Zato so se nekatera nasprotja zgostila do protislovij prav v teh ambicijah o šolstvu, kulturi, in športu – tako so nogometni neredi v letu 1980, pa tudi prej, bili dejansko uvodni akord v širši nastop nacionalizma (čeprav tu ne gre pozabiti niti takih sporov na „vrhunski" ravni, kot je bil spor o dobavi električne energije s Kosova Makedoniji, ki je v gradnjo termoelektrarne vložila svoja sredstva, obenem pa je od Kosova kljub hudi inflaciji in neugodnih gospodarskih gibanjih nasploh zahtevala fiksno ceno električne energije – že tedaj so namreč tudi skozi „visoko" politiko in vrhove gospodarstva prevevali tudi po nacionalizmu smrdeči argumenti).

Tako dolgotrajen proces razvoja nacionalizma v ugodnem okrilju krepitve birokratskih in tehnokratskih momentov v upravljanju pokrajine seveda ne pomeni, da na Kosovu niso bile na delu sile samoupravljanja, sile socialistične demokratizacije, toda njihova šibkost in končno tudi osamljenost spričo oblastniške politike upravljanja s Kosovom jih je do te mere porinila na rob dogajanja, da je lahko vodilna peščica gradila svojo moč na samoupravnem fraziranju in demagogiji, računajoč zlasti z množičnim oportunizmom v (verjetno precej demoraliziranih) subjektivnih silah socializma, pa tudi znotraj same ZK. Ta demoralizacija je pripeljala tako daleč, da je upravljanje na Kosovu postalo celo že familiarna zadeva, da se je torej ustvarila pozicija novega begovstva sredi socialističnega samoupravljanja. V takih pogojih je bilo seveda možno voditi politiko razbijanja delavskega razreda in vseh delovnih ljudi na nacionalistični osnovi, politiko, ki je eksplodirala v letu 1981 in obenem prav ob tej eksploziji pokazala svojo šibkost: delavski razred in delovni ljudje vendarle niso tako množično nasedli socialnacionalistični frazeologiji, in ob vseh nacionalističnih geslih je bilo treba vendarle graditi v prvi vrsti na globalnih socialnih problemih, katerih rešitev pa množice, celo v svoji nacionalistični evforiji, niso mogle videti le v nekakšni nacionalni avtarkiji Albancev na Kosovu, ampak predvsem socialističnih rešitvah – v takoimenovani socialni pravičnosti. Prav zato ni dobra tista borba zoper ideale „marksizma–leninizma" na Kosovu, ki posveča vso svojo skrb blatenju Albanije: danes propagandi nihče več ne verjame, ne albanski ne naši, ampak prej obratno – čimbolj je živčna, tem bolj dokazuje svojo neutemeljenost in demagogijo, ali pa vsaj negotovost svojega avtorja. Dejanski boj zoper priljubljenost albanskega modela, seveda idealiziranega, med prebivalci Kosova, zlasti med mladimi (ta priljubljenost je sicer malo napihnjena, ker je tako presenetljiva, vendar gotovo obstaja) je predvsem boj zoper korumpiranost političnih, gospodarskih, kulturno-prosvetnih in drugih vodstev na Kosovu v Jugoslaviji nasploh – toda akcent tega boja je zlasti *odvzem oblasti* tem osamosvojenim centrom, *v korist take ali drugačne diktature delavskega razreda in vseh delovnih ljudi nad*

odtujenim upravljalskim aparatom. Ta diktatura pa ni nič drugega kot svobodno združeno delo, torej organiziranost delavskega razreda in vseh delovnih ljudi kot diktature nad tehnokracijo, in birokracijo, v kar je vključena tudi avantgardna vloga subjektivnih sil socializma v krepitvi oblasti združenega dela, ki torej ni neka „absolutna spontaniteta".

3. Tak razvoj razmer v pokrajini pa je dejansko bil v dobršni meri soodvisen *od razmer v SFRJ,* ki so se skozi vse zadnje obdobje odvijale v smislu zaostrovanja družbene krize, zlasti zaradi krepitve republiških in pokrajinskih etatizmov in avtarhij, pa tudi zaradi politike kompromisa z birokratskimi in tehnokratskimi tendencami v razreševanju družbenih nasprotij, katere pomemben moment je tudi vzdrževanje relativne socialne stabilnosti standarda delovnih ljudi in vzdrževanje investicijsko-razvojnih apetitov na veliki nogi s pomočjo nekritičnega dotoka lastne emisije in tujih posojil. Za Kosovo je tu posebej značilno, da se je še vedno ohranil „centralizirani" fond za pomoč manj razvitim področjem in pokrajini Kosovo kot eni od najbolj žilavih elementov etatizmov klasičnega tipa, ki pa je v sodobnih razmerjih v SFRJ postal nepogrešljiv moment teh razmerij. Toda *k temu etatizmu ga ne veže njegov centralni sedež, ampak njegova družbenoekonomska, politekonomska logika,* ki v pogojih združenega dela prav gotovo predstavlja anahronizem, obenem pa več ne zmore zagotoviti ekonomskega efekta, ki je bil prej reguliran z disciplino administrativne podrejenosti republik in pokrajin enotni zvezni politiki. Na osnovi takega položaja, ko je fond še vedno gradil na nekakšni zvezni osnovi v smislu etatistično zasnovane solidarnosti, je bil ta fond tudi osnova družbene moči birokracije in tehnokracije na Kosovu, ki sta s temi sredstvi dejansko upravljali, obenem pa je bil tudi šibka točka njune oblasti v razmerju do drugih republik in do pokrajine Vojvodine, saj so zlasti razvite partnerke stalno zahtevale preoblikovanje pomoči manj razvitim. Sleherni proces deetatizacije federalnih pristojnosti v skladu z ustavo se je vsakič spotikal ob fond in zahteval bistvene spremembe, pa tudi pritiskal na zmanjšanje te pomoči, zahteval nove kriterije za določanje razvitosti – nerazvitosti in podobno. S temi zahtevami po deetatizaciji fonda pa se niso v prvi vrsti izražale težnje združenega dela, ampak težnje novih, republiških in pokrajinskih etatizmov, ki so se zlasti borili za svoj vpliv na razvoj manj razvitih predelov in pokrajine Kosovo, za nekakšen nadzor razvitih nad uporabo sredstev – nadzor, katerega vzvod je republiška ali pokrajinska izvršna oblast. Prav zaradi tovrstnih pritiskov, ki so konstantno na dnevnem redu že od znamenite „reforme" dalje, je fond tudi ostal tak, kot je, kljub kompromisni fifti-fifti rešitvi, dejansko še letos – glavni napadi nanj so namreč vseskozi, kljub nesporno etatističnemu karakterju fonda, prihajali s strani tehnobirokratskih struj, ki so želele ukinjati pomoč manj razvitim pod geslom „jaz nisem čuvar svojega brata" in z zahtevo po ekonomski logiki, predvsem pa so si napredni želeli s tem pritiskom omogočiti odločilno vlogo v usmerjanju razvoja manj razvitih in pokrajine Kosovo. Ta tendenca ni odmrla, ampak bo zlasti po prodoru nacionalizma na Kosovu doživela nov razcvet, saj se da že danes predvideti njeno zahtevo: prisilna uprava nad pokrajino brez nasilnih sredstev, s samimi ekonomskimi sredstvi, delno podprtimi s politično silo, ki omogoča nemoten potek razvoja nerazvoja. Zato je boj zoper tako „preobrazbo" fonda, ki bo ohranila njegov etatistični karakter, razpršila pa le lokacijo te administrativne ustanove, tudi danes pomemben. Z njim se dejansko

ravno vzpostavljajo pogoji za razvoj manj razvitih, zlasti pokrajine Kosovo, na osnovi enakopravnega in suverenega položaja delavskega razreda in vseh delovnih ljudi v razvoju političnega sistema socialističnega samoupravljanja.

V prejšnjem obdobju, ko so se „kuhala" protislovja v federaciji, je prav zato Kosovo kot manj razvito področje, in obenem kot etatistično suverena pokrajina v okviru republike Srbije, postalo križišče in stičišče vseh družbenih protislovij. Avtonomni pokrajini sta lahko postajali enakovredna centra etatistične moči, in kot se republike niso dovolj uveljavile in razvile v smeri samoupravne združitve in suverenosti na osnovi vodilne vloge delavskega razreda in enakopravnosti vseh narodov in narodnosti, tako se tudi republika Srbija ni razvijala kot enotni socialistični prostor revolucionarnega združenega odločanja, ampak se je prelevila v tri avtonomne celote – ob obeh pokrajinah je namreč povsem izven ustave nastala samostojna enota „ožja Srbija" (sprva imenovana tudi „Srbija brez pokrajin"), katere upravljanje je pravzaprav postalo ingerenca srbskih republiških organov. Naj so bile ideje ob tem že take ali drugačne, sam izraz govori o navidez sentimentalni, dejansko pa programsko politični zavezanosti nekdanji „široki" Srbiji s široko oblastjo nad pokrajinama. Tega ne gre pozabiti danes, ko se tem širokosrbskim tendencam z veseljem pridružujejo tudi že od prej znane velikosrbske, saj sproščanje teh apetitov v času po kosovskem „presenečenju" kaže, da si iz tega presenečenja mnogi žele kovati svoj kapital – tudi za ceno ponovnega filozofiranja o preliti krvi, zgodovinski pravici, načelni podrejenosti manjšim večinam (pri čemer so slednje nekako patriarhalno, skorajda fevdalno, zadolžene za skrb za procvit nacionalnih manjšin; skrb, ki – kolikor prerašča čisto etnološko folkloristično pokroviteljstvo – ne vodi kaj posebej daleč od imperializma v malem). Pogoj za kakršnokoli ureditev razmerij v SR Srbiji je prav kritika širokosrbskega in velikosrbskega centralizma, kot odločilni akcent v kritiki pokrajinskega etatizma. Brez tega pogoja se namreč odpira politični krog za znanstvene špekulacije, ki se le navidez dobrohotno obnašajo do temeljev ustavnega sistema SFRJ.

4. V teh razmerah in razmerjih, ki jih označuje relativna zaostalost (ki pa je, ne glede na vse primerjave z Albanijo, v jugoslovanskih relacijah gotovo največja zaostalost – torej absolutna), nerazvitost in določen razvoj razmerij med republikami in pokrajinama v SFRJ, je bila torej lahko tudi v zadnjem obdobju družbena moč ohranjenja v rokah ozkega politično-gospodarskega vrha, ki si je izoblikoval tudi svoje prosvetno kulturniško spremstvo. S temi sredstvi, ki jih je pridobil na razpolago bodisi iz fondov federacije bodisi iz lastne pokrajine, je ta vrh sforsiral visoko intenzivni tehnološki razvoj, povezan z neperspektivnim množičnim, predvsem družboslovnim izobraževanjem, in s Potemkinovimi vasmi raznih iger od kulture do boksa. Taka usmeritev je temeljila na povsem realnem spoznanju da – v obstoječih razmerjih v SFRJ, zlasti ob etatizaciji republiških suverenosti in avtonomnosti – razvoj primarnega sektorja, posebej rudarstva in energetike, nujno pomeni za Kosovo korak iz nerazvitosti v razvoj nerazvoja. Zaradi tega realnega temelja seveda usmeritev kljub vsemu ni mogla privesti do ekonomske samostojnosti Kosova, take, kakršne si še danes žele siceršnje republiške avtarhije – ne, prav narobe, ta razvojna politika je sčasoma nujno nezaposlenost kot latentni družbeni problem izostrila do političnega dejstva, pripeljala do relativnega padanja življenjske

ravni, brezbrižno opazovala izseljevanje, ki ni bilo le nacionalno, ampak predvsem ekonomsko, in si obenem spodkopavala tla tudi s tem, da je to moderno tehnološko usmeritev kombinirala s krepitvijo tradicionalnih in zaostalih družbenih razmerij posebej na vasi kot prevladujoči družbeni grupaciji Kosova. S tem so se, končno, do neznosnosti zaostrila tudi mednacionalna trenja, vedno prisotna – tudi na Kosovu je pač vodilna birokracija videla eno od svojih možnih opor in moči v pogrevanju mednacionalnih nasprotij, in seveda v izgradnji *državne nacije* v pokrajini, kar je bila dejansko pot h krepitvi gesla „Kosovo republika". Bojeviti nacionalizem je imel ustvarjena plodna tla celo v širokih slojih, ki so se počutili depreviligirani – revolt se ni usmeril zoper tiste, ki so delili in vladali, ampak za boljši nacionalni položaj Albancev v Jugoslaviji, s težnjo ustvarjanja „lastne", čisto nacionalne tvorbe znotraj SFRJ. V njej naj bi verjetno šele zavladala pravičnost, v njej naj bi npr. bogastvo Trpeče pripadlo suvereni naciji. Ta iluzorična zahteva, iluzorična, ker je rešitev iz zaostalosti videla v krepitvi avtrakcije in nacionalizma, ni bila neposredno antisamoupravna (čeprav je to gotovo bila po vsebovani tendenci), in je lahko nalepila na svoje limanice demagoških fraz o pravičnosti marsikoga, ki mu upravičeno lahko priznamo, da je bil pretentan. Toda dejstvo je, da se aktivnost socialističnih samoupravnih sil ni dovolj odločno in uspešno usmerila v boj za samoupravno preobrazbo pokrajine in njenega položaja v republiki Srbiji in SFRJ, ampak je nasedla bodisi v oportunizmu bodisi v nacionalizmu, vse dotlej – dokler se vrč ni razbil.

Prav ta protislovni proces, v katerem so delovne množice Kosova dejansko ob debelih kupih proklamacij ostale brez pravic in obenem, postale celo plen nacionalistične manipulacije, kaže, da graditev socialističnih samoupravnih odnosov, diktature proletariata *ni spontano dejanje ljudskih množic, in da je nujno prav dejanje ljudskih množic,* ne pa dejanje razsvetljenega vrha in „božično darilo za vrlo ljudstvo". Vedno prisotni nacionalizem se je uspel razširiti v množicah in se obenem tudi dovolj čvrsto organizirati, vse do nastanka ilegalnih iredentističnih partij, obenem pa je oportunizem šel tako daleč, da so odpovedala tudi vodstva organov za notranje zadeve in politični vrh sam. Monopolistični vrh odločanja se pač ni mogel naslanjati na nikakršno revolucionarno razredno politiko, saj bi mu ta spodkopala temelje, zato je na tak razvoj na Kosovu delno, tiho in oportunistično pristal, delno pa ga je tudi zavestno toleriral kot „srečo v nesreči", in ga v precejšnji še danes ne dovolj ocenjeni meri, tudi organizirano vzpodbujal.

5. Na teh temeljih, ob organizirani prisotnosti nacionalizma, ki je zajel širše sloje prav tistega dela prebivalstva, ki bi sicer lahko predstavljal osnovo socialistične samoupravne preobrazbe, se je krepila vloga in izolirani položaj ozkega političnega, gospodarskega in kulturno prosvetnega upravljalskega vrha, tako da je mogoče govoriti o *karakteristikah vladajočega razreda,* ki je tudi v svojih vsakodnevnih manifestacijah spominjal na novo begovstvo. Ta birokratska tehnokratska struktura se je znotraj SFRJ borila za:

– ohranitev etatističnega centralnega fonda za pomoč manj razvitim, ki je bil ob procesu slabitve zveznega etatizma vzvod in možnost za povsem avtonomno razpolaganje s kapitalom,

– krepitev državnosti, suverenosti in samostojnosti v avtonomni pokrajini kot krepitev lastne oblasti, in *stalno držala na navezi geslo „Kosovo republika"*

ter ga po potrebi tudi sama sprožila. To ji je omogočalo, da težave lastne dvoumne pozicije, razpete med vlogo narodno vodilne kamarilje in vlogo zveznemu centralizmu naklonjene in vsem razvitim hvaležne predstavnice Kosova kot tudi težave lastne monopolne politike *ne predstavlja v dejanski luči*, kot težave razvoja manj razvitega Kosova in težave nesamoupravne oblastniške razvojne politike, ampak kot težave, ki izhajajo iz depreviligiranega položaja Kosova v SFRJ, težave položaja avtonomne pokrajine, težave zaradi pritiskov drugih republik in njihovih etatizmov, katerim je treba postati enakovreden partner.

6. V letu 1980 je prišlo po zaostrovanju zadnjih let spet do zelo resnega pritiska za ukinitev etatističnih razmerij v zveznem fondu, pritiska, ki se v njem ni izražalo nasprotovanje centralizmu fonda, ampak zlasti manjša pripravljenost razvitih, da nadaljujejo dotedanjo politiko do manj razvitih. Zato tudi fonda ob teh pritiskih niso vsaj delno obvarovale pred razpadom le nekakšne etatistične sile in interesi, ampak tudi tisti, ki jim taka zmaga republiške etatistične politike nad solidarnostjo v okviru SFRJ ni obetala uspeha v boju za socialistično samoupravno politiko do manj razvitih.

Torej tudi v teh pritiskih ni šlo vedno le za nastopanje zoper etatizma in centralizem fonda, ampak so bili prisotni tudi „podtoni" želje po zunanjem odločanju o usmeritvi avtonomne pokrajine Kosovo in drugih manj razvitih regionov – kdor daje denar, naj tudi odloča o politiki razvoja in kontrolira izvajanje te politike, po možnosti pa naj bo tudi udeležen v eventuelnem profitu. In sredstva dajejo kdo drugi kot vodstva razvitih: toda v imenu delavskega razreda, v imenu združenega dela – dejansko torej namesto njega, in dolgoročno zoper njegove interese. Dejstvo je, da je fond za pomoč manj razvitim, kljub zelo dvomljivim rezultatom zlasti v zadnjem obdobju na Kosovu, vendarle omogočil preraščanje različne razvitosti. Ta mehanizem je postal cokla, ko je postalo vodilo združevanje dela in sredstev, toda ta cokla ni bila zato cokla, ker je reprezentirala *solidarnost delavskega razreda SFRJ:* tisto solidarnost, ki ni nikakršna moralna sankcija proletariata, ampak globoko zainteresirana nuja usmerjena zlasti v *ukinitev kapitalističnega odnosa v razmerju med razvitimi in nerazvitimi znotraj SFRJ.* Vsaka preobrazba fonda bi torej morala biti koncipirana v tej smeri, ne pa v povratku na kapital – odnos ali celo na parcializirani etatizem. Šibka stran fonda ni v tem, da „tisti, ki dajejo sredstva", nimajo kontrole, ampak v tem, da se stalno vzpostavlja daj-dam odnos, v katerem najkrajšo potegne delavski razred nerazvitega področja, saj se sredstva, ki so formirana na osnovi razredne solidarnosti, pretvarjajo v instrument tehno-birokratske nadvlade nad njim. Temu dejstvu je dejansko lahko povsem vseeno, ali to nadvlado izvaja „domača" ali razvita tehnobirokracija, ali pa celo neki neobvladljivi ekonomski zakoni, ki so kot slučajno v korist teh tehno-birokraciji – toda, kadar jasna pozicija ZK ni formirana, je ta delavec kaj lahko tudi plen demagoške nacionalistične fraze, kadar se nekdanje „darilo dobrih partnerjev njegovih gospodarjev" v ekonomski in siceršnji stiski prične prikazovati kot „izkoriščevalski pritisk krvoločnih partnerjev na njegovo nemočno očetovsko gospodo".

Razmerja znotraj fonda je vladajoča struktura na Kosovu prav gotovo začutila kot vmešavanje v svoje notranje zadeve, kot grožnjo lastne oblasti (v

tem seveda ni bila osamljena) in to ne glede na to, ali gre za pritisk razvitih na manj razvite, ali pa za zahtevo po samoupravnem dohodkovnem povezovanju združenega dela. Zato se je v tem času vladajoča struktura *še tesneje oprla na nacionalizem kot svojo pomožno politično moč*, predvsem z idejo, da pritisk „ljudstva" za pretvorbo pokrajine v republiko ustvari birokraciji boljše pogajalske pozicije v SFRJ, delno pa tudi s fikcijo, da je možno s tem „legalizirati" dejansko oblast, kot si jo je ustvarila, in s formalno prevedbo Kosova v *republiko tehnobirokracije* doseči v SFRJ kompromis z ostalimi republiškimi tehnobirokratskimi interesi, na račun teženj po samoupravnem združevanju dela in sredstev, po dohodkovnem povezovanju, po odločilni vlogi delavskega razreda nad celotno družbeno reprodukcijo. Tak kompromis naj bi pomenil tudi priznanje odločilne vloge kosovske tehnobirokracije kot okopa – *zoper nevarnost iredentizma in zlasti zoper nevarnost socialnih nemirov na Kosovu.* Kosovsko vodstvo se je skušalo na vse strani predstaviti kot edino sposobno za dejanski boj z nacionalizmom, zlasti pa kot posebej poklicano za držanje delavskega razreda in vseh delovnih ljudi na vajetih, da ne bi bilo treba v Jugoslaviji temeljiteje razmišljati o razreševanju protislovij kosovskega razvoja. *Veljati je želelo za trdni bastijon jugoslovanstva in socialnega miru pred drugimi republikami, in obenem za nosilca nacionalističnega preporoda pred albansko narodnostjo na Kosovu.* Pri tem je, kot običajno, postala ta birokratska elita *ujetnik lastne monopolne politike,* zaradi stalnih kompromisov in tudi kompromitiranosti nesposobna za dejansko upiranje nacionalizmu in iredentizmu, ki sta ji pričela rasti čez glavo – hudič se je utrgal z verige. Njeno popuščanje in njen položaj med dvema ognjema je seveda skupaj s celotno družbeno situacijo ustvaril tudi idealne razmere za razdiralno vmešavanje tujih sil, zlasti velikoalbanskih teženj albanskega vodstva. Zaostritev je družbeno upravljanje s kapitalom privedlo do protislovja: ker delavec ni bil združen v socialističnem samoupravnem združenem delu, ampak večkratno razbit in od razrednih tovarišev ločen, ni mogel upravljati s sredstvi; vodilna struktura pa (ob sočasni zaostritvi socialnih in drugih pogojev) za to upravljanje ni bila več sposobna, obenem pa je vložila vse sile v to, da prepreči formiranje delavskega razreda na Kosovu kot razreda za sebe v združenem delu, in da njegove težnje po revolucionarnem upravljanju z družbeno lastnino spelje v slepo ulico integriranosti v obstoječe družbene razmere, pod, jasno, njenim vodstvom. Tako je tudi kosovski oblastnik razglasil – *korporativno populistični ideal.*

7. Geslo „Kosovo republika" je torej bila neposredno v interesu vodilne tehnokracije in birokracije na Kosovu, ki se je sicer ob porazu tega gesla pred možnimi pritiski centralizma ali drugih nacionalizmov vedno pripravljena umikati na pozicije kompradorske delitve plena. Prav iz vrst tehnokracije in birokracije je geslo dobivalo dejansko, tiho ali tudi neposredno podporo.

Zato je objektivna vsebina tega gesla konkretno, zgodovinsko razredno reakcionarna. Uperjena je zoper delavski razred, zainteresiran za socialistično samoupravno preobrazbo družbenih razmerij na Kosovu, in usmerjena v utrjevanje kompetitivnih, pa tudi kompromisarsko oportunističnih razmerij med tehnobirokratskimi tendencami v medrepubliških odnosih SFRJ.

8. Boj zoper to politično platformo zato ne more biti dokazovanje, da gre pri Albancih v Jugoslaviji za [illegible] definitionem ne more biti

državotvorna, niti zgolj prikazovanje ustavne ureditve SFRJ – saj pri geslu ravno gre za nasprotovanje tej ustavni ureditvi, za zahtevo po njeni spremembi v interesu kosovske tehnobirokracije. Biti pa mora boj za socialistično samoupravljanje na Kosovu in za nadaljnje revolucioniranje v odnosih med republikami in pokrajinama v SFRJ, na osnovi ustavnih načel, z dominantnim poudarkom na vlogi združenega dela kot oblike izkazovanja družbene moči delavskega razreda kot razreda za sebe. To zahteva tudi krepitev ali ustvarjanje dohodkovnih odnosov, slabitev etatizma v republikah in pokrajinah, krepitev samoupravno izoblikovanih funkcij federacij namesto njenih izvršnih funkcij itd. – skratka, zahteva konkretno, brez vsakih posrednikov ali tutorjev izpeljano vodilno vlogo delavskega razreda in vseh delovnih ljudi: ta vodilna vloga pa ne pomeni nič drugega, kot da se morajo organizirati kot vladajoči razred. Pri tem še vedno ostaja v ospredju omogočanje gospodarskega in drugega razvoja Kosova v SFRJ, in omogočanje razvoja albanske narodnosti v SFRJ in ne le na Kosovu, povezanost z bojem zoper vsakršen nacionalizem, saj ta ne nastopa le z demonstracijami z zastavami, ampak na mnoge druge načine (ločeno šolstvo, izolacija kultur, jezikovna similacija ipd.). Posebej nevarno je vsako navezovanje tega nacionalizma na tehnobirokratske in etatistične sile v republikah in pokrajinah; in za take navezave je roka s strani nacionalizma (posebej liberalističnega in klerikalnega) vedno ponujena. Boj zoper nacionalizem pa ni le preganjanje nacionalističnih izpadov, in nacionalistov samih, ampak predvsem boj za solidarnost delavskega razreda Jugoslavije v boju za lastni položaj vladajočega razreda v celotnem socialističnem samoupravnem združenem delu in političnem sistemu.

9. Neodločno in nejasno, kompromisarsko in oportunistično razreševanje prisotnih protislovij in njegovih spletov je gotovo voda na en sam mlin: krepitev apetitov po unitarizmu in centralizmu v jugoslovanski federaciji. Ta nesamoupravni Aleksander ex machima bo presekal Gordijev vozel protislovij tam, kjer ga lahko dejansko razplete le revolucionarna moč delavskega razreda in vseh delovnih ljudi. Prav krepitev južnoslovanskega unitarizma (v imenu obrambe socializma in samoupravljanja, seveda . . .) pa je lahko tisti zgodovinski družbeni proces, v katerem bi zmogla zahteva „Kosovo republika" dobiti nacionalno in razredno legitimnost in postati avtentičen izraz položaja delavskega razreda na Kosovu.

Siniša Zarić

MARGINALIJE UZ STUDIJU MILENTIJA POPOVIĆA: „O EKONOMSKIM ODNOSIMA IZMEĐU SOCIJALISTIČKIH DRŽAVA"

Revolucionarno delo istaknutog društveno-političkog radnika Milentija Popovića sadrži, između ostalog, čitav niz studija, članaka, govora i rasprava, nastalih u različitim prilikama u svakako, izuzetno složenom i značajnom razdoblju našeg razvitka. Radovi Milentija Popovića su šire postali dostupni objavljivanjem sledećih njegovih knjiga: „Društveni značaj naučnoistraživačkog rada", („Rad", Beograd, 1960.), „Društveno-ekonomski sistem" („Kultura", Beograd, 1964.), „Razmatranja o pitanjima savremenog društva" („Kultura", Beograd, 1964.) „Neposredna socijalistička demokratija" („Kultura", Beograd, 1966.), „Udruženi rad i neposredna demokratija" („Svjetlost", Sarajevo, 1975.).

Poslednjih godina čine se značajni napori u smislu sistematskijeg izučavanja teorijske misli Milentija Popovića. Tako je oktobra 1979. godine Milan Nedeljković odbranio doktorsku disertaciju pod naslovom: „Politička misao Milentija Popovića u izgrađivanju socijalističkog samoupravnog društva"[1], a krajem 1981. godine posvećen je i naučni skup interdisciplinarnog karaktera, u Beogradu, istraživanju teorijskih doprinosa M. Popovića.

O radu „O ekonomskim odnosima između socijalističkih država"

Članak pod gornjim naslovom objavljen je prvi put u organu Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, „Komunistu", jula 1949. godine.[2] Nakon toga, rad je doživeo posebno izdanje 1950. godine.[3] Konačno, članak Milentija Popovića „O ekonomskim odnosima i među socijalističkih država" objavljen je i u okviru izbora govora i članaka pod nazivom „Razmatranja o pitanjima savremenog društva" uz izvesna skraćenja i izmene. Ova studija objavljena je i na francuskom[4], i na nemačkom jeziku.[5] Na taj način su ovi stavovi koje je Popović izneo u studiji „O ekonomskim odnosima između socijalističkih zemalja" postali dostupni i široj, međunarodnoj naučnoj javnosti. Jedan od svakako najznačajnijih kritičkih osvrta na misli iznete u ovom radu sadrži se u studiji „Nejednaka razmena"[6] Arghiri Emmanuel-a. Pre svega zbog široke teorijske diskusije koju je implicirala pojava studije „Nejednaka razmena", smatramo i kritički osvrt na Popovićeve stavove značajnim za savremena razmatranja ovog problema, te će kasnije biti više reči o tome.

Redakcija „Časopisa za kritiko znanosti" odlučila je da preštampa tekst „O ekonomskim odnosima između socijalističkih država" u njegovom prvobitnom obliku, onako kako je 1949. godine objavljen u časopisu „Komunist". Predstavljajući ovaj tekst javnosti 1964. godine, u okviru knjige „Razmatranja o pitanjima savremenog društva," prošavši kroz novu redakciju njegovog autora, Milentije Popović nije izvršio u njemu neke bitnije promene. Kako je ova studija nastala, pre svega, kao reagovanje autora na neke, u to vreme aktuelne momente međunarodnih odnosa, značajnih ne samo za Jugoslaviju, i društveni poredak koji je ona počela da gradi, već i šire, u svetskim razmerama, to se ovaj momenat pri čitanju teksta mora imati na umu, te i sam autor na specifičnost vremenskog aspekta upozorava u svojoj prvoj napomeni u izdanju od 1964.

godine.[7] Ovo, drugo, izdanje teksta „O ekonomskim odnosima između socijalističkih država," autor je priredio dodajući dosta obimne i precizne „Napomene uz članak" koje počinju sledećom preporukom: „1. Čitanje ovog članka zahteva da se vodi vrlo mnogo računa o istorijskom momentu u kome je članak pisan a, u vezi s tim, i o shvatanjima u krugovima revolucionarnog, komunističkog pokreta u svetu, koja su u toj situaciji bila važeća, čak i „zvanična".[8] Treba posebno imati na umu istorijske okolnosti: studija je pisana tek koju godinu posle II svetskog rata, a u vreme žestokog sukoba sa Informbiroom. Odavde sledi i još jedna značajna Popovićeva „napomena uz članak": „Šta je, kad počinje, i u čemu je novo, nekapitalističko, socijalističko, o tome se govori i u članku, s tim što su forme u kojima se praktično realizuje to novo bile još u mnogi čemu administrativne, etatističke, što je i razumljivo s obzirom na činjenicu da u to vreme ni u praksi ni u našem saznanju nije bilo drugih oblika privređivanja do bilo kapitalističkih (u kapitalističkom svetu), bilo administrativnih, etatističkih (u zemljama istočne Evrope-u socijalističkom zemljama).[9]

Tekst koji se nalazi pred čitaocima „Časopisa za kritiko znanosti" preštampan je iz prvog objavljivanja u „Komunistu" i širi je u odnosu na njegovo drugo izdanje, u okviru izbora govora i članaka Milentija Popovića pod nazivom „Razmatranja o pitanjima savremenog društva." Koja su skraćenja u ovom, drugom, izdanju članka, a u odnosu na prvobitni tekst koji je pred našim čitaocima? U drugom izdanju, autor je sa početka teksta izostavio tabelu koja „pokazuje razlike u proizvodnosti rada između država socijalističkog tabora." Dalje su izostavljeni odeljci pod naslovima: „Princip – trgovina je trgovina, a prijateljstvo je prijateljstvo", „Prikaz prakse ekonomskih odnosa između FNRJ i socijalističkih država," „Ekonomski odnosi Mađarska–Jugoslavija", te odeljak pod nazivom „Odnos FNRJ prema socijalističkim državama manjim i nerazvijenijim od Jugoslavije".

Stavovi Milentija Popovića u kontekstu savremenih rasprava o nejednakoj razmeni

Za diskusiju o nejednakoj razmeni, temi koja ne prestaje biti aktualna još od teorijskih inspiracija Davida Ricarda, preko Marxa do današnjih dana, rekli smo da je poseban podsticaj predstavljalo objavljivanje Emmanuel-ove studije „Nejednaka razmena",[10] uključujući i značajan Predgovor i Teorijske napomene kojih je autor Charles Bettelheim. Emmanuel čini kritički osvrt na članak Milentija Popovića „O ekonomskim odnosima između socijalističkih država" u kontekstu razmatranja „ideja nejednake razmene „u širem smislu" u istoriji političke ekonomije". Treba napomenuti da Emmanuel čini distinkciju između nejednake razmene u „širem smislu" koja je uzrokovana razlikom u organskom sastavu, i nejednake razmene u „užem smislu", koja potiče usled različitosti najamnina. Osnovna zamerka Emmanuelova Popovićevim stavovima glasi: „U toku svog izlaganja on stalno miješa razliku u organskim sastavima, između grana u kojima se specijaliziraju zemlje što razmenjuju svoje proizvode, s razlikama među zemljama u proizvodnosti rada u istoj grani:"[11] S druge, pak, strane, Emmanuel smatra značajnom i zanimljivom tezu Popovića (isto kao i Štajner u radu „Kriza II") da, bez obzira na to da li stupaju u direktan razmenski odnos ili ne, da li međusobno trguju ili ne, „u eksploataciji neke

zaostale zemlje učestvuju sve one zemlje koje su postigle viši stupanj razvijenosti od njenoga".

Ova shvatanja spadaju u red onih koja zagovaraju tezu o eksploataciji zemalja. Među njima je i red jugoslovenskih teoretičara, pomenimo Fabinca[12] i Ćosića[13] ovom prilikom.

Druga grupa shvatanja polazi od teze da odnosi među zemljama ne mogu biti klasni odnosi. Eminentni predstavnik ovakvog shvatanja jeste već spominjani Ch. Bettelheim koji posebno ukazuje na implikacije u vezi radničke klase, odnosno smatra da se iz prvog shvatanja može izvući zaključak da proletarijat razvijenih eksploatiše radničku klasu manje razvijenih zemalja. Konačne implikacije ovakvih stavova traže se u shvatanjima teoretičara novolevičarske provenijencije koja negiraju revolucionarni karakter radničke klase razvijenih kapitalističkih zemalja da bi revolucionarni subjekt potražili u s jedne strane, ugnjetenim slojevima Trećeg sveta, a, s druge, pak, strane, u marginalnim slojevima stanovništva, studentskom pokretu, i tome slično. Diskusija o ovim pitanjima se ne smanjuje, naprotiv, ona se nesmanjenom žestinom nastavlja. Jednu od interesantnijih analiza pružio je nemački novolevičar Krippendorff:" ... on je ustanovio da, govoreći bruto, kolonijalne sile u mnogim slučajevima nisu izvukle profit iz kolonija, već da je to bio još jedan način suptilne preraspodele u okviru njih samih. Država je, naime, snosila troškove održavanja kolonije, omogućavala infrastrukturu, plaćala vojno i policijsko prisustvo, podmirivala opštu potrošnju, i to je išlo iz džepova poreskih platiša; profit je, međutim, išao u ruke viših slojeva eksploatatorske klase u okviru kolonijalnih sila."[14]

Diskusija koja se, kako smo već napomenuli, nastavlja pokazuje niz interesantnih pristupa. U njoj učestvuju teoretičari različitih pravaca, kako građanske orijentacije, tako i marxističke. U diskusiju se uključuje i čitav niz jugoslovenskih naučnika iz ovih oblasti. Ona, s jedne strane, pokazuje različitost u tumačenju bitnih ekonomskih i političkih odnosa u savremenom svetu, a, s druge strane, različitost interpretacija Marxovog učenja, poimanja klasnih odnosa i klasnih borbi, a takođe i često nerazumevanje Marxovog metoda analize. Upravo smo mišljenja da nerazumevanje Marxovog metoda, te zastoj u njegovom razvoju u okviru marxizma danas jeste prevashodni razlog nemogućnosti sintetskog mišljenja, te postojanja ovako divergentnih stavova u savremenom marksizmu, kakvi su napred prezentirani.

---

1 Rezultati ovog naučnog rada objavljeni su u: Nedeljković, M., „Politička misao Milentija Popovića", „Privredni pregled," Beograd, 1982.

2 Popović, M., „O ekonomskim odnosima između socijalističkih država", „Komunist", 4/1949., 98–160 str. (srpskohrvatsko izdanje).

3 Popović, M., „O ekonomskim odnosima između socijalističkih država", „Novo pokoljenje", Beograd, 1950.

4 Popović, M., „Des repports economiques entere etats socialistes", Paris, 1949.

5 Popović, M., „Ueber die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen sozialistischen Staaten", Meinz, 1950.

6 Emmanuel, A., „L' echange inegal", „Maspero", Paris, 1972.

7 „Moje razmišljanje u to vreme još se kretalo u kategoriji „svetski sistem socijalizma" – nasuprot kapitalističkom sistemu. Kasnije su naša shvatanja ovu i ovako shvaćenu podelu savremenog sveta prevazišla. Međutim, pažljivo čitanje pokazaće čitaocima da se ovo shvatanje pojavljuje u kontekstu celog članka kao zaostatak, a da osnovne misli i osnovna kritika odnosa u tom sistemu već nose dosta razvijenu klicu današnjeg moga shvatanja o ovom pitanju". – Popović, M., „Razmatranja o pitanjima savremenog društva", „Kultura", Beograd, 1964., str. 165.

8 Ibid., str. 212.
9 Ibid., str. 216.
10 Koristili smo srpskohrvatsko izdanje: Emmanuel, A., „Nejednaka razmena, I, II, „Komunist", Beograd, 1974.
11 Ibid., II sveska, str. 25.
12 Fabinc, I., „Međunarodni ekonomski odnosi," prilog na Savetovanju jugoslovenskih ekonomista, Bled, maj, 1978.
13 ĆosiĆ, B., u: „Međunarodni ekonomski odnosi," „Informator", Zagreb, 1976.
14 Dimitrijević, V., „Nova levica i međunarodni odnosi", „Međunarodni radnički pokret", Beograd, 2–3/1980., str. 332–333.

Milentije Popović

O EKONOMSKIH ODNOSIH MED SOCIALISTIČNIMI DRŽAVAMI

Poleg negativnih posledic, ki jih ima za mednarodno delavsko gibanje, je resolucija Informbiroja koristila v toliko, v kolikor se je morala v zvezi z njo sprožiti med komunisti diskusija o vrsti vprašanj, ki o njih ni bilo enotnega pogleda, pri katerih so se delale napake itd. Pred resolucijo ni bilo govora o teh vprašanjih zaradi začasne politične oportunosti ali spoštovanja do VKP(b) in ZSSR (v kolikor sta prišli v poštev za kritiko), ali pa so se hinavsko zamolčevala in se je govorilo o njih le po ovinkih. Leto, ki je preteklo od resolucije z vsemi tistimi težkimi stvarmi, ki so se dogodile, je bilo povsem dovolj za ugotovitev, da so tisti, ki še nadalje vztrajajo pri resoluciji, prešli na revizionistično–oportunistični pozicije.

Eno izmed osnovnih vprašanj, ki je sporno in zrelo za diskusijo, je vprašanje ekonomskih odnosov med socialističnimi državami. Brez pravilne rešitve tega sploh ni mogoče rešiti drugih problemov. Zato je nujno potrebno, da postavimo ta vprašanja jasno in brez hinavščine na diskusijo in jih pričnemo reševati. Tovariš Tito je v svojem govoru v Ljubljani novembra 1948. leta dejal.[1]

> „Ekonomski odnosi med socialističnimi državami temelje še danes na kapitalistični menjavi dobrin. Tu se ni še nič spremenilo. Razume se, da takšni odnosi niso vzpodbuda za vse močnejše zbliževanje socialističnih držav."

Menjava dobrin in drugi ekonomski odnosi med socialističnimi državami, drugače povedano, ekonomski odnosi znotraj svetovnega sistema socializma, slone na cenah in pogojih, ki so v temeljih identični s pogoji in cenami na sodobnem svetovnem kapitalističnem trgu, glede na to pa so bile tudi posledice takšnih odnosov enake onim na svetovnem kapitalističnem trgu.

Toda preden preidemo na nadaljnje izvajanje, se nam zdi potrebno takoj pojasniti, kaj razumemo pod izrazom „svetovni sistem socializma". To zaradi tega, da bi nadaljnje izvajanje laže in pravilneje razumeli kakor tudi zaradi tega, da bi takoj podčrtali smisel teh besed v nasprotju s tistim, kar v glavnem hinavsko razumejo pod tem (drugače pač ne smejo!) nekateri iz vrst pristašev resolucije Informbiroja.

Pred drugo svetovno vojno je bil socialistični svet Zveza sovjetskih socialističnih republik – ena socialistična država.

Druga svetovna, osvobodilna vojna je pomenila v razvoju socializma kot svetovnega sistema velik korak naprej. Prinesla je vrsto novih samostojnih socialističnih držav. Te države so na različnih stopnjah socialističnega razvoja, toda vse gredo k socializmu in v tem smislu jih lahko imenujemo socialistične. Prav zdaj pa se bijejo poslednji boji za osvoboditev Kitajske, nakar bo šla tudi ona s še večjimi koraki po poti graditve socializma. Dalje, takšne mogočne zmage so povzročile, da ima danes socialistični svet pri vseh vprašanjih mednarodnega življenja odločujočo vlogo.

Sodobni socialistični svet je potemtakem vrsta socialističnih držav. Njegova nadaljnja krepitev in razširjenje bosta šla v smeri ustvarjanja novih samostojnih socialističnih držav.

V zvezi s tem ima problem graditve socializma dva dela.

Prvi del je graditev socializma znotraj vsake od teh držav. To se tudi uresničuje na temelju splošnih izkušenj socialistične graditve v ZSSR. Drugi del problema je graditev socializma kot sistema samostojnih držav, graditev socialističnih odnosov med njimi, to je graditev takšnih odnosov med njimi, ki bodo na vseh področjih družbenega življenja pomenili prelom s starimi kapitalističnimi odnosi med državami, ki bodo pomenili ustvarjanje novih odnosov, to je socialistično enakost, enakopravnost. Ali z drugimi besedami – v tem sistemu držav je treba npr.: 1. odpraviti vse oblike izkoriščanja in vse krivice, ki so dediščina kapitalizma; 2. pravilno, na osnovi enakosti rešiti odnose med velikimi in malimi državami, med velikimi in malimi narodi s samostojnimi državnimi organizacijami; 3. odpraviti ali ustvariti pogoje, da se odpravi izkoriščanje malih in zaostalih držav s strani velikih in bolj razvitih, na temelju socialističnih ekonomskih odnosov itd.

Z drugimi besedami, namesto več socialističnih držav, katerih medsebojni odnosi so bili doslej postavljeni nepravilno, oziroma tako, da vodijo do sporov in prepira, bi se z rešitvijo omenjenih vprašanj zgradil sistem socialističnih držav, ki bi bil temelj za njihovo vse močnejše zbliževanje.

Zgraditi takšen socialistični svet je danes prvenstvena internacionalistična dolžnost vseh komunistov. Pod imenom „svetovni sistem socializma" mislimo mi prav takšen sistem samostojnih in z vsestranskim (političnim, ekonomskim in kulturnim) sodelovanjem povezanih socialističnih držav.

*

Formiranje svetovnih *kapitalističnih* cen poteka na temelju stihijskega delovanja zakona vrednosti, in to celo popolneje kakor pa v notranjosti nacionalnih meja neke kapitalistične ekonomike. Marx pravi:

„V svetovni trgovini postane vrednost blaga univerzalna . . ."[2]

To pa pomeni, da deluje tudi sam zakon vrednosti v svetovni menjavi univerzalno; to pomeni: v ustvarjanju svetovne povprečne profitne mere in v formiranju tržnih cen, to je v medsebojnem konkurenčnem boju najrazličnejših proizvajalcev in blaga, ki je producirano v individualno najrazličnejših proizvajalcev in blaga, ki je producirano v individualno najrazličnejših pogojih, vodi stihijno delovanje zakona vrednosti do največjih neenakomernosti in največjega izkoriščanja slabotnejših in manj razvitih s strani močnejših in bolj razvitih držav.

Vpliv velikih monopolov v pogojih imperializma vodi do še večje neenakomernosti. A o tem bomo govorili kasneje. Zdaj bi pregledali odnose v pogojih svobodne kapitalistične konkurence.

V zvezi z nastajanjem povprečne profitne mere in določanjem proizvodnih cen na nekem nacionalnem trgu Marx pravi:

„Zaradi različne organske sestave kapitalov, ki so plasirani v različnih vejah proizvodnje; torej zaradi tega, ker gibljejo enako veliki kapitali –

glede na različni delež variabilnega kapitala v nekem celotnem kapitalu določene velikosti – zelo različne količine dela, ti . . . proizvajajo zelo različne količine presežne vrednosti. Glede na to so profitne mere, ki veljajo v različnih vejah proizvodnje, zelo različne. Te različne profitne mere izenačuje konkurenca v neko splošno profitno mero, ki je povpreček vseh teh različnih profitnih mer. Profit, ki pripade v skladu s to splošno profitno mero nekemu kapitalu določene velikosti, in naj bi imel kakršno koli organsko sestavo, se imenuje povprečni profit.'[3]

In dalje:
„Čeprav potegnejo kapitalisti različnih področij proizvodnje pri prodaji svojega blaga kapital – vrednosti, porabljene v proizvodnji tega blaga, nazaj, vendar pa zaradi tega ne pobero presežne vrednosti in potemtakem tudi ne profita, ki so ga proizvedli na lastnem področju pri proizvodnji tega blaga, ampak samo toliko presežne vrednosti oziroma profita, kolikor ga pri enaki porazdelitvi pripade vsakemu alikvotnemu delu celotnega kapitala od celotne presežne vrednosti ali celotnega profita, ki ga celotni družbeni kapital proizvaja v danem časovnem obdobju na vseh področjih proizvodnje skupaj."[4]

Tako ni v pogojih kapitalistične ekonomike samo izkoriščanje dela s strani kapitala, temveč je poleg tega osnovnega izkoriščanja še pridobivanje ekstraprofitov z zaostalih področij proizvodnje v korist bolj razvitih: tista področja proizvodnje namreč, ki imajo višjo organsko sestavo kapitala, ki so tehnično bolje opremljena in gospodarsko bolj razvita, vlečejo ekstraprofit na račun zaostalih, ki imajo nižjo organsko sestavo kapitala, ki so tehnično in gospodarsko manj razvita, bolj zaostala.

Zgoraj povedano popolnoma velja tudi v pogledu formiranja svetovne povprečne profitne mere in svetovnih tržnih cen. Na svetovni trg prihaja blago, proizvedeno v različnih nacionalnih pogojih proizvodnje. Njihovo nacionalno proizvodno ceno določa nacionalna polna lastna cena plus povprečni nacionalni profit, ki nastaja na temelju povprečne nacionalne profitne mere.

Iz teh „nacionalnih" cen, toda na temelju svetovne konkurence, se na svetovnem trgu formira v medsebojnem konkurenčnem boju srednja svetovna profitna mera in svetovna cena. Šele na temelju tako formirane svetovne cene se določa, kakšna bo v svetovnem profitu udeležba vsakega posameznega proizvajalca–konkurenta, to je vsakega nacionalnega gospodarstva, ne glede na množino presežne vrednosti, proizvedene znotraj nekega nacionalnega gospodarstva, ali drugače rečeno, ne glede na povprečno profitno mero in množino profita v neki posebej vzeti nacionalni ekonomiki.

Ker pa prihajajo na svetovni trg s svojim blagom države z različno nacionalno organsko sestavo kapitala, to je države, različno tehnično opremljene in gospodarsko razvite, potegnejo države, ki imajo organsko sestavo kapitala nad povprečkom svetovne organske sestave (katerih vrednosti blaga bi se krile s cenami, formiranimi na svetovnem trgu), v danih momentih ekstraprofite na račun tistih, ki imajo organsko sestavo kapitala nižjo.

Dalje. Na temelju takšne zakonitosti v svetovni kapitalistični ekonomiki so države razdeljene – po eni plati na države, ki so nad povprečkom, to je tiste, ki se bogate na račun drugih, in po drugi plati na tiste, ki plačujejo zaradi svoje

zaostalosti tribut. Kapitalistični odnosi v svetovni proizvodnji niso samo vrgli cele vrste držav v zaostalost in jih v takšnem stanju nenehno drže, temveč to nesorazmerje še poglabljajo.

Prav zaradi tega pomeni zunanja trgovina oziroma svetovna cena sredstvo za izkoriščanje zaostalih držav, sredstvo za povečevanje profita razvitih držav, za prisvajanje dela presežne vrednosti, ki so jo proizvedli z delom ljudi v manj razvitih državah.

Marx pravi, da v zunanji trgovini „. . . konkurirajo z vrstami blaga, ki ga druge države teže proizvajajo, tako da naprednejša (tehnično – M. P.) država prodaja svoje vrste blaga nad njihovo vrednostjo, čeprav ceneje kakor konkurenčne države",[5] ali: v svetovni trgovini se delo naprednejše države „valorizira kot delo večje specifične teže . . . , ker se delo, ki se ne plačuje kot kvalitativno višje, kot takšno prodaja."[6]

NADALJNJA RAZLAGA NEEKVIVALENTNE MENJAVE

Torej, v pogojih svetovnega kapitalističnega trga, to je pri stihijnem delovanju vrednostnega zakona v ustvarjanju povprečne profitne mere in pri formiranju svetovnih cen, nujno prihaja, na temelju objektivne ekonomske zakonitosti in neodvisno od volje in razumevanja ljudi, do neekvivalentne menjave med državami z različno stopnjo razvoja, prihaja do pridobivanja ekstraprofitov iz zaostalih in nerazvitih držav ali „. . . favorizirana država dobiva v menjavi nazaj večjo količino dela za manjšo . . ."[7]

V mejah nacionalnega kapitalističnega trga se priznava posameznemu proizvajalcu samo tisti delovni čas, ki je družbeno potreben ali, kakor pravi Marx:

„Tisti delovni čas, ki je potreben, da se v danih normalnih pogojih proizvodnje in ob povprečni meri spretnosti in intenzivnosti pri delu proizvede kakršna koli uporabna vrednost.."[8]

Prav tako se tudi na svetovnem trgu, kjer „postane blagovna vrednost univerzalna",[9] priznava samo tisti delovni čas, ki se šteje v svetovnem razmerju kot družbeno potreben. Ker pa posamezne nacionalne vrste blaga ne odražajo samo pogojev proizvodnje vsakega posameznega nacionalnega proizvajalca, temveč predvsem proizvodne pogoje nacionalnega dela v celoti, zato bo tudi *individualna vrednost vseh* posameznih nacionalnih vrst blaga v svetovni menjavi odražala splošno stopnjo intenzivnosti in storilnosti vsega nacionalnega dela, vzetega v celoti v odnosu na svetovno raven intenzivnosti in storilnosti dela.

Marx pravi:

„V vsaki državi obstoji neka srednja intenzivnost dela . . . Srednja intenzivnost dela je v vsaki državi drugačna, tu večja tam manjša. Te nacionalne povprečne velikosti tvorijo lestvico, katere merska enota je povprečna enota svetovnega dela."[10]

Če je torej v neki državi družbeno potrebni čas zaradi nižje intenzivnosti dela daljši, tega presežka delovnega časa na svetovnem trgu ne bodo priznali.

Toda osnovna razlika med posameznimi nacionalnimi pogoji dela ne izvira samo iz različne intenzivnosti dela v posameznih državah, temveč predvsem iz razlike v storilnosti dela. Večja storilnost dela v neki državi pomeni, da bo potreben za proizvodnjo enakega blaga krajši delovni čas kot v drugi državi, kjer je storilnost nižja. Zato pravi Marx:

„Nekaj, kar še bolj modificira zakon vrednosti v njegovi internacionalni uporabi je to, da velja na svetovnem trgu tudi *produktivnejše nacionalno* delo kot intenzivnejše . . .“[11]

To pa pomeni, da se izražajo razlike v stopnji tehnične in gospodarske razvitosti raznih držav v razliki storilnosti njihovega nacionalnega dela, ali da se, kakor pravi Marx, „delo naprednejše države valorizira kot delo večje specifične teže . . ., ker se delo, ki se ne plačuje kot kvalitativno višje, kot takšno prodaja . . .“[12] Na primer: delo ameriških delavcev v proizvodnji kaminov se prodaja na svetovnem trgu kljub temu, da je kvalitativno enako delu naših delavcev v proizvodnji kaminov, kot delo večje specifične teže, višje kvalitete, bolj kvalificirano, plačuje se – draže.

In to nadalje pomeni, da je tehnično in gospodarsko nerazvita država z nižjo storilnostjo dela v enakem položaju kakor industrijec, ki razpolaga s slabimi pogoji proizvodnje, nasproti svojemu konkurentu.

„Prav tako kot prodaja fabrikant, ki izkorišča kak nov izum, preden se je ta posplošil, ceneje kot njegovi konkurenti, a kljub temu nad individualno vrednostjo svojega blaga, to je, kot presežno vrednost realizira specifično višjo produktivno moč dela, ki ga uporablja.“[13]

Naslednja tabela prikazuje razlike v storilnosti dela med državami socialističnega tabora:

V industriji:

Črni premog

(Dnevna proizvodnja v kilogramih na 1 delavca v 1 izmeni)

ZSSR	1211	(povpreček l. 1937)
ČSR	1121	(4. četrtletje l. 1948)
Poljska	1272	(4. četrtletje l. 1948)
Madžarska	580	(povpreček l. 1938)
FLRJ	544	(l. 1948)

Rjavi premog

(Dnevna proizvodnja v kilogramih na 1 delavca v 1 izmeni)

ČSR	2440	(4. četrtletje l. 1948)
FLRJ	905	(l. 1948)

Železova ruda

(Letna proizvodnja v tonah na 1 delavca)

Madžarska	300	(povpreček l. 1938)
ČSR	410	(povpreček l. 1939)
FLRJ	220	(l. 1948)

Surovo železo

(Letna proizvodnja v tonah na 1 delavca)

ZSSR	756	(l. 1937)
FLRJ	165	(l. 1948)

Proizvodnja jekla

(Letna proizvodnja v tonah na 1 delavca)

ZSSR	460	(l. 1937)
FLRJ	150	(l. 1948)

V kmetijski proizvodnji[14]

(Kmetijski donos na hektar. v centih, povpreček l. 1934–38)

Pšenica		Krompir		Sladkorna pesa	
ČSR	17	ČSR	132,2	ČSR	284,9
Poljska	11,8	Poljska	140,7	Poljska	216,3
Madžarska	13,9	Madžarska	72,9	Madžarska	206,9
Jugoslavija	11,4	Jugoslavija	62	Jugoslavija	188,1

Iz navedenih podatkov je razločno razvidno, da je FLRJ precej pod ZSSR, Češkoslovaško in Madžarsko, da je glede na to v vrsti držav, ki spadajo v svetovni menjavi med izkoriščene.

Kako se v praksi trgovinske menjave kaže pridobivanje ekstraprofitov iz neke zaostale države na temelju razlike v storilnosti dela, kaže naslednja tabela:

V 1937. letu je Bolgarija porabila:

71,818.713 delovnih dni za proizvodnjo izvož. surovin,

4.612.909 delovnih dni za predelavo izvož. proizvodov,

skupno 76,431.622 delovnih dni, v zameno za to pa je dobila: surovine in polfabrikate, za katerih proizvodnjo je bilo porabljenih

18,785.576 delovnih dni, za predelavo pa

8,773.704 delovne dni,

skupno 27,559.280 delovnih dni.

To pomeni, da je plačala Bolgarija vsak uvoženi dan živega dela z 2,7 dneva svojega živega dela.

Pridobivanje ekstraprofitov iz zaostalih držav je edinstven ekonomski proces, ki se kot neizogiben nasledek kapitalističnih odnosov razvija na svetovnem kapitalističnem trgu.

Toda vse doslej je temeljila naša teoretična analiza na predpostavki, da prihajajo države na svetovni trg z vrstami blaga, ki zvesto kažejo strukturo vse njihove nacionalne proizvodnje kakor tudi relativni delež posameznih vej v nacionalni proizvodnji. Šele s to predpostavko bo stopnja izkoriščanja nerazvite države določena z nižjo storilnostjo njenega nacionalnega dela, če ga pogledamo v celoti.

Konkretna stvarnost svetovnega trga je takšna, da prihajajo posamezne države samo z določeno strukturo svojih vrst blaga. Pri tem je v praksi kapitalistične ekonomike tako, da prihajajo nerazvite države obenem na svetovni trg večidel s proizvodi tistih vej, v katerih je v okviru njihovih nacionalnih gospodarstev storilnost dela najnižja, to je, da se v tem primeru

njihov položaj še poslabša. To prihaja od tega, ker so to obenem države z nerazvito industrijo.

Potemtakem bo tudi v primeru, da imata dve državi enako splošno storilnost dela, a država A izvaža izdelane proizvode, dočim država B agrarno–surovinske, država A vendarle izkoriščala državo B.

Glede na to deli svetovni sistem kapitalističnih odnosov vse države na svetu v dva tabora: a) na tiste, ki izvažajo agrarno–surovinske proizvode in ki so obenem tehnično in gospodarsko zaostale, in b) na tiste, ki izvažajo pretežno industrijske proizvode in so praviloma tehnično in gospodarsko razvite. To je zakonita, logična posledica kapitalističnih odnosov: zaostalo državo v svetovni menjavi izkoriščajo zaradi tega, ker je tehnično in gospodarsko zaostala, in zaradi tega, ker nima visoke industrijske proizvodnje in mora izvažati agrarno–surovinske proizvode. Toda velike industrijske države so v takšnem ekonomskem in političnem mednarodnem položaju, da lahko diktirajo zaostali državi (kar v praksi tudi počno) še hujšo, še slabšo strukturo menjave, kakor bi sicer objektivno lahko bila glede na raven razvoja njenega gospodarstva. S tem postaja položaj zaostale države še slabši.

Prav zaradi teh razlogov se boj za soudeležbo pri svetovnem profitu ne bije samo pri vprašanju cen na svetovnem trgu, temveč največkrat tudi pri vprašanju blagovne strukture menjave. Boj za ugodnejšo strukturo ima tu ekonomsko vsebino, ker se vsaka država tolče, da bi zmanjšala soudeležbo agrarno–surovinskega sektorja, in narobe, da bi povečala delež industrijsko–predelovalnega. V kolikor prihaja takšna težnja s strani zaostale države, ima svoje ekonomsko, politično in moralno opravičilo, ker pomeni boj za razvoj lastne industrije in dvig življenjske ravni. V kolikor pa prihaja s strani tuje razvite države, pomeni željo po okrepitvi izkoriščanja zaostalih držav. V našem nadaljnjem izvajanju je struktura celokupne svetovne menjave zreducirana na tri osnovne skupine proizvodov: a) proizvode prve stopnje predelave (sem spadajo surovine in večidel agrarni proizvodi), b) proizvode druge stopnje predelave (sem spadajo polizdelki, za proizvodnjo katerih je treba več strojnega dela oziroma, ki vsebujejo delo večje storilnosti, večje specifične teže – kovine, valjani material itd.) in c) proizvode tretje stopnje predelave ali izdelane proizvode (ki vsebujejo delo največje storilnosti, največje specifične teže, ki se v svetovni izmenjavi najdraže prodaja tudi tedaj, kadar je kvalitativno enako delu prve in druge stopnje proizvodnje). O strukturi menjave bomo več govorili v nadaljnjem izvajanju.

NEEKVIVALENTNA MENJAVA V POGOJIH MONOPOLSKIH CEN

V pogojih imperializma se razlika med razvitimi in nerazvitimi državami kar naprej veča, izkoriščanje nerazvitih držav se zaostruje. Veliki koncerni se v svetovni menjavi pojavljajo kot monopolistični prodajalci izdelanih proizvodov (ki jih prodajajo v nerazvite države in kolonije), in kot monopolistični kupci agrarno–surovinskih proizvodov (ki jih kupujejo v zaostalih državah in kolonijah). Ker monopoli lahko diktirajo cene, se čuti njihov učinek v svetovni menjavi:

a) v smeri zviševanja cen izdelanih proizvodov, ki jih kapitalistični monopoli proizvajajo in prodajajo zaostalim;

b) v smeri zniževanja cen agrarno–surovinskih proizvodov nerazvitih držav in kolonij.

Od tod nenehna težnja po širjenju škarij med cenami izdelanih industrijskih proizvodov in surovinskih, kmetijskih proizvodov, težnja po krepitvi izkoriščanja zaostalih držav.

V obdobju krize monopolom kot gospodarjem proizvodnje izdelanih proizvodov uspe ublažiti učinek konkurence z znižanjem cen svojih proizvodov; nasprotno pa lahko zaradi tega, ker prihajajo v nerazvitih kapitalističnih državah in v kolonijah agrarno–surovinski proizvodi večidel od drobnih proizvajalcev, še bolj pritisnejo na cene njihovih proizvodov in se poleg drugih tudi na ta način rešujejo iz krize. Potemtakem se kapitalistični monopoli bogate in rešujejo iz krize ne samo s povečanim ropanjem „domačih" delavcev, temveč tudi z zniževanjem cen agrarno–surovinskih proizvodov, z ropanjem delavskega razreda in kmetov nerazvitih držav in kolonij. Tako monopolistični koncerni zaostrujejo izkoriščanje zaostalih držav naprej, večajo pridobivanje ekstraprofitov iz teh držav, ogrožajo življenjsko raven množic v teh državah in tudi njihovo gospodarstvo v celoti.

Ekonomski razvoj zadnjega desetletja je na podlagi zakona o neenakomernem razvoju v kapitalizmu pripeljal do bistvenih sprememb na svetovnem trgu tako v odnosih med razvitimi, izkoriščevalskimi državami in nerazvitimi, izkoriščanimi, kakor tudi v odnosih znotraj bloka razvitih, izkoriščevalskih držav.

Prvič. Iz svetovne konkurence je bila vržena skupina imperialističnih držav z Nemčijo na čelu, ki je bila za Ameriko industrijsko in tehnično najbolj razvita država na svetu.

Drugič. Izkoriščajoč vojno in povojno konjunkturo so se izredno razvile proizvajalne sile ameriških monopolov, kakor tudi njihova udeležba v svetovni menjavi.

Tretjič. V Ameriki je zaradi velikega tehničnega napredka prav tako zelo porasla storilnost dela.

V istem času ostale razvite, industrijske kapitalistične države niso dosegle ali skoraj niso dosegle nikakršnega niti gospodarskega niti tehničnega napredka.

To je pripeljalo do naslednjega:

Prvič. Do okrepljenega pridobivanja ekstraprofitov, okrepljenega izkoriščanja zaostalih držav in kolonij na podlagi porasta storilnosti dela v industrijski Ameriki; s tem se pa zaostruje borba med ameriškimi monopoli in vrsto zaostalih držav in kolonij.

Drugič. Zaradi velike procentualne udeležbe v svetovni menjavi in zaradi tega, ker je pri njih storilnost dela visoko nad svetovnim povprečkom, pa tudi nad nivojem drugih industrijskih kapitalističnih držav, si ameriški koncerni prisvajajo največji del ekstraprofitov, medtem ko postajajo ostale kapitalistične države relativno čedalje bolj „revne". Od tod izvira tako vrtoglavo bogatenje Amerike ob istočasnem relativnem „obubožanju" na primer Anglije, Francije itd.

To pomeni, da so danes v osnovi glavni gospodarji kapitalističnega svetovnega trga in glavni izkoriščevalci zaostalih držav in kolonij ameriški koncerni, medtem ko so ostale industrijske države čedalje bolj samo pomožni vzvod, s katerim to izkoriščanje izvajajo, to je, svoj posel opravljajo v korist ameriških monopolistov, pri čemer dobijo del tudi same.

ZNAČILNOSTI SVETOVNEGA TRGA

Svetovni trg nastane kot rezultat razvoja kapitalistične blagovne proizvodnje zato, ker je „kapitalizem samo rezultat široko razvite blagovne menjave, ki prehaja meje države."[15] Pojav neenakomernega razvoja je za kapitalizem zakonitost, ki vodi do tega, da rasto proizvajalne sile močno tudi tam, kjer ni ustrezajoče surovinske baze, zaradi česar zahteva nadaljnji razvoj ekonomsko povezovanje ogromnih ozemelj zaradi teh surovin in zaradi prodaje blaga. Zato pravi Stalin:

> „Razvoj kapitalizma je še v preteklem stoletju pokazal težnjo po internacionalizaciji načina proizvodnje in menjave, po uničenju nacionalne zaprtosti, po gospodarskem zbliževanju narodov in postopnem združevanju velikanskih ozemelj v eno povezano celoto. Nadaljnji razvoj kapitalizma, razvoj svetovnega trga . . . so še bolj okrepili to težnjo s tem, da so povezali najrazličnejše narode z vezmi mednarodne porazdelitve dela in vsestranske medsebojne odvisnosti."[16]

V svojem najvišjem stadiju, v imperializmu, zavzema kapitalizem ves svet, postane svetovni sistem gospodarstva, ustvarja močan svetovni trg in z njim povezuje posamezna nacionalna gospodarstva v svetovni gospodarski sistem, v verigo, na kateri so nacionalna gospodarstva samo njeni deli, členi; kapitalizem vsa posamezna samostojna nacionalna gospodarstva vsestransko med seboj povezuje in jih spravlja v medsebojno odvisnost.

Zato je svetovni trg postal pogoj obstanka razvitega kapitalizma. Toda:

> „V kolikor je ta proces izražal velikanski razvoj proizvajalnih sil, v kolikor je olajševal uničenje nacionalne izoliranosti in nasprotij interesov različnih narodov, je bil in ostane progresiven proces, ker pripravlja materialne pogoje bodočega svetovnega socialističnega gospodarstva."[17]

To pomeni, da mora iti nadaljnji razvoj svetovnega gospodarstva in svetovnega trga v smeri čedalje močnejšega povezovanja in krepitve mednarodnih ekonomskih zvez.

Kljub različnim začasnim omejitvam in zastankom je svetovni trg edinstven ekonomski pojav, ki se vanj vključujejo gospodarstva vseh držav. Na ta trg prihajajo države s svojimi proizvodi – z blagom, kjer postane internacionalno, kjer dobi univerzalno vrednost, kjer podleže delovanju zakona vrednosti v njegovi internacionalni uporabi. Na tej osnovi se ustvarja svetovni profit, to je, v ta splošni svetovni kotel se zlivajo poleg blagovnih vrednosti tudi ustrezajoče v teh vrstah blaga zajete presežne vrednosti, ali z drugimi besedami – profiti nacionalnih gospodarstev, ki ustvarjajo svetovni profitni fond. Ker pa vladajo na svetovnem trgu kapitalistični ekonomski zakoni, se ta fond tudi porazdeljuje na kapitalistični način, z vsemi posledicami, ki jih kapitalizem prinaša.

Na temelju vsega tega, kar smo rekli, lahko povzamemo naslednje zaključke:

1. Svetovni trg ne pomeni samo menjave blaga, raznih uporabnih vrednosti – predmetov za koristno uporabo, temveč pomeni za kapitalizem predvsem porazdelitev svetovnega profita, ki se porazdeljuje v hudem medsebojnem boju različnih nacionalnih gospodarstev, v boju, ki je zahrbten, zvit, nemoralen. V pogojih imeprializma dobiva ta bolj značaj osvajanja tujih skupin za razdelitev sveta – imperialističnih vojn.

2. V tem boju za udeležbo pri profitu je svet razdeljen na razvite in na zaostale države, a ta porazdelitev se v pogojih imperializma spreminja v razdelitev na metropole in kolonije, na vladajoče in odvisne. Ena skupina držav sedi za obloženo mizo in pobira ekstraprofite od zaostalih – izkorišča jih. Druga skupina, skupina zaostalih, pa plačuje za svojo zaostalost.

3. V procesu razvoja kapitalizma se to nasportje zaostruje, veča se razlika med razvitimi in zaostalimi, krepi se izkoriščanje zaostalih; skupno s tem pa tudi vsi ukrepi prisiljevanja, ki so značilni za imperializem.

4. Izhod iz tega sistema izkoriščanja lahko najde zaostala država samo v revolucionarnem razbijanju zgodovinskih okovov, samo v revolucionarni spremembi teh odnosov, v uničenju izkoriščevalskih odnosov med državami, v ustvaritvi socialističnih odnosov enakopravnosti, z eno besedo – v požrtvovalnem revolucionarnem boju in v največjih naporih za hitrejši razvoj lastnih proizvajalnih sil.

5. V izkoriščanju neke zaostale države (na primer Jugoslavije) so udeležene vse tiste države, ki so na zgornjem delu lestvice, ne glede na to, ali so z njo v odnosih blagovne menjave ali ne. Drugače povedano, če stoji Madžarska na zgornjem delu lestvice, bo vlekla ekstraprofit iz zaostale države, recimo iz Jugoslavije, toliko pač, kolikor ji pripada v svetovni menjavi, ne glede na to, če medsebojno trgujeta. Če med dvema državama ni menjave, s tem še ni rečeno, da je prenehal med njima vsak ekonomski odnos. Nasprotno, obedve se ekonomsko povezujeta preko svetovnega trga, ki deluje univerzalno, ki posredno ali neposredno povezuje vsa gospodarstva v eno gospodarsko verigo in jih s tem povezovanjem dela medsebojno odvisne. V tem tudi je vloga svetovnega trga, zato se tudi imenuje svetovni, ker spravlja z menjavo blaga, ki postane univerzalna svetovna vrednost, vse proizvajalce – to pomeni vsa nacionalna gospodarstva – v medsebojno zvezo, odnos. A ta odnos je kapitalističen, to je – izkoriščevalski. V tem je tudi vozel vsega problema; ni mogoče živeti na nebu, temveč samo tu, na zemlji. Ni mogoče prenehati s trgovino, ni mogoče prekiniti sleherni gospodarskih odnosov z Jugoslavijo in reči: „Nate, zdaj vas ne izkoriščamo, živite brez izkoriščenja!" Izkoriščanje obstoji vse dotlej, dokler se blagovna menjava razvija na temelju svetovnih cen, ne glede na to, če ima neka država neposredne trgovinske odnose z državo, ki se „odpoveduje" izkoriščanju. Takšna prekinitev odnosov pomeni samo diskriminacijo in politični pritisk z ekonomskimi ukrepi, a niti najmanj ne ublažuje izkoriščanja zaostale države.

Toda o tem bomo obširneje govorili kasneje.

6. V konkretni blagovni menjavi med dvema državama so mogoči določeni popusti od svetovnega povprečka v obsegu, v katerem vsili ena drugi neke pogoje, ki odstopajo od svetovnih (cene, struktura i. dr.). Do te mere lahko neka država potegne več koristi, kakor bi jih pripadalo po povprečku, ustvarjenem na svetovnem trgu.

To se praviloma dogaja takrat, kadar ima bolj razvita in močnejša država določen ekonomski ali politični monopol in ga izkoristi proti manjši za povečanje izkoriščanja. Na primer: Hitlerjeva Nemčija pred vojno proti Jugoslaviji. So pa tudi nekatere socialistične države v neki meri izkoristile to monopolistično pravico do Jugoslavije in verjetno tudi proti drugim nerazvitim socialističnim državam, na primer proti Bolgariji.

ODNOS SOCIALISTIČNIH DRŽAV DO SVETOVNEGA TRGA IN V ZVEZI S TEM NJIHOV MEDSEBOJNI ODNOS

Države socialističnega tabora so prešle znotraj svojih nacionalnih meja h graditvi socializma, k likvidaciji privatne lastnine in kapitalističnih ekonomskih zakonov, k ustvarjanju socialistične zakonitosti in socialističnih odnosov. Za podlago našemu razpravljanju bomo vzeli, kakor da so v vseh teh državah socializem že zgradili in bomo pregledali njihov odnos do „zunanjega" sveta – tako do kapitalističnega kakor tudi do socialističnega.

Vsaka posamezna socialistična država je doslej prodajala določeno količino in vrsto blaga, ki ga je proizvedla v lastni socialistični proizvodnji, in to i kapitalističnim i socialističnim državam, v pogojih in po cenah, ki so po svojem ekonomskem bistvu enake in ki popolnoma ustrezajo ekonomskemu bistvu kapitalističnega svetovnega trga. Bistvo je v tem, da so trgovale po svetovnih cenah. Prav tako je sleherna socialistična država kupovala določene vrste blaga za svoje potrebe ob enakih pogojih kapitalističnega trga.

Na ta način se je menjava blaga med socialističnimi državami osnovala na kapitalističnih načelih trgovanja po svetovnih cenah; ekonomsko vsebino te menjave so odrejala kapitalistična načela trgovanja. Kaj pa to pomeni? Ker vrste blaga niso samo uporabne vrednosti, to je predmeti, namenjeni za uporabo, ampak vsebujejo določene odnose med ljudmi (to je: ker svetovna menjava blaga, v kateri postane blagovna vrednost univerzalna, obenem odreja tudi odnose med ljudmi, vzeto v svetovnem razmerju – med državami oziroma nacionalnimi gospodarstvi), zato blagovna menjava odreja obenem tudi mesto posameznih nacionalnih gospodarstev v svetovni ekonomiki kakor tudi ekonomsko vsebino odnosov med socialističnimi državami, odreja mesto vsake socialistične države v socialističnem taboru. Vsebina teh odnosov je bila žal, kapitalistična.

Blagovne vrednosti, ki jih je producirala neka socialistična država pri takšnih pogojih menjave, „postanejo univerzalne" v smislu, v katerem je Marx ta izraz uporabljal; ko se znajdejo na kapitalističnem svetovnem trgu, zgube svoj socialistični izvor proizvodnje, izenačujejo se z blagom vseh nacionalnih proizvajalcev, ne glede na njihov izvor proizvodnje, ne glede na notranje odnose v proizvodnji, v kateri so proizvedene.

Blagovne vrednosti se podredijo kapitalističnim zakonom trga in imajo vse značilnosti blaga v kapitalističnem smislu. Prav tako ima blagovna menjava med socialističnimi državami vse značilnosti kapitalističnega svetovnega trga.

Toda to še ni vse. Takšni ekonomski odnosi med socialističnimi državami pomenijo, da je sleherna izmed njih samo eden od činiteljev oziroma eden izmed nacionalnih proizvajalcev svetovnega trga, da se vključuje v ta trg in se hote ali nehote podreja kapitalističnim zakonom; to pomeni dalje, da prihajajo posamezna socialistična gospodarstva v medsebojne odnose s posredovanjem svetovnega kapitalističnega trga, pod kapitalistično ekonomsko zakonitostjo. To pomeni dalje, da jih ta trg ni razdelil v skupine po tem, ali so in koliko so socialistične (to bi bilo socialistično načelo!), temveč po tem, ali so razvite ali zaostale, ali jim gre mesto med onimi, ki jim je bila zgodovina milostljiva in jih je postavila za obloženo mizo, v vrsto izkoriščevalskih, ali pa jim je bila mačeha in jih je odrinila od mize, v vrsto zaostalih, ki jih je treba zaradi tega izkoriščati. Pri tem je treba računati na ZSSR, ki si je osvojila pravico tehnično in

industrijsko razvite države s herojskimi napori v graditvi socializma in ki je dala velikanske žrtve za stvar vsega človeštva, a je tudi neposredno osvobodila celo vrsto držav. To pa spet ne pomeni, da si je pridobila pravico do izkoriščanja novih, zaostalih socialističnih držav.

In tako – po želji ali ne – vsekakor po krivdi vodij komunističnih partij teh držav se dele v današnji situaciji socialistične države na tiste, ki izkoriščajo, in one, ki so izkoriščane. In vse dotlej, dokler bodo obstajali današnji odnosi menjave, bo trajalo tudi izkoriščanje. Ker današnji odnosi uzakonjajo razvitim socialističnim državam kapitalistično pravico do izkoriščanja, tedaj je vsekakor ne samo nesocialistično, temveč tudi nemoralno, celo z vidika navadne meščanske morale, kričati na zaostalo državo, ki se ko ne dobi od nikoder pomoči, z lastnimi močmi bojuje, da ne bi bila izkoriščana, da bi odpravila in zbrisala krivico, ki ji jo je storila zgodovina kapitalizma. Tako je povsem razumljivo, da so se nekateri napredni intelektualci iz kapitalističnih držav, ki drugače niso bili neposredno zainteresirani na ekstraprofitu, iskreno veselili naporov Jugoslavije, da bi se dokončno otresla stoletne zaostalosti, medtem ko so se nekateri „komunisti", državni in gospodarski funkcionarji socialističnih držav, ki so podedovali od kapitalizma posvečeno pravico, izkoriščati zaostale, upirali našim načrtom zaradi tega, ker so baje avanturistični (beri: „Ne razumemo jih, ker smo oportunisti!"), ker vodijo v avtarkijo (beri: „Hočejo nam vzeti pravico do izkoriščanja!"), ker razvijajo isto vejo proizvodnje kakor jo ima njihova država (beri: „In mi ne bomo imeli monopola takšne industrijske proizvodnje v socialističnem taboru!"). Res, za takšne komuniste in revolucionarje povsem ustreza izraz – oprostite komunisti in revolucionarji!

In dalje: svetovni trg je rezervoar, v katerega se zlivajo profiti raznih držav in tvorijo količino svetovnega profita. Zaradi porazdelitve na osnovi svetovne povprečne profitne mere in svetovne cene izgubljajo nerazvite države del svoje presežne vrednosti, svojega profita, a prisvajajo si ga bolj razvite, med njimi tudi socialistične države. To razdeljevanje se izvaja v zvitem, zahrbtnem in nemoralnem boju med državami. Krivo je vseh medsebojnih spopadov na svetovnem trgu; v posebno zaostrenih pogojih pripelje, kakor je znano, tudi do vojnih spopadov. V svojih medsebojnih odnosih tudi socialistične države niso izven njih. Prav nasprotno je, vsaka od njih se bije za svoj delež, nerazvita za to, da bi jo čim manj izkoriščali, a razvita, da bi si prisvojila čim več tujega dela. Tako stopajo s posredovanjem svetovnega trga, pri današnjem stanju teh odnosov, v medsebojni boj na ekonomskem področju kakor tudi v boj med razvitimi in nerazvitimi državami. To pomeni, da so v današnjih pogojih menjave protislovja na ekonomskem terenu ne samo mogoč, ampak celo neizbežen pojav. Zgodovina prvih let graditve socializma v Jugoslaviji to zelo dobro ilustrira. Ta zgodovina kaže glede na zunanje trgovinske odnose, da je graditev socializma (ekonomsko rečeno: industrializacija, ker brez nje ni in ne more biti zmage socializma v naši državi, kakor je ni bilo niti v ZSSR) naletela na enak odpor tako pri socialističnih kakor tudi pri kapitalističnih državah, a po resoluciji Informbiroja še celo na večji odpor pri socialističnih državah.

Torej se del socialistične akumulacije nerazviti državi, ki gradi socializem, pri današnjih odnosih odvzame in preide v fond akumulacije bolj razvite socialistične države. Ne prisvaja pa si ga kapitalistični razred te druge razvite države, ker ga nima, ampak preide v njen fond socialistične akumulacije.

Kljub temu se postavlja vprašanje zakaj? v čigavem imenu? Po kakšnem socialističnem načelu? In če se že odvzema, zakaj se to ne postavi jasno in odkrito? Če je treba pomagati, recimo ZSSR, zakaj ne bi tega povedali odkrito in bi sporazumno določili vsoto? Zakaj neki bi navadno izkoriščanje nerazvitih zakrivali s hinavskimi frazami o pomoči, „internacionalizmu", „osvoboditvi", „napakah" itd. in temu podobno. In dalje: V kakšnem soglasju je to z enim od temeljnih leninističnih načel: pomoč razvitih držav zaostalim? Toda o tem bomo govorili pozneje.

S pomočjo svetovnega trga so se kapitalistični odnosi obdržali in do danes suvereno vladajo med socialističnimi državami. Priče smo, da niso to samo čisti ekonomski kapitalistični odnosi, ampak so jih po neizbežni logiki stvari spremljali in jih še spremljajo tudi ustrezni politični atributi iz bolne in umazane preteklosti in sedanjosti kapitalizma (kakor so diskriminacija, ekonomski pritisk, provokacije in drugo). To pomeni, da takšni odnosi ne samo da niso „vzpodbuda za vse močnejše zbliževanje socialističnih držav"[18], ampak neposredno razbijajo in dejansko ogrožajo notranjo enotnost socialističnega sveta. Namesto da bi se napori komunistov usmerjali k ustvarjanju enega sveta, ki bi v njem vladali socialistični odnosi (to je danes v bistvu glavna internacionalistična dolžnost komunistov ob sočasni nepomirljivi borbi proti imperializmu), namesto graditve svetovnega socialističnega sistema držav, s čimer bi se, prvič, omogočil vsestranski razmah proizvajalnih sil socializma, a drugič, odprle bi se še širše perspektive delovnim množicam v kapitalističnih državah (še posebno v majhnih, zaostalih državah in kolonijah, pa v tistih državah, v katerih ima, kakor n. pr. v Franciji in Italiji, revolucionarno demokratično gibanje bogate izkušnje in močno oporo v množicah), okrepilo bi se revolucionarno gibanje množic, približal bi se zlom kapitalizma, – namesto vsega tega pa medsebojni boj, umazanije, diskriminacija, špijonaža in zahrbtnosti vseh vrst, ekonomsko prisiljevanje, najnavadnejša in najvulgarnejša kapitalistična konkurenca, dušitev proizvajalnih sil socializma, pojav in porast revizionizma, oportunizma, šovinizma itd. itd. Povsem jasno je, da lahko takšni ekonomski odnosi med socialističnim državami kakor tudi metode, ki jih spremljajo, samo razbijajo revolucionarno gibanje in koristijo imperializmu. Za to so odgovorni mnogi voditelji komunističnih partij socialističnih držav, a predvsem voditelji VKP(b).

O NEKATERIH OBLIKAH IN POJAVIH V EKONOMSKIH ODNOSIH MED SOCIALISTIČNIMI DRŽAVAMI

Izkoriščanje majhnih in zaostalih držav s strani velikih in razvitih temelji na neekvivalentni blagovni menjavi. To, kakor smo videli, prav tako velja za odnose med socialističnimi državami. Kapitalizem pa je ustvaril cel arzenal oblik in načinov, s katerimi to izkoriščanje venomer krepi in zaostruje. Ta arzenal se izkorišča tudi v odnosih med socialističnimi državami. Nekatere izmed teh oblik bomo, da izpopolnimo podobo o celotnosti teh odnosov, analizirali in prikazali.

Mešane družbe, ustanovljene med socialističnimi državami, so v tem pogledu zelo zanimive. Da vzamemo primer: dve državi A in B, od katerih je A

močnejša in bolj razvita, B pa manjša in bolj zaostala, se dogovorita, da bosta ustanovili mešano podjetje za izkoriščanje gozdov, in sicer na ozemlju države B in z uporabljanjem delovne sile države B. Osnovno ekonomsko načelo, na katerem je mešana družba osnovana, je: vsaka od držav vloži vanj 50 % kapitala, a ustvarjeni dobiček se prav tako deli po 50 % vsaki. Kapaciteta letne proizvodnje je na primer 750.000 kubičnih metrov mehkega rezanega gradbenega lesa. Podatki, ki so vzeti za ta primer, so približni in v osnovi ustrezajo proizvodnji v nekaterih podjetjih predvojne Jugoslavije, z izjemo, da je gozdna taksa 16 din, to je okoli 1 % svetovne proizvodne cene, drugačna. (V Jugoslaviji so plačevali kapitalisti državi v imenu gozdne takse *7–7,5 %*, to pa pomeni, da je renta na gozd, ki so jo kapitalisti plačevali državi, znašala *7–7,5 %*. Bila pa je renta dejansko tudi večja, ker kapitalisti prav gotovo niso plačali državi polnega zneska.) Poglejmo, kako kaže nadaljnja analiza:

Za proizvodnjo 750.000 m^3 mehkega rezanega gradbenega lesa so potrebne kompletno opremljene žage s približno 100 jarmeniki. Vrednost fiksnega kapitala kompletnih žag, skupno s komunikacijami in transportnim parkom, znaša približno 350 milijonov dinarjev.

Toda skupna vrednost konstantnega kapitala, ki bi omogočil proizvodnjo omenjene količine 750.000 m^3 mehkega rezanega gradbenega lesa, bi morala znašati:

fiksni kapital (kompletna žaga s komunikacijami in transportnim parkom)	350,000.000 din
gozdna taksa za 750,000 m^3 po 16 din na 1 m^3	12,000.000 din
pomožni material (goriva, maziva, električna energija itd.)	38,000.000 din
konstantni kapital skupno	400,000.000 din

Vrednost variabilnega kapitala, ki bi bil nujno potreben za kroženje množine 400 milijonov dinarjev konstantnega kapitala in za proizvodnjo omenjene količine mehkega rezanega gradbenega lesa, bi moral znašati 900 milijonov dinarjev. V sktrukturi proizvodne cene mehkega rezanega gradbenega lesa je udeležena delovna sila z nekaj nad 70 %. Ker proizvodna cena izdelanega mehkega rezanega gradbenega lesa znaša 1.237.500 din (750.000 m^3 x 1650 din. Cena mehkega rezanega gradbenega lesa je l 1948 znašala na svetovnem trgu 1650 din za 1 m^3), zato nekaj več kot 70 % proizvodne cene, to je okoli 900 milijonov dinarjev, pomeni neogibno potreben variabilni kapital.

Vrednost celotnega založenega kapitala, investiranega v mešano družbo, bi potemtakem znašala:

konstantni kapital skupno	400,000.000 din
variabilni kapital skupno	900,000.000 din
Celotni investirani kapital	1.300,000.000 din

Organska sestava kapitala, ki bi ga vsebovalo proizvedeno blago, bi bila takale:

Konstantni:

10 % amortizacijskega odpisa od fiksnega kapitala	35,000.000 din
gozdna taksa: 750.000 m^3 po 16 din od m^3	12,000.000 din
pomožni material (goriva, maziva in električna energija itd.)	38,000.000 din
Skupno	85,000.000 din.

Da bi ugotovili množino profita kakor tudi profitno mero, ki jo je družba realizirala, je treba prej ugotoviti razliko med proizvodno in lastno ceno, nato pa rezultat primerjati s celotno količino investiranega kapitala.

Proizvodna cena (750.000 m^3 x 1650 din)	1,237,500.000 din.
Lastna cena:	
variabilni kapital	900,000.000 din
gozdna taksa	12,000.000 din
pomožni material	38,000.000 din
10 % amort. odpisa od fiksnega kapitala	35,000.000 din
skupno	985,000.000 din
skupni profit:	*252,500.000 din*

Profitna mera bi znašala v tem primeru 19 % (252,500.000 dinarjev skupnega profita v primeri z 1.300,000.000 din investiranega kapitala).

Ker se dobiček deli po 50 % na vsako državo – vlagalca, bi država A realizirala v našem primeru 126,250.000 din profita[19] (50 % skupnega profita družbe, ki pripade njej), čeprav je to dodatno vrednost produciral samo delavski razred države B.

Popolno podobo o tem, kakšen profit potegne država A, dobimo šele tedaj, če upoštevamo, da je država B manj razvita, da je njena življenjska raven nižja, da so tudi mezde delavcev občutno nižje kakor v državi A (romunski in bolgarski delavci so na primer slabše plačani kakor pa sovjetski). V tem primeru potegne država A tudi ekstraprofit.

Na takšnih načelih večidel temelje in delajo mešane sovjetsko-romunske, svojetsko-bolgarske in sovjetko-madžarske družbe.

To je izkoriščanje, in to klasičen vzorec izkoriščanja na osnovi lastnine proizvajalnih sredstev in nižjih mezd delavcev v zaostali državi. Kapitalizem se tudi prične tisti trenutek, ko si kapitalist na osnovi lastnine proizvajalnih sredstev prilasti od delavcev presežno vrednost oziroma profit. Na tem načelu izkoriščanja temelji celotna buržoazna družba. V tem je bistvo kapitalistične lastnine. In kaj ima opraviti v odnosih med socialističnimi državami? Če bi zastopali stališče, da je zaradi skupne lastnine proizvajalnih sredstev – in to pol na pol – potem je s socializmom konec. Po načelih socializma pripada celotna presežna vrednost oziroma celotni profit, ki ga je družba dobila, ko je prodala blago na svetovnem trgu, proletariatu, ki je to vrednost ustvaril; to pomeni, da

gre v socialistično akumulacijo države B. Drugače je delavski razred države B kot nerazvite države dvakrat izkoriščan. Prvič tako, da mu na svetovnem trgu pri prodaji lesa odvzamejo del presežne vrednosti – akumulacije, ker je organska sestava kapitala in ustrezajoča storilnost dela v tej državi nižja od svetovnega povprečka, in drugič, ker mu vzamejo polovico preostalega zneska presežne vrednosti in preide – brezpravno oziroma po „posvečeni" kapitalistični, buržoazni pravici – v lastnino druge socialistične države.

Problem pa ni samo v tem. Vprašanje je: kako je z rento? V našem primeru bi znašala renta 16 dinarjev od kubičnega metra oziroma 1 % svetovne proizvodne cene, medtem ko je pred vojno v Jugoslaviji znesla gozdna taksa 7–7,5 %, kar je vsekakor manj kakor del, ki odpada na rento, ker kapitalisti, na primer „Našička A. D."[19], prav gotovo niso plačevali državi kot lastniku gozdov polnega zneska rente.

V zvezi s tem se postavlja vprašanje: ali obstoji absolutna renta v primeru, ko dve socialistični državi ustanovita mešano družbo v eni izmed njih, recimo za proizvodnjo lesa ali nafte?

Ker je obstoj diferencialne rente vezan na razliko v prirodnih pogojih proizvodnje, to se pravi v dejstvu, da plodovitejše zemljišče ali izdatnejši rudniki dajejo več proizvodov in s tem vred tudi večjo količino vrednosti, je jasno, da diferencialna renta obstoji in logično pripada lastniku rudnika oziroma zemljišča. Tako so na primer ob priliki razgovora o ustanovitvi mešane družbe za proizvodnjo premoga sovjetski predstavniki zahtevali, da bi Jugoslavija vključila v to družbo najbolje opremljene in najizdatnejše rudnike, kar pomeni z drugimi besedami zahtevo, da bi vključili rudnike, ki dajejo največjo diferencialno rento, da bi tudi Sovjetska zveza sodelovala pri njeni porazdelitvi. Zaradi tega se bomo v nadaljnjem izvajanju zadržali na analizi absolutne rente.

Ob priliki razgovorov o ustanovitvi mešanih sovjetsko-jugoslovanskih podjetij so sovjetski specialisti nastopali s teorijo, da rente ni, da je potemtakem med socialističnimi državami ni treba plačevati, da je nafta v zemlji mrtva stvar, da se pretvori v družbeno vrednost šele takrat, ko se vloži kapital (konstantni in variabilni), in da se mora deliti dobiček po vloženem kapitalu. Pri tem so se sklicevali na Marxovo teorijo vrednosti, po kateri je tvorec vrednosti človeško delo.

Toda to ni bila samo teoretična diskusija, temveč so sovjetski strokovnjaki, ko je bil govor o jugoslovanskem deležu v podjetju za proizvodnjo nafte, ocenili in vnesli kot delež Jugoslavije samo tisto vrednost, ki ustreza navadnemu zemljišču, ne da bi priznali rento, ki jo prinašajo naftonosna polja.

V istem času, leta 1946, pa je Sovjetska zveza sklenila z Iranom pogodbo o ustanovitvi sovjetsko-iranskega podjetja za proizvodnjo nafte, ki je predvidevala za vloženi iranski kapital samo naftonosna zemljišča, ki bodo znašala 49 % skupnega akcijskega kapitala („Vnešnaja torgovlja" 1946, št. 4).

V čem je bistvo tega problema?

O absolutni renti piše Marx:

„. . . enako veliki kapitali v različnih vejah proizvodnje proizvajajo glede na to, kakšne imajo povprečne sestave, pri enaki meri presežne vrednosti . . . različne množine presežne vrednosti. V industriji se te različne množine presežne vrednosti izenačujejo v povprečni profit in se porazdeljujejo na posamezne kapitale enakomerno . . . . Zemljiščna površina, kakor hitro rabi proizvodnja zemljo . . . preprečuje to izenačevanje za

kapitale, plasirane v zemljo, in jemlje del presežne vrednosti, ki bi šel sicer v izenačenje na splošno profitno mero. Tedaj tvori renta del vrednosti, specialneje presežne vrednosti blaga, samo, namesto da bi pripadla kapitalističnemu razredu, ki jo je potegnil iz delavcev, pripade lastnikom zemlje, ki jo potegnejo iz kapitalistov."[20]

In dalje:
„Sama lastnina zemlje je proizvedla rento."[21]

To pomeni, da ta del presežne vrednosti vsebuje proizvedeno blago, ki se menjava na svetovnem kapitalističnem trgu, ali, cene blaga, ki se menjava na svetovnem trgu, in sicer po svetovnih cenah, določenih s svetovno povprečno profitno mero, vsebujejo tudi absolutno rento. Če temelje ekonomski odnosi med dvema socialističnima državama na kapitalističnih zakonih kot na primer mešana družba, ki smo si jo ogledali, tedaj se – v okviru vseh ostalih ekonomskih odnosov – v njunih medsebojnih odnosih v cenah blaga pojavlja tudi absolutna renta. Kadar, na primer Sovjetska zveza proda Madžarski bombaž, in sicer po svetovnih cenah, tedaj vsebuje ta cena tudi tisti del presežne vrednosti, ki odpade na rento in ki v celoti ostane onemu, ki je lastnik zemlje, to je posestniku, in ne gre za izenačenje splošne svetovne profitne mere, ne razdeljuje se med vse države, ki proizvajajo bombaž. V tem primeru je lastnik zemlje Sovjetska zveza. Tam ni privatne lastnine zemlje, je pa socialistična lastnina Sovjetske zveze, potemtakem pripade njej kot lastniku zemlje tudi renta. V našem primeru vsebuje cena proizvedenega gradbenega lesa med ostalim tudi rento, ker so odnosi v družbi kapitalistični in ker so vzajemni odnosi gospodarstev držav A in B kapitalistični. Ta renta celo po kapitalističnih zakonih pripada lastniku zemlje in ne kapitalistu. V tem primeru je posestnik država B in potemtakem pripada renta njej in gre v njen fond socialistične akumulacije, medtem ko država A, ki se pojavlja v vlogi kapitalista, nima pravice do nje. Čeprav sta državi A in B socialistični, kljub temu imata vsaka svojo lastno socialistično lastnino zemlje in prirodnih bogastev, svojo lastno socialistično proizvodnjo, svoj delavski razred, ki ustvarja presežno vrednost in na osnovi tega svojo socialistično akumulacijo. V takšnih razmerah, ko dve socialistični državi stopata v medsebojne določene odnose kapitalističnega značaja, naj pripade vsaki vsaj ono, kar ji dajejo kapitalistični zakoni. V nasprotnem primeru se izkoriščanje B krepi v toliko, v kolikor se ji ne prizna pravica na rento, ki je sicer po kapitalističnih načelih pripada, medtem ko potegne država A svoj del profita, ki ji po kapitalističnem načelu pripada, plus renta, ki ji ne pritiče. Ne glede na dejstvo, da obstoji socialistična lastnina v socialističnem sektorju narodnega gospodarstva države B in – na osnovi tega – ne glede na dejstvo, da obstoji v odnosih med državo A in B renta zaradi kapitalističnega značaja teh odnosov, je jasno, da jemlje država A celo več kot ji po kapitalističnih zakonih pritiče, da izkorišča tuja bogastva, ne da bi plačala za rento niti toliko, kolikor plačujejo kapitalisti, da postane s prisvajanjem rente v ustrezni meri lastnik gozdov, v katerih dela mešana družba. A zakaj? Mar je mogoče pod geslom socializma še povečevati izkoriščanje zaostale države? Zakaj bi socialistična Jugoslavija pri ustanovitvi mešane družbe za nafto morala biti na slabšem kakor, recimo, Iran? Čemu?

Torej, dokler obstojita dve socialistični ekonomiki z ustrezajočima samostojnima akumulacijama, dokler temelje odnosi med njima na kapitalistični menjavi, vse dotlej obstoji tudi absolutna renta in jo mora dobiti tisti, čigar je zemljišče. Marx pravi, da šele:

> „S stališča neke višje ekonomske družbene formacije se bo zdela privatna lastnina posameznih oseb do zemeljske oble prav tako obsurdna kakor privatna lastnina nekega človeka do nekega drugega človeka. Niti določena družba v celoti, nacija in niti vse sodobne družbe skupaj niso lastniki zemlje. Oni si na njej le naseljeni, jo uživajo . . ."[22]

Vzemimo, na primer, Jugoslavijo. Imamo socialistično lastnino v državnem sektorju in socialistično akumulacijo. V tem smislu obstoji v Jugoslaviji v odnosih med njenimi republikami to, kar imenuje Marx „višja ekonomska družbena formacija". Potemtakem je lastnina rudnikov, voda, gozdov splošna, socialistična. Posamezne republike, to je delavci in delovni ljudje teh republik, so samo tisti, ki to uživajo; vsi presežki in vsi dobički se zlivajo v splošno socialistično akumulacijo, a državni plan določa višino dobičkov posameznih vej proizvodnje. Potemtakem v državnem sektorju kot najvišjem tipu socialistične proizvodnje, v katerem se akumulacija zbira po planu in zliva v enotni fond, ni absolutne rente, toda samo znotraj takšne socialistične proizvodnje.

V odnosih med državama A in B, ki smo si ju ogledali, ni tega primera, ni „višje ekonomske družbene formacije", zaradi tega ostaneta obe državi lastnici svoje socialistične lastnine; potemtakem absolutna renta obstoji in mora pripasti tistemu, čigar je lastnina.

Iz vsega tega izhaja, da mešane družbe niso oblika za uravnavanje odnosov med socialističnimi državami. Zato so odgovorili predstavniki ZSSR, ko so 1947. leta predstavniki Jugoslavije izjavili, da v Jugoslaviji ni treba ustanavljati mešanih sovjetsko-jugoslovanskih družb, približno tole: „Mešane družbe so oblika sodelovanja z odvisnimi, ne pa z neodvisnimi in prijateljskimi državami." S tem so se odrekli ustanavljanju takšnih družbe v Jugoslaviji, vendar pa niso rekli jasno, da takšne družbe niso pravilna oblika sodelovanja s socialističnimi državami, ampak so uporabili z vidika ekonomije nejasen izraz „prijateljske države".

KLAVZULA NAJVEČJIH UGODNOSTI

V pogodbah, ki so bile sklenjene med socialističnimi državami, je bila praviloma vpisana tudi klavzula največjih ugodnosti. Na prvi pogled se zdi kakor vse buržoazne pravne formulacije naivna in nedolžna. Ta klavzula, najkrajše povedano, vsebuje načelo, da bo ena država dala drugi, ki z njo sklepa pogodbo za medsebojno trgovino, vse pogoje in pravice, ki jih daje tudi kateri koli drugi državi oziroma, da ne bo delala nikakršnih izjem ali diskriminacij kakršne koli vrste.

Kakor temelje ekonomski odnosi med kapitalističnimi državami na medsebojnem boju, tako pomeni ta pristavek v bistvu svobodo medsebojnega ropanja. In dalje, ker so v kapitalizmu razvite in nerazvite – zaostale države, ta klavzula za nerazvito državo pomeni, da daje enako pravico vsem onim, s katerimi ima pogodbe, da jo izkoriščajo, to je, da se ena ali druga skupina

razvitih držav ne bogati na njen račun bolj kakor druge. V obdobju imperializma in monopolov pa se ta klavzula mnogokrat spremeni v instrument ekonomskega in političnega zasužnjevanja manjših in slabših držav s strani velikih imperialističnih držav.

V današnjem položaju nastopajo ameriški kapitalisti z enakim geslom, samo da je še bolj „internacionalizirano", to je z geslom „enakih možnosti" ki pomeni v bistvu univerzalno in multilateralno uporabo klavzule o največjih ugodnostih. To zato, ker lahko vsemogočni monopoli pod tem geslom najbolje vladajo in izkoriščajo. Temu se upirajo angleški imperialisti kot slabši partner in ščitijo svoj imperij z nasprotnim sistemom preferenciala.

Kar zadeva neko socialistično državo in njene odnošaje s kapitalističnim svetom, je smisel uporabljanja tega načela tak:

1. socialistična država s tem načelom dosega, da jo, to je njeno trgovino in ostale interese, jemljejo kot katero koli kapitalistično državo, ali drugače povedano, socialistična država se s tem načelom bori proti diskriminaciji. V tem smislu je to načelo pravilno izkoriščeno in služi graditvi socializma;

2. pred zlorabljanjem tega načela s strani kapitalističnih držav pa se socialistična država ščiti s svojo socialistično organizacijo gospodarstva in tudi zunanje trgovine. To preprečuje, da bi kapitalistični zakoni prodrli v socialistično državo in razbijali njen ekomski socialistični stroj.

Potemtakem je načelo največjih ugodnosti buržoazna pravna oblika za formalno enakost, za katero se skriva dejanska neenakost – ekonomska pa tudi politična. Vprašanje je: kakšen smisel ima to načelo med socialističnimi državami, če mislimo na resnične socialistične odnose?

Vzemimo naslednji primer: po popolni zmagi kitajske osvobodilne borbe in po ureditvi diplomatskih odnosov z zunanjim svetom se lahko zgodi, da da nova kitajska vlada kakšnim ameriškim koncernom koncesije. Na primer: da za 10 ali 15 let odpro in izkoriščajo kakšne premogovnike ob določenem profitu in ob kontroli kitajskih državnih oblasti. Teoretično, s stališča marskizma – leninizma je to mogoče, pravilno in koristi graditvi socializma. Takšni primeri so bili tudi v Sovjetski zvezi. Možnosti in pravilnosti tega tukaj ni treba dokazovati. Ali imata na osnovi tega ČSR ali Madžarska pravico zahtevati zase enake pogoje po načelu največjih ugodnosti? Razume se, da nimata, če mislita biti dosleden borec za socializem.

In dalje. Socialistična gospodarstva so planska gospodarstva. Kadar pridejo plani teh držav v medsebojne odnose in kadar se na temelju tega žele ti odnosi urediti na socialističnih načelih, tedaj postane jasno, da ni dovolj samo formalna enakopravnost, temveč medsebojna socialistična pomoč in pomoč zaostalim in nerazvitim, postane jasno, da je takšna klavzula brez smisla.

Od tod jasno izhaja, da stoji – nasproti temu formalnopravnemu buržoaznemu načelu – socialistično načelo boja proti vsaki vrsti izkoriščanja, boja za dejansko – predvsem ekonomsko – enakopravnost in enakost, ki vključuje v sebi tudi socialistično: ekonomsko, tehnično in drugo pomoč s strani močnejših in bolj razvitih tistim, ki so manjši in zaostali.

To pa pomeni, da je treba to buržoazno pravno načelo zamenjati s socialističnim pravnim načelom, ki bo izrazilo zgoraj povedano socialistično misel, za katero se je tudi Lenin boril vse življenje, ki je postala temelj, na katerem se je razvilo in na katerem temelji sodobno mednarodno delavsko gibanje, misel, ki je v bistvu temelj mednarodne proletarske solidarnosti. O tem pa bomo govorili še kasneje.

NAČELO: TRGOVINA JE TRGOVINA, A PRIJATELJSTVO JE PRIJATELJSTVO

Geslo: torgovlja – torgovlja, a družba – družba,[23] rek, ki ga iznenada uporabljajo sovjetski gospodarski predstavniki, je prav za prav geslo, ki se čestokrat uporablja med kapitalisti, prav tako pa tudi v mednarodni trgovini. V bistvu je odraz naslednjega protislovja kapitalističnega sistema;

1. kapitalisti pridobivajo profite v medsebojnem boju za njegovo porazdelitev. Ta borba je tiha, zahrbtna, hinavska in umazana („trgovina je trgovina");

2. razen tega tudi kapitalistično gospodarstvo ustvarja sistem, v katerem so vsi kapitalisti odvisni eden od drugega, a vsi se morajo kot razred boriti za ohranitev tega sistema, za obvarovanje razrednih privilegijev, eksploatacije delavskega razreda itd. („a prijateljstvo je prijateljstvo").

Torej, z ene strani je potrebno ustvarjati tudi „prijateljstvo", da bi si zagotovili profite na sploh, z druge strani pa – med seboj se bomo ropali, kopali drug drugemu jamo in gledali, kdo bo iz tega ropanja več odnesel. Prav zato si je buržoazija že zdavnaj izmislila to hinavsko in lažnivo geslo, ki ga ima sicer vsak „razumen" buržuj za „zelo modro". Povsem prirodno, kapitalist-monopolist, finančni magnat ne uporablja tega gesla nasprosti tistim, ki ima nad njimi monopol, temveč diktira pogoje po svoji volji.

Za kapitalizem je to razumljivo. Toda to geslo se redno uporablja tudi v pogajanjih med socialističnimi državami. Ko so se jugoslovanski predstavniki upirali nekaterim posebno ostrim oblikam te konkurenčne borbe med socialističnimi državami z namenom, da bi se jim izognili in bi našli drugo rešitev, so dobivali odgovor: „trgovina je trgovina, a prijateljstvo je prijateljstvo". Približno tako je poskušal učiti mlade in neizkušene jugoslovanske komuniste o odnosih med socialističnimi državami tudi nek visok partijski in državni voditelj Sovjetske zveze. Jasno, da to še zdaleč nima nobene zveze s socializmom. Marksizem–leninizem uči, da političnih odnosov ni mogoče ločiti od njihove ekonomske osnove, da je to hinavsko, da je mogoče graditi in zgraditi politično enotnost socialističnega sveta samo s pravilno, socialistično rešitvijo ekonomskih odnosov.

To geslo so v odnosu do Jugoslavije praktično uporabljali tudi pred resolucijo Informbiroja, to je vse dotlej, dokler so se trgovinski odnosi gibali v mejah buržoazne formalne enakopravnosti. A po resoluciji Informbiroja so prenehali tudi s tem in poskušajo preprosto diktirati pogoje; če nočeš, potem sledi–zmanjšanje menjave, diskriminacija, ekonomski in politični pritisk, grožnje, „kritika" v obliki klevet itd.

DISKRIMINACIJA

Na današnji stopnji razvoja svetovnih proizvajalnih sil, mednarodne menjave blaga, prometa, zvez itd. so vsi narodi in vse države ekonomsko medsebojno povezani v svetovni gospodarski sistem – v verigo tako, da je vsak odvisen od ostalih. Pa čeprav imamo izkoriščanje, ekonomsko zasužnjevanje itd. kot posledico kapitalistične osnove, na kateri temelji ta svetovna povezanost, je ta proces vendarle nujen in potreben, „ker pripravlja materialne pogoje bodočega svetovnega socialističnega gospodarstva".[24] Mednarodna menjava blaga oziroma menjava blaga med posameznimi državami je potemta-

kem normalen, priroden pojav celo za kapitalizem. Torej lahko gre in mora iti razvoj, tudi razvoj v socializmu, samo v smeri razvijanja in krepitve te menjave, s tem, da spreminja njeno kapitalistično osnovo v socialistično in odpravlja posledice, ki jih prinaša kapitalizem. Zato so komunisti vedno bili in morajo biti za krepitev teh zvez, za razvijanje menjave blaga in to prav tako v celoti kakor med socialističnimi in kapitalističnimi državami, a še prav posebno med socialističnimi državami samimi.

Čvekanje „herojev" dezinformbiroja o tem, da je prešla Jugoslavija v imeprialistični tabor, ker razvija menjavo s kapitalističnimi državami, medtem ko njihove države same to menjavo krepe, ni samo hinavsko, ampak je to takšna intelektualna revščina, da nanjo ni treba niti odgovarjati.

Mednarodna menjava blaga je živ in izpremenljiv pojav, vendar je v nekem krajšem obdobju in v danih splošnih objektivnih ekonomskih okoliščinah – ne glede na začasna odstopanja – objektivno določena in podana. Praviloma je določena z blagovnimi presežki in primanjkljaji posameznih držav, z ekonomskimi potrebami teh držav, z njihovo različno gospodarsko strukturo, z njihovim geografskim položajem, prometnimi zvezami itd. V današnji mednarodni trgovinski praksi se to povezovanje izvaja največkrat z obojestranskimi bilateralnimi dogovori med državami. Na primer, Jugoslavija je od konca vojne dalje sklenila pogodbe z različnimi državami, uravnavala je svojo zunanjo menjavo in se vključevala normalno in naravno kot njen del v svetovno menjavo. Razumljivo je, da je rešila to vprašanje predvsem s socialističnimi državami, na temelju, ki je več ali manj ustrezal obojestranskim interesom.

Vse menjave vseh držav z vsemi ostalimi, ustvarjene na takšnem načelu, tvorijo svetovno menjavo dobrin, ki jo je treba imeti za normalno in ekonomsko prirodno stanje mednarodnih ekonomskih odnosov. In ne samo to, temveč jo je treba imeti tudi za nujno stanje odnosov, to pa pomeni, da iz nje izhaja obveznost vsake države, da – v mejah svojih nacionalnih ekonomskih interesov – razvija menjavo z vsemi drugimi državami.

Nasprotno, če neka država ali več držav skupaj z neko drugo državo (ali skupino drugih držav) ne sklepa takšne menjave, ampak iz vzrokov, ki niso ekonomskega, ki so političnega značaja, ukinja menjavo ali pa jo nenormalno in nenaravno znižuje na minimum, pomeni to diskriminacijo, ker pomeni takšen postopek ne glede na to, kaj bi radi rekli tisti, ki to počenjajo, ekonomski pritisk, blokado, to pomeni političen ukrep nasproti drugi državi (z namenom, da bi prišlo v tej državi do takšnih političnih sprememb, ki bi zagotovile še večje ekonomske in druge privilegije).

Zato so se progresivne sile vedno borile in se še danes bore proti diskriminaciji v ekonomskih odnosih. Zaradi tega je na primer Sovjetska zveza oziroma njena vlada do resolucije Informbiroja oznanjala v mednarodnih odnosih politiko izpolnjevanja vseh obveznosti in izvajala to tudi v praksi.

Drugače povedano, neka država ne more na primer reči: „Niste mi več všeč, jezim se in ne bom več trgovala z vami; imam torej vse pravice, da ne trgujem več in ne izvršujem svojih obveznosti, ker mi pač ne ugajate in nihče nima pravice, da bi me za to kritiziral," – da ne bi bil tak postopek diskriminacija.

Takšen postopek je diskriminacija, to pa pomeni, da je nasproten progresu, torej – nazadnjaški, a v konkretnem primeru je takšen postopek Sovjetske zveze in držav ljudske demokracije do Jugoslavije reakcionaren postopek, zaviranje in onemogočanje graditve socializma pri nas.

Predstavniki Sovjetske zveze vedo, da je to diskriminacija in zato so v svojem sporočilu poskušali najti opravičilo za svoj postopek v sovraštvu, ki ga jugoslovanska vlada baje goji do nje. S tem v bistvu priznavajo diskriminacijo, samo poskušajo jo nekako opravičiti.

Še bolj nesmiselno je pojasnilo neke druge države (imena ne bomo povedali, ker sama ali ni hotela ali ni smela izdati uradnega obvestila o tem), ki bi ga lahko povzeli v naslednjem: „Ukinjam to pogodbo zato, ker niste prijatelji mojega prijatelja".

Sovjetska zveza se danes bori proti diskriminaciji, ki jo izvajajo proti njej ameriški imperialisti in zahteva, da se med tema dvema velikima državama menjava razširi. Pravilno. Ali pa dela vlada ZSSR to zaradi tega, ker je prijatelj z ameriškimi imperialisti, ali zato, ker so oni njeni prijatelji? Ne, temveč zato, ker je to njen ekonomski interes in ker je to prav tako ameriški ekonomski interes, a predvsem, ker to pomeni razvijanje mednarodnih odnosov, njihovo utrjevanje. Amerika na to ne pristane, izvaja diskriminacijo, izsiliti hoče politične koncesije od Sovjetske zveze. Zakaj pa potem izvaja Sovjetska zveza diskriminacijo do Jugoslavije? Vsekakor zato, ker hoče doseči nekatere politične in ekonomske smotre.

Zakaj se je odrekla vlada Sovjetske zveze v primeru Jugoslavije – *samo* v primeru Jugoslavije in nobene druge niti kapitalistične niti socialistične države – enemu izmed svojih temeljnih gesel v zunanji politiki? O izvrševanju mednarodnih obveznosti kot temeljnem geslu sovjetske mednarodne politike je govora ne samo v Stalinovih delih, v časopisih, temveč skoraj v vsakem sovjetskem učbeniku, in vendar so v primeru Jugoslavije to geslo zapustili. O tem morajo komunisti razmisliti.

Diskriminacija je tipična za kapitalizem, a še posebno za njegov imperialistični stadij. Po Oktobrski revoluciji je postala orodje boja imperialistov proti graditvi socializma v Sovjetski zvezi. Ko imperialisti niso mogli zadušiti Oktobrske revolucije z drugimi ukrepi in onemogočiti graditev socializma, so prešli na diskriminacijo in od tedaj jo v večji ali manjši meri nenehoma uporabljajo, pač po danih mednarodnih političnih razmerah in po tem, koliko lahko prebrodijo svoje medsebojne spopade in notranje težave.

Zanimivo je ugotoviti, da se godi tudi z Jugoslavijo nekaj podobnega, kakor se je nekoč s Sovjetsko zvezo in da je Sovjetska zveza, žal, izbrala podobno pot: najprej politični ukrepi, ko pa to ni uspelo, tedaj prehod na diskriminacijo, na ekonomske ukrepe.

Družbeni pojavi imajo svojo logiko ne glede na to, kaj ljudje o njih mislijo in kako bi jih radi sebi in drugim pojasnili.

KAKŠNI SO V PRAKSI EKONOMSKI ODNOSI MED FLRJ IN SOCIALISTIČNIMI DRŽAVAMI

Žal ne razpolagamo z zadostnimi podatki o razliki med storilnostjo dela v naši in ostalih državah socialističnega tipa, posebno tistih, ki so bolj razvite. To bo nedvomno zmanjšalo in ublažilo pravo podobo in prikaz teh odnosov. A tabela o storilnosti dela, ki smo jo navedli že prej, lahko da določeno predstavo o tem.

Ni pa vprašanje samo v razliki storilnosti dela kot takšni in to ni najvažnejša oblika, v kateri se odraža zaostalost Jugoslavije in njeno izkoriščanje

s strani razvitih. Neugodna struktura v menjavi s temi državami, skoraj samo agrarno-surovinski značaj našega izvoza je tudi najostrejša oblika tega izkoriščanja.

Tule en primer:

Letna proizvodnja železove rude delavca v FLRJ znaša 113.960 din

Letna proizvodnja valjarja v FLRJ znaša 467.500 din

Če od tega odvzamemo vrednost jekla, ki je prenesena vrednost 225.500 din, ostane vrednost, ki jo ustvarja v FLRJ valjar v enem letu 142.250 din

Potemtakem je razmerje med vrednostjo proizvodnje rudarje in valjarja v pogojih FLRJ 1 : 1.98

Recimo, da je storilnost valjarja v Madžarski za 50 % večja (in takšna tudi približno je), potem ustvarja vrednost 337.875 din

Potemtakem je odnos vrednosti letne proizvodnje jugoslovanskega rudarja in madžarskega valjarja 1 : 2.96

Odnos količine dela, ki se izmenjuje med Madžarsko in Jugoslavijo v sistemu trgovine po svetovnih cenah, je, kakor smo videli, jasno upodobljen na primeru izvoza železove rude in uvoza valjanega materiala.

Pri tem je treba vedeti, da upodablja zgornji primer samo menjavo med prvo in drugo stopnjo proizvodnje, medtem ko bi bil mnogo neugodnejši za Jugoslavijo, če bi pogledali menjavo železove rude (1. stopnja) za stroje in druge izdelane proizvode (3. stopnja), in to celo v tistih primerih, kadar pomenijo ti proizvodi kapitalne vrednosti.

Da bi dobili popolno podobo o tem, kakšen je položaj Jugoslavije nasproti drugim državam socialističnega bloka, predvsem razvitim, z gledišča strukture menjave, navajamo naslednje tabele:

STRUKTURA ZUNANJE TRGOVINE MADŽARSKE
V 1. POLLETJU 1948. LETA

	Uvoz %	Izvoz %
surovine	56.0	31.9
polizdelki	27.3	13.7
izdelani proizvodi	16.7	54.4
	100	100

STRUKTURA ZUNANJE TRGOVINE ČSR

(Tabela ČSR je sicer zaradi pomanjkanja podatkov nekoliko drugačna, vendar so razvidni temeljni odnosi)

	1947		1948	
	Uvoz %	Izvoz %	Uvoz %	Izvoz %
živina	0.3	0.1	1.3	0.0
živež in pijače	19.0	11.0	28.9	4.5
surovine in polizdelki	57.3	15.0	47.8	13.8
izdelani proizvodi	23.4	73.9	21.0	81.7
	100	100	100	100

STRUKTURA ZUNANJE TRGOVINE FLRJ V 1948. LETU

	Izvoz %	Uvoz %
surovine	44.70	24.59
1. izjemno konjunkturne	34.18	23.10
2. normalno konjunkturne	10.52	1.49
polizdelki	34.95	35.06
Skupno	79.65	59.65
izdelani proizvodi	20.35	40.35

od tega:

	Izvoz %		Uvoz %
prehrambeni	17.33	a) invest. blago	13.22
oprema	2.32	b) prometna sredstva	6.82
ostali proizvodi široke		c) oprema	11.38
potrošnje	0.63	d) blago široke potroš-	
razno	0.07	nje	8.93
	100		100

Iz tabele je razvidno, da sta po strukturi svoje zunanje trgovine Madžarska in Češkoslovanka v mnogo ugodnejšem položaju kakor Jugoslavija, ali z drugimi besedami, da Češkoslovaška in Madžarska sodelujeta v svetovni menjavi z zanje ugodnejšo strukturo; ko pa to povežemo z dejstvom, da je tudi storilnost dela v teh državah visoka (ker spadata med industrijske države), lahko s precejšnjo gotovostjo trdimo, da sta ti dve državi na zgornjem delu lestvice, v taboru tistih, ki s pomočjo svetovnega trga vlečejo ekstraprofite iz zaostalih držav – in tudi iz Jugoslavije – katere struktura zunanje trgovine in njena storilnost dela kažeta, da pripada k zaostalim (Za točno določitev položaja neke države v porazdelitvi svetovnega profita je potrebna podrobna ekonomska analiza. Toda tudi iz splošnih podatkov je mogoče s precejšnjo gotovostjo trditi, da sta ČSR in Madžarska v bloku držav, ki pridobivajo ekstraprofite, čeprav verjetno niso tako veliki, kakor so bili nekoč, in sicer zaradi tega, ker nastopajo kot glavni izkoriščevalci ameriški monopoli, a ostale industrijsko razvite države kot udeleženci-pomagači).

Kako se kaže konkretna menjava FLRJ z državami socialističnega bloka, prikazuje naslednja tabela:

Izvoz Jugoslavije v (v %)

	ČSR 1. 1948	ZSSR 1. 1948	Madžarsko[1]	Poljsko[2]
surovine	62.2	47.9	49.5	79.9
a) izjemno konjunkturne	53.0	15.5	34.8	63.3
b) normal. konjunkturne	9.2	32.4	14.7	16.6
polizdelki	12.1	40.6	34.2	17.4
skupno	74.3	88.5	83.7	97.3
izdelani proizvodi	*25.7*	*11.5*	*16.3*	*2.7*
od tega:				
prehrambeni	18.7	9.7	5.7	1.8
oprema			9.4	
ostali proizvodi široke potrošnje	7.0	1.8		0.9
razno			1.2	
	100	100	100	100

Uvoz v Jugoslavijo iz (v %)

	ČSR 1. 1948	ZSSR 1. 1948	Madžarske[3]	Poljske[4]
surovine	1.2	30.6		5.1
a) izjemno konjunkturne	1.2	30.6		2.6
b) normal. konjunkturne				2.5
polizdelki	32.9	53.7	9.5	38.4
skupno	34.1	84.3	9.5	43.5
izdelani proizvodi	*65.9*	*15.7*	*90.5*	*56.5*
od tega:				
a) investicijske vrednosti	13.4	3.7	42.8	16.2
b) prometna sredstva	12.7	2.1	14.4	1.8
c) oprema	16.2	8.4	27.2	8.0
d) široka potrošnja	23.6	1.2	3.9	30.5
razno	0.04	0.3	2.2	
	100	100	100	100

Da bi tabelo pravilno razumeli, moramo pojasniti še naslednje:

Vsa menjava je porazdeljena v tri osnovne stopnje proizvodnje:

a) surovine in kmetijski proizvodi ali I. stopnja;

b) polizdelki ali II. stopnja;

c) izdelani proizvodi ali zadnja, III. stopnja proizvodnje.

Je pa pri polizdelkih, to je v II. stopnji proizvodnje, več podstopenj in šele takrat, ko bi te dobro analizirali, bi dobili pravo podobo. Jugoslavija izvaža večidel polizdelke iz nižjih podstopenj in uvaža iz višjih.

Tudi pri izdelanih proizvodih je več podstopenj, to je več ali manj strojnega dela. Jugoslavija izvaža večidel proizvode, pri proizvodnji katerih se manj uporablja strojno delo.

Nismo šli v podrobne analize, ker je to dovolj, da dobimo podobo splošnih odnosov.

Surovine so glede na povojno konjunkturo razdeljene v dve podskupini. To je potrebno storiti zaradi tega, ker so posebno konjunkturne surovine bile in so neka vrsta rešujočega elementa v zunanje-trgovinski politiki neke države. Čestokrat je trgovina med dvema državama odvisna od tega, če ima in koliko ima ena izmed njiju – praviloma slabša in manj razvita – takšnih surovin. Za majhno državo, posebno po tako veliki vojni, ki je odpravila vsako menjavo te države z drugimi državami, kot je bil to primer z Jugoslavijo, je to bilo odločilnega pomena v prvih letih po vojni, ko je obnavljala svoje mednarodne ekonomske odnose.

Izdelani proizvodi so razdeljeni na proizvode, ki so namenjeni široki potrošnji in ki vsebujejo največ strojnega dela, kjer je storilnost dela največja, in na izdelane proizvode, kakor so investicijske vrednosti, prometna sredstva itd. Te zadnje smo vzeli posebej zaradi tega, ker državi, ki jih uvaža, zagotavljajo proizvodnjo, delo obstoječih proizvodnih kapacitet ali razširjajo te kapacitete. Kljub temu, da so dragi in jih je treba včasih izredno drago plačati, ker vsebujejo njihove cene tudi monopolske profite kakor tudi plačilo licenc, to je posredno plačilo za tehnične iznajdbe in opremo tistega, ki te vrednosti prodaja, so kljub temu za državo, ki jih uvaža, važne. Izredno važne so za našo državo, ki je s hitrim tempom prešla h graditvi socializma.

Naša država je bila glede na svojo industrijsko nerazvitost in pogoje izkoriščanja svetovnega kapitalističnega trga prisiljena na najneugodnejšo strukturo, to je, na čezmerni izvoz surovin in agrarnih proizvodov. V tem pritisku na Jugoslavijo so sodelovale vse države socialističnega bloka brez izjeme in v enaki meri kakor kapitalistične. Povsem naravno, pogoji kapitalističnega trga so zakonito silili v to vsako državo, sleherna se je tako obnašala: ena kot izkoriščevalec, ki teži za tem, da bi čim več izkoriščal, druga kot izkoriščanec, ki stremi za tem, da bi bil čim manj izkoriščan. Vsak je branil „svoje interese" (ki mu jih je podaril kapitalizem). Ne da bi zdaj podrobneje obdelovali ta problem, moramo reči samo to, da je šla Jugoslavija tudi v takšnem okviru po poti čim bližnjih in prisrčnejših odnosov s socialističnimi državami, celo tedaj, kadar je to bilo zanjo manj ugodno kakor trgovina s kapitalističnimi državami (kot n. pr. z Madžarsko, o čemer bomo kasneje navedli podatke).

V čem se je to odražalo?

1. Jugoslavija je bila iniciator vseh ekonomskih pogodb z vsemi socialističnimi državami in je pri tem vedno predlagala in se borila za čim širšo menjavo.

2. Jugoslavija je bila iniciator velikih dolgoročnih investicijskih pogodb. Te se po ekonomski vsebini ne razlikujejo, ne odstopajo od temeljnih ekonomskih pogojev kapitalistične menjave dobrin, regulirajo pa menjavo blaga za daljše obdobje; potemtakem obvarujejo gospodarstva socialističnih držav pred konjunkturnimi in drugimi kolebanji, ki so mogoča na svetovnem trgu, še posebno pa pred krizami, katerih učinek se lahko prenese tudi na socialistične države in začasno ustvari težave ali celo ogrozi gospodarstvo v nekaterih industrijsko razvitih državah.

Pri tem smo naleteli v nekaterih državah (Češkoslovaška, Madžarska) na nerazumevanje in odpor in smo morali porabiti morje besed, da bi jih prepričali, da so takšne pogodbe kot prva faza medsebojnih odnosov koristne.

3. Jugoslavija se je lotila reševanja teh odnosov predvsem s stališča prijateljstva in kot rezultat tega je bil izvoz posebno konjunkturnih surovin in polizdelkov v države socialističnega tabora razmeroma večji kakor v druge, kapitalistične države, čeprav je to v neki meri onesposabljalo našo državo za menjavo blaga s kapitalističnimi državami in nam delalo resne težave. Mi smo to delali zavestno, kar je brez vsakega pojasnila povsem logično in razumljivo. Toda nekatere druge države niso tako delale nasproti Jugoslaviji niti pred resolucijo Informbiroja.

No, pretirane zahteve po izvozu surovin in hrane, a posebno konjunkturnih surovin in polizdelkov, so imele za našo državo še druge slabe posledice.

Državi, ki v hitrem tempu gradi socializem na temelju hitrega porasta industrije in kmetijske proizvodnje, lahko pretiran izvoz surovin in hrane, ki ni v skladu s splošnim razvojem proizvajalnih sil, škoduje, zavre in celo ogrozi industrializacijo in graditev socializma. Smisel industrializacije je v tem, da krepi proizvodnjo vseh vrst surovin in polizdelkov, s tem pa tudi proizvodnjo izdelanih proizvodov – ker je mogoče samo tako zagotoviti nadaljnji hitri razvoj proizvajalnih sil prav tako v industriji kakor v kmetijstvu. S tem se veča tudi število mestnega prebivalstva. V tem so tudi osnovne težave v graditvi socializma. V kolikor smo prisiljeni pretirano izvažati surovine in hrano, nas to lahko pripelje:

a) do odvzemanja surovin in polizdelkov lastni industriji za izvoz, a s tem do zmanjševanja tempa razvoja nekaterih, za graditev socializma, za ustvarjanje materialne baze socializma nujno potrebnih vej proizvodnje;

b) do povečanja proizvodnje nekaterih surovin in polizdelkov brez zadostne mehanizacije, do povečanja, ki prekaša potrebe, ki ustrezajo domačim potrebam graditve in normalno ugodni menjavi z drugimi državami; zaradi tega nastopi preobremenitev v porabi delovne sile, transporta itd., a zaradi vsega tega slabitev tempa na drugih področjih graditve.

Močan izvoz hrane izpodkopava prehrano čedalje večjega števila mestnega prebivalstva. Druge socialistične države niso nikdar jemale naše težave dobronamerno, tako da ni bilo razlike med njihovimi zahtevami in zahtevami kapitalističnih držav, če pa je razlika bila, je bila v tem, da so nekatere socialistične države postavljale tudi težje pogoje, kot na primer Madžarska, Poljska (v primeru, ko je zahtevala neizogibno dobavo pšenice, čeprav je vedela, da nimamo viškov), Češkoslovaška (ko je zahtevala od nas za valjani material samo svinec in druge barvne kovine itd.).

V kolikor je bila Jugoslavija v položaju, da je morala dobronamerno gledati težave drugih, slabših od nje, je delala drugače. Mi smo, na primer sprejeli za naš

izvoz v Bolgarijo, da nam ga plačajo večidel z izvozom tobaka, čeprav je Jugoslavija sama velik izvoznik tobaka. Kar se tiče odnosov do Albanije, so bili kvalitativno različni od vseh drugih, a o tem bomo, kakor sem že rekel, govorili kasneje posebej.

Seveda, tako je bilo pred resolucijo Informbiroja, ko so bili odnosi do Jugoslavije prijateljski. Po resoluciji se odnosi kvalitativno menjavajo. Začenja se ekonomski pritisk, ki se usmerja na zaviranje industrializacije naše države – v naših pogojih – na onemogočanje graditve socializma.

EKONOMSKI ODNOSI MED MADŽARSKO IN JUGOSLAVIJO

Svoje ekonomske odnose z Madžarsko smo regulirali z različnimi pogodbami. Po sklepanju teh pogodb je naša vlada upoštevala naslednja dejstva: a) v letu 1946 in v začetku leta 1947 je preživljala madžarska demokracija težko obdobje, doživljala je krizo nadaljnjega porasta, borila se je z reakcionarnimi ostanki v državi, ki so, oslanjaje se na zunanjo pomoč, poskušali preprečiti nadaljnjo demokratično preobrazbo, poraziti delavski razred in komunistično partijo, ki sta bila tedaj šibka in sta šele pričenjala s političnim osvajanjem množice delavskega razreda in delovnih ljudi; b) eden izmed glavnih problemov za Madžarsko v tem obdobju je bila organizacija gospodarskega življenja, polni razmah proizvodnje likvidacija nezaposlenosti in – na temelju tega – izhod iz finančnih težav.

S tega stališča je Jugoslavija, vedno pripravljena kar največ pomagati tudi v ekonomskih vprašanjih, stopila z Madžarsko v največjo možno menjavo, pod pogoji, ki so bili najugodnejši za Madžarsko in najneugodnejši za Jugoslavijo. Naša vlada se je zavedala, da je to za nas žrtev, toda to je bila pomoč demokraciji v Madžarski, njenim revolucionarnim silam, to je bilo na liniji socialistične solidarnosti. Na tabelah o strukturi menjave je jasno razvidno, kakšni so bili ti odnosi. Jugoslavija je izvažala skoraj samo surovine in polizdelke, a uvažala večidel izdelane proizvode. V zvezi s finančnimi težavami Madžarske je dala naša vlada olajšanja v raznih oblikah, ki so v resnici pomenila brezobrestni kredit. Država, skoraj najbolj porušena v vojni, a industrijsko zaostala, je dala kredit neporušeni, industrijsko razviti državi. In pri tem smo prav tako morali prepričevati prav komuniste, državne gospodarske funkcionarje v Madžarski, da so takšne pogodbe Madžarski koristne in potrebne. V teku izpolnjevanja so se ti že tako in tako neugodni pogoji za nas še neugodneje izpolnjevali, a po resoluciji Informbiroja še toliko bolj. Tako je, na primer Madžarska, izkoristila določen monopol v kapitalnih dobavah, da je lahko maksimalno dvignila cene svojega blaga. Povpraševanje po kapitalnih vrednostih je bilo namreč takoj po vojni v mednarodni menjavi seveda zelo veliko in njihova konjunktura visoka. Države, ki v vojni niso trpele in so imele takoj ali kmalu po vojni možnosti izvažati kapitalne vrednosti, so imele neke vrste monopol nad temi proizvodi. To je bil primer, na primer, s Švico in Švedsko med kapitalističnimi, s Češkoslovaško in Madžarsko med socialističnimi državami. Kakor je bila Jugoslavija zaradi diskriminacije s strani zahodnih imperialističnih držav navezana v letu 1946 in 1947 v glavnem na Češkoslovaško in Madžarsko, tako sta imeli ti dve v odnosu do Jugoslavije neke vrste monopol. Madžarska je ta monopol temeljito izkoriščala. Tako je bilo na primer razmerje med cenami, ki jih je od nas zahtevala Madžarska, in cenami, ki so bile sočasno veljavne v Nemčiji:

	Madžarska	Nemčija (v dolarjih)	Madžarska več v %
Drobilci za boksit	57.500	39.945	44
Kompl. mešalec za boksit	395.000	335.000	18.5
Dvigala za skladišča (4)	377.600	250.000	50
Napr. za odvajanje prahu	41.850	13.000	220
36 velikih avtoklav	1.054.600	504.000	110
Transportna naprava za rdeči mulj	128.850	25.130	320
Plinski generatorji	2.000.000	451.818	340
		Švica	
24 transoformatorjev za za električno napravo za elektrolizo	2.400.000	1.315.000	82.5

Po dolgih razpravljanjih in argumentacijah nam je uspevalo, da smo znižali cene, vendar ne na višino, ki bi ustrezala svetovnim cenam. S tem se je stopnja pridobivanja ekstraprofitov še krepila.

Jugoslavija je izvrševala svoje obveznosti, predvidene v pogodbah, vedno za povprečno nad 90 %, medtem ko ni bilo tako z madžarske strani niti pred resolucijo Informbiroja, a kje neki po njej. Rezultat tega je bil, da je bila Jugoslavija v triletni menjavi izkoriščana ne samo z menjavo, zaradi povsem ekonomske nujnosti v pogojih kapitalistične menjave, temveč je dajala tudi v cenah dodatek madžarskemu monopolu v kapitalnih vrednostih in kreditirala madžarsko gospodarstvo. Ta kredit je znesel, približno izračunan, okoli 1.100,000.000 dinarjev z rokom trajanja dve leti in pol ter plačan ali v dolarjih ali v najkonkretnejših surovinah. Ta kredit smo dali kot brezobrestni kredit, a vračali nam ga bodo z dobavami madžarskih proizvodov, ki jih kar naprej zamujajo in zavirajo, vse to na temelju morale, ki jo je rodila resolucija Informbiroja, ta pošastni dokument, po katerem je vse dovoljeno, in ki ga hočejo danes goreči pristaši Informbiroja utrditi in mu dati moč vladajoče morale v vrstah komunistov.

To je razvidno na drug način iz zunanje-trgovinske bilance Madžarske s Sovjetsko zvezo in državami ljudske demokracije (vse v tisočih forintov):

	1947		Saldo	1948		Saldo
	Uvoz	Izvoz	+ ali	Uvoz	Izvoz	+ ali
ZSSR	165.722	156.588	9.134	290.737	333.511	+ 42.774
ČSR	145.413	145.353	60	249.509	244.070	5.439
Poljska	58.517	44.379	14.138	54.340	45.626	8.714
Rumunija	56.855	25.445	31.410	50.211	27.255	22.956
Bolgarija	5.624	6.230	+ 606	18.313	17.844	469
Albanija					434	+ 434
FLRJ	132.359	38.033	49.326	297.698	167.269	130.429
	564.490	461.028	103.462	960.808	836.009	424.799

To pa pomeni, da je Jugoslavija finansirala v 1947. letu 50 % skupnih pasiv madžarske trgovinske bilance s socialističnimi državami. A v 1948. letu so pasiva madžarske menjave z Jugoslavijo, torej spet breme na račun jugoslovanskega gospodarstva, presegala skupna pasiva Madžarske z vsemi ostalimi socialističnimi državami.

In kdo je potem internacionalist?

Kar se tiče odnosov z drugimi državami, industrijsko in tehnično bolj razvitimi od Jugoslavije, so bili v temelju podobni kot z Madžarsko, samo nekoliko ublaženi, posebno v pogledu plačilnih odnosov, tako da Jugoslavija teh držav v glavnem ni kreditirala.

Vendar pa je potrebno nekaj besed o odnosih s Sovjetsko zvezo. Naša menjava z ZSSR je bila široko razvita, tako da je bil uvoz iz ZSSR v našo državo v našem skupnem uvozu največji. Pri tem, kakor je videti v tabeli, je bil za Jugoslavijo ugodnejši kakor menjava z drugimi socialističnimi državami, čeprav neugoden za Jugoslavijo v odnosu do ZSSR. V tem smislu in samo v tem smislu je mogoče govoriti o pomoči ZSSR Jugoslaviji. Če pa je to z vidika zakonov socialističnih ekonomskih odnosov pomoč ali nekaj drugega in kaj je socialistična pomoč – o tem bomo govorili kasneje. Pri tem pa je treba upoštevati naslednja dejstva: mi smo izvažali v ZSSR i po relativni i po absolutni vrednosti velike količine surovin, posebno visoko konjunkturnih – kar pomeni za Jugoslavijo kot majhno državo velikanski napor. To je nedvomno pomenilo določeno zaviranje njenega razvoja. Nasprotno je bil izvoz surovin iz ZSSR v Jugoslavijo relativno, v primeri z gospodarsko močjo ZSSR, nepomemben in ni pomenil velikega napora.

ZSSR je dobavaljala nekatere vrste blaga na kredit, kar je bilo za Jugoslavijo ugodno. A ti krediti so bili z ustrezajočimi obrestmi – po obrestni meri, veljavni v kapitalistični praksi. Dalje, Jugoslavija je bila dolžna, da kredite izplača in to večidel v najkonjunkturnejših in za njeno gospodarstvo najdragocenejših surovinah. S tem se je za Jugoslavijo zmanjševal pomen takšnih kreditov.

ODNOS FLRJ DO SOCIALISTIČNIH DRŽAV, KI SO MANJŠE IN MANJ RAZVITE OD NJE

Za popolno ilustracijo celotnih odnosov, ki so obstajali med socialističnimi državami pred resolucijo Informbiroja, ni dovolj dati samo njihovo podobo in analizo v celoti kakor tudi ne prikaz položaja, v katerem se – glede na te odnose – nahaja zaostala država, v našem primeru Jugoslavija, temveč je nujno potrebno prikazati tudi to, v kakšnih odnosih je bila ta oziroma, v kakšnih odnosih je bil CK KPJ do socialističnih držav, ki so manjše in manj razvite kot Jugoslavija (na primer do Albanije).

V knjigi tovariša Vladimira Dedijera „Jugoslovansko-albanski odnosi 1939–48" so ti odnosi izčrpno prikazani s potrebnimi pojasnili. Mi se bomo zaradi tega ustavili samo pri nekaterih temeljnih ugotovitvah.

Prvič. Blagovna menjava kot osnovni element vseh ekonomskih odnosov ni konkretno v jugoslovansko-albanski blagovni menjavi temeljila na svetovnih cenah, temveč se je razvijala na temelju cen, ki so se uveljavile v vsaki od teh držav. Najprej smo nameravali pričeti z izenačevanjem cen v obeh državah.

Toda ko smo se lotili tega dela in smo videli, da je to zaradi nižje storilnosti dela in zaostalosti v Albaniji nemogoče doseči, smo pričeli utrjevati enotne planirane cene za samo Albanijo. Pri tem smo upoštevali realno situacijo albanskega gospodarstva, metodološko smo usvojili elemente strukture cene kot v Jugoslaviji, zagotovili smo povprečni dobiček kot v Jugoslaviji in na temelju tega so bile ustanovljene cene za vse veje proizvodnje. Na temelju teh cen niso delala samo albanska industrijska podjetja, ni bila samo zagotovljena socialistična akumulacija, niso bile te cene veljavne samo za notranji trg, temveč (kar je za našo analizo največje teoretične važnosti) je po teh cenah Albanija izvažala blago v Jugoslavijo, medtem ko je iz Jugoslavije uvažala blago po jugoslovanskih notranjih cenah, ki so v povprečku nekaj nižje od albanskih.

Bistveno, kvalilativno novo je v tem to, da ne trgujemo po svetovnih cenah – da pa:

a) Bolj razvita Jugoslavija ne pridobiva ekstraprofita iz Albanije, to je, albanska socialistična akumulacija ne daje Jugoslaviji nobenih ekstraprofitov, zamaskiranih z blagovno menjavo. Še več, ker je bila celotna zunanje-trgovinska blagovna menjava regulirana skoraj samo z Jugoslavijo, ni Albanija v glavnem dajala nobenih ekstraprofitov bolj razvitim državam. Nasprotno, ker je Jugoslavija kot nerazvita država dajala v menjavi na svetovnem trgu ekstraprofite in ker je del te njene menjave posredno ali neposredno, s tujim ali domačim, jugoslovanskim blagom, šel tudi v albansko gospodarstvo, je ta ustrezajoči del ekstraprofita, ki bi padel na račun Albanije, v resnici plačevala za njen račun Jugoslavija.

b) Albanija kot majhna in nerazvita država ni bila izpostavljena vsem posledicam svetovnega kapitalističnega trga, ni bila odvisna od njega in njegovih kolebanj, ampak je imela, povezana s socialističnim jugoslovanskim gospodarstvom, potrebno stabilnost v graditvi socializma.

c) Te dve državi nista stopali v ekonomske odnose s posredovanjem svetovnega trga, to niso bili z blagovno menjavo prikriti kapitalistični odnosi boja za udeležbo pri profitu, ampak čisti, jasni socialistični odnosi. Tu zakon vrednosti ni deloval stihijno, prikrito, temveč v preoblikovani socialistični obliki. To še ni pomoč, to je samo za socializem naravna odprava izkoriščanja med dvema socialističnima državama, prvi in neposredni ukrep, ki ga mora podvzeti vsaka država, če hoče preiti k resnično socialističnim odnosom med socialističnimi državami.

Pomoč. Toda tudi poleg tega se je pokazalo, da albansko gospodarstvo s svojo socialistično akumulacijo ni kos hitri socialistični graditvi. To je onemogočala zelo velika zaostalost Albanije, to pa bi lahko ekonomsko in politično izpodkopalo temelje novih političnih oblik, ljudsko demokracijo v Albaniji, to bi lahko ogrozilo in onemogočilo vsak socialistični razvoj. Zato je Jugoslavija dajala po določenih planih albanski socialistični akumulaciji iz svoje socialistične akumulacije s pomočjo kreditov in ustrezajočih količin vseh vrst blaga. Bančno-tehnična oblika te pomoči je bila kredit. Toda to je bil *brezobrestni* kredit, za njegovo povračilo pa ni bil predviden niti rok nit način. To ni bilo zaradi tega, ker Jugoslovani ne bi bili sposobni ali ne bi znali trgovati, ampak zato, ker smo na ta način (a ne samo na ta način) v resnici dajali socialistično pomoč drugi socialistični, bolj zaostali državi. Ta dotacija je znašala leta 1947 56 % celotnega proračuna Albanije, a leta 1948 48 %. Razen tega je Jugoslavija v letu 1947 brezplačno vzela nase skrb za obleko in celotno

opremo albanske vojske, a leta 1948 še za njeno prehrano, s čimer se je dotacija še znatno povečala.

Šele na temelju tega je Albanija lahko:

a) vzdrževala glede na svojo velikost močno vojsko;

b) povečala nacionalni dohodek, dvignila plače delavcem, dvignila cene precejšnemu številu kmetijskih proizvodov in s tem že v pričetku graditve, dvignila življenjski standard množic;

c) regulirala na višji ravni notranji trg in ustvarila pogoje za pospešen razvoj gospodarskega življenja in graditve;

d) postavila takšen petletni plan, ki zagotavlja izjemno hiter tempo graditve socializma in obenem dviganje življenjske ravni. Kako so naši odgovorni faktorji gledali na ta problem, priča sporočilo tovariša Sergeja Kraigherja vladi Ljudske republike Albanije, da ji bo jugoslovanska vlada „dala vso možno pomoč, da bi bil tempo razvoja albanskega gospodarstva celo hitrejši od tempa razvoja posameznih zaostalih republik FLRJ, upoštevaje močno zaostalost gospodarstva LR Albanije."[30]

To zadnje pa je posebno ekonomsko-teoretično in politično važno, ker prav tako pomeni nekaj kvalitativno novega. Za prave, resnično socialistične odnose namreč ni dovolj samo, odpraviti zakone izkoriščanja, ampak je bolj razvita država dolžna pomagati zaostali. Prvič so se pričele pojavljati oblike pravilnih odnosov med socialističnimi državami, odnosov, temelječih na načelih ekonomske enakopravnosti in pomoči močnejšega slabšemu, brez zahtev po kakšnih koli političnih koncesijah. S tem je Jugoslavija prvič v zgodovini socializma uresničila v odnosih med dvema samostojnima socialističnima državama eno od temeljnih leninističnih načel: načelo socialistične pomoči zaostalim državam.

Stalin pravi v tezah za XII. kongres RKP(b):

> „Vrsta republik in narodov, ki še niso stopili ali so komaj stopili na pot kapitalizma, ki nimajo ali skoraj še nimajo svojega proletariata, ki so zaradi tega zaostali v gospodarskem in kulturnem pogledu, niso sposobni izkoristiti pravice in možnosti, ki jim jih daje nacionalna enakopravnost, niso sposobni, da bi se dvignili na višjo razvojno stopnjo in bi tako dosegli nacionalnosti, ki so šle že naprej. Če ne dobe resnične in dolgotrajne pomoči od zunaj."[31]
>
> In dalje:
>
> „Brez tega nimamo razloga računati na organiziranje pravilnega in trdnega sodelovanja med narodi v okviru zvezne države."[32]

Kakšne razloge imajo danes voditelji ZSSR in nekateri voditelji držav ljudske demokracije, da „računajo na organiziranje pravilnega in trdnega sodelovanja med narodi", ki so na različnih stopnjah razvoja, med katerimi so tudi precej zaostali, ki so imeli v zgodovini svoj samostojni državni razvoj in imajo danes svojo samostojno socialistično državo, v kateri gradijo socializem, v pogojih in odnosih izkoriščanja, ki so jim izpostavljeni s strani drugih socialističnih držav? Ali danes lahko obstoji neka principialna razlika v odnosu do neke nerazvite, samostojne (samo zaradi tega, ker je samostojna, to je, ker ni v federaciji) socialistične države in neke nerazvite, ki pa je del Sovjetske zveze? Ni treba, da bi bila, a v praksi je, žal, tako.

V takšnih zares socialističnih ekonomskih odnosih se kažejo tudi mešane družbe med Jugoslavijo in Albanijo povsem drugače, kvalitativno različno. V kolikor je s to obliko odnosov tudi prišlo do dobivanja presežne vrednosti, ki so jo ustvarili albanski delavci, smo to vrnili albanski socialistični akumulaciji s krediti. V tem smislu bi lahko tem odnosom tudi ugovarjali. Toda tudi poleg tega so bili udeležba v osnovnem kapitalu, porazdelitev dobičkov in drugi odnosi uravnani tako, da je bila, na primer, priznana renta albanski socialistični akumulaciji, da je bil delež Jugoslavije v dobičku zreduciran na minimum, tako da praktično ni pomenil nič. V luči vseh ostalih odnosov se te mešane družbe ne pojavljajo kot orodje izkoriščanja, ampak tudi kot orodje začasne tehnične, administrativne, organizacijske in kadrovske pomoči zelo zaostali državi.

Jugoslavija je pomagala Albaniji tudi drugače. Za nas je načelno važna tehnična pomoč. In sicer zaradi tega, ker je Jugoslavija dajala to pomoč popolnoma brezplačno, torej ni izhajala iz kapitalističnega načela, da bi po kapitalističnih cenah prodajala znanje svojih ljudi. Za kapitalizem je značilno, da so vse človeške vrednosti postale predmet blagovne menjave, tako tudi znanost, umetnost, znanje itd. Zato se v kapitalizmu plačujejo licence, tehnično znanje, filmi itd. In to ne samo tisti del, ki odpade na stroške za izdelavo, vštevši tudi plače ljudi, ki so jih ustvarili, ampak se plačuje tudi samo znanje, sama znanost, umetnost, to pa pomeni – plačuje se monopolni profit tistim, ki imajo tehnično znanje, filme itd. Jugoslavija je dala tudi tu nekaj kvalitativno novega.

Pogoji, ki jih je, na primer Sovjetska zveza zahtevala od Jugoslavije ob priliki pogajanj za sklenitev pogodbe o tehnični pomoči, so bili tako težki, da jih – kljub temu, da je to bilo pred resolucijo Informbiroja – nismo mogli sprejeti in do pogodbe ni prišlo. Ko je v teku pogajanj naš predstavnik rekel sovjetskemu, sicer visokemu državnemu funkcionarju, da so ti pogoji takšni, kakršnih nam doslej niso postavili niti kapitalisti in da bi bilo treba v skladu s tem spremeniti tudi naslov pogodbe, ki bi se morala v tem primeru imenovati: Pogodba o kupovanju tehničnih licenc in podobno, je dobil odgovor: „Tudi nas so kapitalisti trideset let odirali in morali smo jim plačevati."

V odnosih med Jugoslavijo in Albanijo so nedvomno bili tudi takšni pojavi in oblike, ki niso bili socialistični, posebno v začetku. To je tudi razumljivo, če upoštevamo, da je bil to prehod iz enega stanja v drugo, kvalitativno novo stanje odnosov in da je to prvi takšen primer, ki ga je postavila praksa graditve socializma. V toliko je mogoče te primere kritizirati, a ta kritika bi bila vsekakor teoretično in praktično koristna. Če pogledamo te odnose v celoti, v tistih najbistvenejših točkah, so ti odnosi temeljili na socialistični osnovi in so bili postavljeni tako, da so se tudi nadalje razvijali – i po vsebini i po obliki – v isti smeri, o čemer priča napredek, ki so ga napravili iz 1947. v 1948. leto.

Kot kvalitativno nova stvar je posebno velike politične koristi dejstvo, da so bili jugoslovansko-albanski odnosi postavljeni tako, da je onemogočeno pridobivanje ekstraprofitov in da razvita in močnejša Jugoslavija daje iz svoje akumulacije albanski akumulaciji. V zvezi s tem prevzema Jugoslavija socialistično obveznost za zagotovitev gospodarskega življenja in graditve albanskega gospodarstva. V tem primeru je Jugoslavija bistveno zainteresirana na hitrem gospodarskem razvoju Albanije, na čim hitrejši industrializaciji in dviganju kmetijstva ker bi bila v nasprotnem primeru Albanija stalna obremenitev jugoslovanskega socialističnega gospodarstva. To pa pomeni, da so jima

gospodarski ekonomski interesi resnično na socialistični način skupni – že zato, ker so socialistični in si ne nasprotujejo eden drugemu, s tem pa so postali stimulus za vse večje dejansko, v resnici socialistično zbližanje dveh držav.

Da je CK KPJ kot resnično internacionalistično in revolucionarno vodstvo stopal v take odnose zavestno, pričajo sledeče besede tovariša Djilasa, ki jih je izrekel v Ljudski skupščini ob priliki ratifikacije jugoslovansko-albanskega sporazuma o ekonomskem sodelovanju:

„Toda stvarni razlogi za sklepanje takšne pogodbe so v tem novem – v novi oblasti, v ljudski oblasti, v novi demokraciji, demokraciji novega tipa (z drugimi besedami – v socializmu – M. P.). Ti razlogi so v želji narodov Jugoslavije in v želji tovariša Tita . . . da bi pomagali albanskemu narodu v njegovem boju za neodvisnost . . ."

Ali z besedami tovariša Kidriča:

„Ali je lahko kaj prirodnejšega od tega, da FLRJ . . . ljudska država novega tipa (to pa pomeni – socialistična M. P.), ki teži danes za polnim gospodarskim razvojem, želi takšen razvoj tudi svojemu vojnemu zavezniku . . . svojemu tovarišu, čigar ljudska demokracija ima enake temelje in isto smer razvoja . . ."

Te besede tovarišev Djilasa in Kidriča so bile izrečene ob koncu leta 1946, to je v tistem času, ko je imela naša vlada vztrajne in težke diskusije, da bi prepričala druge, industrijsko razvite socialistične države o koristnosti in potrebi investicijskih pogodb, pri čemer je imela težak boj za kakršna koli izboljšanja njihovih pogojev, za ublažitev njihovega izkoriščevalskega značaja, ki se sicer pojavlja kot zakonita posledica temeljev, na katerih so zasnovani.

V današnji nesramni gonji proti Jugoslaviji, proti CK KPJ in tovarišu Titu, so dobili albanski voditelji najbolj vidno mesto, dobili so v začetku glavno vlogo. Po ukazu so takoj prekinili ekonomske pogodbe in vodijo brezprincipialno in bedasto gonjo o dozdevnem izkoriščanju Albanije. Čemu je to potrebno in zakaj naj bi prevzela to vlogo prav Albanija?

Treba je bilo raztrgati prav te zveze, ker bi lahko postale nalezljiv vzgled pravilnih odnosov za druge in bi s tem ogrozile podedovane ali pridobljene, toda privilegirane, izkoriščevalske pozicije nekaterih. Treba je očrniti, oblatiti to novo, svetlo, resnično socialistično, da bi lahko pod to firmo podtaknili nekaj drugega, kar v resnici nima nobene zveze s socializmom, kar predstavlja stari, trhli kapitalizem, a prinaša privilegije. Ugasnimo hitro tisto majhno luč, da ne bi nastal požar! – glejte, v tem je bila stvar. In to gre vse v imenu proletarskega internacionalizma, v imenu enakopravnosti narodov, v imenu marksizma-leninizma.

Odnosi z Bolgarijo so se pričeli razvijati po blejskem sporazumu tako, da bi morali pripeljati do podobnih rezultatov. To delo se je pričelo kasneje in se je razvijalo počasneje. Pred resolucijo so bila končana obsežna predhodna dela, a v letu 1948 je bilo treba pričeti z dokončno realizacijo nekaterih vprašanj. Na liniji teh odnosov je Jugoslavija naredila Bolgariji določeno število uslug in ji pomagala. Tudi tu je resolucija Informbiroja izpolnila svojo kontrarevolucionarno, antisocialistično, razbijaško, frakcionaško vlogo.

V današnjih konkretnih mednarodnih pogojih, ko raste vrsta novih socialističnih držav, imajo komunisti dve temeljni revoluiconarni internacionalistični nalogi, ki sta merilo za to, kdo je revolucionar, a kdo revizionist in oportunist, kdo je internacionalist in kdo nacionalist, šovinist.

1. Dosledno revolucionarna borba proti imperializmu.

V sodobnih pogojih se bije boj med starim in novim, med imperializmom in socializmom na mnogo širšem področju, z mnogo večjo udeležbo delovnih množic, kakor je bilo to doslej kdaj koli v zgodovini revolucionarnih bojev. Obenem pa so postale ostrina boja, njegove oblike in metode prav zato, ker je imperializem bliže svojemu propadu, ostrejše, bolj surove, kakor je to posebno pokazala druga svetovna vojna.

Zato se internacionalizem komunista v državi, v kateri je na oblasti proletariat, kaže v prvi vrsti kot vztrajen in nepomirljiv boj za čim hitrejšo zgraditev socializma v lastni državi, za vsestransko krepitev svoje socialistične domovine v odnosu do imperializma. Internacionalizem komunističnih partij v kapitalističnih državah pa se kaže predvsem v vztrajnem in nepomirljivem boju proti „svojemu" kapitalizmu in „svoji" buržoaziji, ker je to obenem najučinkovitejša in resnična pomoč državam, ki grade socializem.

CK KPJ in komunisti Jugoslavije so dali dovolj vzgledov – i v času osvobodilne vojne pa tudi po vojni – o svojem stališču in o svojem delu pri tej nalogi. (Medtem pa ni doslej še nihče poklical nekatere odgovorne komuniste drugih, predvsem evropskih držav, da bi obračunali s svojim delom v tem obdobju. Toda to presega okvire tega članka.)

2. Borba za resnično enotnost socialističnega sveta in mednarodnega delavskega in demokratičnega gibanja.

To je resnično dosledna, stvarna, v resnici internacionalistična borba za zgraditev sodobnega svetovnega sistema socializma, ali drugače povedano, za zgraditev v resnici socialističnih, ekonomskih, političnih in kulturnih odnosov med socialističnimi državami, ker je to edina pot za uresničenje te enotnosti.

Ker so ekonomski odnosi v družbi pa tudi med državami osnovni temelj celotne zgradbe medsebojnih odnosov, zato so tudi temelj odnosov med socialističnimi državami. Potemtakem se pravilna ureditev prav teh odnosov postavlja kot neposredna naloga komunistov, v prvi vrsti pa komunističnih partij socialističnih držav. Kakšni bodo ti odnosi danes, je izrednega, prav zgodovinskega pomena za politiko komunističnih partij v kapitalističnih državah, ki morajo kapitalizem šele premagati in povesti svoje narode po poti socializma. Pravilna ureditev teh odnosov bo narodom, ki jih še zatira imperializem, pokazala bodočo podobo svobodnih, enakopravnih narodov, v katerih ni več večvrednih in manjvrednih, močnih in šibkih. Pravilna praksa teh odnosov lahko postane najmočnejša mobilizacijska sila za narode, ki še ječe pod železno peto monopolističnega kapitala.

O tem problemu je veliko pisal Lenin in podal splošne teze. Poglejmo nekaj mest iz Leninovih del, ki nedvoumno razločno govore o tem problemu:

> „Lastnost buržoazne demokracije je že po njeni naravi, da abstraktno ali formalistično postavlja vprašanja o enakopravnosti na sploh in prav tako o nacionalni enakosti. Komunistična partija ... mora postaviti tudi v nacionalnem vprašanju na prvo mesto ne abstraktna in formalna načela, ampak – prvič – točno oceno konkretnih zgodovinskih in *predvsem* (podčrtal M. P.) ekonomskih pogojev, ... tretjič, prav tako jasno ločitev zatiranih, odvisnih, neenakopravnih narodov od *zatiralskih, izkoriščevalskih* ... [33] (Podčrtal M. P.)

Ko je govoril o tendencah nastajanja svetovnega gospodarstva, je Lenin na istem mestu dejal: „... ki ga bo po splošnem planu reguliral *proletariat vseh narodov.*" [34] (Podčrtal M. P.)

„Priznavanje internacionalizma na jeziku, v praksi pa namesto njega podtikanje ... malomeščanskega nacionalizma ... je najnavadnejši pojav ne samo v strankah II. internacionale, ampak tudi pri tistih, ki so iz nje izstopile, čestokrat celo pri tistih partijah, ki se sedaj nazivajo komunistične ..."

Ko Stalin uporablja te osnovne Leninove misli pri problemu zgraditve notranjih odnosov mnogonacionalne socialistične države – Sovjetske zveze, pravi v tezah za XII. kongres RKP (b), govoreč o težnjah po „internacionalizaciji načina proizvodnje in menjave" in po „političnem združevanju velikanskih ozemelj v eno povezano celoto" naslednje:

„Medsebojna odvisnost narodov in gospodarsko združevanje ozemelj se niso ustvarjali v teku razvoja kapitalizma po poti sodelovanja narodov *kot enakopravnih enot* (podčrtal M. P.), ampak po poti podrejanja enih narodov s strani drugih, po poti zatiranja *in izkoriščanja manj razvitih narodov s strani bolj razvitih* (podčrtal M. P.)."

In dalje:

„Potemtakem je nepomirljivo protislovje med procesom gospodarskega združevanja narodov in *imperialističnimi metodami* (podčrtal M. P.) tega združevanja rodilo nesposobnost, nebogljenost, nemoč buržoazije, da bi se pravilno lotila reševanja nacionalnega vprašanja." [35]

In dalje, ko govori o tem, da zaostali narodi niso sposobni, da bi izkoristili pravico do enakopravnosti, ki jim jo je dala osvoboditev z revolucijo:

„Vzroki te dejanske neenakosti se skrivajo ... tudi v politiki carizma in ruske buržoazije, ki sta si prizadevala, spremeniti obrobne pokrajine v izključno *surovinske rajone ki jih izkoriščajo industrijsko razviti centralni rajoni* (podčrtal M. P.)." [36]

Te neenakosti ni mogoče premagati, če zaostale nacionalnosti *„ne dobe resnične in dolgotrajne pomoči od zunaj"*.

Iz vsega tega, kar smo citirali, lahko napravimo naslednje zaključke, ki so bistvene važnosti za našo temo.

a) Marksizem ne gleda na enakost kot formalno enakost, ampak kot resnično enakost, to je v prvi vrsti ekonomsko enakost, to pa tolmači kot odpravo vsakega izkoriščanja.

b) Resnična, to je ekonomska enakost je pogoj za ustvaritev svetovnega socialističnega gospodarstva, to pa je mogoče ustvariti samo na podlagi polne enakopravnosti narodov. To gradi proletariat vseh narodov. Z drugimi besedami, gradi se pod vodstvom proletariata vseh narodov, a ne enega naroda ali ene države. Ali drugače povedano, v graditvi svetovnega socialističnega gospodarstva in, kar izhaja iz tega, tudi v mednarodni politiki proletariata sploh, imajo

vodilno vlogo komunistične partije vseh narodov, a ne samo enega naroda, še manj pa more imeti monopolno vodilno vlogo samo ena socialistična država ali njena partija.

Če pa pazljivo pogledamo gonjo Informbiroja, bomo videli, da v njenem okviru o enotnosti socialističnega sveta (ki jo baje Jugoslovani razbijajo) samo frazarijo, ne da bi o enakosti (a v prvi vrsti o ekonomski enakosti in enakopravnosti) sploh govorili, če pa že morajo kaj reči, ne gredo dalje od splošnih fraz.

c) Marksizem mora razlikovati resnično neenakost med razvitimi in nerazvitimi državami in priznati izkoriščanje nerazvitih v pogojih kapitalizma kakor tudi v pogojih, dokler se jemljejo kapitalistični mednarodni odnosi kot temelj odnosov med državami ne glede na to, kakšna je njihova notranja ekonomskodružbena struktura; to je, marksisti morajo priznati dejstvo, da industirjsko razvite države izkoriščajo agrarno-surovinske.

d) Zaostale države imajo pravico do „nesebične kulturne pomoči" (Lenin), do „resnične in dolgotrajne pomoči" (Stalin), a razvite države imajo socialistično dolžnost, dajati to pomoč.

Gornje teze so jasne in nedvoumne. So eden izmed stebrov leninizma. Na njih je zgrajena sodobna revolucionarna marksistično-leninistična misel. Te teze so eden izmed glavnih stebrov sodobnega revolucionarnega gibanja v svetu, eno njegovih najmočnejših orodij v boju proti imeprialističnemu suženjstvu. Pod temi gesli gredo milijonske množice v revolucionarni boj za odpravo imperialističnega gospostva in uničenje vseh vrst izkoriščanja in vseh drugih privilegijev, razrednih in nacionalnih. Lenin je razvijal te misli v vztrajni borbi proti vsakovrstnim lažnim in hinavskim teorijam in teorijicam, ki so se razvijale v naročju II. internacionale, ki pa niso bile nič drugega kot nacionalizem in šovinizem v strankah II. internacionale (recimo drugače, v strankah industrijskih kapitalistično razvitih držav) kakor tudi podcenjevanje ostalih držav in kolonij. Zato pa se nihče ne drzne nastopiti proti njim odkrito, ampak jih v praksi dejansko ali obidejo, kršijo ali oskrunijo. A to pomeni velikansko nevarnost za nadaljnji razvoj socializma v svetu, ker spodkopava enega izmed njegovih temeljnih stebrov.

Med socialističnimi državami ni rresnične ekonomske enakosti, temveč v resnici obstoji, vlada in pleni ekonomska neenakost in izkoriščanje. To pa je pojav, ki je bistvu socializma tuj in sovražen. Namesto da bi to še dalje hinavsko zamolčevali, je treba to priznati in pričeti z uresničevanjem tistih sprememb v odnosih, ki bi popeljale današnji socialistični svet k odpravi izkoriščanja nerazvitih držav s strani razvitih.

Enoletna kampanja proti KPJ in FLRJ je, čeprav se je temu vprašanju izogibala, dala kljub temu toliko materiala, na osnovi katerega je mogoče videti, da je v vrstah Informbiroja, najbolj milo rečeno, popolna idejna zmeda o tem, kaj je socialistična enakost in enakopravnost, kaj je socialistična pomoč in kaj obveznost itd.

Po marksizmu-leninizmu je popolnoma jasno, kaj je trgovina po kapitalističnih načelih, a kaj so resnični socialistični ekonomski odnosi, kje pričenjajo in kje nehajo delovati temeljni zakoni kapitalizma. Šele jugoslovansko-albanski odnosi so v glavnem prešli bistvo in okvire kapitalističnih odnosov in so bili v glavnih črtah postavljeni na socialistična načela, medtem ko so bili in ostali

odnosi med vsemi ostalimi državami socialističnega tabora v bistvu kapitalistični. In dalje, resnično socialistična pomoč se bo pričela šele takrat, ko bo v menjavi odpravljeno načelo svetovnih cen in bodo postavljeni pogoji menjave na nove temelje, kadar bo ena – razvita – država dajala iz svoje akumulacije akumulaciji druge države vrednost, za katero ne bo zahtevala niti obresti niti – v skrajnem primeru – vračanje „dolga".

Prav tako je po marksizmu-leninizmu jasno, da ekonomska enakost pomeni: prvič, odpravo izkoriščanja; drugič, izenačenje v razvoju proizvajalnih in tehničnih sil, izenačenje v stopnji industrializacije itd. Brez tega je enakost samo gola fraza, ki nima z marksizmom nikakršne zveze.

Poglejmo primer informbirojevske zmešnjave. Mathias Rakoszi, generalni sekretar Partije delovnega ljudstva Madžarske, eden izmed najbolj klepetavih „junakov" Informbiroja, obenem pa tudi eden izmed njegovih tipičnih predstavnikov po omejenosti pogleda, po oportunizmu in zmedi pojmov, je objavil članek z naslovom: „Jugoslovanski trockisti – udarni odred imperialistov", v katerem med drugim pravi: „Ker bi rad poučil svoje bralce, analizira ‚Ekonomist' (londonski časopis – M. P.) izmišljitine Titovih klevet proti Sovjetski zvezi o dragi prodaji industrijskih predmetov Jugoslaviji . . . toda iz ‚Ekonomista' 15. aprila 1949. leta se vidi, da te cene niso tako visoke, kakor bi jih radi prikazali . . . (gre konkretno za cene pisalnih strojev – M. P.). V Angliji jih pa prodajajo (pisalne stroje – M. P.) po 65 funktov sterlingov, torej draže."

Rakoszi tu odgovarja na pisanje naših listov, ki ilustrirajo način izkoriščanja zaostale države, prisiljene izvažati agrarne proizvode, a uvažati izdelane industrijske proizvode. Pri tem je naš tisk navajal kot primer odnos med koruzo (to je med prvo stopnjo proizvodnje) in pisalnim strojem (to je tretje stopnje proizvodnje), po katerem bi morala dati Jugoslavija za pisalni stroj 3000 kg koruze. A „marksist" Rakoszi pravi, sklicujoč se na znani buržoazni ekonomski časopis, da je to klevetanje Sovjetske zveze (ne pa ekonomska zakonitost v kapitalizmu, ki jo je odkril Marx), da nismo upravičeni, ker „te cene vendar niso tako visoke . . ." in da, recimo Madžarska pri tej menjavi Jugoslavije ne izkorišča, ker je pri njih cena pisalnega stroja nižja kot v Angliji.

Z drugimi besedami – vse je v redu, naj bo, kakor je tudi bilo doslej, a Jugoslovani so klevetniki, če se upirajo.

Kakšno zvezo pa ima to z marksistično-leninistično ekonomsko znanostjo? To, da prodajajo blago ceneje kakor Anglija, je za madžarska trgovska podjetja samo dobra reklama.

Toda stvar ni samo v tem, kako kriči nek „eminentini" informbirojevec, ampak v tem, da proglašajo informbirojevski „ideologi" takšne odnose za socialistične in bi radi na njih gradili enotnost socialističnega sveta in enotnost svetovnega delavskega gibanja.

Tu ne gre za to, kdo je za enotnost in kdo ni. Na jeziku so vsi za enotnost. Vprašanje je, za kakšno enotnost? Bomo mar zgradili enotnost na kapitalističnih zakonih v ekonomskih odnosih? Toda tudi Stalin je pisal, da je to nemogoče. Kapitalistični odnosi delijo države na izkoriščane in na tiste, ki izkoriščajo – med njimi pa ni enotnosti, ampak protislovja. Na tem temelju ni mogoče graditi socialistične enotnosti. Treba je spremeniti odnose in organizirati resnično socialistično ekonomsko sodelovanje med socialističnimi državami in s tem premagati protislovja. To pa pomeni, da se socializem kaže v odrekanju raznovrstnim ekonomskim privilegijem, dediščini kapitalizma. V politiki velja

prav tako, odreči se vsem privilegijem in priznati Leninovo načelo, da bo gospodarsko enotnost socialističnega sveta „po splošnem planu reguliral proletariat vseh narodov", to pa danes pomeni – komunistične partije vseh socialističnih držav sporazumno, na temelju enakopravnosti. Mi, komunisti Jugoslavije, ki nas je v duhu naukov marksizma-leninizma vzgajal v ostri revolucionarni oboroženi borbi tovariš Tito, nikakor ne moremo gornjih Leninovih besed razumeti drugače, kot v resnici pomenijo: kot enakopravno udeležbo vseh kompartij pri reševanju tega vprašanja. Če so te partije zares vodilne sile narodov in držav (a to ni mogoče ugotavljati z diplomatskimi notami, pisanimi na podlagi poročil diplomatskih uradnikov, temveč v živi politični praksi revolucionarnega boja za odpravo kapitalizma in zgraditev socializma), tedaj je mogoče razumeti Leninove besede samo tako. Informbiroju pač ne bo uspelo, poleg vseh laži in sofistike, da bi mednarodnemu delavskemu gibanju podtaknil namesto socialistične enakosti nekaj drugega in da bi to nezaslišano prakso neenakosti priznali kot teorijo socialistične enakopravnosti.

V gonji proti Jugoslaviji po resoluciji Informbiroja prav tako govore, da so Jugoslovani nehvaležni za pomoč, ki so jo dobili od Sovjetske zveze in držav ljudske demokracije in da mislijo graditi socializem sami – brez njihove pomoči. V čem je tu ekonomsko bistvo stvari? Pri analizi jugoslovansko-albanskih odnosov smo videli, kaj pomeni resnična socialistična pomoč, videli smo, da se pričenja takrat, ko se iz lastne akumulacije, ustvarjene z delom socialističnih delavcev ene socialistične države, daje pomoč drugi socialistični državi. Sicer pa odnosi, ki so obstajali in obstoje danes med socialističnimi državami, ne samo da niso socialistična pomoč, ampak so to trgovski odnosi na temelju povsem kapitalističnih načel, z vsemi posledicami, ki iz tega izhajajo. V teh odnosih Jugoslavija kot zaostala država ne samo da ni dobivala dotacije v svojo socialistično akumulacijo (kot je to na primer Albanija od Jugoslavije), ampak je v resnici – z blagovno menjavo po svetovnih cenah – del te akumulacije izgubljala. V tem smislu govorimo, da gradimo v dani zgodovinski situaciji socializem z lastnimi silami, to je brez pomoči, dotacij od zunaj. Pod kategorijo socialistične pomoči bi kvečjemu lahko všteli 50.000 ton pšenice, ki jo je dala ZSSR porušenemu Beogradu še med vojno. Toda to je bilo vojno obdobje, v katerem smo tudi mi dajali i ljudske i materialne žrtve, vsekakor ne manj – glede na število prebivalcev in gospodarsko moč – kakor kdor koli drug. Trgovina z ZSSR in drugimi državami ljudske demokracije ni nikakšna pomoč, temveč trgovina po svetovnih cenah kot s katero koli drugo državo. Če hočejo prikazati kot pomoč dejstvo, da so te države, predvsem ZSSR, pričele z Jugoslavijo trgovati in so pristale, da dobavljajo tudi investicijske vrednosti, ki jih Jugoslavija drago plačuje po svetovnih cenah, potem je to nekaj drugega. Toda, če bi to tudi imenovali pomoč, a to po svojem bistvu ni, potem smo takšno pomoč dajali tudi mi drugim – še celo večjo, ker so z blagovno menjavo obilno vlekli iz Jugoslavije ekstraprofite. Zakaj tega ne imenujemo pomoč Jugoslavije Sovjetski zvezi in državam ljudske demokracije?

Danes izvajajo socialistične države z ZSSR na čelu proti Jugoslaviji diskriminacijo, ki je ne uporabljajo niti proti eni izmed kapitalističnih držav. O tem smo že govorili in je to jasno. Po logiki Informbiroja prekrščujejo navadno kapitalistično trgovino v socialistično pomoč in to samo s strani ZSSR do majhnih socialističnih držav (narobe ne velja). Čisto diskriminacijo (ki jo danes

izvajajo proti Jugoslaviji) hoče ta logika prikazati kot povsem razumljiv izraz svobodne volje Sovjetske zveze, da z nekom trguje ali pa ne. Pod pojmom socialistične pomoči bi radi vtihotapili nekaj, kar je v bistvu povsem drugo – *buržoazno kapitalistično trgovino,* a marksistično jasne pojme o tem, kaj je svoboda, a kaj nujnost in obveznost, zamenjujejo z buržoazno postavko o absolutni svobodi neke določene države, z drugimi besedami – pod to firmo *skušajo opravičiti samovoljnost ene države ali skupine držav proti drugi socialistični državi.*

Ko pa na tak način zmedejo pojme, ko pod firmo marksizma-leninizma vtihotapljajo povsem buržoazne kapitalistične kategorije in pojme in jih razglašajo za čisti, nepotvorjeni in edino odrešilni, pravoverni socializem, tedaj z največjim grmenjem citirajo znana klasična mesta marksizma-leninizma in hočejo ob trušču in hrušču prepričati svet o izdajastvu *„socializma"* s strani voditeljev KPJ.

To je v bistvu revizija marksizma-leninizma, toda hinavska in prikrita revizija. Ta revizija zadeva prav tisto načelo marksizma-leninizma, ki je temelj, podlaga svetovnega revolucionarnega mednarodnega gibanja, na katerem je zgrajena ZSSR, na katerem je zgrajena FLRJ, pod čigar gesli vstajajo delovne množice vseh narodov, da bi odpravile imperialistično suženjstvo. Obenem je to danes eno izmed najrevolucionarnejših in za imperializem najnevarnejših marksistično-leninističnih načel in v toliko je njegova revizija nevarnejša in škodljivejša. Zato buržoazija to revizijo hitro sprejema. Nič čudnega ni zato, da je tako avtoritativen buržoazni list, kot je to „Ekonomist", ki si je pridobil svojo avtoriteto s tem, da je najbolje branil pravice kapitalističnega izkoriščanja in imperialističnih privilegijev, takoj vstal in pričel napadati Jugoslavijo, ker se upira, da bi drago plačevala izdelane proizvode, z obrazložitvijo, da to vendar ni drago in da ji tudi kapitalistične države ne bodo prodajale ceneje. A informbirojevec Rakoszi ne samo da se strinja z „Ekonomistom", ampak gre še dalje in uporablja iste argumente, da bi dokazal, da Jugoslavija kleveta ZSSR, ko izpoveduje znano znanstveno resnico, ki jo je odkril Marx, da industrijske države na svetovnem kapitalističnem trgu, oziroma – tudi socialistične države, dokler se v medsebojni menjavi drže svetovnih kapitalističnih cen – izkoriščajo agrarno-surovinske. Ta sorodnost med gledanjem pisca iz „Ekonomista" in informbirojevca Rakoszija je povsem razumljiva, če upoštevamo, da i prvi i drugi pripadata državam, ki pridobivajo ekstraprofite od zaostalih prav s pomočjo trgovine po „vendar ne tako visokih" svetovnih cenah. I prvi i drugi branita svoje privilegirane pozicije. Kako ginljivo doni njun skupni glas, da cene njunega pisalnega stroja „vendar niso tako visoke" (!) za Jugoslovane, naj le nadaljujejo z izvažanjem koruze zanje.

Razvoj socializma je šele zdaj prvič praktično postavil komunistom na dnevni red problem ekonomskih (in drugih) odnosov med socialističnimi državami. Ta novi problem pa ni ustvaril samo vrsto težav in nesporazumov, ampak je razkril že prej utelešeni revizionizem in oportunizem v delavskem gibanju. Toda, čeprav je to nov problem, je njegova vsebina z vidika marksizma-leninizma jasna, a prav tako obstoje že tudi neki osnovni elementi kot kažipot za njegovo rešitev.

Kažipot je predvsem rešitev problema med razvitimi in nerazvitimi deželami in narodi znotraj mnogonacionalne socialistične države, na primer Jugoslavije. Tu je utrjen sistem enotnih planiranih cen na temelju enotnega

sistema plač. Potemtakem dobiva vsak delavec katere koli republike za enako kvalificirano delo enako plačo. Dalje, na temelju sistema enotnih cen je rešen problem notranje menjave (to pa pomeni blagovne menjave med posameznimi republikami); prav tako na temelju takšnih cen se steka splošnodržavna socialistična akumulacija. Dalje, porazdelitev akumulacije se izvaja po državnem planu, in to tako, da se: a) zagotovi socialistični razvoj vse države; b) v tem ovkiru razvoj vsake posamezne republike; in c) pri tem je zagotovljen hitrejši razvoj, hitrejši porast industrializacije, tehnične ravni, proizvajalnih sil itd. v zaostalih republikah. Tako utrjeno zakonitost lahko zmotijo kakšni drugi interesi (razpored surovinskih baz, potreba, da se predvsem zgradi metalurgija itd.), a če jo vzamemo v celoti – zagotavlja takšen razvoj, ki mora v pespektivi, v najkrajšem možnem času pripeljati do resničnega socialističnega ekonomskega izenačenja vseh republik. To pa ni potrebno samo zaradi odprave izkoriščanja in krivic na sploh, ampak tudi zaradi tega, ker socializem ne more zagotoviti polnega nacionalnega razvoja vsakega naroda, če v vsakem od njih ne ustvari materialnih pogojev socializma.

Če izhajamo od istih ekonomskih načel in upoštevamo, da gre za samostojne in enakopravne socialistične države in da je v Albaniji storilnost dela nižja, smo na teh načelih reševali tudi odnose med Jugoslavijo in Albanijo. Potemtakem je treba reševati odnose med dvema državama tako, da zagotavljajo:

a) odpravo pridobivanja presežnega dela, skritega v blagovni menjavi, temelječi na svetovnih cenah oziroma na – dolarju; to pomeni odpravo zakonov svetovnega kapitalističnega trga in svetovnih cen v medsebojnih odnosih socialističnih držav. S tem se odpravlja izkoriščanje (ki je sicer brez tega zakonit in potemtakem neizogiben pojav) in ustvarja pogoj za razvoj normalnih socialističnih odnosov. S tem se zagotavlja temeljno načelo socializma: da pripada delavskemu razredu socialistične države ves presežek dela, ki ga ustvarja.

b) takšno uravnavanje odnosov, da mora, če pogledamo v celoti, skupina industrijsko razvitih socialističnih držav pomagati zaostalim. To pa je v bistvu *socialistična, internacionalistična dolžnost komunistov razvite države.* Brez tega so pripovedke o komunizmu in revolucionarnosti samo puhle in lažnive fraze. Toda pri tem bi bilo treba rešiti problem tako, da bi se vse socialistične države gospodarsko krepile in rasle, v okviru tega porasta pa bi rasle tudi najbolj razvite. Za takšno rešitev problema je nedvomno potrebna precej visoka raven proizvajalnih sil socialističnih držav v celoti, kakor tudi posameznih razvitih. Na primer, takoj po koncu vojne Sovjetska zveza ni bila zaradi velikanskih žrtev gospodarsko sposobna, da bi prešla na takšno rešitev problema. Zaradi tega nam je tovariš Tito javno in tudi v posameznih razgovorih stalno nakazoval, da je Sovjetska zveza strašno opustošena in da bi bil greh, zahtevati od nje veliko pomoč (pri tem je vedno mislil na resnično socialistično pomoč).

c) na temelju zgornjega takšnega razvoja v zaostalih državah, ki bo v najkrajšem času pripeljal do resničnega ekonomskega izenačenja, ki bo stvarno odpravil podedovane neenakosti in krivice.

Samo tako in nikakor drugače je mogoče zagotoviti enakost med majhnimi in velikimi, med močnimi in šibkimi, razvitimi in nerazvitimi. Samo to je socializem. Samo to je socialistična enakopravnost narodov in držav. Samo to je pot Leninovega *prostovoljnega* zbliževanja in združevanja narodov.

Takšna rešitev odnosov bi pripeljala do tehle posledic.

Prvič. Že prej smo videli, da zakoni kapitalizma še vladajo med gospodarstvi socialističnih držav in da se zaradi tega vsaka socialistična država pojavlja na svetovnem trgu samo kot en nacionalni proizvajalec, da obstoje med njimi na ekonomskem področju protislovja, ki jih kapitalizem obilno i ekonomsko i politično izkorišča, da se kažejo te države kot elementi, sestavni deli svetovnega kapitalističnega trga – s tem socialistični svet slabi oziroma – ni sposoben, da bi razvijal v odnosu do kapitalizma svoje sile. Toda v pogojih novih odnosov bi bilo delovanje zakonov svetovnega kapitalističnega trga v velikem delu sveta odpravljeno in s tem bi zadali kapitalizmu še en velik udarec; odpravljena bi bila protislovja med socialističnimi državami, ustvarjena bi bila takšna ekonomska zveza enakopravnih socialističnih držav, ki bi bila kot ekonomska celota nasprotje kapitalizma. S tem bi pokazala mnogo večjo življenjsko silo glede na imperializem in bi bila ekonomsko močnejša. Kot celota bi bila daleč močnejša tudi na svetovnem kapitalističnem trgu. Ta zveza bi bila največji in resnični udarec raznim Marshallovim in drugim planom imperialistov. Razen tega bi odprla takšna rešitev narodom, ki se bore proti imperializmu za svojo osvoboditev, nove perspektive in se bi močno okrepila revolucionarna, antiimperialistična fronta.

Drugič. Prav tako kot smo prej ugotovili, ko neka država, ki je v industrijskem in gospodarskem pogledu zaostala, ki gradi socializem in dviga svoje proizvajalne sile v pogojih svetovnega kapitalističnega trga (celo kadar nima diskriminacije, ampak se menjava blaga razvija med njo in drugimi državami normalno), – ta trg s pomočjo izkoriščanja objektivno znatno zavira, zadržuje razvoj proizvajalnih sil v tej socialistični državi, a s tem zavira razvoj sil socializma. Ustvaritev novih odnosov pa bi pospešila razvoj proizvajalnih sil socializma in graditev socializma tako v posameznih državah kakor v celoti.

Zgraditi zares socialistične ekonomske odnose med državami v resnici pomeni zgraditi socializem kot sistem socialističnih držav, povezan z ekonomsko zvezo. A to je mogoče storiti samo z izvedbo velikih revolucionarnih izprememb v obstoječih konkretnih ekonomskih odnosih med državami, ki so odpravile kapitalizem in grade socializem. Drugače povedano, to je nemogoče storiti, če se ne odpravijo ne samo izkoriščevalski odnosi, ampak tudi razni od kapitalizma podedovani monopolistični privilegiji.

Prav zaradi tega pa je graditev ekonomske enakosti in enakopravnosti držav revolucionarno dejanje.

Ker pa ni mogoče izvesti nobenega revolucionarnega dejanja brez vztrajne borbe, zato je potrebna dolga in vztrajna borba tudi tu. Ta borba ima dva dela.

a) Komunisti nerazvitih držav se morajo boriti za to, da razgibljejo vse ljudstvo za čim hitrejšo socialistično graditev in porast vseh proizvajalnih sil, ki zanje obstoje objektivni pogoji. Poleg tega se morajo boriti proti nacionalni ozkosrčnosti, za čim boljše in vsestranske odnose z drugimi socialističnimi državami.

b) Komunisti razvitih industrijskih držav se morajo, prvič, odreči privilegijem, potem pa se obvezati, da bodo dali nerazvitim državam v resnici socialistično pomoč. Pri tem so dolžni boriti se ne samo za svojo lastno nadaljnjo graditev, ampak tudi za graditev zaostalih socialističnih držav. V tej smeri morajo vzgajati vse ljudstvo in ga mobilizirati.

Smer graditve socializma v Jugoslaviji, ki jo je dal CK KPJ, in smer in vsebina petletnega plana kot ekonomske osnove socializma, kažejo, da so jugoslovanski komunisti prav tako delali, da so napeli vse svoje sile, mobilizirali vse ljudstvo za čim hitrejšo zgraditev socializma. Prav tako so z iniciativo za razširitev ekonomskih (in drugih zvez) z drugimi socialističnimi državami pokazali, da ne bolehajo za nacionalno ozkosrčnostjo. Kar se tiče odnosov z zaostalimi državami – govori primer jugoslovansko-albanskih odnosov sam zase – čeprav spada tudi Jugoslavija med zaostale države. *Komunisti Jugoslavije so na obeh frontah boja (i graditve i razvijanja sodelovanja) izpolnjevali svojo revolucionarno in internacionalistično obveznost.*

A kako so se ponašali drugi? Gonja, ki so jo pričeli po resoluciji Informbiroja proti našemu petletnemu planu (ki so jo pa skrivaj vodili že prej), je odkrila vso idejno in politično revščino pozicij pristašev Informbiroja.

Naš petletni plan so imenovali pustolovski. V resnici je revolucionaren plan, ker mora revolucionarno, kvalitativno izpremeniti družbene odnose v Jugoslaviji. Toda za malomeščana – informbirojevca je vsak revolucionaren akt – pustolovski, kakor je tudi revolucija pustolovščina, kakor je bila tudi naša narodnooosvobodilna borba zanje pustolovščina. S hrupom o avanturizmu Jugosovanov prikrivajo svojo idejno revščino in oportunizem.

Toda naš petletni plan je revolucionaren akt tudi v tem smislu, ker mora po eni plati – kvalitativno spremeniti položaj Jugoslavije na svetovnem kapitalističnem trgu, a po drugi plati – ker mora izpremeniti tudi od kapitalizma podedovane neenakopravne odnose med socialističnimi državami (konkretno: Jugoslavija nasproti drugim socialističnim državam). V tem smislu odpravlja stare odnose med njimi, jih izpreminja v praksi, odpravlja raznovrstne privilegije itd. Ker se informbirojevci niso idrekli izkoriščevalskim in privilegiranim pozicijam, ga morajo napadati kot ozko nacionalističnega, a komuniste Jugoslavije kot nacionaliste. V resnici prikrivajo s tem truščem o nacionalizmu Jugoslovanov svoj nacionalizem, svoje od kapitalizma podedovane privilegije, prikrivajo revizijo marksizma-leninizma v nacionalnem vprašanju (in ne samo v nacionalnem vprašanju).

Prav ta privilegirani položaj industrijsko razvite države, ki ji omogoča pridobivanje ekstraprofitov iz zaostale države, razvija in goji nacionalni egoizem. To je ekonomska osnova, na kateri raste sodobni revizionizem v nacionalnem vprašanju. Takšen položaj je tisti ekonomskodružbeni temelj, iz katerega raste resnični nacionalizem pa tudi šovinizem nekaterih voditeljev komunističnih partij ZSSR in držav ljudske demokracije.

Ali se odreci privilegijem in pojdi po poti socialistične pomoči zaostalim – in tedaj boš zares, v praksi internacionalist, ali pa ostani pri svojem starem načelu privilegijev, iz koriščanja zaostalih – a tedaj si izkoriščevalec, malomeščanski nacionalist, šovinist! Tretjega ni!

Ko govori v „Načrtu tez o nacionalnem in kolonialnem vprašanju" za II. kongres Kominterne o borbi proti malomeščanskemu nacionalizmu strank II. internacionale (torej strank industrijsko razvitih kapitalističnih držav), kot najvažnejši nalogi komunistov, Lenin pravi:

> „Borba proti temu zlu, proti najbolj ukoreninjenim drobno-buržoaznim nacionalnim predsodkom, stopa na prvo mesto tem bolj, čim aktualnejša postaja naloga pretvoritve diktature proletariata iz nacionalne (to je

diktature v eni državi, ki ni sposobna, da bi določala svetovno politiko) v internacionalno (to je v diktaturo proletariata vsaj v nekaterih naprednih državah, ki je sposobna odločilno vplivati na celotno svetovno politiko)."

In razvoj socializma dandanes je pripeljal prav do podobne situacije. Diktatura proletariata dobiva stvarne konkretne oblike v vrsti sodobnih socialističnih držav. Da pa bi postala diktatura proletariata v smislu Leninovih besed, je treba upostaviti med temi državami zares socialistične odnose in jih usposobiti, da bi imele odločilno vlogo v mednarodni politiki.

Tej nalogi pa se upirajo prav najbolj ukoreninjeni drobnoburžoazni nacionalni predsodki „junakov" Informbiroja in njihova socialistična politika v ekonomskih (in ne samo v ekonomskih) odnosih do nerazvitih držav, a predvsem do najnaprednejše in najrevolucionarnejše – do Jugoslavije. In to po logiki stvari ravno do Jugoslavije prav zaradi tega, ker je najnaprednejša in najrevolucionarnejša, ker je nosilec borbe za nove, v resnici socialistične odnose med socialističnimi državami.

Glejte, zakaj danes „stopa tem bolj na prvo mesto" naloga komunistov – ustvaritev socialističnih odnosov med socialističnimi državami, to je odnosov na temelju socialistične, stvarne, ekonomske, nacionalne, kulturne itd. enakosti in enakopravnosti, ob nepomirljivi borbi proti malomeščanskemu nacionalizmu „junakov" Informbiroja. Odnos komunistov do tega perečega problema nadaljnje graditve socializma *je merilo revolucionarnosti in internacionalizma*, in sicer v praksi, v dejanjih. To bistvo stvari ne more prikriti nikak trušč o proletarskem internacionalizmu, dokler bodo v dejanjih, v praksi, vsiljevali nerazvitim državam neenakopravne pogodbe. V tem primeru ostaja – internacionalizem na jeziku, a nacionalizem v praksi:

Kako genialno je Lenin predvidel pojav sodobnega nacionalizma v delevskem gibanju!

II. internacionala, ki jo je spravil v grob Lenin, se je povampirila, a duhovi njenih „junakov" se svobodno sprehajajo po hodnikih informbirojevskih dvorcev.

Ni pa mogel niti Lenin predvidevati, da bo ta nacionalizem zavzel takšno širino in takšne oblike. Niti on ni predvideval, da bo v zgodovinskem razvoju socialistične graditve ena skupina socialističnih držav podvzemala takšne ekonomske in drugačne ukrepe proti drugi, da bo skupina komunističnih partij izvajala takšne ukrepe proti drugi komunistični partiji, in sicer zato, ker je ta *v resnici socialistična in v resnici revolucionarna*, in ker se je drznila javno in častno boriti za pravične odnose med socialističnimi državami in komunističnimi partijami.

MILENTIJE POPOVIĆ

---

1 Tito, govor na slavnostni seji slovenske Akademije znanosti in umetnosti 16. novembra 1948
2 K. Marx: Kapital, I. zv., str. 96, „Kultura", Beograd.
3 Prav tam, III. zv., str. 119.
4 K. Marx: Kapital, III. zv., str. 119, „Kultura", Beograd.
5 K. Marx: Kapital, III. zv., str. 190, izd. „Kultura", Beograd.
6 Prav tam.
7 Prav tam, III. zv., str. 191.

8 Prav tam, I. zv., str. 7.
9 K. Marx: Kapital, I. zv., str. 96, izd. „Kultura", Beograd.
10 Prav tam, I. zv., str. 459.
11 Prav tam, I. zv., str. 460.
12 Prav tam, III. zv., str. 190.
13 K. Marx: Kapital, III. zv., str. 190, izd. „Kultura", Beograd.
14 Donos na hektaru ne daje prave podobe storilnosti dela, ker iz nje ni razvidna proizvodnja enega delavca. Odnos storilnosti dela bi bil za Jugoslavijo nedvomno mnogo slabši zaradi večjega števila kmečkega prebivalstva (glede na to tudi števila delavcev) na hektar kakor v drugih državah.
15 Lenin, Zbrana dela, ruska izdaja, III. zv., str. 39.
16 Stalin: Marksizem in nacionalno-kolonialno vprašanje, izd. Kulture, str. 148.
17 Prav tam, str. 148.
18 Tito, govor na slavnostni seji slovenske Akademije znanosti in umetnosti, 16. XI. 1948.
19 Ker govorimo o odnosih, temelječih na kapitalističnih načelih, presežno delo delavcev države B, ki si ga prisvaja država A, dejansko ni nič drugega kakor navaden kapitalistični profit.
20 Ime predvojnega kapitalističnega podjetja v Jugoslaviji.
21 Karl Marx: Kapital, III. zv., str. 668.
22 Prav tam, str. 653.
23 K. Marx: Kapital, III. zv., str. 672.
24 Ustreza srbskemu pregovoru: Ljubav za ljubav, a sir za pare.
25 Stalin: Marksizem in nacionalno-kolonialno vprašanje, str. 148, izd. „Kultura", Beograd 1948.
26, 27 Glej opombi 28, 29. (Op. prev.)
28 Redni sporazum 1948/49 (sklenjen)
Investicijski sporazum 1947/48 (sklenjen).
Redni sporazum 1947 (izpolnjen).
Redni sporazum 1948 (sklenjen).
Posebni sporazum 1947 (izpolnjen).
29 Redni sporazum 1948/49 (sklenjen).
Investicijski sporazum 1947/48 (sklenjen).
Redni sporazum 1947 (izpolnjen).
Redni sporazum 1948 (sklenjen).
Posebni sporazum 1947 (izpolnjen).
30 V. Dedijer: Jugoslovansko-albanski odnosi. str. 205 (slovenska izdaja „Borbe", str. 125).
31 Stalin, Marksizem in nacionalno-kolonialno vprašanje, izdaja „Kulture" Beograd, str. 153.
32 Prav tam, str. 153–4.
33 Lenin, Dela, XXV. zv., str. 285–6.
34 Prav tam, str. 287.
35 Stalin, Marksizem in nacionalno-kolonialno vprašanje, str. 148, 149–50.
36 Prav tam, str. 153.
37 Lenin, Dela, XXV. zv., str. 288.

D. Tucović

SRBIJA I ARBANIJA

JEDAN PRILOG
KRITICI ZAVOJEVAČKE POLITIKE
SRPSKE BURŽOAZIJE

S predgovorom
MILOVANA ĐILASA

Ova knjiga Dimitrija Tucovića dokaz je da je Srbija uvijek imala ljude i pokrete koji su znali da brane i odbrane njenu čast i njene stvarne interese od nazadnih vladajućih krugova, kad god su išli za tim da pokrenu narodne mase da služe njihovim interesima, bilo na štetu drugih naroda, bilo samog srpskog naroda. Tucovićeva knjiga je istorijsko svjedočanstvo neocjenjive važnosti, koje potvrđuje da savjest srpskog naroda nije bila umrla, čak ni u vrijeme kada su svi vladajući slojevi i sve partije, opijeni brzim i relativno lakim pobjedama nad Turskom, jednodušno odobravali zavojevačku politiku Pašićeve vlade i trovali narodne mase šovinizmom i mržnjom prema malom albanskom narodu, koji je tek stupao u borbu za stvaranje svoje nacionalne države. Tucovićeva knjiga je – u vrijeme kada su pijanstvo od pobjeda i zanos za osvajanjima, bili obuzeli čitavu vladajuću klasu, buržoaske partije i znatan dio sitnoburžoaskih partija – odigrala ogromnu ulogu, ako i ne toliko po tome što je pokrenula mase u borbu (ona je objavljena poslije povlačenja tzv. Primorskog kora iz Albanije), a ono po tome što je okupila najnaprednije ljude, protiv prvih otvorenih pokušaja imperijalističke politike Pašićeve vlade, što je, poničući iz radnog naroda, u ime čitavog naroda branila i obranila čast, slavu i slavnu prošlost ustaničke i slobodarske Srbije od svih koji su pokušali da tu čast i slavnu prošlost uprljaju pred albanskim narodom i progresivnim čovječanstvom. Nije tu, najzad, presudno ni koliko je bila poznata i koliko je masa uspjela da pokrene, jer je to zavisilo od snage radničkog pokreta. Presudno je da se ona pojavila i da je izražavala, preko Tucovića kao vođe proleterske i radne Srbije, stvarne težnje i stremljenja srpskog naroda koji ne samo da nije htio, nego se nije ni mirio sa ugnjetavanjem drugih naroda u ime njegovo. Ona je pokazala svijetu da se srpski narod, a naročito njegov najnapredniji dio, ne slaže sa zavojevačkom politikom „svoje" vlade i „svoje" buržoazije. Proleterska, radna Srbija još nije imala ni snage ni uslova da povede čitav narod u borbu protiv te i takve politike, ali ona je, s punim pravom u ime naroda, u licu Dimitrija Tucovića i kroz ovo njegovo djelo, ustala protiv zavojevačkog pohoda, zalažući se za slobodu porobljenog naroda.

Utoliko je žalosnije što je ova knjiga danas skoro potpuno zaboravljena, naročito među mlađim generacijama. Tome su doprinijeli mnogobrojni uzroci. Nikakvo čudo što su srpske buržoaske partije, radikali, demokrati i drugi, činili sve da ovo značajno i za nas znamenito djelo pokrije zaborav. A nije ni čudo što je socijalna demokratija, izdajući marksizam i stavljajući se u službu buržoazije, izdajući radničku klasu, izdajući narod, ćutke prelazila preko Tucovićevog djela, kao smrtnog grijeha koji je učinila protiv vladajuće klase i njene imperijalističke politike. Socijaldemokrati su od Tucovića pravili fetiš, ikonu koja, radi obmane radnika, zgodno stoji po kancelarijama komoraških birokrata, ali su istovremeno oduzimali od Tucovića sve ono što je on ustvari značio – borbu protiv imperijalističke, hegemonističke politike „svoje" buržoazije, borbu za ravnopravnost naroda, isticanje, i u radu i u miru, nepomirljivosti interesa radnika i kapitalista, narodne mase i vladajućih slojeva. A nije čudo što ni komunisti, u uslovima teške ilegalne borbe, bez svojih izdavačkih preduzeća, iako su uviđali sav značaj ovog progonjenog i zabranjivanog djela, nijesu bili u mogućnosti da ga ponovno izdaju i da sa njim upoznaju šire slojeve i pomažu da je borba koju oni vode, što je naročito potvrdio ovaj rat, ustvari nastavak (u promijenjenim uslovima i sa daleko više idejne spreme i jasnoće u gledanju na nacionalno pitanje) one borbe koju je vodio plemeniti i veliki sin srpskog naroda Dimitrije Tucović.

Ponovna pojava Tucovićeve knjige poslije više od trideset godina, danas ima i poseban značaj. Ona učvršćuje bratstvo naroda Jugoslavije i albanskog naroda u borbi protiv imperijalizma, pokazujući da se ni u danima kada je soldateska, po nalogu Pašećive vlade i vojnih klika, kasapila albanski narod i kopala jaz između njega i srpskog naroda, najnapredniji i najdalekovidniji ljudi Srbije nijesu pomirili sa tom i takvom politikom. Tucović je izraz onog slobodarskog i borbenog narodnog duha, koji ni tada, kao ni ranije – naročito od Prvog ustanka – nije nikad zaspao i koji je u ovim godinama, u licu komunista, podigao čitave narode na Balkanu – da kuju svoje bratstvo protiv inostranih njemačko-italijanskih zavojevača, a danas i intriga imperijalističkih klika Engleske i Amerike.

Tucovićeva knjiga nije bila slučajna pojava. Ona je nikla u borbi srpskog naroda za nacionalni opstanak, u vrijeme kada je čitav svijet bio obuhvaćen groznicom priprema imperijalističkog rata, a široke mase u Evropi, naročito sitne buržoazije, opijene i zapaljene šovinističkom propagandom. Tada su postojala dva puta kojima je mogao ići srpski narod: put kojim ga je vodila buržoazija – osvajanje tuđih teritorija i porobljavanje drugih naroda uz podršku „prijateljskih" imperijalističkih velesila, borba s drugim državama oko podjele plijena koji je otet Turskoj i – put koji je predlagao Tucović – bratstvo i jedinstvo balkanskih naroda (na osnovu potpune ravnopravnosti) u borbi protiv imperijalističkih velesila i za njih vezanih „domaćih" imperijalističkih vlada. Razumije se, ljudi koji su mislili kao Tucović i koji su za srpsko-bugarski rat 1913. godine vidjeli krivicu i kod „svoje" vlade, a u izlasku Srbije na more imperijalističku politiku „svoje" buržoazije, bilo je premalo i slabo su bili organizovani. Ali put za koji su se oni zalagali bio je jedino mogući i za narod jedino pravilni put. Samo tako bi se balkanski narodi mogli spasiti od međusobnog klanja za račun „domaćih" monarhija i buržoazija, „domaćih" imperijalista.

Gledajući na balkanske probleme tako, Tucović je, ustvari, istovremeno razvijao dalje ideje Svetozara Markovića iz njegovog znamenitog djela „Srbija na istoku", a posebno, u pogledu odnosa s Albancima, nadovezivao se na misli i djela Marka Miljanova, velikog crnogorskog junaka i nepomirljivog borca protiv turskog feudalizma. Svetozar Marković je bio revolucionarni demokrat sa vrlo jakim primjesama socijalističkih ideja. Marko Miljanov je izražavao interese i borbu podjarmljenog seljašva („pravoslavnog" i albanskog), a Tucović je, ne gubeći vezu sa narodnom prošlošću i istorijom, išao za tim da iznese stav modernog proletarijata. Svetozar Marković je prilazio pitanju borbe za nacionalno oslobođenje sa stanovišta dosljedne revolucionarne demokratije, protiv monarhije i birokratije, u uslovima kada modernog proletarijata u Srbiji nije ni bilo. Marko Miljanov je, slično junacima iz Prvog ustanka, gledao na tu borbu kao na ostvarenje vjekovne težnje seljaštva ugnjetenog od aga i begova, kao na ostvarenje narodne (ustvari – seljačke) pravde i slobode, protiv Turaka i domaćih vladalaca, koji su već bili počeli da vode računa više o sebi i svojim dostojanstvenicima nego o napaćenom narodu. A Tucović je gledao na te probleme imajući pred očima put razvitka ka socijalizmu, ka bratstvu naroda, u uslovima imperijalizma i postojanja modernog proletarijata. Marko Miljanov je izražavao tendencije nedovršenih pobuna seljaštva, ideje narodne, seljačke demokratije i nacionalne slobode, Marković ideje nedovršene buržoasko-demokratske revolucije, tendencije plebejskih masa u toj revoluciji i u rješenju nacionalnog pitanja, a Tucović ideje proleterskog pokreta, tendencije radničke klase u rješavanju nacionalnog pitanja u uslovima imperijalizma.

Ali bi bilo pogrešno misliti da je Tucović sve probleme pravilno vidio. Tucović je nesumnjivo bio najumnija i najdoslednija ličnost srpske socijalne demokratije. Ali treba imati na umu da se srpska socijalna demokratija razvijala u sjenci i pod idejnim vodstvom austrijske i njemačke socijalne demokratije. Vođe i teoretičari austrijske i njemačke socijalne demokratije – Bauer, Kaucki, Hilferding i drugi svijesno su širili oportunističke iluzije u radničkom pokretu. Tucović je nesebično i časno radio za stvar radničke klase i radnih masa uopšte, on je tako reći moderni radnički pokret u Srbiji započeo. Oportunističke ideje vođa II Internacionale on nije širio svijesno, znajući da su revizionističke, ali je nesumnjivo u mnoge od njih i sam vjerovao. Za istoriju, međutim, ima značaja samo činjenica – koje i kakve iluzije je imao, i na šta je pravilno gledao, – u čemu je bila suština njegovih ideoloških pogleda.

Najznačajnije Tucovićevo djelo je nesumnjivo „Srbija i Arbanija". U tom djelu, iako u manjoj mjeri nego u drugim radovima, ogledaju se sve njegove slabosti, sve iluzije, ali se više nego i u jednom drugom njegovom spisu – i ne samo njegovom spisu, nego čitavom radu srpske socijalne demokratije prije i za vrijeme rata 1914–1918 godine – vidi i ono pozitivno, ono u čemu je on otišao mnogo dalje od svih socijaldemokrata u Evropi, izuzev boljševika, u čemu se najviše primakao boljševicima i Lenjinovom i Staljinovom učenju o nacionalnom pitanju.

Tucović nije imao pojma o boljševizmu i o Lenjinovom radu. On je čitavoj borbi koju je vodio Lenjin za izgradnju proleterske partije i za udaranje njenih ideoloških osnova, vidio samo „žalosni" rascjep u ruskoj socijalnoj demokratiji, radujući se kada bi Lenjin, „stari cjepač", „ostao u manjini" (npr. u tzv. avgustovskom bloku). On ne samo da nije znao o kakvim se dubokim ideološkim razlikama radi u unutrašnjoj borbi ruskog radničkog pokreta, nego

nije znao ni najosnovnije činjenice o radu, snazi i stavovima boljševika. On je u privatnim razgovorima nazivao Dragišu Lapčevića, notornog oportunistu i revizionistu, „radikalom u socijalnoj demokratiji", pa ipak je, u skladu s učenjima vođa II Internacionale – „radi mira u partiji", sjedio s njim u istim forumima. On nije razumijevao – što potvrđuje i ova knjiga – klasnu suštinu tadašnje buržoaske (demokratske!) države i njenog aparata sile (vojske). Njemu nijesu bili jasni putevi razvitka revolucije u uslovima nove – imperijalističke – epohe, pa prema tome ni suština imperijalizma, kao najvišeg stupnja kapitalizma. On nije sasvim shvatio duboki oslobodilački smisao pobuna albanskih plemena, kao ni veliki značaj pojava sličnih Marku Miljanovu (on ga naziva „srednjevjekovnim riterom"). U borbi protiv „svoje" buržoazije u imperijalističkom, pljačkaškom ratu, on nije otišao do konkretnih zaključaka (poraz „svoje" buržoazije i „svoje" imperijalističke vlade u takvom ratu). U vrijeme kada je drug Staljin u svom znamenitom djelu „Marksizam i nacionalno pitanje" obračunao s Otom Bauerom, najpoznatijim „teoretičarom" nacionalnog pitanja u II Internacionali, Tucović se tim istim Bauerom oduševljavao i zanosio.

Pa ipak bi, uprkos tim činjenicama, bilo pogrešno potcijeniti značaj ove Tucovićeve knjige. Tucović se zanosio Bauerom, ali njegova knjiga samo po spoljnoj formi, po opštoj frazeologiji, po nekim opštim postavkama, ima veze s Bauerovim radovima i „teorijama" o nacionalnom pitanju. Po suštini, po osnovnim pitanjima, po konkretnoj obradi i tretiranju pitanja, on se u osnovi razlikuje od Bauera i od svih „teorija" vođa II Internacionale. On je dosta daleko od toga da bi mogao da bude na liniji učenja Lenjina–Staljina, ali i veoma daleko od toga da bude na liniji „učenja" II Internacionale.

Šta je osnovno u „učenju" o nacionalnom pitanju kod Bauera i vođa II Internacionale? Vođe II Internacionale smatraju: 1. Imperijalisti u kolonijama i polukolonijama, iako dolaze ognjem i mačem, ipak pomažu – širenjem kapitalističkih odnosa – napredak tih zemalja, razbijanje patrijarhalnih (fevdalnih) odnosa u njima; 2. Vođe II Internacionale postavljaju za ugnjetene narode pravo na kulturnu autonomiju a ne pravo na samoopredijeljenje do otcjepljenja, jer je, tobože, velika država naprednija i sa većim mogućnostima razvitka nego mala država; 3. Vođe II Internacionale smatraju da u zavojevačkim, imperijalističkim, pljačkaškim ratovima ne treba raditi na porazu „svoje" vlade, nego apelovati na ostvarenje mira za „urazumljivanje" ratobornih grupa i militarista.

Nije teško uočiti da je ova politika u interesu najreakcionarnijih i najagresivnijih imperijalističkih vrhova. 1. U borbi kolonijalnih naroda nije osnovno koji slojevi i u ime čega tu borbu vode, nego – da li ona objektivno služi slabljenju imperijalista, glavnih neprijatelja radničke klase. Staljin je istakao, da je, npr., avganistanski apsolutistički monarh, koji se bori protiv engleskih imperijalista, objektivno napredniji od engleskih socijalista (laburista), koji pomažu zavojevačku politiku svoje vlade. Znači: iako porobljavanje kolonija donosi više društvene odnose (kapitalističke namjesto feudalnih), to porobljavanje nema ničeg progresivnog, jer jača pozicije buržoazije zavojevačke zemlje u borbi protiv „njenog" proletarijata, a zaustavlja i slobodan razvoj ugnjetene nacije. 2. Svesti prava ugnjetenih naroda na kulturnu autonomiju i proglasiti za apsolutan princip veće progresivnosti velike države, ustvari znači opravdavati porobljavanje drugih naroda i postojanje mnogonacionalnih država

sa jednom vladajućom, hegemonističkom nacijom (Bauerova teorija o progresivnosti postojanja Austro–Ugarske). Ako otcjepljenje ugnjetene nacije znači slabljenje imperijalizma, slabljenje glavne imperijalističke grupe, imperijalista vladajuće nacije, proletarijat se neće protiviti, nego će, naprotiv – pomoći otcjepljenje ugnjetene nacije. Uporedo sa tim proletarijat ugnjetene nacije treba da radi protiv „svoje" buržoazije, koja širi šovinizam i svim silama kopa jaz između „svoga" proletarijata, „svoja" naroda i proletarijata i naroda vladajuće nacije. U svakom slučaju – borba za kulturnu autonomiju ustvari jača pozicije imperijalista vladajuće nacije, jer štiti „jedinstvo" „velike" države, jer ne vezuje borbu ugnjetene nacije s revolucionarnom borbom proletarijata vladajuće nacije, jer bajkom o progresivnosti svake velike države, ubjeđuje mase da budu državotvorne, tj. pokorne imperijalistima, nosiocima velikodržavnih ideja, i – najzad – jer poriče progresivni karakter revolucionarne nacionalne borbe ugnjetenih naroda; sve u svemu – proletarijat vladajuće nacije mora dosljedno braniti princip samoopredijeljenja do otcjepljenja, a ne pravo na kulturnu autonomiju. 3. U pljačkaškom, nepravednom ratu, proletarijat mora braniti taj princip ratnim sredstvima, tj. – radeći na porazu „svoje" vlade i „svoje" buržoazije. U ratu sva sredstva (kao što su npr. apeli za mir, propovijedanje da se ne prolijeva suvišna krv jer se i tako već mnogo proliva itd.) sem ratnih (oružane borbe) – neefikasna su i koriste vladajućoj imperijalističkoj buržoaziji da vara i stišava mase. Marksističko učenje o nacionalnom pitanju smatra da su borbe ugnjetenih naroda protiv imperijalizma sastavni dio borbe proletarijata za svrgavanje vlasti imperijalista, da te borbe sadrže u sebi neiscrpni rezervoar antiimperijalističkih snaga i da je zadatak proletarijata ne samo da te borbe pomaže, nego i da ih organizuje, rukovodi njima, dosljedno se boreći – i prema datim uslovima dosljedno primjenjujući odgovarajuće metode – za ostvarenje načela (proletarijat vladajuće nacije) – samoopredijeljenja do otcjepljenja i (proletarijat ugnjetenog naroda) – bratstva radnika i narodnih masa ugnjetene i vladajuće nacije.

Postavlja se pitanje – kakav je bio Tucovićev stav u ovim problemima?

1. Tucović je jasno i nedvosmisleno istakao da Pašićeva vlada svojim pohodom u Albaniju, u novembru 1912 godine, nije donosila ničeg progresivnog albanskom narodu, nego naprotiv – kočila njegov razvitak, njegovu borbu za stvaranje slobodne države, pripomagala svojim nezajažljivim apetitima da se u Albaniji, suzbijajući akciju Pašićeve vlade, ugnjezde, stvarajući vazalnu državu, imperijalistički kolosi – Italija i Austro–Ugarska. 2. Tucović, nasuprot Baueru, ne ističe parolu kulture autonomije, nego pravo albanskog naroda na samostalan državni život i slobodan unutrašnji razvitak. 3. Tucović oštro ustaje protiv zavojevačke politike srpske vlade, koja u suštini pojačava i ropstvo srpskog naroda. On odriče svaku pomoć takvoj vladi i takvoj politici i raduje se njenom porazu.

Iz toga izlazi, da je Tucović u ovoj knjizi, ustajući protiv zavojevačke politike „svoje" vlade i „svoje" buržoazije, uzimajući u zaštitu pravo albanskog naroda na samostalan državni razvitak, istupio časno i nedvosmisleno, braneći socijalizam i internacionalizam, braneći mali, zaostali narod od „svoje" buržoazije, dakle ono što nijesu nikad ni pokušali oportunistički, proimperijalistički teoretičari iz II Internacionale. Tucović se nesumnjivo držao Marksa, ali nova – imperijalistička – epoha tražila je novu razradu i postavljanje nacionalnog pitanja, što on nije učinio, niti je bio kadar da učini.

To su učinili Lenjin i Staljin – razrađujući nacionalno pitanje takoreći od početka, na nov način u novim uslovima. Ali Tucović nije, kao vođe II Internacionale, izdao Marksa, niti je zamijenio Marksov internacionalizam socijal-šovinizmom. Tucovićeva osnovna slabost nije – što je tipično za vođe II Internacionale – u reviziji, u izmjeni Marksa, nego u tome što nije bio kadar da do kraja shvati novu epohu i nužnost dalje razrade marksističke teorije nacionalnog pitanja u promijenjenim uslovima. Nasuprot vođama II Internacionale Tucović je istakao parolu bratstva i ravnopravnosti balkanskih naroda, razvijenih i nerazvijenih, u borbi protiv imperijalističkih velesila. On je bio jedini, koji je na čelu najnaprednijeg dijela naroda u Srbiji podigao, u ime naroda, glas protiv pljačkaške, zavojevačke politike buržoaske (Pašićeve) vlade, a za slobodu albanskog naroda, za njegovo pravo za nesmetan razvitak, za bratstvo srpskog i albanskog naroda.

U samu zoru imperijalističke politike srpske buržoazije, Tucović je tu politiku dočekao vatrom. Iz čitavog pobjedničkog, šovinističkog pijanstva toga vremena, on se uzdigao kao budna savjest naroda. Ako nije imao za sobom dovoljno organizovane i svijesne snage da borbu razbukti, ako nije znao da vidi sve uslove i da primijeni sve metode borbe, on je u svakom slučaju časno izvršio svoju dužnost i započeo borbu, makar sa svim nedostacima i slabostima.

Novi pokret, koji je došao i razvio se dalje iza njega, znao je, s vremenom, naći i pravilne puteve i sredstva, da u novim uslovima ostvari ideale za koje se i on borio. Komunistička partija Jugoslavije, organizujući narodne mase za istjerivanje okupatora iz svoje zemlje, u naslonu na Sovjetski Savez, novu socijalističku državu stvorenu pod rukovodstvom Lenjina i Staljina, ostvarila je i bratstvo i saradnju jugoslovenskih naroda i udarila temelje za bratsku saradnju sa ostalim balkanskim narodima, a naročito Albancima i Bugarima, s kojima su iste one reakcionarne klike protiv kojih je Tucović ustao, gledale da zavade srpski narod i ostale narode Jugoslavije.

Utoliko je draže današnjim borcima za slogu balkanskih naroda protiv tuđinskih zavojevača, što vide da ni u vrijeme kada je počinjala šovinistička, imperijalistička politika reakcionarnih klika, koja je trovala odnose sa bratskim i susjednim narodima, napredni duh i savjest njihovog naroda nijesu spavali, nego su opominjali i pozivali u borbu za bratstvo i ravnopravnost naroda, što vide da se nit progresivnog razvitka i borbe za progres, nije ni u jednom trenutku prekinula i da ta borbi i danas može pomoći – i već stvarno pomaže – ostvarenju velikih, vjekovnih ideala najvećih duhova Balkana – solidarnosti i jedinstvu balkanskih naroda u borbi protiv zavojevača.

Ova knjiga Dimitrija Tucovića potvrđuje to bolje od ičega i u tome je, sem ostalog, njen veliki značaj, i zato je volimo i njome se ponosimo.

MILOVAN ĐILAS

PREDGOVOR

Arbanskim pitanjem pozabavili smo se ovde nešto potpunije više iz praktičnih potreba nego iz teoriskoga interesa. Arbanska politika naše vlade završena je porazom koji nas je stao velikih žrtava. Još veće žrtve nas čekaju u budućnosti. Zavojevačkom politikom srpske vlade prema arbanaskom narodu stvoreni su na zapadnoj granici Srbije takvi odnosi da se u skoroj budućnosti mir i redovno stanje teško mogu očekivati. U isto vreme Arbanija je tom politikom gurnuta u naručja dve na zapadnom Balkanu najzainteresovanije velike sile, a svako učvršćivanje uticaja ma koje kapitalističke države na Balkanskom Poluostrvu predstavlja ozbiljnu opasnost za Srbiju i normalan razvitak svih balkanskih naroda.

Ali da se tom praktičnom cilju odgovori, morali smo se zabaviti prilikama u Arbaniji. To je bilo u toliko potrebnije učiniti što je, prvo, naša štampa, u pogubnoj utakmici da pomogne jednu rđavo upućenu i rđavo izvođenu politiku, mesecima i godinama rasprostirala o arbanaskom narodu tendenciozna mišljenja, i što je, drugo, takvim mišljenjima i sama vlada pokušavala da opravda svoju zavojevačku politiku u Arbaniji.

Više obaveštenja o prilikama i sukobima interesa na tom kraju Balkana treba da posluži pravilnijem shvatanju prilika u Arbaniji i stvaranju boljih odnosa između srpskoga i Arbanaskoga naroda. Naročito je više obaveštenja potrebno proletarijatu na kome poglavito leži veliki zadatak da najodlučnije ustane protiv zavojevačke politike buržoazije i vlasničkih krugova i da na jednom aktuelnom praktičnom pitanju pokaže koliko je zdrav i spasonosan rad balkanske socijalne demokratije na prijateljstvu, savezu i najpunijoj zajednci svih balkanskih naroda.

Ako bi ova knjižica poslužila kao priložak tome istoriskom zadatku balkanskih socijaldemokratskih partija, naša skromna očekivanja time bi bila opravdana.

D. T.

Beograd, 1. januara 1914

I.

IZ ŽIVOTA ARBANASA

1. Postojbina i rasprostiranje.

Postojbina Arbanasa je u glavnom jedan splet gorostasnih planina koje odvajaju plodne kotline Stare Srbije i Makedonije od Jadranskoga Mora. Ona se spušta na morsku obalu od Skadra na severu pa na jug do grčkoga naselja; ali taj relativno dugačak primorski pojas je ne samo uzak već i podbaran i malaričan. Najpovoljnije uslove za život pružaju mestimično proširene plodne doline Drima, Maće, Semene, Škumbije i Devola. Ali oblast planinskih klanaca sa omanjim rečnim lukama i ravninama je i danas prava postojbina arbanaskih plemena koja uporno čuvaju odnose i navike života davnašnjega porekla.

Preko toga planinskoga zemljišta prolazili su nekada vrlo važni putevi kulturnoga sveta, među kojima se naročito ističu na jugu Via Egnatia: Drač, Elbasan, Struga, Ohrid, Bitolj i dalje za Solun i Carigrad i na severu Via di

Zenta, Zetski put, koji se od Skadra probijao dolinom Drima ka Prizrenu i dalje vodio u unutrašnjost Balkanskoga Poluostrva. Tragovi nekadašnjega značajnoga privrednoga i kulturnoga kretanja koje je teklo tim putevima i njihovim ograncima sačuvani su do danas u većinom porušenim utvrđenjima i još očuvanim monumentalnim mostovima; njih je puna Arbanija. Ali putevi su danas opusteli. Po malim zasutim stazama koje su mestimično teško prolazne jedva im se trag nazire. A dalje od njih desno i levo caruje tolika primitivnost života, kao da su se uticaji nekadašnjega kulturnoga kretanja zadržavali na prvim grebenima karsta kroz koji su se ti putevi s mukom probijali. Zar nam pre ciglih nekoliko godina jedan putnik po Severnoj Arbaniji ne veli u svojim beleškama kako je pucnjima iz revolvera „objavio seir na daleko što je prvi put noga Evropljaninova stupila na vrh Kunorin i što je prvi put Evropljanin gledao lurjanska jezera"? Kao da čujemo radostan glas ispitivača Centralne Afrike.

Sudbina ovih oblasti nerazdvojno je skopčana sa sudbinom Jadranskoga Mora. Dokle je Jadransko More, kao što ćemo docnije videti, bilo jedan veliki kanal kroz koji je tekao ceo ogromni saobraćaj Zapada sa Istokom, jadranska obala je u privrednom pogledu bila vrlo živa. Tragovi toga privredno-trgovinskoga života vide se u arbanaskim primorskim gradovima kao i na ponekim starim rudokopima. Skretanjem trgovinskoga saobraćaja sa Sredozemnoga Mora na Atlanski Okean, O čemu opširnije govorimo u trećoj glavi, pogođeno je celo Balkansko Poluostrvo, pa i Arbanija. U toku vremena luke Jadranskoga Mora gube stari značaj za svetski saobraćaj sa Carigradom i Istokom, usled toga i transverzalni putevi kroz Arbaniju, a unutrašnji saobraćaj na poluostrvu počinje usled mnogih političkih i privrednih promena gravitirati sve više Solunu na jug i Srednjoj Evropi na sever. Ovamo, ka Solunu, okreće se i trgovina svih varoši pored Drima, od Korče do Peći, u kojima još živi stara trgovačko-zanatliska generacija koja je nekada radila isključivo sa Dračom, Krojom i Skadrom.

Tako je prirodna otsečenost arbanske postojbine pojačana skoro apsolutnom kulturnosaobraćajnom isključenošću, a Turska, inače kruta za sprovođenje i obezbeđenje saobraćaja, samo se radovala što je ova plemena mogla skinuti s vrata, ostavljajući ih samima sebi, pljačci i međusobnom istrebljivanju.

Plemena su se namnožavala, uprkos besnenju krvne osvete, a u planinama i gudurama sa starim načinima rada hleba ne dostiže. Iz te teskobe Arbanasi su tražili izlaza i, kao što uvek u istoriji narodnih seoba biva, oni su se kretali tamo gde priroda pruža više sredstava za život, ka plodnim kotlinama Stare Srbije i Makedonije. Na ovu stranu ih je uostalom vodio i nov pravac saobraćaja, jer su danas varoši s ove strane Drima, snabdevane espahima preko Skoplja, Bitolja i Soluna, postale pijacama čak i onih arbanaskih plemena koja žive duboko u Arbaniji.

O tom prodiranju Arbanasa na istok u nas se mnogo pisalo, jer se jako ticalo srpskoga naselja u severozapadnim oblastima Turske. To je i danas glavno sredstvo kojim šovinistička štampa izaziva kod srpskoga naroda mržnju prema „divljim" Arnautima, prikrivajući kao guja nokte divljaštva koja je srpska vojska prema njima počinila. Koliko je samo suza proliveno što je istorisko Kosovo preplavljeno Arnautima. Oni su prošli i dalje i opasali staru srpsku granicu, u velikom broju su nađeni u novooslobođenim okruzima i, nažalost, iz njih

najureni, da u toliko bude jači arnautski pojas oko granice; spuštali su se i u Makedoniju, jako proželi tetovsku kotlinu i sišli na Vardar; sa severozapada su opasali Skoplje.

Mi se ne možemo ovde upuštati u pitanje: u koliko je proređenost srpskoga elementa u ovim krajevima neposredan rezultat arnautske navale a u koliko je posledica opštega, utvrđenoga kretanja srpskoga naroda s juga na sever? Naseljavanje Šumadije je bez svake sumnje došlo razseljavanjem jugozapadnih krajeva. Istoriski je utvrđeno da se srpski živalj iz ovih krajeva povlačio u masama uz austriske trupe, kada god su ove u 17. i 18. veku morale obustavljati svoja nadiranja na jug i povlačiti se. Naposletku, odakle su Srbi po Staroj Vojvodini i ko ih je i zbog čega preveo? Kada bi se o svemu tome i mnogo koječemu drugom htelo voditi računa, onda *krvna osveta* koju danas vlasnička Srbija prema Arbanasima propoveda i *vrši* ne bi bila ni toliko opravdana koliko ona na koju se Balkanicus i D-r Vladan zgrožavaju. Ako bi, uostalom, stajalo da je srpski elemenat prosto na prosto potisnut arbanaskim, zar bi to bio prvi slučaj u istoriji da navala nekih plemena čvršće organizacije ili drugih preimućstava potisne neki narod sa njegova ognjišta? Zar slovenska plemena nisu potisla starosedioce ovih zemalja sredstvima o kojima istorik nema ni malo lepo mišljenje? I zar, naposletku, nisu Turci potiskivali i njih i druge pokorene narode, pa ih uprkos toga zvanična Srbija smatra danas za najveće ljubimce svoje u novim krajevima?

Arbanasi su se rasprostrli na istok na račun Slovena, to je istina. Ali ispitivanje uzroka toga arbanaskoga prodiranja još manje daje za pravo osvetničkom držanju prema njima. Pre svega, na koji su način Arbanasi osvojili ove krajeve: *potiskivanjem ili pretapanjem?* Na kom su polju bili jači? Naravno da oni za pretapanje, za asimilaciju tuđega elementa nisu imali uslova, jer su kulturno stajali ispod svih suseda, pa čak i Crnogoraca. Prof. Cvijić je našao na Kosovu svega 140 poarbanašenih kuća! Arbanasi su se dakle nastanjivali na mestima koja su drugi silom ili milom napuštali, sa kojih su starinci otišli ili potisnuti. To napuštanje je, nema sumnje, vrlo velikim delom posledica nesnosnoga susedstva primitivnih, pljačkaških, neobuzdanih arnautskih plemena ili čak njihova gruba pritiska. Nesigurni sa imovinom, neobezbeđeni sa životom, sprečeni u slobodi rada i raspolaganja proizvodom svoga rada, starinci su se sa svojih ognjišta morali uklanjati.

S druge strane, česte migracije su odlika života u Turskoj uopšte, a ne samo u graničnim oblastima prema Arbanasima. *A uzrok tako lakom i čestom seljakanju leži u begovskom sistemu privrede.* Kao god što je stočarsko zanimanje Arbanaca osnov njihovoj lakoj pokretljivosti i nomadskim navikama, tako isto je feudalni sistem svojine zemlje bio glavni razlog što su se starinci toliko rešavali na seobu. Oni nisu bili vezani za ognjišta *svojinom*, najčvršćom vezom za koju se u društvu zna. Prema tome ispitivanje ovoga pitanja mora nas dovesti do uverenja: da je martinka „divljih" Arnauta u svakom pogledu nedovoljan razlog za objašnjenje procesa arbanaskoga ovlađivanja i prodiranja na istok, *već da se taj proces vršio na osnovici ekonomskoga sistema koji je bio do današnjega dana realna podloga celokupnoga života u Turskoj.*

U koliko su drugi uzorci tome pripomagali, kao napr. osećaj nesigurnosti i gruba sila, oni su ležali u sistemu vladavine u Turskoj, u opštoj anarhiji uprave i nezaštićenosti raje. Turski režim je gledao kroz prste kada Arbanasi vrše gruba

nasilja prema hrišćanima, kao što ih je opet nemilosrdno kosio ako svojim pustupcima povrede vlasničke interese režima. Nisu Arbanasi jedino pleme sa kojim je turski režim postupao kako mu je kada bilo potrebno. Takvi su i Kurdi, susedi Jermena.

Prodiranjem na istok arbanaski elemenat se ne samo jako izmešao sa srpskim naseljem, već je gotovo potpuno ovladao u nekim oblastima, kao što su Metohija i Peć, u kojima je do pre nekoliko vekova bilo političko i crkveno središte srpskoga naroda pod Turcima. Najlepši spomenici srpske srednjevekovne kulture nalaze se danas u sredini skoro isključivo arbanaskoga naroda. A ta mešavina živih ljudi i starih spomenika, koja je pri ograničenju Arbanije prema Srbiji dala toliko posla Londonskoj Konferenciji, postala je ukrštanjem dva pravca kulturnoga i narodnoga kretanja: prvi, stariji, za vreme trgovinskih veza srednjevekovne srpske države sa Jadranskim Morem, izazivao je prodiranje srpskoga naroda ka primorju, i mrtvi spomenici toga prodiranja nalaze se po celoj Severnoj Arbaniji; drugi, noviji, nastao je kao posledica povlačenja srpskoga naroda severoistočno, dublje u unutrašnjost i bliže severnoj granici. Stopu u stopu za tim povlačenjem nastupao je arbanaski elemenat.

U prvom periodu pobeđivala je politička i kulturna nadmoćnost srpskoga naroda, u drugom periodu pobeđivala je kulturna zaostalost i osamljenost arbanaskoga naroda u k ojoj je plemenska organizacija bila sačuvala punu snagu. Turska ne samo da nije ništa učinila da Arbanase iz osamljenosti izvede i kulturnim merama pokuša uvesti u zajednički život, već je u suštini svoga sistema vladavine nosila sve uslove za konzerviranje arbanaske primitivnosti kao što je kočila razvitak u svakom drugom pogledu. To je sada, kada nema više turskoga režima, potrebno u toliko jače naglasiti što su vlasnički krugovi balkanskih državica, kao naslednici turske vlasti, već pošli putem ne naučnoga principa: *da se sa promenom ustanova i uslova života menjaju i ljudi,* već putem varvarskoga načela, kojim se čak ni Turska nije u tolikim razmerama služila: *da su grobovi i vešala veći učitelj od novih ustanova.*

2. Plemenska organizacija i krvna osveta.

Prodiranje Arbanaca na istok je od velikoga istoriskoga značaja. Ono je odlučilo sudbinu srpskoga naroda u celoj oblasti na južnoj granici predašnje Srbije. Ono je stvorilo onaj poznati arnautski pojas koji je vrlo verovatno mogao biti jedan od uzroka što naša narodna revolucija 1804 nije otišla dalje na jug, ali koji je u svakom slučaju sprečavao docnije uticanje života slobodne Srbije na potištene slovenske mase u Turskoj.

Ali to arbanasko prodiranje na istok upućuje nas da posumnjamo u čvrstinu plemenske organizacije društvenoga života kod njih. Naime, ono je posredan dokaz da se plemenska organizacija kod Arbanasa *izživljava* i da ne drži više svoje članove sigurno u ruci, *jer ona nije više u stanju da zadovolji njihove životne potrebe.*

U Severnoj Arbaniji društveni život Arbanasa vrši se još uvek u granicama plemena kojih po frateru Mihačeviću ima dvadeset i sedam.[1] Istina kretanjem i iseljavanjem stanovništva ovih brda plemena su često puta *teritorijalno rasturena, ali krvno srodstvo* se i posle toga oseća. Krasnića ima napr. u prizrenskoj okolini, na Kosovu, u Ostrozubu, u đakovičkoj nahiji, pećkoj i beranskoj, u Malesijama i t. d.[2] Ma da se Krasnići u svima tim krajevima drže

svoga plemenskoga imena i srodstva, ma da se svi ti rastureni delovi jednoga plemena smatraju kao *jednoplemenici* ili arnautski *kušerini*, sasvim je prirodno što udaljavanje ovih ljudi sa njihove prvobitne plemenske baze slabi njihovu plemensku privrženost, postepeno gasi plemenske tradicije i stare navike života. Ako ti doseljenici dođu u krajeve u kojima vlada državni zakon, kao što je to vardarska dolina, kod njih vrlo brzo plemensko srodstvo, plemenske navike života, krvna osveta i t. d. ustupaju mesta opštem zakonu i novom načinu života. Kada stranac putuje kroz te krajeve, teško će po načinu rada, obrađenosti zemlje i vođenju gazdinstva moći primetiti da ima kakve razlike između ovih arnautskih doseljenika i slovenskih starinaca.

Kod plemena koja su ostala na svojem plemenskom ognjištu, bilo cela ili glavnom masom, plemenska organizacija predstavlja još uvek jednu živu društvenu silu. Kod izvesnih plemena naći će se još i danas plemenske starešine koji uz pripomoć nekoliko starijih i viđenijih ljudi nkovode opštim poslovima plemena. Još uvek postoji plemenska organizacija sudske vlasti, bilo u vidu *plećnije* (starost), skupa dvanaestorice koji se biraju od slučaja do slučaja za rešenje krupnijih sporova, bilo u vidu *sudova dobrih ljudi* ili naročitih *izabranih sudija*. Za izbor ovih plemenskih funkcionera kao i za druge plemenske poslove služe *narodni skupovi* čije su odluke apsolutno obavezne. Ali kao najkarakterističnija manifestacija plemenskog *života* kod Arbanasa postoji još uvek *krvna osveta*, od koje je, kao što Engels lepo veli, naša smrtna kazna samo civilizovana forma. „Za svoju bezbednost pojedinac se oslanjao na zaštitu plemena, i to je mogao činiti; ko njemu kakvo zlo učini, čini ga celom plemenu. Iz toga, iz krvnih veza plemena ponikla je obaveza krvne osvete, koja je kod Irokeza bila bezuslovno priznata. Ako član tuđega plemena ubije jednoplemenika, celo pleme ubijenoga bilo je obavezno na krvnu osvetu. Najpre se pokuša izmirenje; pleme ubice drži veće i čini plemenu ubijanog predloge za izmirenje, obično nudeći izjave sažalenja i velike poklone. Ako se oni prime, stvar je time svršena. U obratnom slučaju povređeno pleme naimenuje jednoga ili više osvetnika koji su obavezni da ubicu gone i ubiju."[3]

Ma kako se mislilo o sadašnjem autoritetu ovih plemenskih ustanova prema članovima plemena i o sadašnjoj svežini starih plemenskih tradicija, nesumnjivo je *da se plemena još i danas javljaju jedna prema drugima kao izvesna samostalna politička tela.* Mnogi prirodni i društveni uzroci, karakter zemljišta, naseljavanje, oskudica u zemlji, seoba i t. d. uticali su da se ove zajednice krvnog srodstva najrazličnije kombinuju sa regionalnim zajednicama koje vezuju mnogi važni lokalni interesi, zajednicama ljudi različnih plemena nastanjenih u jednoj oblasti, kao što su to barjaci i krene. Ali preko svih tih veza i interesa još uvek važi: *što je iza okvira plemena tuđe je.* U tim plemenskim okvirima Arbanasi nalaze najsigurnije zaštite, jer se još uvek celo pleme zalaže za svakoga jednoplemenika.

Ali i ako plemena u Severnoj Arbaniji predstavljaju jedna prema drugima zasebne „države" koje čuvaju svoje granice kao svetinju, i ako krvna osveta još uvek radi, ipak se mora priznati *da je ekonomska podlaga plemenskoga života i kod Arbanasa odavna iščezla.* Pre svega zemlja više nije zajednička plemenska svojina. Izvršena je deoba zemlje, ali ta deoba još nije otišla do kraja. Kao zajednička svojina su još samo šume, i to ne uvek, ispaše, vode i t. d.; sva ostala ziratna zemlja svojina je *zadruga* koje su u Severnoj Arbaniji veoma razvijene. Kao tip jedne takve zadruge izneo nam je Marko Miljanov[4] „nedijeljenu

familiju" Jaka Matina iz Miridita koja „ima okolo stotine čeljadi, među kojima je okolo šezdeset vojnika pod oružjem". Pet, deset, petnaest i dvadeset odraslih ljudi u kući su vrlo česta, upravo redovna pojava kod Arbanasa.

Bez obzira na veličinu ovih zadruga, sa deobom zemlje plemenska organizacija je izgubila osnov unutrašnjeg jedinstva i harmonije. Pojedine porodice su bile u mogućnosti da na račun drugih zahvate veći i bolji deo plemenske zemlje. A kako je – što je za raspadanje plemenskih organizacija naročito važno – novčana privreda svuda više ili manje prodrla, jače i bogatije zadruge su mogle svoje bogastvo uvećavati prikupljivanjem zemlje, pljačkom, otmicom, trgovinom i svima drugim sredstvima kojima novčana privreda i proizvodnja espapa otvara širom vrata.

Kao što je prelaskom zemlje iz plemenske svojine u zadružnu i razvitkom novčane privrede razdruzgana istinska podloga unutrašnjega plemenskoga jedinstva, tako je i oskudica u zemlji i stešnjenost u severoarbanskim krševima natovarila plemenima na leđa stalnu borbu oko zemlje i plemenskih atara. U cvetu svoga razvitka plemenska organizacija pretpostavlja vrlo nerazvijenu proizvodnju i vrlo retku naseljenost u prostranoj oblasti. Dokle pleme ima na raspoloženju dovoljno nezauzete zemlje koja se sa namnožavanjem članova prosto zauzima i uvlači u obradu, dotle su svađe i borbe oko zemlje izlišne, dotle oskudica u zemlji ne uvlači pleme u stalne sukobe sa susednim plemenima, dotle i privatna zadružna svojina zemlje nije po jedinstvo plemenske organizacije tako opasna. I u tom pogledu je plemenska organizacija kot Arbanasa izgubila realnu podlogu.

Kako se to može objasniti? Plemenska organizacija izgubila ekonomsku podlogu, pa ipak se održava. Kako je to moguće?

Takve pojave za istoriju ljudskoga društva nisu ništa neobično. Organizacija ljudskog društva, oblici zajedničkog života upravo i idu za ekonomskim promenama, kao posledica istih, nikako obrnuto. A kako će se i kojom brzinom vršiti proces prilagođavanja oblika društvenog života oblicima rada i proizvodnje, to sad zavisi od mnogih drugih istoriskih faktora.

U tom pogledu za arbanaska plemena je veoma karakteristično: prvo, što je sadašnja njihova postojbina izključivo krševita, planinska, besplodna oblast Severne Arbanije; drugo, što je ta oblast po prirodnoj otsečenosti u saobraćajnoj isključenosti možda najizolovanija stopa zemlje u Evropi. Eto na toj stopi zemlje plemena su se sačuvala i namnožavanjem uzajamno stešnjavala, osećajući tešku oskudicu u zemlji u toliko jače što su najbolje delove zemljišta u granicama plemena prigrabili pojedinci, istaknuti prvaci, poneki beg i bogate zadruge. Međutim okolina ove krševite postojbine i prema primorju i sa juga i od plodnih polja Makedonije i Stare Srbije na istoku *bila je zauzeta* velikim čiflucima čije granice su čuvali svim svojim autoritetom moćni begovi i državne vlasti. U granicama plemena dakle pojedinci nisu više imali obezbeđenu egzistenciju kao nekada, a svaki njihov pokušaj da nađu opstanka širenjem plemenskoga atara dovodio ih je u oštar sukob sa susednim plemenima i državnim vlastima. Jedini rezultat svakoga takvoga pokušaja bio je povećanje broja svađa i neprijatelja.

U toj teskobi, kao u kakvoj krletci, nastao je nov život u plemenima i između njih. Pre svega apsolutno nepoverenje prema svakome. Svi putnici po Arbaniji saopštavaju sa koliko surevnjivosti ovi gorštaci bde nad integritetom svoga atara i sa koliko nepoverenja i sumnje predusreću svakog stranca, bojeći se

da nije došao da uzme nešto od njihovih brda! Borba oko granica i izpaša počela je da besni. Sa celim susedstvom u krvnoj osveti. Zatvoreni sa svih strana, pljačka je bila još jedini spas ovih gorštaka. I *pljačka je postala njihovim glavnim izvorom života*, a redovno zanimanje zasede, ucene putnika i trgovaca, otmica stoke, praćeni ubistvima i ubistvima za ubistva, dobro organizovani pljačkaški pohodi prema primorju ili u plodne krajeve na istoku. Sve nas to potseća na ono stanje u kome su se nalazila grčka plemena u doba propadanja plemenske organizacije i za koje Engels veli: „Stari rat plemena protiv plemena već izvrgnut u sistematsku hajdučiju na suvu i na moru za osvajanje stoke, roblja i blaga; ukratko bogastvo se ceni i poštuje kao najveće dobro, a stara plemenska organizacija se zloupotrebljava za opravdanje nasilne otmice bogastava".

Čime se sada plemenska organizacija održava? Od kako je preovladala privatna svojina zemlje sa proizvodnjom espapa, članovi plemena su upućeni da gledaju svoje dobro samo u svom privatnom gazdinstvu, zajednički plemenski interes je sužen, unutrašnje plemensko jedinstvo razoreno. *Od toga trenutka plemena se javljaju kao celine samo prema tuđim plemenima i prema susedstvu sa kojim su u stalnom neprijateljstvu i borbi.* Plemenska organizacija se ne drži više na unutrašnjem plemenskom jedinstvu, već na stalnoj opasnosti spolja i neprekidnoj zategnutosti odnosa i borbi na svima stranama, borbi koja je zaista borba na život i smrt.

Ali iza ove plemenske zajednice i sadašnje krvne osvete kriju se sasvim drugi uslovi života. Ako je u cvetu plemenskoga života plemenska zajednica pružala svima članovima obezbeđen i jednak život, danas je svaki član zajednice uživao onoliko sigurnosti i ugodnosti u životu u koliko je bio veći sopstvenik. Ako je ranije borba sa tuđim plemenima bila u podjednakom interesu svih članova, danas je ona poglavito u interesu onih čiji je opstanak u plemenu osiguran, koji imaju stada za ispaše i zemlje za obradu. Ako je ta borba ranije vođena za zaštitu i nepovrednost plemenskoga zemljišta, danas se poglavito vodi zbog nedostatka zemljišta. Ako je krvna osveta ranije bila *sredstvo* da se zaštiti zajednički plemenski interes, danas se ona javlja kao *posledica* neprestanoga međusobnoga trenja koje ističe iz stešnjenosti i nemanja uslova za život, kao posledica nemanja zajedničkoga plemenskoga interesa, kao posledica dva velika zla: anarhije i bede. Narodna pesma veli: „Travu iju, pa se s nama biju". Otuda je krvna osveta u mnogom prestala biti opšta javna *plemenska* stvar i uzela na sebe najopasniju *anarhističku* formu borbe svakoga protiv svakoga. Ima ljudi koji zbog dugovanja krvi probave vek na svojoj kuli, načičkanoj puškarnicama, kao što ima porodica u kojima se odrasla muška glava apsolutno ne drži.

Tom bednom stanju ovih gorštaka Turska je – čuvala stražu! Da bi plodne krajeve primorja i istoka zaštitila od njihove pljačke, ona je na izlazima iz klanaca postavljala vojničke posade, sprečavala svaki prolaz i zatvarala im pristup na pazare. Ukupna slika je sada ovakva: *svaki pojedinac zarobljen u svojoj kuli krvnom osvetom, svako pleme zarobljeno neprijateljstvom susednih plemena, a sva ukupno, cela Severna Arbanija, jedna prostrana tamnica na čijim kapijama stražare turski vojnici.*

3. Ekonomske prilike.

Arbanasi su čisto zemljoradnički narod sa stočarstvom kao daleko pretežnijom granom zanimanja. Sredstva za život oni dobijaju obradom zemlje a poglavito gajenjem stoke.

Kako u pogledu proizvodnosti tako u pogledu savršenstva oruđa i načina rada postoji velika razlika između zarobljenih severoarbanskih plemena i plodnih krajeva koje su Arbanasi kolonizirali ili onih na jugu, u primorju i oko reke Drima, Semene, Delova, Škumbije i Maće u njihovom donjem toku. Ta granica se upravo poklapa sa granicom čiflučkog sistema. Čifluci su pritisli sve one krajeve koji imaju dovoljno prirodnih uslova za rentabilan poljoprivredni rad; oni se prostiru do samih izlaza severoarbanskih klisura i klanaca a preko tih granica su vrlo retki, i što ih ima obično su svojina plemenskih dinasta, bogatijih ljudi ili katoličkih crkava i mitropolija.

Pod stegama plemenskih tradicija i pod nesnosnim teretom plemenskoga rata i krvne osvete, poljoprivredni rad se poglavito držao starih obiknutih oblika i načina koji stoje na stepenu najveće primitivnosti. Na putu kroz Arbaniju gledao sam vrlo često drvenu ralicu koja po samoj površini drlja, a mogu se proći čitavi krajevi a da se ne vidi drugog useva osim kukuruza. O značaju promene useva, ovde se izgleda, ništa ne zna. Ako ih zapitamo zašto ne seju druga žita osim kukuruza i mogu li ona da uspevaju, odgovaraju vam kako je tako taj svet naučio!

Glavno bogastvo ovih ljudi bilo je nekada u stoci. Stoka je vrlo rđave rase. Koze su izgleda najrasprostranjenija domaća životinja ovih gorštaka. A malo, čupavo, žuto, divlje goveče, koje smo viđali u čoporima po arbanskim brdima, kao da je prvi potomak staroga izumrloga tura, rodonačelnika našega domaćega govečeta! Ali sa delenjem zemlje, prodiranjem novčane privrede i opštom nesigurnošću stoke je svakim danom sve manje. Stoka je postala glavni predmet trgovine; sa njom se Arbanas javlja na trgu; prodajom stoke dolazi do novca koji mu je potreban za kupnju žita, za plaćanje interesa i krvnine. A kako severoarbanski krševi ne mogu da pruže ni približno dovoljnu količinu žita za ishranu, novac je postao neminovno potreban za samo održanje života, i ovi gorštaci su se poglavito stokom i pljačkom branili od umiranja od gladi.

Pored javne nesigurnosti i opštega osiromašavanja glavni udar stočarstvu zadalo je zatvaranje izlaza na primorju i u ravnije i toplije predele. Pritisnuvši sve dobro zemljište begovski sistem je ostavio ovim gorštacima da se od plemena do plemena kolju oko svake gudure, svake planine, svakoga krša, pa makar on ne vredeo ni sto groša. On im je sve više zatvarao izlaze i stoci. A kako se stočno bogastvo ovih krajeva, bogatih u pašama ali siromašnih u livadama, zasnivalo na tome što se stoka preko zime sjavi u planine u primorje i toplije predele, kao što to rade i Kucovlasi sa Pindosa i po Makedoniji, *to je političko i privredno hapšenje ovih plemena u njihovim krševima i planinama upropastilo stočarstvo kao glavni izvor materijalnoga života.*

Velika nasušna potreba za novcem, s jedne, i presušivanje izvora da se do novca dođe, s druge strane, učinili su da se razvije bresprimerno strašan *zelenaški sistem.* Po beleškama mnogih putnika lihva se krće između 40 i 60 od sto. Varoši su postale centri te trgovine novcem; one su zadužile i velikim interesima porobile okolinu tako da ovi ubogi đavoli stalno snose svoje plodove rada u varoši, a iz njih se vraćaju praznih šaka.

Kakva se beda u tim „gnezdima slobode" zacarila naslikao je vrlo živo njihov najbolji poznavalac Marko Miljanov. O životu Kuča, crnogorskog plemena koje je u najtešnjem srodstvu sa arbanaskim plemenima i apsolutno na istom stupnju kulture i u istim prilikama, Marko Miljanov piše:

„Što su imali svoje zemlje i kuća po Nahiji i po Zeti, sve Turci prisvojiše. Pazare im zatvoriše. Svako oko Kuča zarati š-njima, jednako ko klanja ili se krsti. Tako i oni nikoga oko sebe nisu štedili: bili su, plenjivali, grabili, palili svakoga a nji'svako. Svaka ih je oskudica stješnjava la". „Tako kad im najveća muka od gladi dođe u zimu, kad nema nikakve zelene trave da se njome pomognu, brojili su kočanje kupusa u zgrade (gradine) da vide mogu li š-njime dočekat' proljeće, pa koji ne može s kupusom, on kopa korijenje od raznijeh trava (gomulice, kućana, visibabe) ili skida koru kunova i t. d. Od kila, od kozalca i kunovije kora najviše su pravili ljeb. Bukova kora nije valjala, no su ispod nje strugali i jeli *mazgu*"[5].

Sasvim je razumljivo što ostali svet gladni Kuči nisu ostavljali da na miru uživa svoja dobra. Kuči su prosto zavisili od pljačke i zato su mrzeli mir i redovno stanje u kojima taj izvor života presane. Miljanov veli o tom:

„Pritiješnjeni mukama od gladi, Kuči su željeli boja, pa i kad ne bi ko nji' zadijeva, oni bi zađevicu tražili, teke da pljačkaju . . . No koliko su god oni zli bili svakome, toliko je i njima svatko i tako su i' stjesnili, da su im i planinu neprijatelji pritisli da niđe nisu imali od svoje planine, no su ljetovali u Žijevo i Labednicu, đe su ljudi zaboravili svoju muku, gledajući kako se životinja muči od gladi i žeđi" (str. 109).

Toj bedi ovih plemena odgovara užasna nerazvijenost njihovih kulturnih potreba, uopšte nizak nivo života. Živeći među Arbanasima, Marko Miljanov je bio iznenađen ne toliko bedom u kojoj taj narod živi koliko lakoćom sa kojom on tu bedu podnosi. I kako podnositi vojvoda, možda poslednji predstavnik srednjevekovnih ritera, nije mogao da prozre da se beda života ne ocrtava na duši i držanju ovih ljudi samo zbog nerazvijenosti njihovih potreba, on je ushićen tom pojavom nazvao takvo držanje „junačkom siromaštinom". Sretneš li neko bedno čobanče, „nešto između čeljadeta i đavola", priča Miljanov, moraš se diviti „kako se on sam sebe dopada da se s carem ne bi promijenio, ni mu se s puta uklonio da ga srete".[6]

I država koje pođe da od ovih svojih sužnja kupi harač nije mogla ni očekivati drugi odgovor nego što ga je redovno dobijala. Žene su govorile svojim muževima: „Ginite, *ne podaračite se*, ili dajte puške nama ženama, puste vi ostale!" A kada su Mladoturci naumili da sredstvima bez izbora saviju vrat ovih gorštaka u jaram poreskih i vojnih nameta, onda je u okolini Đakovice za vreme arnautskoga pokreta 1908 pevana u narodu pesma:

Budite milostivni, nevolja je velja,
Ublažite arbanaški nesrećni udes!
Najbogatiji ima samo komadić zemlje,
Četiri ovce, četiri koze drži najbogatiji.
Iz stene se malo hrane dobija,

Sedam kuća služi jedno živinče.
Po vejavici i snegu nosi bez odmora
Go i nag čovek svoj tovar;
Pušku uza se, samo soli s hlebom,
Uvek mu preti smrtna opasnost!

(Štajnmec).

U ostalim krajevima Arbanije ekonomske prilike, kao što smo već istakli, znatno su drukčije. U tim krajevima Arbanasi ne uživaju u šumskoj slobodi i ne nose ponosito pušku kao gorštak iz Severne Arbanije, ali i ne trpe permanentnu glad. Kao čifčije na begovskim dobrima oni imaju redovan posao, a dodirom sa susednim slovenskim stanovništvom naučili su se *pačalbarstvu*. Vrlo veliki broj Arbanasa radi grube poslove, obično nosačke i testeraške, po varošima balkanskih država, a iz nekih krajeva, kao što je to okolina Prizrena, u masama počinju odlaziti u Ameriku. Sve je to učinilo da se između Arbanasa u tim krajevima i njihovih slovenskih i drugih suseda često puta ne primećava nikakva razlika ni u pogledu načina obrade zemlje kao ni u pogledu kulturnosti života.

Ali u ekonomskom pogledu ti se krajevi razlikuju od Severne Arbanije poglavito po begovskom sistemu. Taj prvorodni greh Turske, čini mi se najstrašnije je pogodio baš Arbaniju. Na putu kroz Srednju Arbaniju vidite, na jednoj strani, kuće pripete uz samu stenu kao lastina gnezda i ljude gde žive u kršu i vrleti u kojoj će se koza otisnuti, na drugoj strani, u plodnoj dolini Semene, Delova i Škumbije čitave ravnice ritiskao trnjak kroz koji je teže proći nego kroz neprijateljski streljački stroj i u kome divlja svinja i zverinje caruju. Naselja vrlo retka. Retko posejana sela su obično oličena u desetak petnaest bednih čifčiskih kuća koje su prava suprotnost ponositim kamenim kulama severnih krajeva. Kada sam u selu Čigari, između Devola i Škumbije, ušao da razgledam gde taj svet živi, našao sam se u pravim slepomišnim rupama: zidovi od trnja a planina nad selom; nikakva prozora; usred dana sam morao zapaliti sveću da vidim gde sam; o kakvom nameštaju i redu ne može biti ni reči. Prema ovim rupama čifčiske kuće Makedonije, u kojima se inače ogleda sva težina i nesnosnost begovskog sistema, predstavljaju prave palate. A izgleda kuća potpuno odgovara i izgled ljudi koji u njima stanuju. Po svojoj fizičkoj onakaženosti i tupom blesavom izrazu lica ovi su prava suprotnost prema severnim gorštacima ponosita stasa i oštrih crta. U celoj Makedoniji nisam nigde dobio tako strašnu sliku od koga stepena begovski sistem može da upropasti svoje roblje.

Po svemu izgleda da su ovi krajevi eldorado begovske eksploatacije. Više feudala ima na desetine sela, a najveći feudalni sopstvenik na svetu, Abdul Hamid, imao je baš u svom kraju preko stotine svojih sela. Granice svojih feudalnih poseda oni su razmicali kako su hteli, jer nisu nailazili ni na kakav otpor, a potrebnu radnu snagu dobijali su iz planina sa kojih su gorštaci bežali od krvne osvete ili gladi. Što bez ikakvih melioracija može da se obrađuje, oni su dali u obradu, a po prostranim ravnicama pod trnjem pasu im stada, i ako bi se uz male, vrlo male napore mogla pretvoriti u prave žitnice. Verna slika pustošnoga dejstva begovskog feudalizma.

4. Karakter naroda i duhovni život.

Arbanasi su bez sumnje jedini narod u Evropi kod koga još živi plemenska organizacija, taj posle porodice prvi oblik ljudske zajednice uopšte. Ko stvari istoriski posmatra, dovoljno je samo to pa da za njega ne bude više nikakve sumnje: da ovde imamo posla sa narodom koji od svih naroda na Balkanu stoji na najnižem stupnju razvitka i koga od ostaloga kulturnoga sveta razdvajaju čitavi vekovi najbržega napretka i velikih društvenih preobražaja.

Ali primitivan život i nizak stupanj razvitka nije merilo *sposobnosti* za kulturni život i razvitak uopšte, kao što se to u političkoj književnosti imperijalističke buržoazije rado uzima. Jer, ako su neki narodi *blagodareći povoljnim istoriskim prilikama,* činili brže napretke od drugih, ako idu na čelo ljudske civilizacije dokle drugi ostaju u primitivnom stanju, to ne daje pravo braniocima zavojevačke kapitalističke politike da te zaostale, slabe, bezotporne narode smatraju za slabiju, nesposobniju, nižu *inferiornu rasu,* da im odriču svaku kulturnu sposobnost i da ih oglašuju za večitoga maloletnika kome je potrebno njihovo „kulturno" tutorstvo. Ta izobličena reakcionarna odbrana kapitalističke zavojevačke politike gubi iz vida da su kroz oblik plemenske društvene zajednice i primitivna stanja prošli svi kulturni narodi. Ali to naročito ne bi smeli gubiti iz vida predstavnici zavojevačke buržoazije balkanskih naroda koji još nisu skinuli sa sebe vrlo vidne tragove nedavne plemenske organizacije. Da crnogorska plemena nisu mnogo odmakla arnautskim, to je video i lepo izneo najbolji poznavalac jednih i drugih, Marko Miljanov, savetujući svakom Srbinu: „neka znaš da nije muka s Arbanasima, ka što se tebi čini, *da si ti dalek od njega, i on od tebe.*"

Pa ipak Balkanicus i Dr. Vladan napisali su po jednu čitavu knjigu sa očitom željom da smožde ovaj bedni arbanaski narod i da dokažu njegovu nesposobnost za kulturan i nacionalan život.[7] Pojava tih dela zaslužuje veću pažnju nego sama dela. U kapitalističkim državama ta književnost je stara koliko i zavojevačka kapitalistička politika. Kada su interesi kapitalističkih klasa nalagali da evropske države otpočnu politiku kolonijalnoga zarobljavanja, književnu pijacu je otpočela da plavi književnost a la spisi Balkanicus-a i Dra Vladana. U Austro–Ugarskoj je ta književnost narasla posle okupacije Bosne i Hercegovine i ispunjena je onom istom argumentacijom koju su u nas počeli unositi Balkanicus i Dr. Vladan. Ta argumentacija je istina drsko pljuvanje u lice *zakonu razvitka* u čiju je moć buržoaska nauka bezuslovno verovala i na kome je zasnovala svu svoju borbu sa plemstvom i crkvom, ali zar zavojevačka kolonijalna politika kapitalističke buržoazije nije isto tako bezobzirno bacanje pod noge svih nacionalnih ideala o nezavisnosti, oslobođenju i ujedinjenju? Pojava tih spisa čini eru u našoj književnosti kao što pohod srpske vojske na Arbaniju čini eru u politici Srbije.

Sa lica srpskog naroda buržoazija počinje svlačiti veo jedne potištene nacije koja se jedino uzda u moć nacionalnoga *razvijanja.* Gledište Balkanicus-a i Dra Vladana odgovara preživelom i davno oborenom kastinskom duhu u kome je plemstvo i sveštenstvo nekada branilo svoje privilegije, dokazajući da je ono pozvano da upravlja sudbinom naroda zato što je od njega duhovno razvijenije. U borbi protiv privilegija buržoazija je nekada znala na to odgovoriti: da su plemstvo i sveštenstvo duhovno razvijeni ne zato što su prirodno obdareniji ili bogom izabrani, već zato što su imali bolje prilike za umni rad, i da te prilike

treba pružiti i ostalom narodu pa da se duhovno razvije. Danas ona, buržoazija, odriče proletarijatu jednaka politička prava na osnovu istih davno odbačenih „teorija" koje je nekada plemstvo primejnivalo prema njoj i protiv kojih je ona dala svoje najjače ljude.

Kada je buržoazija takva prema svojoj „braći", svojim sunarodnicima radničke klase i proletarizovanih narodnih masa, što se drugo od njenih predstavnika može očekivati kada govore o Arbanasima? U cilju da dokažu da taj narod kao rasa nema smisla za kulturan i samostalan život, oni sve ono što u primitivnosti toga naroda postoji predstavljaju *ne kao izraz istoriskoga stupnja na kome se on nalazi* i kroz koji su svi drugi narodi prošli, *već kao izraz njegove rasinske nepodobnosti za kulturan razvitak uopšte.* Najpovršniji istoriski pogled na razvitak čovečanstva pokazuje da je krvna osveta jedan oblik javne kazne, da je kao takva vlada kod *svih* naroda na stupnju plemenskoga života i čak se održavala prilično dugo posle toga, pa ipak se ona upotrebljavala protiv Arbanasa kao dokaz neke urođene krvoločnosti tih plemena. Kad to protiv njih ističe Dr. Vladan, nazivajući ih „repatim ljudima", zar neki Arbanas ne bi imao prava da ga potseti kako je do skora Dalmatinka čuvala krvavo rublje svoga muža i pokazujući ga sinu na krilu zaklinjala ga na krvnu osvetu?

U istoj nameri Balkanicus prelistava sve moguće konverzacione leksikone, da bi našao što ružniju ocenu karaktera Arbanasa. Razni pisci i putnici predstavljaju nam Abranasa čas kao čoveka koji gine za svoju reč čas kao čoveka koji ubija drugoga iz puške koju od njega uzme da razgleda. Iz života Šaljana, jednoga netaknutoga gorštačkoga plemena, Miljanov nam saopštava ova dva karakteristična slučaja. Jednoga Šaljanina, povedena na gubilište, vezir zaustavi u trenutku kada je iskeženi Ciganin sa zamahnutim jataganom stajao iza njega, i zapita ga: „Kazuj junački, jesi li ti bio kad na ovaku muku? " Abranas reče: „Dva put su mi prijatelji došli u kuću, kad nijesam ljeba ima da i' dam, no su mi bez večere konačili; to je oboje bilo teže za mene od današnjega, jer će ovo današnje proj, a ovo neće nikad."[8] Jednom drugom prilikom skadarski vezir je tražio od svoga sluge, opet Šaljanina da mu izda svoje zemljake. Kako drukčije nije uspeo, stavi ga na muke i dovede mu majku ne bi li se sažalila sina svetovala da učini veziru po volji. Majka će reči: „Koljo! Koljo! Čuva' pamet i čast! Ne žali divje užice krvi što će ti vezir prosut!"[2] Na drugoj strani poznati austriski konzul Prohaska crta Arbanase na osnovu ličnih doživljaja u Ljumi kao najverolomniji narod.

Našavši se pred tako protivurečnim mišljenjima Balkanicus-u nije bilo teško da se odluči, jer se upravo bio *unapred* odlučio. Birajući između Marka Miljanova i Prohaske, on je izabrao Prohasku. On nije uočio da su ta protivurečna mišljenja o karakteru Abranasa baš dokaz *da se njihov društveni život nalazi u prelaznoj fazi:* plemena gube svoj stari moćni uticaj a novi odnosi još nisu isformirani. Ovo marksističko posmatranje stvari Balkanicus-u nije nepoznato; na osnovu njega on je ponekad hteo i nama da očita poneku lekciju. Ali to gledište nije nikako zgodno za opravdanje reakcionarne politike buržoazije, a u ovom slučaju specijalno izdalo bi tajnu o relativnoj *istoriskoj* vrednosti karakternih osobina ovih plemena i zavisnosti tih osobina od stupnja društvenoga života.

Krećući se u uskom krugu plemena, Arbanasi su iz te uske sredine dobili one karakterne osobine koje se kod njih najviše ističu: besa, pobratimstvo, gostoprimstvo, ponositost, častoljubje. Nešto slično tome našao je i Morgan

kod američkih plemena Indijanaca, ističući da kod njih „svako priznaje nesalomljivi osećaj nezavisnosti i lično dostojanstvo u držanju". Kao i kod Indijanaca i kod Arbanasa su karakterne osobine čedo prostote odnosa plemenskoga života. Od svih ispitivača znamo da ovi ljudi žive zadovoljno sa minimumom materijalne i duhovne kulture, a pošto su merila o životu isto tako skromna kao što je uska cela njihova sredina, to svako bedno čobanče može biti opevano kao heroj, dika i ponos plemena i uzdignuto narodnim predanjem na najvišji stepen časti i slave. U koliko je društvena sredina narazvijenija, u toliko se jače vidi svaka ličnost, ona stoji iznad celine, prati se svaki njen pokret, vidi se svako njeno delo i pamti se ako je ko dobra gosta dobro dočekao, prijatelja osvetio ili pevajući sačekao da mu turski jatagan skine glavu s ramena. A kao što ga narodno predanje diže u nebesa za sve ono što mu se svidi, tako ga isto strogo i neumitno obara ako ne postupi po uobičajenom očekivanju. Pod tom stegom drži se zajednica.

Ali kao što su iz plemenske zajednice ponikle, te karakterne osobine se sa plemenskom zajednicom i gube. Sa prodiranjem novčane privrede, razvitkom proizvodnje espapa i grabeži oko zemlje pleme gubi stari silni uticaj na delanje i mišljenje svakoga pojedinca, i mesto prostih moralnih vrlina počinju zauzimati novi moralni pojmovi. Fridrih Engels lepo veli: „Moć ovih prvobitnih zajednica morala je biti srušena – ona je srušena. Ali ona je srušena uticajima koji nam se unapred pokazuju kao degradacija, kao pad u greh sa proste moralne visine staroga rodovskoga društva. Novo, civilizovano, klasno društvo osvećeno je najnižim instinktima: prostom pohlepnošću, žudnjom za uživanjem, prljavom sujetom, samoživom otmicom opšte svojine; neklasno društvo je potkopano i oboreno najgorim sredstvima: krađom, nasiljem, prevarom, izdajom".[9] Do koga je gde stepena stara društvena organizacija postignuta novom, do toga je stepena izvršen taj „pad u greh", do toga su stepena iščezle proste vrline plemenskoga morala. A kako je taj razvitak u raznim krajevima Arbanije došao do različnih tačaka, otuda su i mišljenja putnika i poznavalaca o karakternim osobinama Arbanasa vrlo različna. Ta razlika je dakle posledica promena koje trpi moral sa raspadanjem plemenske organizacije. Mogu, prema tome, imati pravo i oni koji su videli jedno, kao i oni koji su videli drugo; mogu imati pravo i Marko Miljanov i Prohaska. Ali nemaju prava ni oni koji na osnovu tih zapažanja crtaju Arbanase kao osobito simpatičnu rasu, kao ni oni koji joj na osnovu toga spore pravo da bude u zajednici kulturnog sveta.

Kako moralni pojmovi i lične vrline tako i ceo duhovni život Arbanasa nosi otisak plemenske organizacije i urskih granica župe. Balkanicus je obratio pažnju i na narodnu poeziju. Svaka narodna poezija se kreće u granicama narodnoga iskustva, a narodno iskustvo Arbanasa, kao i svih drugih plemena, ograničeno je uskim vidokrugom plemenskoga života; kroz nju govore osećanja, želje i težnje ljudi čiji se duhovni život ne može da uzdigne iznad sredine u kojoj se oni kreću. Za potvrdu toga ni nemamo nikakve zbirke arbanaskih narodnih pesama, ali imamo zbirku pesama plemena Kuči koje potvrđuju još nešto više, naime da drukčiji karakter nema ni poezije crnogorskih plemena. Sakupili se, naprimer, Kuči u jednoj mehani i, kao svi junaci piju vino i čine dogovor za svoje veliko delo! Jedan će reći:

„Znaš, Ivane, nije davno bilo,
Kad nam na Kom Klimenti udriše,
Posjekoše Radovića Grba,
I bijele ovce plijeniše,
Nijesmo i' puškom osvetili . . ."

Ivan se rešava na osvetu, nalazi dva sestrića, dva Memedčevića pa im veli:

A Boga vi, dva mlada sestrića,
Jeste li mi đeco, uodili
Klimenačke ovce i pastire,
Kako čemo njima udariti.

Na to sestrići odgovaraju:

„Bijele smo oudili ovce,
Bi se moglo njima udariti,
No je strašno u Cijevnu noći
A kamo li izagnati ovce".

Neka niko ne misli da je to sadržaj samo jedne pesme; ne, kroz *celu* tu zbirku najradije se peva o podvizima pri otmici ovaca! A to samo pokazuje da su ta plemena preživela vekove u međusobnoj borbi oko svake planine, svake gudure, svakoga brava. Da li će Balkanicus na osnovu toga odreći i crnogorskim plemenima sposobnost da žive u samostalnoj državi? Nasuprot tome naša narodna poezija nema ničega zajedničkoga sa tim duhovnim proizvodima doživotnih ovčara, jer je ona proizvod naroda čiji život nije bio ograničen plemenskom izključenošću ni ispunjen pljačkaškom borbom za opstanak, a zatim što je ona ponikla na širokoj istoriskoj podlozi koju daje uspomena na nekadašnji moćan državni život.

Svaka umotvorina Arbanasa imala je da se bori sa uskim plemenskim i lokalnim granicama. Preko tih granica njoj je bilo teško prenositi se, jer između pojedinih plemena i župa nije bilo kulturne uzajamnosti. Ali i tu Balkanicus vodi stvar ad apsurdum kada tvrdi da Arbanasi nemaju pojma o njihovoj najvidnijoj istoriskoj ličnosti, Skender-begu, da su ga zaboravili i da o njemu nemaju nijednu pesmu. Ja za tim pesmama nisam naročito tragao, pa sam ipak za nekoliko dana bavljenja u Elbasanu saznao za jednu karakterističnu pesmu o Skander-begu, koja se ovako počinje:

„Od kuda ideš, ti junak – kapetane?
Sa vojne, sa planina Balkana.
Da li ga znaš, ti junak – kapetane,
Arbanskoga kralja Skendre-bega, velikog imena?
Ja ga bolje znam, s njim sam ratovao.
On je dobar junak, za Arbaniju je umro;
Neprijatelje je jeo, sa nogu ih skidao,
Tek kada je u grob legao, bili su ga slobodni"

Revnost Balkanicus-ova u potcenjivanju arbanaskoga naroda kao rase ide dotle da istorisku ulogu Skender-bega pripisuje njegovu poreklu od *Srpkinje*

Vojislave! A do kakvih kurioznih protivurečnosti dovode te davno preživele teorije, neka pokaže ovaj primer. Jedan od najvaljanijih priznatih predstavnika srpske istoiske nauke, g. Jovan Tomić, iznosi u svojoj knjizi o Arbanasima: Da je od *arnautskoga* plemena Klimenta jedan deo doseljen u naš Rudnik *i dao nekoliko vrlo viđenih ličnosti u narodnoj revoluciji 1804.* Mi ne znamo na koga g. Tomoć misli, ali se mnoga ispitivanja slažu da je vođ te revolucije, rodonačelnik dinastije Karađorđevića, Kara–Đorđe Petrovič, arbanaskoga porekla!

II.

AUTONOMIJA ARBANIJE

1. Pojava pokreta za autonomiju.

Turska vladavina na Balkanskom Poluostrvu izašla je iz *vojničke* pobede, a docnije se održavala poglavito na *feudalnom* gospodarstvu. Blagodareći tome celokupno državo uređenje Turskoga Carstva osio je pretežno *vojničko-feudalni* karakter. Unatoč svima reformnim pokretima i pokušajima Turska je taj karakter sačuvala do današnjega dana. Na svoje vojničko zavojevačko poreklo ona potseča i svoju feudalnu unutrašnjicu ona pokazuje i načinom uprave, i administrativnom podelom, i vojnom organizacijom, i poreskim sistemom, i uređenjem škole, i nadležnostima crkve i skoro svima ostalim javnim ustanovama i funkcijama.

Kao spoljašnji vidan izraz takvoga reda stvari vidimo u Turskoj krajem XVIII i početkom XIX veka čitav niz *autonomnih oblasti i privilegije* koje, posmatrane sa jednoga višega istoriskoga gledišta, nisu bile ništa drugo no posledica feudalnoga državnoga uređenja. Kao što se u feudalnom privrednom sistemu čifluciređaju jedan do drugoga, graniče jedan sa drugim, ali jedan prema drugom i svaki prema privrednom organizmu čine potpuno zasebne oblasti, neku vrstu države u državi, tako isto u feudalnom državnom uređenju država nije organska celina već prost agregat pojedinih oblasti. Sa Turskom državom ove oblasti su bile vezane prosto *mehaničkim* vezama vojničko-upravne prirode koje su se oličavale u jednom paši na čelu cele oblasti, nekom garnizonu ili panduru u varoši, spahiji i kadiji. Oduzmite ma koju od ovih funkcija, zamislite da je ma iz kakvoga razloga bilo nemoguće uvesti je, dobijate već neku vrstu autonomne oblasti koja živi svojim samostalnim unutrašnjim životom i pamti da pripada Turskoj samo po izvesnoj sumi poreza koji otsekom plaća i po određenoj vojničkoj obavezi.

Krajem XVIII veka takvih autonomnih oblasti bilo je puno Balkansko Poluostrvo.[11] Ali po autonomnim privilegijama najvažnija je planinska oblast od Crne Gore, preko Severne i Srednje Arbanije, Pindosa, Olimpa do Svete Gore. U ovom siromašnom i teško pristupačnom planinskom pojasu, koji odvaja Adriju od plodnih kotlina Stare Srbije i Makedonije, mnoga mesta i mnoga plemena uživala su kroz čitave vekove vrlo prostrana autonomna prava. Ni u vreme svoje najveće moći Turska nije uspevala da ih podvrgne svojoj neposrednoj upravi, već se zadovoljavala prostim priznanjem njene vlasti i obavezama u danku ili vojnicima ili u jednom i drugom.

Autonomne privilegije arbanaskih i crnogorskih plemena u gorama Severne Arbanije bile su svele vezu između ovih plemena i države gotovo izključivo na obaveze vojničkoga pomaganja. Ne samo što su plemena bila sačuvala punu samostalnost plemenskoga života sa plemenskim sudom i plemenskim uobičajenim pravom, već su kao vrlo vidljive znake nezavisnosti prema državi i plemenske autonimije uživala pravo: *da mesto turskih vlasti plemenom upravljaju plemenske starešine i da ne plaćaju nikom ništa.* Težnja ovih plemena da sama sobom upravlja i da nikom ništa ne plaćaju mora biti svakom jasna i prirodna; ali što su u toj svojoj težnji prolazila može se, izgleda, objasniti jedino užasnom nesrazmerom između žrtava koje je držanje ovih plemena u pokornosti iziskivalo i dobiti koja se od toga mogla očekivati.

Takve odnose prema Turskoj državi sačuvala su arbanaska plemena sve do 19. veka, pa i za prvih nekoliko desetina godina toga veka. Još i danas se u Arbaniji čuva uspomena na to doba nezavisnosti Arbanije, doba kada je svako pleme živelo slobodno pod svojim plemenskim starešinom, kada nije podnosilo nikakva harača i kada je jedina obaveza prema državi bila u vojnoj službi, i to opet sa određenim brojem vojnika i pod barjakom svoga plemena.

Ali ovaj pogled na ranije odnose arbanaskih plemena Turskoj za nas je vrlo važan za objašnjenje docnijih pokreta za autonomijom. Jer kao što nikakav pokret ne miče izvan svoje istorije, tako su se i arbanaski pokreti i težnje za autonomijom naslanjali na ove istoriske autonomne odnose, od njihpozajmljivali svoje zahteve, njih smatrali za svoj ideal. Bar to je prilikom svih pokreta za autonomijom lebdelo pred očima severoarbanskih plemena i narodne mase.

I kada je Turska, tražeći načina da stalno opadanje carstva spreči, počela sprovoditi puniju centralizaciju u državnoj upravi, ona nije više ostavljala ni arbanaska plemena da po svojim starim privilegijama žive u svojim gorama kao neka država u državi. Na mesto njihovih plemenskih starešina ona je počela postavljati svoje činovnike, na mesto plemenskih sudova svoje sudije, tražeći od njih i porez i rekrute. Sukob je bio neizbežan i ovi gorštaci borili su se na život i smrt da sačuvaju svoju plemensku autonomiju.

Pokret za autonomijom uzleteo je do najviše tačke organizovanjem Arbanaske Lige koja je osnovana 1878. U trenutku kada se delegat Turske na Berlinskom Kongresu, Mehmed Ali-paša, žalio na povlastice i izuzetna prava arbanaskih plemena, u Prizrenu su predstavnici iz cele Arbanije držali opšti zbor, izabrali centralni odbor i na javnom zboru 5. juna tražili: „4) da Liga svim silama poradi *da se Arnautima vrati samostalnost koja im je pre sto i više godina oduzeta,* to jest *da im se više ne šalju činovnici iz Carigrada* i da ih ne postavlja više Sultan i Porta, već *da ih oni sami između sebe biraju i 5.) da sultan ne traži više od njih rekruta i poreza*". [12] Kao što se vidi, zahtevi Arbanaske Lige poklapaju se sa autonomnim plemenskim privilegijama iz ranijega doba.

Nije teško uočiti da je borba protiv plaćanja poreza bila poglavito u interesu imućnih zadruga, begova i plemenskih starešina i dinasta. Isto tako je i plemenska autonomija imala naročitoga značaja samo za one elemente čija je egzistencija u plemenu bila obezbeđena. Ali u toj borbi ti elementi uživaju najpuniju potporu plemenske parije, osirotele i ogladnele mase koja je činila glavnu snagu svih arbanaskih pokreta. Ta masa je tražila plemensku autonomiju, prvo što je bila pod uticajem patrijarhalne odanosti prema uticajnom elementu u plemenu, drugo, što je ona u uticaju sa strane i rušenju njene plemenske

organizacije gledala uzrok svoj bedi i teskobi života koja je sa prodiranjem novčane privrede zavladala.

Ali još na prvom sastanku Lige, u Prizrenu 1878, između predstavnika sa Severa i predstavnika sa Juga pojavila se osnovna razlika u shvatanju autonomije Arbanije. Dokle su predstavnici primitivnih severoarbanskih plemena bili zadovoljni ako im se povrate predašnje plemenske privilegije, predstavnici sa Juga su tražili potpuno samostalnu Arbaniju, ne priznajući sultansku vlast ni u kojoj formi. Ta se razlika javlja skoro na svima docnijim sastancima Lige, pri čemu su, kao što ćemo videti, socijalno razvijenija Srednja i Južna Arbanija bile jemstvo da se pokret za autonomiju Arbanije ne sahrani pod reakcionarnim težnjama primitivnih plemena sa Severa.

Pobeda težnja naprednijega Juga došla je neočekivano brzo. Posle dve godine, 1880, na trodnevnom dogovoru u Skadru predstavnika Arbanasa, i muhamedanaca i katolika, primljeni su ovi zahtevi:

„Mi molimo milostivog Sultana: 1, da nam dade *unutrašnju autonomiju,* koja bi obuhvatala sve arbanaske zemlje; 2, da Visoka Porta *potvrdi kneza koga izberemo* s naslednim pravima; 3, da odredi količinu *danka koju smo gotovi plaćati* svake godine gospodaru; 4, da odredi broj *pomoćne vojske* koju ćemo rado dati Sultanu u slučaju kad Turska zarati sa inostranim državama; 5, da u zamenu za to *ukloni sve otomanske trupe iz gradova* i utvrđenih fortica iz naše domovine; 6, da se odnošaji naši prema Porti održavaju posredovanjem arbanaškog predstavnika u Carigradu; 7, da se svi otomanski činovnici koji nisu od naše narodnosti zamene *činovnicima domorodcima,* Koje će knez postaviti".[13]

S kongresa se otišlo pravo na posao i u toku jednoga do dva meseca cela Severna Arbanija sa glavnim mestima Skadrom, Prizrenom, Đakovicom, Peći i Prištinom bila je *očišćena* od turske vlasti i vojničkih garnizona. *Arbanija je imala jedan opšti revolucionaran prevrat.*

Zahtevi skadrskoga dogovora su karakteristični još i po tome odgovaraju potpuno onim zahtevima koji su pre jednoga veka isticali u toku istoriskoga postajanja nezavisnih kneževina Vlaške i Moldavije, Srbije i drugih balkanskih državica. Šta više oni su radikalniji od zahteva srpskoga narodnoga pokreta za autonomijom 1793 i 1804, a u svima glavnim tačkama poklapaju se sa srpskim zahtevima, istaknutim na skupštini u Kragujevcu 1. januarja kritične 1813 godine. Kada ovo predočavamo srpskim piscima i političarima koji o Arbanasima vole da stvaraju iluziju potrebnu za opravdanje zvanične politike, mi ne gubimo iz vida ni veliku razliku između jednoga i drugoga narodnoga pokreta. Naš narodni pokret za oslobođenje od turske vladavine imao je *revolucionaran* karakter, jer su nosilac pokreta bile široke seoske mase srpskoga naroda koje su stajale u najoštrijoj *klasnoj suprotnosti* sa turskim spahijama kao političkim i ekonomskim gospodarima u isto vreme. Međutim kao nosioci arbanaskoga pokreta za autonomijom javljaju se gornji slojevi, istaknuti pojedinci i duhovno razvijeniji sunarodnici iz Italije, Carigrada i sa Juga. Ekonomska suprotnost između begova i njihovih robova nije ni ovde, kao ni u Bosni, mogla dati snage nacionalnom pokretu zbog toga što su ti begovi obično pomuslomanjeni Arbanasi.

Ma da se u doba postanka Arbanaske Lige računalo na zajedničku akciju Arbanaca sa hrišćanima, događaji su je još u početku onemogućili. Jedan italijansko-arbanaski odbor, obrazovan u Milanu 1876, obećava „pozvati hrabru braću u Makedoniji, Epiru i Albaniji da pruže ruku Jugoslovenima protiv svoga opštega ugnjetača. A dotle upravlja bratski pozdrav i pohvalu velikodušnom slovenskom narodu". Ali naskoro zatim Arbanasi su se našli između čekića i nakovanja, između Turske protiv čijeg jarma su se borili i balkanskih državica koje su im nosile nov jaram. Srbija zlostavlja i progoni arbanasko naselje iz četiri zadobivena okruga, Crna Gora nadire sa severa u srce severoarbanskih plemena a Grčka traži izvesne oblasti na Jugu. Postala u stvari radi otpora protiv turske vlasti, Arbanaska Liga se morala domah od osnivanja boriti na dva fronta: i protiv suseda koji su arbanaska plemena vređali, i protiv turske vlasti koja ih je stešnjavala. Borba za odbranu od suseda najviše je pridonela naglom širenju Lige, ali ona je otvorila vrata carigradskim gospodarima da je zloupotrebe za svoje sporove sa hrišćanskim državicama. A kada je svoje sporove sa balkanskim državicama uz posredovanje Evrope raspravila, Porta je Ligu na krvav i mučki način ugušila, ali između Arbanasa i hrišćana u Turskoj nastaje doba nacionalne mržnje i neprijateljstva.

2. Sever i Jug: Gege i Toske.

U političkim razlikama između predstavnika Severa i Juga, između Gega i Toska, ogleda se razlika u privrednoj i socijalnoj razvijenosti Severne i Južne Arbanije; a razlika u načinu shvatanja sredstava i ciljeva autonomnoga pokreta samo je izraz razlike koja u pogledu mišljenja i težnja postoji između predstavnika *plemena* i predstavnika *klase*.

Nacija nije samo prirodna već i kulturna zajednica, kao što je prosto i jasno rekao Oto Bauer.[14] Da se različna plemena koja su recimo jednoga istoga porekla, približe jedan drugom, duhovno i politički srode, kao što to vidimo kod *jednoga* naroda, potrebno je da ta plemena žive pod uzajamnim dejstvom *zajedničkog* kulturnog života. Što god je kod nekih plemena taj zajednički život nerazvijeniji, što je plemenska otuđenost veća i isključivost jača, u toliko se manje oseća uticaj onih tendencija koje ta planina treba da sliju u jednu nacionalnu celinu. Šta više, ako svako pleme i svaka pokrajina žive svojim zasebnim životom, brez dodira i uzajamnosti, tada ne samo što se između njih ne vrši poznato izjednačavanje i približavanje, već biva obrnuto: svako se pleme na svojoj uskoj osnovici još više specijalizira i udaljava od ostalih plemena.

Proučavajući makedonsko slovensko naselje prof. Cvijić je zapazio od kotline do kotline, od oblasti do oblasti, vrlo vidne tragove specijaliziranja, udaljavanja u toku razvitka. Koliko je pak taj zakon specijaliziranja bio jak kod arbanaskih plemena koja su živela skoro izvan svake kulturne zajednice? Silan uticaj toga zakona oseća se na svakom koraku. Samo je jedna strašna plemenska otuđenost mogla stvoriti toliko narečja koliko ima plemena, a Toske sa Juga i Gege sa Severa teško se među sobom mogu ikako razumeti. Razdrobljenost života na plemenske i pokrajinske rejone bila je osnov za stvaranje današnje religiozne razdeljenosti arbanaskoga stanovništva. Toj religioznoj razdeljenosti odgovara politička pocepanost, upravo od plemena do plemena i od pokrajine do pokrajine delali su i delaju najrazličniji strani politički uticaji. Prema tome,

razlike u jeziku, u religiji, u političkim težnjama u uticajima i t. d. jesu ogledalo plemenske otuđenosti i nemanja uzajamnosti u saobraćaja u životu Arbanasa.

Ali daje li to za pravo onima koji na osnovu toga stanja stvari odriču Arbanasima svaku sposobnost, da u budućnosti dadu drukčije rezultate?

Pre svega je potrebno raščistiti sa jednom „naučnom" *laži* koja se od pohoda srpske vojske u Arbaniju na hiljadu načina nameće, ma da je u nauci odavno otišla u staru gvožđuriju. *Elementa koji čine naciju nacijom i faktor koji određuju uslove zajedničkoga državnoga života nijedan ozbiljan čovek ne iznalazi danas merenjem lobanja i proučavanjem rasa, već ih određuje istorija i sociologija.* Treba zagledati u život toga naroda i raščlaniti njegove socijalne odnose i ustanove! Tada ćemo videti sa kakvim preprekama formiranje autonomne Arbanije ima da računa, ali ćemo videti tako isto da život ne prestaje na granicama Arbanije, da istorija nije ni o Arbanasima rekla svoju poslednju reč.

Mi smo već istakli kako predstavnici primitivnih severoarbanskih plemena imaju sasvim drugojačije pojmove o autonomnom pokretu od trgovaca i begova sa Juga. I dokle protivnici Arbanasa smatraju da je to samo jedan dokaz više o slabosti celoga pokreta, mi u toj razlici, naprotiv, gledamo kako misao o autonomiji sazreva, kako se odlučuju pogledi kojima pripada budućnost od reakcionarnih, primitivnih forama prošlosti, kako se počinje izlaziti iz uskih okvira plemenskih potreba i shvatanja. Šaljapinu, Gašu ili Krasniću sa Severa izgleda pitanje njegove plemenske autonimije jedino i najkrupnije pitanje, jer se još uvek ceo njegov život objavlja u granicama plemena, dokle to rešenje nije nikakvo rešenje za bega ili žitarskoga ili stočarskoga trgovca ili njihov na strani školovani podmladak sa Juga. Dokle predstavnici primitivnih plemena sa Severa osećaju da je svaki od njih *sam sebi dovoljan* i gledaju u pokretu samo sredstvo za sprovođenje plemenske autonomije i za učvršćenje svoga gospodarstva, dotle su se begovi sa Juga već počeli osećati kao *klasa*, gledajući u pokretu sredstvo da svoju klasnu vladavinu vide jednoga dana rasprostranjenu na celu Arbaniju. Severoarbanska plemena shvataju autonomni pokret kao težnju za obnavljanje starih plemenskih autonomnih privilegija; oni su vatreni privrženici preživelih privilegija kao što su i plemenske organizacije uopšte preživele svoje; a kako su te težnje nesaglasne sa modernim društvenim razvitkom i nemoguće u modernoj državi, one su *reakcionarne* i osuđene na propast.

Ali između Severa i Juga ne postoji razlika samo u shvatanju autonomije već i u držanju i delanju za autonomiju. Dokle su planinci sa Severa pokretni, uvek gotovo na ustanak, buntari, dotle su Turske s Juga neka vrta „teoretičara" arbanaskoga autonomnoga pokreta. Planinci sa Severa, Gege, nalaze se tako reći stalno pod oružjem, u moć oružja jedino se uzdaju i veruju da zadobijanje prava na nošenje oružja znači što i zadobijanje svih ostalih prava. Južnjaci, međutim, izašli su iz toga stanja kada je pleme što i svet a puška najveći amanet. Njihovi imućniji redovi, naročito trgovci i begovi, odbijaju rekrute Porti, ali bi želeli *svoju* vojsku, odbijaju činovnike iz Carigrada, ali bi hteli *svoje* činovnike; odbijajući tursku vlast oni ne žele povratak u staro stanje plemenske izolovanosti i anarhije već organizaciju autonomne Arabanije, u kojoj bi turska vlast bila zamenjena njihovom klasom. Južna i Srednja Arbanija su dakle pravi nosilac modernoga pokreta za autonomiju Arbanije. Iz tih južnih krajeva, kao iz Vandeje arbanaskoga nacionalizma, potekli su i prvi zahtevi za arbanasku azbuku i za školu. Dok plemenske vođe na Severu još uvek cene svoju moć po broju

naoruženih momaka, dotle Toske na Jugu otvaraju škole, izdaju listove i štampaju knjige na arbanaskom jeziku.

Posle ugušenja Lige 1881 Porta je bila mnogo strožija prema Arbanasima iz južnih krajeva nego iz severnih i oterala je iz njih u progonstvo u Malu Aziju preko 1000 i nekoliko stotina porodica. Još tada su carigradski gospodari uviđali da im sa Juga preti veća opasnost, i sa razlogom.[15] Jer dok su severoarbanska plemena bila u stalnom sporu sa Portom, dižući često puta čitave bune za promenu jednoga činovnika, dotle se u Južnoj i Srednjoj Arbaniji tiho vršio proces nacionalnoga pribiranja. Po obaveštenjima koje sam dobio u Elbasanu pred balkanske događaje izlazilo je u tim krajevima nekoliko arbanaskih listova, među kojima su „Tomori" (po planini Tomoru) u Elbasanu, „Baškim" (Jedinstvo) u Bitolju, „Korča" u Korči, „Žđim" (Buđenje) u Janjini i t. d. Bilo je otvoreno oko stotinu arbanaskih škola, među kojima je bila i učiteljska škola u Elbasanu sa 200 đaka. Knjige su na arbanaskom jeziku sa latinskom azbukom.

I u Arbaniji, kao i u Makedoniji, religija ima toliko moćan uticaj *da se i partiska grupisanja vrše na religioznoj osnovi.* Izrazito religiozne partije su *muhamedanska, ortodoksna i katolička,* od kojih prva ima tu devizu: ko je muhamedanac neka je u Turskoj, druga izražava uticaj Grka a treća Austrije i Italije. Ali najbolje izglede ima *nacionalna* partija koja je istakla kao cilj pripremanje arbanaskoga naroda za nacionalnu revoluciju. Tražeći pristalice među Arbanasima svih vera ona se uporno bori protiv religiozne izključivosti koja je još uvek toliko da selo jedne vere prema selu druge vere nije pokazivalo za vreme okupatorskiha režima srpske vojske skoro nikakva saučešća u sudbini, šta više da vode među sobom čitave verske ratove. U toj borbi poniklo je više pesama, u kojima su karakteristične ove strofe:

„Dole tamnica, dole glupost,
Što ih upotrebljavaju naši neprijatelji:
Jedni u crkvi, drugi u džamiji –
Mi smo braća, ne mogu nas deliti".

Ili:

„Vi Arbanci, vas dele na dvadeset sekta,
Hoće da vas zavode.
Jedan veli imam veru, drugi din,
Jedan veli Turčin sam, drugi Latin,[16]
Neki se zovu Slovenima, drugi Grcima,
Međutim ste svi braća, bre sirotinjo".

Sve nas to potseća na doba koje je Evropa preživela u XV, XVI i XVII veku i fina Bauerova crtanja *istočnjačkih revolucija*[17] pala su nam na um u trenutku kada smo se u Elbanasanu o ovom pokretu raspitivali. Tražeći dodira sa predstavnicima toga pokreta sreli smo se sa otresitijim begovima, bogatim trgovcima i predstavnicima turskog činovništva arbanaskoga porekla, koje je pod Abdul Hamidom teralo karijeru čak do položaja paša a sada predstavlja neku vrstu arbanaske aristokratije kojoj su Mladoturci dali dovoljno vremena da se zanima „narodnim" stvarima! Ona je održavala vezu sa svojim mnogobrojnim

kolegama u Carigradu i na strani, jednim svetom koji je čas u ljubavi sultanskoj čas u njegovoj tamnici čiji je najpriznatiji predstavnik predsednik privremene vlade Ismail Kemal. Škodovani podmladak ovih redova pije vino i kritikuje Muhamedovo učenje, bori se protiv nesnosnih religioznih stega osnivanjem novih sekta a protiv političke beznačajnosti propovedanjem autonomne Arbanije. Otuda je najrasprostranjenija i najčvršća verska organizacija u Arbaniji, takozvano *bektaštvo*, u isto vreme najodlučniji nosilac arbanaskoga nacionalizma.

Prema ovom pokretu na Jugu Mladoturci su u početku bili tolerantni. Ali u koliko je ceo pokret sve više dobijao nacionalan karakter, u toliko su se i Mladoturci prema njemu pokazivali sve otvorenijim i nepomirljivijim neprijateljima. U to doba padaju i one krvave vojne ekspedicije na Severnu Arbaniju, kojima je bio cilj da se severoarbanska plemena konačno saviju v jaram turske državne vlasti, ekspedicije koje su izazvale čitav niz arbanaskih ustanaka.

Istoriski značaj ovih ustanaka i krvavih borbi na Severu za pitanje koje ovde pretresamo bio je u tome *što je vaspostavljena veza između Severa i Juga, Gega i Toska.* Južnjaci su počeli uviđati dragocenu vrednost *materijalne*, fizičke snage koju severna plemena predstavljaju, starajući se da ih uvuku u službu zajedničkom pokretu čija bi *glava* bila na Jugu. Onaj koji je krenuo mase i progurao preko Stare Srbije i ušao u Skoplje bila su i sada plemena na Severa, ali ovoga puta ona su bila u vezi sa predstavnicima pokreta na Jugu, koji su već počeli frakcionisanost u turskom parlamentu iskorištavati za svoje političke zahteve. Sporazum između jednih i drugih olak

susedima ti su stanovnici postali već sposobniji da arbanaski pokret shvate sa šireg nacionalnoga gledišta.

Takvo je bilo stanje pokreta u Arbaniji kada su vojske balkanskih državica prešle granice Turske.

3. Izgledi u budućnosti.

Samostalan pokret Arbanasa je balkanskim događajima presečen i Arbanija, blagodareći u prvom redu zavojavačkim apetitima balkanskih državica, postala je balkanskom predstražom dveju velikih evropskih sila. Austro–Ugarske i Italije. Dalja sudbina Arbanije postala je posle Londonske Konferencije stvar Evrope. Ali ma kakva odluka Londonske Konferencije bila izvedena, ustanova autonomne Arbanije imaće za arbanaski narod značaj jedne *političke* revolucije, pod čijim uticajem će stari odnosi i navike život pretrpeti vratolomne brze promene.

Toj novoj tobožnjoj državi mi nećemo da proričemo sudbinu. Ona će nesumnjivo imati da se nosi sa većim teškoćama nego što su bile duge i teške porođajne muke od kojih još uvek pati. Ona će imati da se nosi i sa *prošlošću* i sa *budućnošću.* Prva joj je ostavila u nasleđe: na Severu plemensku primitivnost i isključivost, na Jugu feudalni sistem krajnje nepodnošljivosti, a i na Severu i na Jugu neprosvećenost narodnih masa, versku pocepanost i zatucanost, političku razdrobljenost, odsustvo svakoga saobraćaja među plemenima i pokrajinama, nemanje nikakva opštega centra koji bi davao životu određen pravac. Ovim

nezgodama koje su dezorganizovale život v Arbaniji pridružiće se u budućnosti ne manje dezorganizatorski uticaji stranih „prijatelja", o kojima iskustvo ostalih balkanskih državica nije malo.

U borbi sa tim unutrašnjim i spoljašnjim nezgodama *narodne mase* treba da budu onaj nepresušni izov novih sila i sredstava. A narodne mase baš i jesu te koje se ne vide iza patrijarhalnoga autoriteta plemenskih vođa i ispod bezdušne eksploatacije feudalnih gospodara. U dosadašnjim događajima i pokretima one su učestovale kao obična *oruđa* autoritativnih plemenskih dinasta ili begovske kaste. Oni nisu članovi toga pokreta kao što još nisu ni članovi jedne arbanaske nacije. Oni su samo članovi plemena ili robovi feudalnih gospodara. Nacija koju danas vidimo kod Arbanasa da se stvara, da postaje, to je nacija jedne kaste, a nacionalna svest odgovara socijalnom položaju begova i njihovoga školovanog podmlatka.

Da bi pitanje Arbanije prestalo biti isključivo stvar jedne kaste i pojedinaca i postalo brigom široke narodne mase, Arbanija bi trebala da dobije svoju naciju, svoje građane. Ona bi ih mogla dobiti sama onim putem kojim su ih dobijali svi narodi u doba svoja nacionalnoga postajanja, naime: uzdizanjem narodnih masa do kulturne zajednice, do učešća u javnom životu, do međusobnoga saobraćaja. Pored uvlačenja plemana u zajednički narodni život, to traži pre svega uništenje feudalnoga sistema svojine i oslobođenje seljaka.

Ali to i jeste baš ono što današnji arbanaski patrioti ne misle na učine. Sa narodnom masom oni ne računaju. O njoj begovska kasta i njen bezbrižni podmladak govori kao o mračnoj masi bez svesti i razumevanju. U Elbanasu mi je jedan inteligentan bej na postavljeno pitanje odlučno odgovorio: kako ustav i parlamentarizam nisu za Arbaniju već nešto nalik na bojarski sistem u Rumuniji! Ističući Rumuniju za ugled i u pitanju za koji mu je izvesno trebao drugi primer, elbasanski bej i pristalica nacionalnoga pokreta je očigledno pokazao da on o političkom režimu ne može da govori a da ne misli na begovski sistem!

Nosilac naprednih pogleda na politička i privredna pitanja mogao bi bit samo građanski elemenat, a on je u arbanaskoj primitivnosti još uvek vrlo slabo razvije. U arbanaskim varošima stanovništvo je puka *sirotinja* sa više ili manje *begova, trgovaca i sitnih zanatljija.* Begovi su još uvek glavni predstavnici bogatstva i ugleda. Oni provode vreme vrlo frivolno, po modusima svih mesta u koja je evropska kultura ušla sa svojim prtljagom napred. A varoš u kojoj kula age i bega visoko strši iznad skromnih krovića zanatljija i trgovaca, ne može da bude nosilac nacionalne kulture i političkoga napretka, kao što su to bile varoši današnjih kulturnih država. Tek sa jačim poletom moderne privrede arbanaske varoši će postati pravi nosioci napretka.

To su samo nekoliko napomena o društvenim prilikama kod Arbanasa. Nama uostalom i nije cilj da ih izlažemo, već da, ukazujući na njih, pokažemo da Arbanija, i ovako zaostala i primitivna kakva je, ne stoji ni izvan sveta ni izvan istorije i da pokreti i borbe u njoj nisu ni pobuna „divljaka" protiv „civilizacije", kao što predstavljaju jedni, ni plod tumaranja i namera tuđih agenata, kao što predstavljaju drugi. Ti pokreti i borbe su pripremljeni u i uslovljeni opštim promenama u društvenim odnosima i uslovima života u Arbaniji, koje su u svoje vreme davale slične borbe i pokrete i u drugih naroda. Ako su oblici i ciljevi tih borbi još vrlo nerazvijeni, znači li to da „Arnautin" ništa drugo ne želi, ništa drugo ne zaslužuje i ništa drugo ne može imati nego

što ima sada? Zar može neko tvrditi da feudalni rob ne želi da se oslobodi ropstva i da sam uživa plodove svoga rada? Po povlačenju srpskih trupa nastale su u Srednjoj Arbaniji velike međusobne borbe, a one nisu bile, kao što je naša štampa objavljivala, izraz plemenske i religiozne netrpeljivosti već pobuna feudalnih robova, čifčija, protiv pokušaja aga i begova da za vreme okupatorskoga režima nagomilane feudalne obaveze likvidiraju i restauriraju stanje pre okupacije.

Takav je narodni materijal koji ulazi u autonomnu Arbaniju. O njegovoj podobnosti za samostalan državni život ništa nam nisu u stanju reći oni koji u njegovoj „arnautskoj krvi" unapred vide antidržavni, antikulturni, antisocijalni elemenat. Treba poći sasvim drugim putem, potražiti Arbanasa kao člana plemena i kao člana klase, kao gospodara i kao roba, kao borca za avtonomiju i kao radnika na njivi, jer danas u nauci ne može biti spora da podobnost nekoga plemena za državni život treba ceniti po stupnju istoriskoga razvitka, po društvenom sastavu, po kulturnoj razvijenosti i društvenim i političkim težnjama, a ne po rasi kojoj pripada.

Osim toga mi smo upućeni da pratimo razvitak i sudbinu ovoga novoga člana balkanskih državica. Na to nas ne upućuje kakva zabrinutost za budućnost autonomne Arbanije – jer su te brige, blagodareći zavojevačkoj politici Srbije, Crne Gore i Grčke, prešle nažalost na jačega, Austro-Ugarsku i Italiju – već obziri prema našoj sopstvenoj budućnosti. A po budućnosti Arbanije, mnogo su ozbiljnije opasnosti koje dolaze *spolja* nego one koje se kriju *unutra*. Na svaki način neće biti lako savladati plemenske i religiozne suprotnosti i izvesti državnu organizaciju u tako groznoj dezorganizaciji društvenoga života, ali to nije nemoguće kao što nije bilo nemoguće slomiti autonomske težnje knežine pri organizovanju nove srpske države. Arbaniji će biti mnogo teže odolevati opasnostima koje se kriju u pogodbama pod kojima je postala i pod kojima ima da se razvija.

Valjda nije nikada bilo zemlje na svetu po kojoj je tumaralo toliko tuđinskih agenata kao po Arbaniji. Oslanjajući se bilo na slabije susedne bilo na jače udaljenije države, svi oni vrše godinama jedan propagandistički rad koji je kroz škole, srkve, konzulate, trgovačke veze i druge ustanove već bio spremio zemljište za tuđe uticaje. Ono što se danas u Arbaniji događa može se razumeti samo u vezi sa tim uticajima. Zar sadašnje partiske struje u Arbaniji, kao što smo već videli, ne nose u prvom redu obeležje različnih stranih uticaja i tudinskih propaganda? Borba tih stranih uticaja oko prevlasti ne samo da podržava različne kandidacije za novoga vladaoca već, kombinujući se sa verskim i plemenskim suprotnostima, pojačava separatističke apetite bogatih begova, plemenskih glavara ili istaknutih ličnosti. Ti uticaji predstavljaju danas nesumnjivo najveću smetnju sređivanju unutrašnjih prilika, i autonomna Arbanija može se javiti samo u borbi protiv njih.

Ta borba koja prati osnivanje svih balkanskih državica pada arbanaskom narodu u toliko teže, što njegova prva državna zajednica nosi od samog rođenja vrlo teške nedostatke.

Svojom zavojevačkom politikom Srbija, Grčka i Crna Gora nisu uspele da Arbaniju podele, ali su uspele da je smanje i očerupaju. Formalno Arbanija dobija autonomiju, ali je ta autonomija *hroma*, forma bez sadržine, pravo bez najbitnijih uslova da bude ostvareno, autonomija močvarnoga primorja i besplodnih krajeva, otsečenih od plodnih krajeva na istoku i jugu. Londonska

Konferencija je bila prema Arbaniji još svirepija nego Berlinski Kongres prema Srbiji. Njenim odkukama nesumnjivo je najviše oštećen arbanaski narod; ali onaj što je najviše dobio nisu balkanske državice već zainteresovani kapitalistički i vlasnički krugovi velikih sila, Austro-Ugarske i Italije. Prvo, neprijateljsko držanje vlada balkanskih državica odgurnulo je Arbaniju u šake ovih država, drugo, ona će im biti u toliko pouzdanije oruđe u koliko je slabija i za život nesposobnija.

Uporedo sa tom slabošću raste *ekonomska zavisnost* nove države od inostranstva. Svi pokušaji njenih upravljača da zemlju učine sposobnijom za odbranu od opasnosti spolja vodiće i u Arbaniji, kao što je to bilo i u ostalim balkanskim državicama, padanju u sve teže ropstvo evropskoga kapitalizma. U koliko je pak Arbanija nesigurnija politička tvorevina, u toliko to porobljavanje neće ići poredstvom državnih dugova već putem neposredne *kolonijalne pljačke*. Jedan veliki dobro obavešteni nemački list pisao je pre nekoliko nedelja:

„I grozničava spekulacija traje (u Arbaniji) još kao i pre. Ne prođe nijedan dan a da se ne jave novi lovci na koncesije za osnivanje banaka, podizanje železnica, električnih postrojenja, na kupovinu šuma i rudnika. U interesu zemlje može se biti radostan što oni sada skoro nig ne nailaze na odziv, pošto se odlučilo da se sa koncesijama čeka do uvođenja uređenih odnosa, a već zaključeni ugovori strogo se procenjuje, ako su protivni državnom interesu, poništavaju. Nadati je se da će pasti i onoga krupnoga trgovca iz Milana kupovina miriditske šume, o kojoj je v posljednje vreme bilo mnogo govora, pošto se najvećim delom tiče oblasti na koje prodavac, iza koga stoji Prenk Bib Doda-paša ima vrlo sumnjivo pravo svojine zasnovano na nekada u Carigradu dobivenom parčetu hartije, dokle na drugoj strani nekoliko opština mogu da pokažu staro pravo na ove šume. *Svi ovi pokušaji spekulativne eksploatacije sadašnjega položaja potiču odlično sa strane,* što služi zemlji na čast. Ali pored ove vrste preduzeća mnoge ozbiljne trgovačke snage *dale su se na posao da pripreme privredno osvajanje zemlje,* i da se dobro upoznadu sa poslovima koje će buduća vlada u najskorijem vremenu morati dati. One će docnije biti u tom povoljnijem položaju što će moći odmah izaći pred vladu sa dobro promišljenim i svestrano procenjenim predlozima. *U svakom slučaju mora se naglasiti da, ko neće da zadocni, mora se sa ovdašnjim prilikama sad upoznati*" (Koelnische Zeitung od 21. decembra 1913.).

Tako se evropske kapitalističke klase javno sazivaju na kolonijalno osvajanje Arbanije. Ono što evropski kapitalizam danas tamo priprema biće u stvari stvarna osnova buduće države. I kada se srpski vlasnički krugovi raduju svakom novom metežu i unutrašnjem sporu, gledajući u tom sredstvo za sprovođenje svojih planova, oni gube iz vida da se na obalama Jadranskoga Mora počinje utvrđivati najjača evropska sila, kapitalizam, i da je samo on taj „koji neće zadocniti".

III.

BORBE OKO JADRANSKOGA MORA

1. Jadransko More i borbe na Istoku.

Da bi se razumelo zbog čega je najsiromašnija i najbednija oblast na Balkanskom Poluostvu proizvela u toku balkanskih događaja najzaoštrenije odnose s Evropom, mora se pre svega naglasiti *da se borba ne vodi oko golih arbanskih krševa već oko gospodarstva na onom delu obale Jadranskoga Mora koja pripada Arbaniji.* A ta borba ne samo da čini jednu značajnu glavu u istoriji srpskoga naroda, već je vrlo jako upletena u onu veliku, dugotrajnu svetsku borbu oko Istoka i njegovih bogatih izvora u kojoj su učestovale i svoju moć ogledale sve evropske države.

Kao što je Jadransko More samo jedan rukavac Sredozemnoga Mora, to se i borbe oko gospodarstva na obalama Jadranskoga Mora javljaju kao produženje borbi oko prevlasti i uticaja na Sredozemnom Moru. A one su se vrlo rano javile. Odavna je Istok počeo privlačiti na se pažnju evropskih naroda i vrlo rano je nastao veoma živ trgovinski promet između Istoka i Zapada. Najkraći, najjevtiniji i tada jedino poznati put toga trgovinskoga saobraćaja vodio je preko Sredozemnoga Mora. To more se javlja kao jedina veza između dva sveta, a borba oko prevlasti na njemu kao borba oko basnoslovnoga bogatstva Istoka.

Na onom mestu baš gde to more najdublje zaseca u evropsko kopno, na italijanskim obalama Jadranskoga Mora, postali su još iz ranoga Srednjega Veka prvi centri trgovinskoga saobraćaja Evrope sa Istokom. To su bili italijanski gradovi: najpre Mletci, od 9. veka kao gradska trgovačka republika, kojoj se od 11. veka pridružuju *Đenova i Piza*. Oni su stupili v vrlo razgranate trgovačke veze sa svima tada najbogatijim zemljana Sredozemnoga Mora, Egiptom, Sirijom, Malom Azijom i Balkanskim Poluostrvom i njihovi trgovački agenti, rasuti po zemljama Levanta i Azije, potiskuje grčke i arabljanske trgovce ili ih degradiraju na stepen svojih posrednika, a svu trgovinu sa Istokom uzimaju u svoje ruke.[18] U borbi oko prevlasti na Sredozemnom Moru sa svojim suparnicama Đenovom i Pizom i njenom naslednicom *Florencijom*, Mletci su se poglavito oslanjali na svoje gospodarstvo na obalama Jadranskoga Mora, koje su branili i od svojih suparnica na vodi i od nadiranja Mađara sa kopna. Od polovine 14. veka „kraljica Jadranskoga Mora" je izašla iz te borbe kao pobedilac i čitav vek neograničeno gospodarila na Sredozemnom Moru.

Prvi udar trgovinskoj prevlasti italijanskih gradskih republika na Istoku, zadali su zavojevački uspesi Turaka. Ali one su se umele sa Turskim Carstvom sporazumevati, kao što su se pre i posle toga znale poslužiti kolosalnim bogatstvom za kupovanje srpske srednjevekovne vlastele i obezbeđivanje jadranske obale sa te strane. Presudan udar trgovinskoj prevlasti italijanskih gradova na Istoku došao je s druge strane, naime *od pomeranja svetskoga saobraćaja sa Sredozemnoga Mora na Atlanski Okean.* 1498 godine Portugalci su uspeli da otkriju pomorski put za Indiju obilaženjem Afrike. Taj veliki pronalazak koji čini čitvaru revoluciju u privrednim i saobraćajnim odnosima sveta, promenio je pravac tada najznačajnijega svetskoga saobraćaja, a kao neminovna posledica toga monopolističke privilegije italijanskih gradova u trgovini sa Istokom morale su pasti, da uskoro zatim njihova istaknuta posrednička uloga sasvim iščezne. „Oko polovice 16. veka, veli P. Here,

mletačkih trgovaca v Carigradu nije više skoro nikako ni bilo, i vraćajući se sa Zlatnoga Roga jedan poslanih je izveštavao da se u trgovinskom saobraćaju sa Portom ne vrši više za dve godine ni toliki obrt kao ranije za dve nedelje".[19] Bogatstvo Istoka, naročito Indije, počinje teći na Zapad poglavito novim, pomorskim putem, a kako su portugalci uspeli da preseku veze Arabljana sa Indijom, italijanski gradovi su izgubili sada svoga jedinoga trgovačkoga posrednika sa unutrašnjošću Azije. Sredozemno More je prestalo biti veza dva sveta, most između Istoka i Zapada, a sa tim svetskim obrtom i ono italijanske gradske republike su izgubile svoj svetski karakter. Mesto Mletaka i Đenova zauzima Lisabon.

Sa skretanjem svetskoga saobraćaja Sredozemno More je istina izgubilo svoj svetski značaj, ali bore oko prevlasti na njemu nisu prestale. Zemlje Sredozemnoga Mora sva tri kontinenta, Evrope, Afrike i Azije, predstavljaju i suviše dragocen objekat za kapitalističku eksploataciju i vrlo važne bogaze političkih zavojevača, da bi mlade evropske kapitalističke države prema tome mogle biti ravnodušne. Borba se nastavlja sa tom razlikom što na mesto malih gradskih republika stupaju sada na pozornicu moćne države iza kojih kao materijala garantija osvajačkih planova stoje milioni poreskih plataca i stotinama hiljada i milioni naoružanih vojnika. U jednom krvavom ratu *Engleska* se dograbila 1704 Gibraltara, kapije Sredozemnoga Mora sa zapadne strane; od 1880 drži Maltu, stanicu između istočnoga i zapadnoga dela Sredozemnoga Mora; na Berlinskom Kongresu utvrđuje se u Kipru koji gospodari ulaskom u Suecki Kanal, a od 1882 zagospodarila je Egiptom. Najozbiljniji suparnik Engleske *Francuska* je preduzimala radi prevlasti na Istoku vratolomne ekspedicije; od 1830 počinje se postepeno utvrđivati na afričkoj obali kao gospodar Alžira, Tunisa, pa Maroka. *Rusija* nadire sve jače da zauzme Carigrad i moreuzine, „ključ od kuće" koji treba da je propusti iz Crnoga Mora na Sredozemno. Taj prolaz joj je zatvoren ugovorom o moreuzima 1841, koji je naročito potvrđen Pariskim Mirom, i do danes svi njeni pokušaji da ga poništi ostali su bez uspeha.

Dva velika tehnička uspeha, otvaranje Sueckog kanala i železničke veze centralne Evrope sa Istokom, počeli su Sredozemnom Moru vraćati stari značaj najbolje veze između Evrope i Azije. Sa Sueckim kanalom trgovina je dobila nov pomorski put sa Istokom koji je mnogo kraći nego onaj oko Afrike, a kolosalni planovi na železničke veze Evrope sa Istokom preko Prednje Azije ne samo duboko zasecaju u privredne interese zainteresovanih država, već prete da promene odnose političkih snaga i uticaja u Aziji. Bagdadsku železnicu npr., oko koje se danas biju uticaji Nemačke i Engleske, jedan je pisac s pravom nazvao „osom oko koje se danas kreće politički život Evrope". Svaka promena na Istoku postaje opasnost po posede koji su već stečeni, a naporedo sa tim raste interesovanje imperijalističke Evrope za svaku, i najmanju promenu na ovom kraju sveta.

2. Austro-Ugarska i Italija.

Dok je trgovina sa Istokom bila skoncentrisana u italijanskim gradskim republikama, Jadransko More je predstavljalo jedan veliki prirodni kanal u koji se svetski saobraćaj sticao i kojim su velika blaga tekla. Sa padom prvenstvenoga značaja tih gradova u trgovini Evrope sa Istokom, svetski saobraćaj počinje Jadransko More obilaziti.

Ali ako je izgubilo staru ulogu u svetskoj trgovini, Jadransko More je imalo sve veći značaj za dve velike države koje se naslanjaju na njegove obale, za Austro-Ugarsku i Italiju. Za ove dve države ono nije više samo vodeni put trgovinskoga saobraćaja sa svetom, već osnovica sve njihove pomorske snage, koja u današnjem veku zavojevačke kolonijalne politike i sukoba krupnih interesa poglavito određuje moć i uticaj kapitalističkih država. Svaka promena na obalama Jadranskoga Mora dira zbog toga u najosetljivije mesto političkih planova kapitalističkih i vlasničkih krugova obeju država.

Ta promena može nastupiti i u korist trećega i u korist jedne od te dve države. Prema tome međusobni odnos ovih dveju kapitalističkih sila je *dvoličan:* do podne se zajednički bore protiv svakoga onoga koji se spreme da oslabi njihov zajednički posed, od podne se bore među sobom sa surevnjivošću dva takmaca koji jedan od drugog zaziru. Međusobno nepoverenje, koje „prijateljstvu" i savezničkim odnosima ova dva člana Trojnoga Saveza daje tako osobit karakter, naročito prati njihovu balkansku politiku, a u Arbaniji se pretvara u stalan sukob. Dokle diplomatija jedne i druge države izmenjuje izjave o „punoj saglasnosti" i „međusobnom poverenju", njeni agenti u Arbaniji posvednevno se kolju oko svake škole, svake dieceze, svakoga sela, svakoga mesta eksploatacije i uticaja.

Austro-Ugarska ima na svojoj strani preimućstvo države koja je svoj uticaj na balkanskoj strani Jadranskoga Mora utvrđivala mnogo pre nego što je Italija kao velika država bila postala. Kada se Austro-Ugarska utvrdila na dalmatinskoj obali, Italija je bila rastrgnuta tuđim zavojevanjima. Najveći deo italijanskih zemalja držala je u prvoj polovini prošloga veka baš Austro-Ugarska smatrajući sebe pravom naslednicom italijanskih gradskih republika. U to doba ona podiže Trst, a posle izvesnoga vremena i Fijumu. Još tada ona je računala sebe u jedinoga zakonitoga naslednika turskih oblasti na zapadnoj polovini Balkanskoga Poluostrva, i po poznatim sporazumima sa Rusijom o deobi Turske Austro-Ugarska je imala da dobije Srbiju, Bosnu i Hercegovinu i Arbaniju. A kada su u drugoj polovini prošloga veka obrazovane dve nove velike nacionalne države, Nemačka i Italija, veze Austro-Ugarske sa severnim i zapadnim zemljama su prekinute i ona je gurnuta na Balkan, na kome joj je sada Bizmark poznatim savetom prideljivao sve oblasti „od istočne granice rumunjskoga naroda do Kotorskoga Zaliva".

Prvi rezultat novoga pravca Austro-Ugarske politike bila je okupacija Bosne i Hercegovine, dobivena po tajnom sporazumu sa Rusijom. To je u isto vreme do sada najveći praktični uspeh Austro-Ugarske na Balkanu. Taj uspeh Austro-Ugarska je postigla u vreme kada su težnje mlade Italije bile upućene na afričku obalu. U naknadu za Tunis, koji je Francuska konačno zgrabila 1884, Italija pokušava da se dograbi Abesinije; ali posle deset godina uzaludnoga vojničkoga naprezanja i finansiskoga iscrpljivanja taj pokušaj je završen 1896 potpunim italijanskim porazom. Tako je ova zemlja, koja je sredstvima krvavih zarada svojih emigriralih radnika u Americi htela da vodi jednu krupnu imperijalističku politiku, porazima na svima drugim stranama gurnuta tako reći da traži naknade na obalama Jadranskoga Mora. Orođivanje sa crnogorskom dinastijom je znak jednoga kolonijalnoga programa.

Od toga trenutka razvitak krupne industrije učinio je u Austro-Ugarskoj i Italiji kolosalne napretke. Ako je nekada, u vreme okupacije Bosne i Hercegovine, liberalna inteligencija, – sastavljena od profesora i advokata koju

su vodili nacionalnu većinu bečkog parlamenta, – smatrala mandat Berlinskog Kongresa za „skupu i kobnu avanturu", danas se sve više sva moć države stavlja u službu kapitala i njegovih težnja da proširi i monopoliše pijacu za svoje espape i oblast za plasiranje. „Međunarodna politika uopšte, pisala je bečka *Presa* 1908, pretvara se sve više i više u trgovinsku i privrednu politiku, i krupna pitanja koja zanimaju kabinete i nacije izrastaju poglavito iz ekonomskoga korena." I dokle ostale kapitalističke države gledaju da težnjama svoga ekonomskoga sistema odgovore osvajanjem prekomorskih kolonija, Austro-Ugarska je obratila svu pažnju na Balkan. Po mišljenju austro-ugarskih vlasnika zemlje Balkanskoga Poluostrva su prirodom položaja određene da budi kolonija Austro–Ugarske, a na Solun, koji je Rorbah nazvao „apsolutnim ciljem austriske balkanske politike"[20] sve više se počelo gledati kao na južno pristanište monarhije. Vlasnički krugovi Beča i Pešte počeli su pokazivati sve veću osetljivost prema svakoj promeni u oblastima preko kojih put za Solun vodi, i sve veću nestrpljivost da po svoje planove nepovoljne promene na Balkanu preduhitre. Ta težnja je određivala držanje Austro-Ugarske u dugogodišnjem jalovom londžanju evropske diplomatije oko reforma u Makedoniji; njome je zadahnuto njeno držanje prema Srbiji; ona je bila cilj i novim železničkim projektima koji su od pre nekoliko godina bili izazvali čitavu buru od negodovanja i protesta i čitav niz novih projekata za kontralinije.

Diplomatska istorija će pokazati kako se Italija ponašala prema tim težnjama „saveznika". Ali sa koliko je on uporstva radila na kolonijalnom osvajanju balkanskih oblasti Jadranskoga Mora pokazuju njeni uspesi u Crnoj Gori. U toj maloj zemljici sa 250.000 sirotina ona je prigrabila u svoje ruke podizanje pristaništa u Baru, železnice Bar–Virpazar, zatim brodarstvo na Skadarskom Jezeru i monopol duvana. Goli junaci Crne Gore koje iz njihovih krševa nije mogla isterati najveća turska sila podlegli su sili kapitala i danas argatuju po američkim rudnicima za račun italijanskih kapitalističkih kompanija i njihovih cetinjskih vazala.

U utakmici Austro-Ugarske i Italije, oko kolonijalnoga osvajanja Balkana Arbanija je predstavljala onu zemlju u kojoj su koplja bila najneposrednije ukrštena. Propagande svima sredstvima trudile su se da jedna drugoj izvuku zemljište ispod nogu. A da taj sukob interesa u Arbaniji ne bi doveo u opasnost „savezničke" odnose sa kojima su skopčani drugi važni interesi, diplomatija je uspela da zaoštrenost ublaži podelom sfera interesa, po kojoj je Austro–Ugarska koncentrisala svoj rad u Severnoj a Italija u Južnoj Arbaniji. Veliki kapitalistički grabljivci postigli su još jedan sporazum o davljenju malih naroda i deljenju njihovih zemalja. I kada je pred prvi balkanski rat propao predlog grofa Bertholda o formiranju jedne autonomne oblasti od bosanske granice do Sluna, kada je nestalo „političke moreuzine" između Srbije i Crne Gore i time zatvoren taj jedini slobodan suvozemni prolaz na jug, onda put za Solun ne ide više preko Mitrovice već preko Drača. Stvaranje autonomne Arbanije imalo je sada za obe ove države ne samo taj interes da se niko treći ne pusti na Jadransko More, već i da se dobije bar jedan prozorčić za sprovođenje stare politike na Balkanu. Sa gledišta već postojećih težnji zavojevačkih kapitalističkih i vlasničkih faktora sasvim je prirodno što je za to založen ceo autoritet Austro-Ugarske i Italije.

3. Jadransko More i Balkan.

Ove velike borbe evropskih država na Istoku čine nekoliko vekova suštinu Istočnoga Pitanja. A kako je u opseg te borbe i osvajačkih planova zainteresovanih država uvučeno i Balkansko Poluostrvo, to su promenljive faze kroz koje je ona prolazila nerazlučno isprepletane sa sudbinom balkanskih naroda. Ne samo što se Turska vladavina u Evropi, kao što je to formulisao francuski filozof Monteskije još pre sto pedeset godina, držala na surenjivosti ovih suparnica, već je i postepeno potiskivanje te vladavine, podizanje nezavisnih balkanskih državica i povlačenje njihovih granica stajalo iz koraka u korak pod uticajem toga suparništva i planova velikih sila.

To saznanje postalo je danas na Balkanu vrlo popularno, ali u toliko se manje zna i vodi računa o uticaju trgovinskoga saobraćaja Zapada sa Istokom na razvitak balkanskih naroda.

Sve do u najnovije doba osnovica privrednoga i trgovinskoga života na Balkanu bilo je Jadransko More. Duž njegove balkanske obale bilo je raspoređeno više tačaka iz kojih su polazile najvažnije saobraćajne veze poluostrva sa svetom. Oko tih tačaka obrazovali su se trgovački centri. Za vreme cvetanja italijanskih gradskih republika, kada je Jadranskim Morem kao jednim velikim prirodnim kanalom tekao ceo za ono doba tako kolosalan promet između Istoka i Zapada, ti centri su bili prirodne stanice svetskoga saobraćaja, pune draži i privlačne snage za vlastelu srednjevekovnih balkanskih država, naročito Srbije. Iz njih su polazili i kroz planinske spletove u unutrašnjost poluostrva sa mukom se probijali više vrlo važnih trgovačkih puteva kojima je saobraćaj tekao u oba pravca: srednjevekovna vlastela je iznosila na tržište suviške svojih feudalnih tributa a uvozila raskošne istočnjačke proizvode koji su zapaljivali maštu naših narodnih pevača. Ta razmena je vršena u primorskim centrima.

Od tih centara naročito se ističu na severnom delu obale Dubrovnik, Kotor i Bar, a na jugu Skadar, Drač i Valona. Iz radova Jirečeka i Cvijića saznajemo da je iz Dubrovnika vodio jedan značajan put preko brda Čemerno na Drinu, Užice, Čačak i dalje, puštajući jedan krak na Plevlje, Novi Pazar i Toplicom za Niš. Južni putevi su bili podesniji. Među njima se ističu tri: severni polazi od Skadra Belim Drimom za Prizren i Kosovo; srednji, takozvani Via Egnatia, polazio je od Drača i predstavljao glavni drum za Carigrad; južni je isticao iz Valone i Devolom išao preko Kostura za Makedoniju i Tesaliju.

Za trgovačkim i privrednim vezama išle su i političke težnje. Koliko je meni poznato obiknuta arhivarska metoda rada u našoj istoriskoj nauci nije dopuštala da se uoči veliki uticaj koji su imale trgovačke veze Jadranskoga Mora sa poluostrvom na srednjevekovnu istoriju srpskog naroda. Meni se, međutim, čini da se i laiku nameće zaključak: *da je u ono vreme Jadransko More bilo gravitaciona tačka ne samo trgovinskoga već i političkoga života srpskoga naroda.* Samo se tim uticajem može objasniti što je u srednjem veku najživlji politički život našeg naroda bio baš u oblastima Jadranskoga Mora, dakle u zemljama koje su bile ne u centru već na zapadnoj granici našega etnografskoga prostiranja. Sa gravitiranjem ka Jadranskom Moru pomerala se naravno i ta granica našega narodnega elementa.

Ali svi napori srpskih srenjevekovnih gospodara da se utvrde na Jadranskom Mora ostali su bezuspešni, jer su nailazili na otpor jačih suparnika,

ranije italijanskih gradova i Mađara, a docnije Francuza, Talijana i Austrijanaca. U srednjem veku Zahumsko primorje je bilo glavni izlaz srpske države na more. Ali je taj izlaz bio izgubljen još početkom 14. veka u borbi sa bosanskim banovima koji su bili u vazalnim odnosima prema severnim susedima, i nikada više Srbi nisu uspeli da ga povrate.

Posle pomenutoga skretanja svetske trgovine sa Sredozemnoga Mora na Atlanski Okean Jadransko More je izgubilo svoj svetski trgovinski značaj, ali trgovački život na njegovoj balkanskoj obali nije se ugasio. Stari putevi nisu tada opusteli. Bogatstvo balkanskih zemalja i relativno razvijena srednjevekovna kultura u njima davali su dovoljno hrane za održavanje starih komunikacija. Ali kao rezultat toga saobraćajnoga skretanja trgovački centri na balkanskoj obali Jadranskoga Mora postaju sve više *lokalne* tačke koje rade isključivo sa balkanskim zemljama. Do u najnovije doba, do pre nekoliko desetina godina iz unutrašnjosti poluostrva stizali su mnogobrojni karavani u Dubrovnik, Kotor, Bar, Skadar i Drač.

Ali što nije učinila turska najezda i pad italijanskih gradova, nastupilo je kao posledica novih saobraćajnih i političkih promena. Trgovački centri na Jadranskom Moru dobijaju opasnoga konkurenta sa severa i juga. Sa privrednim podizanjem Srednje Evrope kulturni život Srbije počinje skretati ka severu, pijacama Srednje Evrope. Privredna osnovica severnih balkanskih zemalja nije više Jadransko More već Sava i Dunav, i taj preokret nije mogao biti bez velikoga uticaja na pojavu srpskoga ustanka. A od kako je Srednja Evropa vezana železnicama sa Solunom i Carigradom, trgovinski saobraćaj Balkanskoga Poluostrva ne struji više transverzalno, poprečno, iz unutrašnjosti jadranskoj obali, već uzdužno iz unutrašnjosti ka Solunu na jugu i Pešti i dalje na severu. A da se ta promena izvrši do kraja, da stari trgovački putevi opuste i stari primorski centri izgube skoro svaku vezu sa poluostrvom, uticale su političke promene, u prvom redu okupacija Bosne i Hercegovine i izkukrštanje čestih političkih granica.

Za pitanje kojim se sada bavimo promena saobraćajnoga pravca na poluostrvu pomerila je centar političkoga života srpskoga naroda na sever. Njegove trgovačke veze sa Jadranskim Morem bile su, sa izuzetkom uskoga primorja Crne Gore, potpuno presečene. Sa tim je presečeno i kulturno uticanje i nacionalno prodiranje u primorske oblasti. Namesto toga javlja se obrnut proces: srpski elemenat se povlači severoistočno, dublje u unutrašnjost i bliže severnoj granici, ostavljajući u starim krajevima stare srpske spomenike u sredini isključivo ili pretežno arbanaskoga naroda.

Kada je u trgovačkom kretanju zapadne polovine Balkanskoga Poluostrva odsudno preovladao pravac sever–jug, Srbija je pala u potpunu privrednu zavisnost od Austro–Ugarske. Nekoliko decenija Srbija je u privrednom pogledu bila u stvari dodatak austro-ugarske privredne oblasti, njena najjužnija provincija. U Srbijinom trgovinskom saobraćaju sa inostranstvom, koji se oličavao u izvozu poljoprivrednih proizvoda za uvoz fabričke robe, Austro-Ugarska je predstavljala za Srbiju ceo svet. Ali ma koliko da se taj odnos u toku vremena snažno pripije uz privredni život slabije strane, on se pre ili posle mora završiti sukobom koji je naizbežna posledica razvitka kapitalizma. Za vreme carinskoga rata koji je sa manjim prekidima trajao do uoči balkanskoga rata, obe strane stajale su jedna prema drugoj sa novim pretenzijama: prema Austro–Ugarskoj, koja je težila da otkloni agrarcima

nepovoljnu konkurenciju srpske stoke uz jednovremeno zadobijanje na srpskoj pijaci izuzetnoga povlašćenja svojoj industriji, stajala je Srbija sa težnjom da obezbedi izvoz agrarnih proizvoda i da jednovremeno zaštiti domaću industriju. Sukob je bio neizbežan.

Politički značaj ovoga sukoba je u tome što je buržoazija uspela da težnju za izlaskom na Jadransko More oživi i u narodne mase unese. Ostvarenje te težnje postalo je sada glavni cilj svekolike Srbijine politike. Za buržoaski režim slobodan izlazak na more predstavljao je više nego jedno *trgovinsko* pitanje; to je bio, kao što ćemo docnije videti, onaj životni nerv o kome visi ceo privredno-finansiski sistem buržoazije, kredit na strani, opstanak režima. Kada je za vreme aneksione krize Milovanivićev predlog o „hodniku na more" propao, grozničavo se radilo na dobijanju Jadranske železnice. A posle pobeda na Kumanovu i Bitolju, kada je iz oblasti preko kojih vodi put za oba mora, Jadransko i Jegejsko, Turska potisnuta, slobodan izlazak Srbije na more bio je već u pola postignut cilj.

Kako je izvođenje toga zadatka shvatila vlada Srbije?

IV.

ARBANIJA I SRBIJA

1. Zavojevačke težnje naše buržoazije.

Austro–Ugarska i Italija zauzimaju se za autonomiju Arbanije u *svom* interesu a ne u interesu arbanaskoga naroda! To je druga osnovna misao Balkanicus-a i Dr. Vladana, i za potvrdu iste oni navode stotinama citata iz svih mogućih knjiga i novina. U toj velikoj bibliografiji nije u ovoj prilici ostala nezastupljena ni štampa socijalne demokratije!

Ali da su ova gospoda stajala štogod bliže idejama socijalne demokratije, ne bi ušla u taj apsurdan položaj, da u isto vreme kada se bore protiv zavojevačke politike Austro-Ugarske i Italije preporučuju i brane zavojevačku politiku Srbije. Njihovo gledište je očajno prosto: Arbaniju hoće da porobe te hoće da porobe, pa kada joj je to suđeno, onda je bolje da taj porobljač bude Srbija nego ove dve velike sile. Mi nismo protiv zavojevanja Arbanije, izjavljuju Balkanicus i Dr. Vladan, već samo tražimo da taj zavojevač Arbanije ne bude niko drugi nego mi. Drugim rečima: protiv zavojevačke politike mi se bunimo u *ime* zavojevačke politike; pravo koje drugom odričemo prisvajamo sebi u istom trenutku, na istom pitanju. Još kako su silni razlozi kojima se to pravo Srbiji brani! Balkanicus veli:

> „Otkuda taj izutetak i ta privilegija za Arbanase, da oni ne mogu i ne smeju doći nijednim delom svojim pod vlast Srba? Zar nije srpski narod razdeljen na nekoliko administracija i državnih uprava? Neka se pogleda samo na Austro-Ugarsku: tu ima Srba pod jednom upravom u Bosni i Hercegovini, pod drugom u Madžarskoj, pod trećom u Hrvatskoj, pod četvrtom u Dalmaciji. Kad može jedan deo Turaka ostati pod bugarskom i srpskom vlašću, onda će i g. Derviš Hima dopustiti da mogu to isto i

Arbanasi, i to u toliko pre što su oni uvek do sad bili pod tuđom vlašću, i što su oni u onim oblastima koje sad hoće, uz pripomoć svojih zainteresovanih protektora, od Srba da uzmu i od Jevrope isprose, ili *zlikovački uljezi,* ili su onamo davno krvno i geografski izmešani sa Srbima, kao napr. u okolini Skadra i pored crnogorske granice".[21]

A da bi nas uverio koliko bi to rešenje bio radikalno, konačno, da nikada više ne zamara Evropu, Dr. Vladan nam navodi ova izlaganja Šarla Loazo-a: „Evropa bi trebala da s najvećom gotovošću prihvati ovu priliku, te da podeli ove nedisciplinovane ljude između Srbije, Grčke i Crne Gore. Arnauti bi se, napušteni od Carigrada, koji ih je uvek mazio, i saterani u granice razuma, vrlo brzo izmirili sa svojom sudbinom. Na svaki način njihovo prilagođavanje novom stanju ticalo bi se samo njih i njihovih novih gospodara. Arbansko pitanje, iseckano na nekoliko komada i smanjeno, prestalo bi da uznemiruje Evropu".[22]

U Arbaniji Austro-Ugarska i Italija vode zavojevačku politiku, to je fakat. Ali misle li Balkanicus i Dr. Vladan da ima koga koji bi u drugo što verovao? Zar da nacionalni princip štite Austro–Ugarska koja je sva sagrađena na negiranju nacionalnoga načela ili Italija koja baš naših dana davi jedan drugi narod s one strane Sredozemnoga Mora? U veku imperijalističke politike takve parole isto tako rđavo priliče ovim dvema kapitalističkim državama, kao što je ranije ruska parola o „oslobođenju hrišćana" u Turskoj stajala rđavo carističkoj Rusiji, koja je bila najgori đelat slobode u zemlji i u susedstvu. Te političke laži ne prolaze više tako dobro ni kod balkanskih naroda, koji su stekli veliko iskustvo da ih je svako spreganje sa jednim ili drugim „pokroviteljem" stalo u toliko težih žrtava u koliko su mu se oni u bezgraničnoj žudnji za oslobođenjem od turskoga jarma predanije predavali. Za njih znaju i svi oni elementi u samoj Arbaniji koji za autonomiju svoje zemlje rade. Jedan od najuticajnijih ljudi u Elbasanu, docnije izabran za guvernera toga mesta, nije se ustrzao da mi na pitanje odgovori potpuno jasno i otvoreno: da se Austro–Ugarska zalaže da Skadar ostane Arbaniji zbog toga što on i dalje treba da bude krajnja severna mrtva straža protiv nadiranja Srbije i Crne Gore u oblast njenoga uticaja, kao što se Italija zauzela za južnu Arbaniju da se niko drugi ne bi utvrdio na drugoj strani Otrantskog kanala. Nepopustljivo zauzimanje Austro–Ugarske i Italije za autonomiju Arbanije je spasavanje poslednje stope zemlje sa koje se obezbeđuju od opasnosti tuđega izlaska na Jadransko More i sa koje se može uticati na tok stvari na Balkanu. Austro–Ugarska hoće dalje „lebensfaehige Albanie", „za život sposobnu Arbaniju", u trenutku kada vidi pred sobom opasnost da Srbija ne postane za život sposobna. Smer ove politike je jasan kao sunce. *Hoće se pošto poto jedan nov, za život nesposoban pigmej na Balkanu, da drugi pigmej koji se napreže da iskrši njene lance ne bi postao za život sposoban.* To je stara metoda *stvaranja slabih,* za život nesposobnih, osuđenih da vise o skutovima evropske diplomatije, bez obzira javlja li se ona pod lažnom etiketom, „nacionalnoga načela" ili „političke ravnoteže".

Ali ako Balkanicus i Dr. Vladan, ističući zavojevačke težnje Austro–Ugarske i Italije u Arbaniji, nisu rekli ništa novo, ništa što ne bi bilo poznato u najširim slojevima našega naroda, oni su zastupanjem prava Srbije na

zavojevanje Arbanije bili veran izraz jedne *nove* politike Srbije. *Izobličavajući zavojevačku politiku tih dveju država oni su uspeli da izobliče „nacionalnu" politiku Srbije, „oslobodilačku" politiku srpske buržoazije.* Jer ako su brige austriskih vlasnika o pravu svih balkanskih narodnosti na nacionalno samoopredelenje grozno šegačenje sa narodnosnim načelom, to su pretenzije Srbije za zavojevanje Arbanije grubo gaženje, bacanje pod noge toga načela. Proklamujući tu politiku srpska buržoazija je sad prvi put sa lica srpskoga naroda skinula veo jedne potištene nacije koja se bori za svoje oslobođenje. I kod naše buržoazije su iščezle uspomene na nekadašnje mladalačke ideale o slobodi, jednakosti i bratstvu, a zajedno sa njima nestalo je i sposobnosti da ceni težnje naroda za slobodom. Ona se ugiba pod pritiskom severnoga suseda, sva visi o skutovima ruske diplomatije, sredstva za vladanje pozajmljuje od stranih kapitalističkih kćmpanija, ali je stekla ideologiju eksploatatora i vlasnika koji se zamišlja na čelu gladne armije, kao gospodar nekoliko miliona pridavljenih podanika, sanja o veličini, roguši se, apeluje samo na silu i davi slabije od sebe u isto vreme kada joj preti opasnost da bude i sama od jačih pridavljena. A što je taj preokret u politici naše buržoazije, koji bi pre ili posle mogao doći kao rezultat kapitalističke proizvodnje, nastupio pre nego što je srpski narod uopšte došao do nacionalnoga ujedinjenja, što su vlasnici Srbije političkom raskomadanošću i porobljenošću svoga rođenoga naroda počeli pravdati svoje apetite na porobljavanje drugih naroda, to je samo dokaz da kapitalistička privreda profita i buržoaska militaristićko-birokratska državna sistema izazivaju u malih i velikih predstavnika današnjega društvenoga poretka iste apetite u zemlji i van zemlje, u unutrašnjoj i spoljašnjoj politici.

Ovaj novi krus u politici srpske buržoazije ima za socijalnu demokratiju više nego *teoriski* značaj. On nije samo potvrda našega gledišta *da su nacionalni ideali vladajućih klasa laž iza koje se krije težnja za eksploatacijom naroda u zemlji i porobljavanjem tuđih naroda.* Nacionalno oslobođenje i ujedinjenje koje traži za svoj narod kapitalistička buržoazija odriće tuđim narodima. Sa njenoga klasnoga gledišta to je prirodno i razumljivo: kada se pod mojim *klasnim* gospodarstvom nalazi moj rođeni narod, šta se bunite vi, „divlji" Arbanasi, da uđete u gotov, po svima propisima moderne države ustrojen sistem pokornosti! Spoljašnja politika vladajućih klasa je samo produženje njihove unutrašnje politike. I kao što proletarijat u nekoj zemlji predstavlja jednu društvenu klasu koja se ne može boriti za oslobođenje iz klasnoga ropstva a da ne oslobodi celo društvo, tako i socijalna demokratija ne može zastupati slobodu svoga naroda a da ne zastupa nacionalnu slobodu i svih drugih naroda. U tome je jedna od bitnih razlika između gledišta socijalne demokratije i buržoaskih partija na nacionalno pitanje.

Ali veliki *praktični* značaj ovoga pitanja mora nas interesovati u toliko više što posledice toga zavojevačkoga upinjanja naših vlasnika predstavljaju nepresušni izvor ne samo novih zločinstava prema arbanskom naselju već stalne opasnosti po mir i spokojstvo našega naroda, nedoglednih tereta i žrtava. Srbija je gurnuta u onaj opasni vrtlog borbe zavojevačkih prohteva sa svima mogućim predviđenim i nepredviđenim smetnjama i strujama, vrtlog u kome će narodna snaga malaksati u uzaludnim naprezanjima da se dočepa obale. Za savladivanje svake nove smetnje činiće se novi i sve veći napori, i za žrtve koje je narodnim masama sve teže podnositi u cilju opravdanja ukazivaće se na žrtve koje su već ponesene. Osvajački upad u Arbaniju urodio je ogorčenjem arbanaskoga naroda

prema Srbiji i pobunama, a pobune iziskuje nova finansiska i vojnička naprezanja; nesigurnost na novoj zapadnoj granici Srbije nastupila je kao posledica zavojevačke politike prema arbanaskom narodu, a javlja se kao povod stalnoga mobilnoga stanja vojske; iz istoga uzroka došli smo u sukob sa jačim pretendentima ña Arbaniju, i u zanosu stvaranja velike jadranske države podjarmljivanjem tuđega naroda vlasnici propovedaju neko veliko buduće razračunavanje sa njima. Zaduživanje zemlje, novi državni tereti i militarizam i ostale parazitske ustanove traže od naroda u opasnost od rata i česte mobilizacije materijalno dave i privredno iscrpljuju.

Tako će jedanput zahuktali događaji po sili unutrašnje logije stvari gurati iscrpelu našu zemljicu iz krize u krizu, iz opasnosti u opasnost, a svi buržoaski organi javnoga mišljenja staraće s e da se pravi uzrok tih nesocijalna demokratija, kao jedan odlučan protivnik zavojevačke politike koja je začetak svij tih nedaća, ne može pustiti da prođe nezabeležen onaj trenutak kada se naš vlasnički svet mašio tuđe zemlje i tuđe slobode, kada su nekadašnji heroldi nacionalnoga oslobođenja poneli zastavu nacionalnoga porobljavanja, kada su interesi kapitala progutali interese nacije. Ona mora stalno ukazivati na nerazdvojnu uzročnu vezu između zavojevačke politike buržoazije i teških posledica i žrtava kojima se kraj nigde ne vidi, vezu imeđu teorija Balkanicus-a i Dr. Vladana i prakse Ise Boljetinca.

2. Težnja ka moru.

Oduševljenje kojim je buržoaska javnost primila prvu vest o izlasku arbanaskoga odreda na Jadransko More poticalo je iz uverenja da je sada postignut i onaj cilj koji je od pre desetak godina lebdeo pred očima ne samo vlada i buržoaskih grupa već i šire javnosti. Ta Srbija je izašla na more, i još kako! Ono što je htela ostvariti Jadranskom železnicom, ona postiže sada preko svoje teritorije; ona je sada gospodar svoga saobraćaja sa svetom!

Težnje Srbije za slobodnim izlaskom na more obično su dovođene u vezu sa smetnjama koje j Austro-Ugarska činila i mogla činiti srpskom izvozu. Srbija je još uvek pretežno agrarna zemlja. Od njenoga celokupnoga izvoza, koji je 1910 dostigao cifru od 98,388.028 dinara, sirovine čine nepunih 64 od sto a prerađevine 36 od sto. Sa izuzetkom 1,691.819 dinara izvoza sirovih rudarskih proizvoda i 10,320.817 dinara prerađenih rudarskih sa nekoliko stotina hiljada industriskih proizvoda, sav ostali izvoz od 88 procenata čine proizvodi zemljorada i stočarstva i od tih proizvoda prve, najneposrednije prerađevine. Cela srpska izvozna trgovina leži dakle na seoskom gazdinstvu u kome još uvek preovlađuje sitni posed, a na izvoznoj trgovini leži sposobnost Srbije da odgovara svojim dužničkim obavezama.

Tako je pitanje o obezbeđenju izvoza postalo zajedničkom brigom dva tako udaljena sveta: *vladajuće buržoazije i seoske mase.* Za buržoaziju koja državom upravlja, osiguranje izvoza je značilo osiguranje poreskih prihoda, osiguranje uvoza zlata potrebnoga za plaćanje interesa na državni dug. Svaki poremećajizvozne trgovine pogađao je najosetljivije mesto svake vlade, jer su joj time ugrožavana neophodno potrebna sredstva za održanje na vlasti. Ali poremećaj izvozne trgovine pogađao je i najosetljivije mesto seoske mase, jer je vodio padanju cena agrarnim proizvodima u zemlji. A što god je seljak prinuđen da svoje proizvode jeftinije proda, u toliko mora izneti na pijac veći deo svoje

žetve, pa da podmiri potrebu u novcu, u toliko manji deo žetve ostaje za potrebe njegove porodice. Svako padanje cena, dakle, znači za široke narodne mase veću glad u kući, veći dug na njivi, manje stoke u toru.

Kada je sada Austro-Ugarska pod pritiskom svojih agraraca, počela zatvarati severni put srpskoj izvoznoj trgovini, to nije samo bacilo u brigu vladajuću buržoaziju već je pogodilo i najosetljiviju stranu seoske mase. Buduća nacionalna misao počinje sve više dobijati *privredni smisao*, oslobođenje Srbije od privredne zavisnosti od Austro-Ugarske i slobodan izlaz na more. Na tom pitanju vladajuća buržoazija uspeva da za svoju nacionalnu politiku zagreje široke narodne mase. A za taj veliki uspeh svoje klasne vladavine ona ima da blagodari u prvom redu agrarcima i vlasnicima Austro-Ugarske.

Ali težnja za slobodnim izlaskom na more nije poticala samo iz želje da se osigura izvoz agrarnih proizvoda. Potrebna osiguranja izvoza i smetnje Austro–Ugarske učinile su da se za pitanje izlaza na more zainteresuje sitnoseljačka masa, kao najmnogobrojniji glasački i vojnički elemenat u zemlji, ali ta težnja je postajala u toliko neodoljivom u koliko je u nas jače ovladivala kapitalistička proizvodnja espapa. *U teritorijalnom proširenju i izlasku na more vladajuća buržoazija je gledala onaj cilj svoje klasne politike koji je isticao iz industrijalizacije zamlje i razvitka kapitalističke proizvodnje.* Ali što se zarad ostvarenja toga cilja radilo tako odlučno, grozničavo, upravo, va banque, ili-ili, to može biti potpuno jasno samo onom koji uvidi *da je u tom ležao spas celoga privredno-finansiskoga sistema buržoazije na kome se njena vladavina držala, da je to jedini izlaz iz stanja koje je svakim danom postajalo sve kritičnije.*

Srbija je tipičan predstavnik malih agrarnih zemalja, sa primitivnim oruđima i načinima rada, ali mnogobrojnih, krupnih i teških veza sa stranim kapitalizmom. Nenormalni razvitak tih kapitalističkih veza malih agrarnih, u svom privrednom razvitku zaostalih zemalja pokazuje se u tome što njih kapitalistička privreda ne osvaja kroz radionice i fabrike, odozdo, preko državnoga a ne privatnoga gazdinstva. Veliki državni dug na strani postao je pre nego što se počelo raditi na podizanju proizvođačkih snaga koje bi podnošenje tih dužničkih obaveza olakšale. Prvo je u zemlju ušla mašina za ubijanje, pa tek mašina za rad.

Kao rezultat toga nenormalnoga, obrnutoga razvitka državni budžeti su rasli bez obzira na porast privredne snage narodne, a još jače od državnih budžeta raste njihov pratilac, zaduživanja na strani. Od 1880 do 1910 državni budžet je porastao od 20 na 120 milijona ili za 475 procenata, a zaduženje zemlje je poraslo od 32 na 735 miliona ili za 2197 procenata. Državni dug je rastao pet puta brže od državnoga budžeta. Ali ova kolosalna cifra državnoga zaduženja *sama za sebe* još ne kazuje jasno svu težinu dužničkoga ropstva. Da se oseti sva težina takvoga razvitka veza Srbije sa stranim kapitalizmom, ne sme se izgubiti iz vida da su ceo porast državnoga budžeta gutali neproduktivni izdaci na dug i vojsku, kao što je opet najveći deo državnih zajmova, ogromno veći deo, upotrebljen za pokrivanje budžetskih deficita i izvanrednih rashoda za militarizam.

Na čemu se taj raspikućski sistem gazdovanja održavao? Za plaćanje interesa na zajmove Srbija je dolazila do zlata izvozom agrarnih proizvoda. Od kraja osemdesetih godina njen trgovinski bilans je aktivan, to jest ona primi veću sumu zlata za izvoz nego što izda na uvoz. Ali suvišci zlata koje je davno aktivni trgovinski bilans nisu mogli doseći da pokriju izvoz zlata za plaćanje

dugova. Zbog toga je međunarodni bilans plaćanja Srbije, na suprot aktivnom trgovinskom bilansu, ipak ostao stalno pasivan. Za poslednjih trideset godina Srbija je stalno imala da izdaje više zlata nego što ga je primala za svoj izvoz. Ta diferencija je bila od 1891 do 1900 49,354.772 din., 1901–1910 71,153.924 din. Da bi se taj bankrotski sistem gazdovanja održao, Srbija je padala u sve nove i nove dugove, njima bankrotstvo odlagala i terete svoje sadašnje politike sve više prenosila na buduće generacije.

Ali dokle tako? Pod pritiskom državnih tereta izvoz je istina rastao, ali iza toga porasta ne stoji pojačanje privredne snage zemlje. Naprotiv, to povećanje izvoza je posledica povećanja državnih tereta a ne privrednoga razvitka i jačanja zemlje. Ono je posledica *iscrpljivanja* koje pridavljuje svakoga proizvođača posebice, nagoneći ga da radi pribavljanja poreza otuđuje kako hranu porodice tako i sredstva proizvodnje, a zatim izmoždava celokupnu privrednu snagu zemlje, jer sredstva potrebna za njeno privredno jačanje crpe strani zelenaški kapital. U bržem rašćenju izvoza nego uvoza ne ogleda se nikako brže rašćenje privredne snage zemlje od razvijanja kulturnih potreba naroda, već se ogleda u stvari veštačko povećanje izvoza na račun sposobnosti naroda da svoje životne potrebe podmiri.

Ali narod, sve nesposobniji za potrošnju, postaje i sve nesigurniji kao poreski platac. Vladajuća buržoazija je počela osećati da ni najskandalozniji sistem posrednih poreza koji ne propusti opteretiti nijednu životnu potrebu nije nikakva sigurna garantija državnih poreskih prihoda, ako potrošačka moć masa slabi ili ako se ona slabije i sporije razvija nego što rastu potrebe države. Usavršavanje aparata za pumpanje poreza ne može da nadoknadi ono što se gubi sa iscrpljivanjem opštega rezervoara državnih prihoda, sa izcrpljivanjem privredne narodne moći. Još jednom se demonstrativno pokazuje tačnost načela: da je privredna snaga zemlje jedina prava osnova sigurnih državnih prihoda i dobroga finansiskoga stanja. A gde je ta privredna snaga zemlje? Je li ona u ruiniranom sitnom seoskom gazdinstvu? Zemlja isplakana, žetveni prinos manji nego u Rusiji, stočarstvo u opadanju: sitna poljoprivredna preduzeća nisu više sposobna da podmire skučene potrebe porodica, još manje da napune velike državne kase. Državni budžeti rastu nepojmno brzo, jer neprestano rastu dužničke obaveze i troškovi oko sistema buržoaske vladavine, a u isto vreme sasvim opravdano počinje se gubiti vera u rašćenje izvoza poljoprivrednih proizvoda.

U toj bezizlaznoj situaciji vladajuća buržoazija se baca svim sredstvima koja joj državna vlast stavlja na raspoloženje na *veštačko podizanje industrije.* Sistem posrednih poreza ona sada dopunjuje sistemom „zaštitnih" carina. Srbija je opasana jednim neprelaznim carinskim zidom, pod čijom zaštitom kapital, apsolutno oslobođen svakoga obzira prema stranoj konkurenciji, uživa privilegiju neograničenoga gospodara na domaćoj pijaci, monopolsko pravo eksploatacije. U sprovođenju te politike vlada ima da regulisava surevniju borbu između predstavnika stranoga i domaćega kapitala, ili na kraju krajeva sistem „zaštitnih " carina pobeđuje, jer odgovara i interesima buržoazije kao nosioca kapitalističke eksploatacije. Tim sistemom ona, s jedne strane, osigurava kapitalističkoj klasi ekstra-profit, s druge strane veštačkim uvlačenjem kapitala u zemlju čini da kroz ruke proizvođača i potrošača poteku veće sume novca koje će im ona na zgodnom mestu, putem neposrednih poreza, opet oteti. Uvlačenjem stranoga kapitala u zemlju povećava se cirkulacija novca, mase više

troše ma da više ne jedu, ali zato rastu sume ekstra-profita kapitalističke klase i posrednih poreza države, raste pljačkanje proletarijata i narodnih masa. Veličina te pljačke ogleda se u nenormalno velikoj razlici između nominalne i realne nadnice, između veličine nadnice u novcu i količine životnih namirnica koja se za nju može da kupi.

Nije teško uočiti da se ovaj sistem podizanja domaće proizvodnje izvrgava u sistem privrednoga iscrpljivanja zemlje. Visokim cenama svih proizvoda sužava se *potrošačka sposobnost naroda* koja je prva pogodba zdravoga privrednoga napretka, a monopolskim privilegijama ubija se staranje za *tehničko usavršavanje rada* bez koga se podizanje privrednih snaga neke zemlje ne može ni zamisliti. Ali ta posmatranja ne spadaju u okvir ovoga posla. Mesto toga treba naročito istači: *da se na privredno-financiskom sistemu koji smo ukratko skicirali drži i ekonomska egzistencija i politička vladavina buržoazije u Srbiji.*

Na osnovu toga ekonomsko-finansiskoga stanja zemlje i večite brige svake vlade može se objasniti što Srbija nađire da *pošto poto* izađe iz starih granica i prodre na more, da prodre na more po cenu svih žrtava i velikih opasnosti. Sa industriskim razvitkom neke zemlje buržoazija gura vlade na proširenje pijaca i oblasti eksploatacije. Politika zavojevanja tuđih zemalja i stvaranja kolonija, zbog koje je danas Evropa podeljena u dva oružana logora, odgovara težnji kapitalističkih klasa za osiguranjem profita, za monopolom eksploatacije. Kada smo god ukazivali na taj *ekonomski* uzrok današnjega grozničavoga oružanja, sukoba interesa i zavojevačke kolonijalne politike, branioci te politike u Srbiji, da bi predstavili svoje težnje kao najidealniju oslobodilačku nacionalnu borbu, dobacivali su nam: gde je u Srbiji ta razvijena industrija, gde je ta kapitalistička klasa koja gura na zavojevanje tuđih zemalja? Mi priznajemo da kapitalistička industrija u Srbiji nije ni približno toliko razvijena koliko je u vladajuće buržoazije razvijen apetit za proširenjem teritorije i izlaskom na more porobljavanjem tuđih naroda. Ali je vlada u Srbiji toliko revnosniji izvršilac želja svih vlasničkih klasa i kasta za proširenjem granica i porobljavanjem tuđih naroda, u koliko to više odgovara nuždama privredno-finansiskoga sistema na kome se drži, koji je stub njene vlasti. Održanje toga sistema je prva tačka u programu svake vlade. Na njemu se podiže kula od miliona državnoga budžeta, on pruža sredstva za izdržavanje militarizma i drugih neproduktivnih ustanova, on pruža sredstva za odgovaranje dužničkim obavezama prema inostranstvu, na njemu se drži kredit za nova zaduženja.

Ako kapitalistička buržoazija u Srbiji i balkanskim državicama uopšte nije još toliko razvijena, da celokupnu državnu politiku stavi u službu svoga interesa, ona u nas ima za svoga saveznika samu državnu vlast koju potreba održanja goni na teritorijalnu proširenje pošto poto. Tako su neodoljive ekspanzivne težnje balkanskih državica postale neodoljivom potrebom vlada, jedinim izlazom iz teškoga položaja u kome su sa svojim privredno-finansiskim sistemom doterale na ivicu bankrotstva. Za buržoaziju u Srbiji izlazak na more ne znači u prvom redu ekonomsku emancipaciju zemlje kao što se to rado i mnogo govori, – jer celokupna privredno-finansiska politika vladajuće buržoazije predstavlja postojano otuđivanje prava slobodnoga raspolaganja privrednim izvorima zemlje i predavanje naroda u kamatno ropstvo da bi se dobila sredstva za održanje vladavine – već pre svega emancipaciju privredno-finansiskoga sistema na kome se njena vladavina drži. Izlazak na more predstavlja jedino sredstvo da se privredni sistem „zaštitnih" carina oslobodi zavisnosti od inostranstva, da se

od njega ne moraju činiti nikom nikakve koncesije. U koliko dakle kapitalistička buržoazija nije dorasla da vrši presudni uticaj na pravac državne politike, svaka vlada je prinuđena da ne strepi od žrtava koje težnja ka moru stavlja u izgled, ne samo zbog slobodnoga saobraćanja sa svetom već zbog održanja svoje vladavine. Zato je jedan naš nacionalni radnik i patriotski pisac s retkim iskrenošću rekao: *Rat koji ne garantuje slobodan izlaz srpskih espapa na svetski trg ne može se nazvati oslobodilačkim!*

Tako je arbanska politika srpske vlade oličenje avanturističkoga lutanja jednoga očajnika koji bez ikakvih izgleda na uspeh i bez jasnoga cilja rasipa dragocenu snagu, da bi izbegao bankrotstvo pred kojim stoji ceo njegov privredni i politički pravac.

3. Poraz zavojevačkog podviga.

Polet narodnih masa, koji je godinama pripreman politikom „ekonomske emancipacije" i dostigao najvišu tačku od objave carinskoga rata do aneksije Bosne i Hercegovine, buržoazija je za vreme balkanskih ratova umela obilno iskoristiti. Za najluđe podvige ona je mogla računati sa ljudskim materijalom čija gotovost na podnošenje žrtava prevazilazi obaveze vojne discipline. I u slatkom zanosu da drži u svojoj ruci naoružanu celu zemlju, buržoazija je u rastočavanju narodne snage otišla preko svih granica mogućnosti i počinila najluđe zloupotrebe. Vrhunac tih zloupotreba je pokušaj izlaska na more *putem zavojevanja Arbanije.*

Za izlazak na more Srbija je imala dva prirodna pravca. Prvi preko Crne Gore za Bar, vodi preko oblasti koje pripadaju dvema *srpskim* državama i koje su naseljene skoro isključivo srpskim narodom. Drugi, vardarskom dolinom za Solun, vodi onom saobraćajnom arterijom koja je samom prirodom određena da bude glavni pravac privredne veze Balkanskoga Poluostrva sa svetom. Što se drugoga pravca tiče, kao što ćemo docnije videti, buržoazija balkanskih državica je bila nesposobna da savlada separatističke težnje i da od nezamenljivoga solunskoga pristaništa učini ono za šta ga je priroda položaja odredila, naime da bude svetska kapija za sve tri države; a srpski i bugarski vlasnici specialno priredili su svojim narodima bregalničku katastrofu, da Solun ostane u isključivoj vlasti Grka kojima je najmanje potreban i koji će se njime najmanje služiti. Srpska buržoazija nije bila čak ni toliko jaka da slomi dinastičku isključivost između Srbije i Crne Gore i da spajanjem dveju oblasti jednoga istoga naroda u jednu državnu celinu izađe na toliko željeno more preko svoje jednostavne teritorije. Mesto toga između dve rođene zemlje pobijaju se danas međe, i ako ni na jednoj ni na drugoj strani nema ni deset lica koja bi to mogla razumeti i odobriti. A kraljevski stražari koji će te međe čuvati jesu svedoci nesposobnosti buržoazije da izvrši deo narodnoga ujedinjenja.

Namesto da traži izlazak na more u ovim prirodnim pravcima, za šta je bilo potrebno biti rešen na sistematsku i odlučnu borbu protiv separatističkih težnji, vlada je separatizam uzela za osnovicu ugovora sa saveznicima. Time je buržoazija sama sebi zatvorila oba prirodna pravca za izlazak na more. A odričući se njih ona se otiskuje da put na more probije kroz arbanske krševe, pravcem koji vodi preko oblasti sa kompaktnim tuđim elementom, elementom najveće otporne snage u predašnjoj Evropskoj Turskoj; ta oblast je u isto vreme tako jako uvućena u osvajačke zamke dve velike evropske sile. Kako je ta

politika pretrpela potpun poraz još na pola puta, mi danas imamo skupo plaćeno iskustvo samo o snazi austro-italijanskoga uticaja, te sada niko i ne misli o žrtvama koje bismo tek morali podneti oko zavojevanja i držanja u pokornosti arbanaskoga naroda.

Pre svega Jadransko More, kao *sredstvo* našega saobraćanja sa svetom, nije bez krupnih nedostataka.

1. Jadransko More je izgubilo svoj nekadašnji trgovački značaj. Luke Jadranskoga Mora nisu više stanice svetskoga saobraćanja kao pre nekoliko vekova; one nisu više ni centri u kojima se vrši razmena proizvoda balkanskih zemalja. Veliki svetski putevi Sredozemnim Morem ne stiču se više u Jadranskom Moru već, obično obilazeći njega, ukrštaju se u Solunu, od koga su već stvorili najvažniju tačku ne samo balkanskoga već i srednjeevropskoga saobraćanja sa Istokom. Upućena na neku luku Jadranskoga Mora srpska trgovina, tražeći slobodan izlazak na prostrani svetski trg, našla bi se opet lice u lice sa parobrodskim društvima i pijacama poglavito Austro-Ugarske i Italije.

2. Kada bi čak Jadransko More potpuno zadovoljavalo potrebe našega trgovinskoga saobraćaja, pravac toga saobraćaja ne može se određivati proizvoljno i nezavisno od pravca svetskoga saobraćaja. Taj pravac, kao što je to prof. Cvijić svestrano pokazao, izlazi danas na Solun. Ova luka je izlazna tačka vardarsko-moravske komunikacione arterije koja je sa uzdizanjem Srednje Evrope i nadiranjem njenoga punog napona privrednog života na aziski Istok dobila veliki evropski značaj. Ona je privukla sebi svu trgovinu iz oblasti pređašnje i sadašnje Srbije. Iz ranije Srbije trgovina je tekla na sever, iz Stare Srbije i Makedonije na jug, a sa sastavljanjem ovih oblasti u jednu državnu cjelinu pod pretpostavkom jednake predusretljivosti održavaća sa trgovina na obadve strane. Ali pravac sever-jug ne može biti veštački promenjen u pravac istok-zapad, ma koliko se to želelo iz obzira političkih aspiracija. Sve veštačke mere koje se u tom cilju preduzimaju, kao što je to železnička politika, traže i izvanredne žrtve i predstavljaju po privredu teret sličan strategiskim željeznicama. A ako je srpska vlada, lupajući se po Arbaniji, propustila osigurati našoj trgovini slobodan izlaz preko Soluna, onda bratoubilački rat nije samo jedan zločin prema srpskom narodu već i jedan zločin za *tuđ* račun.

3. Izlazak na Jadransko More, kao ventil sigurnosti na slučaj nenormalnih odnosa prema severu i jugu, opteretio bi našu privrednu snagu nesrazmerno velikim žrtvama. Pre svega podizanje dobroga pristaništa skopčano je sa velikim teškoćama. Najbolji poznavalac Balkana prof. Cvijić veli: „U onom delu koji je zauzela srpska vojska ima samo jedan bolji zaliv i to je Drački. I ako je zasut peskom i stoga samo 6–10 m. dubok i izložen južnim i jugozapadnim vetrovima, od njega bi se moglo napraviti dobro trgovačko pristanište, *istina s velikim troškovima*".[23] Bez velikih tehničkih radova ne mogu se upotrebiti za pristanište ni ostali zalivi na toj obali.

Ali svi ti troškovi oko pristaništa i sprovođenja železnice gube se prema onim neproračunljivim žrtvama koje bi osiguranje toga saobraćajnoga pravca gutalo. Bilo da Srbija dobije samo prugu bilo i jedan širi ili uži pojas zemlje, održavanje arbanaskoga stanovništva u pokornosti bilo bi skopčano sa žrtvama za koje bi se dobar trgovac teško odlučio. Što god bi taj pojas zemlje bio širi, u toliko bi i žrtve bile veće. Za održavanje u pokornosti cele Severne Arbanije na koju se bilo oko bacilo, Srbija bi morala držati velike vojničke posade i bez

svake sumnje posvegodišnje prolevati krv za „povraćaj" reda. Transporti srpskoga izvoza na Jadransko More kretali bi se uz pratnju sve jačega militarizma, stalnih mobilizacija i teških kolonijaalnih ratova. Zavojevačka politika je prodrta vreća. Alžir je koštao Francusku više od ratne oštete koju je 1871 platila Nemačkoj. Južnoafričke kolonije su koštale Nemačku preko milijarde maraka a nisu dale ništa. Zapletena u Arbaniji Srbija bi tek tada videla da je ostale zavojevačke države mnogo lakše stići u vršenju svirepstva prema zavojevanim narodima nego u podnošenju žrtava na koje otpor tih naroda goni. A ako Srbija nije u stanju učiniti nijedan korak u svome privrednom jačanju, a da ne učini dva u privrednom rasipanju na neproduktivne ciljeve, onda može očekivati vreme kada će ljudi činiti glavni deo njenoga izvoza, a oni neće ići preko Arbanije nego preko Evrope.

Tako izlazak na Jadransko More, iskupljen zavojevanjem Arbanije, predstavlja za Srbiju jednu *ekonomsku* apsurdnost. Ali porobljavanje arbanaskoga naroda, kao sredstvo izlaska na more, pokazalo se i kao *politička* apsurdnost. Na osnovici zavojevačke politike, u kojoj nikad ne odlučuju „preča prava" i „veće potrebe" već isključivo veća snaga, igra je za Srbiju bila unapred izgubljena. Srbija se u Arbaniji srela sa dvema velikim silama koje su tamo već bile stekle veći uticaj od same Turske. Ništa ne čini što Arbanija samo po sebi nije vredna žrtava koje Austro–Ugarska i Italija oko nje podnose, jer se one ne podnose za Arbaniju već za uticaj koji se preko Arbanije ima u Jadranskom Moru i na Balkanu. Je li vlada g. Pašića pravilno procenjivala jačinu otpora na koji će od strane te dve države naići, ili je procenjivala potporu svojih „prijatelja" – to pitanje nije bez interesa, ali se za nas ovde njegova vrednost gubi pred faktom: *da je Srbija svojim zavojevačkim metodima i pretenzijama uz kepecku snagu nesvesno radila da se Arbansko Pitanje reši po želji onih koji svoje apetite podupiru jačim, nesravnjeno jačim sredstvima.*

U veku krupne imperijalističke politike, zavojevačka politika male i privredno nerazvijene Srbije, upućene na zajednici a ne davljenje malih oko sebe, pokazala se kao ekonomska i politička apsurdnost, kao protivuročenost i adjecto, kao nemoguća politika.

San o izlasku na Jadransko More zavojevanjem Arbanije pripada prošlosti, ali njegova senka će dugo vremena promračavati nebo nad srpskim narodom. Srbija je htela i izlazak na more i jednu svoju koloniju, pa je ostala bez izlaska na more i od zamišljene kolonije stvorila je krvnoga neprijatelja. Htela je da istisne tuđi uticaj iz Arbanije, a postigla je da ga još više učvrsti. Osvajačkim hitcem htela je jedno radikalno, definitivno rešenje u korist svoga gospodarstva na jadranskoj obali, a uspela je da se tuđe gospodarstvo definitivno utvrdi. Njena težnja ka moru dala je naopake rezultate, jer je sprovođena naopakim sredstvima, to jest: *ono što se moglo postići samo u sporazumu i uz prijateljsko saučešće oslobođenoga arbanaskoga naroda htelo se postići protiv njega.* Težnje izlaska na more metodima zavojevačke politike pretrpele su potpun poraz.

4. Vojna okupacija Arbanije.

Vojnu okupaciju Arbanije srpska vlada je izvodila sa oniliko smišljenosti i procene okolnosti sa koliko se u privatnom životu preduzimaju obične šetnje. Po odsustvu vojničkih i političkih predostrožnosti na koje su sve prilike upućivale, taj ozbiljni vojni i politički korak ličio je na kakav politički „špacir",

Lustreise što bi Nemci rekli, ali „špacir" koji će u istoriji srpskoga naroda ostali kao najkrvaviji spomenik jednogodišnjega ratnoga režima buržoazije i najbolji svedok njegove bezobzirnosti prema životima ljudi.

Sa divljenjem je neko uporedio izlazak srpskih trupa na Jadransko More sa Napoleonovim prelaskom preko Alpa. Što je do prostoga vojnika stajalo, oni su zaista ogromne smetnje svladali na način koji je divljenja dostojan. Ali što je stajalo do vojnih i političkih upravljača, oni su po svojoj bezobzirnosti činili pravu suprotnost pregalaštvu vojnika, gomilajući lakomiselnost za lakomiselnošću, ludost za ludošću, žrtve za žrtvama. Ta strahovita niska žrtva pruža se od polaska do povratka. Dopisnik zagrebačkoga „Obzora", D. Mašić, opisuje pohod drinske divizije ovako:

„Sedmi dan toga čemernoga putovanja stajao je srpsku vojsku dosta žrtava. Komora već tri dana nije nikako stizala. Nije bilo hrane ni za ljude ni za konje. Neprestano pešačenje po zimi i kiši, nespavanje i gladovanje toliko je slomilo vojnike, da su se sad jedva držali na nogama. Svakoga trenutka sklizuo bi po koji konj i skotrljao bi se niz klisuru sa tovorom ili municijom. Ljudi su se ustavljali, trpali na sebe municiju *i sami padali od tereta i nemoći.* Već je izgledalo, ako potraje još samo koji dan tako, da nijedan živ neće izići iz ovih pustih planinskih krajeva. Ali se ipak ćuteći išlo dalje. *I tako ceo dan, po nesnosnoj i neprestanoj kiši ta vojska nije išla nego se upravo vukla u razvučenim kolonama, ostavljajući za sobom slabe, bolesne i mrtve".*

Nimalo manje muke i žrtve imala je da podnese i šumadiska divizija, koja se krenula od Prizrena preko Oroši. O gladovanju te kolone pisao je jedan oficir:

„Ma kako da je poslastica u to vreme bio hleb, ja sam mogao dobiti jednu polovinu – nudio mi je jedan moj vojnik, *koji ga je platio 4 dinara. Sutra dan se prodavao po 5 i 6 dinara, a jedan je konjanik platio za jedan tajin i parče slanine 8 dinara.* Docnije kad je nestalo hleba tako je isto skakala cena i kukuruzu, jer se sitan brđanski kururuz dužine 12–15 cm. prodavao poslednjeg dana groš komad. *Ove visoke cene slabo mogu ti dati prestavu o veličini gladi i muke što smo pretrpeli".*

A kada su se tako namučili oficiri, onda kolike su tek bile patnje onih siromaha koji za celo vreme dugoga ratovanja nisu ni od kuda dobili ni kršene pare![24]

Od samoga početka primorski odred srpske vojske počeo je obeležavati svoj trag čestim grobovima pomrlih od gladi i umora, izmrzlih od mraza bez šinjela i šatorskih krila. Čije su to žrtve? Prema srpskim trupama koje po svojoj brojnoj snazi i fizičkoj iznurenosti nisu bile sposobne da izdrže nikakvu ozbilniju borbu sa organizovanim arbanaskim plemenima, ova su se ponašala sa dostojanstvom neutralnih ali i nezavisnih posmatrača koji su davali besu i primali snishodljiva uveravanja o „miroljubivim" namerama srpskoga vojnoga pohoda. Sa autoritetom jednoga plemenskoga dinasta Prenk Bib Dada propustio je gladne, gole i bose, do srži u kostima iznemogle srpske trupe pod uslovom da mirno prođu putem i da se ne usude činiti ma kakvo zlo Mirditima. Još strožije su se komandanti čuvali da ne dirnu u strašljenovo gnezdo Malisoraca.

Ovakvo držanje arbanaskih plemena poticalo je iz uverenja, dobivena iz Beča i Rima, da je autonomija Arabanije zajamčena i da će se srpske trupe morati vratiti. Napoleon je pušten preko Alpa, jer se Napoleon morao vratiti.

Najveći deo naših vojnika u Arbaniji stradao je od bolesti, poglavito iznemoglosti i dizenterije, *koja je morala nastupiti kao prirodna posledica gladi i rđave opreme.* To su stradanja prežaljenih, upućenih na božju veresiju, izvršilaca napoleonskih podviga o čijem najnužnijem opremanju i snabdevanju politički i vojni upravljači nisu ništa mislili. A njihovi komandanti koji se nisu ustezali da ubiju od gladi i iznemoglosti pala vojnika ili da to trpe nisu imali ni trenutka od duha onoga ruskoga vojskovođe koji je, prelazeći preko Alpa, povratio odanost gladne vojske ulaskom u raku koju je samom sebi bio namenio. Na celom maršu radile su naizmenično i svaka u svom pravcu slepe sile: glad i iznemoglost, batine i revolver!

Koliko je cenjen život ovih ljudi neka posluži i ovaj primer. Po naređenju komandanta na dugačkom putu od preko stotine kilometara ostavljena su manja odeljenja vojnika kao relejske stanice. Ludost ove naredbe u čisto vojničkom pogledu je očigledna, kao što je bila očigledna i sudbina ovih napuštenih ljudi koji su se našli u moru uzrujana arbanaskoga stanovništva, ogorčena svirepstvima srpske vojske u istočnim krajevima. To ogorčenje je ove jadnike progutalo. Od izvesnih stanica nije niko ostao da javi šta je sa njima bilo, i uzaman ih njihovi roditelji i braća još uvek preko novina traže. Osvetničko paljenje sela i masakriranje arbanaskoga stanovništva nije nikakva naknada za uzaludne gubitke.

Niska ludosti i žrtava koja je na kraju krajeva progutala primorski odred nema kraja. Kako je veličina zadataka u svakom pogledu premašala snagu odreda, na predstražu na *Dajču*, mestu pre prve pogibije u borbi sa skadarskom posadom, bačeno je nešto malo drinaca drugog poziva. Bez šatorskih krila i u kršu gde nije bilo ni drveta da se vatra založi, oni su čuvali stražu i propadali od zime. I posle prvoga ozbiljnoga napada odmornih trupa skadarske posade drinci su morali popustiti, ostavljajući iza sebe leševe koje su pojačanja šumadinaca nekoliko dana kupila i shranjivala.

Ali je *brdička kasapnica* vrhunac ovoga bezobzirnoga bacanja ljudi u smrt i avanturističkih bravura bez smisla i ikakvih izgleda na uspeh. Istoriju te kasapnice još uvek obavija taman veo. Skadarska utvrđenja su najmodernijega tipa, jer je Turska naročito polagala da Skadar, kao istaknuti šiljbok na krajnjoj i vrlo važnoj tački carstva, bude što bolje utvrđen. Rovovi su maskirani, u zemlji, i sagrađeni od betona. Najboljim dvogledima spolja se ništa ne vidi, a kada se otvori borba ne zna se odakle sve vatra ne sipa. Prodiranje napadača sprečava nekoliko nizova različnih prepona, naročito hajdučkih jama koje se mogu staviti pod vodu i bodljikastih žica koje su povezane gvozdenim stubovima utvrđenim u cementnim podlogama. Celo utvrđenje je sada branjeno ne samo pašačkom vatrom iz zaklonjenih rovova već mnogobrojnom artiljerijom, naročito gradskim topovima najvećega kalibra.

Da se takva utvrđenja ne osvajaju golim šakama, uz potporu nekoliko brdskih baterija, *čak bez idejnoga poljskoga topa,* to je mogla proceniti najobičnija vojnička pamet. Pa ipak je napad naređen i 26 januara srpskom narodu priređena jedna od najluđih i najtežih pogibija u celom srpsko-turskom ratu. Glas o strahovitoj pogibiji prodrla je slučajno preko Crne Gore do Beograda, i beogradska *Štampa* nije pogrešila kada je u članku „Bitka na Brdicama" napala strahovitu pogibiju rečima:

„Opšte je osećanje, da se tamo nije vodio račun o ljudima. *Ljudi su izgubili svoju raniju vrednost i vrede taman onoliko koliko i bundeve*".

A posle nekoliko dana „jedan stručnjak", iza koga se krije izvesno neki oficir, piše u istom listu u članku „Jedan zločin":

„Svakoga dana izbijaju u javnosti novi jezoviti detalji o strahovitoj kasapinici na koju je izveden naš primorski odred na Brdicama. Vlada, istina, produžava i dalje da ovu krvavu tragediju obmotava najvećom misterioznošću i uvek izbegava da objavi listu gubitaka koje je naša vojska pretrpela u tom mahnitom preduzeću. Ali posle objave našega izveštaja iz Murićana javno mnenje uzbuđeno je toj meri *tim zločinom izvršenim nad srpskom vojskom*, da zatajivanja i zatiškavanja više ne pomažu. *Na Brdicama palo je u ludo blizu 1300 srpskih vojnika i 39 oficira.* Za taj beskorisni pokolj mora neko odgovornost da ponese".

Tačni podaci o gubitcima na Brdici nisu još objavljeni, ali oni su kad Srba znatno veći nego što je u gornjem članku navedeno, a kod Crnogoraca nekoliko puta toliki. Hiljade ljudi su bačeni u smrt kao da se od blata mese, kao da nikada više neće nikom trebati. Mesto da na gornje optužbe dade obaveštenja, vladin organ *Samouprava* da odgovorila kao je „pred zoru, 26 januara, komandant primorskoga odreda dobio izrično naređenje od crnogorske Vrhovne Komande da vrši napad na Brdicu". Napad je istoga časa naređen i njemu se ima da blagodari, po pisanju vladinoga lista, što je jedan položaj Brdanjola pao Crnogorcima u ruke! Prema tome, komandant primorskoga odreda ili je *svesno* bacio u smrt nekoliko hiljada svojih ljudi radi uspeha sumnjive vrednosti na crnogorskom frontu ili je servirao nekoliko hiljada žrtava iz respekta prema visokoj ličnosti glavnoga komandanta crnogorskih trupa. Da su u celom preduzeću odlučivali razlozi koji nemaju ničega zajedničkoga sa najobičnijim pravilima ratovanja, vidi se i po tome što je u klopku upala samo jedna kolona i usamljena, bez pomoći i naslona desno i levo, izginula. Tako je pred tvrdim bedemima Skadra odigrana jedna *krvava igra vojske*, da bi se zadovoljila monarhistička sujeta kleptomana koji je pod tim bedemima sahranio svoju žalosnu zemljicu.

Mesec dana posle toga desila se strahovita *pogibija u luci San-Đovani di Medua.* Trupe koje su transportovane iz Soluna morem da pojačaju opsadu Skadra provele su na ledama u luci čitav dan, čekajući da se ko smiluje i da ih iskrca, i u tom čekanju zatekla ih je turska krstarica „Hamidija". Brdička kasapnica nije izazvala ni za nokat veću opreznost prema opasnostima u koje se ljudi guraju. Na Brdici nije ordonas na vreme preneo zapovest za povlačenje, u Medui nije „Hamdija" prijavila svoj dolazak! Nije učinjeno ni ono što se za spasavanje ljudi moglo učiniti. „*I kapetan lađe i sva posluga*, kao što to u božičnjem broju *Pijemonta* lepo opisuje major Radoje Janković, *zaboraviše na spasavanje vojnika.* Disciplina popusti pred ličnom opasnošću. Nered se ušunja u hladnokrvnost. *Nijedan čamac za spasavanje ne bi skinut*". Vojnici behu ostavljeni na milost i nemilost „Hamdije" koja svu topovsku vatru upravi na lađu punu vojnika „Vervenjotis". Major Janković opisuje taj očajan trenutak ovim živim rečima:

„Huk topova dobi čarobnu moć nad svima. U ciglo jednom momentu oseti se tragedija tog nesrećnog dana. Vojnici, sa spremom na leđima, bacahu se sa nekoliko metara visine u vodu duboku nekoliko metara. Ranjeni se sklanjahu, da udare zavoje. Rane su bile grozne, zadane komadima čelika. Drugi se spuštahu niz konopce; po deset odjedared. Jedan konopac se otište! Sva sila „Hamidijinoga" besa sruči se na „Vervenjotis".

I u tom očajnom trenutku, kada nije bilo nijednoga starešine da posavetuje, ako pomoći ne može, da podeli sudbinu sa svojim vojnicima, okrenula su svoja dva brdska topića dva vojnika bez epoleta, jedan podnarednik i jedan kaplar, i radi spasavanja svojih drugova uhvatili se u koštac sa topovskim kolosima jedne ratne lađe! „Hamidija" se povukla, ostavljajući iza sebe pravu pustoš.

„Oko lađe plovili su šinjeli, rančevi, polomljeni kundaci, vojnički uprtači i ostali tragovi pretrpljene katastrofe. Šajkače, bez gospodara, ljuljale su se nešto pod vodom, kao velike alge. *Nesrećne žrtve rasute tamo amo, svučene punim fišeklijama, potonule su i dodirujući stopama peskovito dno njihale su se kao podvodno bilje. Belele su se ruke utopljenika. U ponekoj puška mrtvački stisnuta. Ponekog tiskao je talas na širinu . . .*
„Na malom talasu ljuškaju se jedne nove dvojenice. Gde gde izbije glava. Talas je preliva i zanosi kosu tamo amo, te se ukazuje razdeljak . . . Lepe momke iz Podrimlja nosi voda kao opalio lišće. Prvi put od kako su u ratu, prevarila ih snaga. Junaci od Zebrnjaka, Adbi-paše i Bakarskog Gumna leže savljadani. Na svakom licu po jedna želja neizrečena. Njihove ih verenice čekaju, njihovo voće pupi, njihove su oči mrtve".

I još bog zna gde bi se završila ova niska ludosti i žrtava, da se Skadar nije predao i da pitanje Arbanije nije dočepala Evropa u ruke. Sa makedonskoga ratišta srpska vlada bi upućivala nove trupe jedne za drugima, da popune mesta onih koje su progutali snežni nameti arbanskih krševa, glad, bolest, Skadarsko Blato i Jadransko More. Zbog jednoga ni sa jedne strane neželjenoga sukoba između srpskoga arbanaskoga odreda i ostataka Džavidove vojske krenuta je u Arbaniju cela moravska divizija, a šta bi tek bilo da Arbanasi nisu mirno čekali rešenje Evrope? Ali su čak i „divlja" arbanaska plemena znala bolje proceniti presudni značaj toga rešenja po Arbaniju nego srpska vlada. Očekujući trenutak kada će ispratiti srpske trupe odakle su i došle, ona su umela uštedeti izlišne žrtve mnogo bolje od vlade koja je stajala pod zlokobnom sugestijom ruskoga uticaja. I, zacelo, posle pola godine gladovanja, stradanja, propadanja i ludoga harčenja ljudskih života, žalosni ostatci primorskoga odreda vraćeni su natrag, ostavljajući iza sebe kao jedini trag preko 5000 vojničkih grobova i opštu omrznutost kod stanovništva.

5. Kolonijalni ratovi.

Da vojna okupacija Arbanije mora izazvati očajan otpor gorštačkih arbanaskih plemena nije izgleda očekivala samo vlada g. Pašića. Ona je zaboravila da je Turska bila obetovana zemlja za navike ovih gorštaka, da su ih za muslimanski svet vezivale vrlo jake verske veze, pa je ipak jedan veliki deo državne moći Turske bio vezan u ovim krševima, bune su postale redovno

stanje, iz njih je došao i jedan od najodsudnijih udaraca mladoturskom režimu. Držanje Arbanasa u pokornosti bio je vrlo težak zadatak za Tursku, i ako je ona imala u Anatoliji bogat rezervoar ljudskoga materijala koji je, kada zatreba, prebacivala protiv pobunjenika u Evropi, protiv arbanaskih plemena, kao što je ova, kada zatreba, upotrebljavala protiv krišćana.

Sa tim pitanjima srpska vlada se nije mnogo zamarala. O prirodnom otporu arbanaskih plemena ona ne samo nije vodila računa, već ga je u stvari provocirala, oglasivši arbanasko naselje, po primeru svih zavojevača, za ljudski odrod prema kome vredi *samo* upotreba grube sile. Posle neočekivanih vojnih uspeha prema Turskoj i vlada je, kao i ceo buržoaski svet u Srbiji, potonula u idolopokloničko verovanje u moć oružja kao *jedino* radikalnoga i rešavajućega sredstva. Ona je gurnula vojsku pravcem ka primorju bez ikakve političke direktive, posela njome veliki deo arbanaskih oblasti bez ikakvih strogih naređenja o držanju vojske prema samopouzdanim arabanaskim plemenima, i time je dala prvi potsticaj stalnom ratu na granici s mnogobrojnim žrtvama sa jedne i sa druge strane. Predstavnicima vlasničke politike nije ni na um došlo da misle koliko bi žrtava moglo biti ušteđeno vođenjem računa o držanju vojske prema pokorenom stanovništvu i o neodoljivoj upornoj težnji ovih plemena da im se inače teški uslovi opstanka ne sužavaju i životne navike drsko ne vređaju.

I čim je soldateska, ostavljena samoj sebi, soldateska iza koje se politički upravljači nisu videli, došla u dodir sa arbanaskim stanovništvom, ona je počinila takvu pustoš koji je arbanaski narod gurnuo u očajnu borbu za održanje. Tako je otvorena *serija kolonijalnih borbi* koje sa većim ili manjim prekidima traju od prelaska srpske vojske preko turske granice do danas i kojima se kraja još nigde ne vidi.

Slepa i gluva prema najgrubljoj praksi kolonijalnog istrebljenja koje je soldateska vršila, buržoaska štampa je podigla paklenu poviku proti „arnautskih divjaštava", i ta je povika rasla sa nemoću vlade da odoli pritisku svojih moćnih suparnika oko Arbanije. Ni nesumnjivo divlja i nekulturna afrička plemena nisu nikada dočekivala evropskoga nametljivca celivanjem njegove bele ruke. Još manje se to moglo očekivati od Arbanasa koji su već bili ispunjeni izvesnim političkim težnjama za koje su poslednjih desetak godina toliko žrtava podneli i sa kojima je bio upućen da računa svaki onaj koji nije bio unapred rešen na borbu do istrebljenja.

Arbanaska pobuna septemba meseca, zbog koje je Srbija morala ponovo mobilisati blizu tri divizije, je klasičan primer kako se kolonijalni ratovi izazivaju. Okupacija srpske vojske prostirala se sa istoka do na same kapije klisura i kalanca. Ona je rastavila orača od njive, stoku od paše, stada od pojišta, selo od vodenice, kupca i prodaoca od pijace okolinu od varoši, a čitava planinska naselja od svoga privrednoga centra i žitnice za ishranu. Arbanas s one strane nije smo kročiti na svoju zemlju koja je ostala na ovoj strani. Svi izvori za život bili su presečeni. U očajanju i gladi narod je najpre molio za slobodan dolazak na tržište, a kada mu je i to uskraćeno, između smrti od gladi i smrti od olova on je izabrao ovu drugu. Pri toj pobuni mogli su se umešati razni domaći i strani agenti, na koje je vlada s planom skretala pažnju javnosti, ali zemljište za eventualni uticaj tih elemenata pripremila je vlada g. Pašića, odbijajući arbanasko stanovništvo od sebe onim istim sredstvima kojima se najbolje mogla poslužiti da mu položaj olakša i da ga sebi privuče.

Ali vojni režim nije samo obustavio poslove i presekao redovne izvore zarade, već je *popljačkao* od stanovništva celu gotovinu ljudske i stočne hrane. Pri srednjevekovnom sistemu snabdevanja trupa, da se koliko toliko utoli glad vojnika, gurani su u glad meštani. Taj sistem snabdevanja trupa napunio je džepove mnogoga vojnoga i civilnoga činovnika koji su u ove oblasti ušli sa dovoljno iskustva kolika je moć novca; on nije olakšao narodu u Srbiji teret ratnih troškova, a natovario mu je na vrat još teže breme ugušivanja izazvanih buna.

Vlada je tu pljačku uzakonila i podigla do najvišega stepen a uvođenjem *kontribucionih taksa* koje su vojne i civilne vlasti u novim krajevima naplaćivale. O skandaloznoj preteranosti tih taksa dovoljno je da navedemo samo ovo nekoliko primera. Od sto kilograma naplaćivano je na špiritus 117 din., na gas 54.65, na so 17.60, na šećer 30, na pivo 20, na zejtin 20, na kafu 100 i t. d. *Pohvatani su, dakle, svi oni predmeti koji se u narodnim masama najviše troše, bez kojih one ne mogu.* One su se svalile kao sinji teret na opljačkane i zarada lišene meštane i na sirote vojne obaveznike, ako su kad i kad popili kafu, nabavili gasa za svoje stražare ili kupili koje parče šećera da razblaže oporost okorela i buđava tajina. I kada ih šalje u smrt za bolju budućnost njene eksploatacije, buržoazija ih prati svojim poznatim aparatom posrednih poreza. A da tim taksama ne bi mnogo zbunila nenaviknuti trgovački svet novih krajeva i da bi ga uputila kako da se pomogne, na priznanicama po naređenju Vrhovne Komande piše: „Uvožnik se ovlašćuje da kontribucionu taksu, naplaćenu na ovu robu, prenese na potrošača."[25]

U sasvim normalnim prilikama, kada privredni život teče potpuno redovnim tokom, ovoliko poskupljivanje života izazvalo bi nesnosno stanje. U prilikama, pak, kada je izvor redovnih zarada presanuo i gotovina popljačkana, narod od lira „razoružan", kontrobucione takse su gonile pravo očajnoj odbrani života. Kada se sve to ima na umu: da za život Arbanasa nije niko nikome odgovarao, da je vojska rupila u primitivne životne navike sa svojom krutom logikom sile, da su svi izvori života presečeni, ljudi i stoka ostavljeni bez hrane, da je pljačka dodijala i malom i velikom, i bogatom i siromašnom, – kada se svet to ima na umu, onda imate pred sobom retko tipičan slučaj *kako se stvaraju bune.* Da ne govorimo o užasnim scenama bede i gladi koje su se odigravale po Skadru i drugim pribežištima potisnutoga arbanaskoga stanovništva!

I kada je buna izbila, vlada je preko zastupnika ministra spoljašnjih dela izjavila da će Arbanasi biti „primerno kažnjeni", buržoaska štampa je tražila istrebljenje bez milosti, a vojska je izvršivala. Arbanaska sela, iz kojih su ljudi bili blagovremeno izbeglibehu pretvorena u zgarišta. To behu u isto vreme varvarski krematorijumi u kojima je sagorelo stotinama živih žena i dece. I dokle su ustanici zarobljene srpske oficire i vojnike razoružavali i puštali, dotle srpska soldateska nije štedela ni njihovu decu, žene i bolesne. Verna slika tih varvarstava iznesena je u dopisima iz Arbanije u „Radničkim Novinama", u člancima *Krvna osveta soldateska i Crnogorski bes.* Još se jednom potvrdilo da je *narodna pobuna najprimitivnijih plemena uvek humanija od prakse stajaće vojske koju moderna država protiv pobudne upotrebljava.* Srpski vlasnici su otvorili svoj registar kolonijalnih ubijanja i grozota i mogu već dostojno stupiti u vlasničko društvo Engleza, Holanđana, Francuza, Nemaca, Talijana i Rusa.

6. Rezultati zavojevačke politike.

Od buržoaskih opozicionih grupa u Skupštini s pravom je neko istakao da u spoljašnjoj politici ratna vlada radikalne partije za vreme balkanskih događaja nije imala načelne opozicije izuzimajući socijalnu demokratiju. Ta saglasnost buržoaskih grupa u spoljašnjoj politici postignuta je istina većim žrtvama radikala nego njihovih protivnika, jer ako je *obezbeđenje Balkana balkanskim narodima putem međusobnoj sporazuma* bilo do ovih događaja u istini rukovodno načelo radikalne partije u blakanskoj politici, onda je nesumnjivo da se ona o utoku događaja više primakla svojim protivnicima nego oni njoj. U svakom slučaju politika radikalne vlade bila je u pogledu pravca izraz celokupne buržoazije, a g. Pašić najpogodnija ličnost da njenom „realnom" politikom rukovodi.

U svojoj arbanaskoj politici, kao i u drugim prilikama, g. Pašić voli da nas ostavlja u neizvesnosti šta upravo hoće. I u diplomatskom radu on je pre svega šef partije koja se razvila iz kolebljive i neodređene sitne buržoazije i koja, nošena događajima, gleda da okretnošću i sitnim lukavstvima nadoknadi odsustvo širokoga političkoga vidokruga i sposobnosti da u određenom pravcu istraje. Za vreme velikih događaja na Balkanu ta kolebljivost je u toliko jače ovladala kabinetima balkanskih državica, u koliko je rasla nesrazmera između velikih prohteva i malih sredstava. U diplomatskoj veštini g. Pašića ona je dobila izraza u njegovoj sposobnosti da nešto hoće i neće u isto vreme, a ta politika hoće i neće ostavlja istina njenom rukovodiocu otvorena vrata na koja će se od najozbiljnije preduzeta koraka moći povući kao od pokušaja na koji se ozbiljno nije ni mislilo, da te „pokušaje" srpski narod je skupno platio. U takvim pokušajima i pipanjima protekli su najsudbonosniji istoriski momenti, koji u iziskivali odlučno zalaganje svega autoriteta za odluke koje bi bile rezultat realne procene opšte situacije na Balkanu i stvarnoga položaja balkanskih naroda.

Kakva je ta situacija i kakva ona rešenja nalaže?

Balkansko Poluostrvo je jedna mešavina nacija sa izukrštanim istoriskim uspomenama. Pojedini delovi poluostrva koji u tim istoriskim uspomenama predstavljaju oblasti za sebe, uneli su se jedni u druge i leže jedan drugom na prirodnim pravcima kulturnoga i privrednoga saobraćaja sa svetom. To naročito važi za njegove centralne oblasti, Staru Srbiju i Makedoniju, za oblasti koje čine glavni deo turskoga nasleđa balkanskih državica. Tako, kada je iz tih oblasti naporima narodnih masa tursko gospodarstvo istisnuto, stupili su napred vlasnički krugovi balkanskih državica sa punim šakama planova o deobi zadobivenih oblasti na osnovu istoriskih i nacionalnih prava, ekonomskih i političkih nužnosti. Ali, eto zla! Deoba nije moguća a da se ne pogazi nacionalni princip, ne ugrozi državni opstanak, ne povrede stvarni privredni interesi i uobražena i preživela istoriska prava. Kao prirodna kapija Balkana Solun je naprimer potreban svima, a Solun je jedan i nedeljiv. Saobraćajnu i privrednu osu Balkana, bez koje Solun ne bi bio što je, predstavlja nesumnjivo vardarska dolina, a ona je takođe jedna i nedeljiva. Isto tako su se i granice srednjevekovnih carstava često pomerale i preklapale, zbog čega su i istoriske pretenzije balkanskih državica u nepomirljivoj suprotnosti. Ko će, zatim, utvrditi gde prestaje i gde nastaje granica srpskoga i bugarskoga naroda uopšte? Kako da se prikupe u jednu nacionalnu zajednicu makedonski Sloveni a da se ne

porobe Grci i ostali narodi? Kako da se prikupe u jednu nacionalnu državu Grci u Trakiji a da se ne porobe Turci i ne preseku veze Bugarske sa Bugarima u okolini Soluna i dalje do Kostura?

Eto samo nekoliko nagoveštaja o masi stvarnih i uobraženih pitanja, istinskih i lažnih interesa, koji su sa uništenjem turske vlasti potekli kao voda iz razbijena suda, i koji su mogli biti povoljno rešeni samo *stvaranjem jedne nove zajednice.* Otvorena uništenjem jedne celine, ta pitanja su mogla biti mirno i povoljno rešena samo u jednoj *novoj celini više forme.* To je bio jedini put koji pouzdano nije vodio u rat već zbliženju, slobodi, snazi i opštem napretku na Balkanu. Da ne govorimo o velikom značaju otklanjanja bratoubilačkoga rata, zajednica naroda na Balkanu je uopšte ono rešenje složenoga Balkanskoga Pitanja kojim bi svi balkanski narodi dobili najpovoljnije pogodbe za mirno i uspešno razvijanje u budućnosti. Samo stvaranjem nove zajedniće namesto srušenoga turskoga gospodarstva mogla se sačuvati davno izgubljena nacionalna sloboda da se opet ne utopi u krvavoj međusobnoj otmici oko zadobivenih oblasti, otmici koja je najveća nesreća po slobodu balkanskih naroda. Ta sloboda je otmičarskim grabežom osvojenih oblasti udavljena pre nego što se bila rodila, a time je istoriski potvrđeno gledište socijalne demokratije da *nacionalno oslobođenje balkanskih naroda nije moguće bez ujedinjenja celoga Balkana u jednu opštu zajednicu.* Takva narodna zajednica u isto vreme oslobodila bi sve narode i oblasti Balkanskoga Poluostrva uzajamnoga stešnjavanja i zatvaranja koje česte granice sa sobom nose i svima otvorila slobodan izlazak na more. Balkan bi postao *jedna* prostrana privredna oblast u kojoj bi moderni privredni život dobio poleta, i svaki deo te oblasti dobio bi u celini jemstva za slobodu saobraćaja, za osiguranje privrednih potreba, za brže privredno razvijanje uopšte. *Istinska ekonomska emancipacija balkanskih naroda leži u privrednoj zajednici Balkana.* A sa ujedinjenjem političkih snaga i privrednim napretkom balkanski narodi bili bi sposobni da dadu otpora zavojevačkim težnjama kapitalističkih evropskih država.

Ako ima političkoga realiteta na Balkanu, to je nužnost zajednice balkanskih naroda. Uverenje o toj nužnosti ističe iz posmatranja stvarne situacije na Balkanskom Poluostrvu kao iz kakve otvorene knjige koja tako precizno ocrtava našu budućnost, *i samo ona politika balkanskih državica je realno kojoj ta misao služi kao rukovodno načelo.*

Kao jedan čin u velikoj balkanskoj drami, najtešnje vezan sa prethodnom i potonjom radnjom, zavojevački pohod Srbije na Arbaniju je najgrublje otstupanje od načela zajednice balkanskih naroda, a u isto vreme odstupanje koje je plaćeno najočiglednijim porazom. Kako se taj čin događa izvan one zamršenosti istoriskih, etnografskih i političkih odnosa koja obavija sporove u Makedoniji, to se u njemu najjasnije ispoljavaju tendencije balkanske politike buržoazije. U njemu su do kostiju razgolićene netolerancija vlasničkih vlada prema drugim narodima, zavojevačke težnje i gotovost buržoazije da ih sprovodi najbrutalnijim zločinstvima kakva su do sada izvršavana samo u prekomorskim kolonijama. Napuštanje načela zajednice balkanskih naroda još pri sklapanju ugovora o zajedničkoj akciji protiv Turske oteralo nas je da se prebijamo i uzaman satiremo po vratolomnoj Arbaniji, a isterani iz nje odbačeni smo na Bregalnicu da se varvarski i suludo doljemo sa braćom. Jedna pogreška je povlačila drugu, jedan poraz dao je drugi. Tako je „realna" politika g. Pašića zapečaćena dvama vrlo realnim porazima: arbanskim i bregalničkim. A kada se

arbanska avantura hoće da pravda otsecanjem od Soluna, a bregalnički zločin odbacivanjem iz Arbanije, onda se more mora da istakne da je *uzrok oba zla jedan isti, naime: zavojevačka težnja buržoazije i vlasničkih klika i faktora na Balkanu i njihova nepsposobnost da ograničenom separatizmu gospodarećih interesa pretpostave načelo zajednice, koje su nekada propovedali mnogi njihovi predstavnici.*

Zavojevačko držanje Srbije prema arbanaskom narodu specijalno pružilo je jedno iskustvo više o velikoj opasnosti koju svaka borba između balkanskih naroda predsstavlja za jednu i drugu stranu. Ono je, u isto vreme, pokazalo i kako se politikom vlasničkih klada unosi mržnja među narode.

Danas je postalo vrlo rizično propovedati potrebu zajedničkoga rada sa Arbanasima. U pogubnoj utakmici da opravda jednu naopaku politiku buržoaska štampa je stvorila o Arbanasima čitavu kulu neistinitih i tendencioznih mišljenja, a osvajačka politika Srbije sa svojim varvarskim metodama morala je Arbanase ispuniti dubokom mržnjom prema nama. Ali toga nekada nije bilo. Srpska i arbanaska plemena pod Turskom, kao što se to vidi iz pričanja Marka Miljanova, živela su u bliskim vezama. Njih je spajala vrlo velika društvena srodnost, izražena u mnogim zajedničkim običajima, predanjima i uspomenama, kao i u mnogim zajedničkim akcijama protiv turskih vlasti; često puta postoji i krvno srodstvo. Prema onom što je u narodu zabeležio Miljanov, Kuči, Belopavlići, Hoti, Piperi, Klimenti nisu predstavljali uvek dve grupe plemena, arbanasku i crnogorsku, podeljenih u dva neprijateljska logora, već su ona često stajala na jednoj strani protiv zajedničkoga neprijatelja. Kao prilog tome da su uspomene na te bliske odnose živele u arbanaskom narodu može se uzeti i ona izjava Arbanasa koju je na svom putu po Arbaniji zabeležio Dositej Obradović: „mi smo sa Srbi jedan rod i pleme bili".

Mnogi faktori i događaji posle toga vodili su tome da namesto dobrih susednih donosa i osećanja srodnosti počinje širiti netrpeljivost i neprijateljstvo. U tom pravcu najviše su pridoneli s planom sprovođena politika razdora iz Carigrada i postupanje Srbije i Crne Gore prema arbanaskom stanovništvu za vreme ratova sa Turskom.

Ako je ipak iko imao uslova za sporazuman rad sa Arbanasima, to su ga imela Crna Gora i Srbija. Ne samo izmešanost naselja i srodnost susednih plemena već i uzajamnost interesa upućivali su ova dva naroda na sporazum i prijateljske odnose. Kao što put na Jadransko More ide preko jednostavnoga arbanaskoga naselja, veze Arbanasa sa unutrašnjošću poluostrva vode preko srpske granice. Kao što je nama potrebno more, još više je njima potrebno kopno. Ako nas upućuju na Arbanase brige za izvoz, Arbanase upućuju na nas brige za hleb. Ako se te dve strane ne sporazumevaju, one se uzajamno stešnjavaju i dave.

Ali svi izgledi za politiku sporazuma i prijateljstva razlupali su se u ovoj prilici nego više o jedan osion osvajački gest Srbije nego o sirovost arbanaskih plemena. Srbija nije ušla u Arbaniju kao *brat* nego kao *osvajač*. Šta više ona nije ušla ni kao *političar* već kao *grub soldat*. Iza grube vojničke praktike političar se nije video. Upravo, on je imao samo jednu misao koja se sadržavala u naređenju: idite i osvojite! Ili pokoriti ili propasti! Sa politikom koja nije računala *sa ljudima, sa plemenima, sa narodom* i prirodnom težnjom da i Arbanija steče i svoju samostalnost, Srbija je izgubila svaki dodir sa predstavnicima arbanaskoga naroda i njega odgurnula u očajnu mržnju prema

svemu srpskom. Ako arbanaski narod nije do sada predstavljao jednu nacionalnu celinu koju bi mogla zagrejati i pokrenuti jedna misao, ta zajednička misao je danas nažalost u opštem *nacionalnom* revoltu arbanaskoga naselja protiv varvarskoga postupanja njegovih suseda, Srbije, Grčke i Crne Gore, revoltu koji je jedan veliki korak u nacionalnom buđenju Arbanasa.

Oslanjajući se isključivo na soldatesku koja nema razumevanja ovih pitanja, srpska vlada, zanesena osvajačkom žudnjom i opsenjena stranim uticajem, nije čak umela iskoristiti svoju polugodišnju vlast u Severnoj Arbaniji ni za jedan akt koji bi ostavio traga i ublažio rane. Ona to nije umela učiniti čak ni u poslednjem času kada je pitanje o autonomiju Arbanije već bilo sazrelo. Narodne mase su žudno tražile oslobođenje iz bednoga čifčiskoga položaja, ali za takva *revolucionarna* dela imala je razumevanja samo Napoleonova vojska revolucije. Obrazovaniji redovi nisu krili od srpskih posada nepokolebljivu privrženost ideje autonomije Arbanije, ali to što bi umeo *politički* proceniti svaki engleski konzervativac bilo je i suviše daleko od srpskih radikalaca. Oni su nadirali ka moru na snagu. Kao neprijatelj Srbija je ušla u Arbaniju, kao neprijatelj je izašla.

Bezgranično neprijateljstvo arbanaskoga naroda prema Srbiji je prvi pozitvan rezultat arbanaske politike srpske vlade. Drugi još opasniji rezultat jest učvršćivanje u Arbaniji dve na zapadnom Balkanu najzainteresovanije velike sile, a ono predstavlja jedno iskustvo više da vsako međusobno neprijateljstvo balkanskih naroda koristi samo njihovom zajedničkom neprijatelju. Zavojevačko držanje Srbije, Grčke i Crne Gore nije moglo sprečiti stvaranje autonomne Arbanije, ali je ono toga najmlađega pigmeja na Balkanu gurnulo da se još pre pojave na svet preda na milost i nemilost Austro-Ugarske i Italije. Taj fakat je od velike opasnosti po mir i slobodno razvijanje Srbije. Jasno je da ta opasnost ne dolazi od toga što je autonomna Arbanija uopšte stvorena, već od toga što je ona stvorena u borbi protiv zavojevačkih želja susednih balkanskih državica, što je upravo od njih oteta zauzimanjem Austro–Ugarske i Italije i što je time uz ove dve države tako jako privezana. Tamo gde je prijateljstvo potreba i jedne i druge strane zavladalo je strasno neprijateljstvo, a prijateljske veze učvršćuju se između dve strane od kojih je jedna unapred osuđena da bude žrtva druge.

I jedan i drugi pozitivan rezultat osvajačke politike Srbije prema arbanaskom narodu osetile su državne financije i naš privredni razvitak, ali najviše one desetine hiljada robova što propadaju po arbanaskim krševima. Oni su izbačeni na granicu da svojim životima zaustavljaju talas ogorčenja koji su vlasnici zavojevačkom politikom izazvali i da čuvaju zemlju od opasnosti u koju je tom prilikom uvučena. Lancima kojima je htela okovati tuđi narod buržoazija je stegnula slobodu svoje zemlje i svoga naroda.

Dokle se, naposletku, osvajački pohod na Arbaniju hoće da opravda lažnim teorijama o nesposobonosti Arbanasa za nacionalni razvita, istinite, na žalost vrlo istinite zle posledice toga pohoda pokazale su pred celim narodom nesposobonost vlasničkih klasa za politiku narodnih interesa. Kakve će rezultate dati rad onih koji se u Arbaniji za autonimiju svoje zemlje bore, to je zasebno pitanje na koje će jedino budućnost dati tačan odgovor; ali potpun i skup poraz osvajačke politike naše buržoazije koja se protiv autonomije borila stoji pred nama kao svršen čin i zvoni kao jedna fina istoriska ironija na teoriju nacionalne „nesposobnosti" Arbanasa. A pošto sa porazom osvajačke politike

nije završen lanac opasnosti i žrtava po slobodu srpskoga naroda i budućnost Srbije, potrebno je bar sad pogledati istinu u oči i nasuprot predrasudama priznati: *da je borba koju danas arbanasko pleme vodi prirodna neizbežna istoriska borba za jedan drukčiji politički život nego što ga je imala pod Turskom i drukčiji nego što mu ga nameću njegovi svirepi susedi, Srbija, Grčka i Crna Gora.* Slobodan srpski narod treba tu borbu da ceni i poštuje koliko radi slobode Arbanasa toliko i svoje, i da svakoj vladi odreče sva sredstva za zavojevačku politiku.

Kao predstavnik proletarijata koji nije nikada bio izmećar zavojevačke politike vladajućih klasa, socijalna demokratija je dužna pratiti korak u korak istrebljivačku politiku vlasnika prema Arbanasima, žigosati je kao varvarstvo koje se pod lažnim izgovorom „više kulture" vrši, kao klasnu politiku buržoazije koja se najštetnije odaziva po klasne interese proletarijata, kao antinarodnu zavojevačku politiku koja dovodi u opasnost mir i slobodu zemlje i silno pogoršava položaj narodnih masa. Protiv te politike socijalna demokratija ističe svoju lozinku: *politička i ekonomska zajednica svih naroda na Balkanu, ne izuzimajući ni Arbanase, na osnovnici pune demokratije i potpune jednakosti.*

---

1 Vid. Fra. Lovro Mihačević. Po Albaniji. Dojmovi s puta. Str. 21–24.
2 Vid. „O Arnautima". Pismo od M. Č. Borba god. 1912. Br. 15.
3 Vid. Friedrich Engels, Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats. S. 78.
O krvnoj osveti kod Arbanasa Mihačević Veli: „Krvna se osveta ne smije zaboraviti, ona se mora, htio ne htio, osvetiti . . . Ubojica, da se bar za neko vrijeme očuva od krvne osvete, mora ostaviti svoju kuću i seliti u drugo selo. Ali rodaci ubijenoga imaju pravo ubiti ne samo baš ubojicu, nego i ma koga muškarca iz njegove kuće i iz njegove svojte, a i pored toga uvijek ostaje dužnost ubiti ubojicu. Pa budući osveta osvetu izaziva, to se događa, da se gomila krv na krv, te se ubijaju, da čitave porodice ostaju bez muške glave i tako utrnu. Osveta traje do pet, deset, dvadeset, pa gde i više od pedeset godina". Krvna osveta se izbjegava plaćanjem ili praštanjem. Sastanu se predstavnici jedne i druge strane, dvanaest ili više, u kući ubice na zbor na kome događaj raspravljaju. Ako se sporazum postigne, uvode ubicu vezanih očiju i ruku, pa zovnu uvređenoga da mu oprosti i u znak toga odreši oči i ruke. Drugi način izmirenja je ovakav. Ubica ode u pratnji dva tri prijatelja kući uvređenoga i vezanih ruku pada pred njim na koljena i moli za oproštaj. U znak praštanja uvređeni mu odreši ruke i vodi ga u kuću na čast. („Po Albaniji", str. 103–105.)
4 Vid. Život i običaji Arbanasa. Str. 47.
5 Vid. Vojvoda Marko Miljanov: Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi. Str. 105 i 106.
6 Vid. Voj. Marko Miljanov: „Život i običaji Arbanasa". Str. 15.
7 Balcanicus: Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska. Str. 111. Dr. Vladan Đorđević: Arnauti i Velike Sile. Str. 188.
8 Vid. Marko Miljanov: „Život i običaji Arbanasa". Str. 10.
9 Isto djelo. Str. 32.
10 Vid. Fr. Engels: Ursprung der Familie. Str. 92.
Marko Miljanov navodi za crnogorsko pleme Kuča ovaj karakterističan slučaj. Kada je jednom prilikom skadarski vezir poslao pare za potkupljenje Kuča, neko upita nekoga Ola Pranova: „Oćeš li, striko Ole, izdat' Drekalovića? " – „Ne, tako mi duše". „Ada oćeš li da ti dadem pulju (para)? " – „Oću tako mi duše".
11 Vid. Stojan Novaković: Tursko carstvo pred srpski ustanak 1800–1804. Srpska Knj. Zadruga, knj. 94.
12 Vidi D-r Jov. Hadži–Vasiljević: Arbanska Liga. Str. 42.
13 Vid. Dr. Jovan Hadži–Vasiljević: isto delo. Str. 101.
14 Vidi Otto Bauer: Die Nationalitatenfrage und die Sozialdemokratie. S. 20.

15 Vidi D-r Jov. Hadži Vasiljević: Arbanska Liga. Strana 125.
16 U Arbaniji još uvek Arbanasi muhamedanca ne zovu drugim imenom nego Turčin, kao što katolike zovu Latinima. Tako najčešće i oni sami sebe zovu.
17 Otto Bauer: Istočnjačke revolucije: „Borba", polumesečni spis socijalne demokratije. God. III, knj. 5. Str. 23.
18 Vid. P. Herre, Der Kampf um die Herrschaft in Mittelmeer. S. 64 i dalje.
19 Vid. P. Herre, isto delce. Str. 95.
20 Vid. Dr. Paul Rohrbach: „Deutschland unter den Weltvolkern". S. 235, 236.
21 Balkanicus: Albanski problemi i Srbija i Austro-Ugarska. Str. 62 i 64.
22 Isto delo. Str. 160. Kurziv je naš.
23 Vid. Jovan Cvijić: Izlazak Srbije na Jadransko More. Glasnik Srpskog Geografskog Društva. God II, sv. 2. Str. 198.
24 Upućujemo čitaoce na dragocene beleške druga Koste Novakovića koje su od 1 januara počele izlaziti u Borbi pod naslovom Četiri meseca u Srednjoj Albaniji.
25 U bezobzirnosti svojoj vlasti su otišle tako daleko da te takse naplaćuju po bruto težini, dakle i na daru, na težinu suda! Napr. sanduk piva od 50 flaša je težak 120 kgr: taksa se naplati od te težine, i ako samoga piva nema više od 35 kgr. Tako je i sa gasom, špiritusom i. t. d. Kod špiritusa napr. sudovi su obično gvozdeni, a potrošači plaćaju taksu ne samo na špiritus već i na gvožđe koje ne vide. Tako su te takse udvostručene i utrostručene.

UDK: 323.1(497.115) : 301.152.2(497.115)

*HAIREDIN HOXHA

PROCES NACIONALNE AFIRMACIJE ALBANSKE NARODNOSTI U JUGOSLAVIJI (IZBRANA POGLAVJA)

ODELJAK II: DRUŠTVENO-EKONOMSKI POLOŽAJ ALBANSKE NACIONALNOSTI U BURŽOASKOJ JUGOSLAVIJI

I UVOD

Proučevanje društveno-ekonomskog položaja albanske nacionalnosti u buržoaskoj Jugoslaviji, u sklopu našega rada, ima veliki značaj. Ono nam omogućava, ne samo upoznavanje jednog od najtežih perioda istorijske prošlosti Albanaca koji žive u Jugoslaviji, već nam otkriva i korene mnogih dogadjaja u socijalističkoj revoluciji i uzroke mnogih pojava i problema u savremenom životu Albanaca.

Kako je poznato, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca nastala je na bazi progresivnih težnji jugoslovanskih naroda za ujedinjenjem. Medjutim, s obzirom na to da je stvorena pod hegemonijom srpske monarhije i trulim kompromisom srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije, a pod okriljem velikih imperijalističkih sila, buržoaska Jugoslavija se od početka izrodila u reakcionarnu tvorevinu i instrument socijalnog i nacionalnog porobljavanja naroda i narodnosti Jugoslavije. Sličnu ocenu buržoaske Jugoslavije dala je i Treća zemaljska konferencija KPJ, koja je zaključila da je stvaranje Kraljevina Srba, Hrvata in Slovenaca „izvršeno pod diktatom imperijalističke politike Antante i srpske vladajuće klase, dovelo do nacionalnog i socijalnog porobljavanja radnih ljudi u Jugoslaviji".[1]

Ovakvu ocenu o buržoaskoj Jugoslaviji dao je Josip Broz Tito ukazujući da je „jedna brojčano neznatna šačica velikosrpskih hegemonista u svojoj pohlepi za bogaćenjem, na čelu sa kraljem, vladala 22 godine Jugoslavijom, stvarala režim žandarma, režim glavanjača, režim socijalnog i nacionalnog bespravlja".[2]

Bivša Jugoslavija, kao režim socijalnog i nacionalnog bespravlja, vršila je poseban pritisak na makedonsku naciju, naročito na albansku nacionalnost u Jugoslaviji. Govoreći o ovoj činjenici, drug Tito kaže: „Rodjena na Krfu, u Londonu i Parizu, versajska Jugoslavija je postala najtipičnija zemlja nacionalnog ugnjetavanja u Evropi. Hrvati, Slovenci i Crnogorci bili su potčinjeni, Makedonci, Arnauti i drugi bili su porobljeni i podvrgnuti bespravlju".[3]

---

* Pričujoči tekst Hairedina Hoxhe je del njegove disertacije „Proces nacionalne afirmacije Albanske nacionalnosti u Jugoslaviji".

Izbor iz disertacije je s strani uredništva narejen popolnoma samostojno. V izboru nas je vodila pred sem misel, dati prikaz zgodovine družbenih odnosov na Kosovu. Ker je zgodovina Kosova do prve svetovne vojne sijajno obdelana v tekstu Dimitrije Tucoviča, smo iz disertacije izbrali tista poglavja, ki govore o družbenih razmerah, s poudarkom na nacionalnem vprašanju na Kosovu od konca prve svetovne vojne pa vse do danes. Pri tem smo se izognili vsem tistim poglavjem, ki izstopajo iz obzorja zgodovinskega prikaza, kar seveda ne pomeni, da jim s tem zmanjšujemo njihovo siceršnjo znanstveno vrednost in utemeljitev.

Činjenicu da su Albanci u Jugoslaviji bili posebno podvrgnuti bespravlju i pritisku istakla je i svestrano osudila još Prva konferencija KPJ.[4] Nju je podvukla i Treća konferencija KPJ ističući da su kompaksne mase Albanaca „podvrgnute ugnjetavanju srpske buržoazije".[5]

Ukazujući na posebno težak položaj albanske nacionalnosti u staroj Jugoslaviji, Rezolucija Prvog zasedanja Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora Kosova i Metohije održana 1943. godine istakla je: „Albanski narod na Kosovu i Metohiji, ne samo da je politički, nacionalno i ekonomski ugnjeten, nego je bio podvrgnut i fizičkom istrebljenju. Odricana su mu sva nacionalna prava. Njegovi predstavnici bili su verni agenti velikosrpske hegemonističke klike za pljačku i ugnjetavanje".[6]

Da se u bivšoj Jugoslaviji nad Albancima vršio najteži pritisak potvrdjuje i Laslo Rehak, ukazujući da su „od nacionalnih manjina Šiptari, bez sumnje, bili u najtežem položaju . „. . Ova najbrojnija manjina stvarno je bila podvrgnuta istrebljenju". Zato su, po njemu, „Šiptarske mase pružile otpor takvoj politici, a taj otpor je u krvi ugušen".[7] Uporedjujući položaj manjina u Vojvodini i na jugu Jugoslavije, Rehak ukazuje na činjenicu da su nacionalne manjine u Vojvodini bile u povoljnijem položaju. Uzrok ovome, po Rehaku, leži u tome što je Vojvodina bila otvorenija prema Evropi i što je jugoslovenska vlada u ovom regionu poštovala Sistem manjina Lige naroda.[8]

Slično mišljenje o posebno teškom položaju Albanaca zastupa i Živko Avramovski, konstatujući da su „u nacionalnom, kulturnom, ekonomskom i političkom pogledu Šiptari bili u težem položaju od ma koje nacionalne manjine" u buržoaskoj Jugoslaviji.[9]

Kako se u bivšoj Jugoslaviji gledalo na Albance može se videti i iz jednog izveštaja žandarmerijske komande Jugoslavije iz 1924. godine u kome se kaže: „Po mnogim srezovima Južne Srbije žive Arnauti, narod surov, nekulturan, nepoverljiv, lukav, nepokoran, sa pravnim pojmovima iz najstarijeg perioda razvijanja krivičnog prava" itd.[10]

Upravo ovaj deo našeg rada ima za cilj da ukaže na specifično težak položaj albanske nacionalne manjine u buržoaskoj Jugoslaviji, da razobliči raznovrsne oblike i metode kolonijalne politike režima prema Albancima i da ukaže na reperkusije takve politike u medjunacionalnim odnosima na Kosovu. Ovaj rad, takodje, treba da pokaže da je stara Jugoslavija primenjivala prema Albancima sve solucije pritiska i diskriminacije, poznate u arsenalu politike buržoaskih država prema nacionalnim manjinama. Iz činjenica navedenih u ovom radu, mogu se sagledati i negativne reperkusije koje je ovaj pritisak na Albance imao na dalje tokove njihovog nacionalnog razvoja i na savremene probleme nacionalne afirmacije albanske nacionalnosti u socijalističkoj Jugoslaviji.

II NEKE DEMOGRAFSKE ČINJENICE O ALBANSKOJ NACIONALNOSTI U BURŽOASKOJ JUGOSLAVIJI

U ovom radu, naveli smo da je krajem XIX i početkom XX veka u predelima gde danas žive Albanci u Jugoslaviji postojalo 550 do 600 hiljada Albanaca. Medjutim, po popisu stanovništva od 1921. godine utvrdjeno je da u navedenim predelima živi samo 439.631 pripadnik albanske nacionalnosti.[11]

Ovaj podatak pokazuje da je broj Albanaca u medjuvremenu smanjen za oko jednu trećinu i pored činjenice da je za ovu nacionalnost uvek bio karakterističan visok prirordni priraštaj.

Ako analiziramo uzroke koji su doveli do smanjivanja Albanaca u predelima Jugoslavije u odnosu na njihov broj krajem XIX veka, onda posebno treba ukazati na sledeće:

1. Veliki broj Albanaca masakriran je u toku Balkanskog rata, za vreme Prvog svetskog rata i prilikom ponovnog dolaska jugoslovenske vojske u predele gde su živeli Albanci u Jugoslaviji 1918. godine. Na jednom kongresu Kosovskog komiteta u Vljori 1921. godine naveden je broj i konkretan spisak oko 12.371 lica, ubijenih od strane srpske i crnogorske vlasti.[12] Pored toga, jedan broj Albanaca izgubio je život u toku intenzivnih i žestokih ustanaka protiv Turske 1908`1912. godine, a jedan broj je pogubljen od strane austrougarske i bugarske vojske.

2. Do smanjivanja broja Albanaca došlo je i zbog brojne migracije pripadnika ove nacionalnosti u Tursku i Albaniju u toku balkanskih i Prvog svetskog rata i usled uključivanja znatnog broja Albanaca u nacionalno-kačački pokret u vreme obavljanja popisa stanovništva 1921. godine.

3. Osetno smanjenje broja Albanaca u Jugoslaviji u odnosu na broj koji je utvrdjen krajem XIX veka bilo je i posledica neadekvatnog, tendencioznog i nerealnog popisa stanovništva 1921. godine u odnosu na albansku nacionalnost. Upravo, vladajući krugovi buržoaske Jugoslavije prilikom popisa stanovništva primenjivali su razne mahinacije i špekulacije kako bi pokazali da u Jugoslaviji živi manji broj Albanaca. U tom cilju, vladajući krugovi su tolerisali i namerno podstrekavali izjašnjevanje Albanaca za Turke ili Muslimane – nacionalno neopredeljene. To im je pošlo za rukom, zahvaljujući niskoj nacionalnoj svesti Albanaca – verski zavedenih – koji su veći značaj pridavali verskoj nego nacionalnoj pripadnosti i, istovremeno, poistovećivali pripadnost muslimanskoj veri sa pripadnošću turskoj nacionalnosti. Nerealnost popisa albanskog stanovništva 1921. godine ističe i Laslo Rehak ukazujući da su ti podaci nepouzdani zbog političkih prilika koje su vladale 1921. godine „u takozvanoj južnoj Srbiji i zbog velikosrpske politike prema Albancima".[13]

Nerealnost podataka iz popisa stanovništva 1921. godine očigledna je ako se uporede podaci o broju Muslimana i Albanaca u krajevima gde su pretežno živeli Albanci. Prema navedenom popisu, u tim predelima živelo je oko 800.650 Muslimana, od toga svega 439.657 Albanaca.[14] Medjutim, poznato je da su gotovo svi Albanci koji žive u Jugoslaviji pripadali muslimanskoj veri i da u ovim predelima oni predstavljaju većinu muslimanskog stanovništva. Ako se ima u vidu i činjenica da je 1921. godine bilo svega 135.000 Turaka, onda se može zaključiti da se veliki broj Albanaca izjašnjavao za Muslimane ne opredeljujući se nacionalno.[15] Slični procesi došli su do izražaja i u popisu 1931. godine.

Narealnost broja Albanaca utvrdjenog popisom stanovništva 1921. i 1931. godine uočava se uporedjivanjem tih podataka sa podacima popisa stanovništva od 1948. godine, kada je, i pored žrtava u toku Drugog svetskog rata, utvrdjeno da u Jugoslaviji živi preko 750.000 Albanaca.[16] Ta nerealnost postaje još očiglednija kad se uporede procenti Albanaca u pojedinim sredinama na osnovu podataka iz popisa za vreme Turske, 1931. godine i 1948. godine:

Srez	procenat Albanaca Za vreme Turske	1931.	1948.
Šarplaninski	79,5	42,2	85,0
Grščanički	82,8	41,0	67,5
Kosovskomitrovački	61,5	25,0	44,0[17]

Navedene činjenice očigledno potvrdjuju da je broj Albanaca, iskazan popisom stanovništva 1921. i 1931. godine, bio mnogo manji od stvarnog broja pripadnika ove nacionalnosti u buržoaskoj Jugoslaviji. To se vidi i iz jednog statističkog podatka koji je dao Antonio Baldacio 1925. godine. U njegovoj knjizi tvrdi se da je 1929. godine u Jugoslaviji živelo 700 hiljada Albanaca. Iako se ova cifra ne može uzeti sa sigurnošću, ipak se na osnovu navedenih činjenica može zaključiti da je od 1918. do 1941. godine u Jugoslaviji živelo oko 600 do 700 hiljada Albanaca. Glavni uzrok tome što je režim bivše Jugoslavije smanjivao broj Albanaca u Jugoslaviji povezan je sa njegovom težnjom da prikrije nacionalnu homogenost predela u kojima su živeli Albanci u Jugoslaviji.

III PRAVNI POLOŽAJ ALBANACA U BURŽOASKOJ JUGOSLAVIJI

I pored toga što je albanska nacionalna manjina u bivšoj Jugoslaviji bila najbrojnija, što je srpska buržoazija obećavala albanskim ustanicima protiv Turske da će se Srbija zalagati za slobodu i ravnopravnost albanskog naroda, što je Prvi svetski rat vodjen pod parolom samoopredeljenja naroda, i što je Pariska konferencija ustanovila prava nacionalnih manjina – albanska nacionalna manjina nije uživala nikakva nacionalna prava i nad njom se vršio totalan pritisak i diskriminacija.[18]

Iako su nacionalne manjine u celini u buržoaskoj Jugoslaviji uživale minimalna nacionalna prava, albanska nacionalna manjina nije u praksi uživala ni ta prava. Prava nacionalnih manjina u Jugoslaviji zasnivala su se na medjunarodnim i unutrašnjim izvorima prava.

a) Medjunarodni izvori prava nacionalnih manjina

Još Berlinskim ugovorom 1878. godine, kada je Srbija dobila četiri okruga u kojima su brojno živeli i Albanci, srpska vlada se obavezala da će gradjanima ovih krajeva obezbediti ne samo opšta gradjanska prava, već i posebna nacionalna i verska prava. Medjutim, ni ranije u okviru Srbije, niti pod režimom buržoaske Jugoslavije, praktično, ova obaveza prema albanskoj nacionalnosti nije izvršavana.

Sledeći medjunarodni izvor prava koji se mogao odnositi i na albansku nacionalnost u Jugoslaviji bio je Senžermenski ugovor o pravima nacionalnih manjina, sklopljen izmedju Društva naroda i jugoslovenske vlade. U ovom ugovoru sadržana su sledeća prava nacionalnih manjina:

– u uvodnom delu se kaže: „Da država Srba, Hrvata i Slovenaca svojevoljno želi da stanovnicima svih teritorija, koje ulaze u njen sastav, ma koje rase, jezika ili vere oni bili, obezbedi potpunu garanciju da će se sa njima i nadalje upravljati saobrazno slobodi i pravdi";

– u članu 1. Jugoslavija se obavezuje da će ovaj ugovor imati ustavni karakter i da ni jedan unutrašnji pravni akt ne može biti suprotan njegovim odredbama;

– u članu 2. garantuje se svim gradjanima, bez obzira na nacionalnu i versku pripadnost, zaštita života i slobode;

– članovima 3, 4, 5 i 6 regulišu se pitanja državljanstva domicila i iseljevanja;

– u članu 7. garantuju se i neka posebna nacionalna prava kao što su da „nikakvo ograničenje neće se propisati protiv slobode upotrebe ma kojeg jezika od strane svakog srpsko–hrvatskog–slovenačkog pripadnika, bilo pripadnika, bilo privatno ili u trgovačkim odnosima, bilo u pogledu vere, štampe ili za izdanja svake vrste, bilo na javnim zborovima. I pored ustanove jednog zvaničnog jezika, od strane vlade Srba, Hrvata i Slovenaca, daće se umesne olakšice srpsko–hrvatsko–slovenačkim pripadnicima drugih jezika a nezvaničnim, da se mogu poslužiti svojim jezikom bilo usmeno ili pismeno i pred sudovima";

u članu 8. garantuje se „da etičke, verske i jezičke manjine mogu o svome trošku da podižu, upravljaju i nadziru dobrotvorne, verske i socijalne ustanove, škole i druge vaspitne zavode, s pravom da se tu služe svojim jezikom";

– član 9. predvidja obavezu države da u gradovima i srezovima, gde u većem broju žive manjine, obrazuje osnovne škole o državnom trošku na jezicima nacionalnih manjina, kao i njenu dužnost da dodeljuje finansijska sredstva za izdržavanje vaspitnih, verskih i dobrotvornih organizacija. Treba podvući da ovaj član jedino nije važio za predele koje je Srbija osvojila 1912. godine, tj. krajeve u kojima su uglavnom živeli Albanci, Turci, Makedonci i Bugari;

– u članu 11. se predvidjaju medjunarodne garancije i sankcije za sprovodjenje navedenog ugovora.[20]

Iz izloženog može se videti da se, osim člana 9, sva prava Senžermenskog ugovora odnose i na albansku nacionalnu manjinu u Jugoslaviji, kao na posebnu etničku, rasnu i jezičku grupu. U vezi s tim, netačna je tvrdnja Lj. Stojkovića i M. Matića „da odredbe o zaštiti manjina (radi se o Senžermenskom ugovoru – HH) ne važe za teritorije bivše kraljevine Srbije, već isključivo za one pokrajine koje su priključene posle 1. januara 1913. godine".[21] Sličan stav zauzima i Koča Jončić koji smatra da senžermenski ugovori ne priznaju nikakva prava albanskoj i turskoj nacionalnoj manjini,[22] što, po našem mišljenju, nije tačno.

Istina je, da je jugoslovenska vlada uložila krajnje napore da se ne prihvati Senžermenski ugovor, ili da se bar tim ugovorom ne obuhvate prava nacionalnih manjina u krajevima koje je obuhvatila Srbija do 1913. godine. Pašićeva vlada je jednim dokumentom odbila Ugovor o manjinama u Jugoslaviji i u pismu predsedniku Društva naroda Klemansu tražila da se iz ugovora „izuzmu sve teritorije Kraljevine Srbije, onakve kakve su bile početkom rata".[23] Ovim se težilo da se iz Senžermenskog ugovora izuzmu prava albanske, turske, makedonske i bugarske nacionalnosti. Medjutim, Klemanso, pobijajući „argumente" jugoslovenske vlade, u svom pismu predsedniku vlade Jugoslavije Nikoli Pašiću odbio je „traženo izdvajanje da se iz Ugovora o manjinama izuzme teritorija Kraljevina Srbije, onakva kakva je bila u početku rata".[24] Iako je u vezi sa usvajanjem Ugovora o manjinama došlo do ostavke vlade Ljube Davidovića, ipak je Jugoslavija morala da prihvati Ugovor kako je obrazlagao Klemanso odbijajući Pašićeve zahteve.[25]

Prema tome, kako si i iz same preambule vidi, Ugovor o manjinama odnosio se na celu državu Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca odnosno na „stanovništvo svih terotiorija, koje ulaze u njen sastav"[26] a ne, kako tvrde pojedini teoretičari, samo za teritorije koje niso obuhvaćene srpskom državom do 1913. godine. Ovaj izuzetak važio je samo za član 9. u kome se predvidja pravo nacionalnih manjina na školovanje dece u odnosnim školama o državnom trošku, jer se ta obaveza ne odnosi na teritoriji Srbije do 1913. godine. Dakle, ceo Senžermenski ugovor, osim člana 9, mogao se odnositi i na albansku nacionalnost u Jugoslaviji. Sličnu tvrdnju iznosi i Laslo Rehak koji ukazuje da se „pitanje primene mirovnih ugovora o manjima odnosilo i na Srbiju pre rata" i na njene teritorije.[27]

Drugo je pitanje, koliko su režimi buržoaske Jugoslavije u praksi sprovodili obaveze iz Senžermenskog ugovora i prema albanskoj nacionalnoj manjini u Jugoslaviji. U tome se slažemo sa Kočom Jončićem da su se pomenute rezerve Jugoslavije prema ugovoru o manjinama u odnosu na Albance ispoljile u tome što „ni jedna vlada bivše Jugoslavije za vreme čitavog njenog postojanja nije praktično priznavala prava albanskoj nacionalnoj manjini koja je bila najbrojnija u Jugoslaviji"[28]. Prema tome, što se tiče albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, Senžermenski ugovor ostao je samo mrtvo slovo na papiru.

Komentarišući motive suprotstavljanja jugoslovenske vlade usvajanju Senžermenskog ugovora o manjinama, Milan Bartoš kaže „da srpska monarhistička vlada nije htela da prihvati Sistem manjina Društva naroda, jer je ona radila na stvaranju „terena" za nasilno posrbljavanje Makedonaca i Šiptara u Makedoniji i na Kosovu i Metohiji."[29]

KPJ je imala pozitivan stav u odnosu na prava koja je sankcionisao Sistem manjina Lige naroda, iako je kritikovala njihovu jednostranost i nedovoljnost. Za ta prava se zalagao i Albanski nacionalni pokret za vreme buržoaske Jugoslavije.[30]

Tako je Komitet za odbranu Kosova, septembra 1924. godine uputio memorandum Društvu naroda tražeći da se u duhu Senžermenskog ugovora obustavi pritisak na albansku nacionalnost u Jugoslaviji. Navodeći konkretne dokaze o teškim zločinima koje jugoslovenske vlasti vrše prema Albancima, u memorandumu se kaže da se u odnosu na ovu nacionalnost ne poštuju nikakva prava predvidjena u ugovoru o manjinama pa ni pravo na život.[31] U memorandomu se posebno podvlače sledeće činjenice:

1. Da su jugoslovenske vlasti organizovale oružane bande u predelima gde žive Albanci, koje ubijaju nevine seljake, pljačkaju i uništavaju njihovu imovinu i vrše druga zlodela nad nevinim gradjanima;

2. da te vlasti masakriraju nedužno stanovništvo, žene i decu, pravdajući takva dela odmazdom prema pripadnicima kačačkog pokreta;

3. da one masovno eksproprišu ziratnu zemlju siromašnih seljaka, kao navodno napuštenu zemlju kačaka;

4. da jugoslovenske vlasti masovno oduzimaju zemlju albanskih seljaka, na bazi takozvanog Zakona o agrarnoj reformi, i da na tu zemlju koloniziraju slovenski živalj;

5. da te vlasti nasilno iseljavaju albanski živalj iz njegovih ognjišta i prisiljavanju ga na opciju za Tursku i Albaniju;

6. da se u Jugoslaviji prema Albancima ne poštuju nikakve medjunarodne obaveze i garancije niti Ustav i postojeći zakoni i

7. da se u odnosu na Albance državna delatnosti ne zasniva na zakonodavstvu, već da su postupci anarhični i bez odgovornosti.[32]

Sličan memorandum uputio je Društvu naroda i Komitet za oslobodjenje Kosova, osnovan 1925. godine sa Hasan Prištinom na čelu. Septembra te godine Društvu naroda je dostavljen dokument u kome se ukazuje na to da u Jugoslaviji živi blizu polovina albanske nacije i da ona u ovoj državi doživljava težak pritisak i teror. U njemu se navodi da je jugoslovenska vlada zabranila list „HAK", organ albanske nacionalne manjine u Jugoslaviji, da je raspustila „Djenijet", političku organizaciju Albanaca, da se nad nedužnim albanskim stanovništvom vrši masovan teror, navodno radi likvidacije kačačkog pokreta da se vrši nasilno iseljevanje Albanaca za Tursku i da je naglo smanjen broj poslanika u Skupštini nakon likvidacije „Djenijeta".[33]

Medjutim, ove memorandume Društvo naroda nije niti razmotrilo niti je bilo šta preduzelo te ničim nije doprinelo poboljšanju položaja albanske nacionalnosti u Jugoslaviji.

Jedno vreme za probleme nacioalnih manjina interesovala se i Balkanska konferencija, osnovana od balkanskih država. Medjutim, kada je počela znatnije i intenzivnije da se zalaže za prava nacionalnih manjina, predvidjenih u ugovorima Društva naroda, jugoslovenska vlada se oštro ogradila od njene aktivnosti. U vezi s tim, delegat Jugoslavije S. Djordjev je izjavio: „Ono što radi Balkanska konferencija u pogledu pitanja manjina to je čisto zabadanje trna u zdravu nogu i to se može ljuto osvetiti" Balkanskoj konferenciji.[34] Prema tome, aktivnost ove ustanove je osujećena od samih njenih članova, kao što je to bio slučaj sa Jugoslavijom.

Jugoslovenska vlada je sve činila da albanska nacionalnost ne postane predmet pažnje medjunarodne javnosti i medjunarodnog prava, pa je oštro reagovala na zabrinutost albanske vlade za položaj Albanaca u Jugoslaviji. Tako, naprimer, kada je albanska vlada, pod pritiskom progresivnih snaga Albanije, tražila da se poštuju prava albanske nacionalne manjine u Jugoslaviji, jugoslovenska vlada je na to vrlo oštro reagovala. Štaviše, jugoslovenski generalštab je izjavio: „Mi smo stali na stanovište da arbanaškom življu mi nismo oduzeli nikakva prava, jer on – nikada nije imao pravo na škole niti druge institucije u kojima se narod vaspitavao."[35] Prema tome, može se zaključiti da su medjunarodni izvori prava za položaj albanske naciolane manjine u Jugoslaviji bili dosta skučeni. No, ipak, da su oni poštovani u praksi, predstavljali bi značajnu osnovu za minimalne uslove života i ravnopravnosti Albanaca u Jugoslaviji. Medjutim, navedena prava iz medjunarodnih ugovora, u odnosu na Albance, ne samo da nisu poštovana, već se prema njima vršio svestrani pritisak, koji, u tom obimu i intenzitetu, nije bio poznat kod drugih država u Evropi, naročito ne onih koje su bile dužne da sprovode obaveze Sistema manjina Lige naroda, kao što je bio slučaj sa Jugoslavijom.

b) Unutrašnji izvori prava nacionalnih manjina

Pored medjunarodnih izvora prava nacionalnih manjina u Jugoslaviji, postojali su i unutrašnji izvori za prava nacionalnih manjina, koji su mogli biti značajni i za položaj albanske nacionalnosti u Jugoslaviji.

Najznačajniji unutrašnji izvor prava nacionalnih manjina u Jugoslaviji sadržan je u članu 16. Ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izglasanog 28.

juna 1921. godine. U tom članu se kaže: „Manjinama druge rase i jezika daje se osnovna nastava na njihovom jeziku, pod pogodbama koje će propisati zakon[36]. S obzirom na to da je albanska nacionalnost faktički pripadala odredjenoj rasi i jeziku, očigledno je da se ova ustavna odredba mogla primenjivati i u odnosu na Albance u Jugoslaviji.

Osim toga, značajne postavke za prava albanske nacionalnosti u Jugoslaviji sadržane su i u sledećim odredbama navedenog Ustava kao što su: „Svi su gradjani pred zakonom jednaki. Svi uživaju jednaku zaštitu vlasti," ili „U porodičnim i naslednim poslovima Muslimanima sude državne šerijetske sudije" itd.[37] Medjutim, činjenice iz ovog rada očigledno pokazuju da pripadnici albanske nacionalnosti u Jugoslaviji nisu bili jednaki pred zakonom, već se prema njima primenjivala totalna diskriminacija. Što se tiče šerijetskih sudova, oni su istina formirani, ali u njima nije bilo Albanaca niti se u njihovoj delatnosti mogao upotrebiti albanski jezik. Opšta karakteristika rada tih sudova bila je kršenje zakonitosti, korumpcija i raznovrsne špekulacije.

Na osnovu člana 16. pomenutog Ustava, donet je Zakon o narodnim školama 1929. godine koji u članu 45. kaže: „U mestima gde u znatnoj meri stanuju državljani drugog jezika stvoriće se posebna odeljenja osnovne škole za njihovu decu . . . Nastava u ovim odeljenjima izvodi se na nastavnom jeziku učeničkom".[38] Iako su u predelima Kosova, zapadne Makedonije i delovima Crne Gore Albanci živeli kompaktno u pojedinim krajevima i ispunjavali uslov koji je predvidjao zakon, u praksi nigde nije otvorena škola niti odeljenja na albanskom jeziku.

Zakon o narodnim školama obavezuje decu čiji je jezik državni da moraju slušati nastavu isključivo na državnom jeziku, dok se prema pripadnicima manjina čini diskriminacija i omogućuje da u mestima gde postoje škole na njihovom jeziku prate nastavu na državnom jeziku. Iz ovoga je jasna težnja za asimilacijom nacionalnih manjina, što je i bio slučaj sa onom decom albanske nacionalnosti koja su se školovala na srpskohrvatskom jeziku.

Navedeni zakon o narodnim školama sankcioniše samo one škole nacionalnih manjina koje su postojale do 1929. godine i zabranjuje dalje osnivanje novih škola ili njihovih odeljenja na jezicima nacionalnih manjina[40]. Ovo je bilo direktno upereno protiv albanske nacionalne manjine, koja do tada nije imala škole na svom jeziku, a koja je stalno insistirala da joj se obezbedi to pravo. Isto tako, zakon je predvidjao obavezu države da podiže škole u zaostalim krajevima Jugoslavije, ali mada su krajevi gde su živeli Albanci bili najnerazvijeniji, ovde je izgradjeno i najmanje škola.[41]

Diskriminacija prema nacionalnim manjinama, naročito albanskoj, koja je bila na najnižem kulturnom nivou, vršila se i pomoću kriterijuma za postavljanje službenih lica i preko izbornog zakona. Tako je izborni zakon predvidjao da su „sva zvanja u svim strukama državne službe dostupna pod uslovima" da gradjanin države Srba, Hrvata i Slovenaca „govori i piše narodnim jezikom"[42]. Ova zakonska odredba bila je velika smetnja pripadnicima albanske nacionalnosti, koji mahom nisu znali srpskohrvatski jezik, da budu primljeni u državnu upravu i izabrani za narodne poslanike.

Novi Ustav, izglasan 1931. godine, ne obnavlja član 16. iz starijeg Ustava o pravima nacionalnih manjina, niti, pak, razradjuje ovu materiju nekom drugom odredbom. Novi izborni zakon, medjutim, kao i ranije, sankcioniše obavezu poznavanja državnog jezika za izbor u državnu službu ili za kandidovanje za

poslanika ili senatora.[43] Na ovaj način, zadržana je diskriminacija u pogledu poslanika iz redova albanske nacionalnosti, zbog nepoznavanja državnog jezika.

Pored pravnih normi, i administrativno–teritorijalne podela Jugoslavije bila je sračunata na što uspešnije razbijanje homogenosti regiona u kojima su živeli Albanci u Jugoslaviji. U tom smislu su razgraničene 33 županije, a posle šestojanuarske diktature podela na banovine tako je izvršena da su predeli gde su živeli Albanci rasparčani na Vardarsku, Moravsku i Zetsku banovinu.[44]

Iz navedenog se može konstatovati da su postojali izvesni medjunarodni i unutrašnji izvori prava nacionalnih manjina koji su se mogli odnositi i na albansku nacionalnost u Jugoslaviji. Medjutim, ova prava nisu praktično realizovana, što pokazuje da je politika države bila nejednaka u odnosu na pojedine nacionalne manjine, a, kako će naš rad pokazati, nejednaka i prema pojedinim socijalnim grupama pojedinih nacionalnih manjina.

U odnosima prema albanskoj nacionalnoj manjini, koja je bila najbrojnija u Jugoslaviji i u regionima u kojima je živela najkompaktnija i etnički i sociološki najspecifičnija, vladajući krugovi nisu polazili od pravnih normi niti su se trudili da poštuju pravni sistem. Diskriminatorski odnos prema Albancima ogleda se u činjenici da je prema njima sprovedena „kolonizatorska, velikosrpska politika praktično svih gradjanskih partija..."[46] U tome se naročito isticala „anti-albanska koncepcija radikalne vlade Nikole Pašića", koja je krunisala politikom izlaska na more, i koja se „nije menjala ni u novim uslovima posle Prvog svetskog rata".[47] U tom pogledu posebne funkcije imale su vojne vlasti koje su, naročito u nenormalnim uslovima, „sprovodile grubu ugnjetačku politiku prema Šiptarima."[48]

Prema tome, iako su postojali medjunarodni i unutrašnji izvori prava koji su mogli biti relevantni i za albansku nacionalnost u Jugoslaviji, te pravne norme u odnosu na Albance nisu poštovane, jer su vladajući krugovi, zbog političkih i osvajačkih ciljeva, težili tatalnoj eliminaciji albanske nacionalnosti iz predela buržoaske Jugoslavije. U tom cilju, režimi bivše Jugoslavije primenjivali su sve solucije pritiska i nisu prezali ni od najgrubljih metoda kolonijalne diskriminacije da bi se Albanci proterali sa tla Jugoslavije.

IV. POLITIKA TERORA I FIZIČKOG GENOCIDA NAD ALBANCIMA U BURŽOASKOJ JUGOSLAVIJI

U sprovodjenju generalne linije velikosrpske buržoazije o eliminisanju Albanaca sa tla Jugoslavije, važnu ulogu trebalo je da odigra fizički genocid i opšta politika terora i političkog pritiska. Ovakvu politiku permanentno su sprovodili svi režimi bivše Jugoslavije i sve njene buržoaske stranke. U tome se popuštalo samo onda kada su se političke stranke borile za pridobijanje albanskih glasova na izborima.

Govorili smo o teškom teroru i brojnom masakru koji su vladajući krugovi Srbije i Crne Gore izvršili nad Albancima u periodu od 1912. do 1915. godine. Prilikom drugog dolaska jugoslovenske vojske, 1918. godine u krajeve gde su živeli Albanci, vladajući krugovi su se prema njima nešto pomirljivije ponašali. To je bilo uslovljeno prisustvom vojske velikih sila, naročito Francuske, koja je garantovala da se ne vrše medjusobni pokolji. Isto tako, vladajući krugovi su želeli prvo da učvrste vladu pa da se onda obračunaju sa Albancima.

Medjutim, čim je saveznička vojska otišla sa područja gde su živeli Albanci i pošto je organizovana vlast, pojačani vojni garnizoni i žandarmerijske stanice, albanske mase bile su podvrgnute novom pritisku i teroru. Tada su vladajući krugovi organizovali čitav sistem terora i fizičkog genocida. Za organizovanje terorističkih akcija oni su iskoristili prisustvo kačačkog pokreta koji se borio protiv nacionalnog porobljavanja od strane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Masovne masakre i žestok teror vršile su četničke bande organizovane u posebne terorističke jedinice, kao što su bile one pod rukovodstvom Koste Pećanca i Milića Krstića. Teror ovih jedinica trajao je mesecima i godinama. O teroru Milića Krstića i Koste Pećanca list „HAK" je pisao: „Muslimani su izgubili svest i ne znaju kome da se obrate, svuda im se vrata zatvarju i sa prezirom im se odgovara . . . Da ne znaju ni za kakva nedela . . . Pravda koja bi imala snagu da prodre do naših napaćenih krajeva, potresla bi se kada bi znala na kakav način se muče Muslimani . „. . Milioni naše dece i žena, koji strepe od straha i žele da osiguraju bolji život, mole za pravdu."

posebnu ulogu vršila je organizacija „Crna ruka", rukovodjena direktno od strane kralja, koja je imala ovlašćenja da se u svojim postupcima ne obazire ni na Ustav, niti na bilo koje zakone. Isto tako, teror su vršili vojni garnizoni i žandarmerijske stanice. Tako su terorističke bande samo u toku par meseci u djakovačkom srezu masakrirale 250 Albanaca, zapalile 300 albanskih kuća, opljačkale 900 domaćinstava i 12.000 grla stoke.[50] Masovan fizički genocid nad Albancima izvršen je „u poznatom lapskom pohodu", kada je stradalo više od hiljadu ljudi. U selu Dubnici, prilikom prolaska jedne ekspedicije, nije ostao niko živ.[51] U vezi sa ovim masovnim masakrom nad nedužnim ljudima, ženama i decom, uložen je protest albanskih poslanika u jugoslovenskoj skupštini, ali vlada nije htela da odgovori na njega. U jugoslovenskom parlamentu je rečeno da je prilikom masakra „ubijena jedna žena, koja je bila majka jednog deteta od godinu dana, i dete je ostalo dugo na mrtvim majčinim prsima, celu noć, i sutradan je jedna rulja došla i dete na majčinim nedrima rasparčala. Tu je bilo slučajeva da su živa deca sa kolevkama u grob pokopana. Gospodo – uzviknuo je poslanik – niko se nije uzeo na odgovornost za ova zlodela.[52]

Drastičan dogadjaj ove vrste desio se i u selu Pesočani, blizu Ohrida, 1920. godine. Pošto je jedan žandarm dojadio seljacima ovog sela, nakon mnogih zahteva da se premesti iz ovog mesta, prilikom vršenja terora nad jednim seljakom, on je ubijen. Posle tog ubistva, svi seljaci pobegli su u šumu. Na bazi poziva načelnika sreza seljaci da se vrate kućama i njegove garancije da im ništa neće biti „veći deo tih seljaka vratio se natrag u selo, ali preko noći selo su opkolili i sve ono što se našlo u selu pobijeno je bez razlike da li je muško ili žensko, staro ili mlado, tako da danas u tom selu nema ni jednog stanovnika".[53]

Vojni garnizoni i žandarmerijske stanice najgrublje su se odnosili prema nedužnom stanovništvu u onim prilikama kada su u borbama sa kačacima doživljavali totalan poraz. Oni su vršili odmazdu i osvetu za poraze sa kačacima nad nedužnim i nevinim albanskim stanovništvom.[54]

Masovan teror nad albanskim stanovništvom vršen je naročito 1936. godine, nakon albansko-italijanskog ugovora o saradnji, kada se Jugoslavija osećala ugrožena od Italije, pa je vršila pritisak nad graničnim stanovništvom albanske nacionalnosti i aranžirala incidente na granici prema Albaniji.[55] Isto tako, žestok teror vršen je nad albanskim stanovništvom u Jugoslaviji 1937. i

1938. godine, kada se vršio pritisak za odlazak Albanaca u Tursku i kada se za povod tom teroru uzimao ustanak koji Albanci navodno pripremaju protiv države.[56]

Inače, za vreme buržoaske Jugoslavije, opšta je pojava bila da vladajući krugovi u kratkim razmacima organizuju masovnu akciju premlačivanja albanskog stanovništva navodno radi sakupljanja oružja. Ove akcije sakupljanja oružja, kada su desetine hiljada Albanaca premlaćivane i više njih podlegio teroru, vršene su gotovo svake druge godine. Žandarmerijske ekspedicije išle su od sela do sela i redom premlaćivale odrasle Albance tražeći od njih oružje. Pošto najveći broj pretučenih gradjana nije imao da preda oružje, oni su i dalje mučeni sve dok ne bi kupili oružje u nekom drugom kraju Jugoslavije ili dali pozamašno mito organima vlasti. U jugoslovenskom parlamentu izneta je činjenica da se u više sela Kosova premlaćuje po 40 do 50 lica radi predaje oružja.[57]

Jedan od oblika fizičkog i političkog pritiska na albanske mase u buržoaskoj Jugoslaviji bilo je monstruozno likvidiranje istaknutih narodnih boraca i vodja albanskog nacionalnog pokreta. Medju ovim licima treba pomenuti Zef Mark Ljusa, istaknutog albanskog komunističkog borca,[58] Konsantina Stjefana Dječova, književnika i sakupljača običajnog prava iz Zakonika Leke Dukadjina,[59] itd. U likvidiranju poznatih vodja Albanskog nacionalnog pokreta prisno su saradjivale reakcionarne snage u Jugoslaviji i konzervativne snage u Albaniji sa Ahmetom Zoguom na čelu. Tako je 1916. godine od strane konzervativnih snaga Albanije i Crne Gore u Crnoj Gori ubijen Isa Boletini; od reakcionarnih snaga Ahmeta Zogua; 1925. godine likvidiran je Bajram Curi; reakcionarni radikali ubili su 1927. godine Nazmiju Gafurija, poslanika, u aranžmanu Ahmeta Zogua, 1933. godine u Solunu je ubijen Hasan Priština; od saradnika buržoaskog jugoslovenskog režima 1939. godine ubijen je Ram Blaca, itd.[60]

Pored navedenih markantnih političara, režimi buržoaske Jugoslavije likvidirali su i veliki broj srednjih političkih vodja, onih koji su se dosledno borili za prava albanskog naroda. Za vreme bivše Jugoslavije ubijeno je preko 10 predsednika opština samo zato što su se iskreno zalagali za dobrobit naroda. Tako je, naprimer, Amet Štimlja, predsednik opštine i jedan od političkih vodja Djenijeta, ubijen samo zato što se zalagao za učenje albanskog jezika u državnim školama, umesto časova veronauke. Isto tako, predsednik opštine Željenikova obešen je u zatvoru, a iscenirano je da se obesio svojim kaišem.[61]

Ceo period buržoaske Jugoslavije bio je ispunjen terorom i masakrom albanskog stanovništva nekad manje nekad više, zavisno od snage vladajućih krugova i od otpora albanskog naroda tim krugovima. Na sastanku Kosovskog komiteta u Vljori je navedeno da je posle 1918. godine u Jugoslaviji ubijen 12.301 Albanac, uhapšeno 22.110 pripadnika ove nacionalnosti, spaljeno 6.050 kuća i opljačkano 10.526 domćinstava.[62] Prema priznanju izrečenom u samom jugoslovesnkom parlamentu u toku 1920. godine Kosta Pećanac i Milić Krstić zapalili su 80 sela i opljačkali 60.000 ovaca. Milić Krstić je lično streljao 36 nevinih Albanaca medju njima i dva starca, jednog od 80, a drugog od 115 godina.[63] O teškom teroru nad albanskim življem bilo je više puta reči i u jugoslovenskom parlamentu. Govoreći o fluidnom stanju u tzv. Južnoj Srbiji, poslanik Aleksa Žujović je rekao: „Da državne vlasti iskorišćavaju tu rdjavu bezbednost i zloupotrebljavaju je masakriranjem Muslimana"[64]. Suprotstavlja-

jući se navodima poslanika Žujovića, poslanik Jankulović je poskušao da opravda teror na Albancima optužujući ih da napadaju žandarmerijske stanice i Srbe i tražeći da se nad njima još više pojača teror i pritisak.[65] Poslanik Ferat Draga je naveo ogroman broj činjenica o teroru i masakru nad albanskim stanovništvom i pozvao vladu da putem jedne komisije proveri navedene činjenice. Draga je završio svoju diskusiju rečima „da zulum iako ima topove i bajonete, pravda je nepokorljiva i nepobediva." Poslanik Ferat Draga je protestovao što vlada nije odgovorila na interpelaciju poslanika Djenijeta o masovnom teroru na Kosovu i o ubistvu hiljadu Albanaca u Labu.[66] Uzimajući reč u ime vlade, Pribičević se energično suprotstavio tome da poslanici javno govore u parlamentu o zločinima i teroru koji se vrši nad albanskim življem, pravdajući taj svoj stav štetom koja se nanosi Jugoslaviji i njenom ugledu u medjunarodnom javnom mnjenju.[67]

Teroru i fizičkom genocidu koji se vršio nad albanskim življem najenergičnije su se suprotstavile progresivne snage u Jugoslaviji i Albaniji, kako unutar samih parlamenata, tako i u javnom mnjenju. Povodom nezakonitog ubistva Zef Mark Ljusa, poslanici KPJ su podneli interpelaciju jugoslovenskoj narodnoj skupštini u kojoj se, izmedju ostalog, postavljaju sledeća pitanja ministru unutrašnjih poslova Jugoslavije:

„1. Da li mu je poznato da je u djakovačkom policijskom zatvoru uoči 2. i 3. decembra 1920. godine na mučki i varvarski način ubijen od strane policijske vlasti naš državljanin Zef Mark Ljusi, koji nije nikakvom presudom ni jednog našeg suda u zemlji bio osudjen na smrt?

2. Je li mu poznato da naši policijski organi u Južnoj Srbiji vrše posvednevno strahovita i nečuvena nasilja nad našim tamošnjim mirnim stanovništvom arbanaške narodnosti." U interpelaciji se postavlja pitanje ministru unutrašnjih poslova šta misli preduzeti da se spreči strašni i krvavi režim koji vlada u takozvanoj Južnoj Srbiji.[68]

Odgovarajući na interpelaciju komunističkih poslanika, jugoslovenska vlada je najenergičnije osudila albanski živalj tražeći da se još više pojača teror nad njim i zahtevajući nova budžetska sredstva kako bi se obezbedili novi vojni garnizioni i žandarmerijske stanice u predelima gde su živeli Albanci.[69] KPJ je i na Trećoj partijskoj konferenciji najodlučnije osudjivala teror i nasilje nad albanskim življem tako što je u Rezoluciji „najoštrije osudila teroristički režim koji uništava ili goni na iseljavanje bugarskog, turskog i arnautskog stanovništva i dovodi naseljenike iz drugih krajeva Jugoslavije na njihova mesta.[70]

Ubrajajući i Kosovo u okviru Makedonije i govoreći o teroru koji se vrši u ovom regionu, Kosta Novaković je pisao: „Jugoslavija danas ugnjetava izgleda sve nacije u Makedoniji, gazi sve njihove nacionalne, političke i kulturne potrebe, zlostavlja ih, teroriše i ubija. Zato Komunistička partija smatra za svoju dužnost da se najvećom energijom založi za politička, nacionalna i kulturna prava i slobodu potlačenih naroda Makedonije. Ona će otvoreno žigosati sva nasilja vlasti protiv potlačenih naroda i u zajedničkom frontu sa njima boriti se protiv vladajućeg terora i bespravlja."[71] Kako s pravom ukazuje Ajet Hadžiu, „Kosta Novaković, predstavnik srpskih radnika i seljaka koji smatraju albanski narod Kosova svojim bratom" je nepobitnom dokumentacijom i neoborivom argumentacijom razobličavao težak teror jugoslovenskog režima nad albanskim življem i u samom jugoslovenskom parlamentu.[72] Govoreći o tome, Novaković je rekao: „U Ustavotvorenoj skupštini raskrin-

kavao sam teror na Kosovu, zbog čega su me denucijanti vladine partije fizički napali".[73] Upravo, zbog iznošenja nepobitnih činjenica o teroru nad albanskim življem i zbog odlučne osude takve politike prema Albancima u ime KPJ, Kosta Novaković je raskrvavljen morao izaći iz jugoslovanskog parlamenta isprebijen od reakcionarnih poslanika Radikalne stranke.

Ne samo komunistički poslanici, već i pojedini patriotski raspoloženi poslanici su otvoreno upozoravali vladu da prekine sa politikom terora u tzv. Južnoj Srbiji. Tako je poslanik Jovanović u svom govoru istakao „da je stanje u Južnoj Srbiji danas vrlo rdjavo i da je toliko rdjavo, da je potrebno što pre to stanje izlečiti. Od rešenja pitanja Južne Srbije zavisiće kako će se celo narodno ujedinjenje izvesti, i u isto vreme naš opstanak, naš prestiž kao velike države na Balkanu.[74]

Medjutim, uprkos teškom nasilju i teroru koji se vršio nad albanskim življem, jugoslovenska vlada nije bila zadovoljna ostvarenim stepenom pritiska nad albanskim masama „tako da su ministri unutrašnjih poslova svi redom zahtevali da se u pojedinim krajevima Kosova i Metohije stave u dejstvo i vojni garnizoni i angažuju protiv Šiptara. Vlastodršci stare Jugoslavije imali su za cilj fizičko istrebljenje Šiptara".[75] Takvo raspoloženje izrazio je i poslanik Agatović, koji je povodom izlaganja jednog poslanika „Djenijeta" rekao da navedena zlodela nisu ništa i da bi se srpski živalj osvetio nad Arbanasima i Turcima treba mu još 600 godina.[76]

Da bi mogli da sprovedu navedenu politiku pritiska prema albanskim masama, vladajući režimi su se trudili da u tim predelima osiguraju odgovarajući državni aparat. Govoreći o svojstvima tog aparata Koča Jončić kaže: „U praksi je vodjena politika upućivanja režimu najodanijih i nacionalistički opterećenih službenika uprave i sudova u područja brojno naseljenih nacionalnim manjinama"[77]. Govoreći o tom aparatu i poslanik Jovanović u jugoslovenskoj skupštini je rekao da je državni aparat u Južnoj Srbiji prilagodjen samo pritisku i teroru nad ondašnjim narodom, a ne jednom svestranom društvenom razvitku kao što je Francuska postupala u odnosu na Alzas, a što bi mi takodje trebali da činimo u odnosu na Južnu Srbiju.[78]

U sprovodjenju svoje terorističke politike prema Albancima, režimi bivše Jugoslavije su se oslanjali samo na silu i vojne garnizone i žandarmerijske stanice. U tom smislu general Čemerikić je tražio stvaranje novih garnizona u Orahovcu, Podujevu, Suvoj Reci, Vučitrnu, Gnjilanu, Kačaniku itd. ističući „da se iseljevanje i kolonizacija mogu sprovesti samo uz podršku vojne sile."[79] Da bi obezbedio odgovarajuću politiku pritiska nad Albancima, vlada je takodje osigurala „150 žandarmerijskih stanica punih žandarma, koje su se bavile stalnim i sistematskim terorisanjem albanskih masa i bile sredstvo za gušenje svakog njihovog otpora ovakvom pritisku".[80]

Na područjima gde su živeli Albanci, u izvodjenju terorističkih akcija, rekli smo, posebno su se isticali vodje četničkih četa i pojedina ovlašćena lica „Crne ruke". Tako, naprimer, govoreći o Miliću Krstiću i Kosti Pećancu, jedan poslanik u jugoslovenskom parlamentu je rekao: „Oficir nije, narednik nije, policijski organ nije, naoružan je do zuba, ima 100 svojih ljudi, bije, pljačka, seče i ne odgovara nikome, ne poziva ga niko na odgovornost, pa se sad snadjite kakvu čete mu titulu dati."[81]

Sličan je slučaj i sa inspektorom Cerovićem, koga je jugoslovenska vlada uputila na Kosovo da izvidi i proveri podatke u vezi sa izjavama poslanika

Djenijeta o teroru nad albanskim življem. Medjutim, umesto da se založi da se teror obustavi, Cerović je na javnim sastancima podstrekavao zlostavljanje Albanaca, pretećи „da će sve uništiti topovima", i kako će na taj način osvetiti Kosovo.[82]

Isto tako, po zločinačkom ponašanju bio je poznat major žandarmerije Perić. Kada je jednom prilikom doživeo poraz u borbi sa kačacima i kada ga je jedan žandarm pitao šta da radi sa ženama i decom koja su ostala po kućama, Perić je nemilosrdno naredio: „Ima da pobijete sve i niko ne sme da se spasi."

Govoreći o nezakonitim radnjama u odnosu na albansku nacionalnost, poslanik Ahmetović je u parlamentu naveo činjenicu da je šest lica ubijeno od strane organa vlasti usred prostorije suda u Kosovskoj Mitrovici, uz znanje i odobrenje načelnika sreza. Iako je vlada utvrdila činjenice o ovom zločinu, ona nije preduzela nikakve mere prema načelniku, već ga je samo premestila za načelnika sreza u Gostivaru, gde je većina stanovništva takodje albanska.

Ovakvih i sličnih primera bilo je često i na svakom mestu i upravo takvo ponašanje prema albanskom stanovništvu bilo je ustavljeni sistem odnosa režima buržoaske Jugoslavije prema albanskim masama.

5. Kačački pokret – nacionalni pokret Albanske nacionalnosti u buržoaskoj Jugoslaviji

Kačački pokret, predstavljao je najznačajniji oblik oružane borbe albanskog naroda u buržoaskoj Jugoslaviji protiv nacionalnog ropstva i raznovrstnih oblika pritiska.

Nastao još za vreme nacionalnog pokreta albanskog naroda protiv turskog ropstva, Kačački pokret posebno se afirmisao za vreme buržoaske Jugoslavije. Sama reč kačak etimološki je sastavljena od dveju turskih reči – kačti (pobegao) i akti (pojavio se). Slično uskocima, opšta je karakteristika ovog pokreta bila u tome da se njegovi pripadnici u jednom mestu naglo pojavljuju, isčezavaju sa tog mesta da bi se istovremeno ili kasnije pojavili na nekom drugom mestu.

Ovaj pokret nastao je kao oblik otpora protiv turskog ropstva i doživeo je nagli uspon naročito u ustancima protiv Turske 1908 do 1912. godine. Ovaj pokret bio je aktivan i masovan i u toku balkanskih ratova i za vreme Prvog svetskog rata. Pod rukovodstvom ovoga pokreta organizovan je ustanak albanskog naroda 1913. godine protiv velikosprske buržoazije pod rukovodstvom Bajrama Curija i Hasana Prištine. Isto tako, u vidu ovog pokreta Azem Bejta i Idriz Seferi vodili su oružanu borbu protiv austrougarske i bugarske okupacije za vreme Prvog svetskog rata. Tako su oružane snage Azem Bejte „prilikom povlačenja austrougarske vojske presekle put i zarobile nekoliko hiljada vojnika, zbog čega je Azem Bejta dobio najviše odlikovanje" od strane jugoslovenske vlade 1918. godine.[83]

Medjutim, kačački pokret pod tim imenom doživeo je najpuniju afirmaciju za vreme buržoaske Jugoslavije, kada je predstavljao ustvari jedini oblik oružane borbe albanskog naroda protiv pritiska i za nacionalnu ravnopravnost u Jugoslaviji.

Mada kačački pokret u buržoaskoj Jugoslaviji do sada nije naučno obradjen, ipak naša dosadašnja istraživanja pokazuju da je ovaj pokret po svojim glavnim motivima i zahtevima, po tome čije je interese branio i protiv kojih se

snaga borio, po socijalnoj pripadnosti boraca i po karakteru njihovih vodja. predstavljao nastavak nacionalnog pokreta albanskog naroda za vreme Turske. istina u novim uslovima i protiv novih porobljivača, tj. velikosrpske buržoazije i vladajućih režima bivše Jugoslavije. U sklopu ove opšte ocene kačačkog pokreta kao oblika nacionalnog pokreta Albanaca u staroj Jugoslaviji, mogu se uočiti dva perioda njegovog delovanja i dve komponente njegovog karaktera.

Prva faza kačačkog pokreta u buržoaskoj Jugoslaviji zahvata period od 1918. do 1927. godine, kada je ovaj pokret bio tipično nacionalan, imao političko revolucionarno – oslobodilački karakter. Iako je u ovom periodu bilo pojedinaca koji su došli u kačake zbog toga što su izvršili neka kriminalna dela i nekih grupa kačaka koje su pljačkale nedužne gradjane, ipak je pokret kao celina bio revolucionaran i nacionalan.

U drugoj fazi, od 1927. do 1941. godine, kačački pokret je, mada i dalje ima elemente nacionalnog i političkog pokreta i mada se u njega ljudi i dalje uključuju iz političnih motiva, ipak u celini poprimao kriminalni karakter i vršio radnje i akcije koje niso bile u skladu sa ranijim delatnostima kačačkog pokreta kao nacionalnooslobodilačkog pokreta.

Medjutim, uzevši u celini, kačački pokret je imao za cilj nacionalno oslobodjenje i ujedinjenje albanskog naroda i zbog toga vodio oružanu borbu protiv režima bivše Jugoslavije i njegovog terora i pritiska na albanske mase. S obzirom na to da su režimi bivše Jugoslavije bili tipično reakcionarni, ovaj pokret, uperen protiv njih, sigurno je predstavljao progresivnu snagu u okviru albanskog naroda i na Balkanu uopšte.

Iako su kačaci bili upereni protiv vladajućih krugova buržoaske Jugoslavije, oni nisu u celini poprimili šovinistički karakter u odnosu na srpski i crnogorski narod. Ovo potvrdjuju mnogobrojni primeri. Kada su kačačke čete predvodjene Azem Bejtom jednom prilikom naišle na naseljenike – koloniste, koji su radili na oduzetoj zemlji samih kačaka i preplašeni počeli da beže, kačaci su ih zaustavili, a Azem Bejta im je održao govor. On je rekao kolonistima da se kačaci ne bore protiv njih kao radnih ljudi, jer oni nisu krivi što su došli i oduzeli zemlju siromašnih Albanaca, nego da se kačaci bore protiv vladajućih krugova koji su njih kolonizirali na albanskoj zemlji.[84] Ovu činjenicu na izvestan način potvrdjuje i Djordje Krstić koji ukazujući na tolerantan odnos kačaka prema naseljenicima kaže: „Nestalo je nekadašnjih kačačkih upada, koji uostalom nisu nikada bili upereni protiv naših kolonista."[85]

Zbog svog oslobodilačkog i patriotskog karaktera, kačački pokret je imao podršku celog albanskog naroda. Pripadnici albanske nacionalnosti su svestrano materijalno i moralno pomagali kačake i podnosili su najteže žrtve i pritisak od strane vlasti, a nisu odavali kretanje i prebivalište kačaka. Ovaj odnos prema kačacima izražava se i u albanskom folkloru. Ima mnogo epskih pesama, o motivima odlaska u kačake, o njihovim ustancima i bitkama, o hrabrosti pojedinaca, koje sadrže najveće komplimente borbi kačačkog pokreta.

Pored opštih pobuda za odlazak u kačake, vezanih za oslobodilačku borbu albanskog naroda, bilo je i neposrednih motiva za odlazak pojedinaca u kačačke čete. Ti motivi vezani su s teškim terorom koji je vršen nad albanskim življem. Evo nekih primera: Hasan Šabani odmetnuo se u kačake zbog ubistva poznatog zločinca Spire–kapetana, koji je bez sudske odluke streljao sto lica; Dan Derovci otišao je u kačake nakon ubistva poreznika, koji je hteo da oduzme posteljinu za porez; Ilijaz Robovci zbog ubistva žandarma koji je zlostavljao

njega i njegovu porodicu; Ram Binaku, nakon obračuna sa organima vlasti koji su vršili teške zločine u njegovom selu.[86]

Organizovanim okupljanjem ljudi u kačake od strane Albanskog nacionalnog pokreta i odmetanjem ljudi u šumu iz navedenih individualnih motiva, kačački pokret je znatno omasovljen, naročito u periodu od 1918. do 1925. godine. Organi vlasti su poveli odlučnu borbu za likvidaciju kačačkog pokreta, i kad nisu uspevali da unište kačake, vršili su masovan teror nad albanskim stanovništvom Govoreći o tome, Živko Avramović kaže: „Veliki broj Šiptara sa Kosova i Metohije se tada odmetnuo u planine i vodio borbu protiv srpske vojske i vlasti, na što je vojska odgovarala represalijama"[87]. Govoreći o problemima kačaka u Jugoslaviji, ministar unutrašnjih poslova je u skupštini 1923. godine izjavio: „Mi imamo u tome kraju (radi se o Kosovu) jednu jaku kačačku akciju . „. . Od oslobodjenja samo u Metohiji, za ovih pet godina do danas, kroz ruke policijske vlasti prošlo je 553 kačaka". U to vreme je, prema njegovom mišljenju, ostalo u šumi samo u Metohiji 270 kačaka i 250 begunaca. Pored njih, ministar je pretpostavljao da u kosovskoj ravnici takodje ima preko 300 kačaka itd.[88]

Godine 1919. i 1920, organizovan je veliki pritisak ne samo vojske i žandarmerije već i četničkih četa i organizacije „Crna ruka" na uništavanje kačačkog pokreta. Medjutim, Albanski nacionalni pokret nije bio uništen. List „Hak" je maja 1920. godine obaveštavao javnost da se na Kosovu nalazi preko 30 kačačkih četa, koje se aktivno bore protiv vladajućih režima[89]. Koliko je bio masovan kačački pokret u predelima Jugoslavije u pomenutom periodu vidi se i iz činjenice da je 1924. godine oko 12.000 kačaka prešlo u Albaniju i pod rukovodstvom Bajrama Curija pomoglo pobedu demokratske revolucije u Albaniji i dovodjenje na vlast vlade Fan Nolija[90]. S druge strane, masovnost kačačkog pokreta i intenzitet njihove oružane borbe vidi se i iz činjenice da je u predelima Jugoslavije samo u direktnoj oružanoj borbi u periodu od 1918. do 1927. godine položilo živote preko tri hiljade kačaka[91].

Ovako masovan i borben kačački pokret organizovao je masovne ustanke albanskog naroda i izvodio žestoke bitke i oružane akcije protiv režima buržoaske Jugoslavije. Tako, naprimer, suprotstavljajući se teškom nasilju, narod orahovačkog kraja podigao je 1919. godine masovan ustanak. U tom ustanku je učestvovalo oko deset hiljada Albanaca, koji su postigli značajne uspehe u proganjanju vojnih garnizona i žandarmerijskih četa i stvorili slobodnu teritoriju. Medjutim, pošto nije zahvatio druge krajeve Kosova i pošto su dovedeni novi kontingenti vojske i žandarmerije, posle oštrih bitki ustanak je ugušen. Tom prilikom uništeno je artiljerijom oko 20 sela i ubijeno je više stotina nevinih seljaka.[92] Govoreći o ovom teroru u okolini Orahovca, povodom navedenog ustanka, Laslo Rehak kaže: „Neslavna pacifikacija posle pobune od 1919. godine predstavljala je uvod da kraljevski režim aktivira vojničke bajonete."[93] Da bi pomogao sredjivanje situacije posle ustanka 1919. godine Esad Paša Toptani je u sporazumu sa jugoslovenskom vladom uputio jedan broj oficira i aktivista iz Albanije sa zadatkom da umire albanske mase i da ih ubede da se ne suprotstavljaju jugoslovenskim vlastima.[94]

Suprotstavljajući se teškom nasilju vlasti pod narodom, podignut je i masovan ustanak u Labu. Ustanak je ugušen angažovanjem vojnih jedinica regularne vojske pod rukovodstvom Radovana Radovića. Tom prilikom, artiljerijom su bombardovana brojna sela a neka su potpuno uništena, kao što je

naprimer Propaštica.[95] Prilikom ugušivanja ustanka i nakon njega, ubijeno je u ovom kraju preko hiljadu lica, o čemu je poslanička grupa „Djenijet" podnela interpelaciju jugoslovenskom parlamentu.[96]

Jedan od masovnih ustanaka podignutih na Kosovu bio je i onaj od maja 1920. godine, kada su se mase, rukovodjene Hasanom Prištinom, Bajramom Curijem, Idrizom Seferom i Azemom Bejtom, masovno opredelile za borbu protiv vladajućih režima buržoaske Jugoslavije. Ustanak je zahvatio podujevski, drenički, pećki, prizrenski i prištinski kraj. U ustanku je učestvovalo preko deset hiljada Albanaca, a medju njima samo u Labu je bilo preko dve hiljade kačaka.[97]

U borbama koje su vodjene u Drenici, pod rukovodstvom Azema Bejte, i o žrtvama koje su vladajući krugovi imali u bitkama sa kačacima govorio je i poslanik Vuksanović u jugoslovenskom parlamentu i osudjujući nesposobnost vladajućih krugova da se obračunaju sa kačacima.[98] Kakva je snaga bila kačačkog pokreta vidi se po tome što su kačaci Azema Bejte na svoju slobodnu teritoriju živog priveli načelnika sreza poznatog po zlostavljanju i teroru nad albanskim življem. Pošto se taj načelnik kukavički ponašao pred Azemom Bejtom i moljakao ga da mu spasi život, Azem Bejta ga je oslobodio ali mu je skrenuo pažnju da ubuduće svaki onaj ko čini zlodela prema albanskom življu može da se nadje pred sudom kačaka.[99]

Značajne vojne akcije i oružane bitke izvodio je kačački pokret 1924. godine za vreme demokratske revolucije u Albaniji. Pošto je glavnina kačaka prešla u Albaniju pod rukovodstvom Bajrama Curija radi učešća u demokratskoj revoluciji, vladajući režimi su nastojali da naglom akcijom likvidiraju ostatke kačačkih četa. S druge strane, oni su bili rešeni da intervenišu protiv demokratske revolucije u Albaniji, pa su hteli da prvo teren unutar svoje države očiste od kačačkih boraca. Zato je organizovana masovna akcija za likvidiranje kačaka u Drenici i likvidaciju slobodne teritorije u kojoj je delovao Azem Bejta. Medjutim, kačačke čete su se hrabro i odlučno borile protiv dve hiljade vojnika regularne vojske koja se služila artiljerijom i koja je intervensala protiv kačaka u Drenici. Vojska je ovom prilikom bombardovala čitava sela i masovno masakrirala stanovništvo. Mada u ovoj bitci kačački pokret nije likvidiran (tom prilikom je ubiljen Azem Bejta), to je bio jedan od najtežih udaraca nacionalno-oslobodilačkom pokretu albanskog naroda. Posle smrti Azema Bejte na čelo kačačkih četa došla je njegova supruga „šota" koja je još nekoliko godina vodila oružanu borbu protiv vladajućeg režima buržoaske Jugoslavije.[100]

Kakva je vojna i politička snaga bio kačački pokret u Drenici pod vodjstvom Azema Bejte do 1924. godine, vidi se i po tome što je on nekoliko godina imao slobodnu teritoriju, koja se zvala „Mala Albanija", na kojoj su kačaci slobodno djelovali i organizovali unutrašnju vlast. Kačački pokret sa ove teritorije borio se ne samo protiv spoljnjeg neprijatelja vladajućeg režima buržoaske Jugoslavije, već je likvidirao i unutrašnje provokatore. Tako je streljano oko 70 špijuna iz redova albanske nacionalnosti.[101] Poslanik Sretenović je u jugoslovenskoj skupštini izneo da su organi vlasti sklopili kompromisni sporazum sa Azemom Bejtom da se on može slobodno kretati u tzv. slobodnoj teritoriji Drenice. On navodi kako kačaci ubijaju saradnike režima, a da se protiv njih ne preduzimaju nikakve mere. Ovaj poslanik takodje navodi da se Azem Bejta slobodno kreće i po Metohiji gde stalno govori kako će

ova oblast pripasti Albaniji. Tom prilikom poslanik Sretenović navodi i kompromisni sporazum izmedju vlasti i kačaka o slobodnom kretanju kačaka u okoli Ro. žaja.[102]

U vezi sa navedenim kompromisima organa vlasti se kačacima, poslanik Sretenović je oštro kritikovao vladu da popušta prema Albancima, kao vlada Sultana Hamida i da će i nju snaći sudbina Turske na Balkanu, ako ne preduzme energične mere prema kačacima. On hvali organe vlasti u Peći i Djakovici koji su se gvozdenom rukom obračunali sa kačačkim pokretom i slomili borbeno raspoloženje albanskog življa.[103]

Sledeća slobodna teritorija albanskog nacionalnog pokreta u Jugoslaviji bio je tzv. „neutral u Juniku". Od 1922. do 1925. godine ova teritorija bila je centar kačačkog pokreta, sa Bajramom Curijem na čelu. U Juniku je stalno bilo oko dve hiljade kačaka sa Kosova i otuda su poticale glavne inicijative za nacionalni pokret Albanaca u Jugoslaviji. Ova teritorija bila je priznata za neutralnu na bazi medjunarodnog sporazuma, pa je utoliko više mogla da bude osnov za nacionalni pokret albanskog naroda.[104] Zajedno sa slobodnom teritorijom u Drenici, Junik je u ovom periodu predstavljao centar dogovarjanja i odlučivanja o svim važnijim pitanjima Albanskog nacionalnog pokreta u Jugoslaviji i o raznim značajnim pitanjima demokratskog razvitka Albanije u celini.

Posle sloma revolucionarno–demokratskih snaga u Albaniji, u čemu se Jugoslavija posebno angažovala, i obaranja vlade Fan Nolija, vlada Ahmeta Zogua sporazumela se sa jugoslovenskom vladom da anketira slobodnu juničku teritoriju, jer su kačaci u Juniku predstavljali opasnost ne samo za jugoslovenske režime, već i za same reakcionarne snage u Albaniji, sa Ahmetom Zoguom na čelu.[105] Na bazi ovog sporazuma, jugoslovenska vlada je preduzela veliku ofanzivu za uništenje kačačkog pokreta na Kosovu i proterivanje kačaka sa slobodne juničke teritorije. U tom cilju, dovedene su i nove divizije i artiljerijske jedinice koje su angažovane protiv albanskog naroda Metohije. Tom prilikom je 3.500 ljudi pod vatrom artiljerije napustilo Junik; ogroman broj boraca je poginuo, a stanovništvo je masovno išlo za borcima nacionalnog pokreta kako bi izbeglo teror i zlodela vladajućih krugova buržoaske Jugoslavije. Ogroman broj gradjana stradao je prilikom prelaska reke Drima jer je taj prelaz izvršen pod artiljerijskom i mitraljeskom vatrom.[106]

U jugoslovenskom parlamentu izražene su oštre kritike na račun državnog aparata koji se pokazao neefikasnim za likvidaciju kačačkog pokreta. Štaviše, napadnuti su organi vlasti da namerno ne žele da unište kačački pokret, pa je u vezi s tim rečeno: „Njima nije u interesu da kačaci nestanu . . . Oni jedne prihvataju iz šume pa pomoću njih teraju druge u šumu. Kačaka danas ima u poverljivoj službi, u žandarmeriji, u opštinama i na mnogim drugim mestima".[107]

Istina, bilo je postupaka vlade i lokalnih organa vlasti koji se mogu tumačiti kao želja da se kačački pokret ne likvidira potpuno, valjda radi toga da bi se imalo opravdanja za teror i nasilje koje se vršilo nad albanskim življem. Samo se time može objasniti izigravanje sopstvene amnestije od strane jugoslovenske vlade 1922. godine kada se prvo garantovala bezbednost predatih kačaka a potom se, nakon predaje, nemilosrdno vršio obračun s njima. Govoreći o tome, poslanik Mahnudović je u skupštini rekao: „Ovde je u pitanju državni autoritet" jer je država kačake „prvom objavom pomilovala a posle mesec dana ih je ponovo zatvarala".[108]

Kada je reč o kačačkom pokretu, treba naglasiti da je on imao značajnu podršku progresivnih i demokratskih snaga Albanije i uzajamno se podupirao sa demokratskim snagama protiv albanske reakcije, prvo sa Esadom Toptanijem, a zatim Ahmetom Zoguom, na čelu.

Ustvari, kačački pokret u Jugoslaviji bio je jači utoliko ukoliko su jugoslovenske vlasti bile angažovanije protiv demokratskih snaga Albanije, pa nisu mogle dovoljno efikasno da se obračunavaju sa Nacionalnim pokretom Albanaca unutar Jugoslavije. S druge strane, oružana borba, ustanci i vojne akcije Albanskog nacionalnog pokreta u Jugoslaviji bili su velika smetnja za angažovanje jugoslovenske vlade protiv demokratskih snaga Albanije, u podršku Esadu Toptaniju ili Ahmetu Zoguu.

Takodje reakcionarne snage u Jugoslaviji i one u Albaniji bile su u savezništvu i uzajamno su se podupirale u borbi protiv Nacionalnog pokreta Albanaca u Jugoslaviji i protiv demokratskih previranja u samoj Albaniji. Jer, upravo ukoliko je Jugoslavija uspešnije vodila borbu protiv kačačkog pokreta unutar zemlje, utoliko je imela više snage i mogućnosti da se angažuje protiv demokratskog pokreta unutar same Albanije i da daje potporu rekacionarnim snagama sa Esadom Toptanijem i Ahmetom Zoguom na čelu. Isto tako, ukoliko su konzervativne i reakcionarne snage u Albaniji bile u ofenzivi, one su pružale mogućnost reakcionarnim snagama u Jugoslaviji da se usredsrede protiv kačačkog pokreta i da mu u saradnji sa reakcionarnim snagama Albanije zadaju odlučnije udarce.

Dakle, kačački pokret u Jugoslaviji i progresivne snage u Albaniji, koje su se borile za demokratiju i nezavisnost, bili su faktori koji su se medjusobno podupirali i uzajamno pomagali, isto onako kao što su reakcionarne snage u Jugoslaviji i Albaniji bile medjusobno povezane i uzajamno zavisne.

Albanski – kačački pokret u Jugoslaviji saradjivao je i sa progresivnim snagama Balkana i Evrope i od njih dobijao značajnu podršku. U tom pogledu vrlo su značajne veze Bajrama Curija sa sovjetskom vladom i Lenjinom. U jednom svom memorandumu sovjetskoj vladi i Lenjinu Bajram Curi je pisao: „Albanski narod koji se uvek borio za slobodu i punu državnu samostalnost (suverenitet) istina dobio je 1912. godine prvu svoju državu utvrdjenu od velikih sila, ali mali narod . . . izgubio je svoje lepe gradove – najplodnije svoje oblasti.

Narod sa nestrpljenjem očekuje odredjivanje granica – ne na osnovama snage i krvoprolića . . . već na osnovu sadašnje realne situacije. U punom obedjenju da će sovjetska Rusija u bliskoj budućnosti biti u mogućnosti da utiče na odredjivanje evropskih granica, a naročito balkanskih, na pravednim osnovama, molimo uzvišenu sovjetsku vladu da u toj situaciji zastupa naše pravedne zahteve."[109] Prema izjavama najbližih saradnika Bajrama Curija, albanski nacionalni pokret dobijao je savete i mišljenja od strane Lenjina, koji je pružao snažnu podršku ovom pokretu. Zbog toga su kačaci sa velikim poštovanjem govorili o Lenjinu kao vodji Oktobarske revolucije, kao ocu i zaštiteniku malih naroda, a religiozni Albanci su vodju Oktobarske revolucije obično nazivali hazreti (svetim) Lenjinom.[110]

Balkanska komunistička konferencija pod vodjstvom Georgi Dimitrova takodje je odlučno podržavala albanski kačački pokret. Sa svoje strane, ovaj pokret je dao značajan doprinos saradnji progresivnih snaga na Balkanu i predstavljao je jedan od oblika oružanog otpora reakciji na Balkanu.[111]

Govoreći o saradnji Albanskog nacionalnog pokreta i progresivnih snaga balkanskih naroda, Hasan Priština, najmarkantniji vodja Albanskog nacionalnog pokreta je rekao: „Jedna slobodna Albanija, kojoj bi se vratile etničke granice, može mnogo da doprinese miru medju Balkancima. To je razlog zašto bi svi miroljubivi faktori na Balkanu trebali da se založe za etničke granice balkanskih država." Ovom prilikom je Hasan Priština odlučno osudio tendenciju povezivanja albanskog nacionalnog pokreta sa fašističkom Italijom, ukazujući da je najprirodniji put saradnje Albanskog nacionalnog pokreta sa svojim susedima i braćom, ostalim balkanskim narodima.[112]

Albanski nacionalni pokret (kačački) pod vodjstvom Hasana Prištine i Bajrama Curija preduzimao je značajne korake za uspostavljanje takve saradnje sa naprednim snagama drugih balkanskih naroda i sa postojećim nacionalnim pokretima. Za vreme boravka u Italiji 1918. godine, Hasan Priština je uspostavio vezu sa vodjama nacionalnih pokreta Makedonije, Crne Gore, Madjara u Jugoslaviji, bosanskih Muslimana i sa njima vodio razgovore o zajedničkoj borbi protiv reakcionalnog režima kraljevine Jugoslavije.[113]

Godine 1920. i 1921, kada se kačački pokret u Jugoslaviji masovno razvijao, došlo je do saradnje sa oružanim snagama Makedonskog nacionalnog pokreta. U vezi s tom saradnjom, jedan od vodja Makedonskog nacionalnog pokreta A. Protaguerov je posle razgovora sa Hasanom Prištinom uputio pismo Bajramu Curiju, u kome mu, izmedju ostalog, piše: „Zahvaljujući vašim prijateljima koji vas predstavljaju prihvatili smo jedan sporazum o zajedničkoj borbi za oslobodjenje Kosova i Makedonije . . .

Nadam se, da ćete vi kao Kosovar, gospodine pukovniče, kao i uvek biti vodja i pobornik za zajedničku borbu, koju ćemo voditi za oslobodjenje Kosova i Makedonije."[114]

U vezi sa saradnjom Albanskog nacionalnog pokreta sa radničkim i komunističkim pokretom i Makedonskim nacionalnim pokretom, u jednom pismu Hasana Prištine Bajramu Curiju 1920. godine, izmedju ostalog se kaže:

„Prvo, u vezi sa jasnim i definitivnim sporazumom sa idelozima i vodjama komunizma da nam javiš o zaključku . . .

Četvrto, treba naročito voditi računa o zajedničkom podizanju ustanka Makedonaca i komunista istovremeno".[115]

Posle pobede demokratske revolucije u Albaniji i uspostavljanja Fan Nolove vlade, vodje kačačkog pokreta Hasan Priština i Bajram Curi razvijali su intenzivnu saradnju sa vodjama nacionalnih pokreta Makedonije, Bosne i Crne Gore, koji su u to doba dobili utočište u Albaniji, i dogovarali se o zajedničkoj borbi protiv reakcionarnih režima buržoaske Jugoslavije. Zbog ovoga je jugoslovenska vlada energično protestovala kod albanske vlade.[116]

Razgovori o zajedničkoj borbi albanskog i makedonskog pokreta vodjeni su takodje u Parizu 1924. godine. Usudjujući ove razgovore, zamenik ministra unutrašnjih poslova Jugoslavije Marko Čemović je izjavio: „Kosovski komitet i vodje Sofije i Tirane znaju da su mnogo slabi da bi mogli da razgovaraju o pitanjima Kosova i Makedonije".[117]

O saradnji nacionalnog pokreta Albanaca u Jugoslaviji sa revolucionarnim organizacijama Balkana govori se u jednom dokumentu Balkanskog komiteta revolucionarnih organizacija. U tom dokumentu se ukazuje na težak teror koji se vrši nad Albancima u Jugoslaviji, pa se u vezi s tim kaže: „Kosovari nisu ostali skrštenih ruku pred ovom strašnom situacijom koja je stvorena. (Oni su

stvorili revolucionarne organizacije za oslobodjenje Kosova i ujedinjenje celog albanskog naroda . . .). Revolucionarna organizacija Kosova odavno se uklopila u zajednički front borbe balkanskih naroda i rame uz rame sa njima bori se za oslobodjenje Kosova." Balkanski komitet revolucionarnih organizacija „još jednom izražava svoju solidarnost prema revolucionarnom pokretu albanskog naroda i obećava da će ovaj pokret i ubuduće uživati punu podršku od svih nacionalno-revolucionarnih organizacija Balkana".[118]

Odgovarajući na ovaj dokument Balkanskog komiteta nacionalno-revolucionarnih organizacija, Komitet za oslobodjenje Kosova i Nacionalni komitet za oslobodjenje Albanije obratili su se poglasom albanskom narodu u kome se popularište navedeni dokument i poziva albanski narod „da koordinira svoj pokret sa oslobodilačkim pokretima svih balkanskih naroda."[119]

Komunistička partija Jugoslavije od svog osnivanja odlučno je podržavala Nacionalni pokret Albanaca u Jugoslaviji i energično se suprotstavljala obespravljenju ove nacionalnosti i teroru i nasilju koji se primanjivao nad njom. Osudjujući teror i pritisak nad albanskim življem, Treća partijska konferencija KPJ ukazala je „da je srpska buržoazija još pre Prvog svetskog rata vodila zavojevačku kolonijalnu politiku u Makedoniji i protiv Albanije", te da je ono što danas čini prema ovim nacionalnostima samo nastavak te politike.

Iako, isto tako, Četvrti kongres Partije je ukazao na činjenicu da je albanski narod rasparčan i da su Albanci u Jugoslaviji nacionalno porobljeni. On je, istovremeno, ukazao da je jedini put oslobodjenja albanskog naroda oslanjanje i saradnja sa svim ostalim narodima Jugoslavije protiv reakcionarnog režima buržoaske Jugoslavije. Ovaj kongres je istakao da „Partija izjavljuje solidarnost revolucionarnih radnika i seljaka ostalih nacija Jugoslavije, a pre svega Srbije, sa Albanskim nacionalno-revolucionarnim pokretom u licu Kosovskog komiteta.[120]

Na ovoj liniji, komunistička štampa i agitacija svestrano su podržali Albanski nacionalno-kačački pokret i popularisali njegovu borbu i akciju kao i njegove poznate vodje. Sam Moša Pijade je u jednom članku u „Proleteru" vrlo pozitivno govorio o kačačkom pokretu, a naročito o njegovom vodju Azemu Bejti.

Naša mnogobrojna sociološka istraživanja pokazuju da su srpske i crnogorske radne mase na Kosovu i drugim krajevima Jugoslavije osudjivale težak teror i nasilje koje se vršilo nad albanskim življenjem. Ovo raspoloženje one su izražavale ne samo u svakodnevnom životu i u kontaktima sa Albancima, već su uvek kad im se pružila mogućnost i direktno intervenisale da se ublaži ili prekine nasilje nad Albancima. Mnogi radni ljudi srpskog i crnogorskog naroda su u konkretnim situacijama sve činili da spasu svoje komšije i prijatelje iz redova albanskog naroda, jer su se time oduživali za takve postupke Albanaca za vreme Turske ili u drugim za Srbe i Crnogorce teškim situacijama. Srpske i crnogorske mase ovo su činile ne samo iz solidarnosti prema svojim komšijama i prijateljima, već i zbog toga jer su bile svesne da zbog krvoprolića albanskog življa u novim eventualnim situacijama same mogu doživeti neugodnosti.

U cilju uspešnog razvoja Nacionalnog pokreta Albanaca u Jugoslaviji, vodje pokreta su takodje uspostavile značajnu saradnju sa progresivnim snagama Italije. Tako je Hasan Priština 1918. godine uspeo da od tih snaga dobije 20 hiljada pušaka i 50 miliona metkova, što je trebalo da služi oružanoj borbi kačačkog pokreta protiv režima buržoaske Jugoslavije.[121]

Kosovski komitet je više puta obraćao za pomoć medjunarodnim forumima, a naročito Društvu naroda, u vezi sa teškim nasiljem koje je vršio nad albanskim življem u Jugoslaviji, ali, nažalost, nikada nije naišao na razumevanje i podršku od strane Lige naroda.[122]

Saradnja Albanskog nacionalnog pokreta sa progresivnim snagama Balkana i Evrope i njihova podrška tom pokretu, imali su veliki značaj za unutrašnju i medjunarodnu afirmaciju kačačkog pokreta kao doslednog borca za nacionalnu ravnopravnost i protiv politike pritiska i terora vladujućih režima buržoaske Jugoslavije.

Medjutim, 1925. godine pa nadalje, pojačale su se reakcionarne snage na Balkanu. Posle poraza demokratske revolucije u Albaniji, zavladala je reakcija gotovo u svim balkanskim zemljama. U tom periodu nastupila je i teška kriza kačačkog pokreta. U vezi s tim, Bajram Curi se obratio Vladimiru Iliču Lenjinu pismom kojim ga je informisao da Albanski nacionalni pokret doživljava tešku krizu i tražio savete za dalju orijentaciju kačačkog pokreta u Jugoslaviji.[123] U pismu upućenom Bajramu Curiju povodom pisma koje je od njega dobio, Vladimir Ilič Lenjin je ukazao na činjenicu da je na Balkanu i u Evropi zavladala reakcionarna kriza, da su teritorijalna razgraničenja povodom Prvog svetskog rata okončana i da, prema tome, ne vidi perspektivu sadašnjeg razvoja Albanskog nacionalnog pokreta u Jugoslaviji. Stoga je Lenjin preporučivao da se obustavi za izvesno vreme nacionalno-oslobodilačka borba albanskog naroda, ukazujući da za dve do tri docenije nužno mora nastupiti nova revolucionarna situacija i svetski rat, kada će se stvoriti nove šanse za oslobodjenje albanskog naroda.[124]

Ubedjen u ispravnost Lenjinovih stanovišta, Bajram Curi je 1925. godine održao sastanak sa kačačkim vodjama i upoznao ih sa teškom situacijom kačačkog pokreta. On je tom prilikom predložio da se raspuste kačačke oružane jedinice i da se kačaci orijentišu ili na predaju vlastima ili, pak, na opciju u druge zemlje.[125]

U navedenoj teškoj situaciji, vodje kačačkog pokreta prihvatile su savete Bajrama Curija i orijentisali se na prekidanje oružane borbe kačačkog pokreta. Nakon toga, prihvaćen je sporazum sa jugoslovenskom vladom koja je oglasila amnestiju kačaka i omugućavala da se opredele – ili za predaju vlastima ili za legalno migriranje u druge države.[126] Kačački pokret se u osnovi raspao 1925–1927. godine. Posle toga, delovale su samo male kačačke grupe koje više nisu imale politički karakter.[127] Za vreme predaja kačaka, nastavljena je politika terora i nasilja nad albanskim življem, vršila se odmazda nad njihovim familijama i pravljene su mnoge malverzacije i zloupotrebe od strane vladajućih krugova buržoaske Jugoslavije.

Prema tome, u periodu od 1925. do 1927. godine konačno je poražena oružana borba albanskog naroda u Jugoslaviji i nastupio je period vrlo teškog političkog, ekonomskog i sociajalnog pritiska na albanske mase. Uzroci toga poraza vezani su za mnogobrojne faktore. Oni su došli kao plod jačanja reakcionarnih snaga unutar albanskog naroda i u drugim balkanskim državama u doba intervencije protiv nove sovjetske republike; vezani su za one manjkavosti nacionalnog pokreta Albanaca koje su bile karakteristične i za vreme borbe protiv turskoga ropstva – nedovoljno sazrela nacionalna svest, nedovoljna organizovanost i usmerenost pokreta kao i odsustvo podrške bilo od koje strane velike sile ili susedne balkanske države. Malobrojnog albanskog naroda, njegova

društveno–ekonomska i kulturna nerazvijenost, pomanjkanje razvijene radničke klase i inteligencije, bili su odlučujući momenti za poraz albanskog kačačkog pokreta. Nedovoljna efikasnost u stvaranju saradnje izmedju Albanskog nacionalnog pokreta i drugih progresivnih snaga balkanskih naroda i Evrope, bila je takodje jedan od značajnih razloga njegovog poraza. Iako je ta saradnja uspostavljena, ona u praksi nije mogla da daje značajnije rezultate, jer u okviru albanskog naroda još nije bilo ni komunističke ni sociajalističke partije kao osnovnog pokretača i vodeće snage progresivnog pokreta Albanije. Sem toga, nacionalistička opterećenja u okviru albanskog kačačkog pokreta, naročito kod pojedinaca i grupa, bila su smetnja za ostvarivanje jačeg poverenja i saradnje s progresivnim snagama i radnim ljudima balkanskih naroda, a naročito srpskog i crnogorskog naroda. Angažovanjem svoje propagande i agitacije, vladajući krugovi buržoaske Jugoslavije su sve činili da u očima jugoslovenskih naroda, a posebno srpskog naroda, albanski kačački pokret prikažu kao osvajačku i neprijateljsku snagu uperenu protiv naroda Jugoslavije. I danas postoje izvesna opterećenja i nedovoljna informisanost kod mnogih ljudi ne samo u okviru jugoslovenskih naroda, već i unutar albanskog naroda, o revolucionarnoj suštini i progresivnim koponentama kačačkog pokreta u buržoaskoj Jugoslaviji.

Prema tome, i pored velikih bitki, značajnih uspeha i velikih žrtava, kačačka oružana borba za oslobodjenje i ravnopravnost albanskog naroda u buržoaskoj Jugoslaviji suzbijena je delovanjem mnogobrojnih unutrašnih i medjunarodnih faktora.

VI. POLITIČKE STRANKE I POKRETI I NJIHOVA DELATNOST MEDJU ALBANCIMA U BURŽOASKOJ JUGOSLAVIJI

S obzirom na nizak nivo progresivnih snaga u okviru albanskog društva, na nerazvijenu ekonomsku, klasnu i socijalnu strukturu albanskog stanovništva u Jugoslaviji, kao i na nisku kulturnu, idejnu i nacionalnu svest albanskih masa, političke partije i pokreti nisu znatnije uspele da prodru u redove Albanaca u buržoaskoj Jugoslaviji. Medjutim, s obzirom na teško nacionalno i socijalno ropstvo i veliki pritisak i teror koji se vršio nad albanskim masama u buržoaskoj Jugoslaviji i krupna politička previranja vezana za razvoj kačačkog pokreta kod albanskih masa, razne političke partije i pokreti orijentisali su svoju delatnost i sve su činili da ostvare uticaj na albanske mase u Jugoslaviji. Nekoliko političkih organizacija i stranaka orijentisale su svoju delatnost na rad sa albanskim masama.

a) Političke organizacije Albanskog nacionalnog pokreta

U doba delovanja masovnog kačačkog pokreta od 1918. do 1927. godine, osnovane su i neke političke organizacije toga pokreta. Medju prvima bila je organizacija „Mbrojtja kambetare e Kosoves" (Nacionalna odbrana Kosova), sa svojim Kosovskim komitetom na čelu, u koji su se uključile najpoznatije vodje Albanskog nacionalnog pokreta u Jugoslaviji kao što su Hasan Priština, Bajram Curi i drugi. Odmah posle osnivanja ove organizacije, Kosovski komitet je uputio svoju delegaciju u Društvo naroda da bi zastupala oslobodjenje Albanaca u Jugoslaviji. Medjutim, sabotiranjem italijanske valde ova delegacija nije uspela da stigne u Pariz.[128]

Kosovski komitet, kako smo ranije rekli, bio je organizator Albanskog nacionalnog pokreta u Jugoslaviji, a njegovi članovi bile su najznačajnije vodje tog pokreta. Ovaj komitet je takodje razvijao intenzivnu delatnost za uspostavljanje saradnje sa progresivnim snagama drugih balkanskih naroda i uložio značajne napore za medjunarodnu afirmaciju kačačkog pokreta i za upoznavanje svetske javnosti sa fizičkim genocidom, terorom i nasiljem koje su jugoslovenske vlasti vršile nad albanskim življem u Jugoslaviji. U tom duhu je Kosovski komitet uputio više memoranduma Društvu naroda u kojima je izložio konkretne činjenice o pritisku vladajućih krugova Jugoslavije nad albanskim narodom.[129]

Godine 1925. posle kontrarevolucije u Albaniji, režim Ahmeta Zogua je sabotirao delatnost Kosovskog komiteta i vršio veliki pritisak na ovu nacionalnu organizaciju. Zbog toga je u Beču osnovana nova organizacija nacionalnog pokreta „Komiteti i Šlirimit te Kosoves" (Komitet za oslobodjenje Kosova) sa Hasanom Prištinom na čelu.[130] Ovaj komitet je, sve do smrti Hasana Prištine, 1933. godine razvijao živu medjunarodnu aktivnost u odbrani interesa albanske nacionalnosti u Jugoslaviji i u osudi terora koji se vršio nad njim. On je dostavljao brojne memorandume Društvu naroda u vezi sa pritiskom koji se vršio nad Albancima u Jugoslaviji i tražio intervenciju ovog medjunarodnog foruma. Medjutim, svi ti poduhvati bili su bezuspešni, jer Društvo naroda i nije preduzelo nikakve mere da se spreči nasilje i teror nad albanskim življem u Jugoslaviji.[131]

Navedene političke organizacije i forumi albanskog nacionalnog pokreta uložili su značajne napore za saradnju sa progresivnim snagama na Balkanu i u Evropi. Ukazujući na potrebu ove saradnje, Komitet za oslobodjenje Kosova i Komitet za oslobodjenje Albanije 24. aprila 1927. godine izdali su proglas albanskom narodu u kome se kaže da su ciljevi Albanskog nacionalnog pokreta oslobodjenje albanskog naroda i stvaranje mogućnosti da prirodna bogatstva na teritoriji gde žive Albanci koriste samom narodu. Ovom prilikom se oštro napadaju feudalni i reakcionarni elementi unutar albanskog naroda i afirmiše potreba stvarjanja vlasti radnog naroda. U proglasu se energično ističe da albanski narod ne može da ostvari svoje nacionalni i socijalno oslobodjenje bez saradnje i podrške sa ostalim balkanskim narodima i progresivnim snagama u Evropi i celom svetu.[132]

U ovom duhu se i Komitet nacionalno-oslobodilačkih organizacija Balkana oštro suprotstavio Balkanskoj konferenciji u Atini 1930. godine koja je bila pod vodjstvom reakcionarnih snaga Balkana, ističući da „današnje monarhije ne mogu da obezbede ni mir, ni bratstvo i saradnju balkanskih naroda. One imaju za cilj da održe ropstvo Makedonije, albanskog naroda Kosova, Hrvatske, Crne Gore, Dobrudje, Trakije, Besarabije, Bukovije, Čamerije"itd.[133]

Ove organizacije Albanskog nacionalnog pokreta težile su saradnji i sa Medjunarodnim radničkim pokretom i Sovjetskim Savezom. Komitet za oslobodjenje Kosova je uputio svoje delegate na Kongres prijatelja SSSR u Moskvi 1927. godine i tom prilikom oni su razgovarali sa predstavnicima radničkog pokreta o povezivanju borbe Albanskog nacionalnog pokreta za progresivnim snagama u Evropi.[134]

Spomenute organizacije nacionalnog pokreta Albanaca u Jugoslaviji bile su opterećene izvesnim nacionalizmom i iredentizmom. No, te tendencije u datim istorijskim okolnostima bile su proizvod teškog položaja albanskog naroda u

Jugoslaviji i uslovljene reakcionarnom šovinističkom politikom terora i fizičkog genocida, koju su sprovodili vladajući krugovi buržoaske Jugoslavije prema Albancima. Medjutim, i pored ovih opterećenja, navedene političke organizacije imala su nacionalni karakter i u datim istorijskim trenucima predstavljale značajne revolucionarne snage albanskog naroda. Zahvaljujući takvim komponentama, ove organizacije su bile podržane od komunističkog i radničkog pokreta u celini , a naročito od progresivnih i revolucionarnih snaga balkanskih naroda.

Treba napomenuti da su spomenute političke organizacije Albanskog nacionalnog pokreta većinom delovale u inostranstvu i zbog toga nisu imale veliki uticaj na neposredna zbivanja unutar albanskog naroda, naročito posle 1927. godine. Osim toga, iako su ove organizacije i albanski kačački pokret u celini bili sastavni deo revolucionarne borbe balkanskih naroda i progresivnih snaga u Evropi, zbog toga što nisu bile vodjene jednom jakom partijom radničke klase, jer u okviru albanskog naroda nije bilo ni komunističke ni sociajalističke partije, one nisu imale ni jasnu ideju i političku platformu, kako na unutrašnjem, tako i na medjunarodnom planu. Isto tako, jedna od slabosti ovih političkih organizacija proisticala je iz nedovoljne povezanosti nacionalnog pokreta sa klasnom borbom i socijalnim zahtevima siromašnih seljaka i radnih ljudi u gradu i na selu. Zbog sveta toga, ove organizacije nisu uspele da stvore značajnije jezgro unutar same Jugoslavije, koje bi se stalno održavalo i delovalo u okviru albanskog naroda u Jugoslaviji, i posle revolucionarnog perioda od 1918. do 1927. godine.

b) Eksploatatorsko–klerikalna stranka „Djenijet"

Sledeća politička organizacija koja je stvorena u krilu albanskog naroda i ostvarila značajan uticaj kod pripadnika albanske nacionalnosti u buržoaskoj Jugoslaviji, bila je politička stranka „Djenijet" (društvo). Ova stranka je u suštini bila instrument u rukama feudalnih i klerikalnih snaga unutar albanske nacionalnosti u Jugoslaviji. Formalno ona je proglasila sebe za političku stranku južnih Muslimana, medju kojima su većinu stanovništva sačinjavali pripadnici albanske nacionalnosti. Medjutim, da bi dublje prodirala u albanske mase, primenom demagoških metoda, politička stranka „Djenijet" i njena štampa su često puta isticali zahteve za nacionalno i socijalno oslobodjenje Albanaca i odupirali se politici terora i pritiska nad albanskim masama[135]. Zbog toga neki pisci tvrde da je „Djenijet" bio „politička organizacija Albanaca u Jugoslaviji".[136]

Ova politička stranka formirana je u procesu nastajanja buržoaskog demokratskog izbornog sistema u Jugoslaviji, kada se na vlast dolazilo pomoću izbornih rezultata i borbom političkih stranaka. Isto tako, ona je stvorena da bi se suprotstavila prodiranju uticaja Komunističke partije Jugoslavije na albanske mase. U tim uslovima, Radikalna stranka sa Nikolom Pašićem na čelu, u težnji da razvije konkurentsku borbu sa ostalim političkim strankama u Jugoslaviji, dala je inicijativu za stvaranje političke stranke južnih Muslimana „Djemijet" Govoreći o toj činjenici Živko Avramovski kaže: „Muslimanska južna organizacija „Djenijet", formirana je . . . na inicijativu vodjstva Srpske radikalne stranke,

kako bi preko nje obezbedila glasove Šiptara i tako stvorila većinu u skupštini. Takvu situaciju koristili su albanski begovi radi obezbedjenja ličnih privilegija".[137]

S druge strane, rukovodstvo radikala je težilo da preko „Djenijeta" udovolji interesima eksploatatorskih i klerikalnih elemenata unutar albanske nacionalnosti, kako bi ih privolele da podrže vladajuće krugove u njihovoj politici prema albanskim masama. Iako je „Djenijet" iz demagoških razloga nekada isticao nacionalne i socijalne zahteve, on se u suštini najviše zalagao za eksploatatorske interese aga i begova i klerikalne ciljeve višeg muslimanskog sveštenstva.[138] Govoreći o ovoj činjenici, poslanik Magošević je u jugoslovenskom parlamentu s pravom rekao da „Djenijet" „služi begovima i agama". Ti isti begovi – ističe Magošević – „za vreme Turske imali su izvesne simpatije prema Arnautima kao Muslimanima, ali su ih ipak tretirali vrlo rdjavo. Oni su ih smatrali za nešto niže, slično Srbima su ih tretirali". Medjutim, begovi su podstrekavali Albance – kaže Magošević, da se bore protiv Turske, ali kada je naišao teror turske vlasti, oni su se povukli, a narod ostavili da podnosi muke.[139]

Da je „Djemijet" u suštini bio instrument eksploatatorskih i klerikalnih elemenata, vidi se i po sadržaju njegovog programa koji je predvidjao „ostvarivanje verske autonomije", sprovodjenje agrarne reforme u smislu obezbedjenja interesa begova i aga, vraćanje zemlje koju su u toku balkanskog rata napustili begovi i pobegli u Tursku, tj. ukidanje sekvestra na njihova imanja vraćanje zgrada, džamija i svih vakufskih imanja" itd.[140] U duhu svog programa, uoči osvajanja Vidovdanskog ustava „Djemijet" je postavio konkretne zahteve pred Pašićevu vladu. Svestan da će od glasanja njenih poslanika zavisiti usvajanje Ustava, zbog konstelacije poslanika koji su mogli glasati u korist vlade ili za opoziciju, „Djemijet" je tražio od Pašićeve vlade da se pri sprovodjenju agrarne reforme „begovima i feudalcima ostavi 30 hektara zemlje, i da za ostalu zemlju čifčije plaćaju jednu četvrtinu kao i za vreme Turske; da se čak i feudalcima izbeglim u Tursku za vreme Balkanskog rata ostavi po 30 hektara zemlje i omogući pravo da ostalu zemlju mogu prodavati kao i bosanski feudalci itd."[141]

Pošto Pašićeva vlada nije u potpunosti prihvatila zahtev „Djenijeta" poslanici ove stranke u načelu su glasali protiv Vidovdanskog ustava i tako doveli u pitanje njegovo usvajanje.[142] Zbog toga radikalna stranka je morala da prihvati nove kompromise u korist zahteva „Djemijeta". S druge strane, rukovodstvo „Djemijeta" uplašeno od nacionalističke hajke u parlamentu i štampi protiv ove stranke, išlo je u dalje kompromise. Tako je došlo do sporazuma izmedju „Djemijeta" i vlade, nakon čega su poslanici „Djemijeta" u pojedinostima glasali za Vidovdanski ustav, i tako odlučujuće doprineli da se on konačno izglasa u parlamentu.[143] Navedenim sporazumom, Pašićeva vlada je prihvatila obavezu da se ostavi begovima po 20 hektara čiflučke zemlje, ili ako su je obradljivali najamni radnici da mogu posedovati do 300 hektara zemlje.[144]

Prema tome, politička stranka „Djemijet" je najviše koristila eksploatatorskim elementima albanske nacionalnosti, agama i begovima, a ne radnim ljudima te narodnosti. Govoreći o karakteru „Djemijeta", Kosta Novaković je s pravom ukazivao da ona služi saradnji i kompromisima s radikalnom strankom i u vezi s tim kaže: „Agama i begovima radikali su braća i zbog toga su sa njima stupili u kolaciju i obrazovali zajedničku vladu".[145]

No, da bi mogla da dobije glasove birača „Djenijet" je vrlo vešto i demagoški isticao neke nacionalne i socijalne zahteve i na toj osnovi od svog formiranja pridobijala glasove pripadnika albanske nacionalnosti. Zahvaljujući ovakvoj demagogji i zaostalosti albanskih masa, „Djemijet" je na izborima 1920. godine dobio 30.026 glasova i osam poslanika, a na izborima 1923. godine 71.453 glasova i 14 poslanika.[146] Albanske mase glasale su za poslanike „Djemijeta" nadajući se da će oni braniti njihova nacionalna i socijalna prava i boriti se protiv terora koji su vladajući krugovi vršili nad njom. Pripadnici albanske nacionalnosti glasali su za kandidate „Djemijeta" i pod uslovom kada se nad njima vršio veliki pritisak i teror od organa vlasti da ne bi glasali za „Djemijet". Vladajući krugovi su u tim prilikama isticali parolu „Ko glasa za „Djemijet" dobiće bajonet". Medjutim, i pod tim pritiskom, pa i onda kada je rastureno rukovodstvo „Djemijeta" i zabranjena njegova štampa, tj. na izborima 1925. godine, kada se vršio težak pritisak da se ne glasa za kandidate „Djemijeta", ova stranka je dobila 12.468 glasova. Žandarmerijske stanice i drugi policijski organi su odvodili pojedince koju su glasali za „Djemijet" i vršili teror nad njima, ili su to činili pre glasanja prisiljavajući ljude da glasaju za kandidate Radikalske stranke.[148]

Treba napomenuti da su poslanici „Djemijeta" imali vrlo snažnu ulogu u jugoslovenskoj skupštini s obzirom na podelu poslanika na Radikalnu stranku, Demokratsku, Hrvatsku seljačku stranku i dr. Ostvarujući ovakvu ulogu, poslanici „Djemijeta" su u četiri maha spasli Pašićevu vladu od pada i doprineli usvajanju njenih zahteva.[149]

Shvatajući ovako važnu ulogu u parlamentu i koristeći medjusobne protivurečnosti izmedju političkih stranaka u jugoslovenskom parlamentu, a da bi se čvršće povezala sa albanskim masama, rukovodstvo stranke „Djemijeta" počelo je da postavlja pred Pašićevu vladu i neke važne nacionalne i socijalne zahteve. Ono je to činilo i zbog pritiska od strane nižih foruma „Djemijeta" i osnovnih organizacija sa terena.

U tom smislu, u rukovodstvu „Djemijeta" i u njegovoj parlamentarnoj grupi vodjene su velike diskusije o zahtevima koje treba postaviti pred Pašićevu vladu kao uslov za dalju podršku toj vladi.[150] U parlamentarnoj grupi formirana su dva mišljenja i dve frakcije – levica sa Feratom Dragom na čelu i desnica sa Zijom Ćenanijem na čelu. Prema mišljenju levice odmah je trebalo iskoristiti značajnu ulogu u skupštini da bi se pred Pašićevu vladu postavili odredjeni zahtevi nacionalnog i socijalnog karaktera, jer je ona u takvoj situaciji da mora prihvatiti te zahteve ako želi da ostane na vlasti. Medjutim, po mišljenju desnice, ne bi trebalo žuriti sa postavljanjem takvih zahteva, već iskoristiti tadašnji položaj „Djemijeta", kako bi se na sledećim izborima ostvario veći uspeh u pogledu izbora poslanika za skupštinu i tako stvorio još značajniji položaj u jugoslovenskom parlamentu. Većinom glasova, usvojen je program Ferata Drage koji je predvidjao sledeće zahteve Pašićevoj vladi:

– ukidanje terora, ubistava, tuča i drugih nezakonitih radnji prema pripadnicima albanske nacionalnosti i južnim Muslimanima uopšte;

– prekidanje agrarne reforme i vraćanje oduzete zemlje ranijim sopstvenicima;

– zapošljavanje svih školovanih Albanaca i Muslimana u državnoj upravi i administraciji i prijem Albanaca u Žandermeriju srazmerno strukturi stanovništva predela gde oni žive;

– uvodejenje albanskog jezika kao nastavnog predmeta u osnovnim školama umesto veronauke.[151]

U vezi sa ostvarjenjem navedenih zahteva „Djemijet", održani su razgovori sa rukovodstvom Radikalne stranke i sa Pašićem, i to jednom prilikom u Beogradu i jednom u Skoplju. Pošto razgovori u Beogradu nisu uspeli, zakazan je novi sastanak rukovodstva „Djemijeta" i predstavnika Radikalne stranke u Skoplju. Na tom sastanku, pored rasprave o zahtevima „Djemijeta", trebalo je da se razmotri i politička situacija u predelima Južne Srbije, pa su na njega pozvati i najvažniji državni funkcioneri iz predela tzv. Južne Srbije. Sastanku je prisustvovao i Nikola Pašić. Prilikom dolaska Pašića u Skoplje, Demokratska stranka je organizovala demonstracije protiv njega. Demonstranti su gadjali automobil predsednika vlade paradajzom, jajima i izvikivali antivladine parole.[152]

Na sastanku u Skoplju, predstavnici „Djemijeta" su izneli svoje zahteve i izložili mnogobrojne činjenice o grubom postupku vladajućih krugova prema narodu uopšte i prema albanskim masama posebno. Oštro je kritikovan antidemokratski poredak koji je važio u ovim krajevima. Na ovo je Nikola Pašić reagovao, tvrdeći da nije istina da nema demokratije u Južnoj Srbiji i navodeći kao argument to što gradjani mogu da gadjaju jajima i da izvikuju antivladine parole pred licem predsednika vlade. Da nema demokratije, gradjani ne bi smeli da čine to – tvrdio je Pašić.

Zahteve Radikalne stranke izložio je i obrazlagao predstavnik „Djemijeta" Ahmet Štimlja. On je izneo mnogobrojne činjenice o nepravdama koje su vršili organi vlasti prema albanskom življu. Govoreći o zahtevima „Djemijeta", on je posebno insistirao na tome da se umesto časova veronauke u osnovnim školama proučava albanski jezik. Z zaključnom delu Ahmet Štimlja je upozorio Pašića da će, ukoliko se zahtevi „Djemijeta" ne prihvate, poslanici ove stranke glasati protiv poverenja vladi, što će dovesti do njenog pada.

Odgovarajući u vezi sa zahtevima koje je postavljala stranka „Djemijeta", Pašić je izjavio da je bio spreman da prihvati ili bar da razmotri ove zahteve koji su izloženi u programu, osim zahteva za nastavu albanskog jezika u osnovnim školama, ističući da onog dana kada se dozvoli nastava na albanskom jeziku onda se faktički priznanje da Kosovo treba da pripada Albaniji. Što se tiče pretnje koja je izrečena u ime poslanika „Djemijeta" i tvrdnje da će oni iskoristiti sukob izmedju političkih stranaka da obore vladu ,Pašić je na figurativan način stavio do znanja da kad je u pitanju borba protiv Albanaca vlada i opozicija imaju jedinstvenu politiku. Naime, on je prvo podelio svoju bradu na dva dela, simbolizirajući deobu političkih stranaka, a onda je jednom rukom spojio oba dela brade i tako simbolizirao spremnost političkih stranaka da se ujedine u zajedničkoj politici protiv Albanaca. U tom smislu je Nikola Pašić energično odbio sve zahteve u vezi s nacionalnom ravnopravnošću albanske narodnosti u Jugoslaviji.[153]

Posle neuspeha sastanka u Skoplju, radikalna nacionalistička štampa organizovala je masovnu propagandnu hajku protiv „Djemijeta". Štaviše, u parlamentu je izrečena kritika Pašićevoj vladi da „podrškom „Djemijetu" slabi unutrašnja snaga države. Isto tako, u listu „Politika" pisalo je da je „podrškom „Djemijetu" došlo do opadanja javne bezbednosti i do agrarnog haosa i korupcije u Južnoj Srbiji ... Činjenica da su oslobodjeni krajevi došli u predratni položaj, da su begovi dobili politički položaj, da proteruju čifčije sa

imanja i džamije, koje su za vreme Turske bili magazini, otvaraju – to je u najmanju ruku antislovenska politika".[154]

„Djemijet" je i u parlamentu okrivljen za politiku razsula u tzv. Južnoj Srbiji i kao organizator kačačkog pokreta. Optužujući vodju poslaničke grupe „Djemijeta" Ferata Dragu „koji je za Muslimane od Kosova do Rožaja i od Bijelog Polja do Raške, moramo to priznati, najveći autoritet ... I on samo prstom da mrdne, kačaci se, ovako ne bi ponašali prema Srbima," istakao je poslanik Ivan Magošević. Iako je Ferat Draga energično odbacio optužbe da „Djemijet" ima veze sa kačacima, što je bilo sasvim tačno jer se suprotstavljao kačacima, on nije uspeo da stiša antidjenijetsko razpoloženje u jugoslovenskoj skupštini.[155]

Pošto nije došlo do kompromisa izmedju radikala i „Djemijeta", prilikom izglasovanja poverenja vladi, poslanici „Djemijeta" su prešli u opoziciju i tako vodili do pada Pašićeve vlade i dolaska na vlast Demokratske stranke.[156] Kao osvetu za ovaj postupak „Djemijeta", državni organi iz Južne Srbije izvršili su pretres kancelarija rukovodstva „Djemijeta", zabranili izlazak lista „Sak" i preduzeli administrativne mere prema poslanicima i rukovodstvu „Djemijeta". Sam Ferat Draga bio je uhapšen i premlaćen u policiji. Ovom prilikom organizovan je i žestok teror nad albanskim masama[157].

Prema tome, Radikalna stranka Nikole Pašića osnovala je stranku „Djemijet" kada je bila potrebna i omogućavala je njenu delatnost sve dotle dok je ova politička organizacija njoj služila. I obrnuto, kada ta stranka nije služila ostvarivanju postavljenih ciljeva radikala, ona je nemilosrdno likvidirana od državnog aparata u Južnoj Srbiji odanog Radikalnoj stranci. Prema zamisli Radikalne stranke, politička stranka „Djemijet" trebalo je da služi ovim ciljevima:

Prvo, stranka „Djemijet" je trebalo da obezbedi da njeni poslanici glasaju za radikalnu vladu, i dok su oni to revnosno činili i, izmedju ostalog, omogućili izglasavanja Vidovdanskog ustava i nekoliko puta spasli Pašićevu vladu pada, oni s u bili podržavani, a kada to više nisu činili „Djemijet" je bio likvidiran;[157]

Drugo, stvaranje „Djemijeta" kao političke stranke aga i begova trebalo je da pomogne vladajućim krugovima u Južnoj Srbiji da se opravda teror i pritisak koji se vršio nad albanskim masama i da omogući likvidaciju kačačkog pokreta. Govoreći o ovoj ulozi, predsednik „Djemijeta" Hasan Šukrija je izjavio „Naša organizacija je svojom dosadašnjom delatnošću dokazala da radi za dobro svoje zemlje i svoje otadžbine".[159] Kada „Djemijet" nije bio sposoban da umiri albanski narod i da razbije kačački pokret, već je i sam počeo da kritikuje zlodela režima i postavlja zahteve nacionalnog i socijalnog karaktera, on je od strane vladajućih krugova bio grubo likvidiran;

Treće, glavni zadatak „Djemijeta" bio je da insistira na verskim pravima i da religiozno vaspitava mase, kako bi otupio albansku nacionalnu svest i olakšao asimilaciju i eliminaciju ove nacionalnosti sa tla Jugoslavije. Kao klerikalna organizacija južnih Muslimana „Djemijet" je imao zadatak da onemogući uticaj KPJ, čiji je program borbe za nacionalna i socijalna prava bio jako privlačan za politički obespravljene, proleterizovane i nacionalno ugnjetene albanske mase. Ističući ovu funkciju „Djemijeta", Hasan Šukrija, njegov predsednik se hvalio kako je „Djemijet" apsolutno onemogućio uticaj komun ista na muslimanske mase".[160]

Ukazujući na ulogu „Djemijeta", komunistički poslanici u parlamentu su isticali da kao što „u borbi protiv bugarizacije Makedonaca vrše srpsku asimilaciju ovog življa", tako i preko „Djemijeta", u borbi protiv Albanije proglašavaju Albance Turcima".[161] Režimi stare Jugoslavije mnogo su radili na tome da preko „Djemijeta" Albance prikažu Turcima ili uopšte Muslimanima i da ih odvrate od pripadnosti albanskoj nacionalnosti. Medjutim, „Djemijet" nije uspeo da izvrši ovu funkciju, kako u pogledu denacionalizacije albanskog življa, tako i u pogledu suzbijanja revolucionarnog vrenja u njemu, već je, pritisnut od članstva i nižih organizacija, i sam morao da pokreće pitanja nacionalnog i socijalnog oslobodjenja albanskog naroda i time postao odvratan buržoaskom režimu stare Jugoslavije i svom stvaraocu – Radikalnoj stranci.

Tako je politički, odnosno faktički „Djemijet" likvidiran još 1924. godine, iako je kao politička stranka formalno postojao još neko vreme, ali bez ikakve političke moći. Posle likvidacije „Djemijeta", albanske mase nisu imale nikakvu svoju političku stranku, već su se na njih radi dobijanja glasova orijentisale razne gradjanske stranke. Age i begovi su se sada uglavnom povezali sa Radikalnom strankom, dok su se niži i srednji političari više povezali sa masama i Demokratskom strankom. Na ovaj način su se gradjanske partije u borbi za dobijanje glasova povezale sa eksploatatorskim elementima albanske nacionalnosti.[162]

No, i posle likvidacije „Djemijeta" pripadnici albanske nacionalnosti su prilikom izbora doživljavali teror, nasilja i razna iskušenja. Oni su dolazili u sukob sa organima vlasti oko glasanja za demokrate ili radikale, za poslanike, predsednike i kmetove iz redova albanske ili srpske ili crnogorske nacionalnosti, oko izbora progresivnih i reakcionarnih političara itd.

Posle 1936. godine, albanski buržoaski političari jako su manevrisali u političkom životu. S jedne strane, oni su saradjivali sa vladajućim krugovima i političkim strankama buržoaske Jugoslavije i na bazi izbornih obećanja i mahinacija dobijali ekonomske i političke koncesije od vladajućih krugova i bili usko povezani sa njima, a, s druge strane, u masama su počeli da propagiraju fašističku propagandu i razvijali su mržnju prema vladajućim krugovima, jer su bili svesni da samo tako mogu ostvariti uticaj na albanske mase. Oni su shvatili psihologiju albanskih radnih masa i njegovu ukorenjenu svest da ih samo propast vladajućih krugova buržoaske Jugoslavije može dovesti do spasa. Nemajući neku perspektivu za budućnost, albanske mase su tada razočarano uvek isticale parolu „neka i crni djavo dodje, samo nek propadaju ovi jugoslovenski režimi".

c) Dejstvo fašističke propagande na albanske mase

Osećajući vekovnu težnju albanskog naroda za oslobodjenjem od i ujedinjenjem, fašističke snage u Italiji i Nemačkoj uložile su velike napore da se povežu sa eksploatatorskim elementima albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, kako bi pridobile albanske mase za svoju politiku. U tom cilju, one su isticale parolu za prisajedinjavanje Kosova Albaniji, koje će se ostvariti dolaskom fašističkih sila u Jugoslaviju. U tom smislu je fašistička propaganda uvek težila da razvije šovinističku mržnju izmedju Albanaca, Srba i Crnogoraca na Kosovu.[163] S druge strane, fašistička Italija je Kosovo upotrebila kao Damaklov mač za pritisak na Jugoslaviju, kako ona ne bi pristupila savezu sa Engleskom i Francuskom. Tako je grof Čano, ministar spoljnih poslova Italije

otvoreno zapretio jugoslovenskoj vladi, na sastanku u Veneciji 1939. godine, da će se zalagati za pripajanje Kosova Albaniji ako Jugoslavija ispolji antitalijanska raspoloženja.[164]

No, i pored obećanja Jugoslaviji da neće pokretati pitanje Kosova, italijanska vlada je uvek računala s tim. Tako je grof Ćano u svom dnevniku 1939. godine zabeležio: „Moramo uspavati Jugoslavene. Ali, kasnije, naša politika mora da se živo pozabavi Kosovom. To će održati živim jedan iredentistički problem na Balkanu, privući pažnju Albanaca i predstavljati nož uperan u kičmu Jugoslavije".[165]

Fašistička strategija Italije je predvidela tri faze delatnosti po pitanju Kosova: „Prvo, opšta propagandna delatnost na kulturnoj i verskoj osnovi; drugo, javna organizacija na tom polju, i treće, tajna vojna organizacija, koja bi saradjivala sa italijanskom vojskom".[166]

Ciljevi fašističke Italije u udnosu na Albance vide se i u memorandumu grofa Ćana. On je 26. maja 1939. godine u svom dnevniku zapisao: „Nameravam da organizujem kosovske Arnaute da bi postali nož uperen u bok Beograda", a 17. juna iste godine zabeležio: „Primio sam Štilu, bivšeg albanskog poslanika u Beogradu. Nameravam da se s njim poslužim u pitanju Kosova, jer dobro poznaje problem. U podsekretarijatu za Albaniju obrazovaću odsek za iredentizam".[167]

Na liniji iredentizma fašističkih sila, jedno vreme je i albanska vlada sa Zoguom na čelu razvijala živu aktivnost radi ostvarenja uticaja na albanske mase na Kosovu. U tom smislu aktiviran je Kosovski komitet u kojem su afirmisani profašistički elementi sa Kosova. Isto tako, Zogu se počeo povezivati sa nacionalističkim elementima na Kosovu i preduzimati izvesne demagoške akcije radi stvaranja poverenja medju albanskim masama u Jugoslaviji. Na toj liniji on je održao tajni sastanak sa Feratom Dragom i predstavnicima turske vlade u Istambulu na kome je insistirao da Turska sabotira ugovor o iseljavanju Albanaca iz Jugoslavije.[168]

Iako, u suštini nije moglo biti ničeg zajedničkog izmedju porobljenog albanskog naroda u Jugoslaviji i fašizma, koji se borio za najsvirepije porobljavane naroda, delovanjem odredjenih društveno-ekonomskih i političkih faktora u kojima su Albanci živeli i zbog politike pritiska i terora nad albanskim masama od strane buržoaske Jugoslavije, fašistička propaganda, sprovedena preko eksploatatorskih elemenata unutar albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, počela je da prodire u albanske mase. Medjutim, treba jasno reći, da albanski živalj nije simpatisao fašizam time što je shvatao suštinu njegove politike, već zato što je bio prisiljen pritiskom vladajućih krugova buržoaske Jugoslavije. Ovu činjenicu je vrlo dobro uočio i Živko Avramovski koji kaže: „Pogrešno bi bilo ako bi se shvatilo da je albanski seljak bio neprijateljski raspoložen protiv jugoslovenske države zato što joj je pretpostavljao Italiju. On je uvidjao da mu Italija ne donosi slobodu, ali imao je da bira manje od dva zla i smatrao je da će pod Italijom dobiti natrag zemlju i imati svoje škole".[169]

Na sičan način o uzrocima opredeljenja Albanaca za Italiju rezonuje i komandant Treće armijske oblasti u izveštaju generalštabu u kome se kaže: „Naši Arnauti, ako bi došlo da oni, pod jednakim uslovima, biraju izmedju nas i Italijana, verovatno bi radije ostali uz nas. Ali, kad je u pitanju zemlja, škole, štampa, čemu se oni u slučaju da ovi krajevi budu prijedinjeni Albaniji svakako nadaju, onda bi daleko radije pristali da žive pod vlašću Italijana".[170]

Da bi aktivizirala Albance u Jugoslaviji protiv jugoslovenske vlasti, italijanska fašistička strategija se služila organizovanjem propagandne i špijunske delatnosti. Ovi ciljevi ostvareni su preko eksploatatorskih elemenata, jednog broja političara unutar albanske nacionalnosti. Govoreći o ovim političarima, u jednom izveštaju ministru unutrašnjih poslova Jugoslavije 1939. godine se kaže: „Pojedini arnautski politički prvaci, naročito u pograničnoj zoni, nalaze se u nekom stanju iščekivanja. Oni su verovali u brzo prisajedinjavanje Kosova i Metohije Albaniji i smatrali su da će naša država stupiti u neki oružani sukob . . . Medjutim, ukoliko se prilike za ovakav oružani sukob stišavaju, utoliko se kod ovdašnjih arnaustskih prvaka oseća jača potištenost. Sadašnjim razvojem opšte situacije u Evropi oni su nezadovoljni, jer primećuju da je arnautsko pitanje po sebi sporedno".[171]

Italijanska propaganda je naročito delovala u pograničnim predelima prema Jugoslaviji. O tom dejstvu u jednom izveštaju jugoslovenske policije se kaže: „U toku meseca avgusta oseća se jača italijanska propaganda naročito u srezovima pogranične zone. Vežbe Italijana u blizini granice Arnauti shvatili su kao da je to upozorenje Jugoslaviji na italijansku snagu. Arnauti, naročito oni koji su radi trgovine išli u Albaniju, govorili su da te vežbe znače znak da će uskoro italijanska vojska krenuti prema Kosovu i Metohiji".[172]

Prodoru italijanske propagande na Kosovu pogodovao je pogranični promet izmedju Jugoslavije i Albanije, koji se održavao i posle okupacije Albanije. Svake nedelje su ljudi iz Albanije dolazili na pazar u Prizren i Djakovicu, u tim prilikama pojedinci su se bavili razvijanjem italijanske fašističke propagande.

Pojedini fašistički političari su naročito razvijali ratnohuškačku propagandu za vreme izborne kampanje. Oni su po kafanama, obučeni u narodnu nošnju, koju ranije nisu oblačili, rasipali novac čaščavajući Albance i šireći fašističku propagandu. Kada su, naprimer, seljaci pitali Aziz–efendiju, jednog od takvih političara, otkud mu toliki novac za čašćavanje i zašto sada nosi belu kapu, on je odgovorio da ne žali novac jer će uskoro doći sloboda. A bela kapa treba da simbolizuje priključenje Kosova Albaniji. Taj isti političar govorio je seljacima: „Ne bojte se . . . Gotovo je . . . Sve je spremno . . . Brzo će Italija ovamo". Kada su se neki Albanci žalili da narod nema oružja u slučaju rata, on im je dobacio: „Pa evo magazine je napunila Jugoslavija, a mi ćemo ih isprazniti".[173]

Pored italijanskih, i nemački fašisti su uložili znatne napore da se povežu sa albanskim političarima u Jugoslaviji. Tako je njihov saradnik Džefer Deva stvorio društvo „Merahmet" u Kosovskoj Mitrovici u koje je bilo učlanjeno više profašističkih elemenata. Slično društvo je u Djakovici stvorio Bećir Maljoku. Preko ovih društava, išlo se na okupljanje članstva u fašističke organizacije koje su najviše delovale na razvijanju šovinističke mržnje izmedju naroda koji žive na Kosovu.[174]

Još pre okupacije Albanije, italijanski fašisti su stvorili izvesne punktove za špijunsku i diverzantsku delatnost na Kosovu u pograničnim predelima Albanije. Organizator tih punktova bio je kapetan Antika koji je za vreme okupacije bio šef italijanske obaveštajne službe na Kosovu. Fašistička špijunaža se povezala i sa pojedinim derviškim sektama i preko njih sprovodila svoje delatnosti.[175]

Na čitavu ovu aktivnost fašističkih sila jugoslovenska vlast, u kojoj je bilo dosta petokolonaša, niti je htela niti je mogla da reaguje. Ona je s jedne strane, umesto da ublaži pritisak na albanske mase i da se potrudi da bar olakša njihovu situaciju, nastavila sa još žešćim ekonomskim, političkim i socijalnim pritiskom na njih, dok je, s druge strane, sve više uspavljivala jugoslovensku javnost u vezi sa opasnostima koje su se nadvijale nad Jugoslavijom od strane fašističkih sila. U ovom smislu je i sadržina jednog izveštaja policije u kome se prikazuju kao lažne vesti o pripremanju Italije za agresiju na Jugoslaviju i kaže: „Sve ove vesti su – fantastične, ali je pogranično stanovništvo njima toliko obuzeto, da nije retka pojava da grupe Arnauta razgovaraju samo o tome kako će uskoro Italija tražiti Kosovo i Metohiju".[176]

Jedna snaga koja se energično suprotstavila prodoru fašističke propagande u albanske mase bila je Komunistička partija Jugoslavije i komunisti Albanije. Komunisti Albanije i komunisti Jugoslavije, osudjujući reakcionarne režime buržoaske Jugoslavije i teror i pritisak koji se vrši nad albanskim masama u Jugoslaviji, istovremeno su razobličevali fašističke pretenzije prema narodima Balkana i još veću opasnost koju donosi fašistička okupacija.[177] Iako Komunistička partija Jugoslavije još nije bila ostvarila znatniji uticaj u albanskim masama u Jugoslaviji, zbog pomanjkanja političkih kadrova iz ove nacionalnosti, ona je svim svojim snagama sve činila da odvrati albanske mase od fašističke propagande.[178]

Na osnovu navedenih činjenica može se zaključiti da je fašistička propaganda iz Italije i Nemačke uložila značajne napore za prodor u albanske mase i u tom cilju koristila demagoške parole o nacionalnom oslobodjenju i ujedinjenju albanskog naroda. Radi ostvarenja ovoga cilja, fašistička propaganda se povezala sa reakcionarnim i eksploatatorskim elementima iz redova albanske nacionalnosti i preko njih pokušala da razvije petokolonašku delatnost unutar albanskog naroda. Medjutim, i pored uloženih napora i postojanja pogodnih uslova za prodor te propagande, ipak se može konstatovati da ona nije dublje prodrla medju radne ljude albanske nacionalnosti.

d) Borba KPJ za nacionalno i socijalno oslobodjenje albanske nacionalnosti u Jugoslaviji

Ni jedna gradjanska politička stranka nije se iskreno zalagala protiv teškog položaja albanske nacionalnosti u buržoaskoj Jugoslaviji i protiv prodiranja fašističke propagande u njene redove. Jedina politička snaga u zemlji koja se zalagala za nacionalno i socijalno oslobodjenje albanskih masa, protiv nasilja i pritiska nad njima, i koja se energično suprotstavljala prodiranju fašističke propagande u albanski narod, bila je Komunistička partija Jugoslavije. Medjutim, od stanja u Partiji, od stepena njenog angažovanja u porobljenim albanskim masama i od kadrovske i organizacione sposobnosti, zavisili su konkretni rezultati borbe za nacionalnu i socijalno ravnopravnost Albanaca i za jačanje uticaja na njih. KPJ je razvila dosta živu aktivnost medju albanskim masama odmah posle Prvog svetskog rata. Takodje, Partija se odlučnije orijentiše na takvu aktivnost i posle dolaska druga Tita na njeno čelo, ali zbog kratkoće vremena i pomanjkanja albanskih kadrova u radu sa albanskim masama, nisu ostvareni zadovoljavajući rezultati.

Komunistički pokret medju albanskim masama u Jugoslaviji počeo je organizovano da deluje posle Prvog svetskog rata. Prve partijske konferencije za

osnivanje partijskih organizacija održane su 1919. i 1920. godine u Prizrenu, Gnjilanu, Kosovskoj Mitrovici, Djakovici, Peći, Uroševcu, Siriničkoj Župi itd.[179]

Zahvaljujući prodoru i organizovanom delovanju KPJ u albanskim masama na Kosovu i u Makedoniji, albanski živalj je brojno glasao za komunističke poslanike, i time doprineo da se iz ovih regiona za Ustavotvornu skupštinu izaberu 23 komunistička poslanika. Isto tako, Albanci su značajno doprineli da su u gradskom veću u Skoplju većinu odbornika dobili komunisti. U Prizrenu i Kosovskoj Mitrovici komunistički kandidati za poslanike pobedili su velikom većinom, itd.[180]

Da bi onemogućili prodor KPJ u albanske mase – kako smo već rekli – vladajući krugovi su formirali političku stranku „Djemijet". Isto tako oni su se najgrublje obračunavali sa komunističkim agitatorima i onemogućavali njihovu delatnost u albanskim masama.[181]

Zahvaljujući tome što je imela spravan stav o albanskom nacionalnom pitanju u Jugoslaviji od samog osnivanja, i internacionalizmu svojih kadrova koji su delovali medju Albancima, KPJ je odmah posle osnivanja Jugoslavije sve više ostvarivala svoj uticaj u albanskim masama, i one su se sve više ubedjivale da se samo KPJ dosledno bori za nacionalno i socijalno oslobodjenje Albanaca. Ova postavka potvrdjena je i navedenim činjenicama o glasanju Albanaca za komunističke poslanike. Medjutim, posle Obznane i političke ofanzive „Djemijeta" unutar albanskih masa, kao i obračuna sa partijskim kadrovima, osetno je opao uticaj KPJ u albanskim masama.

Treba podvući činjenicu da je KPJ u svojim programskim dokumentima i u svojoj opštoj političkoj orijentaciji u osnovi uvek imala pravilan stav o oslobodjenju i ravnopravnosti albanske nacionalnosti u Jugoslaviji. Ispravan stav prema albanskom nacionalnom pitanju u Jugoslaviji KPJ je imala i dok još nije ostvarila lenjinistički pogled na rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u celini.[182]

Tako je Kongres ujedinjenja KPJ, održan 1919. godine, odlučno istakao spremnost Partije da se bori „protiv ugušivanja prava nacionalnih manjina", što je bilo od velikog značaja i za albansku nacionalnost u Jugoslaviji.[183]

Vukovarski kongres KPJ, 1920. godine, istakao je da treba „sve sile uložiti da se spreči poništavanje političkih i gradjanskih prava stranim nacionalnostima" i zahtev „da se svim gradjanima, bez obzira na pol i nacionalnost, obezbedi nesmetano vršenje svih gradjanskih i političkih prava, kao i uživanje svih zakonitih i ustavnih sloboda".[184] Ovi zahtevi bili su od posebnog značaja za albansku nacionalnost u Jugoslaviji, koja ne samo što nije uživala nikakva nacionalna prava, već u praksi nije ostvarivala ni garantovana gradjanska prava.

Prva partijska konferencija, 1922. godine, već je neposredno apostrofirala težak položaj albanske nacionalne manjine u Jugoslaviji i zalagala se za „kulturno-nacionalnu ravnopravnost" ove nacionalnosti.[185]

Drugi kongres KPJ, iako nije direktno govorio o Albancima, istakao je da će se komunisti „boriti svim sredstvima da spreče gaženje političkih i gradjanskih prava drugih nacionalnosti, koje žive u Jugoslaviji".[186]. Ovaj stav Partije bio je od posebnog značaja za pripadnike albanske nacionalnosti koji su od strane vladajućih krugova bili izvrgnuti totalnom bezakonju.

Druga partijska konferencija KPJ, koja je donela Rezoluciju o nacionalnom pitanju, posebno je razradila zadatke za obezbedjenje ravnopravnosti

nacionalnih manjina u Jugoslaviji, što je bilo od velikog značaja i za ravnopravnost albanske nacionalnosti.[187]

Medjutim, tek na Trećoj partijskoj konferenciji svestrano je razradjeno i pitanje nacionalnih manjina u Jugoslaviji. Osudjujući težak pritisak i teror koji se vrši nad albanskim življem od strane vladajućih krugova, Konferencija je ukazala da je „srpska buržoazija još pre Prvog svetskog rata vodila zavojevačku politiku u Makedoniji protiv Albanije" i da je ovo što se čini prema Albancima samo produžetak jedne šovinističke politike prema albanskom narodu".[188] Ova konferencija je zauzela afirmativan stav o samoopredeljenju albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, o čemu će biti reči u drugom delu ovog rada.

Treća konferencija KPJ je takodje istakla potrebu obezbedjenja pune ravnopravnosti nacija i nacionalnih manjina. U tom smislu Konferencija je istakla da će se Partija boriti „da se nacionalnim manjinama, pored pune političke i gradjanjske jednakosti, zagarantuje i neograničeno pravo upotrebe maternjeg jezika u opštenju sa svim vlastima, obavezno školovanje dece na maternjem jeziku u svim državnim školama i najpunija sloboda savesti".[189] Ovaj stav Partije direktno je izražavao vitalne interese albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, koja je bila potpuno nacionalno obespravljena.

Za Albance koji su živeli u Makedoniji, zajedno sa makedonskim i turskim narodom, od velikog značaja je stav o ravnopravnosti svih nacionalnosti u ovom regionu. U vezi s tim u Rezoluciji se kaže: „Sve narodnosti koje vladaju susednim zemljama zastupljene su u Makedoniji, ali u takvoj srazmeri da ni jedna od njih nema apsolutnu većinu". Prema tome vladavina bilo koje nacije nad Makedoncima znači porobljavanje nad drugima.[190] Iako se u citiranoj formulaciji ispoljavaju nejasnoće u odnosu na individualnost makedonske nacije i na njenu teritoriju, ovaj stav Konferencije značajan je po tome što insistira na punoj ravnopravnosti svih nacionalnosti koje žive u Makedoniji, kao uslovu za slobodan razvitak svih njih.

Treći kongres KPJ, održan u Beču 1926. godine, dosta konkretno je raspravljao o problemu nacionalnih manjina i u tom pogledu odredio vrlo precizne zadatke KPJ u budućoj delatnosti. U Rezoluciji se ističe da srpska buržoazija sprovodi ne samo „politiku nacionalnog ugnjetavanja, već i ekonomskog istrebljenja nesrpskih naroda".[191] Rezolucija kongresa, takodje, precizira oblasti konkretne borbe Partije u odnosu na prava nacionalnih manjina u sledećim pravcima:

„1. Za najpuniju političku i gradjansku ravnopravnost bez obzira na nacionalnu pripadnost;

2. Za neograničenu upotrebu jezika svuda i na svakom mestu.

3. Za obavezno školovanje o državnom trošku na maternjem jeziku.

4. Protiv kolonizacione politike koja ima za cilj nasilno srbiziranje nesrpskih krajeva.

5. Protiv isključenja izvodjenja agrarne reforme seljaka nesrpskih nacija.

6. Protiv politike većeg poreskog opterećenja nesrpskih oblasti".[192]

Treba napomenuti da su navedeni zadaci KPJ bili u skladu sa najvitalnijim interesima albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, jer se nad njom vršila diskriminacija po svim pitanjima koja su pokrenuta od strane KPJ u odnosu na nacionalne manjine.

Četvrti kongres KPJ, održan u Drezdenu 1928. godine, direktno je tretirao i problem albanske nacionalne manjine u Jugoslaviji i zauzeo stav o samoopredeljenju i otcepljenju ove nacionalnosti, izjasnivši se za potpuno oslobodjenje i ujedinjenje albanskog naroda. O ovom pitanju u Rezoluciji se, izmedju ostalog, kaže: „Peto. Imperijalističkim ugovorima o miru ostala je posle rata oko trećina albanskog naroda pod vladovinom velikosrpske buržoazije, protiv kojeg ona sprovodi isti ugnjetački režim kao i u Makedoniji. Pored toga, ona je u težnji za okupacijom severne Albanije, s arbanaškim četama, organizovanim u Jugoslaviji, srušila albansku narodnu vladu Fan Nolija i dovela na vlast begovsku kontrarevoluciju Ahmet–beg Zogua. Ali pretvaranje Albanije u italijansku kolonijo još više je zaoštrilo sukob izmedju italijanskog i velikosrpskog imperijalizma, koji ima da se prenese i preko ledja albanskog naroda, kako u Albaniji, tako i u Jugoslaviji. Albanski narod, kapitalistički još nerazvijen, kako u Albaniji tako i u Jugoslaviji, može da se oslobodi i ujedini samo naslonom na radništvo i seljaštvo i ostale pokrete ugnjetenih nacija na Balkanu u masovnoj nacionalno-revolucionarnoj borbi i protiv imperijalizma i domaće begovske kontrarevolucije".[193]

Mislimo da je od posebnog značaja stav Kongresa KPJ da do oslobodjenja albanskog naroda može doći samo uz podršku i pomoć progresivnih snaga albanskog naroda i kroz saradnju albanskog naroda sa ostalim narodima Balkana u borbi protiv stranog imperijalizma i domaćih reakcionarnih snaga.

Četvrta partijska konferencija KPJ, 1934. godine, založila se za punu ravnopravnost nacionalnih manjina u Jugoslaviji. U tom smislu se kaže: „Borba protiv ekonomske eksploatacije seljaštva nacionalnih manjina . . . kao i protiv nasilnog srbiziranja, za nacionalni jezik u školi, sudovima i u vojsci u krajevima nastanjenim Slovencima, Arnautima, Nemcima, Madjarima i Romunima".[194]

Splitski plenum CK KPJ, 1936. godine, usvojio je značajne stavove o nacionalnom pitanju uopšte i u vezi sa problemom nacionalnih manjina u Jugoslaviji, u smislu orijentacije da se pravo na samoopredeljenje realizuje kroz stvaranje federativne zajednice nacionalnosti u Jugoslaviji u kojoj će se unutar zemlje obezbediti puna sloboda i ravnopravnost svih nacionalnih kolektiviteta. Ukazujući na opasnosti od fašizma, koji je sve više bio u ofanzivi u Evropi, Partija je vrlo uspešno povezala klasnu borbu sa borbom za nacionalno oslobodjenje porobljenih naroda i narodnosti u Jugoslaviji.[195]

U vezi sa ravnopravnošću nacionalnih manjina u Jugoslaviji, potrebno je navesti proglas Inicijativnog odbora Narodne skupštine radnog naroda Vojvodine 1937. godine, koja je bila politička organizacija pod rukovodstvom KPJ. Pored prava Vojvodine na autonomiju u okviru buduće jugoslovenske federacije, proglas je postavio zahtev za „potpuno izjednačavanje (nacionalnih manjina – HH) sa nacionalnim življem na ekonomskom, kulturnom, nacionalnom i političkom polju".[196]

Posle dolaska druga Tita na njeno čelo, Partija je posvećivala posebnu pažnju nacionalnom pitanju u Jugoslaviji i u sklopu toga i albanskom nacionalnom pitanju. U tom smislu, tj. uvažavajući nacionalne specifičnosti Kosova gde su u većini živeli Albanci, odlukom CK formiran je Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju.

Na liniji konkretizacije borbe za ostvarenje nacionalnih prava Albanaca u Jugoslaviji, Peta zemaljska konferencija KPJ, održana u Zagrebu 1940. godine,

posebno je zauzela konkretne stavove o albanskoj nacionalnoj manjini. U Rezoluciji ove konferencije u vezi s tim se kaže:

„Borba za slobodu i ravnopravnost arnautske nacionalne manjine na Kosovu i Metohiji, a u isto vreme borba protiv italijanskih agenata koji u tim krajevima nastoje raznim obećanjima obmanuti Arnaute i izazvati sukob na tom delu Evrope . . .

– Borba protiv kolonizatorskih metoda srpske buržoazije u tim oblastima i proterivanje svih onih kolonizatorskih elemenata, pomoću kojih srpska buržoazija vrši pritisak na makedonske, arnautske i druge narode".[197]

Ovi stavovi bili su vrlo značajni za rad komunista u krajevima gde su živeli Albanci i za početak ozbiljnog prodora KPJ u albanske mase. Da bi CK KPJ imao direktan uvid nad radom partijske organizacije na Kosovu i u smislu uvažavanja nacionalnih specifičnosti ove pokrajine, Peta zemaljska partijska konferencija je na predlog Miladina Popovića i Bore Vukmirovića odlučila da se Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju direktno poveže sa CK KPJ, a ne preko Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak kao do tada.[198]

Iz navedenih činjenica se može zaključiti da je KPJ u svojim programskim dokumentima zauzimala principijelne stavove o nacionalnim manjinama uopšte, a u više slučajeva i o pitanju albanske nacionalnosti u Jugoslaviji posebno. Medjutim, zbog nedovoljnog i sporog prodora KPJ u redove albanske nacionalnosti, koji nije ostvaren zbog mnogobrojnih objektivnih i subjektivnih faktora, navedeni stavovi Partije su vrlo sporo i vrlo teško prodirali kod radnih masa albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, što je, sa svoje strane, otežavalo prodor KPJ u albanske mase.

Može se uočiti da je Komunistička partija Jugoslavije postigla minimalne uspehe u idejno-političkom i organizacionom prodoru u albanske mase. Nakon uspeha koje je Partija ostvarila odmah posle stvaranja bivše Jugoslavije, nastupio je izvestan prekid posle Obznane, tako da je u čitavom jednom periodu postojao vakuum u pogledu prodora KPJ u albanske radne mase. Taj prodor je nešto značajnije ostvaren tek početkom četvrte decenije dvadesetog veka.

Prodor KPJ na Kosovu u albanske mase posebno je počeo aktiviziranjem sindikalnog pokreta. Tako je 1931. godine na Kosovu u sindikalni pokret obuhvaćeno preko 2.155 radnika medju kojima su u znatnom broju bili pripadnici albanske nacionalnosti. Pod rukovodstvom KPJ, sindikalna organizacija je počela da organizuje štrajkove i sprovodi druge oblike klasne borbe. Tako je u rudniku „Trepča" organizovan štrajk 250 rudara, kojim je rukovodio jedan Albanac i koji je trajao punih 47 dana. Slični štrajkovi bili su organizovani i u rudnicima „Ajvalija", „Kosovo" itd. Ovi štrajkovi imali su veliki značaj ne samo za podizanje klasne svesti radnika, već je njihov odjek imao pozitivne reprekusije i na Kosovu i u ostalim delovima zemlje.[199]

U periodu od 1934. do 1937. godine formirane su na Kosovu partijske organizacije u više centara kao što su: Peć, Kosovska Mitrovica, Uroševac, Djakovica i Prizren. Uoči rata na Kosovu je bilo 270 članova KPJ, medju kojima samo 20 Albanaca.[200] Iako je jedan od bitnih kriterijuma za prijem u KPJ bio stav pojedinaca o nacionalnom pitanju i posebno odnos prema Albancima.[201] Partija je slabo prodirala u albanske mase jer su njeni kadrovi pretežno bili iz redova naseljenika, koji su bili nepopularni ne samo medju albanskim masama, već i Srbima starosedeocima.[202]

Rad Partije na Kosovu i veći prodor u albanske mase ostvaren je posle dolaska druga Tita na njeno čelo i nakon osnivanja Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju.[203] Tako je 1937. godine održana Prva partijska Oblasna konferencija KPJ za Kosovo i Metohiju na kojoj je ocenjen rad Partije sa stanovišta njenih zadataka i po nacionalnom pitanju i formiran Oblasni komitet KPJ. U svom zaključnom dokumentu, Oblasna konferencija je istakla zadatak obezbedjenja pune ravnopravnosti albanske nacionalnosti u Jugoslaviji. Ona je tražila od članova Partije da „sve svoje akcije i mere za ostvarenje ekonomskih i socijalnih prava protkaju uvek borbom za nacionalna prava šiptarskih masa".[204]

Ubzro posle Oblasne partijske konferencije održana je i Oblasna konferencija SKOJ-a na kojoj je izabran Oblasni komitet SKOJ-a. Organizacija SKOJ-a na Kosovu dobila je takodje zadatak da uloži velike napore za okupljanje napredne albanske omladine u omladinski pokret.[205]

Druga Oblasna partijska konferencija KPJ za Kosovo i Metohiju takodje se vrlo odlučno opredelila za borbu komunista za nacionalno i socijalno oslobodjenje albanske nacionjalnosti u Jugoslaviji. U vezi s tim u Zaključcima konferencije se kaže: „Glavni zadatak Oblasnog komiteta i svih članova Partije je da prodru u šiptarske mase i da ih okupe oko KPJ, a to se može postići samo onda kada svaki član Partije bude shvatio široke narodne mase. Potrebno je povezati šiptarske radne mase sa siromašnim i radnim masama kolonista".[206]

Jedan od najvažnijih zadataka komunista na Kosovu bio je upoznavanje albanskih masa sa principijelnim internacionalističkim stavovima KPJ o nacionalnom pitanju i o njenim odnosima prema albanskoj nacionalnosti u Jugoslaviji. Ovaj zadatak Oblasni komitet Partije i članovi Partije težili su da ostvare raznovrsnim oblicima prodora u albanske mase, a naročito preko raznih partijskih dokumenata, parola i organizovanjem konkretnih akcija na tom planu.

Tako se u svom proglasu povodom okupacije Francuska, CK KPJ za Kosovo i Metohiju obratio albanskom narodu ovim rečima: „Protivnarodna vlada Cvetković–Maček spovodi protiv vas najveći teror. Sve vlade do sada isto onako kao i sadašnja podstrekivale su Crnogorce protiv Šiptara".[207] Na ovaj način Partija je stavljala do znanja albanskim masama da se buržoazija zalaže za razširivanje šovinističke mržnje, a da se komunisti bore za bratstvo i jedinstvo radnih ljudi svih nacionalnosti na Kosovu.

Pod rukovodstvom komunista i Oblasnog komiteta, studenti svih nacionalnosti Kosova izdali su 1937. godine proglas u kome se odlučno usudjuje zavojevačka politika buržoaske Jugoslavije prema Albancima i insistirali na zbližavanju naroda Kosova. U vezi s tim u proglasu se kaže: „Započeta borba za slobodu i demokratiju, za tajne izbore, za pravo zbogra i dogovora, za pravo porobljenih naroda – treba da obezbedi Šiptarima pravo na svoju zemlju, siromašnim i drugim slojevima mogućnost da besplatno dobivaju zemlju, pravo na nacionalni jezik u školi i komunalnoj samoupravi, slobodu rada i veroispovesti i drugih običaja".[208] Ovaj dokument prvi put je objavljen i na albanskom jeziku.

Sličan proglas izdali su studenti albanske nacionalnosti sa Kosova i Makedonije 1938. godine. U ovom proglasu se izmedju ostalog kaže: „Ovih dana je u našem kraju ponovo počeo teror vlasti protiv muslimanskog življa. Muke koje preživljavaju naša braća, posebno Šiptari, nepodnošljive su . . .

Istovremeno s mučenjem prilikom prikupljanja oružja, vlasti nastavljaju na najbrutalniji način sa oduzimanjem poslednjih parcela zemlje od naših seljaka. Agrarne vlasti ne poštuju ni zakon o agrarnoj reformi, koji je inače uperen protiv naših seljaka.

Mi, vaša braća i sinovi, uznemireni poslednjim dogadjajima i teškim prilikama sadašnjeg života, sa prezrenjem posmatramo sve što se čini nad vama, jer vaša mučenja su i naša mučenja. Zbog toga vam savetujemo da saradjujete sa Srbima meštanima i naseljenicima i da nastavite život u svojoj zemlji, jer današnjim mukama mora doći kraj.

Obraćamo se poštenoj jugoslovenskoj javnosti, da ne ostane gluva prema jadikovanju naših seljaka i da ih pomogne i omogući im da žive i obradjuju svoju zemlju u našoj društvenoj zajednici i zajedničkoj domovini. Gore ruke od naše zemlje! Gore ruke od života naše braće i roditelja! Dole sporazum o prinudnom iseljenju".[209]

Veliki značaj ovog dokumenta nije samo u tome što se albanski intelektualci pojavljuju kao subjekt koji se obraća progresivnoj javnosti u Jugoslaviji i svom radnom narodu, već i u tome što se pripadnici albanske nacionalnosti odlučno opredeljuju za zbližavanje radnih ljudi albanske nacionalnosti sa starosedeocima i progresivnim naseljenicima.

Pod direktnim uticajem KPJ, studenti svih nacionalnosti Kosova su izdali još nekoliko dokumenata i proglasa u kojima se govori o položaju albanske nacionalnosti u Jugoslaviji i popularišu stavovi KPJ o albanskom nacionalnom pitanju. Ako rezimiramo suštinu navedenih dokumenata i proglasa, onda se može konstatovati da se u njima ističu sledeći zahtevi:

1. Prestanak oduzimanja zirantne zemlje od radnih seljaka albanske nacionalnosti.
2. Zahtev za anuliranjem jugoslovansko–turskoj ugovora o prisilnom iseljavanju Albanaca za Tursku.
3. Obustava terora nad albanskim življem i težnja za opovrgavanjem izmišljene parole o pripremanju ustanka Albanaca protiv Jugoslavije.[210]

Povodom terora nad albanskim življem u vezi sa sakupljanjem oružja, izdat je poseban proglas OK KPJ za Kosovo i Metohiju. U proglasu 1939. godine osudjuje se težak teror nad albanskim življem i kategorički traži obezbedjenje pune ravnopravnosti albanskog naroda u Jugoslaviji. Obraćajući se progresivnim snagama srpskog naroda i pozivajući narode Kosova na saradnju i zbližavanje, u proglasu se kaže: „Nema slobode ni za crnogorski ni za srpski narod kada šiptarski narod nema prava i slobode. Samo ravnopravni narodi mogu biti sretni i jedinstveni. Zato ne dozvolite da vas gospoda guraju jedne protiv drugih . . „. I borite se za punu ravnopravnost Šiptara sa ostalim narodima Jugoslavije".[211]

U jednom dokumentu napredne omladine Kosova i drugih krajeva Jugoslavije posebno se ističe težak položaj Albanaca u Jugoslaviji, pa se kaže: „Od 1918. godine Šiptari su podložni ubistvima, paljevini sela, proterivanju sa zemlje, oduzimanju kuća, imovine, pašnjaka, šuma, sela i opština; Šiptarima je zabranjen maternji jezik i potiskuju se narodni običaji . „. . Vrše se pljačke u vidu kuluka itd.".

O otporu Albanaca ovakvoj politici u ovom proglasu se kaže: „Šiptari su dali herojski otpor ovim pljačkama i drugim napadima. Mada stalno pod udarom kundaka i bajoneta u cilju sprovodjenja neprijateljske politike vlade,

oni su ipak nastavili otpor . . „. Srpska gospoda je u cilju onemogućavanja zajedničke borbe Šiptara i Crnogoraca preselila siromašne Crnogorce na zemlju oduzetu od siromašnih Šiptara, dok je zemlja crkava, aga i begova ostala nedirnuta. Na taj način ona je sejala mržnju i razdor izmedju šiptarskih i crnogorskih seljaka, sa ciljem da lakše vlada nad njima".

Proglas poziva crnogorske i druge naseljenike da ne dozvole da ostanu oružje pritiska na albanske mase, već da se udruže zajedno sa njima i založe za oduzimanje zemlje crkava, manastira, aga, begova i bogataša i za njeno dodeljivanje siromašnim Albancima i kolonistima.[212]

Povodom 550-godišnjice kosovske bitke, 1939. godine, pod uticajem KPJ, progresivna omladina Kosova održala je svečanosti na Gazimestanu, blizu Prištine, i tom prilikom za javnost izdala dokument u kome se, izmedju ostalog, kaže: „Mi znamo da je naša oblast zapostavljena u svakom pogledu u toku ovih 20 godina, a Šiptari su bili mučeni od strane protivnarodnih režima. Razni samozvani narodni predstavnici i kratkovidi političari upotrebili su najbolje metode proganjanja Šiptara." Obraćajući se albanskom narodu, napredna omladina u ovom dokumentu kaže: „Oduzeli su vam zemlju, koju ste vekovima obradjivali i hranili svoju decu. Politički obespravljeni, ekonomski osiromašeni, ostavljeni u tami i neznanju u kulturno-prosvetnom pogledu, vi ste podlegli besprimernom teroru." O tadašnjoj politici vlade prema Albancima u proglasu se kaže: „Vrhunac pritiska Šiptari su doživeli za vreme trogodišnje vladavine nenarodne vlade Milana Stojadinovića. U toku ovog perioda pojačano je oduzimanje zemlje. Pod udarom tzv. agrara, našla se sva zemlja, na kojoj je živeo šiptarski seljak. Sprovedena je sistematska delatnost za razvijanje verske i nacionalne mržnje izmedju Srba, Šiptara i Crnogoraca." Suprotstavljajući se raspirivanju šovinističke mržnje vladajućih režima, progresivni Albanci u tom dokumentu obratili su se albanskom narodu sledećim rečima: „Šiptari, mi vaši sinovi znamo sve ovo. Ali, mi isto tako znamo da ste vi svojim stavovima pokazali da vam leži na srcu bratska saradnja sa srpskim seljakom. U prošlim velikim bitkama, ispred turskih osvajača, vi ste se borili rame uz rame sa Srbima." Stoga se albanski narod poziva da i ubuduće razvija bratsku saradnju sa srpskim i crnogorskim narodom.[213]

Napredna albanska omladina odlučno se suprotstavljala fašističkoj propagandi nad albanskim masama. Tako u jednom naprednom listu albanskih emigranata, koji su bili pod uticajem KPJ, u Parizu je rečeno: „Narod Kosova treba da shvati opasnost koja bi bila stvorena rasparčavanjem Jugoslavije. Tim rasparčavanjem Italijani i Nemci bi se lako domogli Balkana. Samo s jednom antifašističkom Jugoslavijom, u kojoj bi narodi, bilo kojoj naciji pripadali – Hrvatima, Srbima, Šiptarima i Makedoncima – stajali uz vladu, protiv zajedničkog neprijatelja, samo takvim jedinstvom Balkan se može spasiti jarma, a tek, posle jednog takvog rata u kome će neprijatelj biti oteran preko Jadranskog mora, kao 1920. godine, doći će na red sredjivanje naših susednih odnosa."

Ovom prilikom se ukazuje na opasnost za narode Kosova od profašističkih elemenata, koji zbog svojih eksploatatorskih interesa pripremaju izdaju naroda, pa se u vezi s tim kaže: „Narod Kosova treba dobro da otvori oči i da ne dozvoli da ga zavedu neke od njegovih vodja, Dučeovih agenata u Jugoslaviji, koji govore o velikoj Albaniji i drugome. Velika Albanija u ropstu jača neprijateljstvo medju balkanskim narodima, jer velika Albanija u ropstvu čini

italijanskog nasilnika mnogo jačim." Osudjujući šovinističku mržnju medju balkanskim narodima i odbacujući iredentizam kao platformu borbe za nacionalno oslobodjenje i ujedinjenje albanskog naroda, u navedenom članku se kaže: „Šovinističkom nacionalizmu, separatističkom nacionalizmu i nacionalizmu mržnje medju narodima, nacionalizmu raspačravanja, koji razdvaja danas balkanske narode – tom nacionalizmu nema danas mesta u borbi protiv fašističkog ropstva".[214]

U uvom članku je faktički izražena politička linija Komunističke partije Jugoslavije usvojena 1936. godine na splitskom plenumu. Prema ovoj liniji, oslobodjenje i ravnopravnost albanskog naroda pod uslovima opasnosti od fašističke najezde na Jugoslaviju i sve balkanske narode, trebalo je ostvariti ne putem otcepljenja, već unutar same buduće federativne i demokratske Jugoslavije.

Ovakvo oslobodjenje albanskog naroda KPJ je težila ostvariti kroz odlučnu borbu protiv buržoaskog režima i profašističke izdaje vladajućih krugova bivše Jugoslavije i u sklopu programa za rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u celini. Za prodiranje ovakve linije KPJ u albanske mase od velikog značaja bio je proglas pripadnika albanske nacionalnosti u Jugoslaviji – učesnika u Španskom ratu, koji su se albanskom narodu u Jugoslaviji obratili sledećim rečima: „Upućujemo vam tople reči, upućujemo vam bratski pozdrav u ime svoje, u ime onih hrabrih sinova arnautskog naroda koji slavu našeg naroda prenese širom sveta – u ime Španskih boraca.

Naša braća – sinovi arnautskog naroda, braća slavne Medjunarodne brigade nalaze se danas u teškom položaju u fašističkoj Francuskoj. Bez hrane, bez odeće, ostavljeni na milost i nemilost bedi i propadanju.

Njihova borba za slobodu španskog naroda i ostalih naroda protiv medjunarodne reakcije i fašizma, bila je i borba za slobodu kako nas Arnauta na Kosovu i zapadnoj Makedoniji koje je teško pritiskala vladavina srpske buržoazije, tako i za učuvanje nezavisnosti male Albanije, koju fašistički osvajači zarobiše, neposredno pošto nametnuše krvavu vladu bratskom španskom narodu.

Ne treba da zaboravimo da smo na krvavim poljanama Španije, – za slobodnu arnautskog naroda – dali i mi svoje živote. Čamilj Kada, Teni Kanoni i drugi poniće srca svih poštenih, pravih Arnauta, verom i pouzdanjem: da će i arnautski narod preko takvih sinova heroja, pre doći do slobode i blagostanja". blagostanja".

Proglas se završava pozivom na istrajnost albanskog naroda u borbi za nacionalno i socijalno oslobodjenje. Ujedno, albanski narod se poziva da svojim dobrovoljnim prilozima pomogne španskim borcima koji su dovedeni u Francusku posle poraza španske narodnooslobodilačke borbe i koji se zajedno sa pripadnicima drugih nacionalnosti nalaze u vrlo teškoj ekonomskoj bedi.[215]

Komunisti internacionalisti sa Kosova svojim ponašanjem i konkretnim akcijama uložili su velike napore da ubede albanski narod da se KPJ bori za njihovo nacionalno oslobodjenje. Tako su, na primer, pećki komunisti, koji su pretežno bili pripadnici srpske i crnogorske nacionalnosti, u demonstracijama 1939. godine odlučno istakli parolu i zahtev za ravnopravnost albanske nacionalnosti u Jugoslaviji. Nakon krvavog ugušivanja tih demonstracija, u kojima je bilo i žrtava, komunisti su izdali proglas narodu. Tom prilikom oni su, obraćajući se albanskom narodu, poručili: „Krvoproliće koje je izvršeno 11.

maja u Peći, neka posluži kao dokaz da su radni Crnogorci i meštanski srpski narod i njegova omladina spremni rame uz rame da se bore s tobom za tvoju i svoju slobodu. Zato stupaj u borbene redove sa ostalim narodima Jugoslavije za svoja prava i slobodu, za svoju zemlju koja ti je oduzeta, za hleb itd."[216]

Ovaj krvavi dogadjaj u Peći imao je veliki značaj za prodor Partije u albanske mase, koje su se na licu mesta ubedile da vladajući reakcionarni režimi nisu nemilosrdni samo prema albanskom narodu, već da se krvavo obračunavaju i sa svim progresivnim snagama srpskog i crnogorskog naroda, koje su prijateljski raspoložene prema albanskom narodu.

Medjutim, koliko god su CK KPJ, naročito posle dolaska druga Tita na čelo Partije, i komunisti internacionalisti u krajevima gde su živeli Albanci, uložili velike napore za idejno–politički prodor u albanske mase, rezultati u tom pogledu nisu bili zadovoljavajući. Iako je albanski narod po svom objektivno najtežem položaju u buržoaskoj Jugoslaviji i socijalno bio vrlo prikladan za prodor Komunističke partije, Partija u tom pogledu nije mogla da postigne značajnije rezultate iz mnogobrojnih razloga.

Ti razlozi su u vezi sa nerazvijenom socijalnom strukturom albanskog stanovništva, pomanjkanjem radničke klase i inteligencije, vrlo niskim kulturnim nivoom albanskog stanovništva od kojeg je preko 95 posto bilo nepismeno, velikim uticajem eksploatatorskih i klerikalnih elemenata u nesvesnim albanskim masama itd. Ogroman broj malih razbacanih i nepristupačnih sela predstavljao je veliku smetnju prodora komunista u ove sredine. S obzirom na to da su komunisti bili pretežno iz redova naseljenika i živeli uglavnom u ravničarskim predelima, oni nisu mogli ni biti dovoljno spremni da idu u razbacana i neprohodna sela planinskih regiona, gde su bile najsiromašnije albanske mase i gde je moglo najviše da se deluje na njihovom usmeravanju protiv vladajućih krugova. Iako je Partija isticala zahtev za nacionalno oslobodjenje, usled nerazvijenosti nacionalne svesti pripadnika albanske nacionalnosti i mešanja religiozne i nacionalne pripadnosti, pridobijanje Albanaca na liniji nacionalnog oslobodjenja nije uvek imalo zadovoljavajuće rezultate. S druge strane, nepismenost i kulturna zaostalost albanskih masa onemogućavali su prodor lenjinističkog učenja o nacionalnom pitanju i upoznavanje albanskih masa sa principijelnim internacionalističkim stavovima KPJ o albanskom nacionalnom pitanju.

Jedan od bitnih razloga slabog prodiranja Partije u albanske mase jeste i sektaški odnos pojedinih organizacija i članova Partije prema prijemu Albanaca u Komunističku partiju, što se vidi i iz činjenice da su 1941. godine od 270 članova Partije sveta njih 20 bili pripadnici albanske nacionalnosti. S obzirom na veliko nacionalno nepoverenje, koje je vladalo medju narodima Kosova, teško je bilo izvršiti prodor u albanske mase bez članova Partije i političkih kadrova iz redova ove nacionalnosti. S druge strane, pošto je najveći broj članova Partije bio iz redova naseljenika koje je nesevestan albanski narod smatrao kolonizatorima, i pored velikih napora komunista kolonista da prodru u albanske mase, rezultati nisu bili zadovoljavajući. Govoreći o toj činjenici, Laslo Rehak navodi da su komunisti na Kosovu pretežno bili iz redova kolonista, tj. naseljenika koji su bili otudjeni u očima albanskih masa.[217]

Prema tome, i pored u osnovi privlačne političke linije KPJ i značajnih napora partijskih organizacija, naročito od 1937. godine, prodor Komunistič-

kog pokreta u albanske mase nije bio zadovoljavajući i zbog toga ni uključivanje albanskih masa u organizovani radnički pokret nije bilo na potrebnoj visini.

VII. NEKE KARAKTERISTIKE DRŽAVNE UPRAVE I NJEN ODNOS PREMA ALBANSKOJ NACIONALNOSTI

Sama činjenica da je bila unitaristička, centralistička i monarhistička država, u uslovima kada je u njoj živelo više nacionalnih kolektiviteta, iako je postojala formalna buržoaska demokratija i parlamentarna vladavina, govori o tome da bivša Jugoslavija nije bila sposobna za ostvarenje demokratskih sloboda gradjana a još manje za ostvarenje nacionalne ravnopravnosti. . Suštinski ciljevi državnog aparata buržoaske Jugoslavije bili su eksploatacija radnih masa i porobljavanje naroda i narodnosti Jugoslavije. Ovi ciljevi su naročito izraženi na područjima gde su živeli Albanci, pa je to bio limitirajući faktor karaktera i svojstva državne uprave i njenih pripadnika u predelima gde su živeli Albanci.

Polazeći od takve suštine državne uprave, vladajuća klasa je težila da pripadnici državne uprave imaju takva svojstva koja će garantovati najuspešnije ostvarivanje tih zadataka u oblastima gde su živeli Albanci.

Sama administrativno–teritorijalna podela Jugoslavije bila je izvršena tako da omogući nacionalnu integraciju celih nacija ili pojedinih nacionalnih manjina u Jugoslaviji. Podela na 33 pužanije do šestojanuarske diktature i na devet banovina nakon toga, imala je za cilj da izvrši rasparačavanje homogenih delova nacionalnih kolektiviteta u Jugoslaviji. Taj zadatak su vladajući krugovi naročito ostvarili u predelima gde su živeli Albanci koji su bili raspačarani na tri banovine. Opštinska, sreska i ranije okružna administracija i uprava služili su ostvarenju reakcionarnih ciljeva vladajućih klasa za nametanje najtežeg sistema nacionalnog i socijalnog ropstva nad albanskim stanovništvom.

Posle likvidacije „Djemijeta", vladajući krugovi su se povezali sa eksploatatorskim elementima albanske nacionalnosti, i, naročito preko muslimanske veroispovesti, težili da ostvare neki uticaj na albanske mase.

U državnoj upravi i administraciji buržoaske Jugoslavije u predelima gde su živeli Albanci, gotovo i nije bilo pristupa pripadnicima albanske nacionalnosti, sem u retkim slučajevima na radnim mestima pandura, kurira, trošarinaca, ponekad žandarma i u nekoliko slučajeva nižih službenika u gradskim opštinama. Medjutim, i na ova malobrojna mesta u administraciji, mogli su doći samo oni Albanci koji su svirepošću, grubošću i nemilosrdnošću prema svome narodu dokazivali odanost vladajućim krugovima bivše Jugoslavije.

Nešto više slučajeva bilo je da Albanci dodju do funkcije seoskih kmetova, predsednika opština i, retko, narodnih poslanika. S obzirom na to da je biračko telo bilo sastavljeno od pripadnika albanske nacionalnosti, koji su činili većinu stanovništva, na navedene funkcije u dobrom broju slučajeva birani su Albanci. To su bili uglavnom eksploatatorski elementi ili oni koji su korumpcijom bili povezani sa državnim aparatom putem korumpcije. Ipak na te funkcije, ponekad je dolazio i jedan broj poštenih rodoljuba koji se borio za interese albanskog naroda. Medjutim, takvi su vrlo malo mogli ostati na vlasti.

No, i onda kada su pripadnici albanske nacionalnosti bili na izbornim funkcijama, oni nisu imali stvarnu vlast u svojim rukama, već vodje, šumari,

žandarmi, finansijski inspektori, poreznici itd. Albanci koji su bili na izbornim mestima koristili su svoje funkcije za saradnju sa državnom upravom radi sopstvenog bogaćenja. Oni su vrlo malo bili zaokupljeni teškim položajem albanskih masa i brigom o radnim ljudima.[218] Usled toga, birači – pripadnici albanske nacionalnosti nekada su se više orijentisali na izbor nekog predsednika ili poslanika iz redova srpske ili crnogorske nacionalnosti, koji i im je, da bi bio ponovo izabran, izlazio u susret i završavao poslove, nego pripadnika albanske nacionalnosti koji bi bio na vlasti samo formalno i nju koristio za svoje lične interese.[219] Tako su, npr. birači opštine Gotuvuša, gde su ogromnu većinu činili Albanci, više puta izabrali Statu Durlovića za predsednika opštine, jer je on dobro poznavao mentalitet Albanaca, energično se zalagao za rešavanje njihovih zahteva i problema, materijalno pomagao siromašne seljake kada su bili u nevolji i suprotstavljao se drastičnim nepravdama vladajućih krugova prema Albancima.[200]

U toku izbora predsednika opštine ili poslanika, vršen je težak teror i činjene su velike zloupotrebe. Pošto su izbori bili javni, to se uoči njih državna administracija uvek opredeljivala za kandidata koga je ona podržavala i od birača je kategorički tražila da glasaju za njega. Ako birači to nisu činili, onda je bilo više slučajeva da neko iz državnog aparata kredom obeležava takve pojedince. Čim bi izašli sa izbornog mesta njih bi žandarmi hvatali i teško premlaćivali zbog toga što nisu glasali za kandidata za koga se mesna birokratija zalagala.[221]

I prilikom prebrojanja glasova vršene su mnoge zloupotrebe. Birački odbori obično su sastavljani tako da se sa njima moglo špekulisati prilikom prebrojavanja glasova. Ako je kandidat koji je bio nepoželjan dobio veliki broj glasova, onda se dogovorom samog biračkog odbora vršilo presipanje puglica iz kutije nepoželjnog kandidata u kutiju kandidata za koga su se zalagali vladajući krugovi. Tako je, naprimer, u vezi sa ovakvim zloupotrebama izbornih rezultata, došlo do jednog teškog sukoba u opštini Baranjskoj u Pečkom srezu 1937. godine. Tada su za predsednika opštine kandidovana dva lica: jedan kandidat iz srpske nacionalnosti, za koga se zalagala Radikalna stranka i drugi kandidat Albanac, koga su podržavali demokrati. Na redovnim izborima većinu je dobio kandidat albanske nacionalnosti. Medjutim, posle pokušaja špekulacije sa glasovima koji nije uspeo, vladajući krugovi su poništili izbore i zakazali nove. Iako je prilikom priprema novih izbora mesni državni aparat uložio ogromne napore da pridobije ili prisili birače da glasaju za kandidata srpske nacionalnosti, u ponovljenim izborima većinu glasova ponovo je dobio kandidat albanske nacionalnost. Kada su pripadnici državnog aparata ponovo pokušali da izvrše malverzacije sa glasovima u samom biračkom odboru i kada je u samom njemu došlo do sukoba, izbio je vrlo težak sukob izmedju organa vlasti i pripadnika albanske nacionalnosti te opštine. Tom prilikom ubijeno je pet Albanaca i ranjeno preko 20 birača. Iznoseći detalje o ovom dogadjaju u jugoslovenskom parlamentu, poslanik Šerif Voca je tražio da se izvrši istraga o ovoj nezakonitoj radnji, ali njegov zahtev nije prihvaćen jer je to bio opšti metod vladajućih krugova u ovakvim prilikama, uz saradnju i podršku najviših organa vlasti u Jugoslaviji.[222]

Moralni i stručni nivo službenika državnog aparata u krajevima gde su živeli Albanci bio je vrlo nizak, sem u izuzetnim slučajevima kada se radilo o ljudima sa progresivnim shvatanjima koji su na Kosovo dovedeni po kazni.

Govoreći o liku državnog aparata u Južnoj Srbiji poslanik Jovanović je u Jugoslovenskom parlamentu izmedju ostalog rekao: „Ni jedan od narodnih poslanika neće sporiti da naša državna administracija nije dobra . . . Da nije na zakonima zasnovana i da je nažalost u mnogo slučajeva korumpirajuća." Govoreći o državnoj upravi konkretno u Južnoj Srbiji, on je rekao da je „policijsko činovništvo nedoraslo, nesposobno i u vrlo mnogo slučajeva potkupljivo . . . Tako je nažalost i sa sudskim vlastima, tako je i sa prosvetnim vlastima, u Južnoj Srbiji . . . Veći deo toga činovništva još smatra da je njegovo bavljenje u Južnoj Srbiji neka vrsta kazne, kao neka vrsta službovanja u koloniji u kojoj oni mogu raditi šta hoće".[223]

Državni aparat u područjima u kojima su živeli Albanci je svoju državnu delatnost nije bazirao na zakonima. Zloupotrebe i korumpcije, uzimanje mita, bili su osnovni uslov da gradjani, naročito pripadnici albanske nacionalnosti, mogu završiti neki posao kod organa vlasti. To je bila javna tajna i o tome se više puta govorilo u jugoslovenskom parlamentu. Tako je poslanik Kujundžić, govoreći o velikoj pljački, mitu i bogaćenju službenika u predelima gde žive Albanci, izmedju ostalog rekao: „Bolje je biti žandarm u južnim predelima, nego ministar policije u Beogradu, bolje je biti šumar nego ministar šumarstva".[224]

O niskom moralnom nivou činovništva u takozvanoj Južnoj Srbiji govorili su i oni koji su se zalagali i za najveći pritisak na albanske mase. Tako je Djordje Krstić, koji se svesrdno zalagao za kolonizaciju Kosova, govoreći o državnoj upravi, rekao: „Opštinski organi od opštine najviše su korumpirani, te su neopravdanim kaznama, mitom, ucenom i kulukom itd. još više teretili onako siromašno stanovništvo . . . Nije se čuditi tome, jer upravo policijski kadar u Južnoj Srbiji, sa nekim časnim izuzetcima, nije do danas bio nosilac kulture i progresa, nego nosilac brutalne sile i instrument partijsko–političkog obračunavanja". Navodeći konkretne primere, Krstić piše o činjenici teške malverzacije župana i načelnika sreza u Prištini.[225]

Najpodložniji korumpciji bili su poreznici, šumari, finansi, agrarni službenici i premerivači zemljišta, putari, žandarmi, opštinske delovodje, sudije i drugi sudski službenici, koji su u svojoj prljavoj delatnosti lančano bili povezani sa načelnicima srezova, županima, visokim činovnicima banovina, pa sve do funkcionera u ministarstvima i najviših rukovodilaca u vladi i državi. Prema tome, državna uprava u predelima gde su živeli Albanci bila je naročito na niskom moralnom i stručnom nivou. Sve ovo još više je zagorčavalo život širokih albanskih masa i stvorilo je veliko nezadovoljstvo prema vladajućim krugovima bivše Jugoslavije.

VIII. EKONOMSKI PRITISAK NA ALBANSKE MASE U BURŽOASKOJ JUGOSLAVIJI

Iako je buržoaska Jugoslavija zasnivala svoju politiku na načelima buržoaske sociologije, ona je u praksi sprovodila politiku koja je potvrdljivala marksističku postavku da su materijalno-ekonomski uslovi života osnov čitavog društvenog života i egzistencije društvenih zajednica i grupacija ljudi. Upravo, vladajući krugovi su vrlo dobro shvatili da je eliminisanje materijalno–ekonomskih uslova života, putem politike ekonomske diskriminacije najvažniji oblik pritiska na albanske mase.

a) Stanje privrede u predelima gde su živeli Albanci

Naučnoj javnosti je poznato da je predratna Jugoslavija bila pretežno zaostala agrarna zemlja s vrlo niskim stupnjem razvoja industrije. Usled takve privredne zaostalosti i velike eksploatacije od strane domaćeg i stranog kapitala, život radnih masa u zemlji bio je, u celini, veoma težak. Privredna zaostalost bila je naročito karakteristična za predele u kojima su živeli Albanci u buržoaskoj Jugoslaviji.

Iz istorije je poznato da su krajevi gde danas žive Albanci u Jugoslaviji, naročito u doba srednjevekovne Srbije, bili relativno privredno razvijeni.[226] Posle dolaska Turaka, ovi predeli su se vrlo sporo razvijali. Ta tendencija nastavljena je i za vreme buržoaske Jugoslavije, mada su predeli gde su živeli Albanci bili bogati prirodnim izvorima i radnom snagom.

Posle Prvog svetskog rata, u procesu razvitka kapitalizma u Jugoslaviji, došlo je do izvesne privredne aktivnosti stranog i domaćeg kapitala i u krajevima gde su živeli Albanci. Razvoj ranijih privrednih aktivnosti nastavlja se i javljaju se nove delatnosti. Godine 1929. počinje da radi veliki rudnik cinka i olova „Trepča" dat u ruke engleskog kapitala.[227] U periodu stare Jugoslavije stvorena su na Kosovu još neka preduzeća, tako da je uoči rata, 1941. godine, u ovom kraju bilo oko 25 industrijskih privrednih organizacija.[228] U to vreme delovali su rudnici „Kosovo", „Goleš", „Deva", „Ajvalija", „Brezovica" i „Raduša" u Makedoniji u kojima su radili i pripadnici albanske nacionalnosti. Na Kosovu su takodje postojale tri male hidrocentrale i četiri elektrane, od kojih je nešto veća bila ona u „Trepči".[229]

U periodu buržoaske Jugoslavije znatno se razvijao i saobraćaj Na Kosovu. Pored železničke pruge Kosovska Mitrovica – Skoplje, koja je 1931. godine povezana sa Raškom, izgradjene su i pruge Priština – Kosovo Polje, Priština – Kuršumlija i Kosovo Polje – Peć, u ukupnoj dužini 152 kilometra, tako da je ukupni fond železničkih pruga iznosio 227 kilometara. Uz ovo, osposobljeni su bili izgradjeni putevi za kolski saobraćaj Priština – Kuršumlija, Priština – Kosovska Mitrovica, – Raška, Kosovska Mitrovica – Peć – Prizren – Skoplje, Uroševac – Bujanovac i Priština – Štimlje. Dužina ovih puteva, koji su bili drugorazrednog značaja, iznosila je 823 kilometra i na njima je saobraćalo svega osam autobusa. Medjutim, u jugoslovenskom parlamentu je kritikovana politika najmanjeg kreditiranja izgradnje putne i železničke mreže na Kosovu.[230]

Za vreme bivše Jugoslavije na području Kosova bilo je 2.345 zanatskih radnji sa 1.818 radnika i 1.848 šegrta.[231] Isto tako, postojale su dve velike banke, jedna u Kosovskoj Mitrovici a druga u Peći, koje su imale svoje filijale u svim većim mestima na Kosovu.[232] U ovim bankama masovno su se zaduživali gradnjani – 33 zemljoradnika bili su njihovi dužnici i plaćali su kamatu po stopi od oko 40 do 60 % godišnje.[233]

Na bazi ovakve privredne aktivnosti, razvijao se i izvoz, tako da je sa Kosova i Metohije i Makedonije 1929. godine izvezeno oko 20 hiljada grla krupne i 800 hiljada grla sitne stoke.[234] U sklopu tog privrednog razvitka, napredovala je trgovina, naročito u gradovima koji su, mada nedovoljno razvijeni, bili privredni, kulturni i politički centri stanovništva. Od njih su neki imali i 15 do 20 hiljada stanovnika, kao Priština, Prizren, Peć, Kosovska Mitrovica, Djakovica, Gnjilane, Tetovo itd. Isto tako, razvijali su se i neki mali

trgovački centri kao što su bili Uroševac, Vučitrn, Gostivar, Kičevo, Debar, Ohrid, Resan i drugi. Skoplje je bio glavni privredni i administrativni centar i Kosova, kao i zapadnih predela Makedonije gde su živeli Albanci.

Uoči rata, 1941. godine bilo je zaposleno u svim privrednim delatnostima na Kosovu oko 29.000 lica.[235] Medjutim, vrlo mali broj njih bili su Albanci, koji su uglavnom bili zaposleni kao nekvalifikovani radnici ili pomoćno administrativno osoblje.

No, i pored navedene privredne aktivnosti, može se reći da su krajevi gde su živeli Albanci bili privredno najzaostaliji u buržoaskoj Jugoslaviji. Prema popisu stanovništva od 1931. godine, 87 % stanovništva Kosova bavilo se poljoprivrednom proizvodnjom.[236] Slična situacija bila je i u Makedoniji. Ovaj procenat bio je mnogo veći kod pripadnika albanske nacionalnosti od kojih su preko 90 % živeli od poljoprivrede.

Zbog teške ekonomske situacije, uslovljene slabim imovinim stanjem i raznovrstnim oblicima eksploatacije, osiromašene albanske mase migrirale su u razne gradove Jugoslavije radi zapošljavanja.[237] S obzirom na to da je taj njihov kulturni nivo bio nizak, da nisu imali stručne kvalifikacije i da je njihov tretman od strane režima bio mizeran, ovi pečalbari su živeli vrlo bedno. Opterećeni patrijarhalnim shvatanjima života i nemajući mogućnosti da reše stambeni problem, oni su živeli odvojeno od svojih porodica po gradovima Jugoslavije. Život tih radnika, naročito u Beogradu, Sarajevu, Skopju i drugim gradovima bio je veoma težak. Radili su po 12 do 14 časova dnevno na najtežim poslovima kao drvoseče, ložači, čistači ulica i gradske kanalizacije, nosači, sluge, nekvalifikovani gradjevinski radnici itd. Stanovali su u veoma nehigijenskim prostorijama po više njih u jednoj, pa čak i podrumima ili ostajali na železničkim stanicama i trotoarima. Pošto su najveći deo svoje male zarade morali slati porodicama, ishrana i odevanje bili su vrlo loši, a o kulturnom i zabavnom životu nije moglo biti ni govora. U duhu buržoaskog morala, šovinističke ideologije i politike režima prema Albancima, ovi radnici su tretirani kao niža bića, slično Crncima u imperijalističkim metropolama. Ime Šiptar ili Makedonac bili su sinonim za drvoseču, čistača, uopšte pečalbara.

Pored grubih oblika eksploatacije od domaćih i stranih kapitalista, raznovrsne oblike ekonomskog pritiska i diskriminacije sprovodio je i državni aparat. Kako je već istaknuto, takvim pritiskom vladajući krugovi su hteli da prisile Albance da napuste Jugoslaviju, ili da se bar presele u druge krajeve zemlje, kako bi se razbila etnička homogenost Albanaca na Kosovu i u delovima zapadne Makedonije.

Jedan od težih oblika diskriminacije od strane državnog aparata ostvarivan je poreskom i prireskom politikom. Pri sprovodjenju ove politike, vršnene su posebne mahinacije i zloupotrebe. Iskorišćavajući nepismenost albanskih masa i pomanjkanja novčanih sredstava sa geometrijski premer zemlje, poreski službenici su zaduživali Albance većim površinama nego što su ih posedovali. Ovu činjenicu je izneo i poslanik Šerif Voca u jugoslovenskom parlamentu i tom prilikom tražio da se izvrši „novi katastarski premer zemljišta pošto od toga narod pati, jer je zemlja našeg kraja nepravedno klasificirana".[238] Osudjujući politiku diskriminacije prilikom razrezivanja poreza, Treći kongres KPJ je pozvao komuniste da se bore „protiv politike većeg poreskog opterećenja nesrpske oblasti".[239]

Prilikom prikupljanja poreza, takodje, je dolazilo do raznih zloupotreba: poreznici su bili nemilosrdni, naročito prema siromašnim seljacima, koji nisu imali mogućnosti da ih podmite. Njima su i za najmanje poresko dugovanje, kršeći zakonske propise i sve norme ljudskog ponašanja, propisivali imovinu i prodavali je na licitaciji u bescenje špekulantskim elementima.[240]

Nepismenost velikog broja Albanaca omogućavala je poreznicima da im ne daju propisne priznanice ili da na njima upišu manje iznose nego što su seljaci uplaćivali. Tako se često dešavalo na seljaci plaćaju više puta porez za istu godinu, ili da daju više novca nego što su bili zaduživani. Kada su se poreski obveznici žalili na te nepravde, prema njima su poreski izvršitelji vrlo grubo postupali. Bilo je slučajeva da su takva lica predavana žandarmerijskim stanicama gde su bili premlaćivani, navodno zbog uvrede časti.[241] Pojedinci su se zbog toga žalili višim organima vlasti, ali nisu naišli ni na kakvu podršku, jer je niži činovnički aparat bio usko povezan sa višim službenim licima.

Opšta karakteristika državne uprave gde su živeli Albanci bila je korumpcija i primanje mita. Na taj način albanske mase su takodje ekonomski eksploatisane. Gotovo ni jedan zahtev gradjana nije mogao da bude rešen bez davanja mita. Takav postupak organa vlasti stvorio je utisak kod običnih gradjana da ne treba ništa zahtevati od organa vlasti bez mita. Čak i kad posao nije bio završen, nesvestan Albanac je bio uveren da je dotični službenik sve učinio, ali nije mogao da mu završio posao. I obratno, kada je neki posao završen bez davanja mita, to obično čovek nije cenio, jer je smatrao da u to nije uložen neki poseban napor.[242]

O tome kako su se pojedini državni službenici bogatili pomoću mita i korumpcije, pisao je i dopisnik Press–biroa. On navodi primer opštinskog delovodje u Orahovcu, koji je zahvaljujući korumpciji postao najveći bogataš u srezu, tako „da su svi seljaci u ovom kraju njegovi dužnici" a za šefa poreske uprave u Djakovici kaže da besplatno uzima stvari u radnjama poreskih obveznika i da od trgovaca naplaćuje 1.000 do 5.000 dinara da bi im smanjio poresku osnovicu.[243]

Jedan od oblika eksploatacije radnih masa na selu uopšte, a posebno u predelima gde su živeli Albanci, bila je i politika makaza cena. Govoreći o tom pitanju u jugoslovenskom parlamentu, Šerif Voca je oštro kritikovao takvu politiku države prema seljacima i tražio „poskupljenje otkupne cene duvana, a da se snize cene gasu, soli i šećeru". On je, istovremeno, tražio popravku loših puteva i stvaranje uslova za izvesno zapošljavanje albanskog stanovništva.[244]

Iz izloženih činjenica se vidi da je celokupna ekonomska politika bivše Jugoslavije bila usmerena na sve veće potiskivanje albanskih masa i njihovu pauperizaciju.

b) Takozvana agrarna reforma i kolonizacija – najteži oblik ekonomsko–političkog pritiska na albanske mase

Mada je agrarna reforma u procesu prolaska iz feudalizma u kapitalizam predstavljala jednu revolucionarnu meru, ona je u predelima gde su živeli Albanci imala prevashodno reakcionaran karakter. Isto tako, u istoriji razvitka pojedinih zemalja progresivnu ulogu je imala kolonizacija stanovništva iz prenaseljenih i siromašnih oblasti u nenaseljene i plodne krajeve zemlje.

Medjutim, kolonizacija područja na kojima su živeli Albancima imala je očigledno diskriminacioni karakter, jer je ovde izvršeno naseljavanje stanovništva u krajeve koji su ionako bili gusto naseljeni i bez velikog zemljišnog fonda.

1. Socijalno–ekonomska struktura seljaštva u predelima gde su živeli Albanci

Uoči sprovodjenja agrarne reforme u predelima gde su živeli Albanci u Jugoslaviji, posedi domaćinstava bili su vrlo usitnjeni. To najbolje ilustruju podaci o strukturi domaćinstava u kosovskom i bitoljskom vilajetu 1910. godine:

VILAJET	Domaćinstvo sa manje od 10 dunuma zemlje	Domaćinstva sa 10 – 50 dunuma zemlje	Domaćinstva sa preko 50 dunuma zemlje
1	2	3	4
Kosovski	33 %	49 %	18 %
Bitoljski	28 %	47 %	29 %

Iz ovih podataka se vidi da su siromašni seljaci[245] činili 75 do 85 % stanovništva. To je pogotovu bio slučaj sa albanskim domaćinstvima, koja su imala prosečno od 10 do 30 članova porodice.

Isto tako, struktura poseda veleposednika, odnosno feudalnih gazdinstava, pokazuje da su veliki deo obradivog zemljišta držali eksploatatorski elementi, što se vidi iz sledećih podataka za 1910:

VELIČINA POSEDA	BROJ ha
1	2
1. Posedi do 100 hektara	6.326
2. Posedi od 100 do 500 hektara	610
3. Posedi preko 500 hektara	37
UKUPNO:	5.973[246]

Iz ovih podataka proizilazi da je oko 90 % poseda imalo do 100 hektara zemlje. Posede iznad 100 hektara zemlje imali su uglavnom turski i albanski feudalci, tako da su veleposednici i begovi raspolagali sa oko 40 % ukupnih obradivih površina.[247] Pod vlašću ovih feudalaca bilo je od 655 sela kosovskog i bitoljskog vilajeta 304 sela gde su živeli Albanci koji su bili čifluci begova i feudalaca.[248] Ova činjenica pobija tvrdnju velikosrpske buržoazije da su albanske mase bile privilegovane za vreme Turske.

Za sprovodjenje agrarne reforme bila je vrlo važna i ukupna površina zemljišta i šuma, kao i procenat obradivih površina u odnosu na ukupne geografske površine. Situacija u tom pogledu izgledala je 1910. godine ovako:

VILAJET	Geografske površine zemlje	Obradive površine	Procenat obradive površine
1	2	3	4
Kosovski	3,290.000 ha	349.067 ha	10,61 %
Bitoljski	2,850.000 ha	208.016 ha	7,39 %
SVEGA:	6,140.000 ha	557.083 ha	9,39 %[249]

Znači, obradive površine bile su relativno male što je bio rezultat nepovoljne konfiguracije terena i niskog nivoa razvitka proizvodnih snaga u poljoprivredi. Na tim površinama postojala je relativno visoka naseljenost stanovništva, koja se stalno povećavala s obzirom na veliki prirodni priraštaj, naročito albanskog stanovništva. I ova činjenica pokazuje da nisu postojali povoljni uslovi za dopunsku kolonizaciju Kosova i Makedonije.

Popisom stanovništva 1925. godine, takodje je utvrdjena velika usitnjenost poljoprivrednih gazdinstava na Kosovu i relativno mali fond obradive zemlje. Tada je ekonomska struktura seoskim domaćinstava bila sledeća:

Visina poseda po domaćinstvu	Broj domaćinstva	%
1	2	3
1. Domaćinstva bez zemlje ili 51 ari	3.100	5
2. Domaćinstva sa 51 do 100 ari	4.000	6
3. Domaćinstva sa 1 do 2 hektara	9.300	15
4. Domaćinstva sa 2 do 5 hektara	24.300	37
5. Domaćinstva sa 5 do 7 hektara	16.800	26
6. Domaćinstva sa preko 10 hektara	7.400	11
SVEGA:	65.900	100[250]

Ovi podaci pokazuje da je preko 62 % stanovništva odnosno domaćinstava na Kosovu posedovalo manje od pet hektara zemlje. Ovo važi posebno za domaćinstva albanske nacionalnosti koja su imala veliki broj porodica. Treba napomenuti da je ovakvo stanje usitnjenosti seoskih domaćinstava utvrdjeno nakon sprovodjena agrarne reforme i u uslovima kada više nije bilo feudalaca na selu. Prema tome, i ova činjenica pokazuje da u ovim krajevima nije bilo uslova za dopunsku kolonizaciju.

Uoči sprovodjenja agrarne reforme i kolonizacije, tehnička struktura poljoprivednih domaćinstava takodje je bila vrlo niska. Na Kosovu je svega 64,2 % domaćinstava imalo gvozdene plugove, do se 38,8 5 seljaka služilo drvenim ralima. Godine 1939. bilo je svega 4 traktora, 5 sejalica, 6 žetelica, 145 vršalica, 242 trijera i 11 drugih poljoprivrednih mašina.[251] Slično stanje bilo je i u poljoprivredi Makedonije gde „se radilo najprimitivnijim orudjima: drvenim ralom, motikom, srpom, i sličnim alatom. Gvozdeni plugovi bili su retkost".[252]

Usitnjenost poljoprivrednih poseda, velika prenaseljenost stanovništva, nizak stupanj poljoprivredne tehnike i opšta, društvena, politička i kulturna zaostalost albanskih seljaka – to su uzroci niskog stupnja poljoprivredne proizvodnje i vrlo slabog standarda seoskog stanovništva. Te činjenice su same po sebi govorile protiv kolonizacije predela gde su živeli Albanci.

Medjutim, vladajući krugovi buržoaske Jugoslavije, rukovodeći se reakcionarnim političkim ciljevima, nisu uzeli u obzir navedene objektivne okolnosti pa su, suprotno svim socijalno–ekonomskim i humanim obzirima, putem kolonizacije još više pojačali pritisak na seosko stanovništvo Kosova i Makedonije, a posebno na pripadnike albanske nacionalnosti.

2. Osnovne karakteristike agrarne reforme u buržoaskoj Jugoslaviji

Iako su agrarna reforma i kolonizacija mogle imati pozitivan uticaj na razvitak poljoprivrede i poboljšanje socijalno ekonomskog položaja radnih ljudi u Jugoslaviji kao celini, one to nisu bile u svojoj suštini u krajevima gde su živeli Albanci. Mada je agrarna reforma ukinula feudalne odnose u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Kosovu i Makedoniji i time omogućila oslobadjanje feudalnih odnosa i znatnog broja pripadnika albanske nacionalnosti, agrarna reforma, a naročito kolonizacija u kasnijim periodima, bile su vrlo štetne po pripadnike albanske nacionalnosti, naročito na Kosovu.

Usvajanju agrarnog programa u Jugoslaviji bilo je rezultat opasnosti od agrarne revolucije. Posle završetka Prvog svetskog rata, feudalci su, pod pritiskom čifčija, napuštali svoje posede i bežali u gradove ili inostranstvo, a dotadašnje čifčije su samostalno proglašavale zemlju feudalaca svojom privatnom svojinom. Kada je već stvoreno takvo stanje borbom seljaka, država je ulagala krajnje napore da ga pravnim aktima sankcioniše i da time kanališe revolucionarne pokrete u smislu ostvarenja uticaja vladajućih krugova na seosko stanovništvo.[253]

Na ovoj osnovi usvojen je agrarni program i doneti su pravni i politički dokumenti za njegovo sprovodjenje. Još 1914. godine Kraljevina Srbija je bila donela Uredbu o iseljavanju u južne krajeve, „u cilju odbrane zemlje i izmene nacionalne strukture stanovništva".[254] Na bazi ovog programa došlo je do kolonizacije predela gde su živeli Albanci, jer su vlade Srbije i Crne Gore, uoči Balkanskog rata, pozivale siromašne seljake u rat, obećavajući im zemlju u južnim krajevima nakon završetka rata. Crnogorska vlada je čak sačinila i konkretne spiskove lica koja će dobijati zemlju u Metohiji.[255] Ali posle Balkanskog rata nije došlo do veće kolonizacije. Sem toga, u toku Prvog svetskog rata kolonisti koji su bili došli na Kosovo, vratili su se u svoje krajeve. Medjutim, navedena Uredba srpske vlade o kolonizaciji južnih krajeva sankcionisana je pravnim dokumentima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca posle 1918. godine.

Da bi pridobio seosko stanovništvo, regent Aleksandar Karadjodjević je šestog aprila 1919. godine izdao svoj proglas u vezi sa sprovodjenjem agrarne reforme u kome se, izmedju ostalog, kaže: „Ja želim da se odmah pristupi pravednom rešenju agrarnog pitanja i da se ukinu kmetovski i veliki zemljišni posedi. U oba slučaja zemlja će se podeliti medju siromašne zemljoradnike sa pravičnom nadoknadom zemljovlasnicima. Pozivam seljake da s poverenjem u moju kraljevsku reč, mirno sačekaju da im naša država zakonskim putem preda zemlju . . . koja će biti njihova."[256]

U vezi sa proglasom Aleksandra Karadjordjevića, Narodno veće je usvojilo prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme. I u ovom dokumentu se ističe uverenje „da će se zemlja dodeljivati onim državljanima, koji se bave obradjivanjem zemlje, a nemaju toliko zemlje, koliko je mogu svojom porodicom obradjivati".[257] I u ovom dokumentu se garantuje princip obeštećenja veleposednika i feudalaca.[258] On dozvoljava slobodan posed do 500 jutara, a pravni akt donet 1931. godine taj zemljišni maksimum povećava na 868 jutara.[259] Sem toga, feudalcima je odobreno da uberu „hak" – odnosno naturalnu rentu za 1918. godinu.[260]

U duhu navedenih programskih dokumenata, doneti su i bliži propisi koji su regulisali pojedina pitanja sprovodjenja agrarne reforme i kolonizacije. Tako je septembra 1920. godine doneta nova Uredba o naseljavanju južnih krajeva, kojom su regulisana razna pitanja u vezi sa kolonizacijom. U smislu Uredbe od 1914. godine, doneta su još dva pravna agrarna dokumenta, 20. maja 1922. godine i 11. aprila 1931. godine.[261]

Pomenute mere i pravni akti imali su neka pozitivna obeležja. Pre svega, oni su omogućili ukidanje feudalnih odnosa u Jugoslaviji i u predelima gde su živeli Albanci. Na ovaj način, veleposednicima je oduzeto 530 hektara hiljada hektara zemlje. Ove površine i 170.000 hektara utrina podeljeno je radnim seljacima.[262] Bivše čifčije dobili su oko 775.000 hektara zemlje.[263] Tako je došlo do ukidanja feudalnih odnosa u poljoprivredi, poboljšanja ekonomskog položaja radnih seljaka, dinamizacije poljoprivrede i slobodnijeg razvoja kapitalističkih robno–novčanih odnosa na selu.

Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji bile su, medjutim, opterećene mnogim kompromisima i manjkavostima. Izazvana pritiskom radnim masa na selu, a ne voljom vladajućih krugova, agrarna reforma je od samog početka nosila pečat popustljivosti prema feudalcima. Država je platila veleposednicima za oduzetu zemlju preko 500 (petstotina) miliona dinara.[264] S druge strane, iako je bilo velikog broja siromašnih seljaka, agrarna reforma nije likvidirala velike posede – maksimum privatnog poseda mogao je da iznosi 868 jutara. S obzirom na tu činjenicu, 1929. godine bilo je oduzeto od veleposednika, od okupno 469.000 hektara zemlje svega 247.600 ha ili 52,7 % veleposedničke zemlje.[265]

Proces sprovodjenja agrarne reforme i kolonizacije na Kosovu i Makedoniji trajao je čitavo vreme buržoaske Jugoslavije. On je imao svojih plima i oseka, zavisno od mogućnosti i taktike manevrisanja vladajućih krugova u sprovodjenju strateške linije razbijanja homogenosti Albanaca. Tako je agrarna reforma stalno visila kao Damaklov mač nad sudbinom albanskih seljaka i svakog trenutka pretila oduzimanjem poslednjih parcela zemlje.

Rekli smo da je kolonizacija Kosova i Makedonije započeta još 1912. godine i, posle prekida za vreme Prvog svetskog rata, nastavljena 1919. godine. Prvo je počelo naseljavanje okolone Gnjilane, Lapskog sreza i Metohije, a zatim Drenice i kosovske kotline. U prvo vreme, država nije znatnije i organizovano pomagala koloniste, već su se oni sami snalazili kako su mogli. Nešto veću pomoć oni su dobijali iz fonda pomoći američke misije i engleskog društva prijatelja Srbije, i to u hrani, odeći, obući i poljoprivrednim spravama. Na bazi te pomoći kompletno su podignute dve velike naseljeničke kolonije – Vitomirica u Metohiji i Karadjordjevo u Makedoniji, sa po oko 250 kuća.[266]

Masovnije i organizivanije naseljavanje Kosova i Makedonije nastupilo je posle donošenja Uredbe o naseljavanju južnih krajeva, septembra 1920. godine. Prema ovoj Uredbi, svaki naseljenik je imao pravo na pet hektara zemlje, a ako je ona bila slabijeg kvaliteta, na 10 hektara. Porodične zadruge su posebno tretirane. Država je preuzela obavezu da plati prevoz naseljenika, da im novčano i materijalno pomogne u podizanju kuća i nabavci poljoprivrednih orudja. Takodje država je garantovala besplatnu gradju iz državnih šuma, oslobadjanje od carina prilikom uvoza potrošnog materijala i od poreza i prireza za tri godine. Naseljenici su bili dužni da najmanje deset godina ostanu na dobijenoj zemlji da bi stekli pravo na vlasništvo, što je imalo za cilj zadržati naseljenike u

krajevima gde su živeli Albanci da bi se na taj način izmenila etnička struktura stanovništva. Njihove važne obaveze bile su i lojalnosti prema državi i obaveza uključivanja u naseljeničke zadruge i udruženja.[267]

U toku istraživanja, utvrdili smo da je državni aparat vrlo slabo izvršavao obaveze preuzete Uredbom o naseljavanju južnih krajeva. Tu činjenicu potvrdjuje i poslanik Jovan Jankulović koji je u jugoslovenskom parlamentu rekao: „Dosadašnja kolonizacija vršena je bez reda, sem toga, vrši se i bez dovoljno novčanih i materijalnih sredstava za koloniste. Kolonisti su tamo dobili zemlju a nisu dobili ono što im je najpotrebnije, nisu dobili gradju za stanove, za kuće, a nisu dobili stoku ili kakvog kredita da bi mogli nabaviti ono što je najnužnije za prve potrebe svakog domaćinstva".[268]

Ako se posmatra čitavo vreme sprovodjenja agrarne reforme i kolonizacije na Kosovu i u Makedoniji, mada se uočava strateški kontinuitet ciljeva vladajućih krugova, ipak se, po stepenu pritiska i intenzitetu sprovodjenja agrarne reforme i kolonizacije mogu razlikovati tri faze:

Prva faza počinje 1912. godine i završava se 1920. godine. Tada je agrarna reforma imala u suštini svoj pravi smisao, jer je u to doba uduzeta zemlja uglavnom velikom broju begova i feudalaca i predata bivšim čifčijama. Reforma je najviše pogodila eksploatatorske elemente, iako im je zemlja isplaćivana, a donela je značajnu korist radnim masama na selu pa i pripadnicima albanske nacionalnosti koji su dobili zemlju bivših feudalaca. Mada je u ovoj fazi agrarna reforma imala odredjene manjkavosti, koje su se u prvom redu ogledale u velikim koncesijama feudalnim elementima i u oduzimanju zemlje siromašnim albanskim seljacima, ipak je u ovoj fazi agrarna reforma imala revolucionaran karakter.

Druga faza agrarne reforme i kolonizacije počinje 1919. i traje do 1934. godine. Glavna njena karakteristika u predelima gde su živeli Albanci bila je oduzimanje seoskih utrina, poseda iznad zemljišnog maksimuma, ziratne zemlje Albanaca bez ispravnih tapija i napuštene zemlje političkih odmetnika u kačake. U ovom periodu, vladajući krugovi su se nadali da će ekonomskim pritiskom na albanske mase i stalnim koloniziranjem krajeva gde su živeli Albanci, izmeniti nacionalnu strukturu na štetu ove nacionalnosti. Takodje, očekivali su da će putem asimilacije izvršiti denacionalizaciju albanskog stanovništva. Zbog toga u ovoj fazi nije sprovedeno masovno oduzimanje radnih seljaka albanske nacionalnosti, već je bilo pojedinačnog oduzimanja ziratne zemlje u slučajevima kada je bilo u pitanju formiranje naseljeničkih kolonija ili usled korumpcije agrarnih činovnika.[269]

Od 1934. godine do kapitulacije stare Jugoslavije traje treća faza sprovodjenja agrarne reforme i kolonizacije. Tada su vladajući krugovi utvrdili da politika razredljivanja i asimilacija Albanaca nije uspela, da se putem kolonizacije nije izmenila nacionalna struktura stanovništva na štetu Albanaca. Zbog toga su se oni tada opredelili za politiku totalnog oduzimanja zemlje radnih seljaka albanske naciolanosti kako bi se oni prisilili na odlazak u Tursku.

3. Diskriminacioni karakter agrarne reforme i kolonizacije prema Albancima u Jugoslaviji

U odnosu na albanske mase u buržoaskoj Jugoslaviji agrarna reforma i kolonizacija predstavljali su najteži oblik pritisaka i diskriminacije. Sprovedene u cilju proterivanja Albanaca sa tla Jugoslavije, agrarna reforma i kolonizacija bile su usmerene protiv najvitalnijih interesa albanske nacionalnosti i imali su reakcionaran karakter.

Glavni i krajnji cilj agrarne reforme i kolonizacije bio je da se izmeni nacionalna struktura stanovništva predela gde su živeli Albanci. Ovaj cilj postaje jasan i razgovetan ako se prouče dokumenti o agrarnoj reformi i kolonizaciji i sagledaju politički stavovi vladajućih krugova u vezi s ovim pitanjem. Upravo, vladajuće krugove je zabrinjavala i zastrašivala činjenica što je na velikom prostoru tzv. Južne Srbije živela homogena, apsolutno obespravljena, pa zato i nezadovoljna najveća nacionalna manjina u Jugoslaviji – Albanci. Znajući da 90 % Albanaca u Jugoslaviji živi na selu i da je osnovni uslov njihove egzistencije posedovanje ziratne zemlje, velikosrpska buržoazija se orijentisala na oduzimanje zemlje od albanskih seljaka a time i materijalne osnove njihovog života. Na ovaj način je buržoaska Jugoslavija težila da prisili Albance da se isele za Tursku ili, pak, da migriraju u druge krajeve Jugoslavije.

Prema rečima Dimitrija Erića, još uredba o naseljavanju južnih krajeva, koju je 1914. godine donela Kraljevina Srbija, bila je podredjena „ cilju odbrane zemlje i izmene nacionalne strukture stanovništva".[270] Ukazujući na motive agrarne reforme i kolonizacije, i Sergije Dimitrijević konstatuje da su ove mere sprovedene „da bi se izmenio nacionalni sastav stanovništva u krajevima naseljenim nacionalnim manjinama i ugnjetenim nacijama".[271] Uostalom, režim stare Jugoslavije je zvanično insistirao da agrarna reforma treba da omogući pritisak na pojedine nacionalne manjine. U tom smislu jednim raspisom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, izmedju ostalog, kaže se: „Pri sprovodjenju agrarne reforme ne sme se gubiti iz vida i nacionalni momenat, kako na strani onih koje treba situirati, tako i na strani poseda, koji dolaze pod udar agrarne reforme".[272]

Taj nacionalistički karakter agrarne reforme isticali su veliksrpska propaganda i njeni ideolozi. Tako je dr. Jelić insistirao „da kolonizacija predstavlja nacionalni problem bezbednosti". On je rezultate kolonizacije merio po tome koliko se Albanaca iseljava za Tursku: „Danas se Turci sele iz Laba, – istakao je Jelić – što znači da je kolonizacija uspela u tom kraju".[272] Ovaj strateški cilj agrarne reforme i kolonizacije izložen je i u jednom članku objavljenom u „Politici" u kome se kaže: „Naš je nacionalni interes u srbizaciji i slovenizaciji Kosova i doline Vardara".[273] Na ovom cilju insistira i A. Urošević, koji za agrarnu reformu u Južnoj Srbiji kaže da je „uslovljena nacionalnim i socijalnim ciljevima".[274]

Djordje Krstić, poznati ideolog agrarne reforme Kosova, najotvorenije ukazuje na njenu nacionalističko–šovinističku suštinu. On navodi da su agrarna reforma i kolonizacija znatno doprineli da se izmeni nacionalna struktura na Kosovu na štetu Albanaca. Po njemu, ranije je u Metohiji bilo 83 posto a na Kosovu 72 posto Albanaca, dok su 1934. godine Albanci činili svega 49 posto stanovništva na Kosovu. On takodje ukazuje da „kolonizacija arnautskih naselja u Makedoniji nema onaj odlučujući nacionalni interes," jer arnautska naselja

ovde nisu tako kompaktna, kao što su na Kosovu i Metohiji".[275] Mada navedeni procenti o izmeni nacionalne strukture stanovništva nisu tačni, važno je ukazati na insistiranje Krstića da se u cilju izmene nacionalne strukture stanovništva na Kosovu moraju produžiti agrarna reforma i kolonizacija.

Izmeni nacionalne strukture stanovništva na štetu Albanaca, trebala je da posluži i politika režima, da se zemlja iz agrarnog fonda ne dodeljuje mesnim interesentima, ne samo Albancima nego ni pripadnicima srpske nacionalnosti sa Kosova, već samo koloniziranim naseljenicima. U tom smislu „u Uredbi o naseljavanju južnih krajeva od 24. IX. 1920. godine koja je ostala na snazi do 1931. godine, mesni interesenti uopšte se ne pominju". Govoreći o diskriminaciji nad Srbima starosedeocima u toku sprovodjenja agrarne reforme na jugu, poslanik Jovan Jankulović je u jugoslovenskom parlamentu 1922. godine, izmedju ostalog, rekao: „da od jednog dela seljaka vlada nezadovoljstvo, jer vide kako se pored njegove njive daje nekoliko hektara kolonisti, a njemu se ne daje iako on nema dovoljno zemljišta". Govoreći o tome da je starosedelac oštećen i podržavljenjem šuma i utrina, on kaže: „1912. godine i 1913. godine naša je vlada suglasila da su sve šume u južnoj Srbiji pripadale one pojedincima ili selima, državna svojina".[276]

Štaviše i onda kada su Albanci, svesni da ih režim isključuje iz dodeljivanja zemljišta iz agrarnog fonda, iako su bili bezemljaši, u težnji da izbegnu da na njihovu zemlju dolaze ljudi sa strane, tražili su da se ona dodeli Srbima, Makedoncima i Ciganima, bezemljašima iz njihovog mesta, vlasti su to odlučno odbijali. Pojedina sela su slala jugoslovenskoj vladi i spiskove mesnih krišćana bezemljaša sa zahtevom da se njima dodeli zemlja iz agrarnog fonda. Na intervenciju poslanika „Djemijeta" da se ovi zahtevi prihvate, predsednik Vlade Pašić, pritešnjen argumentima, morao je otvoreno izjaviti da su takvi zahtevi neprihvatljivi, jer država dodeljivanjem zemljišta naseljenicima želi da pomeša stanovništva u predelima gde žive Albanci. Ovu postavku potvrdjuje i Koča Jončić koji ukazuje da se „oduzeta zemlja nije dodeljivala pripadnicima nacionalnih manjina . . . Zemlja je dodeljena dobrovoljcima iz minulih ratova, koji su u velikom broju kroz četničke i slične organizacije pretvarani u politički udarnu snagu za nacionalnu asimilaciju ovih krajeva".[277]

U težnji za izmenom nacionalne strukture stanovništva na štetu Albanaca, vladajući krugovi stare Jugoslavije nisu vodili računa ni o teškom stanju i socijalnom položaju Srba, starosedelaca. Štaviše, bilo je slučajeva da je zemlja oduzimana i siromašnim srpskih seljacima ako je ona spadala u agrarni kompleks, gde je trebalo podići naseljeničke kolonije.[278] To potvrdjuje da nisu u pravu oni teoretičari koji tvrde da je agrarna reforma i kolonizacija u Južnoj Srbiji imala i socijalno-humani karakter.

U izmeni nacionalne strukture stanovništva albanske nacionalnosti vladajući krugovi buržoaske Jugoslavije nisu postigli željene rezultate. Iako su u krajeve gde su živeli Albanci do 1937. godine doseljena 15.622 domaćinstva, podignute 374 kolonije i izgradjene 12.372 naseljeničke kuće, vladajući krugovi ovim efektima nisu bili zadovoljni.[279] Samo do 1931 godine došlo je iz drugih krajeva Jugoslavije u krajeve gde žive Albanci 39.000 kolonista.[280] Slične podatke izneo je i ministar poljoprivrede Jugoslavije koji je tvrdio da je do novembra 1937. godine u Južnoj Srbiji dobilo zemlju preko 34.528 agrarnih interesenata.[281]

Razbijanju nacionalne homogenosti Albanaca trebalo je da posluži i geografski razpored naseljeničkih kolonija. U tom pogledu uveden je i princip da se naseljenici koloniziraju prvenstveno duž albanske granice, u kosovskoj kotlini, u Drenici, pored Laba itd.[282] Medjutim, pored ovih efekata i pored velikih napora vladajućih krugova da razbiju nacionalnu homogenost Albanaca, nacionalna struktura stanovništva na štetu Albanaca nije pogoršana 1936. godine, već, naprotiv, poboljšana za 2 promila.[283] Ovo je postignuto zahvaljujući velikom prirodnom pritaštaju albanskog stanovništva i otporu ove nacionalnosti kolonizaciji. Dok je broj Srba i Crnogoraca porastao za 58.745, broj Albanaca na Kosovu se u ovom periodu povećao za 68.060, tako da se u nacionalnoj strukturi stanovništva nije ništa bitno izmenilo.[284]

Navedene činjenice o nacionalnom sastavu stanovništva u predelima gde su živeli Albanci duboko su potresle vladajuće krugove. U rezultatima kolonizacije i iseljavanju pripadnika albanske nacionalnosti sa tla Kosova i Makedonije. Tada je Djoko Perina konstatovao da se putem kolonizacije nije mogla izmeniti nacionalna struktura stanovništva na štetu Albanaca. „Prema tome, – ističe on – može se postaviti pravilo, da se samim naseljavanjem ne može sprovoditi nacionalna većina u pokrajinama u kojima su stranci u jačoj većini i koje su gušće naseljene".[285] Prema Orestiju Krstiću, glavni uzrok ovog neuspeha leži u tome što do 1938. godine kolonizacija nije bila opšta i masovna, već stihijska i pojedinačna.[286]

Do sličnih konstatacija dolazi i Vasa Čubrilović, koji kaže: „Kolonizacija nije mogla da spreči veći prirodni priraštaj Arnauta nego Srba. Ukazujući na uzroke neuspeha, on smatra da se putem kolonizacije ne more obezbediti srpska većina u krajevima gde žive Albanci, već masovnim iseljavanjem Albanaca iz Jugoslavije. Po njemu, i sami rezultati kolonizacije bili su slabi, jer vlada nije imala čvrst kurs u njenom izvodjenju i da bi postigla izborne kombinacije popuštala je prema Albancima i nije im oduzela najplodniju zemlju, koristeći činjenicu da veliki broj Albanaca nije imao propisne tapije.[287] Na osnovu ovakvih rezonovanja, Čubrilović dolazi do sledećeg zaključka: „Da rekapituliramo, Arnaute je nemoguće suzbiti samo kolonizacijom . . . Kada se podje sa stanovišta da je postepeno potiskivanje Arnauta, našom postupnom kolonizacijom neefikasno, ostaje jedino iseljavanje Arnauta u masi".[290]

Promeni nacionalne strukture stanovništva i konsolidaciji kolonista u predelima gde su živeli Albanci trebalo je da doprinese i zakonska obaveza naseljenika da mogu da „postanu sopstvenici ustupljenog im zemljišta posle deset godina od dana naseljavanja".[289] Pre ovog roka „naseljenici ne mogu otudjiti zemlju i . . . ne mogu je dati pod zakup ".[290]

Jedan od ciljeva vladajućih krugova bio je i izazivanje nacionalne i verske mržnje izmedju Srba, Albanaca i Crnogoraca. U tom cilju, Uredba o naseljavanju južnih krajeva postavlja zahtev da naseljenici ne saradjuju sa odmetnicima ili opozicionerima režima. U njoj se kaže da će se zemlja oduzeti „ako se utvrdi da je naseljenik održavao veze sa odmetnicima ili licima koja rade protiv državnog aparata, ili da su pomagali takva lica".[291] Pošto je u periodu od 1918. do 1927. godine veliki deo albanskog življa bio odmetnut u kačake i pošto je albanski narod u celini podržavao kačački pokret i bio u opoziciji prema vladajućim krugovima, to se ovaj zahtev odnosio na ceo albanski narod, tj. traženo je od naseljenika da se sukobljavaju sa albanskim življem. Vladajućih krugovi su sve činili da ne dodje do zbližavanja izmedju naseljenika i Albanaca,

a svako zbližavanje takve vrste smatrali su komunističkom nastranošću. Želja im je bila zaoštravanje odnosa sa Albancima, pa zbog toga „našim kolonistima, po potrebi, treba dodeliti oružje i u ove predele treba plasirati staru četničku akciju i poverljivo je pomoći u njenim zadacima. Naročito treba pustiti jedan talas Crnogoraca sa brda da izazove masovan sukob sa Arnautima Metohije".[292]

Ovakva antialbanska politika vladajućih krugova buržoaske Jugoslavije stvarala je veliko nezadovoljstvo kod albanskih masa i povećala ogorčenost prema režimu. Govoreći o tome, Živko Avramovski kaže: „Ono što je Albance Kosova najviše pogadjalo, to je nesumnjivo politika kolonizacije srpskog življa iz drugih područja države. Prema Zakonu od 1931. godine, od Albanaca je oduzimana najbolja zemlja i dodeljivana kolonistima. To je pogadjalo životne interese siromašnih seljaka, koji su ostali bez mogućnosti izdržavanja".[293]

Preko agrarne reforme i kolonizacije, vladajući krugovi težili su takodje da ostvare vojno–strateške i demagoške ciljeve. Mada su predstavnici režima mnogo govorili o socijalno–ekonomskim ciljevima agrarne reforme i kolonizacije, mada su uzevši u celini, ove mere donekle i sadržale ovakve karakteristike u predelima gde su živeli Albanci one su imale prevashodno politički karakter. Izražavajući suštinu ovih mera, Sergije Dimitrijević kaže: „Da su politički ciljevi kolonizacije, ponekad dolazili ispred socijalno–ekonomskih, najbolje se vidi iz Naredbe 27. avgusta 1920. godine, koja predvidja, pored stalne i privremenu kolonizaciju dobrovoljaca, kojima se daje pravo da zemlju daju u napolicu".[294] Govoreći o oduzimanju zemlje od Albanaca, Orestije Krstić kaže: „To osvajanje zemlje, ne samo što je potrebno za privredno i zdravsteno jačanje nacionalnog elementa, nego je isto tako važno i potrebno za sigurnost zemlje i odbranu naših južnih granica. Zato je borba za zemlju u južnoj Srbiji u prvom redu državni problem".[295]

U Srpskom kulturnom klubu je u spomenutim diskusijama jednodušno zaključeno da „opasnost, koja nam preti od arbanaškog elementa u Južnoj Srbiji jeste u ekonomskom, nacionalnom i vojničkom pogledu".[296] Stoga je u pravu Sergije Dimitrijević kad ukazuje da je kolonizacija vršena „da bi se stvorila politička uporišta vladajuće klase, sastavljena od sigurnih elemenata dobrovoljaca, četnika i sl."[297]

Sa ciljem da se ostvari političko uporište i navodno obezbedi odbrana zemlje, naseljeničke kolonije su locirane u pograničnim predelima prema Albaniji, u homogenim albanskim sredinama i na važnim saobraćajnicama Kosova i Makedonije. Medjutim, naseljavanje pograničnih pojasa nije teklo prema željama vladajućih krugova, usled neplodnosti tla i lične nesigurnosti naseljenika. U tom smislu je Milisav Lutavac konstatovao „da se doseljenici iz drugih predela sa ustezanjem i zebnjom naseljavaju duž albanske granice," pa je tražio da se u ove predele naseljavaju Crnogorci iz kuča, koji su navikli sa Arbanasima".[298]

Oko 400 naseljeničkih kolonija rasporedjeno je na glavnim strategijskim, saobraćajnim i političkim čvornim tačkama na Kosovu, što se jasno vidi po mapi kolonizacije Kosova.[299] To je učinjeno u cilju razbijanja čiste albanske sredine, a ne da se reše ekonomsko–socijalna pitanja ili obezbedi odbrana zemlje.[300] Odbrambena moć zemlje nije se mogla povećati putem obezspravljenja i drastičnim progonom više stotina hiljada Albanaca – gradjana Jugoslavije. To se nije moglo postići raspirivanjem šovinističke i verske mržnje medju našim narodima.

S druge strane, režim je želeo da putem kolonizacije izbegne nezadovoljstvo i revolucionarno vrenje i u nekim siromašnim i neplodnim krajevima Jugoslavije. Ovaj cilj se jasno vidi u jednoj naredbi vlade u kojoj se ističe da je potrebno, radi hitnog rešavanja problema dobrovoljaca obezbediti njihovo privremeno naseljavanje u druge krajeve Jugoslavije. Preseljavanjem iz Crne Gore, Like i drugih revolucionarnih centara Jugoslavije, vladajući krugovi su se trudili da razbiju navedene revolucionarne punktove i da se tako otarase revolucionarne situacije u Jugoslaviji.[301]

Suprotstavljajući, pak, naseljenike starosedeocima, vladajući krugovi su težili zaoštravanju nacionalnih suprotnosti, a time ublažavanje klasne borbe i socijalne solidarnosti radnih ljudi u Jugoslaviji. Prikazujući ove suprotnosti Djordje Krstič kaže: „Arnauti su organizovali pritisak na naseljenike da bi jih odvratili od kolonizacije. Naseljenici su bili u stalnoj opasnosti: sa puškom u ruci su ležali, sa puškom ustajali i sa puškom pored sebe polja obradivali".[302] Neki naseljenici su se ponašali, prema Albancima, kao kolonizatori prema urodjenicima. Za svaki akt neprijateljstva oni su odgovarali višestrukim zločinima. Tako je jednom prilikom zbog ubistva jednog koloniste ubijeno 17 Albanaca.[303] Sličan je bio slučaj u selu Smirnu, gde su gotovo svu seosku zemlju dobila tri naseljenika. Kada je jedan Albanac ubio seoskog agrarnog poverenika, koji je obeležavao zemlju, izvršene su masovne represalije i svi Albanci proterani iz sela.[304]

Iako su vladajući krugovi svim silama nastojali da pretvore koloniste u orudje protivu Albanaca i za odbranu režima, naročito poslednjih godina života buržoaske Jugoslavije, oni su u tome uspevali sve manje. Naprotiv, mnogi kolonisti, doživljavajući razočarenja u pogledu pomoći države i nailazeći na velike ekonomske i socijalne teškoče, shvatili su, naročito pod uticajem KPJ, nezavidnu ulogu koju im je režim namenio u odnosu na Albance, pa su počeli da se zbližavaju sa njima.

Govoreći o tome da je agrarna reforma i kolonizacija Kosova i Makedonije uperena protiv makedonskog i albanskog naroda, a da nije imala socijalno–ekonomski karakter, Kosta Novaković kaže: „Dobrovoljcima i siromašnim seljacima režim nije dao zemlju bogataša, gde je najviše ima u Vojvodini, već u Makedoniji (pod pojmom Makedonije Novaković obuhvata i Kosovo – HH) gde ima najviše sirotinje. Toj sirotinji vlasti nisu dale zemlju, već su nekoliko bogataških porodica naselili u kosovskom, metohijskom, zvenanskom i skopskom okrugu na makedonsku zemlju, i to u nameri da srbiziraju Makedoniju i da stvore graničare koji će braniti ovakvu današnju ugnjetačku državu i njene vlasnike, protiv samog potplaćenog naroda, kada se bude pobudnio da brani svoja prava i traži slobodu".[305] Da je agrarna reforma imala prevashodno nacionalistički i šovinistički karakter u odnosu na nacionalne manjine, konstatuje i Koča Jončić koji tvrdi da su naseljenici trebali da čine „političku udarnu snagu za nacionalnu asimilaciju ovih krajeva".[306]

Znači, režim buržoaske Jugoslavije nije uspeo da na ovaj način učvrsti odbrambenu sposobnost zemlje niti da naseljenike pretvori u čvrsti oslonac svoje vladavine na Kosovu i Metohiji. Razvijanjem šovinističke mržnje mednju našim narodima, vladajući krugovi su samo još više oslabili odbrambenu moć zemlje.

Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu i u Makedoniji imali su upravo izrazito eksploatatorski karakter. Iako su nastale pod pritiskom seljačkih radnih

masa, one su se, pogotovu u kasnijem periodu i u predelima gde su živeli Albanci i Makedonci, potpuno deformisale. Ova tvrdnja vidi se još u kraljevskom ukazu i ostalim prethodnim dokumentima u vezi sa agrarnom reformom i kolonizacijom. Ona je potvrdjena i u činjenici da oko polovinu veleposednika agrarna reforma nije pogodila.[307] Veliku popustljivost prema eksploatatorskim elementima nailazimo naročito u krajevima gde su živeli Albanci, gde je na bazi nagodbe sa poslanicima „Djemijeta" skupno isplaćivana zemlja oduzeta feudalcima, čak i onima koji su se iselili za Tursku 1912 i 1918. godine.[308] Albanske čifčije, pak, prisiljene da plate rentu čak i za vreme ratova. Mnogi Albanci, a i Srbi, davali su izvesne prihode bivšim begovima i onda kada im je država već isplatila zemlju, tako da su oni na dve strane primali naknadu.[309]

Govoreći o favorizovanju eksploatatorskih elemenata u Južnoj Srbiji i poslanik Jankulović u Jugoslovenskom parlamentu oštro je kritikovao ministra agrarne reforme što je „iz jedne kuće isterao četiri brata da bi zadovoljio bivšeg feudalca".[310]

Eksploatatorski karakter agrarne reforme i kolonizacije vidi se i po tome što se uporedi kome je zemlja oduzimana a kome davana. Bila je masovna pojava da je zemlja oduzimana siromašnim albanskim seljacima a ne i bogatašima, a dodeljivana je često puta i nezemljoradnicima i velikim bogatašima.

Jedan od oblika prisvajanja zemlje albanskih seljaka bio je i iskorišćavnije činjenice da veliki broj Albanaca za vreme Turske nije posedovao tapije, iako je svoju zemlju obradljivao stolećima. Na ovaj način je zemlja bez tapija došla pod udarom agrarne reforme, jer je Uredba srpske vlade od 1914. godine „zabranjivala priznavanje turskih tapija i tražila da se imovinski odnosi utvrde na bazi premera zemljišta".[311] Pošto veliki broj siromašnih Albanaca nije imao sredstva za novu premer zemljišta, njihova zemlja je padala pod udar agrarne reforme. S druge strane, organi vlasti su namerno sabotirali premeravanje zemljišta i u tom pogledu dato je uputstvo vlade Jugoslavije pod brojem 56865 u kome se izričito zabranjuje izdavanje novih tapija Albancima.

I onda kad su Albanci imali ispravne tapije, oduzimana im je ziratna zemlja na osnovu Uredbe o kolonizaciji od 1920. godine, u kojoj se kaže: „Čak ako bivši sopstvenik posle naseljavanja bude dokazao zakonsko pravo na zemlju naseljenih lica, ona se ne može oduzeti od naseljenika". Naknada ili zamena za ovu zemlju izvršiće se onako „kako bude odgovaralo interesu državnom".[312] Ovaj stav ja masovno primenjivan prilikom oduzimanja zemlje Albanaca, jer je u ovim prilikama kao razlog za oduzimanje zemlje uvek navodilo postojanje državnog interesa.

Albanskim seljacima zemlja je oduzimana i na osnovu njenog proglašavanja napuštenom ili odmetničkom. Kako je u periodu od 1920. do 1927. godine veći broj Albanaca bio u kačacima, a albansko stanovništvo masovno podržavalo kačački pokret, to je proglašavanje zemlje odmetničkom bilo vrlo često u predelima gde su živeli Albanci.[313]

Inače, propisima je bilo dozvoljeno da se prilikom geometrijskog premeta zemljišta može oduzeti svim seljacima ako ona potpada pod odredjeni agrarni kompleks. U tom pogledu u Uredbi o naseljavanju južnih krajeva se kaže: „Ako se prilikom ograničavanja kompleksa za naseljavanje ukaže potreba da se privatno zemljište, koje je obuhvaćeno kompleksom, uzme za naseljavanje, ono će se moći oduzeti na osnovu zaključka komisije za naseljavanje, a za uzeto

zemljište ima se sopstveniku dati u zamenu zemljište odgovarajuće vrednosti".[314] Na osnovu ove odredbe oduzimana je zemlja Albancima, jer su komisije bile sastavljene isključivo od pripadnika naseljenika, tj. Srba i Crnogoraca. Promenute komisije su namerno tako odredjivale komplekse naseljavanja kako bi najviše pogadjale zemlju Albanaca. Što se tiče naknade za oduzetu zemlju, toga se agrarne komisije nisu pridržavale, ne samo u odnosu na albanske siromašne seljake, nego ni u odnosu na starosedeoce Srbe.[315]

U navedenom propisu bila su otvorena vrata za neposredno oduzimanje ziratne zemlje albanskih seljaka. Tako se u citiranoj uredbi „dopušta oduzimanje ziratne i zasejane zemlje zbog naročitih interesa".[316] Agrarne komisije su uvek, kada im se pružila prilika, primenjivale ovu odredbu, naročito kada je trebalo oduzeti zemlju od albanskih seljaka, proglašavajući to „naročitim interesima". Po ovom osnovu ne samo što je oduzimana zemlja siromašnim Albancima, već su oni bili dužni da u toku dve godine plaćaju porez za tu zemlju, a ako su je već zasejali, plodove je ubirao kolonista.[317]

Kako se iz izloženog vidi, agrarna reforma primenjivana je prema Albancima vrlo rigorozno, uz zloupotrebu pojedinih izuzetnih klauzula u propisima o agrarnoj reformi i kolonizaciji i njihovo pretvaranje u pravilo. Pored zvanične kolonizacije, postajala je privatna kolonizacija, prostom okupacijom zemljišta tj. „autokolonizacijom" koja se vršila kršenjem svih zakona u državi.[318] Djordje Krstić navodi: „Postupak oko tamošnjeg iseljavanja bio je jednostavan i brz. Nije se vodilo računa ni o čemu, već se jedino pitalo da li je zemlja prazna, a nije se mnogo obaziralo na eventualna tudja prava . . . Turci i Arnauti izgubili su svaku prisebnost".[319] List „Južna Srbija" naveo je i ovaj slučaj kršenja zakona: „Jedan naš kolonista dobio je 26 hektara zemlje pored pruge, mada je u svom selu imao preko 10 hektara zemlje i kuću. To mu je bilo malo, već je jednom Muslimanu, susedu, nasilno oduzeo kuću i dva hektara zemlje. Taj isti kolonista je prisilio oko 70 do 80 Muslimana da mu besplatno rade zemlju u vidu agrarije".[320] Ovakvu bespravno oduzimanu zemlju od strane pojedinaca bilo je karakteristična naročito u trećoj etapi agrarne reforme. Naša ispitivanja su potvrdila da je nasilno oduzimanje zemlje bilo karakteristično naročito kada se naseljenik našao kao medjaš zemlje Albanaca.

Masovno i totalno oduzimanje zemlje od radnih seljaka Albanske nacionalnosti sprovedeno je naročito od 1934. godine pa nadalje. Tada je kralj dao posebna ovlašćenja generalu Čemerikiću da izvrši kolonizaciju predela gde žive Albanci.[321] U ovoj fazi agrarne reforme nije se više vodilo računa ni o urednim tapijama, ni o geometrijskom promeru, već se sva zemlja Albanaca oduzimala da bi se naselili kolonisti. Postojalo je jedno interno uputstvo da se prilikom oduzimanja zemlje od Albanaca ostavi po 40 ari po članu domaćinstva.[322] Govoreći o tome, dopisnik „Press biroa" je pisao: „Arnauti se ne bi žalili što im se ostavlja samo 40 ari zemlje po članu porodice, ali da ta zemlja bude oranica a ne krčevina i pod šumom".[323] Medjutim, agrarne komisije nisu ni ovo uputstvo dosledno sprovodile, već su Albancima oduzimale svu zemlju, čak i dvorište i bunare u njima.[324]

Naša istraživanja u oko sto sela na Kosovu pokazuju da su od 1937. do 1941. godine agrarna povereništva, pogotovu u Metohiji, oduzimala radnim seljacima gotovo svu zemlju. Porodicama od po 10 do 20 članova ostavljeno je samo po 1 do 2 hektara zemlje. Može se navesti bezbroj slučajeva koji to potvrdjuju. U vezi s tim u jednom proglasu napredne omladine i studenata se

navode i ovi slučajevi: „U Podrimskom srezu, selu Landovici, familiji Sinana Uke, koja broji 35 članova porodice, ostavljeno je samo četiri hektara zemlje. U selu Šapišniku, u istom srezu, porodici Muslije Zečira, koja broji 22 člana, od 19 hektara zemljišta oduzeto je 17 hektara".[325] Kolonizacija predela u kojima su živeli Albanci nije pogodila samo albanske siromašne seljake već i Makedonce i Srbe. Do toga je došlo zato što su naseljenicima pored ziratne zemlje albanskih seljaka dodeljene i utrine i šikare i pašnjaci, a to je pripadalo celim selima u kojima su živeli Makedonci, Srbi i Crnogorci. U vezi s tim, Orestije Krstić kaže: „Država je oduzela od naroda najbolje šume i pašnjake a narodu ostavila krš i goleti. Gde je u pitanju arnautski elemenat to se može samo pozdraviti, ali su šume i pašnjaci oduzeti i od našeg elementa, tu je načinjena velika privredno-politička i državna greška".[326]

Agrarna reforma i kolonizacija imale su eksploatatorsko-politički a ne socijalno-ekonomski karakter i po tome kome je zemlja dodeljivana. Naveli smo da je po propisima agrarne reforme zemlja trabala da bude dodeljena onima koji je ne poseduju i koji se bave zemljoradnjom. Medjutim, naročito na Kosovu, zemlja je često dodeljivana nepoljoprivrednicima: opštinskim i sreskim činovnicima, žandarmima, agrarnim poverenicima, solunašima, četnicima, dobrovoljcima, penzionerima i drugima. Ovakvim licima dodeljeno je u Južnoj Srbiji samo do 1935. godine 18.173 hektara zemlje.[327] Govoreći o toj pojavi Pavle Jovičević piše: „Činjenica da su najbolju zemlju pored samih gradova dobijali putem korumpcije razni penzioneri, službenici i dr. koji se zemljoradnjom nisu bavili . . . rečito govori o reakcionarnim ciljevima ovakve agrarne reforme".[328]

O šteti koja je kolonizacijom naneta seljacima svih nacionalnosti u Južnoj Srbiji, govorio je u jugoslovenskom parlamentu i poslanik Jankulović. On je rekao da je „1912. i 1913. godine naša vlada oglasila da su sve šume u Južnoj Srbiji, pripadale one pojedinicima ili selima, državna svojina . . . Gospodo, pojedina sela, koja su za vreme turske vladavine vodila parnice po 200 godina oko svojih šuma i pasišta, danas su primorana da gledaju kako država eksproprište te šume i pasišta. Ta sela danas pokušavaju da svoje pravo oružjem pribave".[329]

Ni princip da se dodeljuje onoliko zemlje koliko njen koristnik sa svojom porodicom može obradjivati nije poštovan, već obratno, „bilo je slučajeva da su pojedini kolonisti, naprimer, dobijali 50 do 120 hektara zemlje".[330] Tako je i sam predsednik vlade Nikola Pašić prisvojilo 3.000 hektara najplodnije zemlje u okoli Muratovog turbeta na Kosovu,[331] a u Smirni su tri kolonista dobila zemlju čitavog sela.[332]

Pošto nepoljoprivrednici nisu mogli obradjivati dobijenu zemlju, davali su je u napolicu Albancima bivšim sopstvenicima zemlje. Oni su ovo pravo stekli na osnovu naredbe vlade broj 14011 u kojoj se kaže da kolonisti imaju „pravo da daju zemlju u napolicu".[333] Bila je masovna pojava da „veliki broj naseljenika daje zemlju u napolicu Albancima, pa su ih Albanci nazivali novim begovima".[334] Konstatujući ovu činjenicu, Sergije Dimitrijević kaže da „u ovakvim slučajevima ne samo što se zemlja nije davala u ruke onih koji je obradjuju, već je time jednovremeno proširivan sektor feudalnih odnosa izrabljivanja".[335]

Privilegovanja eksploatatorskih elemenata iz redova albanske nacionalnosti bilo je i u vreme najteže faze sprovodjenja agrarne reforme. Ni onda kada je oduzimana siromašnim seljacima, zemlja nije bila oduzimana veleposednicima i

kulacima. Tako, naprimer, Ilijaz Aguši iz Prištine imao je preko 30 hektara zemlje, a ipak ga nije pogodila agrarna reforma. Sličan je slučaj sa Kruezijima u Djakovici, begovima u Peći, Šerif Vocom u Vučitrnu, Šaban Pašićicima u Slatini, Goanima u Davidovcu, Selmanima u Muhovcu itd.[336] O tome kako je izigravana agrarna reforma u odnosu na albanske age i begove, Kosta Novakovič kaže: „Bogataši su blagosiljali oduzimanje zemlje od seljaka, a istovremeno obezbedili sva prava za age i begove, jer su oni njihovi saveznici i braća".[337]

Prema tome, tačna je konstatacija da „dok su siromašnim seljacima agrarna povereništva oduzimali i poslednje parcele zemlje, dotle je agama i begovima putem korumpcije i povezanosti sa političkim strankama uspelo da zadrže velike komplekse zemlje".[338] Upravo, korumpcija je bila sredstvo ne samo za zaštitu bogataša od agrarne reforme i kolonizacije, već i poseban oblik eksploatacije od strane agrarnih službenika. Jedan od ciljeva agrarne reforme bio je da „politička birokratija stvori mogućnost za korumpciju i špekulacije u toku provodjenja agrarne reforme".[339] Bila je činjenica „proširenost korumpcije i u administrativnom aparatu, koji je sprovodio agrarnu reformu".[340] Perfidni su bili oblici mita i korumpcije agrarnih službenika. Bogati seljaci su potkupljivali stručnjake koji su vršili premer zemljišta, pa su ovi prilikom odredjivanja kompleksa, pomerali pravac geometrijske sprave i tako je stotine hektara zemljišta ostalo van naseljeničkog kompleksa.[341]

Da bi potkupili agrarnu birokratiju, navodno u cilju spašavanja zemlje od agrarne reforme, mesni političari iz redova albanske nacionalnosti sakupljali su od radnih seljaka velika novčana sredstva. U najvećem broju slučajeva ti političari su ta sredstva iskoristili ili za svoje svrhe, ili zajedno sa birokratima iz organa vlasti, a da efekat nije ipak postignut.[342]

Eksploatatorsko-politički karakter agrarne reforme i kolonizacije dolazio je do izražaja i u odnosu državnog aparata prema ekonomski nejakim naseljenicima. Mada je jedan broj naseljenika poboljšao uslove života, većina je doživela velike teškoće u procesu svoje stabilizacije u novim naseljima. Sama činjenica da su siromašni seljaci iz Crne Gore, Hercegovine i Like preseleni na Kosovo i u Makedoniju, u krajeve s malo veleposedničkih imanja i sa velikom prenaseljenošću, a ne u plodnu i nenaseljenu Vojvodinu, govori o tome da vladajući krugovi nisu imali za cilj ekonomski–socijalno zbrinjavanje siromašnih seljaka, već ostvarivanje svojih eksploatatorsko-nacionalističkih ciljeva.

Naseljenici na Kosovu i u Makedoniji dovedeni su u vrlo teške ekonomske, socijalne i političke prilike, a nije im pružena potrebna pomoć. Naročito teško su prolazili siromašni naseljenici koji nisu uspeli da se povežu sa korumpiranim agrarnim službenicima i državnim aparatom. Teškoće oko krčenja šume i šikara, podizanja kuća i nabavke stoke i poljoprivrednog inventara, kao i nedostatak vode za navodnjavanje i piće, slabe komunikacije, i javna i imovinska nesigurnost – to su bila obeležja života najvećeg broja naseljenika.[343]

Ukazujući na ovakav položaj kolonista Orestije Krstič kaže: „Dovesti čoveka na ledinu i šikaru, odmeriti mu površinu zemlje i kazati mu: tu si naseljen, a ne pružiti mu sredstava da se ekonomski i zdravstveno održi, to ne znači kolonizaciju, već raseljavanje".[344] Nailazeći na nepremostive teškoće i uvidjajući da su prevareni, mnogi naseljenici su se odmah ili nakon kraćeg vremena, vratili u krajeve iz kojih su došli.[345]

Na osnovu navedenih činjenica može se sa sigurnošću zaključiti da su agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu i u Makedoniji po svojoj suštini imale

eksploatatorski karakter jer su bile uperene protiv siromašnih seljačkih radnih masa, a služile su bogaćenju eksploatatorskih elemenata. S druge strane, nije pružena nikakva značajna pomoć siromašnim radnim naseljenicima, već su privilegije uživali bogati kolonisti koji su bili povezani sa vladajućim krugovima buržoaske Jugoslavije.

Na bazi mera države i agrarnih službenika, do 1940. godine ostvareni su odredjeni efekti u sprovodjenju agrarne reforme i kolonizacije. Samo do 1939. godine formiran je fond agrarnog zemljišta od 381.245 hektara, koji je dodeljen kolonistima iz Crne Gore, Hercegovine i Like. Medjutim, tek 1939. godine počeo je masovan proces oduzimanja ziratne zemlje albanskim seljacima. Tada je samo u deset srezova Kosova obeleženo za oduzimanje 183.848 ha ziratne zemlje.[346] Do 1940. godine od ostvarenog agrarnog fonda zemlje imali su značajnu korist i bivše čifčije. Tako su 30.582 bivše čifčije u krajevima gde su živeli Albanci dobili 88.115 hektara zemlje. Medju njima bio je veliki broj albanskih domačinstava. Pored toga, 17.678 domaćinstava kolonista, dobrovoljaca i drugih isključivo pripadnika srpske i crnogorske nacionalnosti, dobilo je 142.580 hektara zemlje. Ova zemlja je uglavnom oduzeta od radnih seljaka albanske nacionalnosti ili je dobijena kultiviranjem seoskih utrina i šikara. U navedenom periodu 16.811 hektara zemlje dodeljeno je javnim ustanovama.[347] Isto tako, do 1940. godine podignuto je u predelima gde su živeli Albanci 15.943 naseljeničkih kuća, od kojih je država izgradila 7.712.[348]

Pored svoje reakcionarne suštine, kolonizacija i agrarna reforma imale su i neka pozitivna obeležja. Kultiviranjem bivših utrina i šikara, znatno je povećan fond obradive zemlje na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji. Dolaskom naseljenika više su kultivirani neki poljoprivredni proizvodi (krompir, suncokret, detelina, šećerna repa itd.). Izgradnja modernijih stambenih zgrada za naseljenike, upotreba savremenije grade, veći prozori u kućama, bolji unutrašnji nameštaj itd. Imali su pozitivan uticaj na osavremenjavanje i starosedelaca Albanaca, Makedonaca i Srba. Primena boljih poljoprivrednih orudja i metoda obrade zemljišta, učemu su neki naseljenici služili za primer (Banačanin blizu Lipljana itd.) imala je takodje pozitivan značaj za povećanje poljoprivredne proizvodnje i kod starosedelaca.

Značajan uticaj na razvijanje radničkog pokreta i komunističke ideologije vršili su naseljenici, naročito iz redova siromašnih seljaka S obzirom na to da je jedan broj naseljenika došao iz sredina u kojima je bilo jako revolucionarno vrenje posle Prvog svetskog rata, da su naseljenici bili na višem kulturnom i političkom nivou, i da je veći broj kolonista bilo razočaran u vladajuće krugove zbog nekorektnog držanja prema njima, komunistički pokret je najviše prodirao u naseljeničke mase. Otuda je partijska organizacija na Kosovu najviše bila sastavljena od naseljenika. Ti komunisti – naseljenici značajno su doprineli prodiranju komunističke svesti i antirežimskog raspoloženja i medju Srbe i Albance. Prema tome, ova činjenica bila je od pozitivnog značaja u životu i razvoju naseljeničkih masa na Kosovu i u Zapadnoj Makedoniji.

Medjutim, činjenice navedene u našem radu nepobitnu potvrdjuju da su, pored pozitivnih elemenata, agrarna reforma i kolonizacija uopšte i u krajevima gde su živeli Albanci posebno, u suštini imale reakcionaran, šovinistički i eksploatatorski karakter. U tom pogledu mislimo da je Šerif Voca u jugoslovenskom parlamentu pravilno ocenio karakter agrarne reforme i kolonizacije, kada je, govoreći u ime albanskih masa, rekao: „Nas najviše tišti i

pogadja agrarna reforma, koja je izvela tako da smo se mi upropastili, a da se naseljenicima nije pomoglo. Stvoreno je takvo stanje da su nezadovoljni i Arnauti i naseljenici, pa se stvorilo mišljenje da su za to stanje krivi naseljenici Arnautima a Arnauti naseljenicima. Čemu takvo stanje vodi, nije teško pogoditi . . . Zato ja ističem da je agrarna reforma i glavna i prvorazredna stvar za Arnaute i naseljenike u državi . . . Agrarna reforma je u crno zavila Arnaute".[349]

Zbog ovakve reakcionarne suštine agrarne reforme i kolonizacije, KPJ se stalno suprotstavljala ovim merama, naročito u predelima gde su živeli Albanci i Makedonci. U tom smislu, Treći kongres KPJ izjasnio se „protiv nasilne srbizacije nesrpskih krajeva" i „protiv isključivanja pri izvodjenju agrarne reforme seljaka nesrpskih nacija".[350] KPJ je upravo na svim svojim kongresima i konferencijama, a naročito na Konferenciji KPJ za Crnu Goru, Sandžak i Kosmet i na Petoj zemaljskoj partijskoj konferenciji 1940. godine, najodlučnije osudjivala agrarnu reformu i kolonizaciju i način njihove realizacije na područjima gde su živeli Albanci i Makedonci.[351]

Protiv agrarne reforme i kolonizacije na Kosovu komunisti su se naročito odlučno borili nakon osnivanja Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet 1937. godine. Tako je već 1938. godine Oblasni komitet Partije izdao direktivu da komunisti i simpatizeri Partije odlučno odbijaju da prime zemlju oduzetu od Albanaca. Iako je većina članova Partije korektno izvršavala ovu direktivu, bilo je i takvih komunista koji su i dalje primali zemlju koja je bila oduzimana od Albanaca.[352]

Sprovodeći dosledno stav Partije o suprotstavljanju vladajućim krugovima zbog oduzimanja zemlje od siromašnih albanskih seljaka, jedan broj članova Partije i SKOJ-a se čak i fizički obračunavao sa članovima agrarnih komisija, koji su vršili premer zemljišta koje je oduzimano od Albanaca. Iako je ovih slučajeva bilo malo, oni su mnogo doprineli stvaranju poverenja albanskih masa prema komunistima srpske i crnogorske nacionalnosti i samih naseljenika.[353]

Dakle, može se zaključiti da su agrarna reforma i kolonizacija, pored njihovih revolucionarnih i pozitivnih elemenata, u predelima gde su živeli Albanci dovele do vrlo teških reperkusija. Oduzimana je zemlja siromašnim albanskim seljacima, povlašćivani su eksploatatorski elementi iz redova albanske nacionalnosti, na Kosovo i u zapadnu Makedoniju dovedeni su nejaki i siromašni naseljenici iz raznih krajeva Jugoslavije, a vladajući krugovi nisu se potrudili da im stvore osnovne uslove života, dok su s druge strane, bogatim i sa vladajućim krugovima povezanim kolonistima, davane velike privilegije, tj. oni su pretvarani u nove feudalce. Ovakvom politikom vladajućih krugova, zaoštravani su medjunacionalni odnosi na Kosovu i stvorena velika nacionalna mržnja izmedju albanskog, makedonskog, srpskog i crnogorskog naroda. Dolazak naseljenika nije samo pogoršao život siromašnih albanskih i makedonskih seljaka, već je doveo i do pritiska na siromašne srpske mase kojima nije dodeljena zemlja iz agrarnog fonda, već je oduzimanjem utrina i šikara izvršen ekonomski pritisak i na same srpske starosedelačke mase. Zbog toga su Srbi starosedeoci sa podozrenjem gledali na naseljenike jer su smatrali da je njihov dolazak naneo štetu medjunarodnonacionalnim odnosima ranijih starosedelaca Srba, Albanaca i Makedonaca.

IX. KULTURNO–PROSVETNA I VERSKA POLITIKA BURŽOASKE JUGOSLAVIJE PREMA ALBANCIMA

U cilju sprečavanja bilo kakve nacionalne afirmacije Albanaca u buržoaskoj Jugoslaviji i radi ostvarivanja svojih reakcionarnih ciljeva, vladajući krugovi stare Jugoslavije onemogućavali su bilo kakvu kulturno-prosvetnu delatnost na albanskom jeziku i istovremeno stalno podstrekavali versku aktivnost medju albanskim masama. Ukoliko je bila i razvijena neka vrsta prosvetne delatnosti kod albanskih masa, ona se odvijala samo na srpskohrvatskom jeziku, s ciljem asimilacije ove nacionalnosti.

a) Kulturno–prosvetna politika

Usled društveno–ekonomske zaostalosti albanske nacionalnosti u Jugoslaviji i onemogućavanja organizovanja kulturno–prosvetne delatnosti uopšte i na albanskom jeziku posebno, albanske mase ostale su kulturno nerazvijene i pod uticajem religije. Preko 95 % pripadnika ove nacionalnosti bilo je nepismeno. Zbog odredjene politike režima, knjiga, štampa i druga sredstva informisanja nisu prodirala medju albanske mase i to ne samo na albanskom jeziku, već i uopšte. Ta činjenica je predstavljala veliku prepreku i za društveno–ekonomski razvitak ove nacionalnosti uopšte i za prodor radničkog pokreta u njene redove.

Iako je prema Senžermenskom ugotovu izmedju Društva naroda i Jugoslavije bilo garantovano nacionalnim manjinama u Jugoslaviji školovanje na maternjem jeziku, ovo pravo nije mogla da iskoristi albanska nacionalnost u Jugoslaviji. Istina, po članu 9. navedenog ugovora, Jugoslavija nije bila obavezna da otvara državne škode u tzv. Južnoj Srbiji, ali je zato prihvatala pravo nacionalnih manjina i u ovim predelima da osnuju svoje privatne škole na maternjem jeziku.[355] Konkretizujući ovo pravo nacionalnih manjina u Zakonu o narodnim školama, u članu 164. sankcioniše se pravo manjina da u predelima gde ispunjavaju odredjene uslove mogu otvarati škole na maternjem jeziku.[356] Medjutim, kada su predstavnici „Djemijeta" tražili dozvolu za otvaranje privratnih škola, jugoslovenska vlada se energično suprostavila ovom zahtevu.[357] Ovakav stav jugoslovenska vlada je zauzela i onda kada je dozvoljavala osnivanje verskih privatnih škola, jer je postavljala uslov da nastava u ovim školama ne bude na albanskom jeziku.[358]

Pravo školovanje nacionalnih manjina na maternjem jeziku u svetovnim školama sankcionisano je i Vidovdanskim ustavom 1921. godine, u kome se kaže: „Manjinama druge rase i jezika daje se osnovna nastava na njihovom maternjem jeziku, pod pogodbama koje će propisati zakon".[359] Ovaj zakon je donet i propisao je „da se za državljane drugog jezika, ako postoje za to 35 dece otvaraju posebna odeljenja osnovne škode. Nastava se ovde izvodi na maternjem jeziku, a državni jezik se mora obavezno izučavati".[360]

Prema tome, i po Ustavu i po Zakonu o narodnim školama, Albanci kao posebna rasna i jezička manjina imali su pravo da osnuju državne škole, jer su živeli u predelima u kojima su ispunjavani zakonski uslovi u pogledu broja dece i drugi uslovi predvidjeni zakonom. Medjutim, vladajući krugovi nisu dozvoljavali da se navedena prava primenjuju u odnosu na albansku nacionalnost u Jugoslaviji. Štaviše, kada je na skupu političara „Djemijeta" u Skoplju u prisustvu Nikole Pašića postavljen zahtev da se umesto dva časova veronauke

nedeljno izučava albanski jezik, on je nergično odbio ovaj zahtev, izjavljujući da je tog momenta kada dozvoli učenje albanskog jezika u školama homogenih albanskih sredina, vlada te predele proglasila albanskim, jer će ovakva nastava predstavljati veliku opasnost po državu.[361]

Ukazujući na položaj albanske nacionalne manjine u buržoaskoj Jugoslaviji u pogledu korišćenja kulturno-prosvetnih prava, mnogi teoretičari potvrdjuju diskriminaciju koja je vršena prema albanskoj nacionalnosti. Tako, Laslo Rehak ističe: „Najbrojnija nacionalna manjina Šiptari, bili su i u pogledu upotrebe jezika u najtežem položaju. Izmedju dva rata na Kosovu i Metohiji uopšte nije bilo škola na maternjem jeziku." Štaviše, „i škole koje je okupatorska vojna vlast uspostavila za vreme Prvog svetskog rata, a koje su radile na maternjem jeziku, ukinute su s motivacijom da sami Šiptari, tobože ne žele da ih pohadjaju".[362] Tu istu činjenicu konstatuje i Koča Jončić, koji kaže, da „Šiptarima uopšte nije bilo priznato pravo školovanja na maternjem jeziku".[363]

Ukazujući na diskriminaciju koja se u pogledu školovanja vršila prema pripadnicima albanske nacionalnosti u odnosu na druge nacionalnosti – manjine u Jugoslaviji, Koča Jončić navodi broj škola i dece na jezicima nacionalnih manjina u Jugoslaviji:

Broj pripadnika Manjine 1931. godine	Broj škola 1938. godine	Broj dece 1938. godine
1	2	3
– Albanaca 505.000	–	–
– Nemaca 500.000	288	38.458
– Madjara 468.000	183	27.915
– Rumuna 68.000	103	4.742
– Italijana 14.000	30	442[364]

Prema ovim podacima, iako je albanska nacionalna manjina bila najbrojnija u buržoaskoj Jugoslaviji, ona nije imala ni jednu školu niti učenika na maternjem jeziku.

Medjutim, ono što je najgore, pripadnicima albanske nacionalnosti nije omogućeno ni školovanje na srpskohrvatskom jeziku. Mada su vladajući krugovi u prvo vreme maštali da će putem kulturno-prosvetne delatnosti ostvariti asimilaciju pripadnika albanske nacionalnosti, oni su se brzo proeorijentisali, jer su postali svesni da politika asimilacije ne prodire u albanske mase, a da će prosvećivanje ove nacionalnosti i na srpskohrvatskom jeziku predstavljati opasnost po režime buržoaske Jugoslavije

Pri kraju vladavine buržoaske Jugoslavije tj. 1939/40. godine od oko 120.000 albanske dece koja su po zakonu bila obavezna da pohajdjaju školu, svega je 11.000 bilo obuhvaćeno osnovnim školama ili manje od 10% stanovnika-obveznika.[365] Vladajući režim i prosvetne vlasti su zloupotrebljavale samostalnost albanskih masa, njihov verski fanatizam i patrijarhalni život, koji su uslovljavali neshvatanje značaja školovanja dece, naročito ženske, da bi sabotirale obuhvatanje albanske dece osnovnim školovanjem. Isto tako, vladajući krugovi su iskoristili alergiju albanskih masa da njihova deca uče na nematernjem jeziku, da bi ometali školovanje albanske dece. Siromašnost albanskih seljaka je pogodovala vladajućim krugovima, jer ti seljaci nisu mogli

školovati decu, naročito ne na srednjim i višim školama. S druge strane, činjenica da je „za pripadnike nacionalnih manjina bilo obavezno pohadjanje pripravnog razreda" ako su nastavu služili na nematernjem jeziku, što je bio slučaj sa pripadnicima albanske nacionalnosti, predstavljalo je takodje prepreku za okupljanje albanske dece u osnovnim školama jer su siromašni albanski seljaci bili zainteresovani da se deca što pre uključe u proizvodnju i obezbedjenje materijalnih uslova života, pa nisu mogli da izdrže školovanje dece u trajanju od pet godina.[366]

Osećajući opasnost od kulturne emancipacije i prosvećivanja albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, i vojni krugovi su bili zainteresovani za sabotiranje obuhvatanja albanske dece osnovnim školovanjem, pa bilo to i na srpskohrvatskom jeziku. Tako se u jednom vojnom dokumentu Više vojne komande kaže: „U čisto arnautskim predelima ne tražiti da deca idu u školu, tj. ne prosvećivati ih".[367] U ovome su vojni krugovi imali pravo, jer mnogi mladići albanske nacionalnosti koji su završili neku školu za vreme buržoaske Jugoslavije, uglavnom su se uključili u borbu za nacionalno i socijalno oslobodjenje albanskih masa i predstavljali opasnost po vladajuće krugove.

Što se tiče uključivanja Albanaca u srednje škole i na fakultete, to su bili vrlo retki slučajevi. S obzirom da su Albanci pretežno živeli na selu i bili vrlo siromašnog stanja, oni nisu mogli da upute svoju decu u srednje škole i na fakultete. U srednje škole, naročito gradjanske škole po gradovima, nešto su se brojnije uključivala gradska deca albanske nacionalnosti.

Jedna od srednjih škola koja je naročito poslednjih godina života buržoaske Jugoslavije brojnije školovala decu Muslimana, pa i Albanaca, bila je Velika medresa u Skoplju, koja je počela rad 1925. godine, ali se znatnije proširivala od 1935. godine. Nastava u ovoj školi bila je na srpskohrvatskom jeziku i njen je sadržaj bio pretežno religioznog karaktera. Cilj ove škole bio je osposobljavanje muslimanskog sveštenstva i asimilacija albanske omladine. Škola je dodeljivala stipendije siromašnim odličnim djacima, ali su i u ovom pogledu vršene malverzacije.[368]

Pošto je u ovoj školi bio jedan broj siromašnih odličnih djaka, zahvaljujući uticaju KPJ, ona je „jedno vreme bila glavno središte omladinskog revolucionarnog pokreta u Skoplju".[369] Zahvaljujući uticaju revolucionarnog pokreta u školi, njeni učenici su se dosta masovno uključili u socijalističku revoluciju i izgradnju socijalizma.

Od malobrojnih učenika koji su završili gimnazije ili Veliku medresu u Skoplju, jedan broj se upisao i na fakultete. Medjutim, broj studenata bio je vrlo mali. Tako je 1937. i 1938. godine bilo svega 17 studenata albanske nacionalnosti.[370]

Drugih kulturno-prosvetnih ustanova i delatnosti na albanskom jeziku uopšte nije bilo. Nije bilo nikakve štampe, knjiga, niti novina na albanskom jeziku.[371] Štaviše, organi vlasti su najstrožije kažnjavali upotrebu literature na albanskom jeziku, koja je na neki način prodirala iz inostranstva, naročito iz Albanije, i onda kada ta literatura nije imala nikakav idejno-politički karakter. Vest da u nekom selu, gradskom naselju ili školi kruži neki spis ili knjiga na albanskom jeziku, bila je dovoljan razlog da se vrše masovna pretresanja. Kada su nadjeni takvi spisi na albanskom jeziku, njihovi sopstvenici su najstrožnije kažnjavani.[372]

Inače, upotreba albanskog jezika bila je zabranjena ne samo u komunikaciji sa službenim organima, već i u javnom životu u prisustvu organa vlasti. Albanci su bili na muci jer ako bi videli žandarma i pozdravili ga na albanskom jeziku, on ih je strogo ukorio, a ako ga ne pozdrave zbog toga što nisu znali srpskohrvatski jezik, on ih je najstrožije kažnjavao.

Ovakvoj diskriminaciji albanskog jezika i onemogućavanju bilo kakve aktivnosti na albanskom jeziku, odlučno se suprotstavila samo Komunistička partija Jugoslavije. Gotovo svi dokumenti kongresa i konferencija KPJ uvek su osudjivali diskriminaciju prema jezicima nacionalnih manjina. U tom pogledu Treća konferencija KPJ je tražila garancije neograničenog prava upotrebe maternjeg jezika nacionalnih manjina u opštenju i sa vlastima i u školovanju njihove dece.[373]

Može se zaključiti da za vreme buržoaske Jugoslavije albanska narodnost nije u praksi uživala nikakva prava u pogledu razvijanja kulturno–prosvetne delatnosti na albanskom jeziku, već je prema njoj vršena totalna diskriminacija i u tom pogledu. Osim toga, vladajući krugovi su sve činili da se onemogući kulturno–prosvetna delatnost albanskih masa i na srpskohrvatskom jeziku, zbog čega je albanski živalj ostao masovno nepismen, neprosvećen i na kulturno-prosvetnom planu zaostali.

Verska politika buržoaske Jugoslavije prema Albancima

Pripadnost muslimanskoj veri i verska heterogenost pripadnika albanske nacionalnosti (pripadanje trima veroispovestima) predstavljali su vrlo negativan faktor u razvoju albanske nacionalne svesti i bili su prepreka ne samo razvoju nacionalnog pokreta, već i opštem društveno-ekonomskom razvoju albanske nacionalnosti. Kroz čitavu istriju albanske nacije uopšte i onog dela koji je živeo u Jugoslaviji, religija je bila najveći saveznik vladajućih porobljivačkih krugova i eksploatacije albanskih masa.

Shvatajući reakcionarnu suštinu religije i veroispovesti u odnosu na nacionalnu i socijalnu emancipaciju albanske nacionalnosti, vladajući krugovi buržoaske Jugoslavije su sve činili da se održi i dalje razvija verski fanatizam unutar albanske nacionalnosti. Oni su, s jedna strane, sve više podstrekavali prodiranje i uticaj muslimanske vere kod pripadnika albanske nacionalnosti, a s druge, stalno su zaoštravali odnose izmedju muslimana i katolika unutar albanske nacionalnosti.

Sveštenstvo, naročito više i srednje, privilegovano od strana režima i povezano sa njima, služilo je za ostvarivanje uticaja vlasti kod vernika albanske nacionalnosti. Ono je stalno tražilo od pripadnika albanske nacionalnosti mirenje sa teškim pritiskom i terorom pravdajući da je to došlo od boga i da vladajući krugovi uvek sprovode volju boga, a da će za ove patnje Muslimani doživeti satisfakciju na onom svetu, tj. u raju. Prilikom svih verskih obrada i manifestacija, sveštenici su držali pridike radnim masama da budu poslušni prema organima vlasti i da poštuju njihove zahteve.

Dok su vladajući krugovi onemogućavali bilo kakvu aktivnost na nacionalnom planu, dotle su podstrekavali i materijalno pomagali svaku vrstu verske aktivnosti, svesni da se time sprečava razvijanje nacionalne i revolucionarne svesti albanskih masa. Vladajući krugovi su forsirali otvaranje verskih škola na arapskom, turskom ili srpskom jeziku i podstrekivali osnivanje i razvijanje

verskih ustanova. Iako nismo mogli da utvrdimo tačan broj škola i učenika po selima Kosova i Makedonije, ipak smo, na bazi naših istraživanja, došli do zaključka da je u svaka tri do pet sela, gde su znatnije živeli Muslimani i Albanci, bilo verskih škola za vreme buržoaske Jugoslavije. Isto tako, pri svim većim gradskim centrima u predelima gde su živeli Albanci, osnovane su škole za osposobljavanje sveštenika, koje su po nivou nastave i obrazovanja bile vrlo primitivne, zbog čega su svršeni učenici tih medresa bili nosioci vrlo primitivne religiozne delatnosti i svesti kod albanskih masa.[374]

Iako je sredinom tridesetih godina formirana vakufska muslimanska organizacija sa vakufskom direkcijom i ulema medžilisom na čelu, ona nije donela nikakve koristi pripadnicima albanske nacionalnosti muslimanske veroispovesti. Ova verska ustanova obuhvatala je Muslimane tzv. Južne Srbije i odvojeno je delovala često puta i konfrontirala se sa verskom zajednicom Muslimana u Bosni. Vladajući krugovi su težili da ovu versku ustanovu što više povežu sa politikom i preko nje ostvaruju političke ciljeve. U tom smislu je po ukazu regenta Pavla 1938. godine rešeno da se poslanici za vakufski sabor biraju na opštin izborima Muslimana.[375] Treba napomenuti da su u navedena rukovodstva ove verske ustanove dolazili obično najbogatiji ljudi, spremni da saradjuju sa vladajućim krugovima protiv svoga naroda. Izbori za rukovodeća tela u ovoj ustanovi zaoštravali su unutrašnje sukobe izmedju samih Albanaca i Muslimana, što je posebno došlo do izražaja na opštim izborima Muslimana za vakufski sabor 1939. godine.[376]

Kako je pomenuta verska ustanova i muslimanska veroispovest uopšte služila interesima vladajućih režima buržoaske Jugoslavije, vidi se i iz jednog izveštaja ulema medžilisa za 1938/39. godinu u kome se kaže „Blagodareći uticaju Islama, koji ljubav prema domovini poistovećuje sa ljubavlju prema veri i bogu, i proglašava to za versku dužnost, Muslimani predstavljaju najlojalniji elemenat u ovome kraju. Njihova poslušnost prema zakonu i vlastima i ispunjavanje obaveza prema državi i zajednici, pokazuju koliko su Muslimani državotvorni u svojim shvatanjima i delatnosti". Otkrivajući da je ulema medžilis osnovan radi suprotstavljanja prodoru radničkog pokreta kod mislimanskih i albanskih masa, u navedenom izveštaju se kaže: „Komunizam i sve druge ilegalne i razorne akcije ne samo da nisu našle nikakvog odziva medju Muslimanima, nego se oni lome na njihov snažan duh i ostaju bez ikakvog uspeha svuda gde su Muslimani u većini". [377]

Treba napomenuti da su ove laskave reči i lažne izjave o lojalnosti i državotvornosti Mislimana i Albanaca iskazane baš u vremenu kada su vladajući krugovi vršili najteži pritisak za oduzimanje ziratne zemlje od Albanaca i svodili masovne akcije premlaćivanja pripadnika ove nacionalnosti, navodno zbog prikupljanja oružja ili navodno zbog opasnosti od ustanka Albanaca.

Za delatnost u korist vladajućih krugova muslimansko sveštenstvo bilo je materijalno nagradjeno. Pored velikih privilegija visokog sveštenstva, vlada je donela rešenje da se muslimanskim sveštenicima pri svakoj džamiji priznaje status državnih službenika i obezbedi plata u visini prinadležnosti učitelja. Svi navedeni plaćenici iz redova muslimanskog sveštenstva revnosno su služili vladajućim krugovima, držali govore o kralju i otadžbini prilikom vršenja verskih obreda i bili su najbliži saradnici vladajućih krugova.

Medjutim, iako je više i srednje sveštenstvo aktivno saradjivalo sa vladajućim krugovima i bilo najsigurnija potpora vladajućih režima, ono je,

istovremeno, kao i drugi eksploatatorski elementi u albanskoj nacionalnosti. bilo dvolično. S jedne strane, pred vlastima je napadalo narod i mirilo se sa pritiskom nad njim, a sa druge, pred narodom osudljivalo politiku režima i solidarisalo se sa patnjama koje je podnosio albanski narod. Ovo poslednje sveštenici su činili jer je bilo teško pred gradjanima albanske nacionalnosti, osim na javnim verskim obredima, otvoreno pravdati politiku režima buržoaske Jugoslavije.

Što se tiče nižeg sveštenstva, koje je pretežno poticalo iz redova siromašnih albanskih seljaka i koje je za vršenje verskih obreda primalo naturalnu pomoć od vernika, ono je u osnovi bilo usko povezano sa radnim masama albanske nacionalnosti. Ne samo na rečima, već i svim svojim bićem ovi sveštenici su bili solidarni sa politikom osude i suprotstavljanja vladajućim krugovima i u toku nacionalnog pokreta prilično su masovno bili povezani sa albanskim narodom.

Što se tiče katoličkog sveštenstva, u okviru albanske nacionalnosti, vladajući krugovi nisu imali značajnog oslonca u njemu pošto se ono preko Vatikana rano preorijentisalo i povezalo sa fašističkim silama. Zbog toga je glavni cilj vladajućih krugova bio da se zaoštre sukobi i nepoverenje izmedju Katolika i Muslimana u redovima albanske nacionalnosti i da se razvijanjem verskog fanatizma zaoštravaju verski sukobi unutar albanske nacionalnosti, kako bi se onemogućilo razvijanje albanske nacionalne svesti.

Prema tome, verska politika buržoaske Jugoslavije bila je usmerena na jačanje religioznosti masa, raspirivanje verske i nacionalne mržnje medju našim narodima i na iskorišćavanje verskih sveštenika za pravdanje politike režima prema albanskim i muslimanskim masama. Prevashodni zadatak verske politike vladajućih krugova bio je u onemogućavanju afirmacije nacionalne svesti Albanaca i sprečavanju prodora medjunarodnog radničkog pokreta i komunista u redove albanske nacionalnosti.

X. POLITIKA ELIMINISANJA ALBANACA SA TLA BURŽOASKE JUGOSLAVIJE

Nastavljajući praksu buržoaske politike Srbije i Crne Gore prema Albancima pre stvaranja Jugoslavije, režimi stare Jugoslavije sprovodili su politiku totalne eliminacije Albanaca sa tla Jugoslavije. Oni su primenjivali sve metode pritiska i diskriminacije na albanske mase i preduzimali raznovrsne mere za ostvarenje strateških ciljeva. Mada je politika eliminacije Albanaca sa tla Jugoslavije doživljavala izvesnu plimu i oseku, ona je kontinuirano uvek vodila računa o ostvarenju strateškog cilja.

Medju najefikasnijim metodama eliminacije albanske nacionalnosti u buržoaskoj Jugoslaviji, naročito u njenim poslednjim godinama, spadala je politika totalne eliminacije Albanaca sa tla Jugoslavije. U sprovodjenju ove metode i politike režimi bivše Jugoslavije su primenili nekoliko načina:

1. U ovom radu smo naveli činjenice koje pokazuju da su vladajući krugovi Srbije, Crne Gore i kasnije buržoaske Jugoslavije uvek kada im se pružila prilika, s povodom ili bez njega, sprovodili metodu fizičkog genocida nad albanskim življem, bilo putem potpune likvidacije bilo masovnim premlaćivanjem Albanaca. Na ovaj način, vladajući krugovi su težili da smanje broj Albanaca na tlu Jugoslavije. Ovoga je naročito bilo za vreme ratnih sukoba 1912, 1915 i 1918.

godine, za vreme intenzivnog razvoja kačačkog pokreta i u periodima velikog zaoštravanja odnosa prema albanskom stanovništvu.

Medjutim, s ozbirom na veliku brojnost i snažan prirodan priraštaj albanskog stanovništva, kao i zbog teškoća medjunarodnog karaktera i suprotstavljanja unutrašnje javnosti Jugoslavije, vladajući krugovi nisu mogli da ostvare svoje ciljeve putem fizičkog genocida nad Albancima i da na ovaj način ostvare eliminisanje Albanaca sa tla Jugoslavije.

2. Osećajući nedovoljnom politiku fizičkog genocida, vladajući krugovi buržoaske Jugoslavije su sproveli i metodu kulturnog genocida i asimilacije albanske nacionalnosti. U težnji da bude savremena evropska i da iskoristi američko iskustvo u asimilaciji, velikosrpska buržoazija je nakon Prvog svetskog rata postavila cilj srbizacije Kosova putem asimilacije albanskog stanovništva. Nikola Pašić je posle stvaranja Jugoslavije odredio period od 25 godina dovoljnim za asimilaciju Makedonaca i Albanaca u Jugoslaviji.[378]

Medjutim, vladajući krugovi su brzo osetili da asimilacija albanskog stanovništva ne može biti ostvarena onako kako su se oni nadali. Oni su postali svesni da se stotine hiljada Albanaca, koji homogeno žive na velikoj teritoriji Jugoslavije, geografski povezanoj sa novostvorenom državom Albanijom, ne mogu asimilirati. Zato je jugoslovenski diplomata Vuković pravdao potrebu podele Albanije sa Italijom, jer se jedino na ovaj način može ostvariti politika asimilacije Albanaca u Jugoslaviji i onih koje će Jugoslavija dobiti u navedenoj podeli Albanije.[379]

U jednom izveštaju načelnika prištinskog okruga iznete su metode kojima su vladajući krugovi mislili da ostvare asimilaciju Albanaca u Jugoslaviji. U tom izveštaju se, izmedju ostalog, kaže: „Arnauti će preko prelaska u pravoslavlje napustiti i narodnost, jer znaju da su njihovi preci bili pravoslavni. Ko ne predje u pravoslavlje iseliće se za Albaniju, jer ne žele sinove dati u vojsku".[380] Medjutim, vladajući krugovi su takodje brzo shvatili da se putem prelaska muslimana u pravoslavlje ne može ostvariti asimilacija Albanaca, pa je okružni načelnik u Prizrenu smatrao da će se Albanci najefikasnije asimilirati putem njihovog okupljanja u srpskim školama i izučavanja srpske azbuke i jezika, „jer će se na taj način masa Arnauta osećati osećanjem Srbina".[381]

No, masovnom uključivanju Albanaca u škole i kulturni život na srpskohrvatskom jeziku, ubrzo su se suprotstavili vladajući krugovi, jer su uočili da se i na ovaj način ne može ostvariti asimilacija Albanaca. Naročito se vojna birokratija odlučno suprotstavila prosvećivanju Albanaca, jer je smatrala da će se na ovaj način stvoriti albanska inteligencija koja može biti vrlo opasna po vladajuće krugove.

Djordje Krstić je smatrao najefikasnijim putem asimilacije Albanaca sprovodjenje procesa kolonizacije u predelima gde oni žive, pa u vezi s tim kaže: „Naša je dužnost da kod sprovodjenja ovog procesa prirodjenu crnogorsku moć asimilacije Arnauta dopunimo potrebnim aktom i veštinom u čemu Crnogorci oskudevaju. U toj dužnosti trebali bi da prednjače sveštenici i učitelji. Kod procesa asimilacije besumnje će veliku ulogu odigrati naseljenici, koji su pozvani da tu ulogu izvrše".[382] Uprkos svim merama asimilacije i kulturnog genocida koji se vršio radi nacionalne denacionalizacije Albanaca, vladajući krugovi su nakon izvesnog perioda došli do ubedjenja da politika asimilacije Albanaca ne daje željene rezultate. Otuda je poslanik Jovan Jovanović u jugoslovenskoj skupštini oštro kritikovao neefikasnost politike asimilacije krajeva tzv. Južne

Srbije, uporedjujući ove krajeve sa Alzasom i Lorenom u Francuskoj. On je tom prilikom rekao: „Francuzi kako su dobili Alzas i Loren odmah su se postarali da u Alzasu i Lorenu uvedu, jedan naročito bolji režim . . .

Šta smo mi radili? – pita se poslanik Jovanović – mi smo od samoga početka sredjivanja prilika u Južnoj Srbiji lutali. Ja se sećam da sam u početku 1920. godine čitao jedan opširan izveštaj u Predsedništvu ministarskog saveta u Južnoj Srbiji i o merama koje treba preduzeti da se to pitanje uredi . . .". Jovanović je oštro kritikovao vladu što je jednostrano prišla asimilaciji Južne Srbije, jer se „sva pažnja obratila na to da tamo bude dobra i velika žandarmerija". Medjutim, za Južnu Srbiju, po njegovom mišljenju, treba preduzeti konkretne i kompleksne mere. U tom smislu on je tražio: da se u Južnoj Srbiji stvori sposobno policijsko, sudsko i upravno činovništvo kome će se obezbediti specijalni dodaci, približiti državnu upravu narodu i povratiti mu veru u nju; sprovesti agrarnu reformu i kolonizaciju efikasnije; omogućiti amnestiju izbeglica u Albaniji i Bugarskoj, i u ovom predelima obezbediti najbolje garnizone vojske; obezbediti strateško povezivaje ekonomskih centara i raznih predela ovih regiona komunikacijama; i formirati posebno odeljenje za južne krajeve u ministarstvu unutrašnjih poslova.[383]

Mada su vladajući krugovi preduzimali neke od mera koje je predlagao poslanik Jovanović, za celo vreme vladavine buržoaske Jugoslavije oni nisu uspeli da srede stanje u Južnoj Srbiji i da uspešno sprovedu politiku asimilacije i srbizacije albanskog i makedonskog stanovništva. Glavna prepreka tome bio je otpor ovih nacionalnosti asimilaciji i grubost metoda i postupaka vladajućih krugova u procesu asimilacije. Posebno Arbanasi, kao specifična etnička grupa poreklom od Ilira, teško su se mogli asimilirati u jednu naciju koja je i po etničkom poreklu po jeziku i mnogim sociološkim osobinama bila različita od Albanaca. Naša istraživanja procesa asimilacije Albanaca u Turskoj, Grčkoj, Bugarskoj, Italiji i Dalmaciji pokazuju da se Albanci vrlo teško asimiliraju i da je potrebno da prodje jedan duži vremenski period, gde nisu prisutni svi oni uslovi za održavanje nacionalnog života, da bi se ova nacionalna grupacija asimilirala.

3. Nemajući značajne uspehe u eliminisanju albanskog stanovništva sa tla Jugoslavije pomoću metoda fizičkog genocida, kulturnog genocida i asimilacije, vladajući krugovi buržoaske Jugoslavije, naročito posle 1936. godine, odlučno su se orijentisali da se albanska nacionalnost eliminiše sa tla Jugoslavije pomoću masovnog i prisilnog iseljavanja za Tursku.[384]

Iseljavanje Albanaca u Tursku i politika pritiska u tom pogledu započela je još od 1913. godine i neprekidno je trajala u celom periodu vladavine buržoaske Jugoslavije. Medjutim, iako je do 1936. godine iseljeno za Tursku oko 100.000 Albanaca,[385] iako je naseljeno na Kosovu oko 40.000 kolonista, nacionalna struktura stanovništva krajeva gde su oni živeli, ne samo da nije pogoršana u odnosu na Albance, već je za dva promila i poboljšana. Kada su ove činjenice utvrdjene u Kulturnom klubu Srbije 1937. godine, nastala je velika „uzbuna" u velikosrpskim buržoaskim krugovima.[386]

Otvarajući diskusiju o problemu Albanaca u Jugoslaviji Borivoje Bunjevac, sekretar opšte državne statistike, naveo je podatak da se broj Albanaca u Južnoj Srbiji više povećao nego broj Srba i Crnogoraca. Na toj osnovi on je došao do zaključka da je albanska nacionalna manjina „ne samo najbrojnija već u izvesnom smislu i najopasnija".[387] Ta opasnost, po njegovom mišljenju, proizilazi iz toga što ona ima svoj jezik, što se u njoj vrši proces nacionalnog

osvešćavanja, i što zauzima kompaktne delove zemlje gde se vrši proces asimilacije suprotan od željenog – Albanci vrše asimilaciu Srba. Govoreći dalje o pomenutoj opasnosti, Bunjevac kaže: „Nema sumnje da za nas najveću opasnost predstavlja taj blok, koji je smešten na Kosovu i Metohiji".[387]

Ukazujući na proces nacionalnog osvešćavanja Albanaca i na opadanje turkofilskog osećanja kod njih, Bunjevac ističe da kod prostih ljudi, „pa i sveštenika, ima znakova, po kojima se može zaključiti, da ta jezička manjina, danas skoro pasivna, može postati veoma aktivna nacionalna grupa, izvanredno opasna po naše narodne i državne interese, ako mi blagovremeno ne preduzimamo dalekosežnu akciju. U tu svrhu imao bi se izraditi smišljen plan, čitav jedan državni program".[388]

„Taj smišljeni plan i državni program" eliminisanje Albanaca sa tla Jugoslavije trebalo je da izrade režimski teoretičari. Medjutim, mada su svi buržoaski teoretičari i političari bili složni s potrebom razbijanja homogenosti albanske nacionalnosti, medju njima su ipak postajale razlike u shvatanjima i metodama kako treba to ostvariti.

Djoka Perina, pošto je podelio predele gde žive Albanci na tri kompleksa i utvrdio da su Albanci u tim predelima u većini, ukazujući na opasnosti od ove nacionalne grupe kaže: „Ovi Arnauti, kao stran elemenat, predstavljaju danas nacionalnu i političku opasnost. Brojni su, jaki i kompaktni, zauzeli su centralni položaj i prekinuli nam nacionalni kontinuitet kao i vrlo važne saobraćajne veze, koje moraju proći kroz ove krajeve. Osim toga, sva ova masa oslanja se na Albaniju, koja ima politički uticaj i aspiraciju na nju".[389]

Konstatujući da se putem kolonizacije ne može razbiti homogenost Albanaca, Perina je tvrdio da se to ne može postići ni industrijalizacijom ovih krajeva, ne samo zbog toga što država nema sredstava da podiže industriju, nego i zato što bi se u njoj zapošljavali pripadnici albanske nacionalnosti.[390]

Najefikasniji metod za razbijanje homogenosti albanske nacionalne manjine – prema Perini – jeste njeno iseljavanje u matičnu državu. Medjutim, to je nemoguće postići, pošto Albanija ne bi primila ovaj živalj.[391] Zbog toga, po njemu, najrealnija metoda je „da se stranci presele u druge kompaktne predele nacije, i obrnuto". Takva zamena stanovništva ne traži podizanje novih zgrada i nabavku novog inventara.[392] Ukazujući na preimućstva ovakve metode u odnosu na metodu kolonizacije, Perina tvrdi da se srpska većina od 67,5 može postići tek kolonizacijom 470.000 naseljenika, a da se to isto može ostvariti metodom preseljavanja sa svojih ognjišta u druge krajeve Jugoslavije svega 300.000 Albanaca.[393] Na osnovu ovih razmatranja, Perina dolazi do zaključka „da se može postaviti pravilo, da se oblasti jedne države sa velikim procentom stranog stanovništva mogu nacionalno majorizirati samo istodobnim iseljavanjem stranog i useljavanjem svoga naroda, odnosno izmenom stanovništva".[394]

Medjutim, ova solucija i ovakav metod razbijanja kompaktnosti albanske nacionalnosti, vladajući krugovi nisu mogli sprovesti ne samo zbog labilnosti državnog sistema buržoaske Jugoslavije, već i zato što u psihozi ratne opasnosti, kakva je bila 1937. godine pa nadalje, nije bilo moguće ostvariti takvo masovno preseljavanje stanovništva. Sem toga, režim je bio svestan da bi ovakva masovna preseljavanja stanovništva u reakcionarne svrhe bila pogodno tlo za borbu Komunističke partije Jugoslavije i njen uticaj u širokim narodnim masama, s obzirom na to da bi se KPJ ovakvoj politici najodlučnije suprotstavljala.

Oresije Krstić smatrao je da se homogena albanska sredina može razbiti putem ekonomskog pritiska i kolonizacije. I on je zastupao mišljenje o iseljavanju albanskog stanovništva u druge krajeve zemlje i u inostranstvo, ali je, ipak, isticao da je ekonomski pritisak i kolonizacija predela gde su živeli Albanci u datom momentu najrealnija solucija.

Ukazujući na „opasnost" od albanske nacionalne manjine Djordje Krstić je takodje smatrao da se oblasti gde žive Albanci mogu majorizirati putem masovne državne kolonizacije. On je ukazao i na značaj nasilnog oduzimanja zemlje od albanskih seljaka. U cilju naučnog praćenja ovako masovne kolonizacije, Krstić je predlagao da se stvori institut za sprovodjenje agrarne reforme, koji bi nalazio naučna rešenja za razbijanje albanskih homogenih sredina. On je takodje tražio da se formira agrarni fond za kupovinu zemlje od Albanaca koji bi, s obzirom na svoj težak ekonomski položaj, bili prinudjeni da prodaju ziratnu zemlju. Na ovaj način ubacivale bi se srpske porodice u čisto albanska sela. „To bi bio siguran put razbijanja arnautskih etničkih masa – ističe Krstić – ako bi se na tome sistematski radilo . . . Zemlju treba kupovati od Arnauta, naravno tamo gde se ne može oduzeti bez naknade" kaže Krstić.[395]

Medjutim, ni ova solucija nije prihvaćena kao realna i efikasna, jer se usled gustine stanovništva i njegovog velikog prirodnog priraštaja, naseljavanje nije moglo odložiti u nedogled. Inače, politika kolonizacije sprovodjena preko 20 godina, nije dala zadovoljavajuće rezultate.

Upravo zbog toga, Vasa Čubrilović ne uzima u obzir soluciju razmeštaja stanovništva ili soluciju kolonizacije, već prvenstveno insistira na masovnom iseljavanju Albanaca za Tursku. Po njemu, jedino se tom metodom može razbiti albanska homogenost u Jugoslaviji. Zato je Čubrilović najsveobuhvatnije razradio problem iseljavanja Albanaca u svojoj studiji koju je izložio u Kulturnom klubu Srbije. Ona je tom prilikom prihvaćena i kao stručno-naučno mišljenje dostavljena jugoslovenskoj vladi i generalštabu.

Govoreći o potrebi razbijanja albanskog trougla u Jugoslaviji, Čubrilović ističe, da je to bio glavni zadatak države od 1918. godine pa naovamo. Po njemu, jedini izlaz za eliminaciju Albanaca sa tla Jugoslavije je njihovo masovno iseljavanje za Tursku i u tom pogledu treba koristiti iskustva Grčke, Bugarske i Rumunije u vezi sa iseljavanjem Turaka iz ovih država.[396]

Po Čubriloviću, iseljavanje Albanaca sa tla Jugoslavije treba ostvariti primenom sile, jer je „brutalna sila jedne organizovane državne vlasti, u čemu smo mi uvek bili iznad njih" mogla dati najbolje efekte u iseljavanju Albanaca. „Da to nismo postigli do 1912. godine, krivica je do nas, da tu vlast nismo iskoristili. O nekom njihovom nacionalizovanju u našu korist ne može biti ni govora. Protivno tome, u naslonu na Albaniju budi se njihova nacionalna svest." Prema tome, ukazuje Čubrilović, „kad se podje od stanovništa da je postepeno potiskivanje Arnauta našom postupnom kolonizacijom neefikasno, ostaje jedino iseljavanje u masi. Dve države u tom slučaju dolaze u obzir – Albanija i Turska".[397]

Retko naseljena Albanija – ističe Čubrilović – „bila bi u stanju da primi koju stotinu naših arnautskih naseljenika . . . Treba upotrebiti sva diplomatska sredstva da se privoli Tirana da primi jedan deo naših naseljenika. Verujem da će u Tirani ići teško, tu će biti Italija, koja će stvar ometati, ali novac u Tirani igra veliku ulogu". Prilikom pregovora o tom pitanju „treba dati albanskoj vladi na

znanje, da mi nećemo ni od čega prezati pri definitivnom rešavanju ovog pitanja, a ujedno staviti joj u izgled subvencije za kolonizaciju, nad kojima se neće vršiti kontrola, eventualno preko tajnih kanala materijalno angažovati istaknute ljude u Tirani, da se ne protive celom pitanju".[398]

Izgledi za iseljavanje Albanaca u Albaniju, medjutim, bili su vrlo neznatni. Sem toga, velikosrpska bužoazija nije bila naročito zagrejana za to, jer je postojala opasnost da će se Albanci u odredjenim istorijskim okolnostima ponovo vratiti u svoju postojbinu, kao što je to bio slučaj nekoliko puta u prošlosti. Zbog toga su se vladajući krugovi naročito zalagali za iseljavanje Albanaca u Tursku, u predele udaljene od njihovog rodnog kraja, u kojima će se postepeno asimilirati. Izražavajući ovu želju vladajućih krugova, Čubrilović kaže: „Turska je voljna za prvo vreme da prihvati oko 200.000 naših izseljenika, ali uslovljava, što je za nas najprihvatljivije, da to budu Arnauti. Tursku želju treba oberučke prihvatiti, i što pre iskoristiti konvenciju za izseljavanje".[399]

Navedeni zahtev turske vlade da primi samo Albance kao iseljenike iz Jugoslavije, rezultat je težnje turske vlade da ne ostavi tlo Jugoslavije bez Turaka, zbog svojih pretenzija na Balkanu. Inače, poznata je opšta težnja Turske kroz celu istoriju da asimilira albansku nacionalnost, koja je i ovom prilikom došla do izražaja.

Čubrilović ukazuje na opasnost otpora masovnom iseljavanju Albanaca iz Jugoslavije u Tursku, naročito od strane Albanije i Italije. Zato on preporučuje vladi da nekako „privoli Albaniju da mirno gleda u tu stvar. Ponavljamo – ističe Čubrilović – da veština postupanja u Tirani, kao i zgodno upotrebljeni novac, mogli bi biti odlučujući u tom pitanju". Isto tako, Čubrilović traži da se preduzmu mere za sprečavanje mešanja Engleske i Francuske u ovo pitanje, ukazujući da je u njihovom interesu osiguranje Moravsko–Vardarske doline, na bazi iseljavanja Albanaca sa ovih predela".[400]

Konkretne činjenice o tome da li je jugoslovenska vlada uspela da potkupi albansku vladu u vezi sa iseljavanjem Albanaca iz Jugoslavije u Tursku, nismo mogli utvrditi. Medjutim, praćenje držanja albanske vlade u to vreme pokazuje da se ona dosta kolebala i manevrisala u vezi s tim pitanjem. Tek nakon pritiska javnog mnenja Albanije i organizovanog delovanja progresivnih snaga i kosovske migracije, albanska vlada je preduzela izvesne korake protiv iseljavanja Albanaca iz Jugoslavije u Tursku, u vezi s čim je bio i sastanak Ahmeta Zogua i Ferata Drage u Istambulu. S druge strane, posle pritiska javnog mnjenja, albanska vlada je „predložila pregovore sa jugoslovenskom vladom . . . u vezi iseljavanja Šiptara u Tursku . . . Medjutim, ovaj predlog je „energično odbijen" od strane jugoslovenske vlade. Pored toga, Albanija je „na medjunarodnom kongresu crkava održanom u Švedskoj, podnela referat gde je tražila zaštitu albanske nacionalne manjine u Jugoslaviji". Tada su po Albaniji održavani masovni mitinzi na kojima je osudljivano iseljavanje Albanaca iz Jugoslavije za Tursku.[401]

U vezi sa iseljavanjem Albanaca za Tursku, jugoslovenska vlada je otpočela razgovore sa turskom vladom mnogo ranije, a naročito 1935. godine. Tada je postignuta saglasnost o iseljavanju „turskog i ostalog življa iz Jugoslavije, koje bi trebalo da favorizuje jugoslovenska vlada".[402] Naredne godine ministar spoljnih poslova Turske Ruždi Arasi obavestio je jugoslovensku delegaciju u Društvu naroda da je Turska spremna da potpiše ugovor o iseljavanju oko 200.000 lica iz Jugoslavije za Tursku. „Ti ljudi su narodnosti – isticao je Arasi

– koja ima sličan mentalitet kao turski narod, pa će se lako asimilirati u Turskoj, kao što je slučaj sa nekim delovima arnautske narodnosti".[403]

Razgovori o ovom pitanju nastavljeni su u stalnom savetu balkanskog sporazuma 1938. godine, kada je odlučeno da se juna iste godine u Carigradu održe razgovori u vezi sa ovim pitanjem. Ti pregovori su otpočeli 13. juna a završeni su 10. jula iste godine. Na bazi uspešnih pregovora, sklopljen je ugovor o iseljavanju emigranata iz Jugoslavije.[404] Na konferenciji u Carigradu i nakon njenog uspešnog završetka „jugoslovenska vlada je nastojala da se pred svetskim javnim mnjenjem iseljavanje Šiptara prikaže kao iseljavanje Turaka, s jedne strane, i to kao ne samo nacionalno i političko, već pre svega kao socijalno pitanje, s druge strane".[405]

O sklapanju toga ugovora pisala je turska i jugoslovenska štampa. Tako je turski list „Tan" u broju 1150 od 12. jula 1938. godine, objavio zvanično saopštenje o jugoslovensko-turskim pregovorima o iseljavanju emigranata iz Jugoslavije. List upoznaje javnost da će se prema ovom ugovoru 250.000 emigranata iseliti iz Jugoslavije i doseliti u Tursku. Sledećeg dana je list „Vitan" doneo izjavu šefa jugoslovenske delegacije Milana Ristića, u kojoj se izmedju ostalog kaže: „Vraćamo se u našu zemlju, imajući u ruci ugovor, koji se odnosi na emigrante. Ovaj ugovor . . . Sigurni smo da će naša vlada usvojiti, kako glasi. Broj emigranata koji će doći u Tursku, biće veći od 250.000. Prebacivanje emigranata, nadamo se, počeće krajem ove ili početkom iduće godine".[406]

U zvaničnoj jugoslovenskoj propagandi i u konkretnim organizacionim merama u predelima gde su živeli Albanci, preduzimane su mere za iseljavanje, ne 250.000 već preko 400.000 pripadnika albanske nacionalnosti. O ovome turska i jugoslovenska vlada su se interno sporazumele. Očigledno, ovde nije bilo reč o iseljavanju Turaka za Tursku. Naime, prema popisu stanovništva od 1921. godine, u Jugoslaviji je bilo svega 132.000 Turaka,[407] a u ugovoru i zvaničnoj jugoslovenskoj propagandi govorilo se o iseljavanju 250.000 odnosno 400.000 lica za Tursku. Ovome treba dodati i činjenicu da je nakon 1921. godine veliki broj Turaka već bio iseljen za Tursku. Prema tome, evidentno je da je reč o iseljavanju Albanaca, jer su se vladajući krugovi trudili da isele bar 400.000 Albanaca, kako bi obezbedili 51 % stanovništva nealbanske nacionalnosti u predelima gde su živeli Albanci.

Polazeći od sklopljenog sporazuma izmedju jugoslovenske i turske vlade o izseljavanju Albanaca za Tursku, Vasa Čubrilović je u svojoj studiji razradio raznovrsne metode i sredstva za prisiljavanje albanskih masa i za njihovo progonjenje u Tursku.

Pre sveta, ukazivao je Čubrilović, ovaj se zadatak može postići stvaranjem psihoze iseljavanja, jer je poznato da mislimanske mase lako podležu uticaju, da su lakoverne i fanatične. Zato treba pridobiti njihovo sveštenstvo i ljude od uticaja, bilo novcem ili pretnjama, pa kaže: „Treba što pre naći agitatore, koji će agitovati za iseljavanje. Oni imaju da opisuju lepotu novih krajeva u Turskoj, lak i ugodan život tamo, da raspaljuju u masama verski fanatizam i bude u njima turski državni ponos. Tome treba da posluži i naša štampa".[408]

U toku naših sociioloških istraživanja u predelima gde žive Albanci utvrdili smo da je zaista jedan broj plaćenika pridobijen za propagandu iseljavanja Albanaca u Tursku. Predstavnici režima, upravo, su se odavno orijentisali da ovakve elemente, naročito više i srednje sveštenstvo, pretvore u svoje agente. Tako se u jednom službenom dokumentu kaže: „Položaj turskih sveštenika:

hodža, muderiza i muftija, vlada treba da reguliše, jer bi kao naši plaćenici mogli biti upotrebljeni za naše agente".[409]

Na bazi navedenih istraživanja, možemo konstatovati da je 1939. i 1940. godine zavladala opšta psihoza iseljavanja Albanaca za Tursku. Medjutim, vladajući krugovi nisu uspeli da stvore ubedjenje i raspoloženje Albanaca za odlazak u Tursku, već je navedena psihoza još više pojačala spremnost Albanaca da se odupru iseljavanju.

Pored agitaciono-propagandnog pritiska na albanske mase, Čubrilović preporučuje i drastičan pritisak državnog aparata, „koji treba do krajnosti da iskoriti zakone, da bi što više zagorčao opstanak Arnauta kod nas: globe, opštenja, nemilosrdno primenjivanje svih policijskih propisa, kažnjavanje šverca, seče šuma, patrice, puštanje pasa, gonjenje na kuluk i sva ona druga sredstva koja je u stanju da iznadje praktična policija; privredna: nepriznavanje starih tapija, rad na katastru u ovim predelima treba odmah obustaviti, nemilosrdo uterivanje poreza i svih javnih i privatnih dugova; oduzimanje državnih ispaša, opštinskih ispaša, ukidanje koncesija, posebnih dozvola za kafane, trgovine, zanate, oduzimanje monopolskih dozvola, isterivanje iz državne, privatne i samoupravne službe itd. ubrzaće iseljevanje. Sanitetske mere: prisilno izvršenje svih propisa i po samim kućama, rušenje zidova i velikih plotova oko kuća, stroga primena veterinarskih mera, koje će smetati izvodjenje stoke na pijace itd. U verskim pitanjima, Arnauti su najosetljiviji pa ih treba i tu darnuti. Može se to postići šikaniranjem sveštenika, rčenjem groblja, zabranom mnogoženstva i naročito nemilosrdnom primenom zakona da ženska deca moraju pohadjati osnovne šole, gde god samo ima škola".[410]

Citiramo sve ove metode koje preporučuje Čubrilović za pritisak na albanske mase, jer su naša istraživanja potvrdila da je sve ovo bilo primenjeno u praksi. Štaviše, mesni organi vlasti su na bazi ovakvih uputstava još drastičnije postupali sa albanskim masama. U ostvarenju ovih zadataka, angažovan je celokupni državni aparat u tzv. Južnoj Srbiji: agrarni službenici, žandarmi, poreznici, finansi, šumari, putari, delovodje, trošarinci, saniteti, učitelji i sva opštinska, sreska i banovinska birokratija.

Navodeći konkretne slučajeve pritiska državnog aparata u sprovodjenju ovakve politike, u jednom dokumentu, koji je dostavljen vladi, izmedju ostalog, se kaže da su Albanci „kažnjavani i za najmanju sitnicu i bez ikakve krivice . . . Samo u toku godine dana je u djakovačkom srezu kažnjeno 1.500 Arnauta, samo po referatima žandarma. Uvereni smo da žandarmi referišu samo one koji ih ne podmićuju . . . Žandarmi u Metohiji kažnjavaju Arnaute sa 50 dinara, ako im konj ili vo balegom isprlja državni drum".[411]

U ovom periodu državni aparat je iznalazio i usavršavao najgrublje oblike maltretiranja albanskih masa. Često je Albancima psovana žena ili majka, što je za njih bilo najuvredljivije. Ako Albanac pozdravi žandarma psovan je što ga uznemirava, a ako ga ne pozdravi, bio je isprebijen što ne poštuje vlast. Na svakom koraku insistiralo se da Albanci govore srpski, mada jedan veliki broj Albanaca nije poznavao ovaj jezik. Kada su se Albanci žalili za neku nepravdu, obično im se odgovaralo „zašto ne idete u Tursku", jer ovde će vam biti sve teže i teže. Vaša država je Turska, idite tamo, kuće su vam već gotove, šta čekate itd.[412]

Sledeća metoda pritiska na albanske mase u cilju njihovog nasilnog iseljavanja za Tursku bila je izazivanje sukoba izmedju Albanaca, Srba i Crnogoraca i insceniranje navodnih albanskih ustanaka protiv države. U tom

smislu Vasa Čubrilović preporučuje: „Naročito treba pustiti jedan talas Crnogoraca sa brda da izazove masovan sukob Arnauta u Metohiji. Preko poverljivih ljudi ovaj sukob treba spremiti, dati mu maha, što će biti tim lakše, jer su Arnauti stvarno digli glavu, a ceo slučaj mirne duše treba predstaviti kao sukob brastva i plemena i po potrebi dati mu ekonomski karakter. U krajnjoj nuždi, mogu se izazvati i lokalne bune, koje bi bile krvavo ugušene najefikasnijim sredstvima, ne toliko vojskom, koliko kolonistima, crnogorskim plemenima i četnicima".[413]

Izmišljanje i insceniranje „buna i ustanaka" počelo je naročito posle sklapanja ugovora s Turskom o iseljavanju Albanaca. Tako je krajem 1938. godine inscenirana parola o „pripremi ustanka Šiptara", pa je zime 1938/39. godine i 1939/40. godine organizovan masovan teror, navodno, radi prikupljanja oružja i onemogućavanja ustanka. Tom prilikom su žandarmerijske čete išle od sela do sela i primenjivale najgrublje metode poznate u arsenalu kriminalističke policije: tuču do iznemoglosti, tako da su pojedinci umirali od mučenja; stavljanje puščanih metaka izmedju prstiju, stežući prste konopcem; vezivanje tela i ruku za drvo, pa onda tuča do iznemoglosti, stavljanje golih ljudi u hladnu vodu usred zime; stavljanje vrućih jaja ispod miške, škopljenje, paljenje dlaka na glavi i po telu; vešanje za nogu itd. Ovako prebijene seljake žandarmi su ostavljali pored puta i naredljivali im da pričaju prolaznicima da će svi doživeti isto što i oni, ako ne predaju oružje i ne pripreme se za odlazak u Tursku.[414]

Ukazujući na drastične mere jugoslovenske vlade u vezi sa prisiljavanjem Albanaca za odlazak u Tursku i na lažnu famu o dizanju Albanaca na ustanak, u jednom proglasu naprednih studenata pod uticajem KPJ, izmedju ostalog, se kaže: „U tom cilju proširena je lažna vest po našim mestima, kako navodno Šiptari pripremaju ustanak, i pod parolom takvog ustanka prikupljaju se puške od mirnog stanovništva po našim srezovima i selima, primenom brutalnih sredstava. Cilj ovih mera je da se muslimanski živalj prinudi da napusti svoje ognjište i da ide u pustinje Anadolije".[415]

Jedna od posebnih metoda za prisiljavanje Albanaca za odlazak u Tursku, prema Čubriloviću, treba da bude izazivanje i organizovanje privatnih sukoba izmedju Albanaca, Srba i Crnogoraca. U vezi s tim on kaže: „I privatna inicijativa u tome pitanju može mnogo učiniti. Našim kolonistima, po potrebi treba podeliti oružje. U ove predele treba plasirati staru četničku akciju i poverljivo je pomoći u njenim zadacima", pa nastavlja: „Ostaje još jedno sredstvo, koje je Srbija vrlo praktično upotrebljavala posle 1878. godine, tajno paljenje sela i arnautskih četvrti po gradovima".[416]

Treba napomenuti da je posle sklapanja pomenutog ugovora o iseljavanju Albanaca u Tursku „privatna inicijativa" reakcionarnih i šovinističkih elemenata bila svakodnevna, intenzivna i vrlo drastična u procesu pritiska na albanske mase. Oblici tog pritiska bili su raznovrsni: organizovanje prisilnog rada, svakodnevna revizija medju na štetu Albanaca, otvoreni napadi četničkih grupa i sokolaša na Albance. Na svakom mestu i svakom prilikom reakcionarni elementi su psovali nevine Albance, prisiljavali albanske žene da skidaju feredže na javnim mestima, hvatali za rep konja na kome se nalazila žena sa decom, zakrčivanje puta kojim su trebali da prodju svatovi itd. Prilikom izvodenja javnih i kulturnih manifestacija, a naročito prilikom proslave Svetog Save i Vidovdana, u školama su recitovani šovinistički stihovi i pevane šovinističke pesme u cilju izazivanja mržnje prema Albancima i Turcima.[417] Pomoću

agitacije i propagande reakcionarnih organizacija, stvoreno je javno mnenje koje je sa svoje strane vršilo pritisak za iseljavanje Albanaca. Čak su nevini omladinci i deca pevali pesme po ulicama kao naprimer: „Sidjite hodže sa džamije, bešte Turci u Aziju".[418]

Ali što je pritisak na Albance bio veći, utoliko je njihov otpor iseljavanju bio odlučniji. Ipak, takav otpor ne bi mogao dugo potrajati jer su metodi prisiljavanja za odlazak u Tursku bili nepodnošljivi. To što iseljavanje nije izvršeno treba najviše zahvaliti kratkom životu buržoaske Jugoslavije i odlučnom otporu Komunističke partije Jugoslavije iseljavanju.

Pošto je pretpostavljao da će se pomenutim metodama i sredstvima stvoriti uslovi za iseljavanje Albanaca, Čubrilović je posebno razradio mere organizacionog karaktera u vezi sa iseljavanjem. On je tražio da se utvrdi jedan čvrst program u kome treba predvideti koji srezovi i koje socijalne grupe treba prvo da se iseljavaju. U tom smislu on je preporučivao: „Iz izložene karte vidi se koje srezove treba iseljavati... To su: Gornjodebarski, Donjopološki, Pećki, Dreničkі, Istočki, Vučitrnski, Šarplainski, Gorski, Podgorski, Podrimski, Djakovački, Lapski, Gračanički, Nerodimski, Gnjilanski. Naročito je aktuelno iseljavanje pograničnih predela prema Albaniji. Zato navedena sredstva treba tamo više primenjivati".[419]

Pomenuti program, prema Čubriloviću, mora sadržavati redosled iseljavanja: „Prvo, iseljavati sela, pa onda gradove. Ne treba iseljavati samo sirotinju već i srednje i bogate, koji čine kičmu svakog naroda, a ranije se u ovome grešilo." Da bi se stvorila opšta psihoza iseljavanja, „treba iseljavati cele porodice i čitava sela" odjednom.[420]

Ukazujući na potrebu sprečavanja mogućnosti prodaje zemlje Albanaca koji se sele za Tursku drugim Albancima, već da to treba da kupi država, Čubrilović kaže: „Neće naša država trošiti svoje milione na to da olakša život Arnautima, nego da ih se što je moguće pre reši", tj. ne treba omogućiti da Albanac prodaje zemlju drugom Albancu već državi.[421]

Nasilnom iseljavanju Albanaca za Tursku suprotstavljale su se sve socijalne grupacije unutar ove narodnosti. Čak i gradjanski političari našli su se ovom prilikom na strani naroda. Tako je Ram Blaca, poslanik Suvorečkog sreza, sabotirao proces organizovanja sastanaka za iseljavanje za Tursku. On je na jednom sastanku kojeg su organizovali vladajući krugovi otvoreno govorio protiv iseljavanja za Tursku i tom prilikom rekao da ako Albanci moraju da napuste Jugoslaviju, onda neka im država omogući da se oni sele za Albaniju, jer su oni Albanci a ne Turci. Da bi svojim primerom ukazao narodu šta treba da čini, on je baš tih dana počeo da podiže novu kuću, simbolizirajući na taj način rešenost da se ne vrši iseljavanje za Tursku.[422]

I jedan drugi gradjanin političar — poslanik Šerif Voca se energično suprotstavljao iseljavanju Albanaca za Tursku u jugoslovenskom parlamentu. Govoreći o ovom pitanju, Voca je rekao: „Ovde su se čuli glasovi da treba raseliti Arnaute... Gospodin Sekula Zečević izneo je ovde i neke razloge zbog kojih treba raseliti Arnaute... Njegov govor uvredio je sve Arnaute, uvredio je 600 hiljada duša, uvredio je stotine i stotine Arnauta gardista, koji svake godine služe Kraljevskoj gardi... Zašto su onda Arnauti sumnjivi i zašto ih treba raseliti, kad i Arnauti znaju za Šantićevu pesmu „Ostajte ovde, sunce tudjeg neba neće vas grijati, kao što ovo grije", a Albancima je svakako drugo nebo tudje jer su oni više puta dokazali da su svoju sudbinu vezali za sudbinu srpskog naroda, za sudbinu jugoslovenskog naroda...

Odbijam sumnje druga Sekula Zečevića, odbijam ih u ime Arnauta koji žive u našoj Jugoslaviji i pitam vas: ko vidi Arnauta da prosi, ko čuje da je Arnaut pokrao koga, ko zna da koji Arnaut ima penziju ili pisarsku službu, a o inspektorskoj i načelničkoj službi i da ne govorimo. Traži li Arnaut bolnice, sanatorijume, železnice i ostala sredstva za napredak i postizanje blagostanja? Ne! Albanac traži da ga ne dirate u njegovoj odanosti kralju i državi. A da se to postigne, apelujem na kraljevsku vladu da revizijom agrarne reforme u Južnoj Srbiji učvrsti bezbednost i Albancima povrati dostojanstvo ravnopravnih ljudi u državi, koji su i sa najmanjim zadovoljni".[423]

U vezi sa iseljavanjem Albanaca za Tursku, Vasa Čubrilović je u svojoj studiji razradio sve detalje. On je tu predvideo da je potrebno „činiti najveće olakšice prilikom odlaska za Tursku. Mora se uprostiti administracija, brzo isplatiti imanja, izdavanje putnih isprava bez ikakvih formalnosti, pomoći im da dodju do prve železničke stanice, staviti na raspolaganje vozova do Soluna i smesta ladjama ih prebaciti u Aziju. Važno je da odlazak bude lak, ugodan i jeftin. Železnice im dati, po mogućnosti, besplatno, pomoć u hrani takodje, jer od toga ovisi vrlo mnogo da li će se seliti u masama ili ne".[423]

Treba napomenuti da je u gradjanskom zakoniku bila obezbedjena posebna odredba za masovno iseljavanje Albanaca, jer je u njemu izuzetno predvidjeno da Muslimani mogu u toku 24 časa dobiti vizu za odlazak u inostranstvo. Ova klauzula je praktično iskorišćena prilikom iseljavanja Albanaca za Tursku.

Može se reći da su vladajući krugovi vrlo savesno i odgovorno izvršavali program masovnog iseljavanja Albanaca za Tursku. Oni su samo čekali da Turska pripremi minimalne uslove za prihvatanje iseljenika pa da otpočnu masovno iseljavanje. U Turskoj su tih dana preduzete opsežne mere za pripremanje tih uslova. Odredjena je lokacija za naseljavanje – uglavnom oblast Anadolije – gde je počelo masovno podizanje stambenih zgrada i baraka za naseljenike. Jugoslovenska vlada je pristala da participira finansijskim sredstvima podizanje kolonija za albanske naseljenike u vrednosti imanja koja Albanci ostavljaju u Jugoslaviji.[424]

U cilju efikasnog sprovodjenja programa iseljavanja Albanaca, Čubrilović traži da se jugoslovenska vlada koristi iskustvom srpske vlade od 1878. godine pa kaže: „Samo sledeći ovom primeru znajući šta hoće, ne štedeći žrtve ni novca, pa ni krvi, naša država će moći od Kosova i Metohije da napravi novu Toplicu".[425]

Da bi se program ostvarivao bez ikakvih kolebanja i nezavisno od političkih promena u državi, Čubrilović je predlagao da se iseljavanje Albanaca u Tursku poveri generalštabu pri kome bi trebalo stvoriti specijalni odbor u koji bi ušle najistaknutije ličnosti u državi. On nadalje predlaže da se vojska poveže sa privatnom „inicijativom", narodnom odbranom, sokolima, četničkim udruženjima i drugim organima i organizacijama na poslu proterivanja Albanaca za Tursku.[426]

Po mišljenju Čubrilovića, u predele gde žive Albanci treba uputiti specijalan činovnički kadar: „Treba slati specijalni policijski aparat – kaže Čubrilović – koji treba posebno nagradjivati iz specijalnih kredita i prihoda generalštaba ... Našim političkim strankama treba odlučno reći da u tim srezovima ne sme biti partizanstva i da je bezuslovno zabranjena svaka intervencija u korist Arnauta". Za iseljavanje Albanaca izračunato je da je potrebno da država obezbedi 800 miliona dinara. U zaključku svoje studije Čubrilović kaže: „Treba iseliti Arnaute masovno. Da bi se to postiglo, državna vlast treba da pustupa brutalno".[427]

Nismo mogli utvrditi da li je stvarno formiran specijalni odbor pri generalštabu i da li je vojsci bila poverena uloga iseljavanja Albanaca u Tursku. Medjutim, sudeći po tome što su vojni granizoni u predelima gde su živeli Albanci, naročito posle 1938. godine, pokazivali posebno interesovanje za iseljavanje Albanaca, može se sa dosta sigurnosti pretpostaviti da je navedeni predlog Čubrilovića prihvaćen. Da bismo potkrepili ovo naše mišljenje, navodimo nekoliko dokumenata vojnih oblasti na području Kosova u vezi sa iseljavanjem Albanaca iz Jugoslavije, baš u periodu kada je trebalo da funkcioniše pomenuti odbor generalštaba.

U jednom dokumentu Treće armijske oblasti iz 1938. godine kaže se da je albanska nacionalna manjina najopasnija u Jugoslaviji i u vezi s tim zaključuje: „Konstatujemo da se situacija na ovoj teritoriji, zbog Arnauta, apsolutno razlikuje od situacije na teritoriji zone Prve armije gde žive Madjari i Nemci, pošto u Bačkoj Nemci i Madjari čine svega 60 posto stanovništva u odnosu na Srbe, dok na teritoriji kosovske zone Arnauti čine 70 posto naroda, zatim, dok se Madjari i Nemci nalaze u centru Bačke . . . Arnauti . . . se nalaze previše u pograničnom pojasu".[428] U jednom drugom dokumentu Treće armijske oblasti predlaže se formiranje novih vojnih garnizona na Kosovu.[429]

Posle sklapanja sporazuma o iseljavanju Albanaca u Tursku, komanda Treće oblasti sačinila je konkretan plan i raspored iseljavanja Albanaca. Ovim planom predvidjeno je „da se prvo isele Arnauti sa pograničnih oblasti, pa onda drugih krajeva i tek na kraju Turci". U ovom dokumentu se takodje predlaže da se u mestima iz kojih budu iseljeni Albanci nasele kolonisti iz Toplice, Vranja, Hercegovine, Boke, Dalmacije, Bosne, Krajine itd. U dokumentu se nabrajaju metode i sredstva koja treba primenjivati u vezi sa iseljavanjem Albanaca, a one su gotovo identične sa onima koje je predlagao Vasa Čubrilović. Posebno se postavlja zahtev pred vladom da mora obezbediti novčana sredstva za isplatu zemlje i inventara iseljenika i traženo je da se u predelima tzv. Južne Srbije upute nacionalistički nastrojeni službenici.[430] Isto tako, vojni predstavnik Jugoslavije u Tirani je predlagao jugoslovenskoj vladi: „Prvo, da se na širem pograničnom pojasu prema Albaniji izvrši iseljavanje arnautskog življa u unutrašnjost zemlje ili iseljavanje za Tursku, a da se u ostalim krajevima gde je naseljena arnautska manjina poveća broj kolonista, tako da Albanci budu bar za jedan procenat u manjini".[431]

No, i pored preduzetih mnogobrojnih mera i sprovodjenja najbrutalnijeg pritiska na albanske mase, vladajući krugovi buržoaske Jugoslavije nisu uspeli da realizuju ugovor o masovnom iseljavanju Albanaca za Tursku. Medjutim, ova politika imala je vrlo teške posledice kako za položaj albanskih radnih masa, u buržoaskoj Jugoslaviji, tako i za poremećaj medjunacionalnih odnosa na Kosovu i u Makedoniji. Ovakvoj surovoj politici režima buržoaske Jugoslavije najodlučnije su se suprotstavile progresivne snage svih naroda Jugoslavije i pre svega srpskog naroda, koje su se pod rukovodstvom KPJ odlučno orijentisale za borbu protiv nenarodnih režima buržoaske Jugoslavije i za stvaranje nove jugoslovenske mnogonacionalne zajednice u kojoj će i Albanci biti slobodni i ravnopravni.

ZAKLJUČAK

Na bazi činjenica izloženih u ovom radu, može se zaključiti da su Albanci Kosovskog i Bitoljskog vilajeta vodili žestoku borbu za nacionalno oslobodjenje od Turske, ali da su uticajem mnogobrojnih unutrašnjih i medjunarodnih okolnosti 1912., odnosno 1915. i 1918 godine pokorno došli u ropstvo.

Posle uspostavljanja nove i još brutalnije okupacije albanskog življa u buržoaskoj Jugoslaviji, nad albanskim masama su primenjivane raznovrsne i mnogobrojne metode i oblici pritiska i terora, koji su poznati samo u arsenalu politike imperijalističkih sila u kolonijama. Suprotstavljajući se aneksiji njihovih teritorija, boreći se za nacionalno oslobodjenje i ravnopravnost i suprotstavljajući se politici terora i pritiska, albanska nacionalnost u Jugoslaviji organizovala je oružanu borbu u obliku kačačkog pokreta koji je intenzivno trajao od 1912. do 1927. godine. Taj pokret je vodio mnoge bitke i imao velike žrtve i postigao značajnu unutrašnju i medjunarodnu afirmaciju. Medjutim, zbog delovanja mnogobrojnih unutrašnjih i medjunarodnih faktora, kačački pokret u Jugoslaviji nije doveo do nacionalnog oslobodjenja i ravnopravnosti albanske nacionalnosti u Jugoslaviji. Posle ugušivanja kačačkog pokreta, albanska nacionalnost u Jugoslaviji davala je otpor politici terora i nacionalnog izrabljivanja pomoću raznovrsnih oblika, uglavnom nenaoružanog karaktera.

Iako je albanska nacionalna manjina u buržoaskoj Jugoslaviji bila najbrojnija na teritoriji gde je živela, najhomogenija i u prošlosti najobespravljenija, ona za vreme režima buržoaske Jugoslavije nije praktično uživala nikakva nacionalna prava. I ona prava koja su formalno garantovana ustavom i zakonima za sve nacionalne manjine, pa i Albance, kao posebnu nacionalnu i jezičku manjinu, nisu primenjivana u odnosu na albansku nacionalnost.

Vladajući krugovi buržoaske Jugoslavije vodili su politiku fizičkog, kulturnog i biološkog genocida prema albanskoj nacionalnosti u Jugoslaviji. Oni su sprovodili najtežu ekonomsku eksploataciju i pritisak da bi prisilili Albance da se sele sa svojih predela u druge krajeve države i u inostranstvo, kako bi se razvila nacionalna homogenost područja u kojima su živeli Albanci i gde su oni činili apsolutnu većinu stanovništva. U tom smislu oni su upotrebljavali sve metode i oblike pritiska na albanske mase.

Kada jugoslovenske vlasti nisu uspele da eliminišu albansku nacionalnost sa tla Jugoslavije putem fizičkog, kulturnog i biološkog genocida, putem asimilacije i svestranog ekonomskog pritiska, one su preduzele najenergičnije mere za iseljavanje Albanaca sa tla Jugoslavije. U tom cilju je sklopljen jugoslovensko–turski ugovor o iseljavanju Albanaca za Tursku.

U sprovodjenju svoje politike, reakcionarni režimi buržoaske Jugoslavije su se sve više oslanjali na eksploatatorske i klerikalne elemente unutar albanske nacionalnosti i putem privilegija i saradnje sa njima težili, preko raznih političkih stranaka i partija, naročito preko „Djemijeta" i Muslimanske verske zajednice, da opravdaju politiku terora i pritiska pred albanskim masama, da onemoguće razvitak nacionalne svesti i da spreče prodor medjunarodnog radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u albanske mase.

Jugoslovensko-albanski medjudržavni odnosi koji su uvek bili u osnovi nezdravi i labilni, s obzirom na politiku podele Albanije i pritiska na albanske mase u Jugoslaviji, negativno su delovali i na položaj albanske nacionalnosti u Jugoslaviji. Jugoslavija je, s jedne strane, težeći porobljavanju Albanije i pritisku na albanske mase u Jugoslaviji, onemogućavala dobre medjudržavne odnose sa Albanijom, a sa druge, bojeći se prodora fašističke Italije u Albaniju i na Balkan, stalno težila uspostavljanju izvesnih normalnih odnosa sa Albanijom.

Progresivne snage u Jugoslaviji, radne mase srpskog i crnogorskog naroda pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije su najodlučnije osudjivale politiku apsolutnog bespravlja Albanaca u Jugoslaviji i sprovodjenje teškog terora i pritiska na albanske mase. Jedino se Komunistička partija Jugoslavije odlučno zalagala za slobodu i ravnopravnost albanskog naroda u Jugoslaviji. Medjutim, zbog mnogobrojnih objektivnih i subjektivnih faktora, KPJ nije uspela da znatnije prodre u albanske mase i da njih okupi u borbi za nacionalno i socijalno oslobodjenje.

Pored primene svih metoda pritiska i zlostavljanja albanskih masa u buržoaskoj Jugoslaviji i preduzimanja svih mera u cilju eliminisanja Albanaca sa tla Jugoslavije, vladajući krugovi buržoaske Jugoslavije nisu u tome uspeli. Albanska nacionalnost u Jugoslaviji ne samo da nije eliminisana sa tla Jugoslavije, već je, zahvaljujući otporu politici eliminisanja sa tla Jugoslavije i velikom priorodnom priraštaju, očuvala homogenost u predelima gde je ona živela i zadržala svoju nacionalnost i u najtežim uslovima.

III. POLOŽAJ ALBANSKE NACIONALNOSTI U TOKU DRUGOG SVETSKOG RATA I NJENO UČEŠĆE U SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI

Period socijalističke revolucije je od posebnog značaja za rešenje albanskog nacionalnog pitanja i za ostvarenje uslova za punu nacionalnu ravnopravnost i afirmaciju albanske nacionalnosti u SFRJ. Ovi ciljevi ostvareni su na bazi politike KPJ i oružane borbe albanskog naroda protiv okupatora i njegovih domaćih slugu.

I. Položaj albanske nacionalnosti u toku fašističke okupacije

Da bi se mogla shvatiti situacija u vezi sa okupljanjem albanskih masa u socijalističkoj revoluciji, potrebno je sagledati činjenice o položaju albanske nacionalnosti u toku Drugog svetskog rata i o politici okupatora i merama koje je preduzimao da bi pridobio albanski živalj za svoje ciljeve.

1. Aprilski rat i dolazak okupatora

Kao što je poznato, buržoaska Jugoslavija se posle agresije fašističkih sila raspala za nekoliko dana. I u krajevima gde su živeli Albanci, posle kraćih borbi, jedinice jugoslovenske vojske, takodje, su kapitulirale. Prema albanskom narodu jugoslovenska vlada nije imala poverenja, tako da je na Kosovu ostalo nepozvano u vojsku preko 25.000 obveznika.[1] Oficiri Jugoslovenske vojske na Kosovu pravdali su svoj poraz navodnom krivicom Albanaca i prema ovom življu su primenjivali drastični teror.[2]

Po naredjenju oficira jugoslovenske vojske, albanski živalj je masakriran i terorisan, naročito u okolini Mitrovice, Vučitrna i Podujeva. U Vučitrnu je pripremano fizičko uništenje Albanaca mobilisanih u vojsku. Po dogovoru oficira, to je trebalo da se učini jednog jutra u četiri časa. Medjutim, jedan oficir, Musliman iz Bosne, otkrio je tu odluku pojedinim Albancima, a oni su ostalima preneli vest o predstojećoj tragediji. Zahvaljujući tome, najveći broj vojnika – Albanaca, pobegao je iz garnizona pre četiri časa.[3] Oni, pak, koji su bili smešteni u vučitrnskom bioskopu nisu znali šta im se priprema i ujutro su svi poubijani.[4]

Teror se proširio i na civilno stanovništvo. Ovom prilikom ubijen i Šerif Voca poznati albanski političar na Kosovu. Mnogi poubijani Albanci bačeni su u Sitnicu i Lab ili ostavljeni mrtvi pokraj puteva.[5] U Djakovici su mnogi poznati Albanci uzeti kao taoci za eventualno agresivno ponašanje stanovništva prema jugoslovenskoj vojsci.[6]

Prilikom dolaska okupatorske vojske, albanski petokolonaši su u kosovskim gradovima organizovali svečane dočeke.[7] Inače, znatan deo albanskog stanovništva je poraz buržoaske Jugoslavije i dolazak okupatora doživeo kao svoje oslobodjenje. Takva iluzija je, po mišljenju Emina Durakua, bila uslovljena teškim položajem Albanaca u buržoaskoj Jugoslaviji i slabim uticajem KPJ na albanske mase.[8]

2. Okupacija predela na kojima su živeli Albanci i njihovo rasparčavanje

Plan o raspačavanju Jugoslavije u celini, pa, prema tome, i krajeva gde su živeli Albanci, sačinio je lično Hitler. Konkretizaciju tog plana izvršili su ministri spoljnih poslova Nemačke i Italije, aprila 1941. godine na konferenciji u Beču.[9] Medjutim, posle izvesnih modifikacija, konačno rasparčavanje krajeva gde su živeli Albanci u Jugoslaviji izvršeno je maja 1941. godine na ovaj način:

1. Najveći deo ovih krajeva dobila je fašistička Italija, koja je ove predele priključila tzv. „Velikoj Albaniji". U dobijenim krajevima „Velika Albanija" je formirala četiri prefekture (okruga): pečku, prizrensku, prištinsku i debarsku sa 14 njenih nenprefektura (srezova) ii143 komune (opštine). Ovi predeli obuhvatili su 11.780 kvadratnih kilometara i na njima je živelo oko 820.000 stanovnika.[10] Oko 75 % stanovništva ovih krajeva bili su Albanci.[11]

2. Fašistička Nemačka je dobila kosovsko-mitrovački okrug i priključila ga Nedićevoj Srbiji. U ovim predelima živelo je 135.000 stanovnika, od kojih su 81.000 ili 60 % bili Albanci.[12]

3. Borisova Bugarska je dobila, pored najvećeg dela Makedonije, u kojoj su živeli Albanci, i jedan deo južne Srbije i Kosova. Ovim predelima obuhvaćeni su: Skoplje, Kumanovo, Preševo, Bujanovac, Kačanik i deo gnjilanskog sreza, gde je živelo oko 130.000 Albanaca.[13]

4. Oko 20.000 Albanaca Ulcinja, Tuza itd. priključeno je fašističkoj Italiji koja je ove predele pripojila kvislinškog Crnoj Gori.[14]

Iako je ovakva podela teritorija gde su živeli Albanci u Jugoslaviji izvršena nakon velikih cenjkanja i kompromisa, navedenom podelom nisu bile zadovoljne ni Nemačka ni Italija, niti, pak kvislinške države „Velika Albanija", Nedićeva Srbija, Borisova Bugarska i kvislinška Crna Gora, što se vidi iz javnih izjava njihovih državnika.[15]

Posle kapitulacije Italije, nemački okupator je preuzeo svu italijansku zonu u kojoj su živeli Albanci u tzv. „Velikoj Albaniji" i uspostavio svoju vlast zajedno sa saradnicima iz albanske nacionalnosti.

3. Uprava i administracija u okupiranim teritorijama i oružane snage okupat[illegible]

Iako je u suštini bila ista, struktura uprave i administracije u pojedinim okupacionim zonama gde su živeli Albanci, bila je po formi a i po nacionalnoj strukturi specifična. U italijanskoj zoni je na čelu prefekture (okruga) i nenprefekture (sreza) bio prefekt odnosno nenprefekt, a na čelu opštine predsednik. U ovim predelima okupator je „lokalnu vlast u selima i gradovima

predao Albancima" svojim saradnicima.[16] Pri prefekturama stvorene su kvesture, institucije policijske vlasti.[17]

Pri Nedićevoj Srbiji stvoren je autonomno-kosovsko-mitrovački okrug u koji su ušli srezovi: Vučitrnski, Podujevski i Novopazarski. Iako su ovde vlast delili saradnici okupatora Albanci i Srbi, zbog većine albanskog stanovništva, načelnik okruga i načelnici srezova, kao i najveći broj predsednika opština, bili su Albanci. Načelnik Kosovsko-mitrovačkog okruga bio je istovremeno i pomoćnik bana Drinske banovine u okviru Nedićeve Srbije. Ovakvim tretmanom Albanaca, saradnika okupatora, srpska kvislinška vlada nije bila zadovoljna pa je u Nišu aranžirala jedan sastanak kome su prisustvovali predstavnici nemačke okupacione uprave u Beogradu, srpske vlade i albanskih prvaka iz Kosovsko-mitrovačkog okruga. Posle oštrih rasprava, na ovom sastanku došlo je do izvesnog kompromisa u vezi sa upravljanjem Kosovsko-mitrovačkog okruga.[18]

U bugarskoj okupacionoj zoni stvorena su sreska načelstva i opštine. Za načelnike srezova i glavne službenike u načelstvu, dovedeni su službenici iz Bugarske ili oni koji su se iz redova Makedonaca i Srba izjasnili Bugarima, sem u Kačaniku gde je načelnik bio Albanac. Predsednici opština bili su iz redova lokalnog stanovništva.[19] Slična je situacija bila i u predelima Crne Gore gde su živeli Albanci.[20]

U okupacionim zonama gde su živeli Albanci, stacionirane su brojne okupatorske vojne jedinice i stvorene lokalne kvislinške vojne formacije. U okviru „oslobodjenih krajeva" tzv. „velike Albanije" smeštene su dve italijanske divizije i neke karabinjerske jedinice, koje su brojale 35.050 vojnika i oko šest hiljada karabinjera. Sem toga, primljeno je oko 5.000 „Crnokošuljaša" – žandarma i milicionera iz redova albanske nacionalnosti.[21]

Godine 1942. stvoren je tzv. redjiment (puk) albanske vojske u kojem su uglavnom bili albanski oficiri. Ovaj puk imao je svoje garnizone u Prištini, Peći, Djakovici, Tetovu i Gostivaru. S obzirom na to da su u ovu vojsku prinudno mobilisani, obično siromašni seljaci, kao i na prodor uticaja KPJ u redove vojnika a i albanskih antifašističkih oficira, stanje u tzv. albanskoj vojsci bilo je stalno fluidno. O tome govore izveštaji sreskih komiteta KPJ u Djakovici, Peći i Prištini.[22]

Posle kapitulacije Italije, teritorije tzv. Velike Albanije okupirale su nemačke vojne jedinice. Pomoću svojih saradnika, nemački okupatori stvorili su nemačku diviziju „Skenderbeg" u koju su mobilisali 11.398 Albanaca. Oficirski i podoficirski kadar u ovoj diviziji bili su isključivo Nemci. Prilikom formiranja divizije, pokušalo se sa dobrovoljnim prijavljivanjem Albanaca za ovu jedinicu. Pošto u tome nije bilo uspeha, vršena je obavezna mobilizacija po godištima od 1918. do 1925. godine.[23] Isto tako, Džafer Deva je formirao svoj teroristički žandarmerijski puk, koji je po Kosovu i Albaniji vršio masovan teror i fizički genocid.[24]

Polovinom 1944. godine saradnici okupatora su, navodno radi odbrane granica „Velike Albanije" od Srbije i Crne Gore, mobilisali jedan broj seljaka tzv. vulnetara (dobrovoljaca) kojih je bilo oko 6.000.[25] U Kosovsko-mitrovačkom okrugu bila je stacionirana 707. nemačka divizija sa oko 8.000 vojnika. Tu je bio i centar krajskomandanture, koja je imala pod svojom komandom feldžandarmeriju i šulc-policiju za šira područja.[26] Pored toga, bilo je 800 albanskih žandarma, 400 pripadnika srpske straže, kao i 900 belogardejaca.[27]

U bugarskoj okupacionoj zoni, gde su živeli Albanci, smeštene su bugarske divizije. U predelima gde su živeli Albanci i činili većinu stanovništva, svu administrativnu i policijsku vlast držali su Bugari, dok su od svojih saradnika Albanaca formirali čete „kontračetnika" za čuvanje javnog reda i mira i za borbu protiv partizana.[28]

Na početku okupacije fašisti su mislili da će Albance mobilisati u svoje oružane jedinice za angažovanje na istočnom frontu i protiv partizana u drugim krajevima Jugoslavije. Medjutim, ovaj cilj okupator nije ostvario. U prvom pokušaju da mobiliše 3.000 vojnika već 1941. godine, okupator je doživeo potupni krah, prvo u Djakovici, pa onda redom i u drugim gradovima Kosova. Komunistička partija Jugoslavije na Kosovu organizovano se suprotstavila ovim pokušajima. U vezi s tim, u jednom dokumentu Pokrajinskog komiteta se kaže da albanske mase „ne žele da gube živote na raznim frontovima ne znajući zašto" i za koga se bore.[29]

Okupator je imao velike teškoće u okupljanju albanskih masa u oružane formacije i radi očuvanja mira i reda i odbrane granica „Velike Albanije", jer se „gro albanskih masa kolebao izmedju reakcije i Narodnooslobodilačke borbe".[30] Štaviše, „albanska omladina, koja sačinjava većinu omladine Kosova, ranije je verovala da joj je fašistički okupator doneo slobodu. Medjutim, sada je ona nerasplożena prema fašizmu".[31]

O otporu za uključivanje albanskih masa u vojne formacije okupatora naročito se govori u partijskim dokumentima 1943. i 1944. godine. U jednom izveštaju Glavnog štaba Kosmeta se kaže: „šiptarske mase se odazivaju okupatoru, ali dobar deo iz straha od okupatora i straha od upada četnika u Kosovo i Metohiju".[32] U izveštaju SK KPJ Uroševca se kaže: „Okupatori hoće da sprovedu nasilnu mobilizaciju svih Šiptara po godištima" od 1918. do 1924. godine. Medjutim, „raspoloženje šiptarskih masa je takvo da mnogi neće da se odazovu ovoj mobilizaciji".[33] Slične ocene o otporu Albanaca mobilizaciji dali su i drugi sreski komiteti.[34]

Prema tome, može se zaključiti da su fašistički okupatori svu lokalnu vlast predali svojim albanskim saradnicima u predelima „Velike Albanije". Oni nisu uspeli da mobilišu albanske mase da bi ih angažovali za istočni front ili druge predele Jugoslavije, ali im je, ipak, pošlo za rukom da znatan broj Albanaca mobilišu u svoje vojne formacije radi odbrane granica tzv. „Velike Albanije" i čuvanja javnog reda i mira u njoj. No, i u ovom pogledu, okupatori su vremenom imali sve veće probleme, naročito većim prodorom uticaja NOB u albanske mase.

4. Političko raspoloženje Albanaca u toku fašističke okupacije i koncesije okupatora albanskim saradnicima

Kao što smo rekli, veliki deo albanskih masa u Jugoslaviji dolazak okupatora doživeo je kao olakšanje u odnosu na položaj koji su imale u buržoaskoj Jugoslaviji. Okupator i domaći saradnici iskoristili su ovo raspoloženje albanskih masa i raznim koncesijama trudili se da pojačaju svoj uticaj na deo albanskog naroda koji je živeo u tzv. oslobodjenim krajevima „Velike Albanije". Od koncesija okupatora domaćim izdajnicima, koje su tangirale i nacionalno pitanje Albanaca, pominjemo sledeće:

1. Koristeći vekovnu težnju albanskog naroda za ujedinjenjem, okupator je stvorio tzv. „Veliku Albaniju" kojoj je priključio najveći deo teritorija gde su živeli Albanci u Jugoslaviji. U ovim predelima okupator je lokalnu vlast predao reakcionarnim i šovinističkim elementima iz redova albanske nacionalnosti.

2. Radi ostvarenja demagoškog uticaja i raspirivanja nacionalne mržnj , okupator je tolerisao i podstrekavao nasilno oduzimanje zemlje od naseljenika, koji su je dobili od strane buržoaske Jugoslavije, a koja je, inače, oduzela tu zemlju od radnih ljudi albanske nacionalnosti. Ovom prilikom je došlo do uništavanja, pljačkanja i oduzimanja imovine naseljenika. Najteži obračun sa naseljenicima izvršen je u Metohiji.

3. Da bi pridobio feudalne elemente, okupator je restaurirao stari feudalni sistem iz vremena Turske i veliki broj slobodnih seljaka Srba i Albanaca pretvorio u čifčije.

4. Razvijanjem trgovine i tolerisanjem korumpcija i zloupotreba, okupator je takodje omogućio stvaranje jedne socijalne buržoaske grupacije ratnih špekulanata iz redova albanske nacionalnosti. Dovodjenjem roba iz Italije, što je bilo omogućeno povezanošću „Velike Albanije" sa morem i sa zapadom, došlo je do oživljavanja prometa i ekonomskog života, naročito u gradovima. Isto tako, s obzirom na plodnost većine ratnih godina, u krajevima gde su živeli Albanci, došlo je do izvesnog poboljšanja životnog standarda albanskog seljaštva.

5. U predelima „Velike Albanije" i Kosovsko–mitrovačkog okruga dozvoljeno je slobodno nošenje oružja od strane Albanaca i omogućeno isticanje albanske zastave, što je bio večiti ideal Albanaca u Jugoslaviji.

6. Isto tako, okupator je iskoristio vekovnu težnju Albanaca za otvaranjem škola na maternjem jeziku. Tako su samo u „oslobodjenim krajevima" tzv. „Velike Albanije" otvorene 183 osnovne škole sa 13.666 učenika i 264 učitelja. Isto tako, otvorene su gimnazije u Prištini, Prizrenu i Peći. U Kosovsko–mitrovačkom okrugu otvoreno je 41 škola na albanskom jeziku sa oko 4.000 učenika.[35]

7. Da bi ostvarili uticaj na albanske mase, okupatori su stvarali razne političke organizacije kao što su „Faša", „Bali kombtar", „Druga prizrenska liga" itd. i organizovali štampu, radio, administraciju i drugi službeni život na albanskom jeziku, što je takodje imalo pozitivnog odjeka medju pripadnicima albanske nacionalnosti. Mada su u navedene političke organizacije Albanci bili slabo uključeni, one su ipak imale odredjeni negativni uticaj na uključivanje albanskih masa u NOB.

Realizujući ove koncesije, uz veliku propagandnu delatnost, i zloupotrebljavajući idejno-političku i kulturnu zaostalost albanskog naroda i nedovoljni uticaj KPJ, okupatori su uspeli da kod znatnog dela nesvesnog albanskog stanovništva stvore iluziju da su im oni doneli nacionalnu slobodu.

Na ovu propagandu okupatora i iluzije koje su stvorene, ukazao je Oblasni komitet u jednom pismu, u kome se kaže: „Šiptarske mase fašističke okupatore . . . smatraju oslobodiocima jer su im dali: pravo škola nam maternjem jeziku, činovnike i administraciju, vratili im oduzetu zemlju, dali im zastavu i pravo nošenja oružja".[36] Isto tako, Boro Vukmirović je u svom izveštaju Centralnom komitetu 1942. godine ukazao da su okupatori iskoristili zaostalost albanskih masa, težak položaj u staroj Jugoslaviji i opterećenost ovih masa verskom i nacionalnom mržnjom, da bi stvorili utisak da su okupatori oslobodioci.[37]

Sličnu ocenu ovih koncesija dao je Fadilj Hodža u jednom svom članku 1942. godine. Govoreći o prevari okupatora, on je pisao: „Narodni izdajanici se kobajagi bore za etničku Albaniju, a ustvari su protiv NOP u Albaniji i na Balkanu".[38] Faktično, oni izražavaju svoje imperijalističke ciljeve u odnosu na druge narode Balkana".[39]

Navedeno pozitivno raspoloženje nesvesnih albanskih masa prema okupatoru je, medjutim, sve više jenjavalo razvojem Narodnooslobodilačke borbe i većim prodorom KPJ u albanske mase, kao i otkrivanjem pravog lica okupatora u svakodnevnoj njegovoj politici.

Da bi pridobile albanske mase za NOB, Oblasni komitet KPJ Kosmeta i partijske organizacije su preduzele značajne mere, što se vidi i iz sadržaja mnogobrojnih partijskih dokumenata i odluku u toku okupacije.

Ukazujući na prevaru okupatora u vezi sa navedenim koncesijama, u jednom partijskom dokumentu 1942. godine Albancima se kaže: „Fašistički okupator dao vam je „Veliku Albaniju" u kojoj vas hapse, premlaćuju, ubijaju, nasrću na čast vaših žena i kćeri . . . u kojoj se povratio feudalni odnos i seljak ponovo postao rob aga i begova".[40] Na sličan način se i Centralni komitet KP Albanije i Olbasni komitet KPJ Kosmeta u zajedničkom proglasu 1942. godine obraćaju Albancima: „Krvavi fašizam nastoji da vas obmane, kako je tobož krvavim oružjem vas oslobodio i ujedinio sa „Velikom Albanijom". Nažalost, kako vidite sami, zapali ste u još teže ropstvo". Ovaj proglas poziva Albance na Kosovu da se ujedine sa svojom braćom u Albaniji i sa Srbima, Crnogorcima i Makedoncima u zajedničkoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika „jer je to jedini ispravan put da biste dočekali sopstveno oslobodjenje".[41]

U istom duhu je Enver Hodža pisao pismo Oblasnom komitetu KPJ Kosmeta u kome insistira da treba sve učiniti da se Albanci ujedine sa narodima Jugoslavije, čuvajući se huškača koji će težiti da izazovu uzajamne trzavice i medjusobne sporove izmedju Albanaca i naroda Jugoslavije.[42]

Da okupatoru nije stalo do ujedinjenja albanskog naroda time što je stvorio tzv. „Veliku Albaniju" , videlo se po činjenici da je on, u saradnji sa kosovskom reakcijom, 1943. godine težio da stvori posebnu albansku državu na „oslobodjenim krajevima", odvojenu od teritorije Albanije. To je on hteo da učini bojeći se intenzivnog razvoja NOB na teritoriji Albanije i njegovog uticaja u „oslobodjenim krajevima".[43]

Uticajem KPJ počeo je proces prodiranja antifašističke svesti kod albanskih masa u Jugoslaviji. O ovoj činjenici u jednoj rezoluciji Oblasnog komiteta KPJ Kosmeta 1942. godine se kaže: „Od pozicija kontrarevolucije Šiptari su prešli na poziciju kolebanja .. . Šiptari ne veruju u pobedu okupatora i njihova obećanja". Medjutim, Šiptari se boje šta će biti sa njima ako pobede Sloveni i SSSR jer se boje osvete. Kod jednog broja Albanaca postoji težnja povezivanja i saradnje sa komunistima.[44] U jednom drugom dokumentu Oblasnog komiteta SKOJ-a kaže se da „skoro sva omladina nezadovoljna je fašizmom".[45] Isto tako, u jednom drugom proglasu Oblasnog komiteta ističe se da se Albanci kolebaju izmedju okupatora i NOB i da su se razočarali u Nemce koji su u Kosovsku Mitrovicu doveli Nedićevce i belogardejce.[46]

Želimo podvući da mnogi proglasi i pozivi KPJ i antifašističkih snaga nisu doprli do širokih albanskih masa zbog pomanjkanja partijskih kadrova iz redova albanske nacionalnosti i zbog idejno-političke zaostalosti albanskih masa. Zbog ovih razloga, i nastankom izvesne oseke u razvoju NOB-a u tzv. oslobodjenim

krajevima, došlo je do stagnacije svesti albanskih masa, naročito u periodu od druge polovine 1942. do druge polovine 1943. godine. U ovom periodu gro albanskih masa se kolebao.[47]

Glavni štab NOV Kosmeta je novembra 1942. godine izdao proglas narodu Kosova u kome se kaže: „Glavni štab vas poziva da bez obzira na nacionalnost i versku pripadnost pomažete NOB" jer je to jedini način da dodjete do nacionalnog oslobodjenja.[48]

Već maja 1943. godine počinje nagli porast antifašističkog raspoloženja albanskih masa. U jednom dokumentu Oblasnog komiteta Partije se kaže: „Ako se svestrano ispita raspoloženje šiptarskih masa, jasno proizilaze da one mrze fašističkog okupatora", što znači da se one mogu uključivati u NOB.[49] Septembra iste godine, ocena Oblasnog komiteta je još pozitivnija, jer se ističe da se promenom situacije na istočnom frontu jača uverenje albanskih masa u porazu okupatora.[50]

Želimo ukazati na činjenicu da je u ovom periodu NOB-a došlo do intenzivnog uključivanja pripadnika albanske nacionalnosti u revoluciju, da je realizovana prvobitna orijentacija Vrhovnog štaba Jugoslavije i druga Tita da se partizanske jedinice 1943. godine iz Crne Gore prebace na teritoriju Kosova i prema jugu, zašta su na Kosovu već bile izvršene obimne pripreme.[51]

Posle kapitulacije Italije, naglo je raslo antifašističko raspoloženje albanskih masa. U vezi s tim, u rezoluciji Oblasnog komiteta Partije novembra 1943. godine se kaže: „Šiptarske mase počinju pravilnije da gledaju na današnju NO borbu . . . Mase, kako albanske, tako i srpske, u okrugu mitrovačkom mrze okupatora".[52]

U toku 1944. godine sa terena je bilo više izveštaja o antifašističkom raspoloženju albanskih masa. Sreski komitet Partije u Prištini izveštava da Albanci sabotiraju odlazak u okupatorsku vojsku. Sreski komitet Partije u Gnjilanu takodje izveštava da Albanci osudjuju teror domaćih saradnika okupatora nad Srbima i traže saradnju sa NOB. U izveštaju Milije Kovačevića Oblasnom komiteju Partije se ističe da su Albanci rezervisani prema okupatoru, a u izveštaju Mesnog komiteta KPJ Djakovice da 150 do 200 ljudi traži da se prebaci u partizanske jedinice; Oblasni komitet KPJ Metohije obaveštava da je u Drenici formirana albanska partizanska četa, Sreski komitet KPJ u Uroševcu da Albanci osudjuju okupatora i strahuju zbog zlodela koja kriminalci vrše nad Srbima itd.[53]

Navedene činjenice pokazuju da se raspoloženje albanskih masa prema okupatoru, pored izvesnih stagnacija, stalno menjalo. S jedne strane, jačala je mržnja prema njemu, a, s druge, sve su više jačale simpatije prema KPJ i Narodnooslobodilačkoj borbi, naročito u drugoj polovini 1943. godine i u toku 1944. godine i 1945. godine.

5. Ekonomski položaj albanske nacionalnosti u toku fašističke okupacije

Kao što smo naveli, u prvom periodu okupacije, ekonomski položaj albanskih masa u celini se u nečemu poboljšao u odnosu na njen položaj u buržoaskoj Jugoslaviji. U vezi s tim u jednom izveštaju Oblasnog komiteta se kaže: „Šiptarske mase dolaskom okupatora dobile su ekonomski u najvećem delu Kosova i Metohije".[54]

Medjutim, najveću korist imali su eksploatatorski elementi iz redova albanske nacionalnosti. Položaj radnih masa, naročito siromašnih seljaka, stalno se pogoršavao. To je bilo rezultat uvodjenja čifčijskih odnosa na selu, velike špekulacije trgovaca, masovne korumpcije organa vlasti i nasilne mobilizacije siromašnih seljaka u oružane formacije okupatora. U ovom pogledu najteži položaj doživele su srpske i crnogorske mase na Kosovu. Inače, „opšta nestašica namirnica, strašna skupoća, špekulacija, besparnica, lična i imovinska nesigurnost" su najteže pogadjale siromašne radne mase.[55]

Razvojem špekulacije i šverca stvoren je jedan sloj albanskih ratnih bogataša koji su nemilosrdno eksploatisali albanske, srpske i crnogorske radne ljude u „oslobodjenim krajevima". To su bili, istovremeno, i političari, kao na primer Iliaz Aguši, koji je ujedno bio ministar i bavio se švercom pirinča, soli i drugih artikala iz Srbije.[56]

Najveću eksploataciju radnih ljudi i prirodnih bogastava vršio je sam okupator. On je nemilosrdno koristio prirodna bogastva, naročito rudnike i šume i poljoprivredne proizvode. Samo u rudniku „Trepča" okupator je u toku rata iskoristio 1,506.036 tona rude, 158.088 tona pirita i 62.897 tona preradjenog olova i cinka.[57] Istotako u rudnicama Brezovici, „Devi" i drugim on je iskoristio preko 50.000 tona hroma.[58]

6. Stvaranje kvislinških političkih organizacija

Odmah po dolasku, italijanski okupatori su pristupili formiranju fašistične partije „FAŠ", kao kadrovske partije, i uključenju albanske pete kolonije u nju. Pri prefekturama su formirani fašistički federati, pri nenprefekturama „Faše", a pri opštinama su osigurani simpatizeri ove organizacije.[59] Medjutim, ova politička partija nije dublje organizaciono i ideološki prodrla u albanske mase.

Isto tako, posle većih uspeha KP Albanije i komunista na Kosovu u razobličavanju okupatora i razvijanju antifašističkog raspoloženja kod albanskih masa, od strane eksploatatorskih snaga stvorena je nova politička organizacija „Bali kombetar" (nacionalni front). Ova politička organizacija, kao i četnici, na rečima se izjasnila za borbu protiv okupatora, „ali kada za to dodje vreme".[60]

Iz demogoških razloga „Bali kombetar" je kao centralnu parolu istakao čuvanje i ostvarenje etničke Albanije. U vezi sa ovom parolom, u razgovorima izmedju rukovodstva „Bali kombetara" i CK Albanije o zajedničkoj borbi protiv okupatora došlo je do razmimoilaženja, jer su balisti tražili da se KP Albanije odmah izjasni da se zalaže za etničku Albaniju u njenim tadašnjim granicama, ali KP Albanije nije htela da sankcioniše tvorevinu okupatora.[61]

Nakon kapitulacije Italije, u „oslobodjenim krajevima" stvorena je „Druga prizrenska liga", koja je na demagoškoj osnovi postigla značajne rezultate u prodoru medju albanske mase. Ova organizacija je zloupotrebljavala nacionalni patriotski karakter Prve prizrenske lige 1878–1881. godine, kojom se ponose svi Albanci. Rukovodstvo ove organizacije zakazalo je Kongres „Druge prizrenske lige" u Prizrenu na kome su uzeli učešća samo delegati sa „oslobodjenih krajeva i Ulcinja". Na kongresu je izabran centralni komitet Lige, sa Redžep Mitrovicom na čelu, koga je kasnije zamenio Bedri Pejani.[62]

Posle kongresa u Prizrenu, održane su skupštine i po nenprefekturama i svuda su izabrani sreski komiteti Lige, u koje su uvučeni i neki pošteni albanski političari, pa je Liga uspela da prodre u albanske mase. Pod parolom čuvanja

albanskih granica od Srba i Crnogoraca, ova organizacija je uspela da mobiliše znatan broj Albanaca u vojne formacije.[63]

U Kosovsko-mitrovačkom okrugu, odmah posle dolaska Nemaca, stvorena je organizacija „Lidja kembetare šćiptare" (Albanski nacionalni savet) sa Ferat Dragom i Džafer Devom na čelu, koji su uspostavili saradnju sa vladom Nedića i vodili konkurentsku borbu oko vlasti u Kosovsko-mitrovačkom okrugu.[64]

S obzirom na to da su srpske i crnogorske mase u tzv. „Velikoj Albaniji" došle u najteži položaj i doživele onaj isti pritisak koji je primenjivan prema Albancima u buržoaskoj Jugoslaviji, četnici su, neposredno pod rukovodstvom Draže Mihajlovića, sve učinili da ih pridobiju i uključe u četnički pokret. Oni su mnogo računali na nacionalnu mržnju i protivurečnosti stvorene za vreme bivše Jugoslavije i u toku okupacije izmedju Albanaca, Srba i Crnogoraca, pa su istakli parolu „da su Šiptari najveći naši neprijatelji".[65]

Još 1941. godine na Kosovu stvoren je Nacionalni komitet četničke organizacije sa Dr. Milovanom Radojevićem na čelu. Posle njegovog ubistva, rukovodstvo četnika preuzeo je Žika Marković. Stvorene su četničke organizacije skoro u svim srezovima Kosova i Metohije.[66] Na teritoriji Kosova maja 1941. godine formiran je četnički partizanski korpus sa kapetanom Boškovićem na čelu. Drugi četnički kosovski korpus formiran je aprila 1943. godine. U svim srezovima su organizovane pozadinske četničke vojne jedinice.[68] Posle kapitulacije Italije, jedan broj četnika iselio se sa Kosova i uključio se u drugi kosovski četniški korpus koji je delovao u okolini Tulara.[69]

Strateški ciljevi četnika Draže Mihajlovića na Kosovu i prema Albancima utvrdjeni su u jednom programskom dokumentu i bili su sledeći: eliminisanje Albanaca iz Jugoslavije putem fizičkog genocida, iseljavanja za Tursku i druge krajeve Jugoslavije preko asimilacije.[70] Ukazujući na ciljeve četnika na Kosovu, Milija Kovačević je pisao: „Četnici oštre kame i uz pomoć Švaba nameravaju da pretvore naš kraj u kasapnicu".[71]

Ukazali smo na postojanje četničke organizacije na Kosovu ne zbog toga što je ona imala neki veći uticaj na srpske i crnogorske mase. Naprotiv, njen uticaj je bio vrlo slab. Medjutim, uz postojanje ovakve organizacije i šovinističke ciljeve četnika, uz idejno-političko zaostajanje albanskih masa i propagandu njegovih domaćih sluga, došlo je do brkanja komunista i četnika iz redova srpske i crnogorske nacionalnosti, što je otežavalo okupljanje albanskih masa u NOB.

S druge strane, mada su saradnici okupatora iz redova albanske nacionalnosti i četnici Draže Mihajlovića svoju delatnost zasnivali na nacionalnoj i verskoj mržnji, ove snage su pod uticajem okupatora i radi ostvarenja svojih eksploatatorskih interesa uspostavile medjusobnu saradnju u borbi protiv NOP-a. U ovom smislu je lično Draža Mihajlović uputio pismo vodjama četničkog pokreta na Kosovu da postave saradnju sa albanskim prvacima saradnicima okupatora. Na ovo pismo vodje četničkog pokreta su negativno reagovale, istakavši nezadovoljstvo četnika ovakvom saradnjom, jer je ranije najveći uspeh u okupljanju četnika ostvaren pod parolom borbe protiv Šiptara.[72]

No, naporima saradnika okupatora iz redova albanske i srpske nacionalnosti, ipak je došlo do saradnje izmedju četničke organizacije i albanskih saradnika okupatora. U jednom dokumentu KPJ, Albancima se u vezi s tim poručuje: „Sa ovim izdajnicima, Nedićevcima i četnicima, saradjuju vaši

izdajnici age i begovi, da bi pomogli okupatoru i ostvariti svoje krvave ciljeve".[73] Fadilj Hodža je pisao da je Nedić lično izjavio: „Za Kosovo ne brinite dok imamo tamo Džafera Devu i Ilijaza Aguša", i naveo da je dovodjenje četnika u Kosovsku Mitrovicu i Vučitrn „pripremio i omogućio izdajnik Džafer Deva". Ukazajući na snage koje su sudjelovale u Malesijskoj ofanzivi zimi 1944. godine. Fadilj Hodža je naveo da je u njoj učestvovalo „800 iz redova vulnetara (Albanci) zajedno sa Nemcima i 600 četnika obučenih u nemške uniforme . . . U tom sastavu oni su počeli ubistva, pljačke i paljevine sela nedužnog siromašnog i plemenitog stanovništva".[74]

Ovu saradnju su četnici i balisti nastavili i prilikom oslobodjenja. U jednom važnom dokumentu se konstatuje da su se četnici i balisti dogovorili da se preko Kosova i Metohije zajednički „probijaju do engleskih delova, koji su se iskrcali na Balkanu".[75]

Ovakva saradnja izmedju domaćih izdajnika iz redova albanske nacionalnosti i četnika Draže Mihajlovića kompromitovala je fašističke političare u očima albanskih masa i njihovu navodnu borbu za nacionalno oslobodjenje. Naime, albanske mase su znale zločinačke ciljeve četnika prema albanskom narodu, jer su u praksi ti ciljevi potvrdjeni krvavim genocidom koji su četnici izvršili u Bosni i u Sandžaku nad Muslimanima.

7. Teror okupatora i domaćih slugu

Mada su svi narodi u krajevima gde su živeli Albanci bili porobljeni od strane okupatora, Srbi, Crnogorci i Makedonci, ipak su najteže prošli u predelima tzv. „Velike Albanije". Inače, okupatori i domaći izdajnici su se jednako obračunavali sa antifašistima i albanske nacionalnosti. Albanska reakcija je prema Srbima i Crnogorcima, a donekle i prema Makedoncima, primenjivala sve metode pritiska iz arsenala buržoazaske Jugoslavije prema Albancima, u tom pogledu je ona vrlo adekvatno imitirala velikosprsku buržoaziju. Ukazujući na ovaj teror albanske reakcije nad srpskim i crnogorskim narodom, Oblasni komitet KPJ Kosmeta je konstatovao da je on rezultat terorističke politike buržoazije prema Albancima, da to čine ne Albanci nego izdajnici albanskoga naroda.[76]

Posle drastičnog obračuna sa naseljenicima, naročito u Metohiji, kojima je oduzeta sva imovina i koji su proterani sa svojih imanja, teror se kasnije proširio i nad starosedeoce Srbe, naročito u zimu 1943. godine. Zbog takvog pritiska, sa područja tzv. „Velike Albanije" iselilo se u Srbiju 20.090 Srba i Crnogoraca.[77] U toku i posle kapitulacije Italije, takodjer je vršen veliki teror, naročito nad srpskim i crnogorskim življem. U Uroševcu ubijeno je 37 Srba, a bugarski fašisti su u Štipcu streljali 50 seljaka Srba, medju njima i mnogo žena i dece.[78] U to vreme bilo je pokušaja masakra srpskog življa i u drugim mestima, kao, naprimer, u Štimlju, ali je intervencijom albanskog stanovništva to sprečeno.[79]

Decembra 1943. godine izvršen je veliki masakr stanovnika u Peći, gde su žandari Džafera Deve ubili preko 100 lica, medju kojima i dva Albanca. Tada je u gradu zapeljeno više kuća, medju komima i jedna džamija. Bio je sačinjen spisak za ubistvo i oko 100 Albanaca antifašista, ali fašisti u tone nisu uspeli. Sličan masakr Srba planiran je i u Djakovici, ali uz masovan otpor albanskog stanovništva pod rukovodstvom komunista ovaj plan nije ostvaren.[80] Inače, masovan teror i premlaćivanje navodno radi sakupljanja oružja, izvršeno je zimi

1943. godine. nad nadužnim srpskim stanovništvom, a naročito nad simpatizerima NOB-a.[81]

Albanski narod je osudjivao teror nad nevinim srpskim i crnogorskim življem ne samo zbog toga što je bio ubedjen da ono nije krivo za teror nad Albancima u buržoaskoj Jugoslaviji, već i zbog toga što se bojao osvete Srba u budućnosti.

Medjutim, teror se nije vršio nad srpskim i crnogorskim življem, već uključivanjem Albanaca u NOB i nad albanskim antifašistima. Samo u toku 1942. godine ubijeno je ili uhapšeno oko 180 komunista medju kojima su bili mnogi Albanci.[82]

U Djakovici je nakon prvog oslobodjenja 1943. godine izvršen masovan teror nad albanskim življem. Isto tako, 1944. godine izvršena je velika paljevina kuća i trgovačkih radnji u Djakovici i ubijeno 40 Albanaca. Nešto kasnije, u Djakovici je obešeno 10 antifašista Albanaca itd.[83] Jedna grupa Albanaca antifašista obešena je i u Prizrenu.[84] U koncentracionom logoru u Prištini ubijen je 131 interniranac iz Albanije.[85] Terorističke formacije Džafera Deve vršile su težak teror u Debru i drugim ustaničkim krajevima, a u Tirani su ubile oko 100 antifašista.[86]

Okupatori i domaći izdajnici su uložili veliki napor da likvidiranju sve poznate vodje NOB-a na Kosovu. Tako su, pored velikog broja srpskih i crnogorskih revolucionara, likvidirali i Zajnela Hajdinija, Ramiza Sadika, Emina Durakua itd. a bili su uplatili 500 zlatnih napoleona za ubistvo Fadilja Hodže.[87] Sličan teror okupatori su vršili nad Albancima i u nemačkoj i bugarskoj okupacionoj zoni, zbog čega su albanske mase sve više bile ogorčene na okupatora. Prema tome, okupator je vršio teror i pritisak na sve nacionalnosti u predelima gde su živeli Albanci.[88]

Inače, u toku okupacije na Kosovu je bilo 6203 žrtve okupatora, a za ratne zasluge proglašeno je 28 narodnih heroja iz redova svih nacionalnosti Kosova.[89]

Teroru okupatora i domaćih izdajnika na Kosovu i Metohiji, najodlučnije se suprostavila KPJ. U proglasu Oblasnog komiteta KPJ Kosmeta februara 1943. godine se kaže da „Pomoću Ilijaza Aguša i njegovih agenata fašistički okupator teroriše, premlaćuje, hapsi i ubija većinu srpskog življa".[90] U jednom drugom proglasu ovog foruma albanskom narodu se kaže da okupator vrši teror i nad progresivnim snagama albanske narodnosti i albanskom narodu poručuje: „Ti ne smeš posmatrati i dozvoliti da krvavi fašistički okupator uz pomoć izdajnika albanskog naroda . . . hapsi, pljačka i ubija tvoje najbolje sinove".[91] Govoreći o ovom teroru, Fadilj Hodža je u jednom članku 1944. godine pisao: „Ubistva, mlaćenja, hapšenja, interniranja, pljačkanja, obeščašćivanja žena i devojaka, bile su uobičajene stvari" u odnosu okupatora i domaćih izdajnika, ne samo prema Srbima i Crnogorcima nego i prema Albancima.[92]

Navedene činjenice dokazuju da je u toku okupacije bilo velikog terora nad Srbima i Crnogorcima, ali i nad Albancima naročito antifašistima. Medjutim, imajući u vidu zaoštrene medjunacionalne odnose u bivšoj Jugoslaviji i velike napore okupatora da organizuje bratoubilački rat u predelima gde su živeli Albanci, može se reći da su teror, a naročito ubistva u ovim krajevima, bili relativno mali. Zapravo, u tom pogledu ovi regioni su gotovo najbolje prošli u Jugoslaviji. To je bio rezultat delovanja KPJ na poštene albanske mase i njihovu svest da bratoubilački rat nije samo štetan za Srbe, Crnogorce i Makedonce već i za njih same, u čemu ih je iskustvo u mnogome poučilo.

II. RAZVOJ NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE NA KOSOVU I UČEŠĆE ALBANSKE NACIONALNOSTI U SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI

Mada su na razvoj NOP-a na Kosovu i na učešće albanske nacionalnosti u socijalističkoj revoluciji delovali vrlo nepovoljni objektivni i subjektivni faktori, ipak je afirmacijom vitalnih, klasnih i nacionalnih interesa albanskog naroda i velikim naporima KPJ, došlo do postepenog i sve jačeg razvoja Narodnooslobodilačke borbe na Kosovu i do masovnijeg učešća albanske nacionalnosti u njoj. Na ovaj način, Pokrajina Kosovo i albanska nacionalnost u Jugoslaviji dali su svoj doprinos, kako sopstvenom oslobodjenju, tako i konačnoj pobedi socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

1. Delatnost KPJ na Kosovu medju albanskim masama u Jugoslaviji na liniji Narodnooslobodilačke borbe

Poznata je činjenica da je KPJ bila inspirator, organizator i rukovodilac socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Ovakvu ulogu vršili su i komunisti Kosova. Da bi je ostvarili, oni su pristupili organizovanju Narodnooslobodilačke borbe na Kosovu i okupljanju albanskih masa u socijalističkoj revoluciji.

No, zbog teškog položaja Albanaca u buržoaskoj Jugoslaviji, zbog primamljivih koncesija okupatora albanskoj reakciji na nacionalnom planu, zbog slabog prodora KPJ pre rata u albanske mase u usled društveno-ekonomske i kulturno-političke zaostalosti albanske narodnosti, okupljanje Albanaca u NOB išlo je veoma teško i sporo, naročito u prvim godinama fašističke okupacije.[93]

No, ipak, zbog objektivnog ropskog položaja albanskog naroda u toku okupacije, zahvaljujući progresivnosti i revolucionarnosti ciljeva NOB, činjenici da su Albanci pripadali vrlo siromašnim socijalnim slojevima društva, razvoju Narodnooslobodilačke borbe u celoj Jugoslaviji i Albaniji i, naročito, velikim naporima KPJ u radu sa albanskim masama, došlo je do uključenja albanskih masa u socijalističku revoluciju.[94]

Pošto zbog navedenih specifičnih uslova nije bilo moguće odmah organizovati masovan oružani ustanak u krajevima gde su živeli Albanci, KPJ se, prema oceni Bora Vukmirovića, orijentisala da albanske mase ubedi da se ne uključe u orožane fašističke formacije, koje bi išle na istočasni front i u druge ustaničke krajeve Jugoslavije. Ovaj cilj je velikim naporima Partije uspešno ostvaren.[95] Emin Duraku je takodje isticao da bi, pored ovog zadatka, trebalo preduzeti mere da se i albanski narod masovno uključi u orožane odrede, da se pred albanskim masama razobliče domaći saradnici okupatora kao izdajnici naroda i da se organizuje stalna idejno-politička delatnost u albanskim masama na liniji borbe protiv fašizma, saradnje medju narodima i uspostavljanja veza i saradnje sa susednim teritorijama, Crnom Gorom, Makedonijom i Albanijom.[96]

U sklepu ostvarenja svojih ciljeva, KPJ se na početku borbe protiv okupatora orijentisala na razvijanje bratstva i jedinstva medju Albanicima, Srbima, Crnogorcima i Makedoncima, shvatajući to kao bitnu kariku u nizu zadataka koji su stajali pred Partijom. U tom smislu se u proglasu Oblasnog komiteta KPJ Kosmeta kaže: „Okupatori i njihove domaće sluge raspiruju šovinističku mržnju . . . Zato pred vama, narodima Kosova i Metohije, radi stvarnog nacionalnog oslobodjenja, postavlja se zadatak zajedničke borbe"

protiv okupatora i domaćih izdajnika.[97] U jednom drugom proglasu ovog foruma se takodje kaže: „Treba oštro odbaciti šovinističku mržnju, koju velikosrpski i velikoalbanski elementi raspiruju medju narodima ovoga kraja".[98]

Isto tako, u jednom sledećem proglasu Oblasnog komiteta Partije se kaže: „Put oslobodjenja jeste stvaranje jedinstvenog borbenog fronta svih naroda Kosova i Metohije, put oružane borbe i opšte oslobodilačkog ustanka protiv fašističkog okupatora i njegovih domaćih slugu".[99]

Na bazi trajne istorijske tradicije i povezanosti sudbine naroda Kosova, kao i delovanjem KPJ i Narodnooslobodilačkog pokreta, u toku socijalističke revolucije došlo je do sve većeg zbližavanja Albanaca, Srba, Crnogoraca i Makedonaca. U svim teškim situacijama pripadnici ovih naroda uzajamno su se potpomagali i medjusobno štitili. U jednom izveštaju Sreskog komiteta KPJ Uroševca se navodi da se izmedju pripadnika raznih nacionalnosti „čitavi mali sporazumi utvrdjuju", da Albanci čuvaju Srbe za vreme nasrtaja fašističkih slugu, a da Srbi garantuju sigurnost Albanaca nakon propasti okupatora.[100]

Na programu bratstva i jedinstva, komunisti Jugoslavije i Albanije su uspostavili plodnu saradnju i založili su se da albanska nacionalnost u Jugoslaviji bude faktor zbližavanja jugoslovenskih i albanskog naroda. U tom duhu je Fadilj Hodža 1942. godine pisao o potrebi da Kosovo i albanska nacionalnost u Jugoslaviji „posluže i kao most za povezivanje Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i Albanije".[101] Sličnu ideju potenciorao je Džavid Nimadi 1944. godine ovim rečima: „Saradnja Narodnooslobodilačke vojske Albanije i Jugoslavije ubija u klici šovinizam i od Kosova i Metohije stvara most bratstva albanskog naroda sa narodima Jugoslavije."[102]

Na bazi napora KPJ „zastupljena je u mnogome oštrina mržnje izmedju albanskog i srpskog naroda," konstatuje Svetozar Vukmanović 1943. godine.[103] Veće uspehe na ovom planu Partija je teže ostvarivala zbog pomanjkanja partijskih kadrova iz redova albanske nacionalnosti i unutrašnjih slabosti unutar partijske organizacije.

a) Organizaciono stanje i nacionalna struktura KPJ na Kosmetu

Uoči rata na Kosovu je bilo oko 270 članova KPJ, od kojih samo 20 Albanaca.[104] Nakon okupacije i proterivanja jednog broja naseljenika sa Kosova, broj članova Partije smanjio se na 150, od kojih su 30 bili Albanci.[105] Tada se pristupilo formiranju partijskih organizacija u više srezova Kosova i primanju novih članova KPJ. Nakon toga, marta 1942. godine na Kosovu je bilo 343 člana KPJ, od kojih 52 Albanca.[106] Avgusta 1942. godine na Kosovu i Metohiji bilo je 42 partijske ćelije, šest mesnih komiteta KPJ i 463 člana Partije, od kojih 67 Albanaca.[107]

U toku NOB-a bilo je više partijskih savetovanja na nivou Oblasnog komiteta, od kojih su naročito značajna ona u Vitomirici 1941, zatim 1942. u Vrelu 1943. godine, a naročito na Šari septembra 1943. godine. Na poslednjem savetovanju na Šari formiran je Pokrajinski komitet KPJ za Kosovo i Metohiju od pet članova, od kojih su trojica bili Albanci. Takodje, formirana su dva Oblasna komiteta za Kosovo, sa sekretarom srpske nacionalnosti na čelu, i u Metohiji sa sekretarom albanske nacionalnosti na čelu. U to vreme bilo je 400 članova KPJ od kojih su 45 bili Albanci.[108] Pri konačnom oslobodjenju

zemlje, maja 1945. godine, na Kosovu i Metohiji bio je 1.271 član KPJ, od kojih 319 Albanaca.[109]

Osim toga, u toku rata znatan broj članova KPJ Albanaca delovao je u Zapadnoj Makedoniji, užem području Srbije i u Crnoj Gori. Partijska organizacija bila je naročito jaka u Debru, gde je 1942. godine formirani Mesni komitet u kojoj su većina članova bili Albanci.[110] U Preševu je takodje postojala partijska organizacija s Mesnim komitetom i većinu članova su činili Albanci.[111] Slična aktivnost Partije medju albanskim masama bila je i u Ulcinju i okolini.[112]

Navedeni podaci pokazuju da je u predelima gde su živeli Albanci u Jugoslaviji relativno malo članova KPJ bilo iz redova albanske nacionalnosti, što je najviše otežavalo prodor Partije medju albanske mase.

b) Delatnost SKOJ-a medju albanskom omladinom

Zajedno sa partijskom organizacijom, značajnu ulogu u okupljanju albanske omladine u Narodnooslobodilačkoj borbi odigrala je organizacija SKOJ-a, jer je poznata istorijska činjenica da su u ovoj borbi najviše učestvovali albanski omladinci. Formiranjem Oblasnog komiteta SKOJ-a pre rata, a sredskih i mesnih komiteta u toku rata, stvoreni su značajni uslovi za prodor medju albansku omladinu. Jedna od bitnih parola SKOJ-a bila je ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo svih naroda.[113]

U toku borbe protiv fašizma organizacija SKOJ-a je jačala idejno-politički i brojčano. Ona je marta 1942. godine brojevala 1.278 članova. Već aprila iste godine taj se broj povećao na 1.400 članova od kojih su 220 bili Albanci.[114] Na skojevskom savetovanju u Vrelima kritikovan je slab prijem Albanaca u SKOJ. Nakon tog savetovanja primljeno je 50 Albanaca u SKOJ.[115] Već oktobra 1942. godine na Kosmetu je bilo 2.137 skojevaca, od kojih oko 450 Albanaca.[116]

c) Sektaštvo i oportunizam u radu KPJ na Kosmetu sa albanskim masama

Jedan od razloga neadekvatne nacionalne strukture KPJ i SKOJ-a na Kosmetu u toku revolucije povezan je sa sektaštvom u radu sa albanskim masama. Ovo sekštaštvo je više puta konstatovano i kritikovano od strane Oblasnog komiteta Partije i drugih foruma i organizacija u toku rata. Tako je u svojim tezama Bora Vukmirović, sekratar Oblasnog komiteta ukazao na činjenicu da partijske organizacije pa i Oblasni komitet Partije imaju sektaški odnos prema albanskim masama.[117] Isto tako, na februarskom savetovanju Oblasnog komiteta Partije 1942. godine rečeno je da „sektaštvo u odnosu na šiptarske mase" smeta prodoru NOB-a u albanskom narodu.[118] U jednom direktivnom pismu Oblasnog komiteta Partije se takodje kaže: „Taj sektaški odnos oseća se i u radu naših kadrova i organizacija prema šiptarskim masama uopšte.."[119] Ovo je sektaštvo konstatovao i oštro kritikovao i delegat Centralnog komiteta KPJ Svetozar Vukmanović 1943. godine.[120]

Izvesnog sektašva u radu partijskih organizacija u toku rata bilo je i u odnosima prema Srbima starosedeocima. U jednom partijskom dokumentu u vezi s tim se kaže: „da partijska organizacija na Kosovu i Metohiji nije u potrebnoj meri razvijala rad medju Srbima meštanima."[121] Upravo, ovo je bio

razlog da je četnička organizacija medju starosedeocima više prodrla, a da je učešće starosedelaca u Narodnooslobodilačkoj borbi manje u odnosu na učešće naseljenika. Do ovoga je došlo otuda što je najveći broj članova Partije i SKOJ-a, pre i u toku rata bio iz redova naseljenika i Crnogoraca, koji, zbog svog objektivnog položaja, nisu uvek uspevali da se probiju u albanske i starosedelačke srpske mase.

Prema tome, pored krupnih uspeha u radu organizacije KPJ na Kosmetu i vrlo složene i delikatne situacije u kojoj je ona delovala, sektaštvo i oportunizam su bili jedan od razloga nedovoljnog prodiranja Partije u redove albanskih i starosedelačkih srpskih radnih masa.

2. Uloga narodnooslobodilačkih odbora u okupljanju albanskih masa u NOB

Pored KPJ i SKOJ-a, značajnu ulogu u okupljanju albanskih masa u socijalističkoj revoluciji odigrali su i narodnooslobodilački odbori. Zbog nedovoljnih veza sa CK KPJ, narodnooslobodilački odbori su na Kosovu formirani nešto kasnije nego u ustaničkim krajevima Jugoslavije. Do formiranja ovih organa značajnu ulogu su odigrali fondovi NOB.[122] No, maja 1942. godine stiglo je uputstvo CK KPJ koje je razradjeno po partijskim organizacijama na Kosmetu i tom prilokom prišlo se formiranju NOO u oslobodjenim i neoslobodjenim krajevima ove Pokrajine.[123]

U tom duhu do kraja 1942. godine osnovan je 81 NOO sa 376 članova, medju kojima je znatan broj bio iz redova Albanaca.[124]

Glavna delatnost ovih odbora sastojala se u popularizaciji Narodnooslobodilačke borbe, u slanju ljudi u partizanske odrede, u sakrivanju ilegalaca, razvijanju bratstva i jedinstva, sakupljanju materijalne pomoći za NOB itd. U nekim selima, gde je NOP bio jak, NOO su igrali ulogu prave narodne vlasti i regulisali sve društvene odnose gradjana. Medjutim, jedan od glavnih zadataka NOO bio je „da okupe šiptarske mase u borbi protiv fašizma".[125]

U duhu povezivanja mnogih narodnooslobodilačkih odbora i afirmacije autonomije Kosova, posle Drugog zasedanja AVNOJ-a krajem 1943. godine počela je sednica Prve konferencije narodnooslobodilačkih odbora Kosova i Metohije, kao najvišeg foruma vlasti u ovoj oblasti. Konferenciju su pozdravili Fadilj Hodža, kao komandant Glavnog štaba NOV i POJ i Pavle Jovićević, u svojstvu sekretara OK KPJ za Kosmet. Na zasednju su držali referate Mehmet Hodža o razvoju NOB, a Džavid Nimani o karakteru i značaju narodnooslobodilačkih odbora, kao klici buduće narodne vlasti.[126]

Na kraju zasedanja, izabran je Oblasni narodnooslobodilački odbor i doneta je Rezolucija o budućim ciljevima NOB. Pored afirmacije principa samoopredeljenja svih naroda Kosova, Konferencija se odlučno izjasnila za razvijanje oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika zajedno sa svim narodima Jugoslavije i albanskim narodom i pozdravila je odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a.[127] Govoreći o velikom značaju konferencije u Malesiji, Pavle Jovićevič je u toku rata isticao njen veliki značaj za okupljanje albanskih masa u NOB.[128]

Narodnooslobodilački odbor Kosova i Metohije i drugi NOO stvoreni u toku rata i prilikom oslobodjenja odigrali su veliku ulogu u razvijanju borbe protiv fašizma, na uključivanju albanskih masa u tu borbu, kao i na organizovanju celokupnog društvenog života nakon oslobodjenja. Da bi mogli

da ostvare svoju ulogu, naročito posle oslobodjenja, prilikom formiranja narodnooslobodilačkih odbora, vodilo se računa o proporcionalnoj zastupljenosti svih nacionalnosti Kosova u njima.[129]

Veliku ulogu u razvoju Narodnooslobodilačke borbe odigrali su i NOO u Debru, Strugi, Kičevu, Preševu, Ulcinju i drugim predelima van Kosova.[130]

Dakle, narodnooslobodilački odbori u toku rata i prilikom oslobodjenja odigrali su važnu ulogu u okupljanju albanskih masa u NOB i na ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti i bratstva i jedinstva svih naroda u predelima gde su živeli Albanci u Jugoslaviji.

3. Stvaranje POJ i NOV i proces uključivanja albanskih masa u oružanu borbu

Iako je neposredno posle okupacije, zbog specifične situacije u predelima gde su živeli Albanci, od strane KPJ zauzet stav da se ne ide na opšti oružani ustanak, to ipak nije značilo odbacivanje oružane borbe kao najvažnijeg oblika obračuna sa fašističkim okupatorom.[131]

Naprotiv, odmah posle okupacije, jula 1941. godine, formiran je Vojni komitet pri OK KPJ Kosmeta.[132] Isto tako, formirane su vojne pozadinske jedinice u Peći, Djakovici, Prizrenu, Prištini, Kosovskoj Mitrovici, Uroševcu, Gnjilanu itd. u kojima je 1942. godine bilo obuhvaćeno 2.930 članova, od kojih su mnogi bili Albanci.[133] Ove vojno-političke formacije su vršile razne sabotaže, oružane diverzije, prekidale električne mreže, otimale ili uništavale neprijateljsko oružje i imovinu, vršile atentate na provokatore i domaće izdajnike, sabotirale rad u neprijateljskim preduzećima i ustanovama itd.[134]

Sredinom 1942. godine doneta je odluka Oblasnog komiteta o formiranju albanskih partizanskih odreda, u koje bi se postepeno uključili Srbi, Crnogorci i drugi.[135] U predelima gde su homogeno živeli Srbi, stvarali bi se srpski partizanski odredi. Na ovoj liniji pristupilo se formiranju vojnih formacija za oružanu borbu protiva okupatora i domaćih izdajnika, od kojih posebno navodimo:

1. Posle uspešne akcije na uništenju žičare u Trepči, odlukom Mesnog komiteta KPJ u Kosovskoj Mitrovici, formiran je jula 1941. godine Kopaonički partizanski odred od 60 boraca. Nakon značajnih akcija na Kopaoniku, ovaj odred je posle prve neprijateljske ofanzive prešao u Bosnu.[136]

2. Septembra 1942. godine formiran je prvi albanski partizanski odred „Zejnel Hajdini", blizu Gnjilana, od 28 boraca.[137] Ovaj odred je izveo značajne vojne akcije po Kosovu, medju kojima je najznačajnija borba kod Crnoljeva, kada je ubijen 21 italijanski vojnik i uništena kolona automobila. Ova vojna akcija imala je veliki pozitivni odjek medju albanskim masama na Kosovu.[138]

3. Novembra 1942. godine osnovan je Šarplaninski partizanski odred, koji je medju značajnijim akcijama izveo i napad i uništenje karaule italijanske blizu Prizrena.[139]

4. Decembra 1942. godine je od jednog dela odreda „Zejnel Hajdini", po odluci Oblasnog komiteta Partije, formiran novi albanski partizanski odred „Emin Duraku", koji je na početku brojao 18 boraca. I ovaj odred je izveo značajne akcije, medju koje treba istaći uništenje italijanske kolone na putu Prizren – Kuks i ubijanje 23 italijanska vojnika[141] i borbu sa Italijanima u selu Livoču, blizu Gnjilana, gde je rukovodstvo odreda uspelo da odvrati od borbe 2.000 Albanaca koji su došli da unište odred.[142] Inače, odredi „Zejnel

Hajdini" i „Emin Duraku" prokrstarili su celo Kosovo i delove južne Srbije i Makedonije i svuda su bili nosioci ideje bratstva i jedinstva i razvijanja narodnooslobodilačeke borbe.[143].

5. Januara 1943. godine formiran je Karadački partizanski odred u Skopskoj Crnoj Gori od 30 boraca, od kojih jedan broj su bili borci „Zejnela Hajdinija" i novih dobrovoljaca. Kasnije, na ovom terenu formiran je i kosovski partizanski odred koji je vodio značajne borbe protiv bugarskih fašista, balista i dražićevaca.[144]

6. Marta 1943. godine formirana je četa „Bajram Curi" u Djakovičkoj Malesiji, uglavnom od boraca albanske nacionalnosti.[145] Novembra iste godine ova četa je prerasla u bataljon „Bajram Curi" koji je brojao 120 boraca.[146] Pored drugih akcija, ovaj bataljon je novembra 1943. godine oslobodio Djakovicu i deo grada nedelju dana držao oslobodjenim. Posle većih borbi sa nemačkom vojskom, bataljon se morao povući iz grada.[147] Sem toga, „Bajram Curi" je obezbedljivao rad Prve konferencije NOO Kosova i Metohije 1943. godine.[148] On je takodje nosio glavni teret pritiska nemačke ofanzive zimi 1944. godine u kojoj su učestvovali i četnici i ustaše i balisti.[149] Izdržavši ovu ofanzivu, snage „Bajrama Curija" su već maja 1944. godine prešle u kontraofanzivu. One su u nekoliko akcija na putu Prizren – Kuks uništile više nemačkih kolona i ubile oko 50 vojnika.[150]

7. Novembra 1943. godine formiran je „Ibarski partizanski odred", koji je posle izvesne krize obnovljen avgusta 1944. godine i brojao blizu hiljadu boraca. Ovaj odred je naročito postigao velike vojne uspehe u borbi protiv četnika i Nemaca prilikom njihovog povlačenja iz Grčke 1944. godine.[151]

8. Na području Šalje avgusta 1944. godine formiran je „Šaljski partizanski odred" od oko 100 boraca albanske nacionalnosti. Ovaj odred vodio je značajne borbe protiv snaga Džafera Deve i četnika i Nemaca u Kosovsko-mitrovačkom okrugu.[152]

9. Blizu Istoka, oktobra 1944. godine formiran je „Rakoški partizanski odred" koji je vodio značajne borbe po Metohiji i Drenici.[153]

10. U Drenici je oktobra 1944. godine formiran Dreničkí partizanski odred, koji se kasnije priključio Šaljskom partizanskom odredu.[154]

Posle značajnih uspeha partizanskih četa, bataljona i odreda u toku 1942. i 1943. godine, a naročito u prvoj polovini 1944. godine, stvoreni su uslovi za masovno uključivanje Kosova i albanske nacionalnosti u oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Glavni štab Kosova i Metohije svojim proglasom pozvao je albanski narod da stupi u opšti ustanak: „Glavni štab poziva vas da ustanete svi na oružje i da smelo stupite u redove Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda".[155] U jednom izveštaju Oblasnog komiteta Partije, prvom polovinom 1944. godine, ukazuje se da je nastupio preokret kod albanskih masa i da je posle velikih teškoća ostvaren veliki uspeh u razvijanju oružane borbe na Kosovu.[156] U izveštaju Glavnog štaba Kosova engleskoj vojnoj misiji februara 1944. godine navodi se da postoji veliki broj ljudi koji bi želeli da stupe u Narodnooslobodilačku borbu, ali da pomanjkanje oružja predstavlja veliku smetnju za ostvarenje ove želje.[157]

U jednom izveštaju Sreskog komiteta Partije u Uroševcu, aprila 1944. godine, ukazuje se na spremnost albanskih masa da se bore protiv okupatora, pa se insistira na mogućnosti stvaranja čistih albanskih partizanskih odreda. U izveštaju se navodi da se vrše pripreme za stvaranje četiri albanska partizanska

odreda u okviru ovoga sreza.[158] Medjutim, OK KPJ se u ovom periodu nije slagao sa formiranjem čistih nacionalnih odreda, jer su bili stvoreni uslovi za zajedničku borbu svih naroda protiv okupatora.[159]

Drugom polovinom 1944. godine nastali su uslovi za realizaciju opšteg oružanog ustanka na Kosovu i za masovno uključivanje albanske nacionalnosti Jugoslavije u oružanu borbu protiv okupatora. Upravo u ovom periodu došlo je do formiranja brojnih oružanih formacija, kosmetskih brigada i divizija i do masovnog stupanja Albanca u njih, što se vidi iz sledećih činjenica:

1. Već juna 1944. godine formirana je Prva kosmetska brigada, blizu Struge u Makedoniji, od 292 borca. Brigada je formirana od dvaju kosovskih bataljona, „Ramiza Sadika" i „Bore Vukmirovića", i dela Prve makedonsko-kosovske brigade, koja je osnovana još septembra 1943. godine i koja je vodila brojne i velike oružane bitke i bila nosilac ideje bratstva i jedinstva kroz Makedoniju, Albaniju, Grčku i Bugarsku.[160] Novostvorena Prva kosmetska brigada razvila je vrlo živu vojnu aktivnost u Makedoniji, ali je po zahtevu Oblasnog komiteta Partije, i pored suprotstavljanja nekih makedonskih rukovodilaca, jula 1944. godine prešla na Kosovu. Posle dolaska na Kosovo, brigada je razvijala vrlo značajnu vojnu i političku aktivnost i mnogo doprinesla razvoju Narodnooslobodilačke borbe u ovoj Oblasti.[161]

2. Od delova Prve kosmetske brigade i odreda „Kosovo" u Skopskoj Crnoj Gori, septembra 1944. godine formirana je druga Kosmetska brigada, blizu Bujanovca, u čiji sastav je ušlo 450 boraca. Posle izvesne vojne aktivnosti, brigada je narasla na 1.600 vojnika.[162] Ova brigada je vodila borbu protiv bugarskih i nemačkih fašista, albanskih balista i srpskih četnika.

3. Sredinom septembra 1944. godine, formirana je Treća kosmetska brigada, blizu Vanja, od 450 boraca. Brigada je razvijala zzačajnu političku i vojnu aktivnost protiv balista, četnika i nemačkog okupatora i na toj osnovi krajem 1944. godine narasla na 2.000 boraca.[163]

4. Krajem septembra 1944. godine formirana je i Peta kosmetska brigada, u okolini Lebana, koja je brojala 500 boraca. Razvijanjem svoje vojne aktivnosti, brigada je narasla na 1.800 boraca.[164]

5. Sredinom oktobra 1944. godine, stvorena je Šesta kosmetska brigada, u okolini Krume u Albaniji, u čiji sastav je ušao i bataljon „Meta Barjaktari". Brigada je na početku brojala 400 boraca, ali je, posle vrlo plodne vojne aktivnosti, krajem 1944. godine narasla na 1.000 boraca.[165]

6. Sredinom novembra 1944. godine, u Djakovici je formirana Sedma kosmetska brigada koja je na početku brojala 1.000 boraca, da bi krajem godine imala preko 4.000 boraca.[166]

7. Sredinom decembra 1944. godine, formirana je u Kosovskoj Mitrovici Šesta kosmetska brigada koja je već na početku brojala 1.000 boraca.[167]

8. Isto tako, 20. decembra 1944. godine formirana je Osma kosmetska brigada, koja je brojala oko 2.000 boraca.[168]

9. Sredinom januara 1945. godine formirana je Kosmetska brigada narodne odbrane od 1.600 odabranih boraca iz svih kosmetskih brigada.[169]

Krajem decembra 1944. godine formirani su na Kosovu pet vojnih područja i 20 komandi mesta po srezovima.[170]

Prema raspoloživim podacima, do završetka Drugog svetskog rata na Kosovu je dobrovoljno stupilo u NOV oko 50.000 boraca, u većini Albanaca, koji su se borili ne samo za oslobodjenje svoje oblasti, već su neke kosmetske

brigade učestvovale u oslobodjenju Srema, Banata i zapadnih delova Jugoslavije, sve do Trsta.[171]

Radi rukovodjeja oružanom borbom naroda Kosova, još oktobra 1942. godine, Oblasni komitet Partije odlučio je da formira Glavni štab NOV i POJ Kosmeta. Saglasnost CK KPJ sa ovom odlukom stigla je marta 1943. godine, a formiranje ovog štaba izvršeno je septembra 1943. godine.[172] Upoznajući CK KPJ s ovom merom, Svetozar Vukmanović–Tempo rekao je da je došlo do formiranja „Glavnog štaba Kosova i Metohije, sa Fadiljom Hodžom na čelu, koji je najpodesnija ličnost za ujedinjenje Srba i Šiptara".[173] Ovaj Štab je kasnije preimenovan u Operativni štab NOV i POJ Kosmeta.[174]

Operativni štab NOV i POJ Kosmeta je sačinio kokretan plan oslobodjenja Kosova 2. septembra 1944. godine. Ovaj plan je konačno realizovan 23. novembra 1944. godine, kada je oslobodjeno celo Kosovo. Upravo, u ovom periodu su kosmetske brigade i druge vojne jedinice, uz pomoć Desete, Dvanaeste i XXV srpske brigade, III i V Albanske brigade i jedinica Druge bugarske armije, konačno oslobodile Kosovo i Metohiju,[175] nakon čega su neke kosovske brigade pošle u dalje oslobadjanje zemlje, boreći se sve do završetka Drugog svetskog rata.[176]

U krajevima van Kosova, gde su živeli Albanci u Jugoslaviji, pripadnici albanske nacionalnosti takodje su aktivno učestvovali u NOV. Ovo je učešće bilo masovno u Debru, Preševu i Ulcinju. U Debru je još 1942. godine formirana Prva albanska partizanska četa, koja je izvodila vojne akcije na teritoriji Jugoslavije i Albanije. Isto tako, 1943. godine, u blizini Debra formirana je Druga partizanska četa, koja je delovala u predelima zapadne Makedonije.[177] Kasnije je formiran Albanski omladinski bataljon, koji je septembra 1944. godine prerastao u Četvrtu albansku brigadu u Makedoniji. Ova brigada je posle oslobodjenja Struge, Gostivara i Tetova otišla na Sremski front radi konačnog oslobodjenja zemlje.[178]

Isto tako, albanski narod Preševa vrlo aktivno je učestvovao u NOV. Albanci iz ovog kraja učestvovali su u albanskom partizanskom odredu „Zejnel Hajdini", Vranjskom partizanskom odredu i u Partizanskom odredu Kosovo. Prilikom oslobodjenja Preševa, formirana je Preševska brigada. U njoj su uglavnom učestvovali pripadnici albanske nacionalnosti. Brigada je nakon oslobodjenja svog kraja pošla na Sremski front.[179]

Posle oslobodjenja Kosova, ostaci saradnika okupatora iz redova albanske nacionalnosti iskoristili su neke greške naših organa vlasti i vojnih jedinica i šovinističke postupke pojedinaca, da bi pridobili jedan broj nesvesnih seljaka i da bi to iskoristili kao povod za borbu protiv narodne vlasti. Tako su balisti organizovali kontrarevoluciju tj. napade na Uroševac, Gnjilane i rudnik „Trepču", ali su nakon dva ili tri dana prognani iz ovih mesta i to pre svega borbom progresivnih snaga albanske nacionalnosti, koje su bile uključune u kosmetovske brigade.[180]

Još teži kontrarevolucionarni prepad izvršile su balističke snage u Drenici zimi 1945. godine. Tada je oko 4.000 pripadnika Osme kosmetske brigade pod komandom Šabana Poluže i pod uticajem reakcionarnih snaga unutar brigade, odbilo da podje na Sremski front i odmetnulo se protiv narodne vlasti na teritoriji jednog dela Drenice. Ovoj grupi balista priključilo se još oko dve ipo hiljade balista pod rukovodstvom Memeta Gradive i Adema Voce.[181]

U novostvorenoj situaciji, Operativni štab Kosmeta je preduzeo energične mere za uništavanje balističkih kontrarevolucionarnih snaga u tom pravcu postignuti su značajni uspesi već u prvom naletu.[182] Medjutim, da bi se pojačala efikasnost na uništenju balističkih snaga, Odlukom Vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita uvedena je na Kosovu vojna uprava, koja je trajala od 8. februara do 15. maja 1945. godine. Istovremeno, izvršena je reorganizacija Operativnog štaba. Za komandanta je došao Savo Drljević, a za njegovog zamenika ostao Fadilj Hodža.[183] Podržavajući uvodjenje vojne uprave, Oblasni komitet Partije je, istovremeno, tražio da ona povede odlučnu borbu protiv šovinističkih postupaka pojedinaca Srba, Crnogoraca i Makedonaca iz redova naše vojske i organa vlasti. O tim šovinističkim istupima Miladin Popović je nekoliko puta obaveštavao Centralni komitet KP Jugoslavije i tražio preduzimanje energičnih mera protiv njihovih nosilaca.[184]

Angažovanjem vojnih jedinica i odlučnom borbom samog albanskog naroda, izvršen je slom balističkih snaga u periodu od 11. do 22. februara 1945. godine i ponovo oslobodjena Drenica. Ostaci balističkih snaga su u grupama razbijeni po Kosovu i Metohiji. Neke grupe su se predale, neke su bile uništene, a jedan broj balista pobegao je za Grčku.[185]

Dakle, drugom polovinom 1944. godine došlo je do opšteg oružanog ustanka naroda Kosova i Metohije i do masovnog učešća albanske nacionalnosti u oružanoj borbi. Oružanom borbom narodi Kosova i albanska narodnost u Jugoslaviji su uglavnom sopstvenim snagama, uz izvesnu pomoć srpskih, makedonskih, albanskih i bugarskih vojnih jedinica, ostvarili oslobodjenje svoje teritorije. Nakon toga su kosmetske vojne jedinice vrlo obimno učestvovale u konačnom oslobodjenju Jugoslavije. Na ovaj način, narod Kosova i albanska nacionalnost u Jugoslaviji dali su svoj doprinos pobedi socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

4. Neki faktori, problemi i dileme koje su uticale na zakašnjavanje masovnog učešća albanske nacionalnostu u NOB

Dosadašnja navedena empirijska gradja o položaju albanske nacionalnosti u toku fašističke okupacije i o njenom učešću u NOB omogućuje nam sledeće konstatacije:

1. Fašistički okupator i njegove domaće sluge, mada su uspeli da uključe jedan deo Albanaca u oružane formacije za čuvanje granica tzv. „Velike Albanije" nisu ostvarili svoj strateški cilj da albansku nacionalnost u Jugoslaviji mobilišu za borbu na istočnom frontu i protiv narodnooslobodilačkog pokreta u nekim drugim krajevima Jugoslavije i Albanije.

2. Mada su okupatori i njegove domaće sluge vešto iskoristile nacionalne suprotnosti, stvorene dugom istorijom života Albanaca, Srba, Crnogoraca i Makedonaca i svim silama razvijali šovinističku mržnju medju narodima, oni ipak nisu uspeli da krajeve gde su živeli Albanci pretvore u poprište medjusobnog masakra i bratoubilačkog rata. Naprotiv, poučeni istorijskim iskustvom i delovanjem KPJ, krajevi gde su živeli Albanci u Jugoslaviji, ne samo da su najviše poštedjeni bratoubilačkog rata, već su vremenom sve više postali poprište zbližavanja naših naroda. U toku revolucije stvoren je novi kvalitet bratske solidarnosti Albanaca, Srba, Crnogoraca, Turka, Muslimana i. dr. Ovo je ostvareno kroz život i zajedničku borbu protiv zajedničkog neprijatelja, okupatora i njegovih domaćih slugu.

Svetao primer, a takvih primera je bilo više, bratske solidarnosti izmedju Albanaca i Crnogoraca jeste streljanje Bora Vukmirovića i Ramiza Sadika, političkog i organizacionog sekretara OK KPJ Kosmeta. Tom prilikom okupator je raznim mahnizacijama i obećanjima hteo da pridobije i izdvoji Ramiza od Bore. Medjutim, okupator i njegove sluge nisu uspeli da isprovociraju revolucionara Ramiza, koji je tražio da aoko treba da budu streljeni, neka on bude prvi, pa onda Bora, ističući da su srpski, albanski i crnogorski narod nerazdvojno povezani svim svojim nitima. Fašisti su upravo tako i postupili, streljajući prvo Ramiza pa onda Boru.

3. Mada je svojom demagoškom politikom i raznim koncesijama i kompromisima sa albanskom petom kolonom i davanjem izvesnih nacionalnih prava Albancima, otežavao i usporavao učešće albanske nacionalnosti u Narodnooslobodilačkoj borbi, okupator ipak nije uspeo da spreči razvoj NOP-a na Kosovu i onemogući učešće albanske nacionalnosti u socijalističkoj revoluciji. Kako smo iz činjenica videli, ovo učešće se permanentno povećavalo da bi drugom polovinom 1944. godine preraslo u opšti narodni ustanak protiv okupatora i njegovih domaćih slugu.

Ove konstatacije pokazuju da ne možemo preceniti, ali nikako ni potceniti uspehe koji su ostvareni u razvoju NOB na Kosovu i na okupljanju albanskih masa u socijalističkoj revoluciji, jer su ti uspesi ostvareni u vrlo delikatnim specifičnim društveno-političkim prilikama i uz ogromne napore KPJ i progresivnih snaga albanske nacionalnosti u celini.

No, navedene konstatacije i činjenice, takodje, pokazuju da je jedan deo albanske nacionalnosti teže, sporije i kasnije prišao NOB. Mada se u ovom pogledu ne mogu dati paušalne i apstraktne ocene, jer su pojedina mesta, gradovi i krajevi gde su živeli Albanci u Jugoslaviji masovno učestvovali u Narodnooslobodilačkom ratu, slično najrazvijenijim pokretima u pojedinim predelima Jugoslavije, ipak je činjenica da je znatan deo albanske nacionalnosti zakasnio sa učešćem u NOB. Postavlja se pitanje koji su faktori i uzroci uslovljavali ovakvo stanje stvari? Prema našem mišljenju, do zakašnjenja i nedovoljnog učestvovanja znatnog dela albanske nacionalnosti u NOB došlo je zbog sledećih objektivnih i subjektivnih razloga:

1. U objektivne faktore spadaju težak položaj albanske nacionalnosti u buržoaskoj Jugoslaviji, koncesije okupatora u domenu nacionalnog pitanja i stvaranje tzv. „Velike Albanije"; zloupotreba nacionalnih suprotnosti radi podstrekavanja šovinističke mržnje medju narodima; društveno-ekonomska i kulturno-ideološka zaostalost albanskih masa i pomanjkanje razvijene radničke klase i progresivne inteligencie u okviru albanske nacionalnosti; pomanjkanje intenzivnih NOP-a na granicama predela gde su živeli Albanci u Jugoslaviji: severnoj Albaniji, Makedoniji, južnoj Srbiji i istočnoj Crnoj Gori; koncentracija velikih vojnih snaga okupatora i domaćih slugu u predelima gde su živeli Albanci zbog strateško-političkog značaja ovih teritorija i radi onemogućavanja NOB-a itd.

2. Od subjektivnih faktora treba, pre svega, navesti nadovoljno ostvareni uticaj KPJ na albanske mase u bivšoj Jugoslaviji i pomanjkanje političkih kadrova iz redova albanske nacionalnostu u toku NOB. S druge strane, nedovoljni uticaj KPJ na albanske mase, stvorio je vakuum za organizovani i vrlo intenzivni uticaj eksploatatorskih elemenata iz redova albanskih masa na liniji borbe protiv NOP. Nedovoljan uticaj Partije na albanske mase nastupio je i zbog nekih unutrašnjih slabosti u Partiji:

a) Nedovoljna upornost svih komunista, koji su na Kosovu i Metohiji više bili iz redova Srba i Crnogoraca, naročito iz redova naseljnika, za prodor i rad sa albanskim masama, što se često puta izražavalo u oportunizmu i sektaštvu prema albanskim masama.

b) Pomanjkanje potrebnog agitaciono-propagandnog materiajala na albanskom jeziku i nemogućnost da ovakav materijal blagovremeno prodre u albanske mase, kako bi one bile obaveštene o ciljevima socijalističke revolucije.

c) Jedan od razloga nedovoljnog uticaja KPJ na albanske mase uslovljen je naročito pojavom nekih dilema unutar Partije o značajnih pitanjima revolucije i nacionalne ravnopravnosti albanske nacionalnosti u Jugoslaviji. Nedovoljno odlučan stav po nekim pitanjima imao je negativan uticaj na uključivanje albanskih masa u socijalističku revoluciju. U vezi sa ovim dilemama navodimo sledeće:

Prvo, albanska narodnost u Jugoslaviji se kolebala u odnosu na svoju budućnost u Jugoslaviji, kao državi, jer je ime Jugoslavija bilo jako omrznuto kod albanskih masa. Kada su se komunisti Kosmeta od početka zalagali za očuvanje Jugoslavije kao države, oni nisu blagovremeno i dovoljno jasno i precizno rekli šta će biti sa albanskom nacionalnošću u Jugoslaviji i kako će se rešiti status Kosova u okviru buduće Jugoslavije, jer su se komunisti u toku rata primarno angažovali na okupljanju albanskih masa u NOB ne insistirajući mnogo na Jugoslaviji. Ovo je učinjeno i zbog toga što je u Partiji bilo izvesnih ideja o formiranju buduće Balkanske federacije. Želimo ukazati na činjenicu da je sličnih pojava bilo i u drugim krajevima Jugoslavije, narp. u Makedoniji se takodje nije pominjala Jugoslavija, a i u Sloveniji i Hrvatskoj se uzdržavalo od pominjanja imena Jugoslavije, naročito u periodu kada je razvoj NOB doživljavao izvesnu krizu u Srbiji.[186] Medjutim, nedovoljno energičan i jasan stav o ovom pitanju, naročito kod albanske nacionalnosti, stvarao je dileme i kolebanja u vezi sa učestvovanjem u NOB.

Drugo, dilema je proisticala i otuda što u toku NOB nije bilo jasnog i odlučnog stava o budućnosti Kosova u budućoj jugoslovenskoj federaciji i o konkretnom položaju albanske nacionalnosti u budućoj državi. Jedini stav koji je bio jasan i precizan odnosio se na priznavanje prava na samoopredeljenje albanske nacionalnosti i stav da će se pitanje granica rešavati nakon oslobodjenja. Govoreći o ovom pitanju, Svetozar Vukmanović je u svojim memoarima napisao: „Što se tiče pitanja granica i pitanja samoopredeljenja naroda tog područja (radi se o područjima gde su živeli Albanci – HH), to smo ostavili da se rešava posle oslobodjenja".[187] No, nejasnoće u konkretnoj realizaciji navedenog principa samoopredeljenja, imale su takodje negativno dejstvo na učešće albanskih masa u NOB. To što delegacija Kosova nije pozvana na Drugo zasedanje AVNOJ-a pojačalo je dileme i kod političkih kadrova albanske nacionalnosti u vezi sa statusom Kosova u federativnoj Jugoslaviji.

Treće, naročito posle pisma druga Tita 1943. godine postalo je jasno da će se pitanje Kosova rešavati u okviru federativnog sistema Jugoslavije, ali su se pojavile dileme o tome kakav će status uživati autonomija Kosova u toj Federaciji i kakav će položaj imata albanska nacionalnost u Jugoslaviji. S obzirom na većinu albanskog stanovništva na Kosovu i s obzirom na stavove KPJ o nacionalnoj ravnopravnosti, bilo je jasno da Kosovo treba da uživa poseban status u jugoslovenskoj federaciji, ali nisu bili jasni konkretni modaliteti toga statusa.

Upravo, još pre rata, na Petoj konferenciji KPJ u Zagrebu, OK KPJ Kosmeta je direktno pozvan sa CK KPJ i takav je položaj ovaj Komitet uživao za celo vreme Drugog svetskog rata.[188]

U toku rata stvoren je Glavni štab NOV i POJ Kosmeta u sličnom momentu i sa sličnim funkcijama kao i Glavni štabovi drugih federalnih jedinica u Jugoslaviji. Ovaj štab, pored vojne funkcije, donosio je važne odluke i o nacionalnom pitanju:

1. Odlučeno je da „zastava Glavnog štaba za Kosovo i Metohiju bude albanska i srpska nacionalna zastava sa antifašističkim znakom, petokrakom zvezdom, preko sredine zastave".[189]

2. Glavni štab je, takodje, doneo odluku o ravnopravnosti jezika u administrativnom i političkom životu i u komandovanju vojnih jedinica.[190]

3. Isto tako, Glavni štab je deo proglase kojima je često puta albanski narod pozivan u borbu protiv okupatora i njegovih domaćih slugu i stalno je insistirao na nacionalnoj ravnopravnosti kao bitnom uslovu zajedničke borbe u toku revolucije.[191]

Takodje u toku rata u saglasnosti sa CK KPJ došlo je do podizanja ranga partijskog rukovodstva Kosmeta, preimenovanjem Oblasnog komiteta za Pokrajinski komitet i stvaranjem dvaju oblasnih komiteta za Kosovo i za Metohiju.[192]

U duhu ravnopravnosti jezika, na predlog Miće Gilića, člana OK KPJ Kosmeta usvojen je stav da se Metohija na albanskom jeziku zove „Ravši i Dugadjinit", pošto je albanski narod ovaj kraj tako nazivao.[193]

No, u vezi sa navedenim rukovodstvima, institucijama i stavovima došlo je do izvesnog kolebanja, naročito u toku 1944. godine. Tako je PK SKJ Kosmeta preimenovan ponovo na Oblasni komitet KPJ i ukinuta su ranija dva oblasna komiteta: umesto ranije direktne povezanosti Oblasnog komiteta Partije sa CK KPJ, sada je ovaj organ direktno povezan sa CK KP Srbije; Glavni štab Kosova i Metohije, koji je ranije direktno bio povezan sa Vrhovnim štabom Jugoslavije, preimenovan je u Operativni štab NOV i POJ Kosmeta i direktno je povezan sa Glavnim štabom Srbije; zauzet je negativan stav prema isticanju albanske zastave u krajevima gde su živeli Albanci u Jugoslaviji, a ime „Ravši i Dugadjinit" ponovo je preinačeno u Metohiju. Isto tako, nije dosledno sproveden princip ravnopravnosti jezika i naročito je počela restrikcija u upotrebi ovog jezika u vojnim jedinicama. Štaviše, posle oslobodjenja bilo je mišljenja da se Kosovo podeli trima susednim republikama.[194]

Sve navedene dileme, preinačeni stavovi i kolebanja u vezi sa principijelnim pitanjem medjunacionalnih odnosa na Kosovu i u vezi sa punom ravnopravnošću albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, imale su negativan uticaj i na učešće albanskih masa u oružanoj borbi protiv okupatora i njegovih domaćih slugu. Ovakva situacija, štaviše, imala je negativne reprekusije i na same učesnike NOB iz redova albanske nacionalnosti.

Četvrta, okolnost koja je u toku Drugog svetskog rata imala negativan uticaj na učešće albanskih masa u NOB povezana je sa pitanjem tretiranja albanske nacionalnosti u Jugoslaviji i pitanjem ostvarenja njene pune ravnopravnosti u novoj federativnoj zajednici. U vezi s tim, mada je u toku celog rata albanska nacionalnost u Jugoslaviji apostrofirana narodom kao i ostali narodi Jugoslavije, 1944. godine pojavile su se dileme i u tom pogledu. U jednom pismu Sreskog komiteta Partije iz Gnjilana postavljeno je sledeće pitanje: „Da li će se Šiptari na Kosovu i Metohiji tretirati kao manjina . . . ili . . .? ."[195]

Izvesnu dozu različitog tretmana Albanaca, Srba i Crnogoraca na Kosovu prvi put je izrazio u svom članku Pavle Jovićević 1944. godine prilikom tretiranja odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a. On je pisao da odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a imaju sledeći smisao:

„Prvo, odluke garantuju svim Srbima i Crnogorcima nacionalna i politička prava".

Drugo, one Šiptarima na Kosovu i Metohiji garantuju njihova manjinska prava.[196]

Medjutim, odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a ne vrši se klasifikacija nacionalnih prava na prava naroda i na prava nacionalnih manjina, već, naproti, i nacionalnim manjinama se priznaju sva nacionalna prava. Ovakvo razlikovanje položaja pojedinih naroda na Kosovu imalo je negativne reperkusije na učešće albanske nacionalnosti u NOB.

Peto, jedan od krupnih problema koji se negativno odražavao na albansku nacionalnost u toku drugog svetskog rata, a i danas negativno opterećuje nacionalnu i revolucionarnu svest albanske nacionalnosti,jeste neadekvatna, donekle paušalna, apstraktna i globalna ocena držanja albanske nacionalnosti u toku rata i o njenom učešću u NOB. Ovakvih neadekvatnih ocena bilo je i u toku rata, a i nakon oslobodjenja.

Mada smo u konstatacijama navedenim u našem radu ukazali na to da su delovi albanske nacionalnosti sa izvesnim zakašnjenjem i nedovoljno masovno učestvovali u NOB zbog delovanja posebnih objektivnih i subjektivnih okolnosti, mi se ne možemo služiti sa nekim ocenama. Medju takve ocene, prema našim mišljenju, spadaju i sledeće:

U jednom proglasu Glavnog štaba NOV Srbije avgusta 1944. godine u vezi sa držanjem albanskog naroda kaže se i sledeće: „Šiptari Kosova i Metohije ... Vi ste postali saučesnici u zločinima koji je počinio nemački okupator ... Vi ste digli ruku protiv susednih naroda i na taj način ste na sebe navukli najtežu sramotu ...".[197]

Sličnu globalnu ocenu nalazimo i kod Pavla Jovićevića u članku 1944. godine u kome se tvrdi da je hiljade i hiljade Albanaca palo na frontovima boreći se za okupatora, pa je „time šiptarski narod Kosova i Metohije doveo u pitanje svoju budućnost. Eto to je rezultat puta jednog naroda, koji je svoju sudbinu i brigu za budućnost prepuštao drugome ... Rezultat službe jednog naroda okupatoru".[198]

– I Svetozar Vukmanović je u svojim memoarima objavljenim u „Borbi" 1971. godine izložio jednu globalnu i apstraktnu ocenu po kojoj su Makedonci u Makedoniji bili za učešće u NOB, a Albanci na strani okupatora. Ovu ocenu je Vukmanović nešto ublažio u objavljenoj knjizi memoara, u kojoj se kaže: „Makedonsko stanovništvo je nesumnjivo protiv okupatora. Jedinu smetnju će predstavljati albansko stanovništvo".[199]

Smatramo da navedene ocene ne samo što nisu u skladu sa marksističkim učenjem o narodima, klasama i masama, kojima marksista prilazi sa klasnog i idejno diferenciranog stanovišta svakoj socijalnoj grupaciji, nego navedene tvrdnje nisu u skladu ni sa istorijskim činjenicama.

Inače, poznato je Lenjinovo mišljenje da se narodi, mase nikada ne mogu globalno osudjivati, čak i onda kada one nisu na progresivnim pozicijama, već su za to krivi odredjeni objektivni i subjektivni uslovi koji dovode mase u te pozicije. Inače, sa marksističkog stanovištva se ne bi moglo objasniti zašto radni

ljudi albanske nacionalnosti ne bi bili za progres, zašto se oni ne bi borili za svoje vitalne interese koje je izražavala socijalistička revolucija. Želimo da podvučemo da navedene globalne i apstraktne ocene nikad nisu davali o albanskoj nacionalnosti ni Oblasni komitet Partije u toku rata niti pak Centralni komitet i drugi politički forumi. Naprotiv, u jednom proglasu Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet nailazimo baš lenjinistički stav o pitanju albanskih masa. U tom dokumentu se kaže: „Ako masa nije borbena, znači treba je dovesti našim primerom da bude borbena. Mi moramo delima a ne frazama ukazati put masama, koje će nas onda neizbežno slediti".[200]

Smatramo da navedene globalne ocene o držanju albanske nacionalnosti u Jugoslaviji i njenom učešću u NOB najbolje demantuju činjenice koje smo naveli u ovom radu, a koje su izraz istorijske istine o tom pitanju. Medjutim, u prilog tvrdnji da su globalne i apstraktne ocene o jednom narodu neadekvatne i u konkretnom slučaju u suprotnosti sa istorijskom istinom o učešću albanske narodnosti u NOB, pored navedenih činjenica želimo da ukažemo i na stvarnost da su pojedini delovi albanske nacionalnosti u Jugoslaviji uzeli masovnog učešća u NOB u osnovi slično kao što je bilo učešće pojedinih naroda Jugoslavije u krajevima gde je NOB bio najrazvijeniji. I ova činjenica je argument da se o jednoj nacionalnosti kao kolektivitetu ne mogu dati apstraktne ocene. Od mesta u kojima je NOB bila veoma intenzivna, navodimo sledeća:

1. Grad Djakovica, gde uglavnom žive Albanci, od 1941. godine aktivno je učestvovao u NOB i po stepenu i intenzitetu tog učešća može se uvrstiti u one krajeve u kojima je NOB bila najviše razvijena. Pošto smo u ovom radu naveli činjenice vezane i za NOP u Djakovici, ovde ih nećemo ponavljati. Ukazaćemo samo na činjenice da je još 1941. godine u Djakovici formirana partijska organizacija i Mesni komitet, da je u toku rata u ovom gradu postojao Sreski komitet, da je tu delovao Oblasni komitet za Metohiju, a često puta i Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju. Ovaj grad je masovno pomagao NOB i gotovo svako domaćinstvo imalo je aktivnog učešća NOP-a i učesnika oružane borbe za nacionalno i socijalno oslobodjenje. Sličan je slučaj sa razvojem NOB kod albanskih masa u Prizrenu, Uroševcu, Kosovskoj Mitrovici, Peći i Prištini. Isto tako, neka sela uroševačkog kraja i mitrovačkog okruga su kompaktno učestvovala u NOB a u njima uglavnom žive Albanci.

2. Sličan slučaj je i masovno učešće u NOB Debra i okoline, gde takodje većinu stanovništva čine Albanci. U ovom gradu je još 1941. godine formirana partijska organizacija, aprila 1942. godine Mesni komitet KPJ, a februara 1943. godine Sreski komitet KPJ. U istom periodu, formirane su i organizacije SKOJ-a i druge antifašističke organizacije.[201] Činjenice o formiranju vojnih jedinica u ovom regionu naveli smo ranije.[202]

Prilikom kapitulacije Italije, Debar je 10. i 11. septembra 1943. godine oslobodjen od fašizma i imao je status slobodne teritorije do 15. novembra ili 72. dana. To je jedini grad u južnom delu Jugoslavije koji je u to vreme bio slobodna teritorija.[203] U oslodobjenom gradu su organizovani narodno-oslobodilački odbori, organi reda i poretka i u njemu je održan veliki miting na kome je Albancima i Makedoncima govorio Svetozar Vukmanović – Tempo.[204] Debar je u ovom periodu imao svoju vojsku pa i artiljeriju, kao i aerodrom na koji je spuštan ratni material od strane savezničkih aviona.[205]

Početkom novembra 1943. godine Debar je bio napadnut od tri hiljade balista, ali su, pre svega borbom albanskog naroda, napadi saradnika okupatora

odbijeni. Tek posle deset dana, dolaskom motorizovanih jedinica nemačke vojske, grad je okupiran. Nakon toga okupator je izvršio veliki teror nad albanskim življem.[206] Posle ponovne okupacije, reakcionari Džafera Deve pokušali su da organizuju žandarmerijski bataljon u Debru od pripadnika albanske nacionalnosti, ali u žandarme nisu dobili ni jednog Albanaca.[207]

Posle još jednog ulaska partizana u grad, avgusta 1944. godine, grad je konačno oslobodjen 8. septembra iste godine i to je bio jedan od prvih oslobodjenih gradova Makedonije.[208]

Ranije smo naveli podatke o formiranju albanske brigade i njenoj borbi za oslobodjenje Debra i okoline.[209] Ovde treba navesti da je Debar u toku NOB dao 1.380 boraca narodnooslobodilačke vojske od kojih 750 Albanaca. U toku Drugog svetskog rata Debar je imao 264 žrtve fašizma, od kojih 123 Albanaca.[210]

Slično masovno učešće Albanaca u NOB bilo je i u Tuzima, Kičevu i nekim selima Resna.

3. Jedna od značajnih oaza razvoja NOB u albanskoj nacionalnosti bilo je i Preševo sa okolinom. U ovom mestu je još 1939. godine formirana partijska ćelija, a 1940. godine skojevska organizacija, u kojima su većina članova bili Albanci. Posle okupacije, navedene organizacije su nastavile aktivnu delatnost na antifašističkom vaspitanju masa. Proširena je partijska i skojevska organizacija i formiran je Mesni komitet Partije, još 1942. godine, u kojima su većinu članova činili Albanci. U gradu i po selima stvarane su antifašističke grupe i razvijana je antifašistička propaganda.[211]

Posle okupacije Prešava, bugarski okupatori su svu vlast predali službenicima iz Bugarske i Srbima koji su se deklarisali kao Bugari. Da bi pridobili Albance, oni su formirali kontračetu u koju su prvo primali Albance, a kasnije i Srbe.[212] Bugarski okupatori i njihovi saradnici sve su činili da u Preševu i okolini razvijaju medjusobnu mržnju i izazovu bratoubilački rat izmedju Albanaca i Srba. Medjutim, Albanci i Srbi su se na ovoj teritoriji osećali porobljenim i nisu prihvatili okupatorov izazov, već su pod uticajem KP sve činili da ne dodje do medjusobnih sukoba. Ovo je nerviralo okupatora, pa je 1943. godine organizovao da neki Srbi kontračetnici, za vreme klanjanja teravije Ramazana noću bace bombe u punu džamiju. Tom prilikom ubijena su četiri Albanaca i više njih je ranjeno i povredjeno.

Ovaj dogadjaj bugarski okupatori i albanski šovinisti iskoristili su za napad na ceo srpski narod. Medjutim, pod uticajem komunista, albanske mase nisu nasele ovoj okupatorskoj provokaciji, već su pod rukovodstvom samih partizana, likvidirali onih pet kontračetnika koji su bacali bombe u džamiju. Saradnja komunista sa albanskim življem u ovom dogadjaju jako je pojačala ugled komunista kod albanskih masa.

Prema tome, bugarskim okupatorima i domaćim izdajnicima ne samo da nije uspelo da pridobiju albanske i srpske mase i da ih medjusobno suprotstave, već je njihova delatnost dovela do suprotnog efekta – do većeg ujedinjenja Srba i Albanaca i njihovog uključenja u NOB.

Dejstvom partijske organizacije došlo je do intenzivnog razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u Preševu i okolini. Već smo naveli činjenice u vezi sa učešćem Albanaca Preševa u partizanskim odredima i brigadama. Ovde želimo da podvučemo da su partizanski odredi, naročito „Zejnel Hajdini" i „Kosovski" imali vrlo snažno zaledje u narodu Preševa. Oni su u preševskim selima bili

podržani i materijalno pomagani. Neka sela su kompaktno, kao što je slučaj Gare, bila utočišta NOP. U toku NOB, i pored velikog terora i hapšenja, stalno je jačao NOP kod albanskih masa. Svojom odlučnom borbom narod Preševa je dao veliki doprinos borbi protiv fašizma i njegovih domaćih slugu i time se uključio u red onih regiona Jugoslavije gde je NOB bila intenzivno razvijena. Preševo je za oslobodjenje zemlje dalo preko 200 žrtava, od kojih su većina Albanci. Slično je bio razvijen NOP kod albanskih masa u Kumanovu i nekim selima Bujanovca.

Dakle, i ove činjenice jasno govore da se ne mogu dati globalne i apstraktne ocene da je albanska nacionalnost služila okupatoru, da je ona bila slepo orudje u njegovim rukama i da nije dala svoj doprinos razvoju socijalističke revolucije.

Šesto, i na kraju, želimo da ukažemo da je na masovnije učešće albanskih masa u Jugoslaviji u oružanoj borbi negativno uticao fakat da su pogranični predeli, gde su živeli Albanci u Jugoslaviji, kasnije i sporije ušli u NOB. To je slučaj sa Severnom Albanijom, jednim delom Makedonije, južnom Srbijom i jugozapadnom Crnom Gorom. Ukazujući na ovu činjenicu u jednoj rezoluciji Oblasnog komiteta Partije se konstatuje da: „Ni samo jednog susednog terena do sada nismo imali neposredne stvarne podrške."[214] Ta okolnost i direktna veza sa CK KPJ su takodje negativno uticali na masovnije učešće albanskih masa u NOB.[215]

ZAKLJUČAK

Posle okupacije predela gde su živeli Albanci i stvaranja tzv. „Velike Albanije", znatan broj Albanaca bio je u zabludi da je došlo do nacionalnog oslobodjenja. Okupator je sve činio da ovu zabludu učvrsti u svesti albanskih masa. Povezujući se sa eksploatatorskim elementima albanske nacionalnosti, on je stvorio svoj državni aparat i locirao vojne jedinice sa ciljem da onemogući razvoj NOB.

U ovim okolnostima KPJ je imala velike teškoće u obuhvatanju albanskih masa u NOB. Medjutim, razvojem medjunarodne situacije i delovanjem KPJ, ipak se uspelo postepeno i sve više okupiti albanske mase u NOB, tako da je drugom polovinom 1944. godine došlo do opšte oružane borbe albanske nacionalnosti protiv okupatora i njegovih domaćih slugu.

Na bazi učešća albanske nacionalnosti u NOB i njegovih doprinosa socijalističkoj revoluciji, kao i na bazi politike KPJ o nacionalnoj ravnopravnosti, u toku socijalističke revolucije, a naročito posle oslobodjenja, došlo je do stvaranja uslova za punu nacionalnu ravnopravnost albanske ancionalnosti i za njenu dalju socijalističku afirmaciju u toku izgradnje samoupravnog socijalističkog društva.

II DEO

PROCES SOCIJALISTIČKE NACIONALNE AFIRMACIJE ALBANSKE NACIONALNOSTI U SFRJ

Tek posle socijalističke revolucije stvorena je šansa za istinsku, demokratsku afirmaciju albanske nacionalnosti u federativnoj Jugoslaviji. Stvaranje Jugoslavije na federativnoj osnovi omogućilo je ostvarenje ravnopravnosti svih nacionalnih kolektiviteta u ovoj zemlji i stvorilo je osnovne pretpostavke za punu nacionalnu ravnopravnost i albanske nacionalnosti u Jugoslaviji.

Viši stepen razvoja socijalizma u Jugoslaviji, tj. uspostavljanje samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa stvaralo je nove mogućnosti za socijalističku odnosno suštinsku afirmaciju albanske nacionalnosti u SFRJ.

Na bazi politike KPJ o nacionalnoj ravnopravnosti, u posleratnom razvitku postignuti su značajni rezultati u društveno-ekonomskim i kulturnom razvitku albanske nacionalnosti i stvorene su unutrašnje kreativne progresivne snage ove nacionalnosti, koje su se borile i danas se bore za punu ravnopravnost i nacionalnu afirmaciju albanske nacionalnosti.

Uprkos svim objektivnim teškoćama i subjektivnim smetnjama unitarističkih, centralističkih i birokratskih snaga, uprkos vrlo niskoj startnoj osnovi albanske nacionalnosti u svim oblastima društvenog života i relativno sporom razvoju u sferi ekonomskog, socijalnog i kulturnog života, albanska nacionalnost je, naročito u poslednjoj deceniji postigla značajne rezultate u svim sferama društvenog razvoja, pre svega, u domenu pravno-političke ravnopravnosti i u kulturnoj afirmaciji.

Drugi deo našeg rada treba da pokaže proces socijalističke nacionalne afirmacije albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, da prikaže ostvarene rezultate i da ukaže na postojeće teškoće i probleme i puteve njihovog rešavanja, kako bi se sagledala buduća perspektiva samoupravne nacionalne afirmacije albanske nacionalnosti.

S obzirom na to da proces socijalističke nacionalne afirmacije albanske nacionalnosti do sada nije naučno istražen i da je to vrlo složeno i kompleksno društveno pitanje, u našem daljem radu zadržaćemo se samo na najglavnijim sferama društvenog razvitka i najvažnijim problemima nacionalne afirmacije ove nacionalnosti u SFRJ.

I ODELJAK: NEKI VAŽNI MOMENTI POSLERATNOG RAZVITKA ALBANSKE NACIONALNOSTI U SFRJ

Posle stvaranja narodne vlasti i likvidiranja kontrarevolucionarnih ostataka u krajevima gde su živeli Albanci u Jugoslaviji, albanska nacionalnost se vrlo aktivno uključila u obnovu i izgradnju zemlje.

U skladu sa socijalnom politikom revolucionarne države i da bi se ispravile greške buržoaske Jugoslavije prema Albancima, zakonom o agrarnoj reformi rešeno je da se obradiva zemlja oduzeta Albancima u toku bivše Jugoslavije obavezno vrati. Istovremeno, oduzimanjem zemlje od posednika preko 25 hektara, stvorene su mogućnosti za dodeljivanje zemlje albanskim bezemljašima. Na ovaj osnovi, radni ljudi albanske nacionalnosti dobili su preko 20.000 hektara zemlje.[1]

Pošto je u toku rata došlo do rušenja kuća naseljenika, Narodni front i narodna vlast preduzeli su sve mere i akcije za njihovu dobrovoljnu osnovu. U ovu akciju aktivno se uključila albanska nacionalnost, pri čemu KPJ nije dozvoljavala ličnu osvetu i materijalni obračun pripadnika srpske i crnogorske nacionalnosti sa pojedinim Albancima koji su učestvovali u rušenju kuća i pljačkanju imovine naseljenika u toku okupacije. Štaviše, svesni naseljenici su se javno odrekli bilo kakvog obračuna sa pojedincima i sve su učinili, sa svoje strane, da sami izgrade svoje domove, što je doprinelo medjunacionalnom uzajamnom poverenju na Kosovu.[2]

Odmah posle oslobodjenja pristupilo se masovnom otvaranju osnovnih škola na Kosovu i srednjih škola po gradovima. Isto tako, prišlo se opismenjavanju albanske nacionalnosti, čijih je 95 % bilo nepismeno. Takodje, delimično je dozvoljeno isticanje albanske zastave, uvedena administracija na albanskom jeziku i proklamovana ravnopravnost albanskog i srpskohrvatskog jezika u radu državnih organa. Stvorene su značajne kulturne institucije na albanskom jeziku: radiostanica na albanskom jeziku, počelo se sa izdavanjem nedeljnog lista „Rilindja" i pet naestodnevnog lista „Fljaka e vlaznimit", osnovana su profesionalna pozorišta na albanskom jeziku u Prištini i Skoplju i počelo se sa organizovanjem izdavačke delatnosti na albanskom jeziku.

U radu organa vlasti i društveno-političkih organizacija, kao i u jedinicama Jugoslovenske armije, došlo je do značajne afirmacije albanskih kadrova. Povećan je prijem članova Komunističke partije i uključivanje albanskih masa u razne društveno-političke organizacije.

Sve ove mere pozitivno su uticale na raspoloženje albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, u čijim redovima je bilo skeptika u pogledu toga šta će se desiti sa Albancima posle povratka Jugoslavije, koji su se bojali odmazde Srba i Crnogoraca. Ovakvom politikom otpala su ovakva skeptična gledanja na novu Jugoslaviju. Isto tako, u praksi su se pokazale lažnim razne tvrdnje reakcionarnih elemenata u okviru albanske nacionalnosti da će komunisti uništiti veru, da će stvoriti kolektivni brak i uvesti hranu na kazanu itd.

Na ovoj osnovi, naglo je rastao ugled KPJ i druga Tita kod albanskih masa, koje su sada i pojedine ekscese i šovinističke postupke po jedinaca iz organa vlasti i vojske tumačili delom četnika infiltriranih u ove organe, tvrdeći da „pravi komunisti" i partizani su najuzorniji ljudi. U to vreme dosta često čula se parola „da voda čista sa izvora izvire, ali da je pojedinci dole mute".

Komunisti i progresivne snage svih nacionalnosti u krajevima gde su živeli Albanci svim snagama su se borile za prevazilaženje protivurečnosti iz vremena bivše Jugoslavije i u toku okupacije, a za bratstvo i jedinstvo svih naroda i za ostvarenje njihove ravnopravnosti. Stalno se insistiralo na zajedničkoj borbi proti okupatora i zajedničkoj perspektivi izgradnje budućeg demokratskog društva.

Pozitivno raspoloženje albanske nacionalnosti došlo je do punog izražaja na izborima 1946. godine, kada su se pripadnici albanske nacionalnosti sa oko 97 % izjasnili za listu Narodnog fronta, za proglašenje Jugoslavije republikom, a protiv monarhije i za stvaranje Federativne Demokratske Republike Jugoslavije. Na ovaj način, albanska nacionalnost se samoopredelila za zajednički život i izgradnju socijalizma u Jugoslaviji sa ostalim narodima i narodnostima ove zemlje.

Albanska nacionalnost i njena omladina vrlo aktivno su se uključili u izvršavanje svih zadataka posleratnog razvitka-pomoć postradalima u ratu, izvršavanju svih obaveza prema državi, otkup, obaveze u radnoj snazi itd., uključivanje u zemljoradničke i seljačke radne zadruge, odlazak na radne akcije Narodne omladine i Narodnog fronta, na kojima su kosovske brigade bile medju najboljima itd.

Jedan od prelomnih momenata u životu albanske nacionalnosti posle oslobodjenja bila je 1946. godina i odnos prema rezoluciji Informbiroa. Mada je albansko rukovodstvo snažno podržalo rezoluciju informbiroa i Staljina, većina pripadnika albanske nacionalnosti i njeno revolucionarno rukovodstvo su vrlo odlučno bili na stranu KPJ i druga Tita.

Značajna revolucionarna mera u okviru albanske nacionalnosti u Jugoslaviji realizovana je kroz akciju skidanja zara i feredža. Na bazi republičkog zakona NR Srbije organizovana je masovna idejno-politička aktivnost svih društveno-političkih organizacija i progresivnih snaga Kosova i albanske nacionalnosti. Mada je ova mera bila vrlo radikalna u odnosu na svest i stare običaje mnogih Albanaca, ipak je dejstvom navedenih progresivnih snaga običaje mnogih Albanaca, ipak je dejstvom navedenih progresivnih snaga uspešno ostvarena bez primene drastičnih administrativnih mera. Realizacija ove akcije stvarala je značajne preduslove za emancipaciju albanske žene, a naročito za zapošljavanje i školovanje albanske ženske omladine i za uključivanje žene u društveno-politički život uopšte.

Uvodjenje radničkog samoupravljanja 1950. godine i upostavljanje samoupravnih odnosa u svim sferama društvenog života 1953. godine, imali su primaran značaj za stvaranje novih uslova za socijalističku nacionalnu afirmaciju albanske nacionalnosti u Jugoslaviji. Stoga je ova nacionalnost podržala politiku KPJ u samoupravnoj orijentaciji.

Inače, treba naglasiti da je najveći deo albanske nacionalnosti odlučno podržao sve krupne revolucionarne korake Saveza komunista Jugoslavije u unutrašnjoj i spoljnoj politici zemlje, i uprkos svojoj nerazvijenosti dao značajan doprinos realizaciji te politike u praksi.

Kada je reč o posleratnom razvitku i položaju albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, treba naglasiti da je KPJ odnosno SKJ imao principijelno ispravan stav o punoj ravnopravnosti albanske nacionalnosti u Jugoslaviji i da su na ovom planu postignuti značajni rezultati, uprkos dejstva centralizma, birokratizma, i velikosrpskih nacionalizama. Medjutim, dejstvom ovih destriktivnih društvenih snaga došlo je do deformacija nacionalne politike Saveza komunista o socijalističkim društvenim odnosima i samoupravljanju a naročito o nacionalnim odnosima. Ove deformacije su naročito bile izražene na Kosovu i u odnose na albansku nacionalnost u Jugoslaviji. Govoreći o ovoj činjenici, Josip Broz Tito je na Devetem kongresu SKJ rekao:

„Još iz vremena prethodne Jugoslavije nasledili smo vrlo teško stanje na Kosovu: opštu ekonomsku i društvenu nerazvijenost i velike nacionalne antagonizme . . ." Nova Jugoslavija je preduzela značajne mere za otklanjanje teškog nasledja i u tom pogledu postigla značajne rezultate na Kosovu „što nikako ne bi smeli da ih potcenjujemo. Ali, u isto vreme, treba da se kritički osvrnemo i upitamo: da li smo u prošlosti griješili? Razume se bilo je grešaka, naročito do Četvrte plenarne sednice CK SKJ. Onda je CK SKJ odlučno osudio dogmatske elemente koji su imali u izvesnom smislu monopol na Kosovu i

Metohiji. Bilo je zapostavljanja interesa albanska narodnosti, samovolje i nedozvoljenih birokratskih postupanja. Mi i danas osećamo posledice toga, ali i nastojimo da ih što pre otklanjamo."[3]

Zalažući se za ubrzaniji razvoj Kosova u odnosu na druge nerazvijene republike, Josip Broz Tito je rekao: „Moramo, dalje, da vidimo šta bi na Kosovu trebalo učiniti" da i tamo razvijamo socijalističke odnose. Stoga je Tito istakao da „nije dovoljno samo propagirati socijalizam, već treba razvijati njegovu ekonomsku osnovu" na Kosovu.[4]

Birokratske i unitarističke snage sa grupom Rankovića na čelu vršile su narušavanje socijalističkih i nacionalnoh odnosa u celoj zemlji. Medjutim, „obim i širina deformacija, kao i krupne zloupotrebe, po svojoj drastičnosti uznemirile su i revoltirale, kako komuniste i gradjane, tako i politička rukovodstva" na Kosovu, jer su ovde bile najdrastičnije.[5]

Idejno-politička osnova deformacija u odnosu na narodnosti uopšte, a naročito prema albanskoj nacionalnosti na Kosovu, bila je razvijanje nepoverenje prema narodnostima. Tako se u jednom udžbeniku škole za unutrašnje poslove SFRJ u vezi s tim kaže: „Nacionalne manjine u našoj zemlji. Kada je razvijen nacionalni elemenat i kada je jak pa su kao takvi pripadnici manjina često spremni da rade za obaveštajnu službu matične nacije. To je jedna od ozbiljnih korisnika baza za stvaranje agenture. Oni su naši državljani, pa prema tome imaju sva prava naših gradjana, da služe u vojski, da budu državni službenici i narodni poslanici, pa mogu direktno sa tih pozicija prikupljati podatke." Stoga se u udžbeniku preporučuje budnost prema nacionalnim manjinama.[6]

U ovom smislu se u dokumentu Pokrajinskog komiteta SK Kosova i Metohije kaže da „najteža je deformacija, ona koja je zadirala u naše nacionalne odnose. To je koncepcija državne bezbednosti o narodnostima, kao nesigurnom i prema socijalističkoj Jugoslaviji nelojalnom elementu. Na toj osnovi gradjen je poseban odnos prema njima."[7]

U skladu sa politikom nepoverenja prema albanskoj narodnosti „mnogi kadrovi državne bezbednosti pod uticajem takve linije svog rukovodstva, a i sami opterećeni nacionalističkim predrasudama su bilo kroz akcije državne bezbednosti ili kafansko-kuloatorsku delatnost razvijali sistematsko nepoverenje prema Šiptarima, a posebno prema kadrovima iz redova Šiptara".[8] U izveštaju saveznog javnog tužioca o deformacijama kaže se da je Svetislav Stefanović lično naložio „ozvučenje stanova nekih funkcionera – pripadnika šiptarske narodnosti"[9] Isto tako, „Prema velikom broju političkih kadrova, posebno kadrova šiptarske narodnosti, primenjivane su mere praćenja, obradjivanja i podmetanja negativnih činjenica . . . Ovo se pokazalo, na primeru prizrenskog procesa, na pitanju dosijea za političke kadrove u praćenju partijskih funkcionera, u prisluškivanju i sumnjičenju političkih kadrova". Posebno nepoverenje se razvijalo prema kadrovima političkim funkcionerima iz Djakovice, koji su kao revolucionari došli iz Albanije 1941. godine.[10]

Nepoverenje prema albanskoj nacionalnosti i tvrdnja o njenoj nelojalnosti trebalo je da potvrdi tezu o „ugroženosti Kosova i Metohije i da potvrdi već formirane ocene u državnoj bezbednosti Federacije i Republike o nacionalnim manjinama, a posebno šiptarskoj i da opravda izuzetan odnos organa državne bezbednosti prema stanovništvu Kosova i Metohije.[11]

Nepoverjenje i „mere i akcije državne bezbednosti protiv Pripadnika šiptarske i turske narodnosti ulivale su kod ovog dela stanovništva uverenje o njihovoj neravnopravnosti prema drugim narodima", podgrejavale su nacionalističke i iredentističke tendencije u albanskoj nacionalnosti, protiv čega su se albanski komunisti pod vrlo teškim uslovima dosledno borili.[12]

S druge strane, navedeno nepoverenje prema Albancima i deformacije u odnosu prema njima, srpski nacionalisti su pred srpskim i crnogorskim masama objašnjavali „kao narodnu zaštitu srpskog i crnogorskog življa na Kosovu i Metohiji", insistirajući kod ovih masa na njihovoj državotvornosti i dužnosti da čuvaju Kosovo od Albanaca. Na ovoj liniji su organi državne bezbednosti objašnjavali ekonomsku migraciju Srba sa Kosova kao posledicu pritiska Albanaca koji su u to vreme faktički doživeli veliki pritisak ovih organa.[13] U ovom smislu je potcenjivan velikosrpski nacionalizam i hiper-trofiran albanski nacionalizam.[14] Stoga se u dokumentu Pokrajinskog komiteta Saveza komunista kaže: „U dosadašnjoj aktivnosti, iako je stalno ukazivano na opasnost od velikosrpskog šovinizma, borba protiv tog šovinizma nije bila efikasna."[15]

Nepoverenje prema pripadnicima albanske nacionalnosti posebno je izraženo u vezi sa prijemom u diplomatsku službu, u državnu bezbednost i za oficire Jugoslovanske armije.[16] Štaviše, Jugoslovenskoj armiji upućeno je pismo u ime CK SK Jugoslavije, koje je potpisao Ranković, da Albance ne treba primati za oficire JNA.[17]

Organi državne bezbednosti na Kosovu primenjivali su raznovrsne metode pritiska, insinuacije i insceniranja lažnih optužbi i stvaranja veštačkih tajnih političkih organizacija na štetu Albanaca. Ukazujući na ovu činjenicu, u navedenom dokumentu Pokrajinskog komiteta Saveza komunista se kaže: „Činjenica je da je bilo insceniranja neprijateljskog delovanja pojedinaca i grupa, koje je bilo upereno protiv kadrova na istaknutim funkcijama, protiv partijskih radnika i protiv jednog broja gradjana."[18]

Na Sedmom plenumu PK Saveza komunista Kosovo i Metohije, 1966. godine, navedeni su brojni primeri insceniranja lažnih neprijateljskih organizacija. Tako, naprimer, u selu Lugadjije veštačkim putem stvorena je iredentistička albanska organizacija i na toj osnovi uhapšeno 30 lica, koja su posle velike torture puštena iz zatvora kao nevini. Isto tako, bila je opšta pojava i praksa da su na dan albanskog nacionalnog praznika 28. novembra organi državne bezbednosti noću isticali albanske zastave na javnim mestima, da bi sutradan hapsili nevine Albance.[19]

Organi državne bezbednosti su na misteriozan način, bez sudjenja likvidirali jedan broj zatvorenika pripadnika albanske nacionalnosti. U vezi s tim, u navedenom dokumentu Pokrajinskog komiteta se kaže: „Jedna od najkrupnijih deformacija, koja je bila prisutna kod pojedinih organa bezbednosti, jeste ubistvo jednog broja gradjana, kojega su oni posredno ili neposredno izvršili."[20] Iako su ti zločini obelodanjeni „prema učiniocima istih zločina niti su preduzimane mere gonjenja već su stvari zabašurene, a porodicama je onemogućeno da pokrenu istragu."[21]

Organi državne bezbednosti su u vršenju ovih nezakonitih radnji zloupotrebljavali pojedine organe sudova, tužilaštava i lekare. Upravo „služba državne bezbednosti imala je negativnog uticaja na pojedine ljude iz sudova, tužilaštava i lekare" u vršenju njihovih funkcija. To je učinjeno radi

„podmetanja lažnih svedoka, dokumenata i sličnog". Bilo je slučajeva da su lekari davali lažne izjave da su neki zatvorenici, koji su ubijeni od strane organa državne bezbednosti, navodno umrli prirodnom smrću.[22]

Prema pripadnicima albanske narodnosti „tuča i razni drugi vidovi fizičkog zlostavljanja ljudi, bili su izgleda uobičajeni sastavni deo načina delovanja službe. Ove drastične metode imale su za cilj iznudjavanje lažnih izjava i drugih dokazivanja nekog procesa unapred konstruisanog. Zbog toga su nastupile neretko trajne fizičke i psihičke posledice gradjana . . . Razume se, da su posle zlostavljanja dolazile pretnje da sve to ostane u anonimnosti."[23]

U svojoj delatnosti „državna bezbednost je svoje saradnike angažovala često iz redova najproblematičnijih i najkompromitovanijih gradjana. Oni su bili naoružani i pod zastavom državne bezbednosti na terenu su se ponašali kabadahijski, maltretirali ljude i dobrim delom su doprineli da se gubi ugled i poverenje državne bezbednosti."[24] Organi državne bezbednosti su svoje saradnike forsirali u partijskim rukovodstvima i organima vlasti. Ovi ljudi su bili najpoverljiviji u ovim forumima. Bilo je slučajeva da su komunisti i rukovodioci saslušavani od strane državne bezbednosti zbog svoje diskusije ili izraženog mišljenja u partijskim organizacijama ili svoje diskusije ili izraženog mišljenja u partijskim organizacijama ili organima vlasti i samoupravljanja.

Organi državne bezbednosti su vršili i druge nezakonite radnje. Oni su bez zakonskog ovlašćenja vršili „nedozvoljenju cenzuru pošte gradjana koja pristiže iz inostranstva ili se tamo šalje . . . Osim cenzure pošte, služba državne bezbednosti je organizovala i službu prisluškivanja ljudi". Ona je svojim sumnjama zahvatila ogroman broj gradjana na Kosovu, a naročito pripadnike albanske nacionalnosti.[26]

Mada su deformacije u medjunacionalnim odnosima i nepoverenje prema albanskoj nacionalnosti u Jugoslaviji postepeno nastajali od kraja 1943. godine, izraženim u navedenim dilemama i idejno-političkim nedoslednostima, prilikom pokušaja ukidanja autonomije Kosova, zabrane albanske zastave, zapostavljanja albanskog jezika i administracije u službenom životu, ipak su ove deformacije bile redje i više simptomatične. Najkrupnije deformacije državne bezbednosti i birokratskih snaga koje su teško narušile medjunacionalne odnose na Kosovu i onemogućile stvaranje pune nacionalne ravnopravnosti albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, izvršene su u periodu od 1950. do 1957. godine. U ovom periodu uočljive su dve tendencije i dva različita odnosa, dveju vrsta društvenih snaga u Jugoslaviji, s jedne strane, internacionalističkih i samoupravnih, a s druge, unitarističkih, centralističkih, etatističkih i velikosrpskih, prema albanskoj nacionalnosti u Jugoslaviji. Upravo „Analiza deformacija državne bezbednosti razotkrila je da je pored politike Saveza komunista bazirane na lenjinističkim principima Programa Saveza komunista Jugoslavije i Ustava SFRJ, koju su sprovodile i ostvarivale organizacije Saveza komunista i druge socijalističke snage, postojala i druga politika frakcionaške grupe Ranković–Stefanović i rukovodstva državne bezbednosti, bazirane na velikodržavnim, hegemonističkim i velikosrpskim, u suštini birokratsko-staljinističkim pozicijama".[27]

Mada su eksponenti antialbanske politike bili organi državne bezbednosti u navedenom periodu, s obzirom na veliki uticaj koji je imao Ranković u Partiji i državi, u sprovodjenju ove politike zloupotrebljeni su i drugi organi našega društva. U navedenom periodu realizovane su sledeće konkretne deformacije u odnosu na ravnopravnost albanske nacionalnosti u Jugoslaviji:

1. Najdrastičnija mera obračuna velikosrpskih elemenata sa albanskim življem bila je tzv. akcija sakupljanja oružja, koja je trajala tri do četiri meseca, zimi 1956. godine, kada je premlaćeno oko 30 hiljada Albanaca. Od ove torture, umrlo je preko sto lica. O tome se u navedenom dokumentu Pokrajinskog komiteta kaže: „Najteža deformacija i najteže političke posledice imala je akcij za sakupljanje oružja koja je pripremana ranije, a izvedena u zimu 1956. godine ... Metodi kojima je akcija sprovedena prelazili su sve okvire ustavnih i zakonskih prava gradjana i prava organa. Primenjeno je maltretiranje od šamaranja do drastičkih mera mučenja, pa i fizičke likvidacije, trajnog onesposobljavanja, ubistva itd.". Stoga je Savez komunista najodlučnije osudjivao „Šovinistički cilj akcije i brutalnost metoda koje su sprovedene".[28]

Ova akcija bila je slična onima koje su izvršene u Sovjetskom Savezu posle revolucije još u vreme života Lenjina, dok je on bio bolestan. Informisan da su Staljin i Ordžonikizde vršili masovan teror u nekim krajevima zemlje, Lenjin je izjavio: „Ako je stvar došla dotle da se Ordžonikidze zatrčao do primene fizičkog nasilja, onda mogu zamisliti u kakvo smo blato upali". Isto tako, Lenjin je oštro kritikovao teror Staljina u Gruziji u navodnoj borbi protiv gruzijskog buržoaskog nacionalizma.

Državna bezbednost je pravdala veliki teror nad albanskim življem izmišljanjem laži o opasnosti od predstojećeg albanskog ustanka na Kosovu.[30] Interesantno je da su ovakve laži izmišljali i vladajući krugovi buržoaske Jugoslavije uvek kada su organizovali masovne akcije terora nad albanskim stanovništvom, u čemu su ih birokratske snage imitirale. Medjutim, da se nije radilo o sakupljanju oružja od Albanaca, koji su navodno pripremali ustanak, potvrdila je činjenica da je navedenom akcijom sakupljeno oko 20.000 pušaka i pištolja, a da je odmah posle akcije dodeljeno ponovo Albancima, ali sada najgorem ološu u krilu albanskog naroda, preko 15.000 pušaka i pištolja.[31]

2. Sledeća drastična deformacija u odnosu na albansku nacionalnost je bio „Prizrenski proces". Organi državne bezbednosti su inscenirali ovaj lažni proces sa ciljem da likvidiraju najrevolucionarnije snage i najodgovornije kadrove u okviru albanske nacionalnosti, prikazujučih špijunima stranih država.[32] Medjutim, intervencijom internacionalističkih snaga u Centralnom komitetu Saveza komunista Srbije i CK SK Jugoslavije ovaj, tipično staljinistički metod masovnog likvidiranja kadrova je onemogućen.[33] Izveštaj Pokrajinske državne komisije o deformacijama pokazao je da je ovaj proces od početka do kraja bio insceniran.[34]

3. Jedan od oblika teških deformacija u odnosu na položaj albanske nacionalnosti bio je i pritisak radi izjašnjavanja za tursku narodnost i za iseljavanje na Tursku, o čemu će naknadno biti reči.[35]

4. Isto tako, jedan od oblika narušavanja nacionalne politike Saveza komunista Jugoslavije bio je totalno nepoverenje i potiskivanje albanske inteligencije i albanske nacionalne kulture. Od strane organa državne bezbednosti „veliki broj intelektualaca i prosvetnih radnika je osumnjičen. Bilo je slučajeva podmetanja literature iz Albanije od strane organa državne bezbednosti i provokativnih radnji radi provere lojalnosti" intelektualaca. Veći broj novinara, književnika albanske narodnosti je sumnjičen kao nelojalan i antisocijalistički elemenat. „Listovi i časopisi, posebno „Rilindja" do detalja su praćeni i u njima lovljene greške i svaka greška je tumačena kao da ima neprijateljsku pozadinu". U duhu ignorisanja albanske nacionalne kulture i

folklora došlo je do ukidanja Instituta za albanologiju, do rasformiranja profesionalnog folklornog ansambla i do zapostavljanja profesionalnog pozorišta na albanskom jeziku. Isto tako, vršen je pritisak i onemogućena nastava iz albanske istorije i iz jezika i književnosti albanske narodnosti.[36]

5. Nepoverenje prema albanskoj nacionalnosti i stanovništvu Kosova reperkutovalo se i na privredni razvoj Pokrajine. Poznata je činjenica da je Kosovo u periodu od 1948. do 1958. godine ostvarilo stopu privrednog rasta od svega 1,7 %, mada je ova Pokrajina bila najzaostalija u zemlji, dok je Jugoslavija u ovom periodu ostvarila stopu rasta od oko 8 %. U vezi sa ovom pojavom, Oblasni komitet Saveza komunista Kosova se u dva maha pismom obratio Centralnom komitetu Saveza komunista Srbije, ali od rukovodstva ove Republike nije bilo dovoljno razumevanja za privredne probleme Kosova.[37] Velike nepravde prema seljacima i pripadnicima albanske nacionalnosti nastale su i u vezi sa tretiranjem pitanja samovlasnog zauzeća i prilikom stvaranja zemljišnih kompleksa za društveno poljoprivredna gazdinstva.[38]

Inače, organi bezbednosti su isticali da se na Kosovu ne može sprovoditi socijalistička demokratija i samoupravljanje, pa se tražilo da se i o nacionalnom pitanju ne govori na fakultetu, objašnjavajući ove izuzetke navodno specifičnim okolnostima na Kosovu i nelojalnošću albanske nacionalnosti u ovoj Pokrajini.[39]

Uzroci mnogobrojnih deformacija prema albanskoj nacionalnosti u Jugoslaviji bili su uslovljeni mnogobrojnim i složenim okolnostima. Govoreći o tim uzrocima, Dobrivoje Radosavljević „Bobi" je na sednici Izvršnog komiteta CK Saveza Komunista Srbije i Sekretarijata PK SK Kosova i Metohije ukazao na dileme koje su nastale u toku rata o pitanju Kosova i albanske nacionalnosti, na negativan uticaj centralizma i birokratizma na medjunacionalne odnose na Kosovu i na ulogu hegemonizma i velikosrpskog šovinizma na pritisak na albansku nacionalnost. Realizacija ovakve politike, prema mišljenju Radosavljevića, bila je olakšana objektivnim položajem Kosova, njegovim krupnim problemima i pomanjkanjem potrebnih političkih i stručnih kadrova. Nedovoljna borba protiv srpskog nacionalizma najnegativnije se prema njegovom mišljenju, odrazila u odnosu na Kosovo i albansku nacionalnost.[40]

Radosavljević je takodje ukazao na uticaj negativnih i neadekvatnih ocena u razvoju NOB na Kosovu i o učešću albanske nacionalnosti u socijalističkoj revoluciji. Velikosrpska shvatanja o srpskom Kosovu, insistiranje samo na srpskim kulturnim spomenicima, davanje većinom srpskih imena mestima, ulicama, preduzećima itd. vodilo je ka srbizaciji Kosova. Iseljavanje za Tursku i diskriminacija u pogledu povratka Albanaca iz Turske, i opšte nepoverenje birokratskih snaga prema albanskoj nacionalnosti u celini i intelegenciji posebno, vodilo je obespravljenju albanske nacionalnosti na Kosovu.[41]

Posebna ilirska etnička specifičnost Albanaca, prema mišljenju Radosavljevića, i brojnog albanske nacionalnosti bili su veliki problem za birokratske i unitarističke snage u Jugoslaviji i jedan od uzroka posebnog pritiska na albansku nacionalnost u Jugoslaviji.[42]

Na ovom sastanku je i Milija Kovačević vrlo objektivno ukazao na uzroke koji su doveli do deformacija u medjunacionalnim odnosima na Kosovu. On je posebno ukazao na izvesno nepoverenje medju članovima Oblasnog komiteta iz redova Srba i Crnogoraca i Albanaca još od donošenja Rezolucije Prvog zasedanja Oblasnog narodnog odbora, oko samoopredeljenja, zatim oko

isticanja albanske zastave, oko pripreme prizrenskog procesa, akcije sakupljanja oružja, odnosa prma albanskoj inteligenciji itd. tražeći da se o ovim pitanjima bar sada zauzmu zajednički i principijelni stavovi.[43]

Na Četvrtom plemenu CK SK Jugoslavije najodlučnije su osudjene navedene deformacije državne borbenosti i birokratskih snaga u odnosu na Kosovo i albansku nacionalnost. Isto tako, „Šesti plenum CK SK Srbije svojom principijelnošću, otvorenim i odlučnim obračunom sa frakcionaškom grupom Ranković Stefanović i posebno doslednom i jasnom kritikom svega što smeta pravilnom rešavanju medjunacionalnih odnosa i energičnom osudom velikosrpskog šovinizma, stvorio je povoljnu klimu medju komunistima i gradjanima Kosova i Metohije da u svojoj kući na svim nivoima i u svim sredinama društveno-političkog života povedu odlučnu borbu za dalje razvijanje bratstva i jedinstva".[44]

Odluke Brionske sednice i stav Šeste sednice Centralnog komiteta Srbije ulivali su uverenje kod progresvinih snaga albanske nacionalnosti ne samo da se neće ponavljati ranije deformacije, već da će se stvoriti svi uslovi za ostvarenje pune ravnopravnosti albanske nacionalnosti u Jugoslaviji. Na ovoj osnovi je kod pripadnika albanske nacionalnosti posle Četvrtog plenuma došlo do velikog olakšanja.

Posle Brionske sednice CK SK Jugoslavije 1966. godine, preduzete su vrlo radikalne i dalekosežne mere u pogledu obezbedjenja ravnopravnosti albanskoj nacionalnosti u Jugoslaviji i za punu afirmaciju Pokrajine Kosova u okviru jugoslovenske federacije. Od mera i odluka koje su preduzete na ovom planu, posebno navodimo sledeće:

1. Došlo je do pune afirmacije Autonomne Pokrajine Kosova u jugoslovenskoj federaciji i preko nje i do afirmacije albanske nacionalnosti u Jugoslaviji.

2. Pokrajinski komitet SK doneo je zaključke o poboljšanju nacionalne strukture zaposlenih i u tom duhu je poslednjih godina povećano učešće albanske nacionalnosti u ukupnom broju zaposlenih za 4 %. Medjutim, zbog malog broja zaposlenih u Pokrajini poslednjih godina došlo je do apsolutnog pogršanja procenta zaposlenosti albanskog stanovništva, tako da je 1966. godine bio zaposlen svaki 16-ti Albanac, dok je 1972. godine bio zaposlen svaki devetnaesti Albanac. Kod Srba i Crnogoraca, iako je procenat učešća u zaposlenosti u Pokrajini opao, apsolutni stepen zaposlenosti nije pogoršan.

3. Isto tako, Pokrajinski komitet SK Kosova doneo je zaključke o ravnopravnosti jezika a Pokrajinska skupština na bazi Ustavnog zakona donela je Zakon o ravnopravnosti jezika u Pokrajini. Na bazi ovih dokumenata, došlo je do poboljšanja primene albanskog jezika u administraciji i javnom i političkom životu. Na nivou Republike Srbije i Federacije garantovana je ravnopravna upotreba albanskog jezika i objavljivanje svih važnih dokumenata na ovom jeziku.

4. Ustavni zakon Pokrajine sankcionisao je pravo isticanja albanske zastave, čime je ostvarena vekovna težnja pripadnika albanske nacionalnosti da i njihova zastava bude ravnopravna u Jugoslaviji. Isto tako, Ustav SR Makedonije, poslednjim izmenama, garantuje slobodu isticanja albanske zastave.

5. Predsedništvo Saveza komunista Jugoslavije a zatim i drugi organi Federacije i republike Srbije razmotrili su problem ubrzanog razvitka Kosova i odlučeno je da se Kosovu da poseban tretman u okviru nerazvijenih područja.

Društvenim planom SFRJ 1970–1975. godine garantuje se najbrža stopa rasta Kosova u odnosu na druga nerazvijena područja u Jugoslaviji.

6. Postignuti su značajni rezultati u razvoju kulture i prosvete na albanskom jeziku i stvoren je Prištinski univerzitet sa nastavom i na albanskom jeziku. Na ovom Univerzitetu već sada studira oko 13.000 studenata, od kojih oko 8.000 Albanaca.

7. Došlo je do značajne afirmacije istorije, književnosti, umetnosti i nacionalne kulture albanske nacionalnosti. U duhu razvijanja ove kulture, stvorene su nove kulturne institucije i naučne ustanove, kao što su Albanološki institut, Zavod za istoriju, Preduzeće „Kosovo–film" itd.

8. Poslednjih godina 30 do 40 hiljada pripadnika albanske nacionalnosti zaposleno je u zemlji i inostranstvu, pa je došlo do izvesnog olakšanja u socijalnim prilikama ove nacionalnosti i do poboljšanja životnog standarda gradjana. Naročito veliki značaj u ovom pogledu ima zaposlenje preko 20.000 Albanaca u zapadnoj Evropi.

9. Uopšte, došlo je do psihološkog i pravno-političkog osećanja slobode i ravnopravnosti pripadnika albanske nacionalnosti u Jugoslaviji. Ovakvom osećanju doprineli su i promena imena Šiptar i Albanac i Kosova i Metohije u Kosovo, naziv Autonomne Pokrajine Kosova socijalističkom i donošenje Ustavnog zakona umesto ranijeg Statuta.

10. I, na kraju, poboljšanje jugoslovensko-albanskih državnih odnosa i uspostavljanje saradnje izmedju kulturnih i naučnih institucija sa Kosova i onih u Albaniji, ne samo da imaju opšti pozitivan odjek kod pripadnika albanske nacionalnosti, već znače i stvaranje uslova za plodnu saradnju izmedju dva dela albanske nacije i za korišćenje njihovih progresivnih ostvarenja za ubrzani socijalistički razvitak, a naročito za nacionalnu afirmaciju albanske nacionalnosti u Jugoslaviji.

Sve ove i druge mere su vrlo pozitivno uticale na dobro raspoloženje albanske nacionalnosti u Jugoslaviji prema Savezu komunista Jugoslavije, prema našem samoupravnom društvu i ličnosti druga Tita, kao i na odlučnost progresivnih snaga albanske nacionalnosti da se bore za razvoj samoupravne socijalističke federativne Jugoslavije – zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti.

OPOMBE:

I DEO, III ODELJAK.
Položaj albanske nacionalnosti u toku II svetskog rata i učešće albanske nacionalnosti u socialističkoj revoluciji"

1. Ali Hadri, „Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945 god." R. D. odbranjen na Filozofskom fakultetu u Prištini 1970 god. st. 64
2. Ibid, st. 73.
3. Iskazi mnogih učesnika u ovim dogadjajima dobijeni pomoću intervjua autora.
4. Ali Hadri, ibid, st. 72–73.
5. Iskazi mnogih učesnika u navedenim zbivanjima iz Vučitrna i Podujeva intervjui autora.
6. Ali Hadri, ibid, st. 74.
7. Ibid. st. 75.

8. „Zbornik dokumenata i podataka o NOB jugoslovenskih naroda, tom I, borbe na Kosovu 1941–1944 god." Beograd 1969 god. st. 55.
9. Ali Hadri, ibid, st. 78–79.
10. Ibid, st. 87.
11. AKMO Zavod za statistiku „Statistički godišnjak AKM Oblasti 1953 god." Priština 1955. god. st. 22.
12. Ali Hadri, ibid, st. 82–84.
13. Koća Jončić, citirano st. 228.
14. Ibid, st. 128.
15. Ibid, st. 82, 88.
16. Svetozar Vukmanović, „Revolucija koja teče", Beograd 1971 god. kn. I st. 338.
17. Ali Hadri, ibid, st. 88 i 90.
18. Ibid, st. 106–111.
19. Činjenice su utvrdjene na bazi naših empiriskih istraživanja.
20. Ibid.
21. Ali Hadri, ibid, st. 93.
22. Kao fusnota 8, st. 548 i 570.
23. Ali Hadri, ibid, st. 279.
24. Ibid, st. 286.
25. Ibid, st. 355.
26. Ibid, st. 103–104.
27. Ibid, kao fusnota 8, st. 77.
28. Ali Hadri, ibid, st. 286.
29. Kao fusnota 8, st. 50.
30. Ibid, st. 113.
31. Ibid, st. 127.
32. Ibid, st. 54.
33. Ibid, st. 528.
34. Ibid, st. 547.
35. Ali Hadri, ibid, st. 96, 106, 113.
36. Kao fusnota 8, st. 415.
37. Institut za medjunarodni radnički pokret, dokument br. 1695.
38. Fadilj Hodža, „Perparimi" br. 7–8, Priština 1061 god. st. 453.
39. Ali Hadri, ibid, st. 318, 319 i 320.
40. Kao fusnota 8, st. 20.
41. Ibid, st. 76–77.
42. Ibid, st. 505.
43. Ibid, st. 594.
44. Ibid, st. 59, 60 i 180.
45. Ibid, st. 81.
46. Ibid, st. 91.
47. Ibid, st. 92, 112 i 113.
48. Ibid, st. 174.
49. Ibid, st. 243.
50. Ibid, st. 247–248.
51. Ibid, st. 269.
52. Ibid, st. 311–312.
53. Ibid, st. 547–548, 550, 595, 648.
54. Ali Hadri, ibid, st. 77–78 i kao fusnota 8, st. 314.
55. Kao fusnota 8, st. 58.
56. Javna afera na Kosovu u vezi sa otkrivanjem kontrabande, oko uveza par vugona pirinča iz Srbije, od strane veletrgovca i političara Iliaz Aguša na bazi saradnje sa Nedićevcima.
57. Ali Hadri, ibid, st. 115 i 222.
58. Ibid, st. 119.
59. Ibid, st. 94–95.
60. Ibid, st. 266.
61. „Historia e Partise se punes se Shqiperise", Tirane 1968. 734 i 266.
62. Ali Hadri, ibid, st. 288–289.
63. Ibid, st. 289–292.

64. Ibid, st. 124 i 111.
65. Kao fusnota 8 st. 61.
66. Ali Hadri, ibid, st. 258–259.
67. Ibid, st. 260.
68. Ibid, st. 260–264.
69. Ibid, st. 295.
70. Mark Krasnići „Savremene društveno–ekonomske promene na Kosovo i Metohiji" Priština 1963 god. st. 33–34.
71. Kao fusnota 8, st. 253.
72. Ali Hadri, ibid, st. 295–296.
73. Kao fusnota 8, st. 369.
74. Ibid, st. 536.
75. Ibid, st. 668 i 670.
76. Ibid, st. 21.
77. Ali Hadri, ibid, st. 125.
78. Kao fusnota 6, st. 514.
79. Ovaj dogadjaj je poznat autoru, jer se desio u njegovom rodnom mestu i sam je učestvovao u njemu.
80. Kao fusnota 8, st. 351, i Ali Hadri, ibid, st. 127.
81. Kao fusnota 8, st. 247 i 647.
82. Ibid, st. 162 – 163.
83. Ibid, st. 254 i 454.
84. Ibid, st. 693.
85. Ali Hadri, ibid, st. 287.
86. Ibid, st. 286.
87. Kao fusnota 8, st. 536, 537 i 155.
88. Ali Hadri, ibid, st. 287.
89. Ibid, st. 411.
90. Kao fusnota 8, st. 153.
91. Ibid, st. 243.
92. Ibid, st. 536–537.
93. Ibid, st. 38 i 55.
94. Ibid, st. 94, 112–113, 158.
95. Ibid, st. 38.
96. Ibid, st. 56 i 62.
97. Ibid, st. 19.
98. Ibid, st. 103.
99. Ibid, st. 201.
100. Ibid, st. 648–649.
101. Ibid, st. 154.
102. Ibid, st. 732.
103. Istoriski arhiv KPJ, „Kongresi i zemaljske konferencije 1919 – 1937 god." tom II kn. 9 i 112.
104. Fadilj Hodža, „Perparimi", br. 7–8 Priština, 1961 god. st. 453.
105. Ali Hadri, ibid, st. 134.
106. Ibid, st. 139.
107. Ibid, st. 140.
108. Ibid, st. 303.
109. Ibid, st. 311.
110. Podaci su utvrdjeni na bazi razgovora sa Selim Selimom članom KPJ u Preševu od 1939 god. i članom MK KPJ Preševa od 1942 god. i Djemiš Binom članom KPJ 1942 god. i rukovodiocem SKOJ-a u Preševu.
111. Ibid.
112. Razgovor sa sekretarom JK KPJ Ulcinja Ruselbegovićem.
113. Ali Hadri, ibid, st. 176.
114. Ibid, st. 178.
115. Ibid, st. 181.
116. Ibid, st. 186.
117. Kao fusnota 8, st. 47.
118. Ibid, st. 63.

119. Ibid, st. 441.
120. Istoriski arhiv KPJ „Kongresi i zemaljske konferencije 1919 1937 god." tom II kn. 9 st. 112.
121. Ibid.
122. Stoneje Aksić „Položaj autonomnih jedinica u ustavnom sistemu Socialističke Federativne Jugoslavije, sa posebnim osvrtom na položaj i razvoj autonomne pokrajine Kosova i Metohije" Priština, 1965 god. st. 22.
123. Arhiv PK SK Kosova dokument st. 117.
124. Ali Hadri, ibid, st. 210.
125. Arhiv PK SK Kosova dokument 172.
126. Ali Hadri, ibid, st. 371–373.
127. Knjiga „Kosovo i Metohija 1943–1953 god." Priština 1953.
128. Ali Hadri, ibid, st. 383.
129. Ibid, st. 401.
130. Podaci su utvrdjeni na bazi dokumentacije u opštinskom komitetu SKM u Debru i razgovora sa drugovima Jašar Halilom član KPJ od 1941 god. i Sado Homom članom KPJ od 1942 god. i kao fusnota 110.
131. Ali Hadri, st. 212–216.
132. Ibid, st. 216.
133. Kao fusnota 8, st. 53, 69 i 167.
134. Fadilj Hodž „Perparimi" br. 7–8 Priština 1961 god. st. 466.
135. Kao fusnota 8, st. 158 i Ali Hadri, ibid, st. 218.
136. Ali Šukrija, „Perparimi", br. 9 Priština 1961 god. st. 574 i Ali Hadri, ibid, st. 232.
137. Ali Hadri, ibid, st. 230.
138. Ibid, st. 135.
139. Ibid, st. 237.
140. Ibid, st. 230.
141. Ibid, st. 236.
142. Ibid, st. 237.
143. Ibid, st. 239.
144. Ibid, st. 230–231.
145. Ibid, st. 231.
146. Ibid, st. 341.
147. Ibid, st. 380.
148. Ibid, st. 351.
149. Ibid.
150. Ibid, st. 357.
151. Ibid, st. 343 i 349.
152. Ibid, st. 344.
153. Ibid, st. 346.
154. Ibid.
155. Kao fusnota 8, st. 658.
156. Ibid, st. 673.
157. Ibid, st. 425 i 431.
158. Ibid, st. 528.
159. Ibid, st. 530 i 55.
160. Ali Hadri, ibid, st. 345, 347 i 348.
161. Kao fusnota 8, st. 559.
162. Ali Hadri, ibid, st. 347.
163. Ibid, st. 347.
164. Ibid, st. 346–347.
165. Ibid.
166. Ali Hadri, ibid, st. 347.
167. Ibid.
168. Ibid.
169. Ibid.
170. Ibid.
171. Ibid.
172. Ibid, st. 220 i 224.

173. Pismo Svetozara Vukmanovića – Tempa drugu Titu, Institut za medjunarodni radnički pokret, Beograd, dokument 1962, V, 1–42/43/.
174. Ali Hadri, ibid. st. 359.
175. Ibid, st. 361–362.
176. Medju oslobodiocima Trsta bili su medju prvima i pripadnici albanske nacionalnosti.
177. Lutvi Rusi, „Jehona", Skopje 1963 god. st. 715.
178. Kao fusnota 130.
179. Kao fusnota 110.
180. Ali Hadri, ibid, st. 363.
181. Ibid.
182. Ibid.
183. Ibid, st. 364.
184. Ibid, st. 363 i telegrami Miladina Popovića CK KPJ i drugu Titu o greškama koje su činjene prema Albancima na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji, u kojima se traži uzimanje na odgovornost onih koji greše.
185. Ali Hadri, ibid, st. 366 i sećanje autora, koji je tada bio sekretar SK SKOJ-a i SK KPJ u Uroševcu.
186. Kao fusnota 8, st. 157 i 191 i pismo J. B. Tita Svetozaru Vukmanoviću u vezi sa parolom o nezavisnoj Makedoniji, Medjunarodni radnički pokret u Beogradu, dok. br. 1976 – I – 3/43 i proglasi NOP u Sloveniji i Hrvatskoj krajem 1942 i početkom 1943 god.
187. Svetozar Vukmanović – Tempo, „Revolucija koja teče" Beograd 1971 god. kn. I st. 341.
188. Kao fusnota 8, st. 37.
189. Ibid, st. 175.
190. Gazmend Zajmi, „Ravnopravnost jezika u socialističkoj autonomnoj pokrajini Kosova," magistarski rad odbranjen u pravnom fakultetu u Beogradu 1971 st. 12.
191. Proglas glavnog štaba NOV i POJ 1943 god. arhiv PK SK Kosova, dokument br. 940.
192. Kao fusnota 8, st. 517.
193. Ibid, st. 260 i 315.
194. Članak Pavla Jovičevića, 1944 god. i kao fusnota 8, st. 575–579 i 723, i „Perparimi" br. 4, Priština 1971 god. st. 274.
195. Kao fusnota 8, st. 482.
196. Ibid, st. 723.
197. Ibid, st. 618.
198. Ibid, st. 720.
199. Svetozar Vukmanović, ibid, st. 313.
200. Kao fusnota 8, st. 269.
201. Lutvi Rusi „Jehona", Skopje 1963 god. st. 705–714.
202. Ibid, st. 715 i kao fusnota 130.
203. Lutvi Rusi, „Jehona", Skopje 1963 god. st. 715–718.
204. Ibid, st. 716–722.
205. Kao fusnota 130.
206. Lutvi Rusi, ibid, st. 726.
207. Ibid, st. 729.
208. Ibid, st. 733.
209. Kao fusnota 130.
210. Podaci su uzeti u Sreskom odboru Saveza Boraca u Ohridu i OO Saveza Boraca u Debru.
211. Kao fusnota 110.
212. Ibid.
213. Iskazi Katarine Patrnogić „Cice", narodnog heroja i komesara bataljona „Kosovskog odreda" koji se kretao u Predelima Preševa.

I DEO, II ODELJAK
„DRUŠTVENO EKONOMSKIH POLOŽAJ ALBANSKE NACIONALNOSTI U BURŽOARSKOJ JUGOSLAVIJI"

1. Istoriski arhiv KPJ, I, II „Kongresi i zemalske konferencije 1919 – 1937 godine", st. 68

2. J. B. Tito, „Nacionalno pitanje u svetlosti NOB", „Naprijed" Zagreb 1945 god. st. 5
3. J. B. Tito, „Temelji demokratije novoga tipa", „Crvena zastava", Beograd 1948 god. st. 28
4. Laslo Rehak, „Nacionalne manjine" u Jugoslaviji". Universitet u Novom Sadu, Beograd 1965, st. 292.
5. Ibid
6. „Narodni odbor autonomne oblasti Kosova i Metohije, 1943–1953 godine" Priština 1953 god. st. 21
7. Laslo Rehak, Ibid, st. 276
8. Ibid, st. 227
9. Živko Avramovski, „Poseban otisak istoriskog glasnika," br. 3–4 Priština 1964 god. st. 123
10. Citirano prema Laslu Rehaku, Ibid, st. 227.
11. Statistički godišnjak Jugoslavije, kn. I, Beograd 1929 god. st. 60
12. Ajet Hadjiu „Hasan Priština" Tirane 1964, F. 132
13. Leslo Rehak, Ibid st. 220
14. Statistički godišnjak Jugoslavije, Beograd 1929, st. 60
15. Ibid.
16. Mark Krasniči, „Savremene društveno–ekonomske promene na Kosovu i Metohiji", Priština 1963. st. 215
17. Turhan, „Shqiperija para konferences se Paqes, Rome 1919, F. 35, „Demografska ispitivanja", izdanje ureda za statistiku DFJ, Beograd 1945 god. st. 1 i Mark Krasniči Ibid st. 215
18. Citirano prema Hamit Kokolari, „Kosova" Tirane 1943. F. 86
19. Ilija Pržić, „Zaštita manjina", Beograd 1933, st. 58–75
20. Ibid st. 120–128
21. Ljubiša Stajković i Milan Martić, „Nacionalne manjine u Jugoslaviji", izdanje „Rad" Beograd 1953 god. st. 33–34.
22. Koča Jončić, „Ustav i medjunacionalni odnosi u Jugoslaviji", Beograd 1963 god. st. 77.
23. Ilija Pržić, Ibid st. 125
24. Koća Jončić „Pravno–politički položaj i uloga narodnosti – nacionalnih manjina u SFRJ", doktorski rad, Beograd 1964. god. st. 152
25. Ibid st. 128
26. Ilija Pržić, Ibid st. 120–128
27. Laslo Rehak, Ibid st. 169 i 222
28. Koća Jončić, Ibid, dok. rad, st. 153
29. Milan Bartoš, „Medjunarodno javno pravo" kn. I Beograd 1954 god. st. 429
30. Laslo Rehak, Ibid st. 297.
31. Ajet Hadžiu, Ibid st. 184
32. Ibid, st. 185
33. Ibid, st. 192–193
34. Laslo Rehak, Ibid st. 217
35. Živko Avramovski poseban otisak istoriskog arhiva, br. 2–3 Priština 1964 st. 124.
36. Citirano prema Koći Jončiću, Ibid, dok. rad. st. 164
37. Ibid, st. 122.
38. Ibid, st. 169.
39. Ibid, st. 169.
40. Ibid, st. 172.
41. Ibid, st. 171.
42. Ibid, st. 165.
43. Ibid, st. 167.
44. Ibid, st. 194.
45. Ibid, st. 174.
46. Laslo Rehak, ibid. st. 225
47. Ibid, st. 226.
48. Ibid, st. 226.
49. List „Xhemjeta", „HAK", 2. januara 1921 god.
50. Gustin Godart, „Albanija 1921," Paris 1922 g. predgovor knjige.

51. Mita Miljković, „Nacionalne manjine u NRS," „Crvena Zastava" br. 2. Beograd, 1948. god. st. 34
52. Stenog. beleške Narodne skupštine Kraljevine SHiS, sedmica od. 20. marta 1924 god. st. 406
53. Ibid.
54. Ibid.
55. „Historija e Shqiperise", II, Tirane, F. 625.
56. Živko Avramovski, Poseban otisak Istoriskog glasnika br. 2–3 Priština 1964 st. 128.
57. Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHiS, sedmica od 20. marta 1924 god. st. 406.
58. Institut za medjunarodni radnički pokret, Beograd, dokument br. 15086
59. „Memorijal privremene albanske vlade" društvu naroda o položaju albanske nacionalne manjine u Jugoslaviji, „Shqiperija para konferences se Paqes", Rome 1919, F.17.
60. Ajet Haxhiu, Ibid, F. 106, 170, 215 dhe 208.
61. Stenog. beleške Narodne skupštine Kraljevine SiHiS, sedmica od. 20. marta 1942 god. st. 406.
62. Ajet Haxhiu, Ibid, F. 132
63. Stenog. beleške Kraljevine SHiS, 1922 god. st. 406
64. Stenog. beleške Kraljevine SHiS od 1922 god. st. 274
65. Stenog. beleške Kraljevine SHiS, redovan saziv za 1921–1922 godine kn. IV. Beograd 1922, st. 274
66. Stenog. beleške Kraljevine SHiS. sednica 20. marta 1924 god. Beograd, st. 406.
67. Ibid.
68. Institut za medjunarodni radnički pokret, Beograd, dokument br. 15086.
69. Mita Miljković, Ibid st. 34
70. Istoriski arhiv KPJ, kn. I i II, „Kongresi i zemaljske konferencije 1919–1937 god." st. 176
71. Kosta Novaković, „Makedonija Makedoncima – zemlja zemljoradnicima, Čačak 1966 st. 31 i 40
72. Ajet Haxhiu, Ibid. F. 166
73. Kosta Novaković, Ibid. st. 94
74. Stenog. beleške Narodne skupštine Kraljevine SHiS, sednica od. 22. jula, Beograd 1922 god. 762.
75. Mita Miljković, Ibid st. 34.
76. Stenog. beleške Narodne skupštine Kraljevine SHiS, sednica od 20. marta 1924 god. Beograd st. 406–407.
77. Koča Jončić, Ibid, dokt. rad, st. 197.
78. Stenog. beleške Narodne skupštine Kraljevine SHiS, sednica od 24. jula 1922 god. Beograd 1922 god. st. 762.
79. Živko Avramovski, poseban otisak istoriskog glasnika br. 2–3 Priština, 1964 god. st. 127.
80. Fadil Hoxha, „Perparimi" br. 7–8, Priština 1961 god. st. 451–458.
81. Stenog. beleške, Narodne skupštine Kraljevine SHiS, 1924 god. st. 51–52.
82. a. Ibid.
82. b. Ibid.
83. Djordje Krstić, „Kolonizacija u Južnoj Srbiji", Sarajevo 1928,
84. Iskazi selaka, Galice koji su bili kačaci sa Azem Bejtom.
85. Djordje Krstić, Ibid. st. 20.
86. Empiriske činjenice o motivima odlaska u kačake utvrdjene su našim sociološkim intervjuima.
87. Živko Avramovski, ‚Gjurmime Albanologjike" Nr. 2, poseban otisak, Priština 1965. god. st. 229
88. Stenograf. beleške Narodne skupštine Kraljevine SHiS. od 1923. god. kn. III st. 413–414.
89. Ajet Haxhiu, Ibid. F. 122.
90. Ibid. F. 174.
91. Ibid. F. 197.
92. Ibid. F. 118.
93. Laslo Rehak Ibid. st. 276.

94. Ajet Haxhiu, Ibid. st. 118.
95. Ibid. F. 123.
96. Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHiS 1924. god. st. 406–413.
97. Ajet Haxhiu, Ibid. F. 123.
98. Stenog. beleške Narodne skupštine Kraljevine SHiS. Kn. II 1923. god. st. 406–418.
99. Mark Krasnići, „O besi", Zagreb 1962, st. 227.
100. Ajet Haxhiu, Ibid. F. 179–181
101. Ibid. F. 117, dhe 139.
102. Sten. beleške Narodne skupštine Kraljevine SHiS, saziv 1923. god. kn. II st. 418.
103. Ibid.
104. Ajet Haxhiu, Ibid. F. 155.
105. Ibid. F. 157.
106. Ibid.
107. Stenograf. beleške Narodne skupštine Kraljevine SHiS, saziv od. jula 1923. Beograd 1923, kn. II st. 406–418.
108. Stenog. beleške Narodne skupštine, zasedanje od 14. jula 1922. god. st. 431.
109. Arhivi qendror Historik i R. P. Sh. F. B. C. D., dok. Nr 120.000 . . .
110. Sali Moni, blizak saradnik Bajram Cura izneo je ove činjenice odbornicima oblaskog Narodnog odbora Kosova i Metohije 1943. god. Iskaz Djevat Sojeve i Šaban Kajtaza odbornika ovog zasedanja.
111. Ajet Haxhiu, Ibid. F. 200.
112. Ibid. F. 201.
113. Ibid. F. 117.
114. Arhivi qendror Historik i R. P. Sh. F. B. C. D. 18. dokument Nr SKA, citirano prema Ajet Haxhiu, Ibid. st. 140.
115. Ibid. Ajet Haxhiu, Ibid. F. 176
116. Ajet Haxhiu, Ibid. F. 176.
117. Ibid. F. 186
118. Ibid. F. 199.
119. Ibid. F. 199.
120. Istoriski arhiv KPJ, I, II, kongresi i zemaljske konferencije 1919–1937. god. st. 69, 70 i 145.
121. Ajet Haxhiu, Ibid. F. 168. i 117.
122. Živko Avramovski, „Gjurmime Albanologjike", Nr 2. poseban otisak, Priština 1965. god. st. 230.
123. Prema izjavi sovjetskog naučnika I. G. Senkeviča, to pismo se nalazi u Fondu dokumentacije V. J. LENJINA u Moskuvu.
124. Navedeni iskazi Sali Mona, saradnik B. Cura.
125. Ibid.
126. Hairedin Hoxha „Politika o terorit dhe qenocidit fizike ndaj shqiptarve" (Politika terora i fizičkog genocida prema Albancima u staroj Jugoslaviji), „PERPARIMI" Nr 5. Priština 1971 god. F. 370
127. Ajet Haxhiu, F. 197.
128. Ibid. F. 114
129. Ibid. F. 185, 192 dhe 193.
130. Ibid. F. 191.
131. Ibid. F. 193.
132. Ibid. F. 199–200.
133. Ibid. F. 202.
134. Ibid. F. 200.
135. Iskazi Hasan Shunqerije, tadašnjeg presednika „Xhemjeta".
136. Ajet Haxhiu, Ibid. F. 192–193
137. Živko Avramovski, poseban otisak istoriskog glasnika, Priština 1964 god. st. 123
138. Penko Zdravkoski „Nacionalne manjine u Makedoniji u doba Kraljevine u Jugoslaviji", studija u glavnom odboru SSRN Makedonije st. 7.
139. Stenog. beleške Narodne skupštine Kraljevine SHiS od 1924 godine st. 406–408.
140. List „Politika" od 20. avgusta 1922 god.
141. List „Stara Srbija", od 29. aprila 1921 god.
142. Penko Zdravkovski, Ibid. st. 11

143. Ferdo Čulinović, „Jugoslavija izmedju dva rata", Zagreb 1961 god. st. 431.
144. Laslo Rehak, Ibid. st. 234.
145. Kosta Novaković, Ibid. st. 4.
146. Ferdo Čulinković, Ibid. st. 406.
147. Koča Jončić, Ibid, dokt. rad, 195.
148. Iskazi Ismajl Hodže i Hafis Hilmije iz Kačanike i Shyqeri Hadže iz Štimlja.
149. Ferdo Čulinović, Ibid. 425.
150. Iskazi Hasan Shuqerija, predsednika „Xhemjeta" i Shuqeri Hoxhe zamenika poslanika „Xhemjeta" iz Štimlja.
151. Ibid.
152. Iskazi Sahit Tanika iz Skopja, koji se iselio za Tursku u Smirni
153. Hajredin Hoxha: „PARTIT POLITIKE dhe Levizjet e tyre nder shqiptar ne Jugoslavine borgjeze" (Političke partije i njihov uticaj na albanske mase u Buržoaskoj Jugoslaviji „Perparimi" Nr. 12 Priština 1971 F. 1008
154. Idst „Politika" od 1. avgusta 1922 god.
155. Stenog. beleške Kraljevine SHiS, sednica od 20. marta 1924 god. st. 406–413.
156. Ferdo Čulinović, Ibid. st. 431.
157. Ajet Haxhiu, Ibid. st. 192–193.
158. Ferdo Čulinović, Ibid. st. 431.
159. Penko Zdravkovski, Ibid. st. 10.
160. Ibid. st. 9–10.
161. Ibid. st. 7.
162. Stenog. beleške Narod. skupštine Kraljevine SHiS sednice od 1924 god. st. 406–413.
163. „Historija e Shqiperise", II, Tirane 1965, F. 696.
164. Živko Avramovski, Poseban otisak istoriskog glasnika br. 2–3 Priština, 1964 god. st. 133.
165. Ibid.
166. Ibid. 134.
167. Citirano prema Spasoji Djaković, u nastavcima u „Jedinstvo" od 11. maja 1964 god.
168. Penko Zdravkovski, Ibid. 12 i Ali Hadri „Perparimi" br. 3–4. Priština 1965 god. st. 164.
169. Živko Avramovski, Poseban otisak istoriskog glasnika br. 2–3 Priština, 1964 st. 138.
170. Ibid. st. 139.
171. Pokrajinski arhiv Kosova, dok. br. XXVII/K. 4–60
172. Ibid.
173. Ibid.
174. Spasoje Djaković, Ibid.
175. Ibid.
176. Pokrajinski arhiv Kosova, dok. br. XXVII/K. 4–60
177. „Historia e Shqiperise", II 1965. F. 697.
178. Rezolucija V zemaljske konferencije KPJ u Zagrebu 1940 god. „Proleter" 1941 st. X–XI.
179. Ali Hadri, „Perparimi" br. 6 Priština 1957 st. 522.
180. Hajredin Hodža „Lufta PKJ per glirimin nacional dhe social te shqiptarve ne Jugoslavi" (Borba KPJ za nacionalno i socijalno oslobodjenje Albanaca u Jugoslaviji) „Perparimi" Nr. 1 1972 Priština F. 1–2
181. Institut za medjunarodni radnički pokret dok. br. 15086.
182. Citirano prema Koći Jončiću, Ibid dok. rad. st. 291.
183. Istoriski arhiv KPJ „Kongresi i zemaljske konferencije 1919–1937 god." st. 14
184. Koča Jončić, Ibid. dok. rad, st. 292
185. Laslo Rehak, Ibid. st. 292.
186. Citirano prema Ali Hadri, „Perparimi", br. 5 Priština 1965 god. st. 278.
187. Koča Jončić, Ibid, dok. rad, st. 294.
188. Istoriski arhiv KPJ, I, II, „kongresi i zemaljske konferencije 1919–1937. god". st. 70.
189. Ibid. st. 72–73.
190. Ibid. st. 74.
191. Citirano prema Koći Jončić, Ibid. st. 298.
192. Istoriski arhiv KPJ, I, II, „Kongresi i zemalske konferencije 1919–1937 god." st. 112.
193. Ibid. st. 1945.
194. Citirano prema Koći Jončiću, Ibid. st. 306.

195. Ibid. st. 308–309.
196. Laslo Rehak, Ibid. st. 305.
197. Rezolucija V zemaljske konferencije KPJ u Zagrebu 1940. „Proleter" br. I. 1941. god. st. X–XI.
198. Koča Jončić, Ibid. st. 316.
199. Ali Hadri, „Perparimi" br. 6. Priština 1961. god. st. 453.
200. Ali Hadri, „Perparimi" br. 6. Priština 1957. st. 23.
201. Pavle Jovinčević, članak u kr. „Ustanak Naroda Jugoslavije", Beograd, st. 213.
202. Laslo Rehak, Ibid. 306.
203. Ibid. st. 301.
204. Cit. prema Ali Hadriu, „Perparimi". br. 6 1957. god. st. 523.
205. Ali Hadri, „Perparimi" br. 5. Priština 1965. god. st. 286.
206. Istoriska komisija P. K. SK Kosova dok, br. 14.
207. Ali Hadri „Perparimi" br. 5. Priština 1965. god. st. 287.
208. Dokument DAGG? br. 8931.
209. Pokrajinski arhiv Kosova, dok. br. XXVII/K–4. 4–76.
210. Ali Hadri. „Perparimi", br. 6. Priština 1957. st. 329.
211. Pavle Jovičević, Ibid. st. 213.
212. Cit. prema Ali Hadriu „Perparimi", br. 5. Priština 1965. g. st. 285
213. Ibid. st. 282–286.
214. Pokrainski arhiv Kosova, dok, br. XXVII/K–75.
215. Ibid.
216. Pavle Jovinčevič, Ibid. st. 216.
217. Laslo Rehak, Ibid. st. 306.
218. Renko Zdravkovski, Ibid. st. 12.
219. Oko 15. pretsednika opština za vreme burž. Jugoslavije ubijeni su jer su zastupili interese naroda.
220. Iskazi Elmaz Abdulaha iz Broda i drugih seljaka iz Firaje, Kaštanj
221. Iskazi Šučeri Hodže predsednika biračkog odbora u Babušu, o teroru u opštinama Grobno, Talinovac, Babušu, i Sedlaru.
222. Stenograf. beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, od 1937. kn. 49. st. 1152–1954.
223. Stenog. beleške Narod. skup. Kraljevine SHiS, od 1922. god. st. 762.
224. List „Politika" od 5. januara 1923. god.
255. Gjordje Krstič, Ibid. 24, i 58.
226. Ali Hadri, „Perparimi" br. 1–2, Priština 1965. st. 29.
227. Ibid. st. 35.
228. Mark Krasniči, Ibid. (druš. ekon. razvoj Kosova), st. 98.
229. Ali Hadri, „Perparimi" br. 1–2, 1965. st. 36.
230. Ali Hadri, „Kosova i Metohija u Kraljevnu Jugoslaviji", poseban otisak istoriskog glasnika br. 1–2, Beograd, 1967. st. 63.
231. Mark Krasniči, Ibid. st. 93.
232. Ali Hadri „Perparimi" br. 1–2, Priština 1965. st. 38.
233. Mija Mirkovič, „Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941. god."
234. Ali Hadri, „Perparimi" br. 1–2, Priština 1965. st. 38.
235. Ibid. st. 32.
236. Mark Krasniči, Ibid. st. 32.
237. Ibid.
238. Stenog. beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije od 1937. kn. 49. st. 1152–1154
239. Istoriski arhiv KPJ, Kn. I, II, „Kongresi i zemaljske konferencije 1919–1937 god." st. 76.
240. Empiriske činjenice utvrdjene su mnogobrojnim intervjuima sa savremeni zbivanja.
241. Ibid.
242. Ibid.
243. Institut medjunarodnog radničkog pokreta u Beogradu, dok. br. 3774.
244. Stenog. beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije od 1937 kn. 49 st. 1152–1154.
245. Dimitrije Erić, „Agrarna Reforma u Jugoslaviji 1918–1941. god." izdanje „Veselin Masleša," Sarajevo st. 80.

246. Ibid. st. 108.
247. Mija Dimitrijević, „Privreda i trgovina u Novoj Srbiji" Beograd 1913 god. st. 23.
248. Dimitrije Erić, Ibid. st. 102.
249. Ibid. st. 112.
250. Ali Hadri, „Perparimi",br. 9–10 Priština 1964 st. 591
251. Ibid.
252. Dimitrije Erić Ibid. st. 15
253. Sergije Dimitrijević, „Privredni razvitak Jugoslavije 1918–1941 g." Beograd, 1962 god. st. 45.
254. Dimitrije Erić, Ibid. st. 113.
255. Hajredin Hodža, „Elementet e presionit ekonomik ndaj shqiptarve ne Jugoslavine e vjeter" (Ekonomski pritisak na Albansku i burž. Jugoslaviju) „Perparimi", br. 4. Prof. 1970 st. 315
256. Dimitrije Erić, Ibid. st. 153.
257. „Agrarna reforma, uredbe, naredbe i raspisi" knjiga izdata u Beogradu, 1922 god. st. 14.
258. Sergije Dimitrijević Ibid. st. 46.
259. Mija Mirković, Ibid. st. 80–81.
260. Sergije Dimitrijević, Ibid. st. 46.
261. Ali Hadri, „Perparimi" br. 9–10, Prishtine, 1964 st. 593
262. Mija Mirković, Ibid st. 82.
263. Sergije Dimitrijević, Ibid. st. 47.
264. Ibid. st. 50
265. Ibid. st. 2
266. Ali Hadri, „Kosovo i Metohija u Kraljevini Jugoslaviji", Poseban otisak instoriskog glasnika br. 1–2, Beograd, 1967 st. 59.
267. Sergije Dimitrijević, Ibid. st. 50.
268. Stenog. beleške Narodne skupštine Kraljevine SHiS saziv 1921 – 1922 god. kn. IV, Beograd, 1922 god. st. 274–280
269. Ibid
270. Dimitrije Erić, Ibid. st. 113.
271. Sergije Dimitrijević, Ibid. st. 43.
272. „Agrarna Reforma uredbe, naredbe, i raspisi", kn. izdata 1922 god. Beograd st. 45
273. List „Politika" od 23. avgusta 1923 god.
274. A. Urošević, „Spomenica 25 godišnice oslobodjenja južne Srbije" Beograd st. 45
275. Djordje Krstić, Ibid, st. 19–80
276. Sergije Dimitrijević, Ibid. 54, i Koća Jončić, Ibid, dok. rad. st. 193.
277. Stenog. beleške Norod. skupštine Kraljevine SHiS, saziv od 1921 i 1922, kn. IV st. 274.
278. Iskazi seljaka srpske nacionalnosti u selima Štimlju, Babušu i Sazliju.
279. List „Politika", od 1 oktobra 1937 god.
280. Vojno istoriski institut u Beogradu, arhiv bivše Jugoslovenske vojske dok. br. 6– F. 4. kut. 69.
281. Ibid.
282. Ibid.
283. Ibid, dok. br. 7. – F. – 4, kut. 69.
284. Ibid. dok. br. 2. – F. V. kut. 69.
285. Ibid. dok. br. 6. – V. 4. kut. 69.
286. Ibid. dok. br. 4. – F. 4. kut. 69.
287. Ibid. dok. br. 2. – F. V. kut. 69.
288. Ibid. dok. br. 2. – V. V. kut. 69.
289. „Agrarna reforma, uredbe, naredbe, i raspisi", kn. izdata 1922 god. st. 254.
290. Ibid. st. 253.
291. Ibid. st. 254.
292. Vojno–istoriski institut u Beogradu arhiv Jugoslovenske vojske, dok. br. 3 F. 4 kut 69.
293. Živko Avramovski, Poseban otisak Istoriskog arhiva br. 2–3, Priština 1964 st. 124.
294. Sergije Dimitrijević, Ibid. st. 54.
295. Vojno–istoriski institut u Beogradu, arhiv Jugoslovenske vojske, dok. br. 3 F. 4 kut. 69.
296. Ibid.

297. Sergije Dimitrijević, Ibid. st. 43.
298. Miroslav Lutavać, „Današnje naseljivanje Metohije", Beograd 1934. god. st. 64.
299. Ibid.
300. Ali Šukrija, „Perparimi" br. 9 Priština 1961 st. 564.
301. „Agrarna reforma, uredbe, naredbe, i propisi", knjiga izdata 1922 god. Beograd st. 171.
302. Djorgje Krstić, Ibid. st. 74–75.
303. Ibid.
304. Iskazi lica koja su ostala živa sa tog sela.
305. Kosta Novaković, Ibid. st. 46.
306. Koća Jončić, Ibid dok. rad. st. 183.
307. Sergije Dimitrijević, Ibid. st. 94–55.
308. Ferdo Čulinović, Ibid. st. 350 i Sergije Dimitrijević, Ibid. st. 50
309. Sergije Dimitrijević, Ibid. st. 52.
310. Stenog. beleške Narodne skupštine Kraljevine SHiS od 1922 god. st. 274.
311. Pošto veliki broj albanskih selaka nije posedovalo tapije za vreme turske, to su vladajući krugovi ekspropisali ovu zemlju.
312. Dimitrije Erić, Ibid. st. 107.
313. Podaci su obezbedjeni socijološkim intervjuima.
314. „Agrarna reforma uredbe naredbe i propisi", kn. izdata 1922 god. u Beogradu st. 271.
317. Činjenice utvrdjene socijološkim intervjuima.
318. Sergije Dimitrijević, Ibid. st. 54.
319. Djordje Krstić, Ibid. st. 2.
320. „List južna Srbija" od 29. aprila 1921 god.
321. Ali Hadri „Perparimi" br. 6 Priština 1957 god. st. 116.
322. Ibid.
323. Ibid.
324. Činjenice utvrdjene socijološkim intervjuima.
325. Hamit Kokolari, Ibid. F. 116.
326. Vojno–istoriski institut u Beogradu, arhiv bivše Jugoslovenske vojske dok. br. 3 F. 4 kut. 69.
327. Djorgje Krstić, Ibid. st. 5
328. Pavle Jovičević, Ibid. st. 206.
229. Stenog. beleške Narodne skupštine Kraljevine SHiS od 1922 god. st. 274.
330. Sergije Dimitrijević, Ibid. st. 54
331. Djordje Krstić, Ibid. st. 5
332. List „Južna Srbija", 29. aprila 1921 god.
333. Sergije Dimitrijević, Ibid. st. 54.
334. Institut za medjunarodni radnički pokret u Beogradu, dok. br. 3774.
335. Sergije Dimitrijević, Ibid. st. 54.
336. Našim empiriskim iskazivanjima smo konstatovali da veliki broj bogatih seljaka Albanaca su putem korupcije očuvali zemlju.
337. Kosta Novaković, Ibid. st. 49.
338. Institut za medjunarodni radnički pokret u Beogradu dok. br. 3774.
339. Sergije Dimitrijević, Ibid. st. 46.
340. Ibid. st. 51
341. Iskazi Ferat Sojeve i drugih seljaka u okolini Uroševca.
342. Jedan od takvih političara je i Zeć Vrbani iz Gilanskog sreza.
343. Iskazi Ive Čanoviča i drugih naseljenika iz Štimlje i Grbova
344. Vojno–istoriski institut u Beogradu, arhiv bivše Jugoslovenske vojske, dok. br. 3 F. 4. kut. 69.
345. Ali Hadri, „Perparimi" br. 9–10, Priština 1964 st. 593.
346. Ali Hadri, „Kosovo i Metohija u Kraljevini Jugoslaviji" otisak istoriskog glasnika br. 1–2, Beograd 1967 st. 60.
347. Ali Hadri, „Perparimi" br. 9–10 Priština 1964 st. 593–594.
348. Ibid. st. 393–394.
349. Stenog. beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, uradan saziv za 1936/37, kn. II st. 1152–1154.
350. Istoriski arhiv KPJ, I, II, „Kongresi i zemaljske konferencije 1919–1937 god." (Rezolucija III) st. 191–192.

351. Ali Hadri, „Perparimi" br. 9–10, Priština 1964 st. 597.
352. Ibid. st. 498.
353. Ibid.
354. Ali Hadri, „Kosovo i Metohija u Kraljevini Jugoslaviji" Poseban otisak istoriskog glasnika br. 1–2 Beograd 1967 st. 80–81.
355. Ilija Pržić, Ibid. st. 120–128.
356. Laslo Rehak, Ibid. st. 271.
357. Iskazi Hasan Shuqerija, predsednika „Xhemjeta".
358. Iskazi Sahita Tanika iz Skoplja, tadašnjeg poslanika islamske verske zajednice.
359. Cit. prema Laslu Rehaku, Ibid. st. 222.
360. Ilija Pržić, Ibid. st. 179–180.
361. Iskazi Hasan Shuqerie, pred. „Xhemjeta" i aktivista „Xhemjeta". Sait Tanika Ismail Hoxhe, Hafiz Hilmije i Shyqiri Hodže.
362. Laslo Rehak, Ibid. st. 265.
363. Koča Jančić, Ibid. dok. rad st. 194.
364. Ibid. st. 202.
365. Penko Zdravkovski, Ibid. st. 26
366. Laslo Rehak, Ibid. st. 269.
367. Cit. prema Laslu Rehaku, Ibid. st. 269.
368. Intervju sa učesnicima ove škole koji su i danas živi.
369. Penko Zdravkovski, Ibid. st. 27.
370. Koča Jončić, Ibid. dok. rad, st. 205.
371. Ibid. st. 208.
372. Autor je ustanovio takve pretrese u Štimlju, Djakovici i velikoj Medrezi u Skoplju i dr.
373. Istoriski arhiv KPJ, I, II, „Kongresi iz zemaljske konferencije 1919–1937 god." st. 170–172.
374. Činjenice utvrdjene našim empiriskim istraživanjima u mnoga sela Kosova.
375. Penko Zdravkovski, Ibid. st. 25–27.
376. Činjenice utvrdjene intervjuem sa Sahit Tanikom poslanikom i drugim političarima u ovim izborima.
377. Penko Zdravkovski, Ibid. st. 26
378. Ali Hadri „Kosovo i Metohija u Kraljevini Jugoslaviji" Poseban otisak Historiskog Vlasnika, br. 1–2, Beograd 1967 st. 73.
379. Živko Avramovski, Poseban otisak istoriskog glasnika br. 2–3 Priština 1964. st. 149.
380. Pokrajinski arhiv Kosova dok. 82.
381. Djordje Krstić, Ibid. st. 83.
382. Ibid. st. 83
383. Stenog. beleške Narodne skupš. Kraljevine SHiS. od 1922. god. st. 762.
384. Vojno–istoriski institut u Beogradu arhiv bivše Jugoslovenske vojske dok. br. 6. – F. V. 61 st. 3–5.
385. Hamit Kokolari, Ibid. st. 53.
386. Vojno-istoriski institut u Beogradu, Arhiv bivše Jugoslovenske vojske, dok. br. 6. – F. V. 61 str. 3–5.
387. Ibid. st. 6.
388. Ibid. st. 8.
389. Ibid. dok. 4. F. 4. kut. 69.
390. Ibid. st. 11.
391. Ibid. st. 12.
392. Ibid. st. 12
393. Ibid.
394. Ibid.
395. Ibid. st. 9, 14, 16
396. Ibid. (Studija Vase Čubrilovića o metodima pritiska za iseljavanje Albanaca sa tla Jugoslavije st. 2–3.)
397. Ibid. st. 8–9.
398. Ibid. st. 9.
399. Ibid.
400. Ibid. st. 10.
401. Živko Avramovski, Poseban otisak istoriskog glasnika br. 2–3 Priština 1964. st. 125 i 128.

SINOPSISI

UDK: 323.11(497.115) : 301.152.2(497.115)
zgodovina Kosova, mednacionalni odnosi

Hairedin Hoxha: Proces nacionalne afirmacije albanske narodnosti v Jugoslaviji (izbrana poglavja)

Časopis za kritiko znanosti 51 52/1982

Pričujoči tekst predstavlja zgodovinski prerez razvoja mednacionalnih odnosov od konca I. svetovne vojne do začetka sedemdesetih let na Kosovu. Avtorjeva pozornost je usmerjena na ekonomske in politične vidike teh razmerij, kar se kaže v obravnavanju problematike mednacionalnih odnosov skozi vsakokratno razmerje razrednih sil na Kosovu in širše, pa naj gre za razmere v stari Jugoslaviji z določujočo vlogo srbske buržoazije, ali pa za razmerje sil, ki je nastalo po vodru okupacijskih sil na Kosovo, oziroma na Balkanski polotok. Zanimiva je tudi postavitev te problematike v dinamično spreminjanje zlasti politične podobe nove Jugoslavije, kjer je posebej izpostavljeno, kako so sile, ki so uveljavljale politiko Aleksandra Rankoviča, maltretirale albanski živelj.

UDK: 338.2(497.115)
population growth, productive forces, Kosovo

Nuri Bashota: Introductory Considerations on Structural Orientation and Accelerated Development of the Under–developed.

A faster development of the under–developed parts of Yugoslavia, particularly of SAP Kosovo, represents one of the key problems not only of a more harmonious material development, but of the development of entire Socialist Self–governing Yugoslavia. Despite outstanding succes achieved in the development of Kosovo one can not ignore the fact that because of certain existing social contradictions, above all ever increasing gap between population growth and development of productive forces as well as of continuous disharmony between industry and agriculture, changes in the contents of structural conception of Kosovo's further development are needed.

UDK: 338. 2 (497.115)

Bevölkerungswachstum, Produktionskräfte, Kosovo

Nuri Bashota: Einleitungsverhandlungen über die Strukturorientierung und über die schnellere Entwicklung der Unterentwickelten

Zeitschrift für die Kritik der Wissenschaft 51–52/1982

Der schnellere Fortschritt der unterentwickelten Teile Jugoslaviens, besonders des SAP (Sozialistischen autonomen Gebietes) Kosovo, stellt eines der Schlüsselprobleme dar, nicht nur der übereinstimmenderen materiellen Entwicklung, sondern der Entwicklung des sozialistischen selbstverwaltenden Jugoslavien in Gänze. Trotz außerordentlicher Erfolge, die bei der Entwicklung Kosovos erzielt werden konnten, können wir nicht die Tatsache ungeachtet lassen, daß wegen des Bestehens bestimmter gesellschaftlicher Gegensätzlichkeiten, vor allem wegen des ständig ansteigenden Abgrunds zwischen dem Wachstum der Bevölkerung und der Entwicklung der Produktionskräfte wie auch wegen der kontinuierten Disharmonie zwischen der Industrie und der Landwirtschaft, Veränderungen in der inhaltlichen Struktur des Konzeptes der weitzeren Entwicklung Kosovos nötig sind.

UDK: 338.2 (497.115)

croissance démographique, forces productives, la question du Kosovo

Nuri Bashota: Introduction a une étude structurale de l'orientation et des voies évolutives des économies sous-développées.

Časopis za kritiko znanosti 51-52/1982

L'expansion croissante des régions sous-développées de Yougoslavie,telle que, notamment, la Région aotonome socialiste du Kosovo, est une des conditions sine qua non, non seulement de l essor du bien-etre matériel dans la plus grande stabilité possible, mais aussi d un développement de la Yougoslavie socialiste autogestionnaire dans son ensemble. Malgré les succes indéniables enregistrés en ce qui concerne le développement du Kosovo, on ne peut passer sous silence le fait que l'existence de certaines contradictions sociales, puis surtout l'écart continuellement croissant entre les forces productives d'une part, l'augmentation de la population de l'autre, enfin le déséquilibre continuel entre industrie et agriculture, tout cela conduit a la nécessité de repenser les conceptions relatives au développement a venir de la région, tant en ce qui concerne son contenu que sa structure.

UDK: 338.2(497.115)
kreditiranje nerazvitih, skladnost razvoja, Kosovo

Agim Paca: Vloge sredstev fonda federacije za kreditiranje hitrejšega gospodarskega razvoja gospodarsko nezadostno razvitih republik in pokrajin v izgradnji gospodarske in industrijske strukture SAP Kosovo

Časopis za kritiko znanosti 51–52/1982

Fond za hitrejši razvoj nerazvitih delov Jugoslavije je predstavljal enega temeljnih institutov za odpravo razlik v razvoju različnih delov Jugoslavije. Vendar se v njegovem funkcioniranju pojavljajo napake na vseh tistih točkah, kjer se določa namenskost zbranih sredstev. Posebno velja to za sredstva, ki so namenjena SAP Kosovo. Podatki namreč kažejo, da gre večina sredstev za širitev ali pa modernizacijo energetskih in surovinskih objektov. Zaradi tega prihaja do velikih neskladij v razvoju med industrijskimi vejami, posebej pa med industrijo in kmetijstvom.

UDK: 338.2(497.115)
crediting of under–developed, harmony of development, Kosovo

Agim Paca The Role of the Federal Fund for Crediting Faster Economical Development of the Economically Insufficiently Developed Republics and Provinces in the Construction of Economic and Industrial Structure of SAP Kosovo.

The Fund for faster development of underdeveloped parts of Yugoslavia represented one of fundamental means for abolishment of differenc es in the development of different parts of Yugoslavia. However, in its functioning mistakes do appear in all that points where the purpose of the funds collected is determined. This is particularly true for the funds intended for SAP Kosovo. The data namely show that most of funds is used for spreading or modernization of energy and rowmaterial plants. This is the reason for great disharmonies in the development among industrial branches, and especially between industry and agriculture.

UDK: 338. 2 (497.115)

Kreditieren der Unterentwickelten, Kongruenz der Entwicklung, Kosovo

Agim Paca: Die Rolle der finanziellen Mittel des Föderationsfonds für das Kreditieren einer schnelleren wirtschaftlichen Entwicklung der nicht genügend entwickelten Republiken und Gebiete im Ausbau der Wirtschaftlichen und industriellen Struktur des SAP Kosovo

Zeitschrift für die Kritik der Wissenschaft 51 – 52/1982

Der Fonds für die schnellere Entwicklung der unterentwickelten Teile Jugoslaviens ist eines der Grundinstitute für das Abschaffen der Unterschiede in der Entwicklung der verschiedenen Teile Jugoslaviens. In seinem Funktionieren kommt es jedoch zu Fehlern überall dort, wo die gesammelten finanziellen Mittel für bestimmte Zwecke verteilt werden. Das gilt in erster Linie für jene finanzielle Mittel, die für das SAP (Sozialistisches autonomes Gebiet) Kosovo bestimmt sind. Die Angaben zeigen nämlich, daß die Mehrheit der finanziellen Mittel für die Verbreitung oder für die Modernisierung der Energie – und Rohstoffobjekte verbraucht werden. Deshalb kommt es zu großen Disharmonien in der Entwicklung zwischen verschiedenen Industrien, besonders jedoch zwischen der Industrie und der Landwirtschaft.

UDK: 338.2 (497.115)

allocations de crédit aux régions non-développées, équilibre du développement, la région du Kosovo

Agim Paca: Rôle joué par le „Fonds fédéral pour l'accélération du développement économique des républiques et des régions insuffisamment développées du point de vue économique", en ce qui concerne l'édification de la structure économique et industrielle de la „Région socialiste autonome du Kosovo".

Časopis za kritiko znanosti 51-52/1982

Une des principales institutions servant à supprimer les différences de développement existant entre les diverses parties composant la Yougoslavie était précisément constitué par ce Fonds fédéral. Or, on a pu constater que son fonctionnement présente de graves insuffisances toutes les fois que l'utilisation des crédits alloués par ce Fonds entre en jeu. Cela se vérifie tout particulièrement en ce qui concerne les moyens financiers mis à la disposition de la région du Kosovo. En effet, les données statistiques montrent que la plupart de ceux-ci servent à élargir où à moderniser les entreprises productrices d'énergie ou de matières premières. D'où des disparités considérables dansle développement des diverses branches industrielles, notamment en ce qui concerne l'industrie d'une part, l'agriculture de l'autre.

UDK: 338.2(497.115)
nerazvitost v socializmu, blagovna produkcija, Kosovo

Srečo Kirn: Razvoj nerazvoja – primer Kosovo

Časopis za kritiko znanosti 51–52/1982

Avtor poskuša pokazati notranjo povezanost med razvojem socialističnih samoupravnih odnosov in položajem jugoslovanske ekonomije kot relativno nerazvite in odvisne ekonomije. Oba procesa si po svoji zgodovinski logiki nasprotujeta, vsaj v tisti točki, v kateri socialistično samoupravljanje poskuša trasirati poti dolgoročnega preseganja razvite blagovne produkcije, četudi je zasnovano in ujeto v njene zakonitosti. Konfliktnost tega razmerja je najbolj očitna prav na primeru Kosova, ki po avtorjevem mnenju predstavlja ekstremno vgraditev matrice razviti–nerazviti v razmerja specifične družbe prehodnega obdobja, kot tudi nemoč klasičnega na zakonitostih razvite blagovne produkcije slonečih načinov reševanja problemov stalnega reproduciranja nerazvitosti. Poseben poudarek je namenjen tudi vplivu strategije razvoja kosovske ekonomije na zastavitev političnih vidikov razredne strukture kosovske družbe.

UDK: 338.2(497.115)
under–development in socialism, goods production, Kosovo

Srečo Kirn: Development of non–development – Example Kosovo

The author tries to show the inner linkage between the development of socialistic self–governing relations and the status of Yugoslav economy as a relatively under–developed and dependent one. Historical logic of both processes is contradictory, at least at the point where socialist self–management tries to lay out the way for long–term exceeding of the developed goods production, although concevided and captured by its laws. The conflict of such relation is most evident right in the example of Kosovo which, according to the author, represents an extreme building–in of a pattern: developed – underdeveloped into the relations of a specific, transition period, society. It also represents weakness of classical way of solving the problems of constantly reproduced under–development which is based on the laws of the developed goods production. The influence of the development strategy of Kosovo's economy on the raised political aspects of the Kosovo society class structure is also emphasized.

UDK: 338.2 (497.115)

le sous-développement en régime socialiste, production marchande, le Kosovo

Srečo Kirn: Développement du sous-développement: le Kosovo comme ex.

Časopis za kritiko znanosti 51-52/1982

L'auteur tente d'indiquer le lien interne qui rattache l'évolution des rapports socialistes autogestionnaires d'une part, d'autre part la situation présente de l'économie yougoslave, caractérisée par sa dépendance et un sous-développement relatifs. Les deux procès s'opposent de par leur logique historique, dans la mesure du moins où l'autogestion socialiste vise à frayer la voie à un dépassement à long terme du système basé sur la production de marchandises à un stade développé, bien gue èlle-même dépende des lois de ce système et se trouve limitée par lui. Le caractère conflictuel de tout cela est particulièrement évident si on prend comme exemple la région du Kosovo. C'est une illustration extrême d'une intégration de la „matrice" développés-nondéveloppés dans une situation sociale specifique à caractere transitoire de même gue de la manifestation du malaise gu'entraine la mise on oeuvre, pour résoudre les problemes posés, d une méthode classique basée sur les lois d'une production développée de marchandises, cela ne pouvant mener gu'à une reproduction continuel du sous-développement. Se trouve particulièrement soulignée l'influence de la stratégie de l'évolution de l'économie du Kosovo sur les perspectives politiques de la structure de classe de la société du Kosovo.

UDK: 338. 2 (497.115)

Unterentwicklung im Sozialismus, Warenproduktion, Kosovo
Srečo Kirn: Die Entwicklung der Unterentwicklung: der Fall Kosovo

Zeitschrift für die Kritik der Wissenschaft 51 – 52/1982

Der Autor versucht die einnere Verbundenheit zwischen der Entwicklung der sozialistischen selbstverwaltung Beziehungen und der Lage der jugoslavischen Ökonomie als eine relativ unterentwickelte und abhängige Ökonomie aufzuzeigen. Beide Prozesse stehen ihrer geschichtlichen Logik nach im Gegensatz, jedenfalls in jenem Punkt, in dem die sozialistische Selbstverwaltung die Wege des langfristigen Überschusses der entwickelten Warenproduktion zu trassieren versucht, obwohl sie geplant und in die eigenen Gesetzlichkeiten verfangen ist. Der Konflikt dieses Verhältnisses ist am besten offensichtlich am Beispiel Kosovo, das nach Ansicht des Autors ein extremes Einfügen der Matrix 'entwickelt – unterentwickelt' in die Verhältnisse der spezifischen Gesellschaft des Übergangszeitabschnittes darstellt, als auch die Machtlosigkeit einer klassischen, auf den Gesetzlichkeiten der entwickelten Warenproduktion lehnenden Art der Problemlösung eines ständigen Produzierens der Unterentwicklung. Nachdrücklich betont wird auch der Einfluß der Entwicklungsstrategie der Kosovoer Ökonomie auf die Festlegung der politischen Aspekte der Klassenstruktur der Kosovoer Gesellschaft.

UDK: 323.17(497.115) : 321.74(497.115)
nacionalizem, federalizem, delavski razred, Kosovo

Lev Kreft: Kosovo – republika

Časopis za kritiko znanosti 51–52/1982

Centralna parola albanskega nacionalizma v Jugoslaviji je geslo „Kosovo – republika". Tako kot razlogi za pojav te parole niso le v velikoalbanskih težnjah naše sosede, tudi razlogi proti njej niso zrasli le na tleh socialističnega samoupravnega federalizma, ampak izhajajo tudi iz različnih nacionalističnih inspiracij. Neposredna nevarnost za enotnost SFRJ ne izhaja iz možnosti odcepitve Kosova ali iz ustanovitve republike Kosovo v SFRJ, ampak iz karakterja družbenih razmerij na Kosovu in razmerij Kosova kot pokrajine v SFRJ. Objektivna vsebina gesla „Kosovo – republika" je reakcionarna toliko, kolikor je uperjena zoper oblast delavskega razreda, kolikor torej objektivno izraža željo po utrjevanju kompetetivnih, pa tudi kompromisarsko oportunističinih razmerij med etatističnimi in tehnobirokratskimi tendencami v medrepubliških odnosih v SFRJ. V tem kontekstu se dejansko lahko krepi le južnoslovanski unitarizem, to pa bi bil tisti zgodovinski družbeni proces, v katerem bi zmogla zahteva „Kosovo – republika" dobiti nacionalno in razredno legitimnost in postati avtentičen izraz položaja delavskega razreda na Kosovu.

UDK: 323.17(497.115) : 321.74(497.115)
nationalism, federalism, working class, Kosovo

Lev Kreft: Kosovo – Republic

The central slogan of Albanian nationalism in Yugoslavia is the password „Kosovo – republic". As the reasons for the appearance of this slogan are not only in the great-albanian aspirations of our neighbour, also the reasons against it do not originate only from socialistic self-governing federalism, but they arise also from different nationalistic inspirations. Direct danger for yugoslv unity does not come out from the possiblity that Kosovo separates, or from foun dation of Republic of Kosovo within SFR of Yugoslavia, but it might come out from the character of social relations on Kosovo, and of its relations as a province within SFR of Yugoslavia. Objective contents of slogan „Kosovo – republic" is a reactionary one as much as it is aimed against the power of working class, thus objectively requesting a consolidation of competitive, as well as compromising opportunistic conditions between etatistic and technobureaucratic tendencies in the inter-republic relations within SFR of Yugoslavia.

In this context in fact only southern slavic unitarism may strengthen, thus being such a historical social process within which the request „Kosovo – republic" could have gained national and class legitimity and become authentic expression of the position of Kosovo working class.

UDK: 323. 17 (497.115) : 321.74 (497.115)

Lev Kreft: Kosovo — eine Republik

Zeitschrift für die Kritik der Wissenschaft 51 – 52/1982

"Kosovo — eine Republik" lautet die zentrale Parole des albanischen Nationalismus in Jugoslavien. So wie die Gründe für das Erscheinen dieser Parole nicht nur inden großalbanischen Tendenzen unseres Nachbarn liegen, sind auch die Gründe gegen sie nicht nur auf dem Boden des sozialistischen selbstverwaltenden Föderalismus gewachsen, sondern nehmen ihren Ausganspunkt auch in verschiedener nationalistischen Inspiration. Die umittelbare Gefahr für die Einheit der SFR Jugoslavien besteht nicht in der Möglichkeit einer eventuellen Abzweigung Kosovos oder in der Gründung der Republik Kosovo in der SFRJ, sondern in Charakter der gesellschaftlichen Verhältnisse in Kosovo und der Verhältnisse Kosovos als ein Gebiet in der SFRJ. Der objektive Inhalt der Parole "Kosovo — eine Republik" ist reaktionär so viel, in wieviel es gegen die Herrschaft der Arbeiterklasse gerichtet ist, in wieviel also objektiv der Wunsch nach der Festsetzung der kompetitiven, jedoch auch kompromißlerisch – opportunistischen Verhältnisse zwischen den etatistischen und den technobürokratischen Tendenzen in den Beziehungen zwischen der Republiken der SFRJ ausgesprochen wird. In diesem Zasammenhang kann sich wahrhaftig nur der südslavixche Unitarismus kräftigen, was jedoch jener geschichtliche gesellschaftliche Prozeß wäre, in dem das Verlangen "Kosovo — eine Republik" eine National — und Klassenlegitimität erhalten und ein authentischer Ausdruck der Lage der Arbeiterklasse in Kosovo werden könnte.

9UDK: 323-17 (497.115) : 321.74 (497.115)

nationalisme, fédéralisme, classe ouvrière, le Kosovo

Lev Kreft: Le Kosovo veut une République .

Časopis za kritiko znanosti 51-52/1982

Le principal mot d'ordre de la revendication nationaliste albanaise est: „Le Kosovo veut une République!" Comme les causes de cette revendication ne se confondent pas tout à fait avec les aspirations de l'Etat voisin à une grande Albanie, de même les motivations de ceux qui combattent le mot d'ordre ne sont pas toutes uniquement inspirées par le fédéralisme socialiste autogestionnaire, mais bien aussi par différentes idéologies nationalistes. Ce n'est pas tant le fait que la région de Kosovo puisse se détacher de la Yougoslavie, ni l'institution éventuelle d'une République du Kosovo en Yugoslavie qui manacent dans l'immédiat l'unité de celleci, mais bien la nature des rapports sociaux dans cette région, autrement dit la situation du Kosovo en tant que région faisant partie de la Yougoslavie. Le contenu objectif de la revendication: „Le Kosovo veut une République" est réactionnaire dans la mesure où elle est dirigée contre le pouvoir de la classe ouvrière, dans la mesure donc où, de facon objective, elle contribue à renforcer l'esprit de compétition, d'opportunisme et de compromission présidant aux relations entre les Républiques, cela dans un sens plus étatique et plus technobureaucratique encore. Dans un tel contexte, l'unitarisme yougoslave ne peut que se renforcer en déclenchant un processus historique et social au bout duquel la revendication d'une République pour le Kosovo pourrait bien acquérir une légitimation en devenant l'expression authentique des intérêts nationaux de la classe ouvrière dans la région du Kosovo.

UDK: 338.2(497.115)
populacijska rast, produktivne sile, Kosovo

Nuri Bashota: Uvodna razmatranja o strukturnoj orientaciji i ubrzanom razvoju nerazvijenih

Časopis za kritiko znanosti 51–52/1982

Hitrejši razvoj nerazvitih delov Jugoslavije, posebje SAP Kosova, predstavlja enega od ključnih problemov ne samo skladnejšega materialnega razvoja, temveč razvoja socialistične samoupravne Jugoslavije v celoti. Kljub izrednim uspehom, ki so bili doseženi v razvoju Kosova, ne moremo mimo dejstva, da so zaradi obstoja določenih družbenih protislovij, predvsem stalno naraščajočega prepada med rastjo populacije in razvojem proizvajalnih sil kot tudi kontinuiranega neskladja med industrijo in kmetijstvom, potrebne spremembe v vsebinski strukturi koncepcije nadaljnega razvoja Kosova.

UDK: 323.1(497.115) : 301.152.2(497.115)
history of Kosovo, relations between nations

Hairedin Hoxha: The Process of National Affirmation of Albanian Nationality in Yugoslavia (Selected Chapters).

The text represents historical cross section of the development of relations among nations of Kosovo from the end of the First World War till the beginning of the seventies. Author's attention is aimed at economic and political aspects of these relations as presented in the view of inter national relations each time through the relation of class forces on Kosovo and wider, either regardin the circumstances in pre war Yugoslavia with determinant role of Serbian bourgeoisie, or in the ratio of forces caused by invasion of occupation forces on Kosovo and Balcan peninsula, respectively. This problematic is also very interesting particularly in the view of dynamic changing of the political image of war Yugoslavia, where forces are exposed, which, asserting the politics of Aleksander .nković, maltreated the Albanian people.

UDK: 323. 16 (497.115) : 301.152.2 (497.115)

Geschichte Kosovos, internationale Beziehungen

Hairedin Hoxha: Der Prozeß der nationalen Affirmation der albanischen Nationalität in Jugoslavien (ausgewählte Kapitel)

Zeitschrift für die Kritik der Wissenschaft 51–52/1982

Der vorliegende Text stellt einen geschichtlichen Überblick über die Entwicklung der internationalen Beziehungen in Kosovo seit Ende des Ersten Weltkrieges bis zu Beginn der siebziger Jahre dar. Die Aufmerksamkeit des Autors richtet sich auf die ökonomischen und politischen Aspekte dieser Beziehugen, was im Behandeln der Problematik der internationalen Beziehungen durch das jeweilige Verhältnis der Klassenkräfte in Kosovo und breiter offensichtlich ist, ungeachtet dessen, ob es sich um die Verhältnisse im alten Jugoslavien mit der bestimmenden Rolle der serbischen Bourgeoisie handelt, oder um das Verhältnis der Kräfte, das nach dem Angriff der Okkupationsmächte auf Kosovo, beziehungsweise auf die Balkanhalbinsel, entstanden war. Interessant ist ebenfalls das Einfügen dieser Problematik in die dynamische Änderung, hauptsächlich des politischen Bildes des neuen Jugoslavien, wo es besonders exponiert ist, und wie jene Kräfte, die die Politik des Alexander Rankinović durchgesetzt haben, das albanische Element maltretierten.

UDK: 323.1 (497.115) : 301.152.2 (497.115)

histoire du Kosovo, rapports entre nations

Hairedin Hoxha: Le procès de l'affirmation nationale de la nationalité albanaise en Yugoslavie (extraits choisis)

Časopis za kritiko znanosti 51-52/1982

L'article donne un apercu historique succinct de l'évolution des relations entre les nationalités, depuis la fin de la dernière guerre mondiale jusqu'au début des années 70. L'attention de l'auteur se porte sur les aspects économiques et politiques de ces relations, les problèmes que celles-ci soulèvent sont examinés du point de vue des rapports sociaux qui en résultent à chaque fois dansla région du Kosovo et au-delà, qu'il s'agisse du régime yougoslave entre les deux guerres, quand la bourgeoisie serbe jouait un rôle dominant, ou de la situation créée par l'occupation de la région du Kosovo et de la péninsule des Balkans par les forces de l'Axe. Il n'est pas sans intérêt d'étudier les problèmes correspondants dansle cadre de l'évolution dynamique de la configuration politique de la Yougoslavie d'après la 2ème guerre mondiale, ce qui amène à souligner la façon dont les forces groupées autor d'Alexandre Rankovič et de sa politique ont pu malmener la nationalité albanaise.

DRŽAVA IN REVOLUCIJA

DRŽAVA IN REVOLUCIJA

DRŽAVA IN REVOLUCIJA

DRŽAVA IN REVOLUCIJA